

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

વિનોદ

સંસ્થાપક
રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી
ધીરુ પરીખ

શિશિર
૨૦૩૯
જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩
સળંગ એક ૧૫૧
દ્વિજ એક
૭૯

૧૯૮૩

SUNGRACE

**સુંદર લાલનો
સુંદર વેશ
સનગ્રેસ સનગ્રેસ...**

લો, આવી ગઈ...
ચારેકોર દેવાઈ...
કિચળોના સંગીતની
આંખો સનગ્રેસની...
રૂપ, મનદંડ
ધૂપ, પ્રેમસમર
મથનો આંજના રંગ
જગવે સંતરમાં ઉત્તમ
સનગ્રેસના રંગ
સનગ્રેસની આના...

સન ગ્રેસ

ફેબ્રિકસ

એસ્કવાયર
ફેસમટીરિયલ્સ
ચિત્રવેળા કંપિયુટ
મિટિર ટેક્સટાઇલ્સ અને
માનવ્ય મિલ્સ દ્વારા નિર્મિત

તમસો મા જ્યોતિર્ગમય

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૨નો

મહાકાવ્ય વિશેષાંક

• ‘કવિલોક’ની રજતજ્યંતીની સ્મૃતિ રૂપે આ મહાકાવ્ય વિશેષાંક એપ્રિલ ૧૯૮૩ની આખરમાં પ્રકટ થશે. • આ દળદાર અંક આશરે ૩૦૦ પૃષ્ઠનો હશે. • આ અંકમાં અભ્યાસ-પૂર્ણ લેખો અને વિશ્વસાહિત્યનાં સાત મહાકાવ્યોમાંથી કેટલાક અંશોના અનુવાદો પ્રકટ થશે.

આ અંકની લેખસામગ્રી

સંસ્કૃત મહાકાવ્ય (તપસ્વી નાન્દી)	પાશ્ચાત્ય મહાકાવ્ય (અનિલા દલાલ)
આંડિસિ (લોળાભાઈ પટેલ)	ઇલિયડ (નલિન રાવળ)
ઈનીડ (નિર્જન ભગત)	રિવાઈન કૉસેટિ (ધીરુ પરીખ)
પેરેડાઈસ લૉસ્ટ (૧. મધુસૂદન પાં	દિગ્વીશ મહેતા)
રામાયણ (૧. ચંદ્રકાન્ત	ડી. ના. પટેલ)
મહાભારત (૧. કેશવરામ કા.	ડી. ૨. અનંતરાય રાવળ, ૩. સુન્દરમ)

સાત મહાકાવ્યો

• આ અમૂતપૂર્વ વિશેષાંક ‘સાત મહાકાવ્યો’ એ શીર્ષકથી મર્યાદિત સંખ્યામાં પુરતક રૂપે પણ તરત જ પ્રકટ થશે. પાકું પૂઠું અને આકર્ષક અસેરકન બંધાર્ધમાં પ્રકટ થનાર આ પુસ્તકની કિંમત આજના બજાર ભાવે ૫૦ રૂપિયા જેટલી થાય, તે માત્ર ૨૪ રૂપિયામાં જ મળી શકશે. એ અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં વહેલી તકે રૂપિયા ૨૪નો M. O. કવિલોક C/o કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ-૧, એ સરનામે કરી આપની નકલ મેળવી લેશો.

કવિલોકનાં અન્ય પ્રકાશનો

પ્રસંગસપ્તક • સંવાદકાવ્યો • રાજેન્દ્ર શાહ (રૂ. ૧૫)

આગિયા • હાંધકુચંદ્ર • ધીરુ પરીખ (રૂ. ૧૫) અંગ-પચીસી • છાપાસંગ્રહ • ધીરુ પરીખ (રૂ. ૮)

કવિલોક અને કુમારના ગ્રાહકોને ૧૫% વળતરથી મળશે. પ્રાપ્તિસ્થાન: કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧

નવું સવાજમ

કાગળ, છપાઈ, રવાનગી ખર્ચ આદિના ભાવોમાં જેલદ વધારો થવાથી ‘કવિલોક’નું વાર્ષિક સવાજમ વધારવું પડ્યું છે. ૧૯૮૩થી નવું સવાજમ રૂપિયા પચીસ રહેશે. પરંતુ ૩૦ એપ્રિલ ૧૯૮૩ સુધી આ સવાજમ માત્ર રૂપિયા વીસ છે. આપનું સવાજમ સત્વરે મોકલી આપી રૂપિયા પાંચનો લાભ લેશો. * આજીવન ગ્રાહક માત્ર રૂપિયા ૨૦૦ ભરીને થઈ શકાશે.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ત્રતુપત્ર • શિશિર • ૨૦૩૯ • સળંગ અંક ૧૫૧ • દ્વિજ અંક ૭૯

કાન્યે

સદ્ગત પુત્રી ઉમાને ૧૦ રનેહરશિમ
હાઈકુ ૧૦ રાજેન્દ્ર શાહ
પોલાણુ બની જીવવાનું છે ૧૧ શશિશિવમ
અજવાણુ ૧૨ હીરા રા. પાઠક
ફેફાં એક ૧૨ મક્ત ઝોઝા
વાવાઝોડાઝરત ૧૩ રમેશ પારેખ
આઠ ગઝલ ૧૪ મુકુલ ચોક્સી
...સૂતો ૧૬ ભરત વિંજુડા
ત્રણ હાઈકુ ૧૬ કાન્તિલાલ રામી
કે...? ૧૬ વિપિન પરીખ
પત્રગઝલ ૧૭ ભારકર વખારિયા
નીકળે છે ૧૭ અશોકપુરી ગોસ્વામી
કેવા લળે છે ૧૮ કિશોર મોદી
રોતા ઝાડનું નછી કરો ૧૮ લલિત ત્રિવેદી
કોની યાદમાં? ૧૮ જયંત પરમાર
સગર્ભા વિશે ૧૮ હરીશ ધોળી
એ હું હતો ૧૯ 'પંથી' પાલનપુરી
ઝોવારણું થઈને ૧૯ સતીન દેસાઈ
ફૂળી ગયો છું ૧૯ મહેશ યાસિક
મેઘધનુષને બાધો ૧૯ હેમેન શાહ
તસખી ૨૦ રાજેન્દ્ર ઠક્કર 'આકાશ'
પહેરી નેઈએ ૨૦ રોહડ પ્રવીણકુમાર પી..
કેવળ ગીત ૨૦ દિલીપ ભટ્ટ
ચુંબકવંતી આંખો ૨૦ હર્ષદ ચંદ્રારાણુ
ગીત ૨૧ નવનીત ઉપાધ્યાય
ઘોઈ ઉકેલો ભેદ ૨૧ ધીરેન્દ્ર મહેતા

બાનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

લઘુરતવ ૨૨ મકરન્દ દવે

ગદ્ય

કવિતા ૩ વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
પાઝની કવિતા ૪ યશવંત ત્રિવેદી
કવિનો પત્ર ૨૬ મકરન્દ દવે

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષનીક ત્રતુમાં દર બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં — મુકે યાય છે. ¶ દેરામાં વાર્ષિક રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ થા પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા ડો. ૧૦; ¶ લવાજમ ઓકલવાનાં સ્થળ : (૧) C/O કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧. (૨) વિજય સ્ટોર્સ ૬૨, કલ્યાણલવન, રિલીફ-રોડ, અમદાવાદ-૧, યા સ્ટેશનરોડ, આણંદ. (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ રૂટ્રીઝ મુંબઈ-૨ (૪) સૌરભ પુસ્તક સંગ્રહ, રિલીફ રોડ, પાદ-શાહની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આ અંકની છટક કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

મુદ્રણસ્થાન

કુમાર પ્રિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર : અમદાવાદ-૧

૧ૐ વાઙ્મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં અવિર્ઞાવીર્મ પૃથિ।

કવિતા

કાવ્યસર્જન, કાવ્યપઠન અને કાવ્યપરિશીલનનું પ્રધાન પ્રયોજન ઊર્મિવિશ્રાન્તિ, પ્રસન્નતા, મુકા કે આનંદ છે. કાવ્યનો વિષય જગત અને જીવનનો કોઈ પણ હોય; ચાદ્ધિહ કે તરંગલીલા હોય; પણ એનું હીર અને હવ. સૌન્દર્યની જ હોય છે. કાવ્યનું રહસ્ય જીવન-તથ્ય હોય પણ તેનું સાદ્ય, માધ્યમરચના, સૌન્દર્ય છે. સૌન્દર્ય દ્વારા જ રહસ્ય પૂર્ણ પ્રભાવથી પ્રગટે છે; ચમત્કાર કરે છે. કાવ્યની સંસિદ્ધિ, એના પ્રત્યાયનનું ક્ષણ સૌન્દર્ય છે તથા સૌન્દર્યાનુભવનો આનંદ છે. કાવ્યમાં શબ્દનો મહિમા છે. પદનો મહિમા છે. શબ્દાર્થસમુચ્ચય અને તેના લયનો મહિમા છે, પણ સર્વ કલાનું તેમ કવિતાકલાનું સાચું માધ્યમ તો અખિલ નિબન્ધનથી અનુભવાતી રમણીયતા જ છે. રમણીયતા, સૌન્દર્ય, શૌભા, લાવણ્ય, ચારુતા, ચમત્કાર એવાં એવાં એને નામ આપી શકાય. પણ એ નિષ્કમ આહ્વાદરૂપ ચિદવસ્થા છે. 'કલામા, સાહિત્યમાં, કવિતામાં આનંદનિષ્પત્તિ અને ઉપેયની વિભિન્નતા હોય અને તે તારવી શકાય. સૌન્દર્યઅવયોધ બાષાપ્રખંડથી નિષ્પન્ન છે, તેનો પચિષ્ઠ છે, તેમાં તેનું પર્યવસાન છે. અન્ય રીતે કવિતાકલા એ જીવનસત્યની પ્રત્યબિજ્ઞા છે. જીવન સત્યમાં આનંદમય પ્રયોધ છે. કાવ્યઅનુશીલનનો આનંદ પ્રદાહરૂપ હોય ત્યારે રમણીયતા રસરૂપે અનુભવાય છે; વિશ્રાન્તિરૂપ હોય. આહ્વાદ કે નિદિધ્યાસનરૂપ હોય ત્યારે એને સૌન્દર્ય ક્ષેત્રી શકાય. શૌભા, લાવણ્ય, ચારુતા, નેધુરતા પ્રધાનપણે કાવ્યની આકૃતિને લક્ષે છે. ચમત્કાર એ રમણીયતાનો અંશ છે; રમણીયતાના આસ્વાદને અનિવાર્ય એવી ક્ષણિક વૃત્તિ છે. કવિતાનું અન્તિમ ભાવન, પૂર્ણ અનુભાવન અહીં છે. આ રમ્ય ભાવન કે અનુભાવન નિર્બંધ અને નિઃસીમ છે, અને તેમાં જ કવિતાના અસ્તિત્વનું સાદ્ય છે.

ત્રિભુવ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

(ક્રમપૂર્ણની પ્રસ્તાવનામાંથી)

એમની ત્રીશીની રચનાઓમાં એઓ યુગવૈચની જેમ પોતાના જગતોનાં નિહાન કરે છે. અને મનુષ્યને મુક્ત કરાવીને એને પોતાનો ઇતિહાસ રચતો દર્શાવે છે :

‘The task of psychology, or art for that matter, is not to tell people how to behave, but by drawing their attention to what the impersonal unconscious is trying to tell them, and by increasing their knowledge of good and evil, to render them better able to choose, to become increasingly morally responsible for their destiny.’

ઓડન નિયતિ (destiny)ને રહસ્યમય કે નિશ્ચયાત્મક અર્થમાં લેતા નથી, પણ માર્ક્સ અને ફોઈબની સંઘર્ષ અને અનિવાર્યતાની વિભાવનામાં લે છે. જૂન અને પ્રેમ જેવાં તત્ત્વોમાં આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ સંકળાયેલી હોય જ છે. માણસ બધારે પ્રેમ અને જૂનને સંતોષવાનો માર્ગ શોધે છે ત્યારે રાજકીય સત્તા, આર્થિક સંપત્તિની ધ્રુવશક્તિ વગેરે સાથે તેનો પનારો પડે છે અને ફોઈબે કહ્યું હતું તે ‘ઇરોઝ-તત્ત્વ’ ઊપસી આવે છે. જેમ વ્યક્તિમાં તેમ જ સમુદ્ધિમાં ઇરોઝ-તત્ત્વ અને અજ્ઞાત પરિપક્વો હાસમસી જોડે છે. અને એટલે ઓડનની ત્રીશીની પુરાકથા-સંદર્શિત રચનાઓમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, દૃવ્યશાસ્ત્ર વગેરેને લગતી વિભાવનાઓ જોવા મળે છે.

આ પરિપક્વ વિચારણાનો નિયોડ ઓડને એમની રચના ‘On this Island’ માં આ દ્વીપના જ પ્રતીક દ્વારા આપ્યો છે. આ દ્વીપ તો પુરાકથાનો જ દ્વીપ છે, જ્યાં સૌદર્ય નિખરે છે અથવા અહીં નિર્જનતા ઢોરે છે. મૌનમુખરતા, રહસ્ય અને નાસીસસની અનાત્મીકરણની

અવસ્થા - આ બધું જ છે આ દ્વીપમાં, કે કહો એ જ છે આ દ્વીપ ! સમકાલીન ઇતિહાસમાં ઇર્જેન્ડની એકલતાને ઉપસાવવા એમણે પુરાકથામાં આ ‘દ્વીપ’ના પ્રતીકને આકાર્યું છે. વળી, ઇતિહાસ અને રાજકારણને સંદર્ભે ઇરોઝ-તત્ત્વ વિષેની વિભાવનાને એમણે આ દ્વીપ-કથા-ધટકા સાથે સાંકળી લીધી છે. આ અને અન્ય રચનાઓમાં વારંવાર આ ‘દ્વીપ’પુરાકથા અને પ્રતીક સંદર્ભે વિકસ્યા કરે છે. અને આ દ્વીપ તે મહાકવિની બિલીયિકા સાથે જુલમતું વિશ્વમાં ટકી રહેલા મધ્યમણ્ય કરતું એક રાષ્ટ્ર ઇર્જેન્ડ પણ છે અને સ્વપ્ન, કપોળકલ્પિત, જામ, સમર્થ અનન્યત, શક્તિ અને સૌદર્ય દ્વારા જ્યાં એની નિયતિ રચાય છે, એવો અન્ય દેશ પણ છે. એની નાંદીમાં (the prologueમાં) ઓડન આ દ્વીપની રોનિદી એકલતાનો ઉલ્લેખ કરે છે :

‘In bar, in netted chicken-farm, in lighthouse, standing on these impoverished constricted acres the ladies and gentlemen apart, too much alone.’

અને કતાં ઉગારતી આશાય તે ખૂદ આ દ્વીપમાં જ રહેલી છે. પેલા પ્રેમ તરફ પાછા ફરવાની આ દ્વીપ-વાસીઓની શક્તિ પર એનો આધાર છે. એટલે તો કવિએ સંકટમાં સપડાયેલા ઇર્જેન્ડ માટે પ્રાર્થનારૂપે ઉદ્બોધન કરેલું છે.

પાછને મન દરેક કાવ્ય એ ઇતિહાસ અને કવિતાનો મેળ ખેસાડવાનો એક પ્રયાસ છે, જેમાં અંતે તો કવિતાને કાયદો થાય. કવિતા પર ઇતિહાસનું આધિપત્ય ન રહેતું જોઈએ. પોતે જે યુગનું સંતાન હોય તેનું ભારણ પણ કવિતા પર ન થતું જોઈએ. મહાકાવ્યોના સમયથી તે આજની સ્વયંરક્ત કવિતા લગીના પ્રયોગોમાં, ઇતિહાસ અને કવિતા, હકીકત અને પુરાણકલ્પન યોગ્યતાને

Behind the hands that wove
The intolerable shirt of flame;
Which human power cannot remove
We only live, only suspire
Consumed by either fire or fire.

યાતના અને મૃત્યુ વિષેની ખિસ્તી પુરાકથાનો અહીં એલિયટે વિસ્તાર કર્યો છે. હિરેક્લીસ નેસસનો જબ્બો ઓઢીને મૃત્યુ પામ્યો હતો. કારણ કે તેમાં એર ભેળવેલું હતું. એ પુરાકથાના ઇંગત દ્વારા એલિયટ કહેવા માગે છે કે પ્રેમ તો આ સૃષ્ટિ પર જાણે અપરિચિત છે. મનુષ્ય-જાતિને તો નરાત્મ (centaur) નેસસના લોહીથી ખરડાયેલો જબ્બો 'ધરીને કંઈક' પ્રેમનો જાદુ કરવાની ટેવ છે. સર્વ સમર્પણમાં આકાર પામતા પ્રેમનો હજી તેને ક્યાં અનુભવ છે? અને જ્યાંય હિરેક્લીસનું મૃત્યુ તો વિજય-નું મૃત્યુ છે, કારણ કે એ પોતાનાં પરિશ્રમ અને સમર્પણથી, પોતે મર્ત્યે હોવા છતાં, ગ્રીક પુરાકથામાં દેવતાઓની સમકક્ષ ગૌરવથી ભરે રહે છે. મનુષ્યને ધરવામાં આવતો પ્રેમ જો 'જવાળાનું અસહ્ય ખમીસ' (intolerable shirt of flame) હોય તો, એ જ સ્વરૂપ ઊઘટાનું, પુનર્જન્મનું સાધન બને છે. મર્ત્ય અશુદ્ધિ અને શુદ્ધ દેવી પ્રેમ વચ્ચેના સંઘર્ષથી પીડા તો રહેવાની. પણ મનુષ્ય ઇતિહાસમાં જ રહેલો શાશ્વતી ક્ષણોમાં પોતાનાં બંધનોને તોડીને આ જ અગ્નિપ્રતીક દ્વારા પોતાને મુક્ત કરી શકે છે.

સ્થાનિકતા અને ઇતિહાસમાં એલિયટ શાશ્વતીને અનુભવે છે. વિનાશમાંથી પુનર્જન્મ અને પુનર્જાગરણ જુએ છે: Time the destroyer is time preserver. આમ, સમયના પરિમાણમાં નશ્વરતા દ્વારા શાશ્વતીનો ખોજ એલિયટે કરી છે. 'ફેર ક્વાર્ટે-ટસ'માં ઇતિહાસને નૃત્યની તરાહોમાં જોવાયો છે.

૧) કવિલોક • જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩

અતિશયતામાં જ સ્થગિતતાનો લય એટલે શાશ્વતી અને પરિવર્તનમાં જ કાયમી વચ્ચાનો પ્રાદુર્ભાવ—આ નૃત્યતરાહો. એલિયટ કહે છે:

A people without history
Is not redeemed from time, for history
is a pattern of timeless moments.

અહીં એલિયટ મનુષ્ય અને ઘટનાઓનાં પોતીકી ખોજનો પરિચયિતને વર્ણવી રહ્યા છે. મનુષ્યના 'સ્વ'ની સર્વાધાની સામે ઇતિહાસમાં સામયિકતા વગરની ક્ષણો (timeless moments)નો ખોજનો પુરાકથાની સંરચનામાં અપતારવાનું એલિયટે સિદ્ધ કર્યું છે. 'Geron-tion', 'Christ the tiger', 'The Waste Land', 'Coriolan' વગેરેમાં એલિયટે પુરાકથાના સ્વરૂપને ઐતિહાસિક શિખરો દેખાડ્યાં છે અને શાશ્વતી-નો—eternal now—નો સતત ખોજ કરી છે.

એલિયટની જેમ ઇતિહાસનાં પરિખણો અને અગ્રાંત ચિંતાની ભૂમિકાએ ઓડને પણ મુક્તિની ખોજ કરી છે. પુરાકથામાં, દેખીતા બાહ્ય અર્થ તથા જ ઊલટાની એની ઊંડી અને સંકુલ અર્થતા રહેલી હોય છે. તેવી રીતે સમાજ અને રાષ્ટ્રજીવનમાં ઘટતા પ્રસંગોની સપાટી તથા કેટલાંક અજોયર ઇતિહાસ-પરિખણો અને મનુષ્ય-જાતિની વિલક્ષણતાઓ રહેલી હોય છે, અને આ બધું પુરાકથાત્મક સંદર્ભો પામીને પ્રતીકમાં પ્રકટ થાય છે. યેટ્સ, પાઉન્ડ, એલિયટ અને ઓડન જેવા મર્મરોએ એટલે જ ઇતિહાસ-પરિખણોને અને પુરાકથાને નવાં સંદર્ભો અને પરિમાણો આપ્યાં છે. ઓડનની કવિતામાં પુરાકથા અને ઇરોઝની વિભાવના ઐતિહાસિક પરિખણોના સંદર્ભમાં અને મનુષ્યના સમાજગત અસ્તિત્વ સંબંધે આવે છે. અને એટલે જ વારંવાર પોતાની યુગચેતનાનું અનુમંધાન એમનો રચનાઓમાં દેખાય છે.

એમની ત્રીશીની રચનાઓમાં એઓ યુગવૈદ્યની જેમ પોતાના જમાનાનું નિદાન કરે છે. અને મનુષ્યને મુક્ત કરાવીને એને પોતાનો ઇતિહાસ રચતો દર્શાવે છે :

‘The task of psychology, or art for that matter, is not to tell people how to behave, but by drawing their attention to what the impersonal unconscious is trying to tell them, and by increasing their knowledge of good and evil, to render them better able to choose, to become increasingly morally responsible for their destiny.’

ઓડન નિયતિ (destiny)ને રહસ્યમય કે નિશ્ચયાત્મક અર્થમાં લેતા નથી, પણ માર્ક્સ અને ફ્રાઇડની સંઘર્ષ અને અનિવાર્યતાની વિભાવનામાં લે છે. ભૂખ અને પ્રેમ જેવાં તત્ત્વોમાં આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓ સંકળાયેલી હોય જ છે. માણસ જ્યારે પ્રેમ અને ભૂખને મંતોષવાનો માર્ગ શોધે છે ત્યારે રાજકીય સત્તા, આર્થિક સંપત્તિની ઇચ્છાશક્તિ વગેરે સાથે તેનો પતારો પડે છે અને ફ્રાઇડે કહ્યું હતું તે ‘ઇરોઝ-તત્ત્વ’ ઊપસી આવે છે. જેમ વ્યક્તિમાં તેમ જ સમૂહમાં ઇરોઝ-તત્ત્વ અને અજ્ઞાત પરિબળો ધસમસી જાંટે છે. અને એટલે ઓડનની ત્રીશીની પુરાકથા-સંદર્ભિત રચનાઓમાં અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, યુવંશશાસ્ત્ર વગેરેને લગતી વિભાવનાઓ જોવા મળે છે.

આ પરિપક્વ વિચારણાનો નિયોડ ઓડને એમની રચના ‘On this Island’ માં આ દીપના જ પ્રતીક દ્વારા આપ્યો છે. આ દીપ તો પુરાકથાનો જ દીપ છે, ન્યાં સૌંદર્ય નિખરે છે અથવા અહીં નિર્જનતા ફોરે છે. મૌનસુખરતા, રહસ્ય અને નાસીસસની અનાત્મીકરણની

અવસ્થા - આ બધું જ છે આ ટાપુમાં, કે કહો એ જ છે આ દીપ ! સમકાલીન ઇતિહાસમાં ઈંગ્લેન્ડની એકસતાને ઉપસાવવા એમણે પુરાકથામાં આ ‘દીપ’ના પ્રતીકને આકાર્યું છે. વળી, ઇતિહાસ અને રાજકારણને સંદર્ભે ઈરોઝ-તત્ત્વ વિષેની વિભાવનાને એમણે આ દીપ-કથા-ઇટાકા સાથે સાંકળી લીધી છે. આ અને અન્ય રચનાઓમાં વારંવારે આ ‘દીપ’પુરાકથા અને પ્રતીક સંદર્ભે વિકસ્યા કરે છે. અને આ દીપ તે મહાયુદ્ધોની બિલીપિકા સામે ઝઝૂમતું વિશ્વમાં ટકી રહેવા મથામણ કરતું એક રાષ્ટ્ર ઈંગ્લેન્ડ પણ છે અને સ્વાત્ન, કપોળકલ્પિત, ભ્રમ, સમર્થ અજગ્રત, શક્તિ અને સૌંદર્ય દ્વારા જ્યાં એની નિયતિ રચાય છે, એવો અન્ય દેશ પણ છે. એની નાંદીમાં (the prologueમાં) ઓડન આ દીપની રોજિંદી એકસતાનો ઉલ્લેખ કરે છે :

‘In bar, in netted chicken-farm, in lighthouse, standing on these impoverished constricted acres the ladies and gentlemen apart, too much alone.’ અને છતાં ઊગારની આશાય તે ખૂદ આ દીપમાં જ રહેલી છે. પેલા પ્રેમ તરફ પાછા ફરવાની આ દીપ-વાસીઓની શક્તિ પર એનો આધાર છે. એટલે તો કવિએ સંકટમાં સપડાયેલા ઈંગ્લેન્ડ માટે પ્રાર્થનારૂપે ઉદ્દેશોધન કરેલું છે.

પાડને મન દરેક કાવ્ય એ ઇતિહાસ અને કવિતાનો મેળ બેસાડવાનો એક પ્રયાસ છે, જેમાં અંતે તો કવિતાને ફાયદો થાય. કવિતા પર ઇતિહાસનું આધિપત્ય ન રહેલું જોઈએ. પોતે જે યુગનું સંતાન હોય તેનું ભારણ પણ કવિતા પર ન થવું જોઈએ. મહાકાવ્યોના સમયથી તે આજની સ્વયંસ્ફૂર્ત કવિતા લગીના પ્રયોગોમાં, ઇતિહાસ અને કવિતા, હકીકત અને પુરાણકલ્પન ઝોળળાને

એકાકાર થઈ જાય એવા દાવા રહ્યો છે. કવિતાની પ્રકૃતિ ધર્મોત્સવ જેવી છે, જે કેલેન્ડરની તારીખ તો હોય જ પણ એ ઉપરાંત સમયના ઘટનાક્રમનું ભંગાણ પણ હોય. અને જે વર્તમાન પરનું આક્રમણ હોય તે સામયિકતામાં ગંદા કાલ કે આવૃત્તી કાલ વિના પણ પુનરાગમન કરે.

માણસ અને ઇતિહાસનો સંબંધ શુભાગી અને પરાધીનતાનો રહ્યો છે આપણે જ ઇતિહાસની કાચી સામગ્રી અને શિકાર હતા. કવિતાનું કામ તો ઇતિહાસ સાથેના આપણા આ સંબંધનું રૂપાંતર કરી આપવાનું છે; અને એની કૃતાર્થતા તો ઇતિહાસને ભોગે જ થઈ શકે. ઇતિહાસ વગરની કવિતા ન હોઈ શકે પણ કવિતાનું કામ ઇતિહાસને આમૂલ બદલીને નવું રૂપાંતર આપવું એ છે. તેથી સાચી ક્રાંતિકારી કવિતા એ સાક્ષાત્કારની કવિતા હોય છે. ઇતિહાસ, સમાજ અને ભાષાના પદાર્થમાંથી કવિતા બને છે. પણ કવિતા એવાતચીત અને તર્ક-સંવાદથી પર એની પુનઃ ભાષાસર્જનની પ્રક્રિયા છે. ભાષાના અંતરતમ અવકાશોમાં આ કાવ્યમય રૂપાંતર ચાલે છે. કવિતાનો શબ્દ લઘાત્મક એકમ છે કે કલ્પનસમૃદ્ધ છે. ગદ્યમાં કહેવાની અનેક રીત હોય છે, કવિતામાં ફક્ત એક જ રીત છે. કવિતાના શબ્દને અન્ય કોઈ અવેજી હોતી નથી. કશુંક કહેવાની એમાં ઇચ્છા નથી હોતી, પણ બદલી ન શકાય એવું તેમાં કહેવાયું હોય છે. કવિ અયાતક વિષે કે પ્રેમ વિષે કહેતો નથી, એ એમને દેખાડે છે. કાવ્યમય કલ્પનનું કાર્ય એ છે કે એ સંઘર્ષમાં લાગતી કે ઘટાડી ન શકાય તેવી લાગતી વાસ્તવિકતાઓને એકતામાં ભેડી આપે. કવિતાની ભાષા સંદિગ્ધતાનો એવો ઉપયોગ કરે છે જેને લીધે વશાર્થનું આપણને દર્શન થાય છે. ભાષાની પૂર્ણ બોજ-પૂર્ણ ઉપયોગ-કરીને કવિ ભાષાને અતિક્રમી જાય છે. ઇતિહાસ પર ભાર આપીને કવિ એને ઉઘોડો કરી દે છે. અને જે સમય

માટે તે છે એ રીતે એને દર્શાવે છે. ભાષા એ કંઈ પ્રણાલિ નથી. પણ એક પરિમાણ છે. કવિ એવા માણસ હોય છે જેનું પૂર્ણ અસ્તિત્વ તેના શબ્દ સાથે એકાકાર થઈ જાય છે તેથી જ કવિ એક નવા સંવાદને શક્ય બનાવે છે. વિરોધી વસ્તુઓ કવિમાં આવી ભળે છે; નહીં કે સત્ત્વ કવિતામાં. કવિ અને એનો શબ્દ એકરૂપ હોય છે. કવિતા એ અદ્યતનમાં ભૂચકો છે, અથવા એ કશું જ નથી. આજના યુગમાં તો બિલટાનું, કવિતાની પ્રવૃત્તિ વધુ ખાનગી, એકાકી અને વિરલ છે. જે કવિતા એ ધર્મોત્સવ હોય તો એ ઋતુમાંથી આવે છે — એ ભૂમિભીતરના ઉત્સવની ઉઝાણી છે.

આર્યવેદવિદ્યા પાઝની સમય-ઇતિહાસ અને કવિતા વિષેની વિચાવના આપણે જોઈ. પાઝ ઇતિહાસને તોડીને તેમાં જીવનનું રસાયણ ભરી લે છે. સમયને-દિવસને, રાતને, ક્ષણોને પાઝ કેવી રીતે ભુલે છે? ધામમાં, જીવંત પાણીમાં, શાપના ગીતમાં, અંબરોમાં, પુનર્નનૃતિના સ્વાદવાળી દ્રાક્ષોમાં, પ્રકાશને પહેરીને બિએલા દેવળનાં કલ્પનમાં પાઝ સમયને વિષેરી નાખે છે. આ રીતે એલિયટ, ઝાડન અને પાઝની સમય-ઇતિહાસ અને પ્રેમતત્ત્વ કે જીવનશીલતાની અનુભૂતિની ભાત વિવિધ પ્રકારની છે. ‘ખંડિયેરોમાં સ્તોત્ર’ કાવ્યનો અંતભાગ જેવાથી ખ્યાલ આવશે કે પાઝ સમયને કેવી વિશિષ્ટતાથી ઘઉંના દાણામાં કે શાશ્વતોના પ્યાલામાં ઓગાળી નાખીને નવું પરિમાણ આપે છે :

દરેક દિવસના સુંદર આકારોને જેવા, તેને સ્પર્શવા.
પ્રકાશ ધબકે છે, બધાં તાર અને પાંખો.

મેજ પરના કપડામાંના શરાબના ડાઘમાં લોહીની
વાસ આવે છે.

પરવાળાં પાંણીમાં જેવી પોતાની શાખાઓને ધકેલે છે

તેવો જ હું મારી ઇન્દ્રિયોને આ જીવન કલાક
 સુધી ફેલાવી દઉં છું :
 ક્ષણ પીળા સંવાદિતામાં પૂર્ણ થાય છે.
 અપાર, શણેધી ભારે, થયેલો ઘઉંનો દાણો,
 શાશ્વતીનો ભભરાતો પાલો.

મારા વિચારો જિનતલિનન થઈ, વાંકાચૂંકા વળી,
 ગૂંચવાઈ જાય છે,
 ફરીથી આરંભાય છે.
 અને છેલ્લે આગળ વધી નથી શકતા; અનંત નદીઓ,
 અપલક સૂર્ય નીચે લોહાહોના કાંપવાળી જમીન.
 અને બંધિયાર પાણીના કાદવમાં જ શું દરેકનો
 આવવો જોઈએ અંત ?

દિવસ, ગોળ દિવસ,
 સમાંતરે ભાગતી ચોવીસ લોટીઓવાળી ચળકતી
 તારંગી,
 બધામાં એક જ પીળી મીઠાશ !
 મન આકારમાં બંધાય છે.
 બે વેરીઓ એક થઈ જાય છે,
 સલાનતાનો અરીસો પીગળી જાય છે,
 ફરીથી એક વાર દંતકથાઓનો ફુવારો :
 માણસ, કદપનોનું વૃક્ષ,
 શબ્દો જે પુષ્પો છે તે કર્મોરૂપી ફળો બની જાય છે.

વર્ષો સુધી રાજદૂતના સ્થાન પર રહેવાને લીધે,
 પાઝ રપેન (આંતરવિગ્રહ દરમિયાન), યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ
 ઓફ અમેરિકા; ફ્રાન્સ, જપાન, ભારત અને બ્રિટન-
 માંનાં દરેશોના ફેરફારને અનુભવવાને લીધે આંતરરાષ્ટ્રીય
 કવિતા લખે છે. એમનાં પુસ્તકમાં પૂર્વની મહત્તા છે :
 પાલિન્ડ્રમ, વંદે અને ડો. દ્રાગ ચીન અને જપાનના
 સહિયની શોધ (એઓ પોને પચ્ચ બારોનું. ભાષાંતર
 કરવાના હતા); દિલ્હીમાં એલચીપદે હતા ને વર્ષો દર-
 મિયાનનું ભારત; માલામનાં પુસ્તકો સાથે બૌદ્ધ ધર્મની
 એક સાથે વિગતવાર ગ્રીચુવટભરી તપાસ, વગેરે પાઝને
 માટે એઓ રાજદૂત હોવાથી શક્ય બન્યું હતું. ભારતની
 કલામાં (ખાસ કરીને કાર્તીનું શિલ્પ) શેમાંચ અને
 ગંભીરિતો મયેગ એઓ પ્રદેસે છે, જેમાં મોટે ભાગે
 એમની પરિપક્વ કવિતાનાં લક્ષણોનો બીજો આકાર
 જણાય છે. ૧૯૭૧માં મેક્સિકો પાછા ફર્યા પછી,
 પાઝે કરુણની તીવ્રતાવાળાં ધણાં કાવ્યો લખ્યાં છે.
 પાઝનો ભારત સાથેનો સંબંધ ઘનિષ્ટ રહ્યો છે. ભારત
 વિષે એમણે અનેક કાવ્યો રચ્યાં છે. ઇતિહાસ વચ્ચે
 ભલેલા ભારતને એમણે અનેક મુદ્રાઓમાં અનુભવ્યું છે.
 પુરાણકદ્દપને અને ઐતિહાસિકમાં પાઝે તેને અભિ-
 વ્યક્ત કર્યું છે, ક્યારેક મર્મપૂર્ણ ચિત્રણમાં પ્રકટ કર્યું
 છે. પાઝે જે કંઈ અભિવ્યક્ત કર્યું છે તે કવિતાના
 ધર્મોત્સવની જેમ કર્યું છે. □

અનુ.] કવિનો પત્ર [૫ ૨૬ થી

થાય છે. તમારો લેખ વાંચ્યા પછી ટ્રાઈ ટ્રાઈ પત્રો પણ આવે છે. આપણે તો પેલા Pedlar, retailerને
 નફો આપા આનંદમાં. એક દુહો યાદ :

લહાવો લેજો લોક, હૈયે માંડી હાટડી,
 ફેરો નથી જ ફેક વકરો વહાલાને મળ્યે.

આપણું ધમકતું હૈયું એ જ ધારણ. ને વહાલો ક્યાંયે વેકુંથે થોડો ખેડો છે ? અહીં તો ‘હીંડાનાં
 લાગે હરિને હાથ’ જેવું આપણી ભર બનરે. ‘જનસે હમરો અંતર નાહિ’—મીઝમાં જ હશે. કુદનિકા
 રનેહ પાઠવે છે. સહુ કુટુંબીજનોને રનેહ.

તમારો મકરન્દ

કવિલોક • જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩ [૬

સદ્ગત પુત્રી ઉમાને/સ્નેહરશ્મિ

૧

થડ પર કંડારાયેલું તારું ફૂલ

હા, તે જ આ થડ અને તરુ તે જ આ જ્યાં
કંડાર્યું તું સુમન સુન્દર એક તેં જે
આજે અહો! વરસ કૈંક વધ્યાં છતાં તે
કેલું બન્યું વિકસીને રમણીય બેટી.

હા! પોષની વિધુવિહોણી અમાસ વીસ
ભગી ગઈ તિમિરથી દગ આંજી ને તે
પેખી શકે ચરણચિહ્ન સુરેખ તારાં
ત્યાં ચૈત્રનેા રવિ-તખેા તુજ માર્ગે મધ્યે!

હું ભેઉં ફૂલ વધુ સુન્દર એ બનેલું,
ને જંખું છું નીરખવા તુજને ય એવી-
રે, કિન્તુ ચૈતરતણા તડકામહીં આ
હૂખી ગયાં મૃગજળે પગલાં હું ફૂંડું
તારાં શુભે! ચહુ દિશે અવ શૂન્યતાની
વ્યાપી રહે નયનતેજ હરન્ત જવાળા!

૨

ક્યાં તું?

થોભી નહિ લેવા મને બેટી, તારી સાથ!

ચહુદિશ પળપળ બારે ઉઢકાપાંત!

સુષ્ણું મેં કે પથે તારે ભગતી કેા ખીજ

ભેઈ રહી રાહ તારી કચારની અમીટ!

પેટાવીને કેાડિયું મેં મૂક્યું નદી-બહેણે,

જૂમે અંધકાર તહીં તારાઓનાં નેણે.

અંધારાનાં દ્વાર પરે તેજના ટકોરા

કેાડિયું કંડારી રહ્યું : મળે ઉત્તર ના!

પ્રકાશ વર્ષથી ઘણાં શોધી રહ્યાં તને

આવે છે કિરણ એક ડેત્રી અનન્તને!

કયો હશે એનો બેટી! સંગાથ તેં હવે!

બલે, તો હું પણ આવું. ભેશે રાહ કહે?

કહે, કહે, બેટી; છે તું કયા ગૂઢ પથે?

ક્યાં તું? ક્યાં તું? છે ક્યાં? કહે, કયા દિવ્ય રથે?

હાઈકું/રાજેન્દ્ર શાહ

ડુંગર ગહેકે

નભમાંહી ગોરંભેા

મદહારધારા.

*

પદ્મહૃદય

દલ મહીં શ્યામની

ખંસી-શુનશુની.

તુલસીકચારે

દીપકશગ - લખ

ગગને તારા.

*

પૂર ચડેલી

નદી, ઉપર સેતુ,

સરતી હોડી.

પીળે પાંદડે
ધરા છવાઈ રહી,
હવા હિમાળી.

*

તરુએ ઊંચા
મોર ટહુકે, ફરે
ભરાતો સર્પ.

*

એકબીજામાં
રમે નીલ જલધિ
ગલ ધવલાં.

*

વરસે ધોધ
ખાખ નાગડાં ઝીલે
જટામાં ખુલ્લી.

*

વિહંગ વેગે
જઈ જલમાં લાવ્યું
પલમાં મીન.

*

નદીપુલિને
પવને દોર્યું ચિત્રઃ
નીરની લહેર્યું.

*

પોલાણુ બની જીવવાનું છે / શશિશિવમ્

કચારેક

આકાશનાં પોલાણુને જોઈ છું

અને

મને મારામાં રહેલાં અગાધ પોલાણુનો

ડરામણો અનુભવ થાય !

અસ્તિત્વની ત્વચા ચીરાવા માંડે.

હું મારાં એ પોલાણુથી છટકી

કચાંક બહાર વસવા ફાંફાં મારું.

કચાંક, કશેક, ફોઈ બીજામાં પ્રવેશવા મથું

અને ત્યાં પંથુ

એવા જ નિષ્કુર પોલાણુ સાથે ભટકાઈ

ખોપરીના સાંધા ફાટવા લાગે.

નક્ષરતાની સુરક્ષિત લોંબ પર

પગ સ્થાપી

નિઃસંશય અને નિર્ભય બની

ટફાર ભીલો રહી શકતો નથી કચાંચ.

કચાં મળશે એ નિઃસંશયતા

અને નિર્ભયતાની ધરતી ?

બસ,

પોલાણુ...! પોલાણુ...! પોલાણુ...!

પણ હવે

મને સમજાઈ ગયું છે કે

મારા આ તરફડાટ મિથ્યા છે.

મારે પોલાણુમાં જ વસવાનું છે;

તેમાં પ્રસરી જઈ, વિલીન થઈ જીવવાનું છે;

પોલાણુમાં પેસી પોલાણુ બની જીવવાનું છે.

અજવાળું / હીરા રા. પાઠક

ભાઈ! આંખ વિના અજવાળું,
મારે બંધ આંખ અજવાળું,
શું એનું અચરજ માળું!

-આંખ વિના મારે અજવાળું.

દિ ન અ જ વાળું સૂ ર જ તાળું
કરમમરમ જડતાનું જાળું,
ઈ અં ... ધારું ... અંધારું કાળું. - આંખ૦

ચાંદની રાતતણું રઢિયાળું,
તા ર ક ટી પ કી લું તે જાળું,
પણ તે જ તિ મિ ર છા યાળું. - આંખ૦

ઈ ગમેગમે, ધારણ ઘેરાઈ.
એ છેક જ તો છલનછતરાયું,
છે છા નુ છ પ નું છો ગાળું! - આંખ૦

આ બંધ આંખ ન્યારું અજવાળું,
એ...ને ખસ અંતરઉજિયાળું,
જો હું ભીતર નજરું વાળું. - આંખ૦

આંખની પાંપણપાંખ ખીડાતાં,
ઉઘાડમીચ ફેડકાટ સીડાતાં,
મનપંખી મલકે મરમાળું - આંખ૦

માંહી બા...ર ખારાં ખૂલી જતાં,
ને સા . ત સમંદર ગૂલી જતાં,
રે બહાણુ શઠાળાં ફૂલી જતાં,
રે રૂખડીઓ એ પંખ સુંવાળું. - આંખ૦

[૧૨] કવિલોક - જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩

એને મસ્તક મોતન જો અબકયું,
બાંધ્યું તિમિરે તેજ, જો ત્રબકયું,
એની ઝલકઝલક ભાઈ! હું મ્હાલું.

-આંખ વિના મારે અજવાળું.

ફોરું એક / મફત યોગ

ફોરું
એક પડયું
ભીંજાયું
માટીનું ઢેકું
આગળી
લહર હવાની
ખેડે
ખેતર હળ સમયનું
કણકણ
ઊગ્યા ચાસ લીલાછમ
મોલ
ભીનું ચૌવન
તરતા
સૂરજ હ્રષિયલ ફૂંડે
પાંખ
સોનેરી જળ લઈ જોડે
ખૂટે
ત્રણ લોકનું તેજ ઢેકામાં
પડે
ફોરું એક.

વાવાઝોડાગ્રસ્ત/રમેશ પારેખ

આકાશ આકાશ નથી;
 ઘોડા પડેલ ભૂરી ચાદરવાળી પથારી છે.
 પોતાની કાયામાંથી
 અંગણતા જીવને
 ખૂટી જતો બચાવવા
 કાળી તલવાર લઈ
 પથારીમાં લડતો માણસ
 એટલે પંખી.
 સાંજની વાત છોડ,
 એ તો હૉસ્પિટલનું બીજું નામ છે ને
 એની સૌને ખબર છે.
 આકાશ આકાશ છે
 પંખી પંખી છે
 સાંજ સાંજ છે;
 કેમ કે એ બધું તારું છે,
 પાનમાં ચાવી શકે
 ખિરસામાં ખખડાવી શકે
 એવું અંગત.
 કીડીના છકા ભાગ જેટલો ય
 એમાં મારો હક્ક નથી.
 તું પંખી ઉછીનું આપે
 આકાશ ઉછીનું આપે
 તો ય કશું મારું કયાં થવાનું રહેજે ય?
 તારું પંખી મારું પંખી હોત,
 તારું આકાશે ય મારું આકાશ હોત,
 મારી સાંજ જો મારી સાંજ ન હોત.

પગ કપાઈ જવા એ સારું નથી,
 કપાયેલા પગે
 હૉસ્પિટલની ખારીમાંથી
 આકાશને જોવું એ પણ સારું નથી,
 અને તેથી ય ખરાબ વાત તે આ સાંજ.
 એથી વધુ થૂંથી નાખનારું આ તારું સાંનિધ્ય,
 અને દોસ્ત,
 સૌથી જીવલેણ હકીકત આ -
 તારા પરમ આશ્વાસક બોલ કે -
 'અહીં પગ વિના પણ ઘણા જીવે છે,
 પગ નથી તો શું થયું?
 હિંમત રાખવી...'
 (છાતીની ચીથરીમાં સંતાડેલી
 ચપટીક હિંમત
 વેરાઈ ગઈ
 મારા જ બોબામાં
 સુદામાના તાંદુલની જેમ.)
 શબ્દોનું તો બાણે સમજ્યા,
 મારા પગ ફરી વાર કપાઈ ગયા એટલું જ ને?
 પણ આંધળો કેમ નથી
 એ પ્રશ્નથી ચીલડાની જેમ ફાટી પડ્યો છું
 કેમ કે
 તોરી આંખમાં દયા જોઈ ગયો છું, દયા.
 સૂરજ તો હોય જ છે સૌને સહિયારો
 છતાં
 સંહું પોતપોતાની રીતે જ પાડે છે સાંજ.

(૧)

ઉન્માદ! કંચુકીથી ચ કમનીય કાળ છે
ઝૂલો તો કાળ છે અને ભિતરો તો ઢાળ છે.
ચાહો પ્રવેશવા તો કશું કયાં વચાળ છે!
કિલ્લાને કયાં છે કેટ કે કયાં કેટવાળ છે?
છે કેટલા પિક્કપ ને કેવા વિશાળ છે!
પોઢો તો પાળ છે ને વહો તો જુવાળ છે.
ને આમ તો કશું જ નથી બસ વરાળ છે
ઠારો તો માત્ર જળ છે ને સ્પર્શો તો ઝાળ છે.
ભીની છે બંને આંખ ને કોરું કપાળ છે
હરિયાઓ વચ્ચે એટ ને એમાં દુકાળ છે.
બાકી તો લાગણીઓ હજુ એ જ બાળ છે
હોળો તો વાળ છે અને લૂછો તો લાળ છે.
ઉન્માદ! આમ જળમાં પ્રવેશી ગયા પછી
આગળ વધો તો બળને અટક્યા તો આળ છે.

(૩)

ઉન્માદ! ઓગળ્યાનું જરા ઝણ અઢા કરો
ઉન્માદ! ઇજિપ્તના ન સહી... અલ્લવિદા કરો.
અય ગુલસિતા બહારો ખિઆ! અય ખુદા! કરો
અમને બે એક કરી ન શકો તો જુદા કરો.
ભાગી જવું છે શબ્દકળો સાબદા કરો
થોડી મદદ હે કાફકા! હે નેરુદા! કરો.
હોડીને મધ્યસાગરે છોડી દીધા પછી
શાને ખુદાને બંદગી આ નાખુદા કરો?
અંધાધૂંધીમાં કયાં તો નગરને વહાવી દો
કયાં તો નગરને છાજે એવા કાયદા કરો.

(૨)

એશ્વર્ય હો અલસનું ઉપર તિલક તમસનું
ઉન્માદ! કેવું રક્તિમ છે રૂપ આ રજસનું!
ફાડી નથી શકાતું... પાનું વીત્યા તરસનું
મનને છે કેવું લેલું, આ જર્જરિત જણસનું!
પૂર્વે હો પારિબતો, પશ્ચિમમાં પૃથ્વિમાઓ
ચૌદે તરફ હવે તો સામ્રાજ્ય છે સરસનું.
બાહુ વહાવી દઈને બારીથી બારણાથી
ઓછું કરી દો સાજણ, અંતર અરસપરસનું.
પેટાવો પાંદપાંદે એ તળપદા તરનુમ
ખુઝાવો ધીમે ધીમે એ તાપણ તરસનું.
કેવા અસૂર્ય દિવસો! કેવી અશ્યામ રાતો!
કેવું ઝળક ઝળકતું મોંસૂળું મનસનું!

(૪)

ઉન્માદ! અશ્વમેધી અવસ્થાની આણ છે
આખા નગરને બાણ ને ખુદ મન અબાણ છે.
કોને ફિકર કે કેટલાં જળનાં ઊડાણ છે!
તરનારને તો હાથ હલેસાં ને વહાણ છે.
એને અતિકેમીને જીવે છે એ પ્રાણ છે
બાકી તો જ્યાં જ્યાં માણસો ત્યાં ત્યાં મસાણ છે.
હે નભનિવાસી મન! ભલે આ પૃથ્વી ગોળ છે.
ચાલી જુઓ કે કેટલાં કપરાં ચઢાણ છે!
ઉન્માદ! તવ પ્રદેશથી તે અવ પ્રદેશ લગ
પાંખો વિનાનાં કેવાં આ અઢળક ઊડાણ છે!

(૫)

ઉન્માદ! આપોઆપ સ્થપાયા કરે સંગંધ
 પુષ્પો મળે તો ગંધ ને પથ્થર મળે તો રકંધ.
 કેવો પ્રમાણસર ને પૂરક આ ઋણાનુબંધ
 થોડોક તું ય અંધ ને થોડોક હું ય અંધ!
 ગાઈ શકે તો હું ગઝલ વાંચે તો નિબંધ
 ચાળી શકે તો સ્વાદ છે ને સૂંઘી શકે તો ગંધ.
 વીંધી શકે તો પુલ ને રાટ્ટી શકે તો અંધ
 પાણીની સાથે બાંધરો બોલે કયો સંગંધ?
 છાને પડી રહે આ ગઝલ કાચરીમાં અંધ
 પ્રસરી શકે ન પુષ્પ તો પ્રસરે છે એની ગંધ.
 પાણીનો તો જગતમાં કોઈ પથ્થુ કરી શકે
 પોતે જ કિન્તુ ખ્યાસનો કરવો પડે પ્રબંધ.

(૭)

લો પુષ્પહીન પ્રદેશમાં મકરંદ થઈ ગયા
 ઉન્માદ! આ તે કેવા રજામંદ થઈ ગયા!
 ચાટ્યાં અડીઅડીને તો દીવાનગી ગણાઈ
 અળગાં રહી ને ચાટ્યાં તો શકમંદ થઈ ગયાં.
 બારાખડીએ બારણાં વાસી દીધાં ભલે
 બાહર રહીને કેવા સરસ છંદ થઈ ગયા!
 સળગતું કોને માટે અહીં કોણ, લો કહો!
 જલતી રહી શમા ને અમે મંદ થઈ ગયા.

(૬)

ઉન્માદ! ચાલ સહેજ સમાન્તર તને કરું
 મુજથી હું પર છું તુજથી જરા પર તને કરું.
 કોને ખબર કે અંતમાં કરવું પડે ન કબૂત!
 પહેલાં તો નિજ નિરાંત નિહાવર તને કરું.
 બારાખડીની બહારના પટમાં રહે છે જે
 કેવી રીતે હું પોસ્ટ એ અક્ષર તને કરું?
 કરવાનું કયાં છે કંઈ જા. જો કરવું જ હોય તો
 પ્રશ્નો પૂછ્યા વિના ય નિરુત્તર તને કરું.
 તૃણા નદીને તીર સળગતું હલેલું લઈ
 હોડીના ઇન્તજારમાં તત્પર તને કરું.

(૮)

ઉપર ઉપરથી જોડે વ્યવસ્થિત છે આ બધું
 ઉન્માદ! કેવું અન્યમનસ્કિત છે આ બધું!
 કોઈ કે જે નથી તો ઉપસ્થિત છે આ બધું
 તે કોકને જ કેમ સમર્પિત છે આ બધું?
 તૂટ્યાની આગલી ક્ષણે ભયભીત હો ભલે
 પથ્થુ ત્યાર બાદ કેવું સુરક્ષિત છે આ બધું!
 માગશરની ઠંડી જેવાં આ ઠંડવાતા આપણે
 શ્રાવણના સૂર્ય જેવું અનિશ્ચિત છે આ બધું.

... સૂતો/ભરત વિજુડા

કામ હું અંદરનું પરવારીને સૂતો.
એક તિખારો લોહીમાં ઠારીને સૂતો.
સૂર્યાથી ચાલ્યો હું નાઈટ લેમ્પ સુધી
ને પછીનું સ્વપ્ન ગુમરીને સૂતો.
ઝબકી નાગી નઈ એવું ચાલવું લઈ
ને હું મારો હાથ પસવારીને સૂતો.
ખીંટીએ પહેરણ ટિંગાઈયું એવી રીતે
ખિસ્તરા પર જાત ઉતારીને સૂતો.
મોત જેવો અર્થ પામેલી ક્ષણોમાં
જિજીવિષાને હું પડકારીને સૂતો.

ત્રણ હાઈકુ / કાન્તિલાલ રામી

નભ-આંખવા
ઊડયું જીર્ણ પાંદડું -
ફેંકાયું ભોંય.

*
ફૂંપળો મારે
ધક્કો; પાંદડું કંઈ
આત્મલોપન.

*
તેજ-લિસોટો.
કરે આગિયો : ઉચ
થતું અંધારું.

*

૧૬] કવિલોક - અન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૩

કે ... ? વિપિન પરીખ

ક્યારેક આ પ્રશ્નો આપણને સતત મૂંઝવ્યા કરશે:
સાચું શું? ખોટું શું? પાપ શું? પુણ્ય શું?
મિત્ર કોણ? દુશ્મન કોણ? પ્રેમ શું? દ્વેષ શું?
જીવનભર ગૂંચ ઉકેલતા જ રહીશું.
અંધકારમાં અથડાતાં કબૂતરની જેમ
ભીંતો સાથે અફળાયા કરીશું.
ગુડ, શાસ્ત્રો, શિખિરો. સાઈકીઆર્ટિસ્ટો,
ડ્રાન્કવીલાઈઝર

કોઈ સમાધાન નહીં સાંપડે.
એક દિવસ સંધ્યાકાળે અચાનક જ
તખ્તા પર નજર ફેરવતા લાગશે
આ બધું જ જૂઠું હતું.
બધું જ નાટક હતું.
સમય પણ જુકો, પાત્રો પણ જુકાં.
ના, રંગમંચ સુધ્ધાં જુકો હતો!
આપણે નાહક પાત્રો સાથે તદ્દાકાર થઈ
હુઃખી હુઃખી થયા, લોહીક્રુકાણ થયા,
હસ્યા - રડ્યા!

પડદો પડવાની વેળ આવે ત્યારે
એમ પણ ભાન થાય કે
આ પડદો પણ ખોટો જ હતો.
ત્યારે આપણે ખડખડાટ હસી પડીશું?
કે પછી
મૂરખ ઠંયાનો અફસોસ લઈ બહાર નીકળશું!

જત જણાવાનું 'નિશા' કે ચોતરફ અજવાસ છે,
સૂર્ય પણ ઝાંખો દીસે એવી પ્રજળતી ખ્યાસ છે.
એક પણ ઘેરાય એવો, કે કશું દેખાય ના,
ખીણ પણ અદૃશ્ય છે, ચંચલ તરલ સહવાસ છે.
એક અણસારો મળ્યો ને સૂઝ કંઈ પડતી નથી,
આ સકળને પામિયા કે આ સકળનો ન્યાસ છે.
કોણ ત્યાં ધબકે, શ્વસે, સ્પર્શે ને જખકે છે સતત ?
આમ તો આદિથી હમણાં લગ સૂનો આવાસ છે.
આમ જુઓ તો અમારી વાતમાં આ કંઈ નથી,
ને લિખિતંગે 'મિહિર' કે આમ પાછું ખાસ છે.

જત જણાવાનું 'નિશા' ખસતું જ છે ગંતવ્યમાં.
કંઈ નથી કર્તવ્યમાં કે ના કશું જ્ઞાતવ્યમાં.
સ્પર્શ જેવું કંઈ તરલ, તુજથી ભરેલું આપ તું,
માઘ અવસ્નાયુઓ-સાથળ-સ્તન નથી મર્દવ્યમાં.
ઉફલવે તારા થકી ને ખેંચે જે તારા સુધી,
અન્ય કોઈ સામગ્રીને ગણતો નથી હું કવ્યમાં.
હું કશે પણ ખર્ચે તો તારી દિશા સામી મળે,
તું જ છે નૈઋત્યમાં ને તું જ છે વાયવ્યમાં.
ને લિખિતંગે 'મિહિર' કે લોક સૌ ગણતા મને,
એક-(ને એક જ વિષે લવતો રહે છે)-લવ્યમાં.

જત જણાવાનું 'નિશા', અવ ક્યાં કશું ચે યાદ છે,
ખસખધે તુજ નાદ-ખિખો-ગંધ-સ્પર્શો-સ્વાદ છે.
શક્ય છે આ કોઈ મેઘલ યાદનો ઉન્માદ છે.
આ સતત લાગ્યા ઠરે કે ચોતરફ વરમાદ છે.
અવ ઇનાયત હો કે વરસે સિક્કા ધારા દિપ્તિની,
દિપ્તિનો ખોખો ધરીને કહી દીધું ઇર્શાદ છે.
સ્પર્શ માટે શ્વાસવત્ છે શ્વાસ માટે ગંધવત્,
ઓગળીને થઈ ગયો અકબંધ તારો સાદ છે.
માત્ર આ ખાલીપણું અર્પી રહ્યો છું આમ તો,
પણ નહીં ભૂલીશ કે એમાં આખું જણ એકાદ છે.
વાત કહેવાને હજી પણ શબ્દ લગ નાવું પડે ?
ખસ, લિખિતંગે 'મિહિર' કે આજ એક ફરિયાદ છે.

નીકળે છે / અશોકપુરી ગોસ્વામી

બુકાનીની અંદર સ્વજન નીકળે છે !
તવાયક્ષના કંઠે ભજન નીકળે છે !
(છુપાવી શકાતી નથી વાત અંદર,
ખરફ છું, છતાં ચે અગન નીકળે છે !
સતત આમ ભટકું કઈ ઝંખનામાં ?
પવનનું લઈ રૂપ, મન નીકળે છે.
તપાસ્યું છે કારણ રૂબી કેમ નૌકા ?
પુરાણી સ્મૃતિનું વજન નીકળે છે.
હવે ચાલ મૂંગા રહી વાત કરીએ,
નિયત શબ્દની અદ્યતન નીકળે છે !

કેવા લળે છે / કિશોર મોદી

પળ સિલનની સળવળે છે હાથમાં,
દગ પ્રતીક્ષાનાં છળે છે દ્વારમાં.
આયનાને સંગ લઈને શું કરું?
ભીત પશુ સામે મળે છે માર્ગમાં.
શબ્દનાં પગલાં લથડિયાં ખાય છે,
શેરીઓ ટોળે વળે છે ગામમાં.
સાંજછેડે તુજ સ્મરણ આવી ચડે,
ખંડ પાંચે ઝળહળે છે શ્વાસમાં.
કર્ણ જેવું નિષ્પલક ઊભા રહો,
કે અફીઠો રથ ગળે છે આંખમાં.
શીશ નમાવીને ગઝલ ફેડે છે કિશોર,
કાફિયા કેવા લળે છે પ્રાસમાં!

કેાની યાદમાં? / જયંત પરમાર

સળગાવો સૂર્ય લેમ્પનેા કોઈ મકાનમાં
ખટકે છે કચારનું મને અંધારું આંખમાં.
વાતાવરણના શ્વાસને ગૂંચળાવી મારશે
આવી ગઈ છે ધૂળ હવાઓના હાથમાં.
દેખાય છે સળગતું લીલું ઘાસ પશુ હવે
સળગી રહ્યું છે કૈંક ત્વચાની દીવાલમાં.
નખમાં હજીયે એના રુદનનેા અવાજ છે
મારીને ફેંકી દીધું કબૂતરનેા વાવમાં.
જાગી રહી છે કાળી ઉઘાસી સડક ઉપર
લોહીલુહાણુ થઈ છે ગલી વાતવાતમાં.
રસ્તાઓ લાંબી તાણીનેાં ઊંધી ગયા જયંત
દીવા બળી રહ્યા છે હજી કેાની યાદમાં?

રોતા ઝાડનું નક્કી કરો / લલિત ત્રિવેદી

સ્વસ્થ લાગુ એવા એક વળગાડનું નક્કી કરો.
કોઈ તો તાસીરથી અળગી નાડનું નક્કી કરો.
એ નહીં તૂટે ને માથે વીજળી પશુ નહીં પડે
ખખડધજ છાયાને રોતા ઝાડનું નક્કી કરો.
ટેવ પાડું છું કે આ વરસાદમાં પલળાય નહિ
શું કરું? ઘરની આ છત - રંગાડનું નક્કી કરો.
પાણી પીતું ભડકીને ભાગે હરણુ, એવી કશા,
મારામાં ઉઘરેલ રાની ત્રાડનું નક્કી કરો.
કોઈ પશુ રીતે સતત લખતાં જ રહેવું આપણુ
સામૂહિક શબ્દોના હચાકાંડનું નક્કી કરો.

સગભાં વિશે / હરીશ. ધોળી

રહેજ ડંખી ગયું એક એવી સગભાં વિશે
હું હવે શું કરું એક એવી સગભાં વિશે?
નિત નવાં રૂપ લેને એના આવવાના વિશે
ચાલ મન લખ કરું એક એવી સગભાં વિશે.
રોજ ઘટના ઘટે છે અને મૂક અવિરતપણે
માત્ર જોઈ રહું એક એવી સગભાં વિશે.
સ્વપ્ન આવે અને એ ફળે ના કદી તો પછી
સ્વપ્ન શા કામનું એક એવી સગભાં વિશે?
મેં ય ઇચ્છ્યું હતું વેલ મારી કદી પાંગરે
મન રહ્યું ઝંખતું એક એવી સગભાં વિશે.

એ હું હતો / 'પંથી' પાલનપુરી

શબ્દ શબ્દે જોડતો, એ હું હતો,
ને પછી તરછોડતો, એ હું હતો.

સૂર્ય-રણમાં ધીખતા અસ્તિત્વના-
પાળિયાને ખોડતો, એ હું હતો.

શબ્દના હાથે સમયના પ્હાડની-
પથ્થરી ક્ષણે તોડતો, એ હું હતો.

સાંજની બોઝિલ અંધારી સડક,
ને લથડતો દોડતો, એ હું હતો.

કાંચળીની જેમ 'પંથી' માર્ગમાં,
ખોળિયું તરછોડતો, એ હું હતો.

હૂબી ગયો છું / મહેશ યાસિક

તને ક્યાં ખ્યાલમાં છે કે તમારી એ સખાવતમાં
હવે હૂબી ગયો છું હું સ્મરણની બાદશાહતમાં.

તમે ચાલ્યાં ગયાં તો શ્વાસ પછી રાખે શરમ કોની ?
હતા જે ચાર બાકી એ ચ જોડાણ બગાવતમાં.

ચમકતી વીજળી આલે : તને કાગળ લખું છું હું
ફક્તનો ફેર બાત્રી હોય છે બંને લખાવટમાં.

કહો આ ફક્ત થડની લાગણીને કોણ સમજે છે
મુલાયમતા ખપી ગઈ એક ફૂંપળની સળવટમાં.

તમે સાથે હતાં ત્યારે ન' તો કેં ખ્યાલ મોસમનો
હવે ફૂલોય સમજે છે હિસાબોની પતાવટમાં.

ફક્ત પડતો નથી : છાપો ન છાપો : પાન તો ખરશે
લખેછતિકાસ એનો આ હવાઓ સરસરાહટમાં.

ઓવારણું થઈને . . . / સતીન દેસાઈ

પ્રકંપિત પાત્ર કાળે એ પ્રજ્વળશે તાપણું થઈને,
વિચરનારા, જીભી જો એક પળ તો આંગણું થઈને !

દિશાઓ જેમ જીભો હું અહીં એની પ્રતીક્ષામાં,
જિઘડશે આપ એના થે અવાજો બારણું થઈને !

હિલોળાતું રહે છે એ પળે અસ્તિત્વ એનું પછી,
જુલાવે જે પળે આકળ આ પુખ્તો પારણું થઈને !

અળાવી ન્યોતઆરા પર અહરનિશ વેળ અજવાળે,
ભળે ભીનાશમાં જે ભારણો સંભારણું થઈને !

પસરતો એમ લય કરતાલનો કોલાહલો વીંધી,
કે અરમરતું ગહનનું ગેહ પછી ઓવારણું થઈને.

મેઘધનુષને બાંધો / હેમન શાહ

હો અળવીતરી અડધી એક ગઝલના શેર,
શરમા થોડો, ને છંદોનાં વસ્ત્રો ખેંડેર.

ઘ્રેક સમા સૌ ખેતર પર ચોપડવો સૂર્ય,
એમ સવારો ધરગથ્યુ કરવી જાહેર.

લાવ ચડે જેમ છતાં વીસ, દસના પંચીસ,
ઉમ્મરનું વધતું એ પછી છે કાળોફેર.

ઝરણા જેવી હાય તણી રેખાઓ આપ,
હું કરવા ચાહું છું ભરપૂર લીલાહોર.

સાંજે જાલર વાગે ને છૂટે નિશાળ,
સ્ફુલ્લબસમાં પંખીઓ ખેસી ચાલ્યાં થેર.

ત્રેમ વિષે તો લખવું બાકી બીજું ઠીક,
એક હજી તો સાંધો ત્યાં તો તૂટે તેર.

પાન ઉપર બે ટીપાંનું જ્યાં ઘર છે ત્યાં જ.
મેઘધનુષને બાંધો બોલાવી ઇન્જનેર.

તસળી / રાજેન્દ્ર ઠક્કર, 'આકાશ'

પગલાં પડે ખસ એટલો તલસાટ છે
'આકાશ' તો સૂની પડેલી વાટ છે.

ખાલી પડેલા પાંજરાનો પણ સતત
ભીની થયેલી પાંખનો ગભરાટ છે.

આખ્યા હવાની એટલી આપી શકું
કે પારદર્શક ભીંતનો રથવાટ છે.

રસ્તા અચાનક ચાલતા અટકી ગયા
જાણે હવામાં કોકનો વસવાટ છે.

જાણે હવામાં કોકનો વસવાટ છે.
'આકાશ' તો સૂની પડેલી વાટ છે.

કેવળ ગીત / દિલીપ ભટ્ટ

વલ્લહો વલ્લહો સોમ અસિ વલ્લહો

કામાદિ કલ્લ હો

રસિત રમણ છલ્લ હો

નટનટ નિષ્પન્ન નામ નયને નયનલ્લ હો

વલ્લહો વલ્લહો સોમ અસિ વલ્લહો

પ્રીત પરમ પદ પ્રતિ પત્રપત્ર જલ્લ હો

અતિસત અદૈત હંસ દૈત કુસુમલ્લ હો

વલ્લહો વલ્લહો સોમ અસિ વલ્લહો

તરલ તિલા તૃપ્ત તાર સા સિતાર સલ્લ હો

ત્રમત્રમ હરિતાન્ધકાર હરિતમ હરિ હલ્લ હો

વલ્લહો

વલ્લહો

સોમ અસિ

વલ્લહો.

પહેરી જોઈએ / રાઠોડ પ્રવીણકુમાર પી.

પાનખરની કોઈ પણ પીળાશ પહેરી જોઈએ
પર્ણની ક્યારેક તો લીલાશ પહેરી જોઈએ.

આ નદીઓ ને સમંદરનાં રહસ્યો શોધવા
નીરની ક્યારેક તો લીનાશ પહેરી જોઈએ.

હરપળે ખસ કામમાં ડૂબી જવું દિન-રાતમાં
શક્ય છે ક્યાં એમ કે અવકાશ પહેરી જોઈએ?

કોઈ પણ પાસે નથી-ની વેદનાને ભૂલવા
સાંપડેલા એક-એ સહવાસ પહેરી જોઈએ.

શક્ય છે કોઈ નવા અનુભવ મળે એમાંય પણ
વઝ માફક વિશ્વમાં અજવાસ પહેરી જોઈએ.

ચુંબકવંતી આંખો ... / હર્ષદ ચંદ્રારાણા

ચુંબકવંતી આંખો ખૂલી

મૂળ્યો લોહનગરનો પાયો

ભીંતો લગ્યકી દોડ્યાં દશ્યો

ઘરનાં આંગણ મેઘધનુષ્યો

તોરણ કરવા ફૂલોનું વન

આખું પવન ઉઠાવી લાયો

ચુંબકવંતી આંખો ખૂલી

મૂળ્યો લોહનગરનો પાયો

... ડૂબ્યાં અંધારાં પાતાળે

પથર જઈને ખેઠા ડાળે

નદી-નદી રમવાને લાગ્યો

છેવટ પર્વતનો પડછાયો

ચુંબકવંતી આંખો ખૂલી

મૂળ્યો લોહનગરનો પાયો

ગીત / નવનીત ઉપાધ્યાય

હૂબ્યા સૂરજ ઊડ્યો વાયરો

આખો માણસ ખુઝાતો રે જાય,

વગડે વીણ્યાંતાં ઈ પાંદડાં

ઊડી હાથમાંથી... જાય;

હૂબ્યા સૂરજ ઊડ્યો વાયરો

આખો માણસ ખુઝાતો રે જાય,

ભારે ભારે ગીતો આવીયાં

કેવા આંસુના ભાર,

સંધ્યા હળે છે મ બોલબો

તૂટશે કેસરિયા તારા;

સૌ સૌની સોનેરી વારતા

સૌથી બુલાતી જાય.

હૂબ્યા સૂરજ ઊડ્યો વાયરો

આખો માણસ ખુઝાતો રે જાય.

પંખી વરણી આવી સીમડી

આંખ્યું ઠેકાને આજ,

અરખો ગયા ભવનું ઝાડવું

સપને જાણ્યું મેં રાજ;

મારાતારા રૂપલ ચોરતા

મંદિરિયાવત રહી જાય.

હૂબ્યા સૂરજ ઊડ્યો વાયરો

આખો માણસ ખુઝાતો રે જાય.

કોઈ ઉકેલો લેદ/ધીરેન્દ્ર મહેતા

સાવ અજાણ્યું થઈને મારું વરસ સોળખું આવ્યું,

મને ઊંચકી મારામાંથી હે જાણે ક્યાં ચાલ્યું!

પૂછવું શું સૈ, ભાનસાનનું, હવે ન આપે મને જ મારી યોગખ દર્પણ,
ગોરજટાણે ઘણીક વેળા એમ જ લાગે વેરાતી હું થઈને કણકણ;
માળામાં ફફડતું એ પંખી કેમ જીવશે આમ અચાનકે આસ મહી ઉડાડતું?
—સાવ.

નદીએ નહાવા જઈ હવે તો નહાવું બૂલી જોયા કરતી ખળખળ વહેતું જળ,
નેાંધારી હું એવી જાણે વેળામાંથી પડી વિખૂટી એક અટૂટી પળ!
જે ગમ હોઈ તે ગમ હોવું તે ઘડીએથી પછી મને તો સાલ્યું.
—સાવ.

હથેળીઓની રેખાઓની નદીઓના કાંઠાઓ તોડે ધસમસ વેડાપૂર,
કોઈ પાંદડું જાય તણાતું એમ તણાતી જઈ પૂરમાં ક્યાંય ફરતી ફર!
કોઈ ઉકેલો લેદ સખી, મેં આટલાટલાં વરસ ખધુરે ક્યા ખૂણે સંતાડ્યું!
—સાવ.

ધ્યાન

જાગ્યો સૂરજ હોય હેમવરણે એવું મૂલાધારમાં.
તારું વાગળીજ ઇન્દ્રગોપ સરખું, બીજું ઉરે માનમથ,
ત્રીજું ચન્દ્ર શું શાક્તબીજ ધવલું ને પ્રહરંધ્રે રહ્યું,
કલ્યાણી, સુખની મણા નવ રહે મંત્રે ત્રણે સેવતા.

અથ લઘુસ્તવન

જેણે ઇન્દ્રધનુ તણી ઝળકતી ધારી લલાટે પ્રભા,
કાન્તિ શુભ વળી શિરે શશી તણી ફેલાવતાં ચૌદિશે,
એવાં તે ત્રિપુરા, ઉરે વસી રહ્યાં જે સૂર્યજવાળા સમાં,
કાપો સત્વર પાપ બીજ ત્રણથી હે વાણી જ્યોતિર્મથી ! ૧

જે માત્રા તળિયાંની વેલ પરના તંતુ સમી ગૂંચળે
વાગળીજે પ્રથમે રહી સતત આ, એ ધારીએ ધ્યાનમાં
શક્તિ કુંડલિની રૂપે જગતને તું સર્જતી પોષતી
એવું જ્ઞાન થતાં ફરી ન જનનીગર્ભે જતાં માનવો. ૨

જેઈ વિદ્ધ વરાહને અચરજે 'ઐ ઐ' શું બોલી બીધો
પેલો પ્રાહ્મણ મૂઠ આમ સહસા બિન્દુ વિના અક્ષર,
તેના ચે મુખથી થતાં તવ કૃપા દેવી, ઘડીવારમાં
વાણી અમૃતધાર શી રસભરી લાગી વહેવા સ્વયં. ૩

બીજું ક્લેર્ તવ કામરાજ બીજ જે છોડી દઈ વ્યંજને.
હ રૂપે વિરલા સરસ્વતી તણું તેને જ બાણી રહ્યા,
ગાતા પ્રાહ્મણ ગાન સત્યવ્રતનું સૌ ઉત્સવોમાં તહીં
પ્રારંભે બાણી પ્રેમથી પ્રણવને આ બીજ ઉચ્ચારતા. ૪

પ્રજોએ નીરખ્યો પ્રભાવ વહવા વાણી મહાધોધ શી,
એ ત્રીજા તર ચન્દ્રરમ્ય બીજને વંદું ખરા અંતરે,
સૌં કહેતાં જ સરસ્વતી સમ હરે બુદ્ધિતાપા જડયને
સાથે થોગ વિના ય સિદ્ધિપ્રદ છે મૌઃ શબ્દ વાણી વિધે. ૫

હો દેવી, તુવ બીજ પાપહરતું હોઈ ચડે હિતથી
એકાદું, કમ વાર કે જીવતું હો, એની ન ચિતા કરી,
ને કોઈ ખસ ચિતવે, જપ કરે કે કોઈ આશાભર્યા,
એનાં તું પળવારમાં મન તણાં સૌ કોડ પૂરાં કરે. ૬

હામે પુસ્તક જ્ઞાનરૂપ, જમણે માળા ધરી ભક્તિની,
આથે મા, વરદાભયે જરી જરી સોડત ચારે બુજ,
અંગે કુદ સમાન, આખ કરુણાધેરી ખીલ્યાં પદ્મ શી
-ભાવે ને ન જાને તને જનની, તે ક્યાંથી દવિતા વરે? ૭

હો મા, એત સુહામણા કમળના પોટા સમી બીજળી
જેતાં ધ્યાન ધરી તને વરસતી ને પ્રહારથી મુઘા
એને સુંદર શબ્દ-અર્થ-ધ્વનિના સામર્થ્યથી શોભતી
સહેજે ગંગતરંગ શી ગહકતી બહેતી મુખેથી ગિરા. ૮

તારાં તેજ થકી થતું તલ બહું મિદ્ધરવાઈ અને
પૃથ્વી પ્લાવિત લાલ લાલ જળના ઘાટા રતુબી રસે
ભાળે એક ઘડી અનન્ય મનથી તો તો અનંગે જળી
બીધેલી મૃગલી સમી વશ થતી એ મદને માનુની. ૯

કાને કુડલ હિમનાં હલકતાં, અંકારતી મેખલા,
બાળુમંથ સુહાય, એક ક્ષણ ને આ રૂપ હિયે ધરે,
એનું તો અભર ભરાય ઘર ને માતેલ હાથી તણા
કેવા ચંચલ જ્ઞાન શી તરલ ત્યાં લક્ષ્મી વસે ર્યૈર્યથી. ૧૦

બાકી દેશકલાપમાં શશિકલા, માળા ગળે મુંડની
ને રક્તાંબર અંગ જામુદ સમાં, પ્રેતાસને નર્તતી,

સોહો ચાર ભુજા, ત્રિનેત્ર નમણાં, તુંગ સ્તનો, ત્રિવલી.
તાડું એ વિધ સત્યરૂપ તલસે પદ્માસને સાધકો. ૧૧

થોડાં સાધન, રંક રાજકુળમાં સામાન્ય જન્મ્યો છતાં
સારા થે જગનો પ્રતાપી જબરો જે ચક્રવર્તી થયો,
એવો રાજવી વત્સરાજ નમતાં જેને શું વિદ્યાધરો!
તારાં, માત, રતુંબડાં ચરણમાં એ તો નમ્યાનું ફળ. ૧૨

તારાં પૂજન કાજ પાય ધરવા બિલ્વીહલો તોડતાં
જેને તીક્ષ્ણ આણી થકી બટકતા કાંટા ન વાગ્યા કરે
સૌ સામુદ્રિક ચિહ્ન રાજપદનાં સોહાવતાં શી રીતે
હાથે રમ્ય ગુલાબી ઝાંચ ઝરતા એ થાય પૃથ્વીપતિ? ૧૩

પૂજે પ્રાણશ્ચ દ્વધથી, ઘૃત વડે પૂજે તને ક્ષત્રિયો,
વૈશ્યો તો મધથી અને તરપતા શુદ્રો તને મધથી,
યાચે જે કંઈ સિદ્ધિ એક મનથી તારી કને, ઈશ્વરી!
એ તો નિશ્ચય પામતા સહજમાં વિદ્નો વળોટી બધાં. ૧૪

શબ્દોની જનની તું આ જગતમાં, વાણી રૂપે વિસ્તરી,
તુંથી વિષ્ણુ સુરેન્દ્ર સર્વ પ્રગટે એ સાવ સાચું સદા
ને પ્રજ્ઞાદિક પામતા લય ખરે કલપાન્ત કાળે તુંમાં
એ તું કોઈ અચિન્ત્ય ગૂઢ પરમા શક્તિ રૂપે રાજતી. ૧૫

દેવો આદ્ય ત્રણે, ત્રણે અગ્નિ ને શક્તિ ત્રણે, ત્રિસ્વરો,
ત્રૈલોકી, ત્રિપદી, ત્રણે તીરથ ને ત્રિપ્રજ્ઞ, વર્ણો ત્રણ
જે હૈં રૂપ ત્રણે વડે જગતમાં ચોખાયલું તે બધું
તારા નામ મહી જ, માત ત્રિપુરા, આવી મળ્યું આખરે. ૧૬

લક્ષ્મી રાજકુલે, જયા રણસુખે, હેમંકરી માર્ગમાં,
રક્ષે રાની પશુ થકી શખરી તું ગાદાં વને પર્વતે

બૂતપ્રેત પિશાચને ભય સ્મરે જે કેા મહાભૈરવી
મૂંઝારે ત્રિપુરા, તરે વિપદને, તારા જળે દૂખતા. ૧૭

માયા, કુંડલિની, ક્રિયા, મધુમતી, કાલી, કલા, માલિની,
મતંગી, વિજયા, જયા, ભગવતી, દેવી, શિવા, શાંભવી,
શક્તિ, શંકરવલ્લભા, ત્રિનયના, વાગ્વાદિની, ભૈરવી,
હ્રીંકારી, ત્રિપુરા, પરા પરમથી, માતા, કુમારી જ તું. ૧૮

આ ને હૈં થકી એકમેક સરસા દ્વિ. ત્રિ. ક્રમે અક્ષરો
ગૂંથી સંપુટ સર્વ વ્યંજન અને સાથે સ્વરોનો થતો,
એવા અક્ષર મેળથી ભિખતાં જે ગુહ્ય નામો ઘણાં,
દેવી, વીશ હજારથી વધુ થતાં એ નામને હું નમું. ૧૯

ત્રેમે પ્રાણુ પરોવી સૂક્ષ્મ મતિથી વિજો કરે આ સ્તુતિ
શ્રીવિદ્યા ત્રિપુરા તણી પ્રથમથી જેની કરી સ્પષ્ટતા,
મંત્રોદ્ધાર કહ્યા અહીં ક્રમથી કે વૈવિધ્યથી જે બધા
એનો, પુણ્ય પરંપરા પરખીને, સૌ પાઠ પૂરો કરે. ૨૦

ચિંતા શી કરવી! કદાચ સ્તુતિમાં આ ભૂલ હો કે ન હો
હે માતા, તુજ ભક્ત પાઠ કરશે આ સ્તોત્રનો ભાવથી
પોતાની લઘુતા તણું દંડપણે જે ભાન ભૂલે નહીં
એને કાજ રચાવ્યું તે મુજ કને આ સ્તોત્ર વાચા દંધ. ૨૧

એવું મા ત્રિપુરા તણું લઘુ રમ્યું ને ભુક્તિ-મુક્તિ ભર્યું
શ્રવોકોથી ગરવું બન્યું સ્તવન આ, મંત્રો થકી શોભતું,
નિત્યે જે પઢશે પવિત્ર હૃદયે, એકાંત ભક્તિ વડે
એને પાંગરશે અખંડ કવિતા ને લક્ષ્મી સાથે સદા. ૨૨

કવિનો પત્ર

[આ વિભાગમાં અગાઉ વિગત કવિઓના પત્રો પ્રકટ થઈ ગયા છે. હવે વિદ્યમાન કવિઓના પત્રો પણ પ્રકટ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. કવિતાવિષયક મુદ્દાને સ્પર્શતા કવિજનોના પત્રો મોકલી આપવા સહુને નિમંત્રણ છે. પત્રો ઉપયોગ થઈ રહે તે સુરક્ષિત રીતે પરત કરવામાં આવશે. કવિ શ્રી મકગન્દ દવેનો આ પત્ર શ્રી રમણલાલ જોશી પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે. અમે તેમના આભારી છીએ. —તંત્રી]

૨૧ • આગસ્ટ • '૮૨

પ્રિય રમણભાઈ,

મારે ભાગે મૌનની ટૂંકાકા કે અ-મૌનનો ઉછાળો. પણ તમારો તો સદાયે સમયગ પ્રવાહ. 'સરિતા સોઈ બાપાનિયે, જો જોઠ માસ કહરાય'. તમે તો બહોળા જ કે લાંબું વહેલું મોડું પણ વહાલપની ઓટ નથી. ભાઈ, આપણે તો એક બાડી હોલ-સેલ પેટીના કુટકળિયાં, ફેરિયા. મારી ઓરડીમાં રાતઢીવે બાળીને હું એના તાકા બિયલાવું અને તમે એને ઘેર ઘેર પહોંચાડવાનો 'દાશિડાનો ધંધો' કરો. ખભા પર ગાંસડી લઈ ફરવાનું ભાગ્ય પણ ક્યાંથી? મીરાનાં વેણુ :

ઉપાડી ગાંસડી વેડની રે, કેમ નાખી દેવાય ?

એ છે શામળિયા શેઠની રે, કેમ નાખી દેવાય ?

આ ભજનની એક બાણીતી પંક્તિ છે :

'બિની બિની રેતી ને પગ બળે છે.'

ખૂબી બુઓ • મને એક જગ્યાએથી સુંદર પાઠભેદ મળ્યો :

'બિની બિની રેતી ને ચડવાણું ચાલવું.'

'પગ બળે છે' ની ગદ્યાળુતા કયાય ઓગળી ગઈ. આ અસહી ભજનોનું પગેટું કાઢતા નાથ જોગી, બૌદ્ધ સિક્કોની દુનિયામાં ધૂમી વળ્યો છું • અત્યારે વૈદિક દ્રષ્ટિઓ અને પૌરાણિક મર્મજોના પટારા ઉમેળું છું. 'પ્રવાસી' મા પુરાતન વાત કોઈ વાર નજરે ચડી હશે. ક્યાંક કરામતી ટૂંચી હાથ ચડી જાય છે ને ભંગારમાથી રત્નભંડાર ગગારા મારતો દેખાય જો. આ બધી 'ગાલડિયું-ગૂહારયજ્ઞ'—તમ જેવા ભેરુને કહેવાનું મન થાય. થોડા દિવસ પહેલાં કબીર વિષે મિત્રો સાથે વાતો કરી • —આજે કેટલા જૂલ્યા, ભટકતાને ઘેર લાવવાની જરૂર? 'ધર મે ધર કિખલાઈ દે, સો સદ્યુરુ હમીર'—એવા સાચના દીવાની કેટલી તાતી જરૂર? આપણે તો આતુ તેજ જ્યા મળે ત્યાંથી સારવી, તારવી પીઠે ઉપાડીને વહેંચતા ફરીએ. તમે ભાગવતી સાધના, માટીનો સાદ કે એવી કોઈ જથ્થાસને સામાન્ય જન સુધી સૂઝ-બૂઝનું પત્રક ઉમેરી પહોંચાડો છો ત્યારે આનંદ પણ

(અતુ. પૃ. ૬ ઉપર)

**With Best Compliments
From**

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printers and box manufacturers

38 Police Court Lane, Fort

BOMBAY 400 001

Phone: 266544

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, R. Kamani Marg, Ballard Estate,

BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN, BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

કવિલોક

સંસ્થાપક
રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી
ધીરુ પરીખ

વસંત
૨૦૩૯
માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૩
સળંગ આંક ૧૫૨
દ્વિતીય આંક
૮૦

With Best Compliments

From

POLYOLEFINS INDUSTRIES LIMITED

MAFATLAL CENTRE NARIMAN POINT

BOMBAY 400 021

કવિલોક નવી વ્યવસ્થા

જૂન ૧૯૮૩થી 'કવિલોક'ની સધળી વ્યવસ્થા નીચેના સ્થળેથી થશે. એજન્ડા-ગ્રાહકોને આ નવા સરનામાની નોંધ લેવા વિનંતી છે. લવાજમ પણ નીચેના સરનામે જ મોકલી આપવું.

‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫-૦૦   ○ આશ્રવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦
- બહારગામની બેંકના એકથી રકમ મોકલનારે બેંક કમિશનના રૂ. ૩-૦૦ ઉમેરીને રકમ મોકલવી.
- લવાજમ જો એક અથવા ટ્રાફ્ટથી મોકલો તો ‘કવિલોક’ના નામનો એક અથવા ટ્રાફ્ટ લખવો.
- લવાજમ M. O. થી મોકલવું સસ્તું અને સલાહભર્યું છે.

મહાકાવ્ય વિશેષાંક

- ‘કવિલોક’નો નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૨નો, ‘કવિલોક’ની રજતજયંતીની સ્મૃતિ રૂપે તૈયાર થઈ રહેલો મહાકાવ્ય વિશેષાંક હવે જૂન ૧૯૮૩ના બીજા સપ્તાહમાં રવાના થશે.
- પૂરતી ખાતરી સાથે આ અંક સહુને રવાના થશે. આથી ટપાલમાં એ અંક ગેરવહેંચે જાય તો તેની જવાબદારી કાર્યાલયની રહેશે નહિ.
- આ અંક છૂટક મળી શકશે નહિ.

સાત મહાકાવ્યો

‘મહાકાવ્ય વિશેષાંક’ની સધળી સામગ્રી ‘સાત મહાકાવ્યો’ એ શીર્ષકથી મર્યાદિત સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પણ તરત જ પ્રકટ થશે. પાકું પૂકું અને આકર્ષક અમેરિકન બંધાર્થમાં પ્રકટ થનાર લગભગ ૩૦૦ પૃથ્ના આ અનૂતપૂર્વ પુસ્તકની કિંમત આજના બજાર ભાવે રૂ. ૫૦ જેટલી થાય, તે માત્ર ૨૪ રૂપિયામાં જ મળી શકશે. આ અંથ અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં વહેલી તકે રૂપિયા ૨૪નો M.O. કવિલોક C/o કુમાર કાર્યાલય લિ. ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ-૧, એ સરનામે કરી આપતી નકલ પ્રાપ્ત કરી લેશો.

કવિલોકનાં પ્રકાશનો

પ્રસંગસંગતક • સંવાદકાવ્યો • રાજેન્દ્ર શાહ (રૂ. ૧૫)

આગિયા • હાઇકુસંગ્રહ • ધીરુ પરીખ (રૂ. ૧૫) અંગ-પચીસી • છાપાસંગ્રહ • ધીરુ પરીખ (રૂ. ૮)
કવિલોક અને કુમારના ગ્રાહકોને ૧૫% વળતરથી મળશે. પ્રાપ્તિસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

- ૧. શ્રી રાજેશ વ્યાસ, અમદાવાદ રૂ. ૧૦૧-૦૦   ૨. ‘રંગપથ’, હ. ગિરીન જોષી, જામનગર રૂ. ૧૦૧-૦૦
- ૩. શ્રી વિપિનભાઈ કિકાણી, સુરત રૂ. ૧૦૧-૦૦   ૪. શ્રી હરીશ જયંતીલાલ ત્રિવેદી, વીરમગામ રૂ. ૫૧-૦૦
- ૫. શ્રી અનંત રાવલ, વડોદરા રૂ. ૫૧-૦૦

કવિલોક ટ્રસ્ટને આપાતાં દાન ઇન્કમટેક્સની 80 G. કલમ પ્રમાણે આયકરમુક્ત છે.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત • ૨૦૩૯ • સળંગ અંક ૧૫૨ • દ્વિત્વ અંક ૮૦

કાવ્યો

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૩

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

હે વીર મારા ૧૦ રાજેન્દ્ર શાહ

હાર્ષકુ ૧૦ રાજેન્દ્ર શાહ

કવિકહે ૧૦ નલિન રાવળ

માળામાંથી લીકું ૧૧ હીરા રા. પાઠક

ધોંધાટ ૧૨ રમેશ જાની

ખે હાર્ષકુ ૧૩ લલિત ત્રિવેદી

આવ ૧૩ ચંદ્રકાન્ત શેઠ

જ્યાં શઢ તારો ચલ્યો ૧૩ ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આઠ ગઝલ ૧૪ મુકુલ ચોકસી

મુહૂર્ત ૧૬ ઉદયનસ

પર્વાવરણ ૧૬ ઉદયનસ

એક કાવ્ય ૧૬ યોગેશ જોષી

તને ૧૮ હનીફ સાહિબ

ગયું છે ૧૮ મનીષ પરમાર

ઉઘાડી આંખમાં ૧૯ વિજય રાજ્યશુક

આવશે ૧૮ 'શૈલ'

વૃક્ષ છું ૧૯ રમેશ પટેલ

ક્ષણ નહીં રોકાય ૧૯ મનોહર ત્રિવેદી

મોકલું ? ૧૯ કરસનદાસ હુડાર

ઝૂંઝીએ ૧૯ પદ્મિક પરમાર

ગઝલ ૨૦ રાજેશ વ્યાસ

અમારી હતી ૨૦ મયંક ઓઝા

ટહુકો ૨૦ નલિની બ્રહ્મભટ્ટ

દેવદાસીને ૨૦ મનહરલાલ ચોકસી

ખે ગીત ૨૧ ભૂપેશ અધ્વર્યુ

કાળક્રમણ ૨૧ દિલીપ જોષી

ગદ્ય

કવિ ૧ નર્મદ

ત્રિયકાન્તની નગરકવિતા ૨ શ્રીકાન્ત માહુલીકર

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

૦ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં ફર ખે માસે— ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર તે ડિસેમ્બરના અંતમાં પ્રકટ થાય છે.

૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ થા. પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા. ડો. ૧૦

૦ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : (૧) 'લાવણ્ય', વિજય-પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯. (૨) વિજય સ્ટોર્સ ફર કલ્યાણલવન, રિક્ષી રોડ, અમદાવાદ-૧, થા-સ્ટેશન રોડ, આણંદ. (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨. (૪) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિક્ષી રોડ, પાદશાહની પોળ સામે અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૨

આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તમામ પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

'લાવણ્ય' વિજયપાર્ક

નવરંગપુરા અમદાવાદ-૯

મુદ્રણસ્થાને

મુસ્તમ, પોલીસ સ્ટેશન પાછળ

નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

{ૐ હૃદયે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા સ્ત્રી મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવીર્ઘ્નવીર્ઘ્ન યથિ} -

કવિ

સ્વપ્ન તો સૌ માણસને હોય છે ત્યારે શું કહેવું ન કવિ કહેવા ? પણ સ્વપ્નન સ્વપ્નાં માણસનું સ્વપ્ન હોવું નથી. જૂઠાં જૂઠાં પ્રકારનાં ઉપરથી, જૂદી જૂદી મનઃસરિની પ્રકૃતિ ઉપરથી, જૂદી જૂદી વસ્તુઓ ઉપરથી, જૂઠાં જૂઠાં અવલોકન ઉપરથી, જૂઠાં જૂઠાં કાળ ઉપરથી અને જૂઠાં જૂઠાં ક્ષેત્ર ઉપરથી માણસનું સ્વપ્ન ધોડું-ધણું, ધોડું-નકર, ધોડું-નગનનું હોય છે. જેનું સ્વપ્નન યતન કરી રહેલું હોય છે, જે સામર્થ્યોને વશ છે, જેનું ધોડું સાંભળ્યું તેનું બોલવાની, કરી દેખાડવાની અથવા કોઈ પણ રીતે સ્તબ્ધો અને જુકનીથી રંગીને ખતવવાની જેની યકિન છે તેઓને 'કવિ' કહેવા. સ્વપ્નનમાં ઉપર કશું તેમ કરવાની યકિન હોતી નથી, ધોડાઓને ન હોય છે, માટે ધોડાઓને ન કવિ કહેવા.....

કવિતા જેને વશ છે તે કવિ નથી, ને કવિતાને વશ છે, તે કવિ હોય અથવા. ત્યારે મુલે યુગ્મતાનીમાં સારી કવિતા કેનાથી બની શકે તેમ છે? તેઓ યુગ્મતાની સામાનું આગળથી ન એકાનું જ્ઞાન મેળવશે, ધોડું-ધણું સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી મેશે, વળી તેઓ અવહારકુશળ થશે તે સ્તંભમાં ફરશે તેઓ યુગ્મતાનીમાં સારી કવિતા કરી શકશે. હમણાના યુગ્મતાનીઓ કવિતાની ખૂબી તો કંઈ ન સમજતા નથી; ફક્ત રાગડાથી ન ભોલિત થઈ જાય છે.... શબ્દને માટે યુગ્મતાની સામાનું જૂઠાં કવિતાનાં પુસ્તકે વાંચતાં, જૂની કવિતામાં આકરકુશલ અને અબ્બાદાર શબ્દો હોય છે એ જાણ નથી કવિતામાં ન આવવા નેઈએ. કેટલાક જુવાન કોકગ્યોને કવિતાનો શોખ થાય છે તે તેઓ જોતાને વખત જોવામાં કહારો છે પણ મહેલા નથી એટલે તેઓની કૃતિમાં ખરી કવિતા આવતી નથી માટે એવા જુવાનોએ પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ, અવહારજ્ઞાન, સ્વપ્નન વધારવું તે પછી એ કામ માથે લેવું; બાકી અવવ્ય રહ્યાથી સ્વપ્નાં કામમાં તેઓ મદ્દત કરશે; માટે બહાર છે કે આગળથી હરેક વાતનો યુક્ત વિચાર કરીને કામ આરંભવું.

નર્મદ

('કવિ અને કવિતા' માંથી)

પ્રિયકાન્તની નગરકવિતા

શ્રીકાન્ત માહુલીકર

આધુનિક યંત્રવિજ્ઞાને ભૌતિક સુખસગવડોરૂપી કેટલાક આશીર્વાદો સાથે યાંત્રીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ, શહેરીકરણ(urbanisation), નિર્માનુપીકરણે (de-humanisation) જેવા જે બીજાં અભિલાષોની માનવજાતને ભેટ ધરી છે તે બધામાં કદાચ શહેરીકરણ કેન્દ્રસ્થ અને અપ્રસ્થાને હશે. આ યંત્રવિજ્ઞાને સર્જેલા પ્રશ્નોની, બંધે યક્ષપ્રશ્નોની, પરંપરા માનવજાતના અર્થપૂર્ણ અસ્તિત્વ સામે તેણે ફેંકેલા ગંભીર પડકારો વગેરે આધુનિક નગરજીવનમાં જેટલાં ઉત્કટ રીતે અને તીવ્રસ્વરૂપે અનુભવાય છે તેટલાં કદાચ બીજે અનુભવાતાં નથી. તેથી જ પોતાને આધુનિક ગણાવતો કોઈપણ નાનો કે મોટો કવિ આ યક્ષપ્રશ્નોને પોતાની રીતે સમજવા, ઉકેલવા અને યંત્રયુગના પડકારોને ઝીલી તેને પોતાની રીતે કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ આપવા પ્રયત્ન કરે તો તે સ્વભાવિક ગણાવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ તે તેના કવિકર્મને એક અનિવાર્ય અંશ પણ બની શકે. પ્રિયકાન્ત જેવો એક અત્યંત સંવેદનશીલ ચિત્તયંત્ર ધરાવતો ‘નાગર’ કવિ આ પ્રશ્નો અને પડકારોથી અનલિપ્ત કે અસ્પૃષ્ટ રહે તો જ નવાઈ! નગરજીવનની ત્રિલક્ષણ અનુભૂતિને સંવેદનાને ત્રિલક્ષણ રીતે અભિવ્યક્ત કરવાનો, તેને કાવ્યમય વાચ્ય આપવાનો પ્રિયકાન્તે તેના લગભગ બધા જ સંગ્રહોમાં સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. નગરજીવનને સ્પર્શતી તેમની બધી જ રચનાઓ સફળ કાવ્યકૃતિઓ છે એમ કહેવાનો અહીં આશય નથી; પરંતુ આ પ્રકારના જીવનનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં પાસાં તેમની રચનાઓમાં કેવી કેવી રીતે વ્યક્ત થયાં છે એની જ તપાસ કરવાનો પ્રસ્તુત લેખનો ઉદ્દેશ છે.

સૌપ્રથમ તો આપણને ‘પ્રતીક’માં ‘હેમનત મધરાત’, ‘ફાકલેંડ રોડને જોતાં’ અને ‘ધૂમ’ જેવ કાવ્યોમાં તેનો આજો અણસાર જોવા મળે છે ‘હેમનતની મધરાતમાં’ કવિ ચરાચર સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલ અરવ શાંતિનું શબ્દચિત્ર આપતી વખતે નગરન ‘ધાસહીણ યંત્રાલયો’નો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહ શકતા નથી.

‘રે ધાસહીણ યંત્રાલયોના રૂઢે ગયા ઉચ્છવાસ પદ જ’પી ગયા ડુગ્યાલયે દહીંતણા નિધાસ-મણ; નગરજીવન સાથે અવિભાજ્ય રીતે સંકળાયેલ યાંત્રિકતા, જડતા, માનવહૃદયનાં મુગ્ધ સ્વપ્નોને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખતો તેનો કોલાહલ વગેરેને કવિ હેમનતની મધરાતે વ્યાપેલી નિ:શબ્દ નીરવતાનો જાં કરી એકધારી ટકટક કરતી ચાલતી ઘડિયાળના પ્રતીક દ્વારા કેવી સચોટ અભિવ્યક્તિ આપે છે! કાવ્યન અંતમાં કવિ કહે છે :

‘સંસારની હલચલ બધી શી અધકારે શાંત-રસ ટક ટક થતી રે ત્યાહરે પણ ચાલતી ઘડિયાળ બસ

‘ફાકલેંડ રોડને જોતાં’માં કવિ સૂક્ષ્મ-માર્ગે સમુદ્ર-શર્કરા, હેમનત-વસંતના નિતાન્ત-વિસદશ-અંશ ત્રિશેધી પદાર્થોના સંનિવેશ દ્વારા necessary even ગણાતી જગતની પ્રાચીનતમ સંસ્થા-વેરયા બવસાય-ન નગરમાંની હસતી અને તે દ્વારા નગરજીવનની પ્રેમન વિકૃત વિભાવના પર કડુણા, આશ્ચર્ય અને વેદનાસભ ઉદ્ગારો કાઢે છે :

‘શાં પ્રીતિનાં પ્રેત? રહસ્ય ભીતિનાં? અનંજ! તારી રતિની સ્થિતિ આ!’

તો 'ધૂમ્ર' કાવ્યમાં શિયાળાની રાત્રે અધકારની સાથે વાયુનીયે આરપાર પથરાયેલી કારખાનાની ધૂણીમાં ઝળહળતા નગરના વીજળીના દીવાઓની ગગનના ઝાંખા તારા સાથે સરખામણી કરી નગરના વાયુપ્રદૂષણ (Air-Pollution)ની સાથે સાથે તેની પ્રકૃતિ પર થતી પ્રતિકૂળ અસરનું વર્ણન કર્યું છે.

પરંતુ નગરજીવનના વધુ વ્યાપક અને ઊંડા અનુભવો 'અશબ્દ રાત્રી'માં વધુ તીવ્રતા, વેધકતા અને અસંસ્કારક કાવ્યમયતા ધારણ કરે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ખાસ કરીને 'નક્કી અહીં' આ હું રહું છું', 'આપણે', 'હાથી' અને કંઈક અંશે 'ચાલતાં ચાલતાં' ઉલ્લેખનીય છે. નગરજીવનમાં self-identityના લોપથી જગતી પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વિશેની આશંકા કાવ્યના ઉપાડમાં જ પ્રશ્ન દ્વારા કવિ વ્યક્ત કરે છે :

‘નકકી અહીં’ આ હું રહું છું ?
અને પછી

‘નક્કી અહીં હા, હું રહું છું’ એવું ઉપહાસ-ગર્ભ સમાધાન કરી કવિ તે કાવ્યમાં નગરજીવનની બાહ્ય અને કદાચ આભ્યંતર જગ્યાની ભીંસ, ગીચતા, સંકડાશ વગેરેનું સૂચન પોતાના ભોંયતળિયાના રહેઠાણને પોસ્ટના પરખીડિયા સાથે અને બારીને તેના પરની ટિકિટ સાથે સરખાવીને કેવી સચોટ રીતે કરે છે ! નગરના કૃત્રિમ જીવનમાં મૂળભૂત રીતે રહેલો નિસર્ગ અને નૈસર્ગિક જીવન સાથેના વિરોધ અને વિચ્છેદ કવિ સંખળ રીતે નિરૂપે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પશુઓ, પક્ષીઓ, પુષ્પો વગેરે પ્રકૃતિનાં ભિન્નભિન્ન તરવોને તેમની સ્વકીય-નૈસર્ગિક, ઐતન્યસભર સ્થિતિમાં માણી શકવાની આ નગરજીવનમાં કોઈ શક્યતા જ નથી એ વારતવિકતા કવિને વ્યથિત કરે છે. આ તરવોને તેમના કૃત્રિમ, અચેતન અને નકલી સ્વરૂપમાં

જ માણી શકવામાં રહેલી માનવજીવનની લાચારી ઉપરાંત સમ્યક્તા અને શિષ્ટાચારના ભ્રામક ખ્યાલોમાં ખોવાઈ ગયેલા જીવનના સાચા ધબકારની વેદના અસલી અને નકલી પદાર્થોમાં રહેલી વિષમતાના વર્ણન દ્વારા કવિ આખાદ રીતે વ્યક્ત કરે છે. કવિને અહીં બધું જ વિસંગત લાગે છે. પેન તો અહીં કેવળ રોજ જન્મતા અને મૃત્યુ પામતા કવિની— માનવમાત્રની—જન્મ-મૃત્યુ નોંધપોથી રાખવા પૂરતી જ ખપતી છે ! એ દ્વારા કવિ નગરજીવનની સંવેદનહીનતા ઉપરાંત સર્જકતાની અશક્યતાનો પણ જાણે સંકેત કરતા હોય એમ લાગે છે. નગરજીવનના નિઃપ્રાણ આભાસી અસ્તિત્વ પર કવિએ કરેલો કટાક્ષ માર્મિક અને વેધક છે તેટલો જ કડુણતાસભર પણ છે.

નગરજીવનની આ યાંત્રિક જડતા ઉપરાંત તેમાં રહેલી એકવિધતા અને માનવમાનવ વચ્ચેની આંતરિક અલગતા (Alienation) ‘આપણે’ કાવ્યમાં વધુ ઉત્કટતા અને કાવ્યાત્મક અભિનિવેશપૂર્વક વ્યક્ત થયાં છે. કાવ્યની શરૂઆતમાં જ કવિ નગરજીવનને તે જેમાં વસે છે તે પથ્થર સાથે અને ધડિયાળના ‘અચક્ષુ’ આંકડા સાથે સરખાવીને નગરની નિશ્ચેતન ઉખાડીને યાંત્રિકતા અને જડતા અને એકીસાથે સ્ફુટ કરે છે. નગરની ભૌતિકતાવાદી, દાંભિક અને આરામપ્રિય સમ્યક્તા પર કવિ વેધક કટાક્ષ કરી તેનાં એકવિધતા, પોકળતા, ધીજરાપણ અને છાપાં જેવાં સમૂહમાધ્યમ દ્વારા જ જગત સાથેના સંબંધ જળવી રાખવા મથતા માનવની દયાપાત્ર જિજીવિષા ત્યાર પછીની કેટલીક પંક્તિઓમાં લાઘવથી નિરૂપે છે. છાપું સમગ્ર કાવ્યમાં એક નવો જ અર્થસંદર્ભ પ્રાપ્ત કરે છે. નિત્યનવીન સનસનાટીભંચાં સમાચારો લાવતા છાપામાં કવિને કોઈ નાવીન્યનાં દર્શન થતાં નથી. તેનું કંપોઝ તો તો એવું એ જ છે. અને સમાચારો

કેવા? યુદ્ધ, અણુઓંખના દરિયામાં થતા અખતરો વગેરે દ્વારા જ સૂચવાતી ઘેર માનવીય અને નૈવેદિક હિંસાના. આવા સમાચારો વાંચવા છતાં સ્હેજ પણ અચેરારી કે ંદુઃખ અનુભવવાની સંવેદનશીલતાનો અભાવ કવિચિત્તને ઘેરી લે છે. છાપામાં આવતા શબ્દો અને તે શબ્દોના અક્ષરો કવિને માનવમાનવ વચ્ચેની સ્થૂલ અસંબંધ નિકટતા, આંતરિક દૂરતા, વિસંવાદી સંવાદિતા અને આભાસી એકતાની પ્રતીતિ કરાવે છે. ઉપનિષદકારની પરમસત્યની વિરોધાભાસી રીતે રજૂ કરતી ‘તત્ત્વે તદ્વન્તિક’ તે દૂર છે છતાં પાસે છે એ ઉપરોક્ત મોનવસંબંધોના સંદર્ભમાં કેવી ઉપહાસપાત્ર બની રહે છે. કવિ કહે છે :

કેા શબ્દના અક્ષરસમા સૌ આપણે કેવા નિકટ અર્થ કિન્તુ એક ના એનો થતો !
મારા તમારામાં કશીયે ભેદ ના,
કેાક છાપાની હજારો પ્રત સમા સૌ આપણે.’

નગરમાં ડગલે ને પગલે અનુભવાતી અર્થહીન નિકટતા અને વ્યક્તિલોપ આ પંક્તિઓમાં કેવાં ચોટદાર રીતે વ્યક્ત થયાં છે !

‘હાથી’ કાવ્યમાં પર્વત અને ઝૂલતાં વટવૃક્ષ જેવા હાથી ભરખપોરે નગરના ડામરના માર્ગ પરથી પસાર થઈ જાય તો યે તેની નોંધ લેવા જોઈ શી સંવેદનશીલતા પણ નગરજનો અતાવતા નથી. મૂર્ત, નક્કર, હાથી જેવા હાથી પણ અહીં તો જાણે કે અમૂર્ત, ધૂમિલ ‘સિગારના ધૂસ’નું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. હાથી તો

‘સિગારના ધૂસ સમો વહી ગયો.’

પોતાને સીધી રીતે સ્પર્શતી ના હોય તેવી મૂર્ત નક્કર વાસ્તવિકતા તરફની નગરજનોની ખેંચકેરોઈ કે ઉપેક્ષાવૃત્તિ ઉપર કવિ વેધક કટાક્ષ કરે છે !

[૪] અધિલેખક : માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૩

આ જ સંગ્રહમાં આવતું ‘ચાલતાં ચાલતાં’ કાવ્ય કેટલે અંશે નગરકાવ્ય કહી શકાય એ પ્રશ્ન છે. કાવ્યનું નિમિત્ત આમ તો બને છે. ‘શહેરનો રાત્રીનો માર્ગ.’ અને વેગથી ફેલડ લાઈટ સાથે આવતાં-જતાં વાહનો. પણ તે તો માત્ર કવિની, કદાચ મનુષ્યમાત્રની ચિત્રવિચિત્ર છાયાલીલા, તેની પ્રામક, વિરૂપ વૃત્તિઓ કામનાઓના ઇંગિતનું, તેના રહસ્યનું માત્ર આલંબન બની રહેતું દેખાય છે. અહીં માત્ર નગરજીવન કેન્દ્રમાં નથી બલ્કે સમગ્ર જીવન કેન્દ્રમાં છે, અને તેમાં પંજી ઉપસક દૃષ્ટિએ બાહ્ય જગત કેન્દ્ર રૂપે દેખાતું હોવા છતાં તેનો સંબંધ કવિના—વ્યક્તિમાત્રના—આંતર જગત સાથે છે. કવિ પોતાના પડછાયાના જૂજવાં રૂપ કોઈ તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિએ જોવાનો સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આંતરબાહ્ય જગતમાં અનંત કામનાઓના પિંડથી બંધાયેલા ‘હું’ના અનંત રૂપોનું કવિ તેમાં દર્શન કરે છે અને ‘ચાલતાં ચાલતાં’ ‘છાયાના રૂપમાં’ પોતાનું એક ચક્ષુચિત્ર નોંધ રહે છે. આમ, આ કાવ્ય પૂરતું નગરજીવન કવિને જાણે કે માનવી મનના અતલ અગમ્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં સહાયભૂત બને છે. તેમના ‘સ્પર્શ’ કાવ્યસંગ્રહની કેટલીક રચનાઓમાં પહેલી જ વાર અત્યાર કરતાં કંઈક જુદો સૂર જોવા છે. નગરનાં બધાં જ અનુભવો વિરૂપ, વરવાં કે અસહ્ય બનતાં નથી. નગરમાં પણ કંઈ એવું છે જે માણસને નગરની બધી ત્રિપ્રમતાઓ સામે ટકાવી રાખે છે. કવિ જાણે છે કે અહીં નિસર્ગને—પ્રકૃતિને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં માણી શકવાની શુંજશ નથી. ‘લાં’ કાવ્યમાં કવિ કહે છે;

‘વ્યોમ કયાં? સૂર્ય કયાં?

તીવ્ર મધ્યાહ્નથી સસડતું

વાહનોથી નયું’ અખડતું નગર આ’

તે તો તીવ્ર તાપમાં સસડે છે અને વાહનોથી ખખડે છે. પણ તેમાં એક નાની ઘટના, મકાનનાં ત્રીજે માળે લટકતી વિહુગની જલકૂંડી પવનના ઝપાટે તેજ પાણીનાં જે કૂંડાળાં રહે છે અને જલ-પવન-તેજની સંમિત્ર છાયા થાંભલી પર જે સળવળાટ કરે છે તે જાણે કે કાશ્મીર નગરના પરમ દાહક અનુભવને કંઈક સહ્ય બનાવે છે. આમ, અડીં પણ નગરજીવનની કૃત્રિમતા, દાહકતાના સ્વીકાર સાથે કવિ પોતાની આગવી સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી તેમાં પણ રહેલી સૌન્દર્યાનુભવની ક્ષમતા ઉપર્યુક્ત નાનકડી ઘટના દ્વારા ભાવ-રૂપાન્તર દ્વારા અભિવ્યક્ત કરે છે.

‘વિહુંગ; રોશને’ કાવ્યમાં યંત્રયુગીન નગર-સંસ્કૃતિ ગમે તેટલો ઉત્પાત મચાવે તો પણ તેની પ્રશ્નોભક-વિધ્વંસક અસર ચિરકાલીન નહિ પણ ક્ષણ અવકાશીન બની શકે એવું આશ્વાસન કવિ અહીં ‘પ્લેટફોર્મ’માં પ્રવેશતી, ચીસ પાડતી આગગાડી સાથે એકસામઠાં જાડાં અને તે આગગાડી રોશન પર શાંતિથી જામી રહેતાં ફરી પાછાં પોતાનાં મૂળ સ્થાને પાછા ફરતાં વિહુંગના કંઈપન દ્વારા, અનુક્રમે ખરી પડતાં અને ફરી પાછા ફૂટનાં વૃક્ષનાં પર્યુના સંકેત દ્વારા મેળવે છે.

‘તરાથી’માં પણ કવિ પતંગિયાના કંઈપન દ્વારા આવું જ આશ્વાસન પ્રાપ્ત કરે છે. યંત્ર ક્ષણ અધવચ્ચે અટકી મુરદેવીમાં મૂટી દે પણ ત્યારે ય પતંગિયું, મનુષ્યની તરફ, સૌન્દર્યાનુપ્રાણિત કંઈપના-દૃષ્ટિ તેને શાતાનો અનુભવ કરાવી શકે એમ કવિ સૂચવતા લાગે છે.

પરંતુ ‘સમીપ’ કાવ્યસંગ્રહમાં આવતાં કવિની નગરસંસ્કૃતિ કે સમ્પત્તાની સંવેદના વધારે આપક પરિમાણુ ધારણ કરતી દેખાય છે, ‘ટૂન’ કાવ્યમાં યંત્ર-યુગના પ્રતીક જેવી ટૂનની — તેનાં પૈડાંની ચક્ષકાર

અને નિર્જીવ ગતિ દ્વારા કવિ આમ તો માનવજીવનનો યાંત્રિક, હેતુવિહીન, દિશાગૂંચ, ચક્ષકાર સંવેદનહીન ગતિનું સૂચન કરે છે. સીંચાસટ પાટા પર વર્ધર અવાજ કરતાં આસાનીથી સરી રહેલાં પૈડાં નીચે ચીસ ચગદાર્થ જાય, તો તેની પ્રથમ પૈડાંને પણ જાણ થતી નથી એમ કહી તે દ્વારા માનવહૃદય પર મર્મોધાન કરે તેવા બનાવની માનવજીવન પર કોઈ જ અસર થતી નથી એ કહોર સત્યનું — નમ્ર વાસ્તવિકતાનું સૂચન કરી નગરજીવનમાં આકતી નિર્માનુવીકરણની પ્રક્રિયા કેવી અમાનવીય પરાકાષ્ટા પ્રાપ્ત કરે છે તેનું કવિ સૂત્રાત્મક શૈલીમાં વેધક અને કટાક્ષગર્ભ નિરૂપણ કરે છે.

તો ‘એરકંડીશન’ કાવ્યમાં એરકંડીશનર જાણે કે નગરના કોલાહલનું પ્રતીક બનીને આવે છે. નગરજીવનનો કોલાહલ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક શાન્તિ-પ્રિયતાને જે નિર્બળુ રીતે નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દે છે તે સામે કવિ પોતાનો વિરોધ પ્રકટ કરે છે. એકને કોલાહલ વગર નિદ્રા ન આવે, બીજાને તીરવતા પ્રિય હોવા છતાં બારીબારનું બંધ કરી ‘ટાંકા દીવંડાં ગાદલાંના રૂતી માફક’ ઘરમાં ગોંધારી રહેતું પડે એ દેખીતા વિરોધ દ્વારા કવિ નગરજીવનની કોલાહલ-પ્રિયતા પર કેવો આકરો પ્રહાર કરે છે! કાવ્યના અંતમાં કવિ નગરની આ પ્રકૃતિવિરોધી-શાંતિવિરોધી પરિસ્થિતિનો કેવો લાચારીભર્યો સ્વીકાર કરે છે!

‘બળું બળું’ અસ્તિત્વ પર ત્રીલિંગ પંખાની ઘૂમરાતી એની એ હવાના પ્રેતના પંખાખાતા હાથે પોટી જાઉં છું.’

પરંતુ ‘પ્રયત્નગતિ’ કાવ્યસંગ્રહમાં આવતાં આપણને એક જુદા જ પ્રકારના નગરની — અને તે પણ અમેરિકા જેવા પશ્ચિમના ધનાઢય દેશના મહા-નગરની — અનુભૂતિના ઉન્મેષોની વિવિધ છાંઓ

જોવા મળે છે. પ્રિયકાન્તની અત્યાર સુધીની નગરકવિતા સાથે તેને વિરોધાવી જોવા જોવી છે. નગરજીવનની વિષમતાઓ, અસંગતિઓ, વ્યથાઓ, અલગતા, અહીં પણ ‘યશવંતને ઉત્તર’ કે ‘ન્યૂ યૉર્ક’ – એક હરણુ’માં વધુ વ્યાપક પરિમાણ અને તીવ્રતા ધારણ કરતી તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી દેખાય છે. પણ પરિવેશ અને સંઘર્ષ બદલાયેલો હોવાથી નગર કવિચિત્તની જુદી જુદી ભાવપરિસ્થિતિઓમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ધારણ કરતું દેખાય છે તે દર વખતે દુર્લભ કે કુત્સિત રહેતું નથી. પરક્રિયાપ્રેમના પ્રણયોન્માદનું પ્રાપ્ત્ય આ કુત્સિતતા કે દુર્લભતાને જાણે કે સાપેક્ષ બનાવી દે છે. પશ્ચિમના નગરજીવનનું એક પ્રકારનું મોહક, લોભામણું, અગમ્ય આકર્ષણ કવિને ધીલીર નગરજીવનની વિસંવાદીઓથી વિમુખ કે અણમણ બનાવી દે છે. આ પ્રકારનાં કાવ્યો નગરકવિતા અને પ્રણયકવિતાની સીમારેખા ઉપર ઝોલાં ખાતાં નગરે પડે છે. એક બાજુ કવિને સમૃદ્ધિમાં આળોટાતાં અને ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની બધી જ સગવડો પૂરી પાડતાં પશ્ચિમનાં મહાનગરોમાં પણ વતનની તેની સાથે સંકળાયેલાં વિભિન્ન જડ્યેતન પદાર્થો અને વ્યક્તિઓની વારંવાર યાદ આવે છે. વતનનો આ તીવ્ર તલસાટ ‘અમેરિકા દિન છ’, ‘પેન્સિલવેલિયાની ઝેમ્પેટરીમાં’, ‘સરકતી રીડી’ વગેરે કાવ્યોમાં સમુચિત રીતે પ્રકટ થયો છે. તો બીજી બાજુ નગરની-મહાનગરની-બધી ફરિયાદો, વ્યથાઓ કવિચિત્તમાં જત્રાત થતી પ્રણયની નિત નવી મીડી સંવેદનામાં ડૂબી જાય છે. ‘પેરિસ’ કાવ્યમાં પેરિસને ન જોવા છતાં કવિને તે પોતાના પ્રણયના તાજા આહ્લાદક અનુભવો જેવું લાગે છે તો સીન નદીનાં નીર ‘હમણાં ચાખેલાં હોઈ’ જેવાં ‘sweet’ લાગે છે. પ્રણયભાવનાનો ઉદ્દેક-બદ્ધે ઉન્માદ, તેનો

અનિર્બંધ મુક્ત સંચાર કવિચિત્તને પરિપ્લાવિત કરી નાખે છે. પ્રિયપાત્રની હાજરીથી તેમને પેરિસ જેવા મહાનગરમાં પણ કશું અનણ્યું લાગતું નથી. નગર સંસ્કૃતિનું એક અનિર્વાર્ય લક્ષણ વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેની કૂટતા અહીં જાણે કે દૂર થઈ જાય છે.

નગરજીવનનું એક બીજું પાસું પણ કવિ ‘સવાર’ જેવાં કાવ્યોમાં પ્રકટ કરે છે. સવારે દાંત ધસતાં ભ્રમણા નાયબોનના તાર હોઈ પરં રહેલી કોઈની ત્રિતેજ રજનીની મધુર સ્મૃતિને પણ ભૂંસી નાખે છે. અહીં કશું ચિરંજીવ નથી, બધું જ ક્ષણિક ક્ષણિકાંશુર. પ્રણય જેવી ઉદ્ભત ભાવનાની ચિરંજીવ સ્મૃતિ જાળવી રાખતી અહીં શક્ય નથી, એ નગરની વાસ્તવિકતા તરફ કવિ અંશુલિનિર્દેશ કરતા લાગે છે. પ્રેમને અહીં વાસના (passion) કે ક્ષણિક ઉત્તેજના સ્વરૂપે જ માણી શકાય એમ છે, એમ કવિ માનતા લાગે છે. આ વાસનાયુક્ત પ્રેમને અનુભવવામાં પણ કેટકેટલાં અંતર્યાયો આડા આવે છે ! દૂરતા અને વાહતોની ભીડ પ્રિયજનના મિલનને કેટલું દુઃસાધ્ય બનાવી દે છે ! (જુઓ ‘પ્રયત્નગતિ’, ‘નકશો.’)

નગરની આ રંગભેરંગી ઐન્દ્રિય માયાન્નજમાં ફસાયેલો કવિ તેનાથી દર્શાવેલ ઉપર રહી તેની નિઃસારતા જોઈ શકે છે તેમાં જ તેના કવિકર્મની સિદ્ધિ અને દષ્ટિસંપન્નતા દેખાય છે.

‘બારી’ કાવ્યમાં નગરજીવન અને નિસર્ગ વચ્ચેનો વિરોધ, તેની કૃત્રિમતા, એકસરિલાપણું વગેરેનું સચોટ આલેખન જોવા મળે છે. ચોરડાની બંધ કાચની બારીમાંથી પંખીનું ટોણું થઈ બહાર નીકળવા મથતા કવિની આંખો હવે બારીના કાચને થોડું-થોડું મમળાવતાં શીખે છે. તો ‘ક્યાં ગઈ ક્યાં ગઈ’ કાવ્યમાં પેરિસ, કેન્કર્ટ, ન્યૂ યૉર્ક, જેવાં મહાનગરોને બે-ત્રણ ડગલામાં સમાવી લેતી માનવલક્ષી રાક્ષસી

સંસ્કૃતિનો સંકેત રીંછના પ્રતીક દ્વારા અભિવ્યંજિત કર્યો છે. યુદ્ધનું લોહીમાં નગરસંસ્કૃતિનું યુદ્ધખેર માનસ અને અણુછીપી રહેતી રક્તતૃષ્ણાનો પોતાને થતા લોહીના સાર્વત્રિક અનુભવ દ્વારા કેવો બીપણ છતાં માનવીય સંસ્પર્શ કરાવ્યો છે ! કવિ આકેશ કરે છે :

‘પરસ્પર લોહી ઢાળી નાખવામાં કે ઢાળાવી નાખવામાં શો અર્થ હશે ?
અધુ જ લોહી કવિના લોહી જેટલું કીમતી છે-’.

નગરમાં નિર્માનુષીકરણ કેટલી હદે જઈ શકે તેનો આળેહુય ચિતાર આપણને ‘એ લોકો’ નામક કાવ્યમાં જોવા મળે છે. અહીં કવિ સીધીસાદી નિષ્પણશૈલી દ્વારા, સામાન્ય બોલચાલની વાણી દ્વારા, નગરની નફાતોટાનો હિસાબ કરનારા, માનવનું શાયલોકની જેમ અમાનવીય રીતે શોષણ કરનારા, ગણતરીબાજ ધનૈકલક્ષી પાસવી પાસાનું આધાત-જનક નિષ્પણ કરે છે. લાગણીની રણકતી સત્યાઈ હૃદય સોંસરવી નીકળી જાય તેવી હૃદયભેદક સધનતા પ્રાપ્ત કરે છે. માનવમાંથી કવિની જાણે કે થદ્ધા જ ઊડી જાય છે. સંસ્કૃતના મહાકવિ ભારવીની જેમ હિરણ્યમેવાર્જય, નિષ્ફલાઃ કલાઃ - ‘કેવળ ચર્થોપાજ્ઞન કરો, કલાઓ નિષ્ફળ છે’ એવું ખરેખર માનતા સમાજમાં કવિનું અસ્તિત્વ એમને નિરર્થક લાગે છે. આવા લોકો સામેનો કવિનો વિદ્રોહ ભાવ કે લાગણીના વિસ્ફોટનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા લોકો વિશે કવિ કહે છે :

‘એ લોકો ખેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે ઉઘાડો માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વાર વાર વેચે છે.

એ લોકો ખેલાં ધાન્યના કોથળા ભરી સીવી
રાખે છે

પછી જ્યારે માણસ સડી જાય ત્યારે
કિલો કિલો વેચે છે

એ લોકો ખેલાં ઔષધની શીશીઓ
સંધરી રાખે છે

અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે
થોડી થોડી રેડે છે,

તે તે લોકો છે જ નહીં,

એ તો છે નોટોને ખાઈ ઊઠતી ઊધઈ.

ખીચુ એને ભાવતું નથી.

મારે કવિ થવું જ નથી.

ભારે અસર કરનારી જનતાનાશક દવા થાઉં
તો બસ !’

નગરજીવનનું કવિનું સમગ્ર દર્શન કદાચ ‘યશવંતને ઉત્તર’ અને ‘ન્યૂ યૉર્ક-એક હરણ’ એ બે કાવ્યો દ્વારા વ્યાપક અને લગભગ સર્વગ્રાહી રીતે પરિસ્કૃત થયું હોય એમ લાગે છે. ‘યશવંતને ઉત્તર’નું પૂર્વકાવ્ય ‘એક પત્ર-પ્રિયકાન્ત મણિયારને’માં પ્રિયકાન્તના કવિમિત્ર યશવંત ત્રિવેદી ન્યૂ યૉર્કને પિયાનો સાથે અને પોતે જેમાં વસે છે તે મુંબઈને ‘ભગવાનના એક આંસુનો સરકેલો દિપ’ કહે છે અને તેના અનુસંધાનમાં એ મોહમયી મહાનગરીની અનેક અનિષ્ટ પરંપરાઓ કાટુષ્યયુક્ત શૈલીમાં ધ્વનિત કરે છે. બાહુરી ભપકો આંજી નાખતી સમૃદ્ધિની પાછળ છુપાયેલી બીપણ દરિદ્રતા, જીવનનો રસકંસ સફવી નાખતી દોડધામ, માનવસંસ્કૃતિ માટે કલંકરૂપ પતિતાઓનું જીવન, તેવું જીવન જીવવા માટે તેમને ફરજ પાડતી નગરની નિષ્કૃર ધનલોલુપ સુખવાદી સમાજરચના — અરે, સૌથી વધુ તો તેની અનિર્બંધ વકરેલી વિદ્યાસિત (sexuality) જેવી નગરજીવનની કેટલીક કઠોર વાસ્તવિકતાઓનો તેમાં કવિ તાદૃશ ચિતાર આપે છે. તેના જવાબમાં પ્રિયકાન્ત જે કાંઈ

છે તેમાં નિભાન્તિ (disillusion) નો સૂર સ્પષ્ટપણે સંભળાય છે. ન્યૂ યૉર્ક જેવા મહાનગરના જીવનમાં નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય કે સંવાદિતાના સંગીતના સંસ્પર્શ—જીવનના સાચા ધન્યકારને—અવકાશ જ ક્યાં છે ?

ન્યૂ યૉર્કનો પિયાનો તો છે શો કેઈસનો પિસ કાચની દીવાલોમાં કેદ વાગ્યો છે જ ક્યાં ?

સૂર અંદરને અંદર આત્મહત્યા કરે છે ગૂંઘળાઈ મરે છે—ચારેકોર સુકિતની ભીંસ ખરીને !

‘સુકિતની ભીંસ’ શબ્દો દ્વારા કવિ સ્વાતંત્ર્યની સાચી વિભાવનાની થયેલી ધોર વિડંબના ઉપર કેવો તીખો કટાક્ષ કરે છે ! માનવમાનવ વચ્ચે જાભી થયેલી ધોર અવિશ્વાસ અને શંકાશીલતાની ખાઈ અને ભૌતિક સમૃદ્ધિ, પાછળની ઐકાન્તિક હુડામાંથી ઉદ્ભવતી ગુનાખોરી અને અપરાધવૃત્તિ નગરજીવનમાં ઝેરની માફક ફેલાઈ ગયેલી કવિ અનુભવે છે. અને આ નગરસંસ્કૃતિની બહુમાળી ઈમારત જાભી છે શેના પર ? બબ્બે વિશ્વયુદ્ધોની લાશ પર ! માનવ-આત્માના ગૌરવ વગરની આ સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિને કવિ સમૃદ્ધિ ગણવા તૈયાર જ નથી. પચાસ પચાસ વરસથી ચાલતાં રંગભેદનાં હિંસક તોફાનો સંસ્કૃતિના વિકાસના દાવાની પોકળતા સિદ્ધ નથી કરતા ? નગરના યાત્રિક જીવને જીવનના સાહજિક સૌંદર્યનો નાશ કર્યો છે. અહીં તો છે

‘બનાવટી દાંત જેવા બનાવટી સ્મિત.’

બધું જ બનાવટી. તે અધૂરું હોય એમ તેમાં ભળે છે અદી કલાકના અધારમાં ‘ઉઘાડી ત્વચાના કલાકો’. નગરની નરી વરખી ત્રિલાસિતાની ઉન્માદ-પૂર્ણ થેલજા બેઈ કવિનું હૃદય દ્રવી જાહે છે. વૈભવ

અને વિલાસિતાની જાડતી રંગજોળો વચ્ચે માત્ર અસ્તિત્વ માટે મરજિયો સંઘર્ષ ખેલતી બાવન વરસની સિનિયર વેષ્ટ્રેસ અને અઢાર વરસની ખીઅર પીરસતી છોકરી જરીક સમય મળતાં ધીમેથી જે સુખદુઃખની વાતો કરી લે છે તેનું વિરોધી શબ્દ-ચિત્ર કેવી હૃદયભેદક કટુણતા ધારણ કરે છે ! નિર્માતૃપીકરણની પ્રક્રિયા અહીં બાજુ કે પરાકાષ્ટાએ પહોંચતી દેખાય છે. કાવ્યના અંતમાં કવિ નિભાન્તિના સૂરમાં કહે છે :

‘પલંગના એ દશ્યોની પાસે,
તળાવની પાળે—મા ને દીકરી મન્યાં
તળાવ તો છલકાઈ ગયાં—
આટલું આકાશ જાડીને આવ્યો’તો—
મારી તો કળ જિતરી ગઈ
લાલું તો આંસુ લાલું....યશવંત ચાલશે ?

‘ન્યૂ યૉર્ક’—એક હરણ’માં ન્યૂ યૉર્ક નગરસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે અને હરણ પ્રથમ યંત્રયુગના પ્રતીક તરીકે અને પાછળથી યંત્રયુગની અપરિમેય ગતિ-શીલતાના પ્રતીક તરીકે આવે છે. તેની આ હરણફાળ ‘શાક્રંતલ’ના પહેલા અંકમાં દુષ્યંતના તીરથી બચવા—જીવ બચાવવા—લાંબી ને મોટી છત્રગો મારી હોડતા હરણની ગતિનું સ્મરણ કરાવે છે. ત્યાં દુષ્યંત કહે છે :

‘વશ્યોદયન્નૃત્તત્વાત્ વિષતિઃ બહુતરં સ્તોકનુષ્ઠમ્’ પ્રયાતિ

‘જો, લાંબી છત્રગો મારવાને લીધે તે આકાશમાં વધારે અને પૃથ્વી પર થોડુંક જ ચાલે છે’ એવું જ આ હરણનું પણ છે. પોતાના પ્રબળ વેગથી હવાને ય હરણું બનાવી દઈ તે પૃથ્વીને પાર કરી ચંદ્ર સુધી પહોંચી ગયું છે. (ચંદ્રમાં રહેલી આકૃતિને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઘણી વાર હરણ સાથે સરખાવવામાં આવે છે. તેના ઉપરથી તો કવિને આ પ્રતીક નહિ સૂત્રયું હોય ?) વનના વિસ્તારને—માનવસંસ્કૃતિએ

પ્રાપ્ત કરેલી માનવતામૂલક સિદ્ધિઓને—અતિક્રમીને દોડતા આ ‘ગતિથેટ’ હરણનાં ચરણોમાં બાણ સુરંગ ફોડી હોય તેવી અનંત શક્તિ છે, પણ ‘એનો અવાજ તો છેક વિથેટનામથી આવે છે’—એમ કહી કવિ માનવમૂલ્યોનો માત્ર ઉપહાસ નહિ પણ ઘ્રાસ કરતી યંત્રસંસ્કૃતિના કહેવાતા કે કહેવાતા વિકાસને પગલે ચાલી આવતી દ્રેષ, ફેરતા, વૃથાસ બખરતા, અમાનવીય હિંસા, પાશવી હત્યાકાંડમાં રાજતી આમુરી સત્તાસાલસા વગેરે અનેક અનર્થ પરંપરાનું સૂચન કરે છે. આ હરણ એટલી પ્રબલ ગતિથી ફોડી રહ્યું છે કે તેના વાંકડિયાં શિંગડાંમાંથી પાવકની જ્વાળાઓ પ્રકટી જોડે છે. તેની ઝળાં કેરાં કેરાં વનવિસ્તારને પણ સાગે છે, અને એ જ્વાળાઓ આખરે બધું જ ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે. કવિ કહે છે : ‘હરણને ગતિનો ચાક ચગ્યો છે. ચારેકોર ફેલાઈ ગયું છે શિખાઓનું સુવર્ણ, અશ્નિનું કાન્તાર ધગધગતું

એક બચી ગયો છે સમય, થોડી વારે એ હોલનાથ છે ત્યારે નવ કોઈ અવશેષ — એકલ ધીરે ધીરે હાંફતું હાંફતું હરણ... હજી ચાલે છે હવે પણ એનાં પગલાં રાખમાં પડે છે.’

નગરસંસ્કૃતિ જેનો ભાગ છે તેવી યંત્રસંસ્કૃતિની કહેવાતી વિકાસચાત્રમાં જ તેના વિનાશનાં બુળ રહેલાં છે, તેની કહેવાતી સિદ્ધિઓ જ આખરે તેના સર્વનાશ નોતરશે, તેની આ ગતિ સંપૂર્ણ વિનાશકતા (Total Destruction) તરફની જ ગતિ છે એવા તેના અચરયંભાવિ ભાવિનું કવિ જાણે કે આ કાવ્યમાં આર્ષદર્શન કરે છે. અને તેથી જ તેમનાં બધાં જ નગરકાવ્યોમાં આ કાવ્ય બધી દૃષ્ટિએ કિન્નૃટ બન્યું છે. પ્રિયકાન્તની કલ્પનાશક્તિ નગરમાં જ અટકાઈ ન રહેતાં ત્યાંથી હરણજાળ બરી યંત્રયુગીન સંસ્કૃતિની ક્ષયતા અને પરિમાણ ધારણ કરે છે તેમાં જ તેની આ પ્રકારની કવિતાની સિદ્ધિ અને સૌન્દર્ય રહેલાં છે.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યૂસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચે (ફોર્મ નં. ૪. રૂલ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન-સ્થળ : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮
- ૨ પ્રકાશન-સમય : દ્વિમાસિક, અગ્રેષ્ઠ બીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દસમા અને બારમા મહિનાને અંતે
- ૩ મુદ્રકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૮
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૮
- ૫ તંત્રીનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૮
- ૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ સરનામાં : કવિલોક ટ્રસ્ટ, ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૮

હું ધીરુ પરીખ આથી નહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બાણ અને સમગ્ર સુરંગ સાચી છે.

ધીરુ પરીખ
પ્રકાશક

હે વીર મારા/રાજેન્દ્ર શાહે

રઠિયાળી નગરીના રાજવી હે વીર
નિજ ઘરમાં રૂહેવાય નહીં ગોંધી છ રે
આપણી દીવાર ખડાર જોયેરે આંકાશ જોને
કેટલી ચડેલ ધૂળ-આંધી છ રે,
મેડીએ ચડીને કર આંખી, હે વીર મારા,
આંછ લે આંખમાં તુમાખી રે...હે છ.

આજ લગી રહ્યાં કયાંય લપાઈ તે
દાનવદળ ઊમટેલાં.
તેજને તોખાર ધસી, અસિને પ્રહાર કર
ધડ ધડ શિર ધૂળ-લેખાં;
કોઈનો ન તોર નય સાંખી, હે વીર મારા,
આંછ લે આંખમાં તુમાખી રે...હે છ.

દીલ નો રખાય હવે સાજ સજવામાં
લેશે અરિને સમય નહીં દેવો,
ધનને ગોર'લ જેવી વીજળી ત્રાટકતી
ખેલીએ આપણુ જંગ એવો;
ખાલુ પલટાઈ નય આખી, હે વીર મારા,
આંછ લે આંખમાં તુમાખી રે...હે છ.

અહીંની નગરીના ભલા રાજવી હે તું ય
મહા રાજવીનો વીર કારભારી,
વિજય પતાકા તારી ફરકે મહેલ પર
ત્યારે લીજીએ આ વેશને ઉતારી;
ધરીએ એક જ રંગ ખાખી, હે વીર મારા
આંછ લે આંખમાં તુમાખી રે...હે છ.

હાઈકુ/રાજેન્દ્ર શાહે

ક્ષિતિજે સૂર્ય :
અહીં ઓસના અંગે
રંગ અપૂર્વ.

*
આંખો છલકે.
ગાલ-ઝિલાયાં નીરે
મોહું મલકે.

*
ખેડું છલકે
ચીર ભીંજયાં નીરે:
નૈણાં મલકે.

*
થથરે વર્ણુ:
વગડે વાઘા પહેર્યા
પીળક વર્ણુ.

*
જરા સંકેરી,
અંગારે ઓઢી રાખ :
ગવાઈ હોરી.

*
વાદળહેલી
ઝીલે ગોકળગાય,
ધરા ભીંજેલી.

કવિકે'ઠે/નલિન રાવળ

કવિકે'ઠે નર્મદ તણા ખીંચું ગૂર્જરી કાવ્ય
વહ્યા સમયની સાથ
અર્થમહક ભભકે, અગે લયસુંદર એ લાસ્ય
ઊછળે

ભરચક રંગે
ગિરાગૂર્જરી ખાગ.

માળામાંથી ઊડું/હીરા રા. પાઠકે

માળામાંથી હવે ઊડું.

ખત્ર, ખડું થયું.

ક્યાં લગ આમ ભરાઈ રહેવું ?

ઘરકૂકડી !

ખરે ! હું છું માત્ર માદા જ ?

ખેચાર તખલાં વીણું ક્યાંકક્યાંથી,

ઉપાડું, પડે, ઉપાડું ન્યાંત્યાંથી,

ભોંયથી ભેળાં કરું,

માળો ખાંધું,

ચંચૂથી ચંચૂડી પ્રોહું,

ચણ પૂડું, એવું,

ઊડતાં શીખવું, માળો સાચવું

સતત ફેફડાં કરું.

ખત્ર, એટલી જ મારી મતિ !

હવે ઘમઘમતો વરસાદ

આ આવ્યો નાણુ :

વૈશાખી અટળ વંટોળે,

કે વરસાદી જળટોળે,

એ માળો જ ગૂમ-ગાયખ

થયો નાણુ.

તે પહેલાં, ચાલ !

મૂક આ ખંધી માથાકૂટ,

તારા અસલ આલમાં ઊડ,

રહેલારા માર, છવ !

ચક્કર ચક્કર ચોમેર

ઓ ગરુડ ઊડે હરખભેર

એનો આનંદ કળવો કઈ પેર ?

ભલા એને શું ભાસમાન ?

એ તો ભાસ્કર.

અરે ભઈ ! આલની ચ આલા

કંઈ એાછી છે કે ?

અગાધ અને આગવી.

કે એ આલા છે અનાદિ ?

જે છે આતમનો આદિ.

એની ભાળ એલા ખગરાજને.

તે ગમની ગમ

મને જરૂર થાય,

જો લગરી...ક ને

હું પાંખ ફેફડાવું તો.

હું જ મને ધક્કા મારું તો.

આગળ ઊંચે ઊંચે ધકેલું તો.

ફાળભરી ઊડવા માંડું તો.

હા, નાણું છ.

માળામાં છે મારું

સુવાણું સુખ ને શાંતિ :

પણ આદુતું આકર્ષણ ?

એ તો અકાશ - મારી ગતિ,

તે જ છત્રછાયા, શરણગતિ.

હવે એ જ મારી મતિ.

હું છવું હવે મારાવતી.

પાંખોમાં વિચીત્રસંચાર,

અડધાં ચરણ જિંચકાય

ને તોળાય; તો અડધાં માળામાંલ.

ચંચુ ને ચક્કુ અંતરિક્ષ નય,

કરી ગતિ ઊતાવળી,

આ હું ઊડી ચડી !

ઘોંઘાટ (ડી. વી. પરથી રજૂ થતાં કાવ્યનો !)/રમેશ ભાની

મારા આ શબ્દો
તમારા કાને પડે છે, દોસ્તો ?
મારો આ ચહેરો
તમારી નજરે ચડે છે, દોસ્તો ?

હું બાલું છું કે
તમે મારા શબ્દો નહીં સાંભળતા હો
હું બાલું છું કે
તમે મારો ચહેરો નહીં જોઈ શકતા હો
કારણકે તમે તમારા
કૂટપાથીઆ પલંગમાં અત્યારે
દિવસભરના થાકની ગોઠડી ઓઢીને
સૂતા હો.

થાક પશુ કોઈ બડી તિલસ્માની ચીજ છે, દોસ્તો !
અગ્નિ એને બાળી નથી શકતો
વરસાદ એને ભીંજી નથી શકતો
શિયાળો એને ઠારી નથી શકતો
પવન એને શોષી નથી શકતો
એનો ખરબચડો કરકરો ભારઝલો પંજે
દેહ પર એકવાર જો ફરી ગયો
કે પછી

આંખ અને કાન
ભાન અને સ્નાન
નથી કોઈને જોઈ શકતાં
નથી કોઈને જાણી શકતાં
નથી કોઈને સાંભળી શકતાં.
જેમના ડ્રોઈગડમમાં
ઘેઘઝક પ્રવેશીને
શ્રીછીઆ રખખરના નરમથેંસ
સોફાસેટની સામે

કોઈ અજબગજબના ચોરસીઆ કાંચમાં
બિલો રહીને આ બોલી રહ્યો છું
તે જમાતના તમે તો
હરગીઝ નથી — નથી જ !

—નહીં તો તમારી વ્યથાના
આંસુભર્યા ત્રીજા લોચને
પેલા ચોરસીઆ કાચમાં થઈને પશુ
મારા આ શબ્દોને
અને એમના ચહેરાને અને મહોરાંને
બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યાં હોત !

આંસુની આગના
ધગધગતા લાવારસના વેદનાપ્રવાહને
મેં દૂરદૂરથી જોયો છે,
એને દૂરથી જોયો છે
એટલે જ તો મેં
મારો શબ્દ બોલ્યો છે.
જે હું બોલું છું
તે તો

તરડાતી ટાંકને
પાણીના બાળાચિયામાં ઝબોળીને
લગેલો બાલીખમ અવાજ છે.

હું બાલું છું :
અવાજને શબ્દ બનવા માટે તો
અશ્વપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે !
સારું જ છે દોસ્તો,
મારો આ અવાજ
આ ચહેરો

આ મહોરો
તમારા પેલા તિલસ્માતી ગોઠડીઆ થાકની

દીવાલોને વીંધીને અંદર જઈ શકતો નથી,
તમારાં ધગતાં-ધબકતાં આંસુને
મારો ખેસમજ ઘોંઘાટ
આંખી શકતો નથી.

સારું જ છે દોસ્તો,
તમે મને
જોઈ શકતા નથી — આંસુખી શકતા નથી.

ખે હાઈકુ/લલિત ત્રિવેદી

ખંધ ધરતું
ખારણું ખખડાવ્યા
કરે વસંત !

ઝોલાં ખાય છે
દોરી સંચાલક : ને
પૂતળી રમે !

આવ/ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આ સમય ખૂલ્યો ને અંતર ખૂલ્યું,
આવ, સખીરી ! આવ;
આ ઊપડયો પડદો, દુનિયા ઊઘડી
આવ, ખેલવા આવ.

આ અક્ષર અક્ષર મોતી ચમકે,
છલકે નરી કવિતા,

આ ઝરમર ઝરમર મન-માટીમાં
લીલપ સ્વે સવિતા;

આ ઊડતાં પંખી પંખ પસારી,
આવ, ટહુકતી આવ.

આ મનથી ઊછળ્યાં, આલે ઊભર્યાં,
ઝળહળ ઝળહળ તેજે,

આ પગલે પગલે રણક્યાં ગુપચુપ,
ઊઘડ્યાં અઢળક હેજે;

આ નીકળ્યા લઈને એવી વશ કે
આવ, લૂંટવા આવ.

જ્યાં શબ તારો ચઢ્યો/ચંદ્રકાન્ત શેઠ

હૃદય મહીં રણકારો તારો,
આંખ મહીં અણસારો;
પગલે પગલે માણું તારો,
રૂમગૂમતો સથવારો.

શબ્દ મહીં તવ શ્વાસ ફેરતો,
રાગ રક્તમાં રમતો;

એકાંતેયે મનમાં તારી
સંગતનો રક્ષ ઝમતો,
ફૂલમાં જેવો ફાગ, રવપનમાં
સરતો શશિચર તારો.

હવા હેતથી હરીલરી ને
ગગન ભર્યું તવ ખ્યાલે;

આંખ મીંચતાં મન ઊભરાતું
તારા સ્મરણ-શરાખે,

જ્યાં શબ તારો ચઢ્યો
મને મઝારો મળ્યા ડિનાંગ.

૧

ઉન્માદ ! પોયણીઓનો પમરાટ છે હવે
ઘાણેન્દ્રિયોમાં આપણો વસવાટ છે હવે.

કલશોર ના કરો કે ન કકળાટ છે હવે
ખાલીપણનો કેવો આ ખખડાટ છે હવે !

ને કાફલાઓ સ્પર્શના ચાલ્યા ગયા પછી
રૂંચે રૂંચે આ કેનો રઝળપાટ છે હવે ?

રમણું જ હો તો રહીને અલગ પણ રમી શકાય
માની લીધું કે અંદ્ર આ ચોપાટ છે હવે.

ગંગા નહીં ગયાનો કયાં કચવાટ છે હવે !
અહીંયા તો પાને પાને નવા ઘાટ છે હવે

૩

ભણુ નહીં કે ઉન્નતિ છે કે છે અવનતિ
ઉન્માદ ! ખસ, ગતિ ગતિ અને કેવળ ગતિ ગતિ !

ધ્રુવ શું, આવડત શું, અને શું અનુભવિત ?
ઉન્માદવામાં અલ્પ વળી શું ને શું અતિ ?

થઈ જા વિલીન આવી છું પ્રહ્લાંડ જગ વતી
સ્વરમાં શાનિ ને બાહુમાં લઈને બૃહસ્પતિ.

મન કયાં જશે કહે ને કહે કયાં જશે મતિ ?
તારી ઉપસ્થિતિ ને સમાધિની નિજ સ્થિતિ.

થાશે બધું ય બંધ તો રીતોમાં શી ક્ષતિ ?
પાંપણ કે પ્રેમ સૌની છે પોતાની પદ્ધતિ....

૨

ઉન્માદ ! વચનું વહેણ કે કલરવનું કહેણ નહીં
આખ્યા કરે તે નેણ છે ઇશ્વરની હેણ નહીં

આ કેશને કરેણ ગમે છે, એ વાતના
કારણમાં કોક પણ હતું-કેવળ કરેણ નહીં.

રૂપી જવામાં હોય નગર પણ જવાબદાર
કેવળ નદીનાં પાણીનું બહલાતું વહેણ નહીં.

ખાલી થવાની સાથે ભરાતા જતું સતત
દેખીતી રીતે પાછી કોઈ લેણહેણ નહીં.

૪

એવો પવન અભાણુ દિશાઓથી વાય છે
ઉન્માદ ! અંતને ય ઉલ્લંઘી જવાય છે.

માન્યું કે માનવાથી બધું પૂરું થાય છે
તો એ કહો કે કેમ હજી મન પીડાય છે !

જેવા સહજ મળાય ને છૂટા પડાય છે
એવા સહજ એ ક્ષણ પછી કયાં રહી શકાય છે !

માનીને અંત થોડું કંઈ અટકી પડાય છે !
જે કંઈ નડે છે એ તો ફક્ત અંતરાય છે.

જેણે અનુભવી હો ક્ષુધા એ ધરાય છે
આનંદ તો એ છે જે સતત ભોગવાય છે

જેવાનું એ કે કઈ ક્ષણે શરૂઆત થાય છે
દીવાસળી છે લાકડા છે ને હવા ય છે.

બે કાવ્યો/ઉશનસ

૧. સુહૃત

સરસ પળ છે : પ્રહાંડોનું ઊંડું નીતયું તલ,
અધસ-તળિયે ભૂરી રેતે જણાય દગે નરી
હીરકકણીઓ ઝીણીઝીણી અખૂંકતી ઓઠરી !
સમયતણુ'યે ખીલોરી છે પ્રસન્ન ઠયું જલ,
સરસ પળ છે : ઊંડેઊંડે લગી મન નીતયું
રક્તિક શુચિ, નિષ્ક'યે જ'ખ્યું નિતાન્ત પ્રશાન્તિમાં
ઝીલ સમું, ઝીલી પ્રહાંડોને ખીલ્યું નલકાન્તિમાં;
-કથુ'ક મનની પેલી પાર લખૂંકતું ય કળ્યું-

સરસ પળ છે : આવે ટાણે અહો સુખ જગલું
અભિમુખ થઈ! થોગી જેવા પ્રયાસ વિના કંઈ
યમદમ નહીં, ના વૈરાગ્યે, તપોજપ કૈ' નહીં;
ચલત ચરખે ચખથો છું-અશું ખસ લાગલું;

ચલત સઘળું અંતઃખ્હારે લયસ્ખલ છંદમાં,
ઉડુક થડકે ને થડકારે વહે સુખ સ્પંદમાં.

૨. પર્યાવરણ

પૃથ્વીની માટીનું માડું કાચું ઘર, લી'ખ્યું ગારે
ધારી રહો એજ સ્પંદ ઊઠયો જે સુજનકાળે
ખેલવેલેલો શૂન્યતાનાં પોલાણોમાં પૃથ્વીરૂપે;
આંખ સામે ખ્હાડ, એક નદી ને તરુપે
પર્ણેપર્ણે પ'ખીરવ લીલો છમ્મ, પદતલે
લીલું છમ્મ તૃણ ટહુકતું ફૂણી કલકલે;

મારે આ દિશાઓ ભેંઈશે જ, રાત્રે વળી વ્યોમ
આટલા તારાઓવાળું દીપ ગોખે રવિ-સોમ,
ચારે બાજુ મારે ઘરે વીંટી ઝતુ, નવા વાયુ
તાજતાજ પ્રાણપ્રદ, છાંપડું ચે વેલછાયું,
શ્રમપાકયાં ખેતરોના શેઢેશેલ ફૂલફૂલ
ભેંઈશે જ પારવણાં પશુનાં પ'ખીનાં કુલ.

હર વસ્તુ અડી કોક આંખ પડી એવો વહેમ,
એની વસ્તી ભેંઈશે જ, જેશું ઇશારાનો પ્રેમ.

એક કાવ્ય/ચોગેશ ભેખી

આપણે આમ
સમજપૂર્વક છૂટાં પડ્યાં તે છતાં
હજી ય કલ્પના,
મારી ભીતર
નહિ વરસેલું એક ચોમાસું
અકળાયા કરે છે દરેક ચોમાસે.
મલ્હાર
ચોંટી ગયો છે મારી છાતીમાં, જળોની જેમ !

માળો છોડીને ઊડી ગયેલા સ્પર્શો
પાછા ફરે છે વાર'વાર, ચાંચમાં તણખલું લઈને !
૧૯૭૫ની એક સાંજ
એની ફેલાવેલી સૂમસામ પાંખો નીચે
શૂન્ય સેવે છે
ને એક એક રક્તકણમાં
એક એક ફાગણ ફાટ ફાટ થાય છે.

[illegible][illegible]

મેઘધનુષ્યમાંથી વીણીવીણીને
 રંગો એકઠા કર્યા પછી
 કેનવાસના કોરાપણાથી જ લડકી ઊઠીને આમ
 ચીતરવા ધારેલું સ્વપ્ન
 અધૂરું નહોતું મૂક્યું જોઈતું, કલ્પના !
 આના કરતાં તો
 એકાદ ક્ષણ વધારે રાહ જોઈ હોત તો ?
 તો એક પર્વત
 એની બધી ય નદીઓ સાથે
 ધરતીમાં સમાઈ ન જાત
 પ્રકટવા માટે અકળાતું એક નક્ષત્ર
 આમ અકાળે હોલવાઈ ન જાત
 દીવાદાંડીનાં અજવાળાં કરમાઈ ન જાત
 અનુકૂળ પવન જોઈ ને ખોલેલો સદ
 પરમણુ છોડીને આમ
 પાંખો ફફડાવતો ઊડી ન જાત
 દરિયાઈ પંખીઓ આમ
 સાવ પથ્થરની જેમ ડૂબી ન જાત
 ખસ, એક રહેજ વધારે રાહ જોઈ હોત તો ?
 તો સલામત હોત બધી થે નદીઓ
 પાણી વહેતું હોત ને પંખીઓ ઊડતાં હોત
 આપણે છૂટાં પડ્યાં ત્યારથી
 હું એટલે હું નહિ, પણ
 દરિયાથી વિખૂડું પડેલું મોઝું.
 અરેરે ! છાતીમાં ચીલા પાડીને વહેતાંતાં

એ વહાણ ક્યાં ક્યાં ?
 ક્યાં ગઈ એ
 મારી લીતર સળવળતી માછલીઓ ?
 ક્યાં ગઈ એ તડકાની કે ચમકઅમક ઝાંઝરીઓ ?
 ક્યાં ગયાં એ હાલકડોલક
 ભૂરાં ભૂરાં પડછાયાનાં પાંદ ?
 ક્યાં ગયાં એ અફીણ જેવાં માયાવી કે શીણ ?
 સળગી ગયેલા વિમાનની જેમ
 ખરી પડ્યું આકાશ.
 ખુઝાઈ ગયેલા શુકના તારાની રાખ લઈ ને હું
 ક્યાં ક્યાં રઝળ્યા કરીશ, કલ્પના ?
 દરિયાથી વિખૂટા પડેલા મોજને
 છેવટે અકળાવા માટે ય
 કોક ખડક તો જોઈએ જ ને !
 મારા નગરમાં તો હવે હવાને ય ફૂટે છે શૂળ
 ને વાદળામાંથી વરસે છે લાઘ્યલાઘ્ય ધૂળ
 બળતી ધૂળને લીજવવા જેટલાં
 આંસુ ય ક્યાં બચ્યાં છે ?
 ન વહી શકેલાં આંસુઓની માળા તો
 ક્યારની ય પહેરાવી દીધી અશ્નિકૃત ખડકને
 ને સોળે કળાએ ખીલેલો પ્રેમ
 મૂકી દીધો દરિયાદેવતા ચરણમાં
 બસ, ત્યારથી કલ્પના;
 દરિયો શોધે છે દરિયાને, મારામાં !

તને...!/હનીફ સાહિબ

આ કવચિત્ ઉપલબ્ધ ક્ષણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં
આવ આ વાતાવરણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં.

દૃશ્ય ને દૃષ્ટિની વચ્ચે આ ફરકતું રેશમી
પારદર્શક આવરણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં.

આ ત્વચાથી સ્પર્શ, જિહ્વાથી ભલે વાચા સરે
શ્વાસ જેવું આ સ્મરણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં.

આ વિવક્ષિત લાગણી ને આ પુરાતન અંખના
હો ભલે સંમુખ મરણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં.

નામ લઈ એતું શરૂ કરજે ગઝલગાથા હનીફ
આટલો ઉલ્લેખ પણ છૂટે નહીં, તૂટે નહીં.

ઉઘાડી આંખમાં/વિજય રાજ્યચક્ર

ઉઘાડી આંખમાં બાકી હવે બાળાં હશે !
તમોને ભૂલવાના વાંઝિયા આળા હશે !

તમે આઘાત પૂરીને લિક્ષકો મોકલાવ્યો'તો
કદાચિત એટલે સ્મરણો બધાં કાળાં હશે !

પ્રથમ વરસાદની ખૂશખુ કરાની જેમ વાગે છે,
અમારા રૂઝતા જળમે હજી આળા હશે !

નર્પા અંધારના દિવસો ઊગે છે આથમે છે તે
તમારી ભેટ હોવાને લીધે વહાલા હશે ?

તમોને બાદ કરવાના બધા યત્નો નકામા છે
હવે તો યાદના તરળોળ સરવાળા હશે

હડપ્પા હોય કે લોથલ ! નગર ખાલાં હશે,
ઉઘાડી આંખમાં બાકી હવે બાળાં હશે....

ગયું છે/મનીષ પરમાર

હવા પર બધું ચે ઢળી તો ગયું છે,
ગગન ઊતરીને મળી તો ગયું છે.

નજરની ઉપર છાંયડો એક પડતો,
મહીં કોક પાછું વળી તો ગયું છે.

અમે જીવતા રાખના એ સહારે,
હૃદયમાં હતું ઘર બળી તો ગયું છે.

અમે મૌન દાબી રહ્યા એ છતાંયે,
તમારું દરદ સાંભળી તો ગયું છે.

હવે શ્વાસ ખાલી થયા ચોરડામાં,
મરણ કચારતું નીકળી તો ગયું છે.

આવશે/શૈલ'

એક બે ત્રણ ચાર છેવટ સાત સુધી આવશે,
સર્વ ઘટના અંતમાં આઘાત સુધી આવશે.

કોઈનો સંદેશ લેને આવશે ન્યારે અહીં,
આ હવાનો શબ્દ તારી વાત સુધી આવશે.

કેટલા દીવા થકી આ રહેજ અજવાળું થયું;
છોડ, અંતે રાત પણ પરભાત સુધી આવશે !

વહાણ છોડીને કિનારા સાગરે તરતું થયું;
શી ખગર એ કયાંય અંજાવાત સુધી આવશે.

આજ મારા મન મહીં કે' રહેજમાં ઊગી ગયો,
આ ગઝલનો સૂર્ય શું મધરાત સુધી આવશે ?

વૃક્ષ છુ/રમેશ પટેલ

દેરવેથી પાંગરેલું વૃક્ષ છું,
સ્પર્શમાંથી વિસ્તરેલું વૃક્ષ છું.

ચોતરફ ભડકે ખગે છે વેદના,
શ્વાસના કાંઠે ઠરેલું વૃક્ષ છું.

શબ્દતાના પર્ણની તિરાડમાં,
મૌનમાંથી કેતરેલું વૃક્ષ છું.

તવ કિનારા પર વસે છે માણસો,
શૂન્યમાં હું નીતરેલું વૃક્ષ છું.

આડિયો જોયા કરે છે પાનખર,
આ વસંતે ચીતરેલું વૃક્ષ છું.

ખાંધશે માળો હવે ક્યાં શક્યતા ?
'ના'—નથીતું નીકળેલું વૃક્ષ છું.

મીઠુ જેવી ઝંખનાઓ ઓગળે—
હું કલ્પમાંથી પીગળેલું વૃક્ષ છું.

મોઢલું ?/કરમનદાસ લુહાર

તવ સ્પર્શ જેવી રેશમી ઇચ્છાઓ મોઢલું ?
પરબીડિયામાં એક-એ પીછાંઓ મોઢલું ?

પડછાયા મોઢલું અને પડ્યાઓ મોઢલું,
'સૂરજ' લખુ ને અક્કરી તડકાઓ મોઢલું.

થીજી ગયેલ શહેરના નકશાઓ મોઢલું,
ખર્જળ શેરીઓ અને રસ્તાઓ મોઢલું ?

ક્યાંથી હું ફૂલ જેવા ઉમળકાઓ મોઢલું ?
જો મોઢલું તો માત્ર ઉજરડાઓ મોઢલું.

તુંને નથી કશા ય એ ખપનાં તો મોઢલું ?
લોડીકુહાણ આંખનાં સપનાંઓ મોઢલું.

ક્ષણ નહીં રોકાય/મનોહર ત્રિવેદી

કતી કો' સ્પર્શ ચિતરડી શકાતો ક્યાં ત્વચામાંથી ?
મને લઈ જવ મારા શ્વાસ, આ આકુળ કથામાંથી.

નગરમાંથી સફરમાંથી કળરમાંથી હવામાંથી
મનોહર ના મજાએ, પશુ હાથ લાગ્યો ઝાંઝવામાંથી.

સતત ઝીંટ્યા કરું છું શબ્દના કાગળ ઉપર પડ્યા
મળે છે એ મને ત્યાં મૌનની ઝાંડી ગુહામાંથી.

સફળ અધાર પ્રતિગિંઆય રાત્રિના અરીસામાં
અને એ દૃશ્ય પશુ ઊંઠે અમારી ચાતનામાંથી.

અમે ક્ષણના પ્રવાસી, ક્ષણ નહીં રોકાય હે મિત્રો,
ફક્ત મળશે સગડ તમને તમારી કૈં દુઆમાંથી.

ઝૂંટીઓ/પથિક પરમાર

મનના મરેડ ઝાંટીને ચિહ્નકાર ઝૂંટીએ
ઝૂલવું છે તો હે દોસ્ત ! લગાતાર ઝૂંટીએ.

આંગાની ટગલી ડાળીએ ખાંધીને હીંચકો
પાયાની ઈંટ જેવું ઘટાદાર ઝૂંટીએ.

છે હીંચકો સમય ને છે અર્ધો જમીનમાં
એને ખગે ઉપાડી મુશળધાર ઝૂંટીએ.

લીંતોમાં કેંદ હોય જો રચના અવાજની
તો રંગ એના ગદલી મરેદાર ઝૂંટીએ.

ખાંધો સલાનતાની ચડાવીને, હે પથિક !
આ કાળમીઠ પટમાં અણીદાર ઝૂંટીએ.

ગઝલ/રાજેશ વ્યાસ

દોસ્ત, ચારે દિશામાં તાળાં છે,
હાથમાં એટલે જ માળા છે.
શ્વાસ તો ખૂબ લાંબો અજગર છે,
ભરડા બીંસે છે પણ હૂંફાળા છે.
કયાં શમે છે એ સ્પર્શનો પડઘો ?
હા હજુ લોહીમાં કુંડાળાં છે.
ટાઢ-તડકે જીવે છે લાગણીઓ,
ઓહ જેવા જ આ ઉચાળા છે.
છે નયું પાણી તો ય સર્વસ્વ,
આંસુઓ ગાંડીના ગવાળા છે.
નપાણિયા મુલક શા મિસ્કીનમાં,
એક ખૂણા હજુ સુંવાળા છે.

ટહુકો/નલિની બ્રહ્મભટ્ટ

આ હથેળીમાંથી ઊઠ્યો ટહુકો કોનો રે ?
આ શ્વાસ સુગંધી મહેક્યો કોનો રે ?
આ રેશમ જેવું લીલ્સું લીલ્સું ફરતું રે,
આ લય જાગ્યો કે નાગ લીલેરો ડોલ્યો રે ?
આ અગન જેવું હૈયામાં કૈં થાતું રે !
ઘગઘગતો સૂરજ નસમાં વહેતો રૂપ્યો રે ?
આ અજવાળાને ચીતરી ઘો કોઈ કાળું રે,
ને ફૂણી ફૂણી લાગણીઓ પેટાવો રે.
આ સૂતર કેરા આંટા કોઈ ઉકેલો રે,
ને આયણું આયું લઈને કોઈ વીંટો રે !
આ હથેળીમાંથી ઊઠ્યો ટહુકો કોનો રે ?
આ શ્વાસ સુગંધી મહેક્યો મહેક્યો કોનો રે ?

અમારી હતી/મયંક એંજો

એક કમરો હતો એક ખારી હતી,
દૃશ્યની ધારણાઓ ઠગારી હતી.
એક તસ્વીરમાં નામ તારું હતું,
એ દીવાલોએ અફવા પ્રસારી હતી.
આવ શોધી શકે તો મને શોધ તું,
સાવ ખુલ્લી બધી આલમારી હતી.
આંગણે એક ઝરણું સુકાતું હતું,
એક ફૂંપળ હતી એક કચારી હતી.
હું અનિમેષ દર્પણ નિહાળ્યા કરું,
શું કરું ? એક આદત નકારી હતી.
કોણ જાણે સતત યૂગળાયા કરું,
આમ તો એ જગા ખૂબ સારી હતી.
ઝાંઝવાની ક્ષિતિએ ગતિ સૂર્યાની,
વારતા એ ખરેખર અમારી હતી.

દેવદાસીને/મનહરલાલ ચૌકસી

નદીકિનારો ગમે છે ખહુ ઉદાસીને,
કે સૂર્ય રૂબી ગયો છે અહીં જ ત્રાસીને.
પ્રભાત દૂંકડું છે તું ફિકર નહીં કરતો,
કહ્યું વિલાઈ જતા તારકે પ્રવાસીને.
કદંબવૃક્ષની છાયા તરે છે જમનામાં
પૂછી રહી છે, ગયા કૃષ્ણ કેમ નાસીને ?
તમે ય કોઈ દી અંતરની વાત ના પૂછી
અમે ય બેસી ગયા દિલનાં દ્વાર વાસીને.
સિતાર પર એ થિરકતી રહી છે સૂરોમાં
ગઝલમાં જોલતી જોઈ છે દેવદાસીને.
મને ખબર છે ગુલાબો મરી ગયાં જ હશે
ઘણાં વરસથી નથી જોઈ મેં અગાસીને.

**With Best Compliments
From**

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

**32 R. Kamani Marg` Ballard Estate
BOMBAY 400 038.**

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

**Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches**

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

સંસ્થાપક
રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી
ધીરુ પરીખ

ગ્રીષ્મ
૨૦૩૯
મે-જૂન ૧૯૮૩
સપ્તાંગ અંક ૧૫૩
દ્વિજ અંક
૮૧

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

વિલોક

સંસ્થાપક
રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી
ધીરુ પરીખ

ગ્રીષ્મ
૨૦૩૯
મે-જૂન ૧૯૮૩
સળંગ અંક ૧૫૩
દિવસ અંક

૮૧

With Best Compliments
From

POLYOLEFINS INDUSTRIES LIMITED

MAFATLAL CENTRE NARIMAN POINT
BOMBAY 400 021

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • ગ્રીષ્મ • ૨૦૩૯ • સંજગ એક ૧૫૩ • દ્વિજ એક ૮૧

કાવ્યો

પીતર ને ખહાર ૭ રાજેન્દ્ર શાહ
 રાખ્દશૂન્ય શ્રુતિ ૭ રાજેન્દ્ર શાહ
 ક્યાં છે શૂન્ય? ૮ ઉશનસ
 ધૂંધટમાંથી મળી... ૮ ઉશનસ
 મધુરજનીતું મિલન ૮ ઉશનસ
 સર્ગોન્માદ ૮ ઉશનસ
 એક...એફ્ટસીમાં ૯ ઉશનસ
 પ્રેમને લીધે જ ૯ ઉશનસ
 ફેટો ૧૦ પન્ના નાયક
 ખાડો ૧૧ રમેશ પારેખ
 રૂપ અમારાં ૧૨ ચન્દ્ર પરમાર
 શમળે આવી ૧૨ અશરફ ડાવાલા
 જ ગઝલ ૧૩ મુકુલ ચોકસી
 ગૂમ ઘર ૧૪ ભરત વિંઝુડા
 ભજન-ગઝલ ૧૪ અરવિંદ ત્રિભટ્ટ
 વિદાય ૧૫ શશિશિવમ્
 છલોછલ ૧૬ રૌલેપ ટેવાણી
 પછો ન ખેરીએ ૧૬ આપુભાઈ ગઢવી
 ફૂમળી હથોડી ૧૬ ઉદયન ઠક્કર
 તવ એકલા છાંયે ૧૬ જગદીશ વ્યાસ
 રોકી શકું તો ને? ૧૭ ચતુર પટેલ
 ગદ્ય

કવિતાનો આનંદ ૧ વાલીલાલ ડગલી
 રોહરિમનું ગલવત કર્મ ૨ સિતાંશુ યશશ્વંર
 'સુધાંશુ' પૂર્તિ-૩ ધીરુ પરીખ

અવલોકન

એકલપેદી રમતની ફલશ્રુતિ ૧૮ હર્ષદ ત્રિવેદી

મે-જૂન ૧૯૮૩

તાંત્રી • ધીરુ પરીખ

૧૯૮૩નો વિશેષાંક

‘પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક’ પ્રાપ્ત કરવા
 ૧૯૮૩ નું આપનું લવાજમ રૂપિયા ૨૫
 તરત જ મોકલી આપો.

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભમત

- ૦ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષાની છ ઋતુમાં દર
 બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન,
 ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં
 પ્રકટ થાય છે.
- ૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં
 રૂ. ૬૦ થા પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા
 ડો. ૧૦
- ૦ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : ૧. ‘લાવણ્ય’,
 વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬.
 ૨. વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણભવન, રિલીફ
 રોડ, અમદાવાદ-૧ થા સ્ટેશન રોડ, આણંદ.
 ૩. સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ રોડ,
 પાદશાહની પોળ સામે અમદાવાદ.

આ એકેની છૂટક કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તમામ પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

‘લાવણ્ય’ વિજયપાર્ક

નવરંગપુરા અમદાવાદ-૬

મુદ્રણસ્થાન

સુરભ્ય, પોલીસ સ્ટેશન પાછળ

નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

મરજીવા જણાતે અંતરખોજમાં

મોલીયુંના લોજમાં ખુલે—

નિજની બાલોને:

ભાતી નિપુખલે
મેં રાખને નિજના ઉરે ;

મરજીવા જણાતે . . . . .

મરજીવા જણાતે નિજ આલમાં

દરિયા લાલે નિલ ચલે—

ભરતી લાજમાં

ઓટની દોરમાં

અંજામાં ખંડેર થૈ ખરે ;

મરજીવા જણાતે . . .

મરજીવા પોખે દીપ અંધારમાં

અંધારને નિજ દીવડા દેરે ;

અંધાર એના રે નિહાના જાંઘી રહે

પુનઃવાં ફરે તેજે તરે ;

મરજીવા જણાતે . . .

મરજીવા પોતે રે મરજી ને

ધારી આલિમ પોતે સરજ

જ્યાં રિયા ઉરખના ઉરજ ;

આલિમ લાય ને, મરજીવ અધાગ આપે

મરજીવે ધારી બાજ સરજ

મરજીવા જણાતે ,

સુદાંરુ

ૐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાવિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઘાવીર્મ પૃથિ।

કવિતાનો આનંદ

કા. જ્યના પ્રયોજન અને પરિણામ વિશે જ્યાં સુધી કવિતા રહેવાની ત્યાં સુધી ચિંતન ચાલ્યા કરવાનું. મને લાગે છે કે કવિ અને વાચક એ બંનેનું કોઈ સામાન્ય તત્ત્વ હોય તો તે આનંદ છે. કવિ કાવ્ય લખીને આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે તે શુદ્ધાત્મી છે, પણ વાચકને કાવ્યનો આનંદ કઈ રીતે મળે છે, એની પ્રક્રિયા શું હશે, સારી અને નરસી કવિતાના આનંદની શુણ્ણવતામાં શું ફરક છે—આવા પ્રશ્નો વિશે વિચાર કરવાના પ્રયત્ન કરી શકાય.

જીવન છે તે અનુભવ છે, કવિતા છે તે શુદ્ધ છે. જીવનના અનુભવોની સ્મૃતિને નિયત કરે એવા શુદ્ધ કવિતાનું હાર્દ છે. મારાતમારા જેવા માણસોનાં સ્મૃતિચિત્રો વેરવિખેર પડ્યાં હોય છે, જ્યારે કવિ તેનાં સ્મૃતિચિત્રોનું સંયોજન કરે છે. કવિ સ્મૃતિચિત્રોનું સંયોજન કરે છે તેનો અર્થ એ છે કે એનું જે વસ્તુ છે તેને તે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મૂકે છે. આમ, પોતાનો અનુભવ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે મૂકે એટલે જ કવિતા થતી નથી. જડ અને ચેતન વચ્ચેની બેદરેખા સંવાદિતા છે. આ સંવાદિતાના તત્ત્વને કવિ એના સંયોજનમાં ઉમેરે છે. આથી કવિ જ્યારે કવિતા કરે છે ત્યારે કાવ્યને તેની પોતાની આગવી સજીવતા પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, પ્રત્યેક કાવ્ય જાણે કે જીવંત વ્યક્તિ બની રહે છે.

આવી વ્યક્તિને મળીએ ત્યારે આનંદ કેમ થાય છે ? આનું કારણ એ છે કે કવિતા આપણી જીવન જીવવાની પ્રક્રિયાને વધારે ઊંડી બનાવે છે. આપણા ચિત્તના કોષોમાં એવું જીવન ફરી વળે છે કે આપણા મનને સારું-સારું લાગે છે. આમ, કવિતા આપણી ચેતનાને જગાડે છે અને પછી ચેતનાની ધારને સજે છે. કવિતા આપણી ચેતનાને સતેજ બનાવે એટલું જ હોય તો તેથી મળતો આનંદ ઉરોજનના પરપોટા જેવો થાત. કવિતા આપણા જીવનમાં સંવાદિતા પણ લાવે છે. આમ, સતેજ ચેતના અને સંવાદિતાને કારણે આપણા અમર અસ્તિત્વનો વિસ્તાર થાય છે. અસ્તિત્વના વિસ્તારનો પર્યાય આનંદ છે.

વાહીલાલ ડગટ્રી
(“કવિતા ભાણી”માંથી)

સ્નેહરશ્મિનું બળવંત કર્મ

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

૧

સિંધી ભાષાના મૂર્ધન્ય કવિ નારાયણરામ સાથે સાહિત્ય અકાદમીમાં એકવાર વાતો ચાલતી હતી. દિલ્હીની વસંત હતી ને ફૂલો જ ફૂલો ખીલ્યાં હતાં. કવિ વાતચીતમાં ગાલતી અંગ્રેજી ભાષાનો જ પ્રયોગ કરીને સહજપણે કાવ્યપંક્તિઓ બોલ્યા :

The mountain roses, leaves, and
flowers and leaves and flowers
and leaves.'

‘જ્યાં સુધી પહેંચે નગર’ એ પ્રહલાદ પારેખની પંક્તિઓ મને યાદ આવી. એમને કહી. નારાયણરામ કહે, ના અહીં ત્રણવાર ‘પાંદરીઓ’ અને એ ત્રણ વાર ‘પુષ્પો’ એમ ‘ગુલાબ’ એ પ્રથમ પંક્તિના અંતિમ શબ્દ પછી કહ્યું છે, તેમાં તો પુષ્પ-સૌંદર્યનો જ નહીં, કાવ્ય-સૌંદર્યનો પણ અતિશય છે. મારો પૂછ્યા વિનાનો પ્રશ્ન જોઈને કવિ કહે, એ રીતે અહીં કવિએ, તાથગી નામના ગાયત્રી કવિએ, કાવ્ય-સ્વરૂપની અદિતીય ચુસ્તી જનાં શબ્દોનું આટલી હદે પુનરાવર્તન કયું છે. અત્યાર સુધી તો મેં પેલી અંગ્રેજી પંક્તિઓ માત્ર ઝાંઝામી હતી, એક ભરચક કલ્પન મનની આંખે વંચું હતું. પણ ‘જાપાની’ અને ‘ચુસ્ત સ્વરૂપ’ એ બેની વાત થતાં કાન ચમક્યા ને તનની આંખો સાવધ થઈ. ‘કયું સ્વરૂપ?’ પૂછ્યું. કહે, ‘મારું પ્રિય સ્વરૂપ હાર્દકું’

ભારતની કેટકેટલી ભાષાઓમાં આજે હાર્દકું કાવ્ય લખાય છે! હિન્દીમાં, પંજાબીમાં, ગાલતીમાં, ગંગાલીમાં... ગુજરાત માટે આનંદની વાત એ છે કે

૨] કવિલોક • મે-જૂન ૧૯૮૩

આ આદિભાવની શરૂઆત થઈ ગુજરાતી ભાષામાં. ગુજરાતી ભાષાના લગભગ બધા જ ભાવકોને ને કવિઓને હાર્દકુંના એક ઉત્તુંગ મોજથી તરબોળ ભીંજવી દેનાર કવિ તે સ્નેહરશ્મિ સોનેટ-સ્મરણે કહી શકાય કે હાર્દકું-કવિતાનું બળવંત કર્મ કરનાર અગ્રગામી કવિ તે સ્નેહરશ્મિ.

૨

સ્નેહરશ્મિ ભારતભરમાં હાર્દકું સ્વરૂપના લાઘવ વિષે અને લાઘવજન્ય સૌંદર્ય વિષે આગ્રહ સેવનાર, તેમાં સત્તર અક્ષર જ હોવા જોઈએ. તેમ કહેનાર અને કરી બતાવનાર પહેલા કવિ. પછી તો અનેક ભારતીય ભાષાઓમાં હાર્દકું લખાયાં, ને બહુધા સત્તર અક્ષરના માપમાં.

સોનેટ ચૌદ પંક્તિમાં જ લખવું એવો આગ્રહ ન રાખવો એમ કહેનાર કવિઓ પણ ઓગણીસમી સદીમાં હતા. સોનેટનું હાર્દ જળવી લો, ભલે પંક્તિઓ બારથી ગોળ સુધીમાં ગમે તે હોય તેમ તેમનું કહેવું હતું. પણ સોનેટની સોનેટતા જ એની પંક્તિસંખ્યાનિયત સ્વરૂપમાં.

હાર્દકુંનું પણ સ્વરૂપ લેખે, કંઈક એવું, એ વાત સ્નેહરશ્મિએ કાવ્ય મર્મજનતાથી પિછાની.

હાર્દકુંમાં મૂળ તત્ત્વ કલ્પનનું—કેવળ કલ્પનનું (કેવળ વીજ્ઞ—એ શીર્ષકમાં આ જ મર્મનું સૂચન છે જ. કવિનું કોઈ ટીકાટિપ્પણ હાર્દકુંમાં નહીં, કેવળ કલ્પન. કેવળ વીજ્ઞજ્ઞકાર તમને આજો પટ પદ્મમાત્રમાં દેખાડી દે, તમારી નગર તેજ હોય તો.) પણ સાથે શતાબ્દીઓની કાવ્ય પરંપરાના સંસ્કારોનો

પુટ ચડેલું' સત્તર અક્ષરોનું રૂપ આવે ત્યારે હાઈકુ-
ઝખકાર થાય. નહીં' તો એઝરા પાઉન્ડની કલ્પનવાદી
કવિતા થાય કે રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'Stray Birds'
પણ થાય; પણ બારો, બુસો કે ઈસ્સામાં કાવ્યોના
લાવણ્યથી સભર એવું હાઈકુ ના થાય.

ગુજરાતીમાં શ્રી પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, ઉમાશંકર બેરશી,
નિરંજન ભગત, સ્વર્ગસ્થ અનિરુદ્ધ, બ્રહ્મભટ્ટ, હસમુખ
પાઠક આદિએ હાઈકુનો પ્રથમ મર્મ' (કલ્પનમયતા)
ઝીલતી લઘુરચનાઓ કરી ખરી, (ને શ્રી પ્રદ્યુમ્ન
તન્નાએ કદાચ સ્વર્ગસ્થ અનિરુદ્ધથી ચે પહેલાં 'કવિલોક'-
માં કરેલા આવા કલ્પનમય લઘુકાવ્યોના પ્રયોગોનો
આગેતરો પરિચય તો મુંબઈમાં કવિશ્રી રાજેન્દ્ર
શાહની લિપિની પ્રિન્ટરીમાં બુધવારની કવિસભામાં
કરવાનો અવસર મને મળેલો) પણ 'Stray Birds'-
ના રવીન્દ્રનાથના પ્રયોગોની ને પ્રદ્યુમ્નના, અનિરુદ્ધના
કલ્પનમય લઘુકાવ્યના પ્રયોગો સુધીની હાઈકુગંધી
કવિતા (ધણીવાર ઉત્તમ કવિતા) હતી, હાઈકુ-સ્વરૂપ
ન હતું.

તે આંધું' શોકને શ્લોકત્વ અર્પવાના સ્નેહ-
રશ્મિના પ્રયોગોમાંથી. શ્લોકત્વ અર્થાત્ રસના શાશ્વતા
નિયમાનુસાર જેનું બાકરણ થાય, જેના ઘટકોની
ગણતરી કરી શકાય તેવું અભિવ્યક્તિત્વ રૂપ. હિન્દીમાં
પણ શ્રી અન્નેયે રવીન્દ્ર-સદશ કલ્પન-કાવ્યો રચ્યાં,
સત્તર અક્ષરની મર્યાદામાં ત્રણ વિના. આજે તે પ્રમાણે
નહીં, પણ સ્નેહરશ્મિએ એ શિસ્ત સ્વીકારીને જે
સ્વરૂપ ભારતમાં પ્રચલિત કર્યું તે પ્રમાણે હિન્દીમાં
પણ હાઈકુ કાવ્યની રચના થાય છે.

૩

સ્વર્ગસ્થ ઉમા પરતું' એક ઉત્તમ કાવ્ય સ્નેહ-
રશ્મિએ (ઉમાના પિતાએ) છેક ૧૯૮૩માં પણ
આપ્યું. ને તે હાઈકુ કાવ્ય નહિ; ('જુઓ કવિલોક'.

જન-યુઆરી-૩૧/૧૨/૧૯૮૩) પણ ગુજરાતી હાઈકુ
કાવ્યનો આરંભ નાનકડી પુત્રીના અવસાનના દારુણ
શોકને જીવવાના કવિ-પિતાના મનમાં થયો. તેથી
જ કદાચ સ્નેહરશ્મિના હાઈકુ-ઝખકારોના એ રંગ
સૌથી વધારે દીપી ઊઠે છે : એક તો કિશોરીના
(સ્વર્ગસ્થ ઉમા જે ન પામી શકી તે) યૌવનાના
ભાવ-રૂપનો ને બીજો મૃત્યુનો.

હાઈકુના સ્વરૂપની શક્તિ એ છે કે મૃત્યુ પરનાં
કાવ્યો પણ સીધાચાલુ ચિંતનથી ખરડાવામાંથી બચી
બચ છે, રહે છે કેવળ ભાવસ્પંદભર્યું 'કલ્પન.' જુઓ :

ક્ષિતિજ પાર

હૂબુંધહાણુ : રેખા

ગર્ભ સંધાર્મ-

જુઓ તો કવિની દખલગીરી વિનાનું માત્ર એક
દશ્ય, ને જોઈ શકો તો કવિના અતરતમની વ્યાકુળતાનો
ધ્વનિભર્યો સ્ફોટ :

કાળ હે તું તૃપ્ત થા

બાળ મુજ મોંઘા હરી !

ના પ્રહાર નવો તું દે-

તુજ મંત્ર વિસ્મૃતિનો ધરી !

-એ ફેલાયેલી...ને બોલતી કાવ્યપંક્તિઓનો
મર્મ પણ ઉપરના હાઈકુમાં છે, ને એથી વિશેષ
કંઈક અન્ય ધ્વનિઓ પણ; કે આ ભરચક ખાલીપો
જુઓ :

હવા પડેલી :

ખર્યું પાંદડું : સ્તબ્ધ

ઘેઘૂર વૃક્ષ.

ને, અચાનક આમ, બારીની આ તરફ નહીં,
પેલી પાર હવે આંખ બાગી નીકળે તે જોઈએ !

કવિલોક - મે-જૂન ૧૯૮૩ [૩

ત્યાં બારીમાંથી
જોઈ રહ્યું છે કેને
હરનું આલ ?

—હરના આલની નજરમાં શું છે ? ડરામણી કૂરતા,
આવકારનું સ્મિત, અફર શાંત આદેશ, લોલુપતા ? કહે
તો હાઈકુ-કવિ શાનો ? (કવિ શાનો ?)

એક તરફ મરાણની ફરી ફરી થતી વાત, બીજી
તરફ કિશોરી, યુવતીના દેહમનના ગોસ્તાઓમાં ને
મોહકતામાં જલકાતો જીવનનો ઉત્સવ-આ બે છે
સ્નેહરસિમતા હાઈકુ-કાવ્યના થીસિસ ને એન્ટીથીસિસ,
આ બે વચ્ચેનો સંવાદ તે એમનું કાવ્ય.

તોફાન તો (જન્મતારીખ ના પૂજતા) સ્નેહ-
રસિમનું જ. ‘છેલ્લટાઉ અચરાક કહે છે,

‘ચૂંટુ કે ?’ પૂછી
ગુલછડીને; પાછો
વળી ગયો હું
હંસ ગયો સરૌવર વિશે, દીકું અમૃત વાર
પીધા વીણ પાછો ફર્યો, પડ પાસા પોબાર !”

શામળના રાગનના પાસાની જેમ આ ચતુર-
રસિકના પાસા પે પોબાર પડે છે. સત્તરે સત્તર !-
તેથી જ જુઓ આ પ્રાકૃત મુક્તક-કવય છાંદ :

નવું જવન
કેળાણનું ! નગર
લાગતું નાનું !

પ્રણય સ્નેહનો મર્મ બાણનાર આ કવિ કેવી
કરુણગર્ભ હાસ્યલક્ષી સાથે કહી શકે છે;

કેટલાં પાસે
વશિષ્ઠ-અરુન્ધતી
કેટલાં દૂર !

૪ | કવિલોક • મે-જૂન ૧૯૮૩

—ને આ સત્તર અક્ષરો માત્ર આકાશમાં સમર્પિ-
ત મંડળમાં પાસપાસે દેખાતા છતાં અવકાશમાં અનેક
પ્રકાશ વર્ગો એકમેકથી દૂર એવા બે તારાઓ માટે
જ નથી. જે કે પાકાંતરે આ જ હાઈકુ આ જ
સંઘર્ષના અર્પણમાં નવું રૂપ મેરે છે—

કેટલાં દૂર
વશિષ્ઠ-અરુન્ધતી
કેવાં સમીપ !

નવ-વધૂતા સૌંદર્યને ને એના રમણીય મનો-
ભાવોને આતંત્ર લાધવથી આ હાઈકુ-કવિ મૂકી આપે
છે ત્યારે જન્મે આ કાવ્ય —

સેંથે સિંદૂર;
દષ્ટિ દર્પણ; અહો !
મુગ્ધ બે નેણુ !

—‘અહો !’ ઉમેરવા માટે કવિ પાસે અહીં
મોકળાશ છે. બળવંતરાયની ‘ચાંદલો પૂર્ણ કરવા’
દર્પણમાં જોતી નાવિકા યાદ આવે છે ? પશ્ચિમમાંથી
સફળતાથી ભારતમાં રોપાયેલું સોનેટ ને પૂર્વમાંથી
એ લી જ સફળતાથી ભારતમાં રોપાયેલું હાઈકુ—“ને
કેટકેટલા દુરહિપયોગ છતાં ટકી રહે એવાં, ને અનેક
રીતે સમાન એવાં કાવ્યરૂપો છે !

સ્નેહરસિમને શૃંગાર જ નહિ, ભયાનક રસનું છે
આકર્ષણ છે. પણ એ રસ અહીં ‘a little a diffi-
rence’, કંઈક અનોખી તરેહથી આવે છે :

વીજળી-તારે
ચોંટ્યું પાંખી : ફૂલે
ભમરા ગુંગે.

—જગત ચાક્યા કરે છે, ભલે દારુણ ઘટના એની
વચ્ચે બને. ‘ચોંટ્યું’ ક્રિયાપદ કેવું કાર્યસાધક છે
અહીં ! અથવા—

૫

મેઘ-કડાકો

ટપ્ ટપ્ ટપ્ ટપકતો

નળ અંધારે-

ફરી ડીકાટિપ્પણુ વિના, યા તો-

સુરંગ ફૂટે,

શુલાંટ ખાતા ચગે

પથરા રાસે.

ને હાસ્ય ?-સ્નેહરશ્મિ સ્થિત કરતા કવિ છે ! પત્ની
(કંજૂસ પતિની ?) કહે છે;

ચોરપગલે

ખિલ્લી; હાશ ! હવે તો

નવો ટી-સેટ.

તો પતિ (બલ્લે લેતો ?) કહે છે;

મારી પત્નીને

મળી નથી રૂપાળી

કોઈ સંદરી.

ને અંતે આ સુમંગળ સંબંધનો અંત આ રીતે
આવે છે;

ધૂળ ખંજેરી

પત્નીની; પતિદેવ

વાસીદુ વાળે.

-પત્નીને નવો ટી-સેટ ને પતિને પત્નીની નજરે
ન ચડેલું દશ્ય મળી રહે એ શુભેચ્છા કવિના મનમાં
લાગે છે ! ને કવિની નજર પકડી પાડે છે આ
'ભોળા' કિશોરીને, જે

માને દેખતાં

સંતાડી પ્રેમપત્ર

ગીતામાં મગ્ન.

યા તો, જરા આધુનિક ઘરમાં આ કિશોરીને, જે

માને બતાવે

કોઈ બુધ્ધુનો પત્ર

ચાલાક પુત્રી.

ને, કવિ જ પાછા પકડી પાડે છે, આ 'ભોળા'

સન્નજને, જે

વૃષ્ટિ : દુકાને

છત્રી વિનાનો પેઠો,

પૂછતો લાવ.

-એક પૂછે છે, બીજે સમજે છે; 'ભાવ'ને
યુજરાતનું જ આગવું હાસ્ય અહીં પ્રકટે છે, જ્યારે

વઢકણી મા

વહાલી લાગે, કરે

વધાર જ્યારે.

-દક્ષપત્રામ પત્ની આવું ઠાવકું અને બંદી હાસ્ય
યુજરાતી કવિતામાં ઓછું જ દેખાયું છે. મને લાગે
છે કે આ સિદ્ધ કરીને સ્નેહરશ્મિએ યુજરાતી હાઈકુને
જાપાનની પરંપરામાં ઉત્તરકાલીન ગણાતા કેટલાક
પ્રયોગો સાથે સાંકળી લીધું છે ને માત્ર પ્રકૃતિકાવ્ય
બની જતાં-ને એ રીતે પુનરાવર્તનો જ ક્યાં કરવાના
ભયસ્થાનોમાંની-અચાવી લીધું છે. (કેમ કે નારાયણ-
શ્યામ અને તાપગી કવિ ગમે તેટલું કંઈ, 'હા, ની,
હા, ની, હા, ની, હા, ની, હા.' તો અંતે જરૂર કે
કંટાળો તો ચડે જ !)

કવિએ હાઈકુને કેવળ ગ્રામચ્છવનના કે પ્રકૃતિ-
સૌંદર્યના આલેખનમાંથી એક બીજી રીતે યે મોકળું
કહ્યું છે- તે નગરચ્છવનનાં કલ્પનો-અંગના સભરતાથી
રચીને. બુલ્બો આ હાઈકુ. બનણે કોઈ ચિત્રકારની
નજરે કવિએ પકડી પાડ્યું છે તેવું :

ફરી ગયા છે

નિયોન લાઈટમાં

રંગો ઘરના.

—મહેરખમરના રંગીન વ્યાપની નજીક જોના
ધરતી બારી શહેરમાં હોય, તે આને બરોબર પ્રમાણશે.
તો કયાંક સામાજિક વાસ્તવનું કટુણ ચિત્ર કવિ
આલેખે છે :

છાપરું ચૂવે;
લીંજે ખોળામાં બાળ
માનાં આંસુથી.

—ને કયાંક તો છેક જ આપણું અંદાવાદ !
સાબરમતી !
બગી ગઈ કે ? જોને
અપાઠ આવ્યો.

કયાંક કરુણ-મધુર :
મૂશળધાર
વૃષ્ટિ, ઘરમાં આદ્ર
વૃદ્ધ યુગલ.

કયાંક ચૈતન્યનું નિરઅતિશય રહસ્ય;
ફૂવામાં જાય
કાચળો ઊંડે ઊંડે
જળે એકળી.

કોઈ વૃદ્ધ પુત્ર અતિ વૃદ્ધ મા—આપ પાસે દક્ષિણ
યુજરાતના પોતાને ગામ પહોંચે ત્યારે તેને મળતી
સરળ શાંત ક્ષણોના ચિત્ર રૂપે,—

‘આયવો ભાઈ ?’
વૃદ્ધત્વ બરી પડ્યું,
કોળ્યું કેશોર્થ !

તો કયાંક ‘ફૂલડાં કોરી’ના અનવદ્ય સૌંદર્યના
ભણકાર વાગે, ને છતાં પોતાનું આગવું, અત્યંત
મનોહર રમણીયતાથી સભર એવું કાવ્ય :
માછી ફેલાવે
જળ; પૂર્ણિમા કેમે
નહીં ફસાય.

હાઈકુ-ગણિતી જળમાં ફરાઈ ના જાય એવું
હાઈકુ-સૌંદર્ય આ કવિ પાસે છે. તેથી જ ‘હાઈકુ
છે’ એ ભાવને ભુલાવતાં હાઈકુ, સત્તર અક્ષર જળથીને
સત્તર અક્ષરની સમાનનાને વિસરાવતાં હાઈકુ, કેવળ
કાવ્ય બની જનાં હાઈકુ, એનાં (હાઈકુ) કાવ્યો કવિ
હજુ આપણને આપે (ને કાવ્યો આપી શકાય તેટલી
સંખ્યામાં આપે) એ અપેક્ષા સાથે...

[સ્નેહરશ્મિના પ્રકટ થનાર હાઈકુસંગ્રહ ‘કેવળ વીજ’ નો આમુખ]

સાત મહાકાવ્યો

‘કવિલોક’ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૨નો મહાકાવ્ય વિશેષાંક પ્રકટ થઈ ગયો છે.
આ અમૂલ્યપૂર્વ વિશેષાંક ૧૯૮૨ના ‘કવિલોક’ના ગ્રાહકોને જ પ્રાપ્ય છે. આ અંક છૂટક
મળી શકશે નહિ. આ અંકની બંધી જ સામગ્રી ‘સાત મહાકાવ્યો’ એ શીર્ષકથી અલગ
ગ્રંથ રૂપે પ્રકટ થઈ છે. ફૂલ્સ કેપ દ્વંદ્વનાં ૩૦૦ પૃષ્ઠોનો આ સચિત્ર ગ્રંથ આકર્ષક પાકા પૂઠાની
અમેરિકન બંધાઈમાં મળી શકે છે. આજના બજાર ભાવે એની કિંમત રૂપિયા ૫૦ થી
પણ વધુ ચાલે તે માત્ર રૂપિયા ૨૪ માં જ મળી શકશે. ગ્રંથ અપ્રાપ્ય થઈ જાય તે પહેલાં
તમારી નકલ મેળવી લેશો. રૂ. ૨૪ નો મની ઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટ નીચેના સરનામે મોકલશો.

૧. કુમાર કાર્યાલય, ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧.

૨. ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯.

બે કાવ્યો/રાજેન્દ્ર શાહ

૧. ભીતર ને બહાર

કેટકેટલી અવરજવર

નિહાળી રહી છે

નિરપેક્ષ

મારી નજર !

આવીને ઓસરી જતાં

બહેણી ભીતર ને બહાર

મીન, ગોચરનું ધણુ, વિહંગમ,

જનગણ

તરંગચંચલ.

કેટકેટલાં લીલાયિત લટકાં

આનંદકંઠને વિહ્વલ !

આસ્વાદિત ફળનું એક બીજ

ધરિત્રીએ ઝીલ્યું

સીંચ્યું જલે

જાગી ઊઠ્યું સૂર્યને કિરણ

સમીરે હિલ્લોળ્યું

રમી રહ્યું આકાશની ગોદે

સર્ગતરુ

પણું વણું મર્મરિત છંદે ગાયે

પ્રકટ લાવણ્ય....

અણુનું આનંત્ય.

આ અવરજવર

લહરલહરની જણાતી સિત્તતાની મહીં

રહ્યું કોણ કોણથી અલગ ?

બીજ - સર્ગતરુ

એકમેકની ભીતર

મંડલાકાર આ અવરજવર

નિરપેક્ષ નિહાળું છું

તો ય એમાં લળી રહી

ઉલ્લાસે

રમું છું હું રાસ.

૨. શબ્દશૂન્ય શ્રુતિ

તરુચ્છન તપોવન

તિમિરગહન યામ

આપ્તકામ

નીતાન્ત નીરવ

જુગ્મનું યે ઝબૂકવું ક્યાં ય નહીં લવ

સકલ નિષ્પંદ

વિધુરવિ શ્રુતિ

પ્રાણની સુખંદ મૃદુ ગતિ

એ જ છંદ

સંવિતને મળે કંઈ અપર્શ

અંધકારની નીલિમ શ્રુતિ

લોભશૂન્ય લહુ રોમહર્ષ

શબ્દશૂન્ય શ્રુતિ

નિંકુજની શુન્ન

શ્યામ

શ્યામ.

ભૂરા ભૂરા દેવતા પ્રતિ/ઉસનસુ

(એક કાવ્યગુચ્છ)

૧. ક્યાં છે શૂન્ય ?

શૂન્ય? ક્યાં છે વળી શૂન્ય? આંખની સામે જ તારી
ભયું ભયું પ્રહ્લ તો છે ટકોટક છલોછલ,
ધોધમાર વહી રહું ચૈતન્ય પ્રવાહ-જલ,
સળંગ અખંડ રાસે દેતાં અને લેતાં તાળી

કણેકણ ગોપગોપી વિયોગનય-સંયોગનય
સંકુલાય આકારોમાં ઠેસેઠેસે આગેઆગે
તેજોધન ધુમ્મરાય, આસ્કાલાય, વીજરાય-
ભૂરાંભૂરાં અવકાશો ઊંડાં ઊંડાં તો લાગે;
સ્વર્ગગાઓ દુષોન્ન જેવી સંધરીને સમુંદરે
બુધવતી કેટલીયે થીજી ચૈ સમુદ્રકીણ
છિદ્રેછિદ્રે ઉત્સરે છે તંત્રમેધ ગતિલીન,
ટપ્પ પર્પેટાઈ, કૂટે ટપ્પ, સનાતન પગો;
ચઢ્યા ફેર ચકાવે, હે રાસે ચગ્યા નીલ તેજ !
ક્યાં છે ચહેરો અદ્યા આંખ મીંચકાર તો સહેજ.

૨. ઘટધૂંઘટમાંથી મળી દખોદખ

ઓ નલોનીલ દેવતા ! તારે નીલ મીંચકારે
આ પારે, ઓલી પારે, ફગોળાઉં અંતરિયાળે,
આણી પાર, પેલી પાર ઉભયતઃ છે ગુવાળે
અંભોધિ બે, શિર ટીચી રહ્યા ક્ષુદ્ર મિટ્ટીપાળે;

આકાશો આખાં ને આખાં સરકે છે બાહ્યાં-તરે,
અક્ષપાતી ભરતીઓ રોમેરોમ ઓમકારે
રંધ્રેરંધ્ર બેસી તાક્યા કરે જીવ આરપાર,
‘પિયુ, તોરી સંગ સંગ રંગ રંગ થયું ક્યારે ?

આર્દ્ર મિટ્ટી પોચી પાળ, ચાળણીશી વિદ્ધ ધાર;
રાફડો અડીને રહ્યો, તું બે ધક્કો સહેજ મારે,

૮] કવિલોક - મેન્ડ્રન ૧૯૮૩

પૂરતી છે ટપલી ચે, ખરર એ ખરી; યાર !
વહી જશે તારે બહાલે; તું-હું પછી એકાકારે;
નલોનીલ દેવ ! આ તો લાડ, આડ નથી ભારે,
ઘટ તો ઘૂંઘટ મધુરજનીનો, ખોલ ખ્યારે !

૩. મધુરજનીનું મિલન

ઘટઘૂંઘટને હળવેથી ખોલી નાખ પિયા !
આપણી આ આંખ ચાર ભલે થાય એકતાર,
આ મિલન મધુરાતે થઈએ બે એકાકાર;
પ્રીતિપટુ, તું ક્યાં વળી અનભિજ છે, રસિયા ?
આજ લગી જુદાઈ જે હતી તે તો લીધી સહી
જેમ તેમ; હવે નહીં, હવે નહીં, હે પ્રીતમ !
અંગ અંગ મળી જાયો, ગળી જાયો અહં મમ
હવે પછી શેષ એક તુંહી રહ્યો તું-હું નહીં;
મારો અવકાશ લળી જાયો તારા અવકાશો,
તારાં તે નક્ષત્રો મહીં પલક બે મારાં નેત્ર;
ને તારી જ ફસલોથી ઢંકાઈ રૂહો મારું ક્ષેત્ર,
ઉપાડના જેટલા હે દૂર ! મળી રૂહેને પ્રાસે;
ને તારા આ વિશ્વનૃત્યમય ગતિ-લય-સ્પંદે
મુકાર્જ ને વહો મુજ રક્તસ્પંદ મુદા-જંદે.

૪. સર્ગોન્માદ

બધું જ વીંઝાય બહાલી ! વસંતલ વાવંટોળ,
પ્રહ્લાંડનો ચરખો આ ગતિલીન ગોળગોળ,
ખગોળ-ભૂગોળ વચ્ચે સર્જનની આંધીઓ છે,
પું-સ્ત્રી-રજ ઊડાઊડ ભેળસેળ ચારે કોર !

ઉન્નજંભણે આવી જાય ઉડુકણે ફેફસાંમાં
ઉચ્છવાસોમાં આવી જાય આકાશોનો ચોરછોર;

અધસ-ઊરધ તણા રોમેરોમ રોમાંચિત,
 રૂં રૂં મારે ચૂંચાથો છે સ્વર્ગગાનો પીંળ્યો પોલ;
 ગોલાધોની ઘૂંઘરીઓ કણીને અડીને બને,
 પ્રહ્લાડોનાં પોલાણોમાં પડથે છે મારો જોલ;

૫. એક ભૂરી ભૂરી એકસ્ટરીમાં

આંખ કોઈ નીલવર્ણા ઉન્માદમાં ઘેઘૂર ઘેરાઈ બેન,
 કોઈ ભૂરાભૂરા દેવે છેડી છે છડે થોક ખાંસુરી
 છેલખટાઉ ભૂરેભૂરે સૂરે,
 ત્રિલોકના ભૂરાભૂરા ત્રિલંગમાં અઢલી છે ભૂરીભૂરી ઘેન,
 ભૂરુંભૂરું મોરપિચ્છ-છોશું માથે અબકતું
 તારાકિત ભૂરાભૂરા નૂરે,

ઊમટયા છે ઊંડા ઊંડા વમળાતા, તરંગાતા
 ભૂરાભૂરા લયલંગ,
 મિથોમિથ આન્દોલાતા, અકળાતા ને શું કાતા રાસે,
 પદઠેક કરતલ ધ્વનિ ઘડી વચ્ચોવચ્ચ વાગે, ઘડી પાસે,
 ગોલકની ગોપીઓની ઝાંઝરની રુમઝુમ ઘૂંઘરીઓ
 સંગસંગ;

ભૂરોભૂરો કાલિન્દીય કૃષ્ણપટ વહે નિહારિકાઘટ-ગાઢ,
 શૂકચૂગી લક્ષલક્ષ ટેટીઓથી સોડયો લુચ્ચ ઝુંબ ખંસીખટ.
 કોઈ નીલવર્ણા કૃષ્ણાણ્વ લરતીમાં ઊમટયો છે વિના તલતટ,
 નીલકંઠ ગંઢેકયો, કૃષ્ણમેઘ ગોરંભાથો અનરાધાર અપાઢ !
 ભૂખરી આ તેજોમય એકસ્ટસીના ચગ્યા રાસે મને તું ખેંચી લે, ખેંચી લે;
 કૃષ્ણ મારો મથુરાનો કુબ્જ છવ આલુંચી લે, અબ્જ જેમ અડકીને દલેદલ ખીલવી દે, ખીલવી લે.
 ૬. પ્રેમને લીધે જ

ખહાર
 શ્રી કૃષ્ણના જૂંભાણુશું ઊંડું ઊંડું
 પ્રહ્લાડ આ અતલ સામું વિકાસમાન,
 ને કીતરે
 એવો જ-એવે પરિમાણ ખૂલતો
 ઊંડો ઊંડો વિકસતો અતલાન્તરાત્મા;

પૃથ્વી-કન્યા-કાયા કાચી માટી જેવી સોડે, એની
 બ્યોમ ઊંચી નાસા વડે માદક હીંચે છે ફેર,
 બધું જ ઘૂમે છે બહાલી ! થહો, નક્ષત્રો ને તું-હું;
 એકા-બીજા દાંતા-બીડયો ચગ્યો સર્ગ ચગડોળ.

‘ખંનેય એક મૂળભૂત પદ્યું’ તું પોથીમાં;
 એકત્વ એ તત્ત્વનું ખેય
 કેમે ન તાગી શકતે હું કોઈ દી
 બે આપણે આમ પ્રીતાનુભૂતિમાં
 ઉભે ન ચૂંચાઈ ગયાં હોતે પ્રિયે !
 અદ્વૈતની આંટી મહીં પરસ્પર.

ફોટો/પન્ના નાયક

હું
ફિલાડેલ્ફીઆના રસ્તા પર ફરું છું
શબ્દનો કેમેરા લઈને.
આ વૃક્ષથી ભર્યાભર્યા રસ્તાની પાછળ લપાયેલા
ઝંકાડુ મકાનોમાં
સંસારની કેટલીય નેગેટિવ હશે
પણ
એને પામવા જતાં
મારો લેન્સ આંધળો તો નહીં થઈ જાય ને ?
મકાનની ચાર દીવાલોમાં ડોણ હશે ?
કેટલા માણસો હશે ?
શું કરતા હશે ?
સાંજને સમયે ઉદાસ હશે કે પ્રસન્ન ?
સ્વપ્નની સૃષ્ટિમાં સરી ગયા હશે કે
ધકેલાઈ ગયા હશે સ્મરણની આઈમાં ?
કે પછી
રજાઈમાં લપાઈ જવા આતુર હશે ?
મારે ય જાંધવું હતું એક ઘર
પણ
કેવળ ઈંટિનું નહીં.
જ્યાં બહાલતું વર્ચસ હોય
એવું રાજ્ય મારે પણ ઊભું કરવું હતું
પાણી જેવડી પાંતળી દીવાલોમાં.
ઘરને કોઈક ખૂણે બેસીને
મારે પ્રાર્થના કરવી હતી, યાચના નહીં.
ક્યારેક કોઈ બાળકનો કુમળો હાથ
મારા હાથને પકડી લેતે
તો
મારો પણ હાથ થઈ જતે
ચલમહોરની એક ડાળખી.

ક્યાં લગી હું આમ વિચાર્યા કરીશ
મારે વિંધે ?
શું થયું હોતે
ને શું થશે
એમાં ક્યાં લગી વહેરાયા કરીશ ?

ગાઠ આલિંગનમાં હોઈ છું ત્યારે પણ
દીવાલો કેમ ડોકાયા કરે છે ?
શું આ દીવાલો
ક્યારે ય તે, કદી ય તે
પળભર માટે ય પીગળશે નહીં ?

જીવનમાં બધે જ સફળ
અને પ્રેમમાં નિષ્ફળ કેમ ?
અને પ્રેમમાં નિષ્ફળ
તો

જીવન સફળ કહેવાય ખરું ?

વૃદ્ધાવસ્થાને આરે પહોંચીશ ત્યારે પણ
કોઈનો હૂંફભર્યો હાથ
મારા હાથમાં નહીં હોય ?
મારા હોઠના શબ્દો
કોઈના કાનની છીપમાં
મોતી થઈને કદી નહીં ઊઘડતા હોય ?

કે પછી

વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ
હું જ મારા વોર્ડરોબ પાસે
એકલી એકલી ઊભી રહી
પોષાક બદલી બદલીને
મારી અસલ ભૂમિકા ભૂલીને
કોઈની જ ભૂમિકા ભજવ્યા કરીશ ?

કચારેક થાય છે

કે

મારા ઘરમાં સાવ એકલી

બધા જ દીવાઓને ઓલવીને

મારા જ પલંગ પર એકલી આજોટું

કે

ચાદર પર

સળ પર સળ પર સળ પડી જાય

અને

હું મને કહી શકું કે હા,

હમણાં જ

મારી શય્યામાં

કોઈ આવીને સૂઈ ગયું છે,

કોઈ આવીને મને મળલખ પ્રેમ કરી ગયું છે.

પણ

મારી આ બધી છલનાનું સાક્ષી

મારું ઓશિકું

અને

એકલા ઓશિકાને આધારે

કોઈ જિંદગી જીવાય ખરી ?

હું

કોનો ફોટો લેવા ગઈ હતી

અને

કોનો ફોટો લઈ આવી ?

કાગડો/રમેશ પારેખ

એક ધીખતી બપોર લઈ

કોઈ એક કાગડાનું રણ માથે થાવું પસાર

વિપરોક્ત કાગડાના તરસ્યા મસ્તકમાંથી

સઘળા વિચાર ખરી ચૂક્યા છે

ફૂંજની, પાણીની, કાંકરાની, કાગડાની

વારતા ને સાર ખરી ચૂક્યા છે

એટલે કે કાગડામાં

બાકી કશું જ નહીં ખરવાતું રણની મોઝાર

પડછાયો હતો તે ય રેતીમાં પડી ગયો

વધ્યો હવે ફક્ત શુદ્ધ કાગડો

કાગડાપણું તો એમ ઓગળ્યું બપોરમાં કે

પાણીમાં મીઠાનો ગાંગડો

કાગડો નહીં તો નહીં

ઊડવું, ન પડછાયો, નહીં વારતાનો વિસ્તાર.

૧૯૮૩નો વિશેષાંક

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક

આ વિશેષાંક ૧૯૮૩ ના ગ્રાહકોને જ નિયત લવાજમમાં મળી શકશે. આ કિંમતી દળદાર ગ્રંથ સમ વિશેષાંકને મેળવતા ૧૯૮૩નું લવાજમ રૂ. ૨૫. નીચેના સરનામે આજે જ મોકલી આપો.

લાવણ્ય, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.

રૂપ અમારા/ચન્દ્ર પરમાર

જાગ્યું રે સૌભાગ્ય હો સૈયર ઊગમણે ઊગ્યા સૂર રે
 એ તો સૈયર ભાલ અમારે હરદમ રેય હજૂર રે
 વાયા પ્રભાતી વાયુ હો સૈયર મઘમઘ મીઠી મહેર રે
 એ તો અમારા શ્વાસ મધુરા વનમાળી લહેરે લહેર રે
 નાચે પેલો મોર હો સૈયર જો જો જહુરંગ વેશ રે
 એ તો અમારા નટ નાગરની એક જ નર્તાન ઠેશ રે
 ખીલ્યાં કમળનાં ફૂલ હો સૈયર લો ઝીલો ઉલ્લાસ રે
 એ તો અમારાં ઉર રે મહેકે ભમ્ભરના વિલાસ રે
 ચાલો ભરવા નીર હો સૈયર પીજો નદી ઉમંગ રે
 એ તો અમારા જીવણ કેરો કેવળ એક તરંગ રે
 નદીએ પીધાં રૂપ અમારાં આલે ઝીલ્યાં એ રૂપ રે
 ઊગમણે ઊગ્યાં રૂપ અમારાં આથમણે રંગ ધૂપ રે
 ગીત રૂપાળાં ગોવિન્દજી ને રાધા સુરભિત સૂર રે

શમણે આવી/અશરફ ડબાવાલા

શમણે આવી રોજ સવારે અમથું મને ભવતું લાથું દઈ જશે ને?
 અમને થયું એમ કે અમે કેલીએ જડ્યાં સાંકળે ખેસી વાયરે હડ્યા કરથું
 અમને હતું એમ કે તમે વેલને પાણી પાઈ લેશે ને આંખમાં અમે તરથું
 હેલના કાંઠા જોળે જોળે પી લેથું ને તળિયે તમે રહી જશે ને?
 આંગણે સૂની ડાળની ઉપર કાગડો જોલે તેમ છતાં ચે કંઈ ન હશે સુખ
 દન પછી કાંઈ આવશે એવા આલલે તમે આલલું જોશે નંઈ તમારું સુખ
 પાનીએ કાંટો પાકશે તો ચે પગને તમે મારગ પાસે લઈ જશે ને?

૧

ઉન્માદ ! કહેને કંઈ છે દિશા જ્યાં ઉન્માસ છે
દસ દસ દિશામાં સામટો બરી પ્રવાસ છે ?

શ્વસતા બે આવડે તો એ શ્વાસોચ્છવાસ છે
ખાકી તો અમથા આ બથા પ્રાસાતુપ્રાસ છે.

હરએક પાસે એક-બે સપનાઓ ખાસ છે
જીવતર-એ શોધી કાઢવા થાતી તપાસ છે.

ખંનેને એક સાથે શી રીતે જીવી શકાય ?
અંદર કશુંક છે ને કશુંક આસપાસ છે.

અહીંયાં મિલનમાં સર્વથી નોખા હિસાબ છે,
આજે પૂનમ તો આવતી કાલે અમાસ છે.

૨

શાનાં સ્તવન સ્તવું અને ક્યાનાં કવન કવું ?
ઉન્માદ ! લાગણીથી વધારે તો શું લવું ?

હાથોમાં હાથ રાખી હવે કેમ જીવવું ?
તારે છે ચાલવું અને મારે છે મ્હાલવું.....

પામી લીધું જિંડાણ મેં અભિવ્યક્તિનું નવું
ચૂમે તો ચીસ પાડું ને કાપો તો કલરવું !

સહરાની છાલકો ય પછી અમને ચાલશે
શીખી જવા દો એક વખત તરખતર થવું.

બકારો આઠે આઠ દિશાએ લીધા પછી
અંતર્મુખ એક પળમાં થયા, એમાં શું નવું ?

૩

ઉન્માદ ! જ્યારથી કશી સમજણ નથી રહી
પળને પ્રલાપવાની પળોજણ નથી રહી.

કે એ ક્ષણે તો જે કંઈ નહોતું તે પીડતું
ને આજની પીડા છે કે એ ક્ષણ નથી રહી.

આ લાગણી તો જેવી હતી તેવી છે હજુ
તો બુદ્ધિ કેમ એવી વિચક્ષણ નથી રહી ?

ને રંજ માત્ર ભીંત તૂટ્યાનો નથી મને
ખીજી રીતે કહું તો છબી પણ નથી રહી.

એકાદ શ્વાસ આવે ને એકાદ જાય તેમ
ખેત્રણ સ્મૃતિ રહી છે ને ખેત્રણ નથી રહી.

૪

ઉન્માદ ! કાન્યમાં ક્યાં રહ્યો કોઈ ડર ?- કહો
વાત આપણી જ આપણા ઉલ્લેખ વગર કહો.

ના વસ્તુલક્ષી થઈ, કે નહીં આત્મલક્ષી થઈ
આજે પદાર્થમાત્રથી થઈ જઈને પર, કહો.

ખડિયા ભલે સુકાય,....ને તૂટે ભલે આ ટાંક
ને થાય કોઈને ન ભલે કંઈ અસર, કહો.

રણ પર જો ખારે મેહ ના વરસે તો કંઈ નહીં
ટીપાથી યે અમે તો થશું તરખતર, કહો.

આજે અમે અદૂલા છીએ એટલી હદે
કોપાયમાન થઈએ તો કોના ઉપર, કહો ?

ઉન્માદ ! ફેર સૂકી હથેળીને શો પડે ?
સૂકી હથેળીને જો તમે માનસર કહો !

આ લાંગતી ક્ષણોના સહારે કશુંક આપ
ઉન્માદ ! ચાહવાથી વધારે કશુંક આપ.

ઊભી છું હું અતીતને આરે, કશુંક આપ
ધાવું છે મારે, મારી વહારે, કશુંક આપ.

ભરચક-અક્ષાટ-ચુસ્તો કિનારે કશુંક આપ
જેને જે ધારવું હો તે ધારે, કશુંક આપ.

સંધ્યા ઉઘામાં લિન્ન નિખરતા સૂરજની જેમ
વિધવિધ રીતે વિવિધ પ્રકારે કશુંક આપ.

ઉન્માદ ! મારી જેમ અટૂલો ન આવજે
કવિતાની પેલે પારનાં રૂસકાંઓ લાવજે.

મટિયાલા મનની મહેકને મનદુઃખ થશે છતાં
વાવી શકાય તો મહી વૈકલ્ય વાવજે.

અતિમ શ્વાસ લગ મને દેજે તુ ઝૂરવા
કિન્તુ એ શ્વાસ છોડું એ પહેલા બચાવજે.

થોડી અશબ્દ રાત્રિઓ મેં પણ વિતાવી છે
થોડી અશબ્દ રાત્રિઓ તું પણ વિતાવજે.

ગૂમ ઘર/ભરત વિંછડા

ઘરમાં છે વિશ્વ બંધ અને ખહાર ગૂમ ઘર
એવી રીતે હું આવી પહોંચ્યો છું શૂન્ય પર.

અંદરનો કે બહારનો આ બળભળાટ છે ?
આંખો ઊઘાડીને કે બીડીને કરું નજર ?

એક ઘરની આસપાસ અરીસા અસંખ્ય હો
એવી રીતે જ કાશ ઊભું થઈ ગયું નગર.

સૌથી નજીકનું ય બહુ દૂર લાગતું
એકાંત વિસ્તરીને બની બાય છે સફર.

પૃથ્વીનો છેડો સાવ અહીં પગ નીચે જ છે
અહીંયાંથી આ અવકાશમાં ગબડી જવાનો ડર.

ભજન-ગઝલ/અરસિત ત્રિભદ્ર

એક કૈતુક થૈ રહું છે, આવજો ધીરે, પ્રભુ !
એક માણસમાં પ્રવેશી રહી છે એક મીરાં, પ્રભુ !

જેમ તારા હાથમાં ઘટઘટ તણી ઘટમાળ છે
આ અમારા હાથમાં છે એમ મંત્રિરાં, પ્રભુ !

હું હવે ત્રાસી ગયો ઇસ્ત્રી કરેલા દેહથી
કે હવે આવો, અને એના કરો લીરા, પ્રભુ !

તું નથી મળતો તો તારા પગ સુધી આવે બધાં
ને પછી પથથરની સામે રોજ ગોકીરા, પ્રભુ !

કોઈ સાચા શબ્દ સામે આંખ મંડાતી નથી
ને અમે તો શોધતાંતા ગઝલમાં લીરા, પ્રભુ !

વિદાય પછી/શશિશિવમ્

આ ધરતીની આડીઅવળી અજાણી અટવીઓમાં,
ખડકાળ પથ્થરિયાળ ખીણો ને ડુંગરોમાં,
ગીચ આડીઓમાં,
તમારી વિદાય પછી અટૂલા રખરતાં રખતાં
તેંતાળીસ વર્ષોના સ્વર્ગ પગમાં વીંટાયા ને
સરડી ગયા.

ક્યારેક કાળોતરાનાં ચૂંચળાંનાં અંધારાં અટવાયાં,
નાગના કુટારનાં ઝાંખરાંમાં અટવાતો

ભયન્નસ્ત પગલો

ચાલવા મળી તે ધરતી જૂંદતો રહ્યો-સાવ એકલો,
રમરણની માળા જપતો.

અથગ્યો દુઝાયો વારંવાર,

પછડાયો ઘવાયો અનેકવાર,

માળા જપતો રહ્યો તવ રમરણની.

છતાં ન જોયું પિતા ! તવ વદન સ્વપ્ને ય.

અને આજે આમ અચાનક

પાછલી રાતના પ્રાણસુદૂતે

તમારી તેજતપતી પૂર્ણ કાય સન્મુખ ઊભી

શિખાથી પગના અંશુક સુધીની.

એ જ સ્તિગ્ધ કાયા,

એ જ નેહુધ્યાનીતરતાં નયન,

એ જ વાતચત્તભીના એક,

જાણે હમણાં ચુંબન ચોરી દેશે !

તમારા ઘાટીલા એ જ સુદીર્ઘ બાહુઓ

હમણાં બાથ બીડી જાણે માથે કરશે !

વિશાળ વક્ત્રવળની દોભાવડિ કરકરે

જાણે હૃદયભવની દંડોરામાં મને ચુંવાળપનો

લેપ કરશે !

અને અઢાવનનો મરી

આઠ વર્ષનો બની હું બાઝી પડું.

—ને ઝબડીને જોડે તો

તમે ઓઠના તે પછેડી મારી બાથમાં.

અને તમારી કાયાની મુગંધથી પછેડી મહેડી બિડી !

મહેક મને થેરી વળી,

મારા રક્તપ્રવાહના અખુઅલમાં,

હેડના કોપેકોપમાં પમરી રડી,

અને હું

પછેડી બાથમાં ભીડી સૂઈ ગયો-કયાંય સુધી

સૂઈ રહ્યો

એ મુગંધના શ્વાસ લેતો.

[અનુસંધાન પ. ૨૧મી]

લાગ્યા કરે છે. તો સામે પક્ષે અનિલે ગીત સિત્તાવતી
કૃતિઓમાં અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિની છટા દારા
સુખદ, સુરેખ અને બળકટ કવિતાનો અનુભવ
કરાયો છે ન.

ચુદ્ધ અને કવિતા વચ્ચે જેટલું અંતર છે એટલું
જ અંતર છે દરિયા અને પાણી વચ્ચે. બંને વચ્ચેની
બેદરેખા બાંધ પાતળી, જલદીથી કળી ન સકાય એવી
છે, એ જ તો મૂંઝવણ છે. આ મૂંઝવણ સમય
માનવની હોના છતાં અહીં જે કંઈ અભિવ્યક્ત છે

એ કવિચિત્તની મૂંઝવણનું પરિણામ છે. અહીં
જે અનુભવ છે એ કવિતા અને માત્ર કવિનો જ
છે. એથીસ્તો કદાચ કાન્યેતર વાતમાં કવિતાને ‘એકલ
પેડી રમત’ કહી છે. પ્રશ્નો અંદર જ બેઠે છે ને
અંદરથી જ જવાબો શોધતાં શોધતાં જે કંઈ હાથ
લાગ્યું એ મીઠાની આંગણીઓ વડે સુરજ ચીતરીને
એમણે બતાવી આપ્યું છે. આ સુરજ ચીતરવાની
પ્રક્રિયા એ જ તો છે અનિલની કવિતા ! કહો કે
એ એકલપેડી રમતની ફળશ્રુતિ છે !

છલોછલ/શેલેવ ટેવાણી

ક્ષણ આ શબ્દ આ ને હું પણ છલોછલ,
સ્મરણ આ કલમ આ ને તું પણ છલોછલ.

અસહિયત થઈને તું સાથે રહે છે,
સતત હરવળાંકે હું નીતરું છલોછલ.

તરન્નુમ આ સાંભળતાં સૌ કોઈ જૂમે;
ક્ષણેક્ષણ તે મારામાં ઘૂંટું છલોછલ.

ખરલ આ સરલ આ છતાં પણ છે વિસ્મય,
મહેક આ તરલ છે ને હું પણ છલોછલ.

સ્તવન આ ચરણ આ મધુરપ અને હું,
પમરતો રહું છું ઊભરતો છલોછલ.

કૂમળી હથોડી/ઉદયન ઠક્કર

કઈ તરફીબથી પથ્થરની કેદ તોડી છે?
કહો, શું તૃણ કને કૂમળી હથોડી છે?

તમારે સાંજને સામે કિનારે જવું હો,
તો વાતચીતની હલ્લેસાં-સભર હોડી છે.

સમસ્ત સૃષ્ટિ રજતની બન્યાનો દાવો છે,
હું નથી માનતો : આ ચંદ્ર તો ગપોડી છે !

ગઝલ કે ગીતને એ વારાફરતી પહેરે છે :
કવિની પાસે શું વસ્ત્રોની બે જ બેડી છે ?

પણો ન ખેરીએ/બાપુભાઈ ગઢવી

પાછું જઈ ચડાયું એ જ શિવની દેરીએ,
દીધો'તો ડાંગ એક દી જ્યાં સાપ ખેરીએ.

એક શબ્દ સોળવલ્લો છૂટી ગ્યો છે ગાંઠથી;
શોધી રહ્યો છું આમ આ શેરીએ શેરીએ.

તે, અંતે આમ પાદરે થૈ પીપળો ઊભો;
જે જીવને રોખ્યો ન કોઈ ઘર કે શેરીએ.

તરણું ચ વેરવાનું જ્યાં શુનો ગણાતું હોય,
એ વાતમાં શું થાય ત્યાં બે ફૂલ વેરીએ ?

રહેવા દે બાપુભાઈ, કે મનને ન સોરી નાખ
ક્યારે ચ લીલા ઝાડનાં પણો ન ખેરીએ.

સાવ એકલા છીએ/જગદીશ વ્યાસ

રાત-દી રજળવામાં સાવ એકલા છીએ,
ગોળ ગોળ રસ્તામાં સાવ એકલા છીએ.

આટલું જીવીને મેં એક વાત જાણી છે,
સર્વ પોતપોતામાં સાવ એકલા છીએ.

બે ઘડી બગીચામાં સાથાસાથ ટહેલીને,
આ અખૂટ સહરામાં સાવ એકલા છીએ.

કોઈ આપણા જેવું સાંપડે તો પૂછીએ :
આમ શેના બદલામાં સાવ એકલા છીએ ?

શી ખખર હશે ક્યારે ચાલ આપું પોતાનું,
આ જ તો આ માળામાં સાવ એકલા છીએ.

રોકી શકું તો ને ?/ચતુર પટેલ

દંતકથાના સરેદ હાથી પર
સવાર થઈ નીકળેલી
મારી લગામહીન લાગણીઓને
કેવી રીતે રોકી શકું ?
આંખમાં ખેઠેલાં દર્શ્યોને
આંસુમાં ઓગાળી વહાવી શકાતાં નથી !
લોહીમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા
અભાવને આળી શકતો નથી,
ખાળી શકતો નથી
સાંજના આકાશનું ફાળિયું બાંધીને
દોડ્યા કરું છું.....દોડ્યા કરું છું.....
સંધ્યાના ગુલાબી રંગોને સ્પર્શવા માટે;
પણ થીજી ગયેલી મારી અનામિકાઓને
કોણ સજીવન કરશે ?
હારખંધ ઊભેલાં વૃક્ષોની લીલોતરી
પહેરવા જેટલી જડતા મારામાં ક્યાં છે ?
અને મારું સભાનપણું.....!!!
આ હથેળીમાં પહેલી અસ્તવ્યસ્ત
રેખાઓને હું ભૂંસી શકતો નથી
ને લગામહીન મારી લાગણીઓને
રોકી શકતો નથી !

મારા પૂર્વજો પણ
આવી જ ગડલાંજમાં ઓગળી ગયા હશે,
અને હું તથા મારી આવતી બોત્તેર પેઢી પણ
કદાચ કોઈ બાણતલ ભેશીડા મળી જાય,
કોઈ બાણલેહુ જડી જાય,
અને કોયડો ઊકલી જાય તો ગુદી વાત છે.
પણ, એ તો માત્ર કંટપનાના ટકું પર બેઝીને
હિમાળે હાડ ગાળવા જેવી વાત થઈ !
સાડલાં ટકું તો અધવચ્ચે રૂણી જવાનાં
ને આપણે તો કાયમના રજળી પડવાનાં !
એટલે તો
હાથવગી લાગણીઓનો ભડકો કરી
મારી ઠરી ગયેલી અનામિકાની ટાઢ ઉડાડું છું.
મને.....મને.....સતત મન થાય છે
હિમાળે હાડ ગાળવા જવાનું,
વૃક્ષોની લીલી જડતા પહેરવાનું,
દર્શ્યોમાં ઓગળીને વહી જવાનું
લોહીમાં ઓગળી ગયેલા અભાવને આળવાનું
સાંજના આકાશનું ફાળિયું બાંધી દોડવાનું;
પણ પ્રત્યેક ક્ષણે મારા અસ્તિત્વને
તૂટતું રોકી શકું તો ને ! ! !

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. શ્રી અરવિંદ પટના, મુ'અર્ષ ૩. ૧૦૧-૦૦

૨. શ્રી રસિક ઠાકર, અમદાવાદ ૩. ૭૬-૦૦

કવિલોક ટ્રસ્ટને અપાતાં દાન કલમ 80 G પ્રમાણે આયકર-મુક્ત છે. આપ
પણ દાનની રકમ ('કવિલોક ટ્રસ્ટ'ના નામે) મોકલી તમારી શુભેચ્છા પાઠવી શકો છો.

કવિલોક ટ્રસ્ટ

લાવણ્ય, વિજ્યપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬.

અવલોકન

એકલપેટી રમતની કૃણશ્રુતિ

હર્ષદ ત્રિવેદી

કવિશ્રી અનિલ જોશીનો ‘કદાચ’ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ થયો ૧૯૭૦ માં. અરાબર એક દાયકા પછી (૧૯૮૧) અનિલ ખીજે સંગ્રહ ‘અરફનાં પંખી’* આપે છે. ‘અરફનાં પંખી’ની બે પાંખો માહિની કુલ પંચાવન રચનાઓમાંથી કદાચ સાતેક જેટલી તો ફરીવાર આવી ભરાઈ છે! ૧૯૬૨થી આરંભાયેલી કાવ્યયાત્રામાં અનિલને ગીતકવિ તરીકે ગુજરાતી કવિતામાં ત્રિશીષ્ટ અનુભૂતિ ને અભિશયકિતને કારણે ઠીક ઠીક યશપ્રાપ્તિ થઈ છે. રાજેન્દ્ર-નિરંજન, ઊશનસ-જયંત પાઠક પછીના કેટલાક જુદા પડતા કવિ-અવાજોમાંનો એક તોષપાત્ર અવાજ અનિલનો પણ છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ‘કદાચ’ને મુકાબલે અછાંદસ રચનાઓની સંખ્યા વધુ છે. લગભગ ઓગણીસ જેટલી અછાંદસ અને બાકીની ગીતરચનાઓ છે. પુનર્મુદ્રિત થયેલી ગીતરચનાઓને બાદ કરતાં ‘અરફનાં પંખી’માં ગીત રચનાઓ અને અછાંદસ રચનાઓની સંખ્યામાં ખાસ કોઈ મોટો ફેર પડતો નથી, બલકે બંને પદ્ધતિ લગભગ સરખાં થઈ રહે છે.

અનિલે પોતાની સંવેદનશક્તિ અને કવિ-વ્યક્તિત્વની ઓળખ તો પ્રથમ સંગ્રહથી જ આપી દીધી છે, છતાં એ એક કાવ્યનાયિકાના મુખે કહે છે :
‘પેલા પગથ્યે મારી ઓળખ મેલી
ને પછ ણીબ પગથ્યે મેલ્યુ ગામ (પૃ. ૧)

* ‘અરફનાં પંખી’ અનિલ જોશી, પ્રકા. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. (મુંબઈ), પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૧, કિંમત- રૂ. ૧૪-૦૦, પૃ. ૮૮, કાચું પૂઠું.

[અવલોકન માટે પ્રકાશકોએ-સર્જકોએ કાવ્યગ્રંથની બે નકલ મોકલવી આવશ્યક છે.-તંત્રી]

૧૮] કવિલોક • મે-જૂન ૧૯૮૩

હંમેશાં ત્યાગના સમયે તો કશુંક એક બાજુ કોરાણું, ‘મેલવાતું’ હોય છે. કવિ અહીં એકબે નહીં પણ ઈચ્છાર પગથિયાં સુધી ગમતીલાં ખેતર, કામકાજ, દરિયો, હોડી, હૃદયેસાં, કોડી, વીતકની પોટલી છેવટે વાચાતું ડોળિયું સુધ્ધાં એક બાજુ મેલે છે. નવમા પગથિયે મૂકેલી વીતકની પોટલીને દસમા પગથિયે જોઈને કહે છે : ‘ને બારમે પગથિયે હું રાઈ’. એક પછી એક પગથિયે કશુંક મેલવાની સાથેસાથ, કવિ જાણે કે પેલી પોટલીમાંથી કાવ્યવિશેષોને સતત પ્રકટાવી રહે છે!

‘જળથી છૂટાં વહાણ તરે
ને વહાણથી છૂટા શઢ’ (પૃ. ૧)

‘મુક્તિ’ કાવ્યની ગતિ જ કેં એવા પ્રકારની છે કે, પંક્તિના આરંભ અને અંતના શબ્દો એકબીજાની સાથે લાવસંબંધથી મુક્ત થવાને બદલે સાંકળના આંકડાની માફક જોડાય છે! પણ છેલ્લી પંક્તિ ‘નાકથી છૂટા વાપરો વાતો ને જીવથી છૂટા રામ’ વાંચતાં જ જાણે કે બધા અંકોડા મીણના હોય એમ બધું જ એક સાથે ઓગળી જતું જણાય છે. અહીં પંક્તિઓ માત્ર સમીકરણાત્મક જ ન બની રહેતાં મુક્ત થવા માટેની એ સ્વાભાવિક ગતિ હોય એમ લાગે છે. ‘...જીવથી છૂટા રામ’ સુધીમાં તો કવિ ક્રમશઃ સઘળા સંદર્ભોથી અલગ કરી દઈને નક્કર રીતે મુક્તિનો અનુભવ કરાવી આપે છે.

અનિલનાં કેટલાંયે ગીતોનો ઉપાડ અનુભવની પ્રયત્ન પ્રતીતિને કારણે, ખીજ કોઈ પણ જનતાની કૃત્રિમતામાં સર્ચા વિના, જેટલી સાહજિકતાથી કાવ્ય બની આવે છે એટલી જ સાહજિકતાથી લયનો એક પ્રવાહ રચી આવે છે. એ પ્રવાહમાં ખેંચાવા કરતાંય ભળી જવાનું કવિતાના કોઈ પણ ભાવકને ગમે એવું છે ! જે કે અર્ધાં જ ગીતોમાં આવું બનવા પામ્યું નથી જેટલી યે રચનાઓમાં કવિ સાહજિક ઉપાડ પછીના ભાગમાં એટલી જ સાહજિકતા જળવી શક્યા નથી, અને ત્યાં કેટલેક અંશે કૃત્રિમતાનો પ્રવેશ થઈ જાય છે. દૂકમાં એક જ ગીતમાં આપણને એકથી વધુ પ્રકારના અનુભવો થાય છે, ત્યારે ગીતને માણવાની પ્રક્રિયામાં અવરોધ અવરણ ઊભો થાય છે.

આ રહી એમનાં કેટલાંક અથેતિશુદ્ધ ગીતોની કેટલીક પંક્તિઓ :

મારી છાતીનાં પાંદડાંની જળી ઉઘાડીને
ઊડ્યું ગગન એક ભૂંડું

હોડે રે ભાઈ ! ઊડ્યું ગગન એક ભૂંડું (પૃ. ૩)
‘પીળા પાંદડે ખાઈ લથડિયાં ગઈ પાનખર
પાન સોંસરી ગઈ.

મથ્યા રોકવા તો ય આંખરે ગઈ હવા પણ નાક-
સોંસરી ગઈ...

—અતે અધોરવનમાં કીડી ચટકે ફેણ પછાડી ગઈ
કાંચળી સાપસોંસરી ગઈ’ (પૃ. ૧૧)

‘પેલા વસાઈનો છાંટો મુને વાગિયો

હું પાટો બંધાવવાને હાલી રે... (પૃ. ૧૩)

મેં તો તુલસીનું પાંદડું બિચરમાં નાખીને પીધું’
(પૃ. ૧૮)

‘ચણેલીઓના ઢગલે દાઝ્યા કંઈક કવિના કિતાબ
શબ્દોમાં હું એમ પ્રવેશ્યો જેમ આગમાં
સીતાજી’ (પૃ. ૨).

‘મેડી પરથી કુંજડીઓની કતાર જેવા વાદળ-
છાયા દિવસો થાય પસાર’ (પૃ. ૨૦)

‘વાયરા સિવાય કોઈ પચેણા ન આવિયા
એવા ફળિયાની હું ધૂળ’ (પૃ. ૨૪)

અનિલ કવિ તરીકે અત્યંત સંવેદનશીલ તો છે જ, અભિવ્યક્તિ પરત્વે પણ એમની સલામતતા નોંધ-
નીય છે. આ સંગ્રહમાં મુરેખ અને હલ અછાંદસ
રચનાઓ જેઈને હાઈ થાય છે, છતાં કહી શકાય
કે ગીત એ એમના માટે ‘હાથવગો’ કાવ્ય પ્રકાર
છે. બહુ સરળતાથી એ ગીતમાં શબ્દચિત્રો ઊભાં
કરે છે, ને પ્રાકૃતિક ભાવાભિવ્યક્તિનો પણ ભરપેટ
ઉપયોગ કરી જાણે છે. કવિની આંખ પાંદડે લથડિયાં
ખાઈ પાનસોંસરી જતી પાનખરથી માંડીને આંખના
લાકડામાં જગતા ઝડને જેઈ શકે છે. કવિના કાન
કાગડાના કાંઠે કાંઠે અવાજથી ખીચોખીચ જંગલમાં
કાડીએ ખાધેલા ખોખારાને સાંભળી શકે છે એ જ
તો એમની સંવેદનશક્તિની તીવ્રતાનું દ્યોતક છે.

સીસહજ ભાવાભિવ્ય અનિલની કવિતાનું
વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ પ્રકારની અનુભૂતિને ગીત-
વિશેષ માફક આવે છે. કવિએ જાણે કે પીડાને ઉછેરી
છે, ચાહી છે. ફાટફાટ થતી વેદનાને પણ કોઈ પણ
જનતા કવેતાઈ ધૂમ-ખરાડા વિના અને ખોટી
શબ્દાળુતા (verbosity) વિના આટલી નાજુકાઈથી
પ્રતીકાત્મક રીતે મૂકીને અનિલ વિશિષ્ટ અર્થમાં
કવિતા સિદ્ધ કરે છે :

‘ફળનું ફળ વિફળતા રે હાલરડું’

વાંઝણીના ફળમાં હોજી’ (પૃ. ૧૬)

‘મારી કેઈ ડાળખીમાં પાંદડાં નથી મને

પાનખરની ખીક ના ખતાવો’ (પૃ. ૧૨)

‘માણસ કરતાં હું હોત મીઠાની ગાંગડી
તો છાંટો વાગ્યો કે જાત આંગળી રે... (પૃ. ૧૩)

‘આકસ યોધુ’ જિંદગી ને સળીઓ જેટલાં
હુઃખ રે (પૃ. ૮).

કવિએ ઉછેરેલી વેદના જ્યારે કવિતા બનીને
કાગળ ઉપર બનરી આવે છે ત્યારે મુખરિત થતી
મૌલિકિત ઉપર વારી જવાય છે.

‘કપિલવસ્તુ’માં કટાક્ષયુક્ત શૈલી દ્વારા કવિ શું
અને કેટલું સિદ્ધ કરી શક્યા છે એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે.
‘એક વાહાના યોધાથી લઈ સાઠ વરસના યોધા
દાંત ઉપર પૃથ્વી ઊંચકવા નીકળ્યા ખાલી યોધા’
(પૃ. ૬)

‘કાઓ કુંવારો એક છોકરો રિસાર્થ જતી
છોકરીનું ગીત’ કે ‘આડી મિલાડી એક બિતરી’
જેવી રચનાઓને એક મિન્નજ (Mood) લેખે જ
ગણીને અનિવરી કવિતા વિશેની બે વાત જોઈએ;
‘કદાચ’નું અવલોકન કરતાં શ્રી ધીરુ પરીખ તોષે છે :

“ગઝલોમાં ગૂઢતા વેદનાની સામાન્ય અભિવ્યક્તિ
જોઈ શકાય છે, એવું જ બન્યું છે અર્ચાંદસ રચનાની
બાબતમાં એ રચનાઓ પણ કોઈ વૈશિષ્ટ્ય પ્રગટ
કરતી નથી. ‘એક ક્ષણ’માં શહેરી સાંજ પરનો કટક્ષા
પણ ઠીક ઠીક રીતે વ્યક્ત થયો છે. આડી તો
સંગ્રહનાં ગીતોમાં જ કવિના સંવાદ છે એમ કહી
શકાય.” (‘અત્ય-તત્ત્વ’, પૃ. ૯૧)

શ્રી સુરેશ દલાલ તોષે છે : “શું” રમેશ કે શું
અનિલ, એમનાં ગીતોમાં લયની એકવિધતા છે,
પંક્તિ અને અંતરામાં એકવિધતાને અતિક્રમી ભય,
ભિન્નિગીતોમાંથી બહાર નીકળી જવાનો પુરુષાર્થ કરે
એવી માગણી વધારે પડતી નથી.”

(‘ચાર કવિ’, પૃ. ૬૦)

અનિલે ‘કદાચ’માંના અર્ચાંદસ-કાવ્યો વિશેનું
‘મેલું’ અહીં જરૂર લાગ્યું છે, અનુભૂત ભાવોની
નક્કર અભિવ્યક્તિ દ્વારા, પોતાની અર્ચાંદસ રચના-
ઓને વિશેષ સિદ્ધિના શિખર ઉપર બેસાડવી એ

કદાચ એમનું ધ્યેય (goal) છે, ‘શબ્દભાત’, ‘ફેર’,
‘વીસમી સદી’, ‘ઝિટોડીના અવાજ’, ‘એક જીવંતો
આપઘાત’ વગેરે રચનાઓ દ્વારા એમણે પોતાના
ધ્યેયને એકસપણે પાર પાડ્યું છે એમ કહેવામાં
અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય; જ્યારે ભિન્નિગીતોની
બાબતમાં કેટલીક રચનાઓને બાદ કરતાં પેલો એક-
વિધતાને તંતુ હજુ પણ જોડાયેલો જ છે. છતાં
અનિલને ગીત જેટલી સાહજિકતાથી ફૂટે છે એટલી
જ સાહજિકતાથી અર્ચાંદસ રચનાઓ નથી મળી
આવતી. એમાં અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે ભાષા
કરરી પડતી જખ્ખર મથામણ હતી થઈ આવે છે.
અલબત્ત, અર્ચાંદસ કૃતિઓને, કવિને સહજ એવો
લય અને ગીતની પદ્ધાનુતાનો લાભ જરૂર મળ્યો છે.
આંતરપ્રાસ અને લયની પ્રખળતાને કારણે એ ચર્ચા
આવતા શબ્દો ક્યારેક લાલચંકર ઠાંકરની કવિતાની
યાદ અપાવે તો નવાઈ નહીં !

‘અરફાનાં પંખી’નાં અર્ચાંદસ-કાવ્યોની સીમા
(ragged) લંબાઈ છે, આ કાવ્યો એની રીતિ અને
કાવ્યાનુભવની દૃષ્ટિએ પણ વધારે સમૃદ્ધ જણાય છે,
એમ નિશ્ચંતપણે કહી શકાય.

સાંપ્રત જગતની વિખતઓને કવિ સારી રીતે
પિછાણે છે. દરેક સંદર્ભોથી છિન્ન થઈ ગયેલા માનવ
જીવન અને કથળતા જતા સમાજની કવિને ચિંતા
પણ છે ને એટલે જ તો એ અકળાય છે. માણસની
અંદર જ રહેલો એકે નહીં અનેક પ્રકારના માણસને
ઝોળાવવાની, કહો કે માનવીય તત્ત્વને પામવાની
મથામણ આ કાવ્યોમાં દેખાય જે આસપાસ કશુંક
અજુગતું બની રહ્યું છે, એના સાક્ષી બનીને ‘મૌન’
કેવી રીતે સેવી શકાય ? કવિ પાસે એકમાત્ર આધાર
છે શબ્દ ઉચિત રીતે પ્રયોગે તો જીવંતો શબ્દ !

એથીરોતો કવિ શબ્દો દ્વારા આમ બળાપો કાઢે છે.

અને ગોપીચંદની પ્રેમ અને વૈરાગ્યની વાતોએ, મત્સ્યેન્દ્ર-ગેરખતાથતી અલખરટણાએ, નરસિંહ-મીરાંતી ભક્તિપ્રચુર જ્ઞાનવાણીએ અને જેસલ-તોરલની પ્રેમભક્તિએ એમના ચિત્ત પર ચિરસ્થાયી અસર પાડેલી. આ સંસ્કારોથી એમની જન્મજનત ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને ભક્તિ પોષાયેલાં અને પોરસાયેલાં. એમનાં ભજનોમાં નિશ્ચ અભિવ્યક્તિ સાથે આ આધ્યાત્મિક દીપ્તિ પ્રકાશી રહી છે તે એમનાં ભજનોને અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં નોખાં સ્થાપી આપે છે.

એમનાં ભજનોનો પ્રથમ સંગ્રહ ‘રાગસાગર’ ઈ.સ. ૧૯૫૧માં પ્રકટ થયો ત્યારે મુંબઈના ‘કલગ મંડળ’ તરફથી એ સંગ્રહને ‘મુદ્રીકા પારિતોષિક’ એનાયત થયેલું. આમ, એમની નિરાડબરી, ગૂઢ અને કલાત્મક ભજનવાણીનું ગુજરાતી કાવ્યપ્રેમીઓ અને મરમીઓએ ઉમળકતાથી સ્વાગત કર્યું છે. એમનાં ભજનોનો બીજો સંગ્રહ છે ‘અલખતારો’. એ પ્રકટ થયો ઈ.સ. ૧૯૫૬માં. એમનો ત્રીજો ભજનસંગ્રહ ‘સોહમ’ ૧૯૬૦માં પ્રકટ થયો હતો. ત્યારબાદ ૨૩ વર્ષમાં એમનો અન્ય એક પણ ભજનસંગ્રહ પ્રકટ થયો નથી એ ‘સુધારુ’ની પ્રકાશન માટેની ઉદ્ઘોષીનતા સૂચવે છે. આમ તો એ નિયમિત લખનારા સર્જક. આથી ‘સોહમ’ નામક એમના ત્રીજા ભજનસંગ્રહ પછી પણ એક નહિ, પણ વધુ સંગ્રહો થઈ શકે એટલા એમનાં પ્રકટ-અપ્રકટ ભજનો પડ્યાં છે. એમનાં આરંભથી અંત સુધીનાં પ્રકટ-અપ્રકટ ગદ્યાં જ ભજનોનો એક સર્વસંગ્રહ થાય તો એ આવકાર્ય પ્રકાશન બની રહે.

સાહિત્યસર્જનમાં એમણે વાર્તાઓ પર પણ હાથ અજમાવ્યો છે. એમની એ સાગરકથાઓ ઈ.સ. ૧૯૬૬માં

‘હલેસાં’ નામથી અંતર્યથ થઈ છે. પરંતુ સર્જનક્ષેત્રમાં એમની પ્રથમ પ્રાંતિનું લાજન તો કવિતા જ, અને તેમાં ય ખાસ તો ભજનો જ. એમનાં ભજનોમાં એમના વ્યક્તિત્વના પણ બે ગુણ-નિખાલસતા અને સરળતા-પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભાવસચ્ચાર્ધ સાથે ગૂઢનું આકર્ષણ એમનાં ભજનોમાં આગળ તરી આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના તળપદા દાબોને, એમણે પોતાનાં ભજનોમાં પુનર્જીવિત કર્યાં છે, અને નિશ્ચ અભિવ્યક્તિથી એને કલાક્ષમ બનાવ્યાં છે. એમની તાજપલરી, કલ્પનાઓ અને નૂતન પ્રતીકાયોજન-રૂપક વગેરેએ જૂની ભજન-શૈલી અને જૂના ભજનસ્વરૂપને નવો ઓપ આપ્યો છે. એમની કાવ્યબાની એમના હૃદયભાવોને સંયોગ-તાથી અભિવ્યક્ત કરી શકે તેવી નિષ્ઠ આવી છે. એમાં એક ઘૂંટાયેલી હથેલીના ભજનિકનો પરિચય પામી શકાય છે. આથી કૃતક ભક્તિવેદા કે પછી ચારીમચડીને ઠાંસેલું ચિંતનમનન એમનાં ભજનોથી હમેશાં દૂર રહ્યાં છે. આનાં કારણો કદાચ બે : એક તો સૌરાષ્ટ્રનાં ભજનોની પરંપરાનો એમનો બીડો અભ્યાસ; અને બીજું, એમની હૃદયની સાચી લગન. પરિણામે નિર્દોષ અને નિર્બળ પ્રભુપ્રીતિનાં દર્શન એ એમની અનેક રચનાઓમાં થાય છે. અત્રે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે એમણે મધ્યકાલીન ભક્તકવિઓ કે ભજનિકોની જેમ આ જીવનને, ઇહલોકને ઉવેખ્યાં કે તુચ્છ ગણ્યાં નથી. ઇહજીવનને ભોજે પરલોકપ્રીતિ ગાઈ નથી, બલકે ઇહજીવનના બિંધાંકરણને અર્થે એમણે પરલોક અને પરમેશ્વરનું ગાન કરેલું છે. આવા અલગારી અને એકલપંથી સદ્ગત ‘સુધારુ’ અર્વાચીન ગુજરાતી ભજનસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર કવિ છે.

▷ સદ્ગત 'સુધાંશુ'

(જન્મ • ૧૯૧૩ અવસાન • ૧૯૮૩)

અંક પરમાર

▽ સદ્ગત 'સુધાંશુ'

(જન્મ - ૧૯૧૩ અવસાન - ૧૯૮૩)

With Best compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32 R. Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

વિલોક

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

વર્ષ

૨૦૩૯

નૃસિંહ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૩

સળંગ અંક ૧૫૪

દ્વિજ અંક

૮૨

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વર્ષા • ૨૦૩૬ • સળંગ અંક ૧૫૪ • દ્વિજ અંક ૮૨

કાવ્યો

મનસ્વિનીને	૧૧	રાજેન્દ્ર શાહ
રૂપ	૧૫	જયન્ત પાઠક
તરી જવાય એટલે...	૧૫	જયન્ત પાઠક
મોહક અંધકાર	૧૬	નલિન રાવળ
પરોઢના વૈતાલિક	૧૬	સ્નેહરશ્મિ
એક કરુણ અવસર	૧૬	મેઘનાદ હ. ભટ્ટ
ચાર મુક્તિકા	૧૭	જગદીશ વ્યાસ
ચાર ગઝલ	૧૯	ભરત વિંજુડા
ધુમલી	૨૦	મનોજ રાવલ
સંધ્યાસ્ત	૨૧	દાન વાઘેલા
બે ગઝલ	૨૨	લલિત ત્રિવેદી
મથામણ	૨૨	પન્ના નાયક
આજનમ સળ જેવું	૨૩	સતીન દેસાઈ
એ વાત પકડાઈ	૨૩	હેમેન શાહ
નીકળીએ	૨૩	રાજેશ વ્યાસ
આપો	૨૩	બકુલેશ દેસાઈ
આણુલદે	૨૪	ભરત યાત્રિક
આણુલદે	૨૪	હર્ષદેવ માધવ
મૂક આ ઝંઝટ બધી	૨૪	હરીશ ધોળી
કયાં રાડ પાકું	૨૪	અશોકપુરી ગોસ્વામી
હવણ એટલે...	૨૫	હરીશ વટાવવાળા
અભાવનું ગીત	૨૬	શૈલેષ ટેવાણી
-નું' યાદ છે	૨૬	ધીરજ ગોસાઈ

ગદ્ય

કવિતાની સનાતનતા	૧	વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
‘આરોહણ’	૨	નિરંજન ભગત
મનસુખલાલ ઝવેરી પૂર્તિ		ધીરુ પરીખ

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૩

તંત્રી • ધીરુ પરીખ

આસ્વાદ

ઋતંભરાને આવાહન ૨૭ હીરા રા. પાઠક

અવલોકન

સમર્પાદ સાહસ ૩૨ પ્રફુલ્લ રાવલ

કવિતાવૃત્ત

૩૫

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

૦ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં ૬૨ બે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં પ્રકટ થાય છે.

૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ થા પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા ડો. ૧૦

૦ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : ૧. ‘લાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.
૨. વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણભવન, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧ થા સ્ટેશન રોડ, આણંદ.
૩. સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ રોડ, પાદશાહની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧

આ અંકની છટક કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તમામ પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

‘લાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

‘લાવણ્ય’ વિજય પાર્ક

નવરંગપુરા અમદાવાદ-૯

મુદ્રણસ્થાન

સુરભ્ય, નવરંગપુરા પોલીસ સ્ટેશન પાછળ,

અમદાવાદ-૯

૧૭/૧/૬૮
 ૩૦
 નવરુપા સર્વજી

અપ્રાપ્ય છે

મહાકાવ્ય વિશેષાંક

‘કવિલોક’નો મહાકાવ્ય વિશેષાંક છૂટક ખરીદવા માટે અનેકોના પત્રો મળ્યા છે. પરંતુ આ મહાકાવ્ય વિશેષાંક માત્ર ‘કવિલોક’ના ગ્રાહકો પૂરતો અર્થાદિત જ હોતો તેથી તેનું છૂટક વેચાણ શક્ય નથી. પરંતુ આ મહાકાવ્ય વિશેષાંકની સઘળી સામગ્રી હવે નીચેના ગ્રંથરૂપે પ્રાપ્ય છે :

સાત મહાકાવ્યો

પાકા પૂઠાની અમેરિકન બંધાર્ધનાં ૩૦૦ પૃષ્ઠ અને ૭ આર્ટ્સ લેટસવાળા અભૂતપૂર્વ ગ્રંથની કિંમત બળ્લરભાવે રૂ. ૫૦ થી તથ્ય થાય. પરંતુ કાવ્યરસિકોને એ સહ કિંમતમાં સુલભ થાય એ આશયથી એની કિંમત માત્ર રૂ. ૨૪ + રવાનગી અર્થના રૂ. ૪ રાખી છે. આ અમૂલ્ય સંદર્ભગ્રંથની મર્યાદિત નકલો જ છે. એ ખત્રાસ થઈ બંધ તે પહેલાં પ્રાપ્ત કરી લેશો. શાળા-મહાશાળા અને ગ્રંથાલયો માટે આ અભ્યાસ-ગ્રંથ અનિવાર્ય પુરવાર થશે. રક્ત નીચેના સરનામે મોકલશો :

‘લાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

‘કવિલોક’નો ડિસેમ્બર ૧૯૮૩નો અંક

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક

આ દળદાર વિશેષાંકમાં સંસ્કૃતનાં પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો ‘કુમારસંભવ’ અને ‘રઘુવંશ’ (કાલિદાસ)–‘કિરાતજીત’ (ભારવિ), ‘શિશુપાલ વધ’ (ભાસ); ‘નૈવેધ્યરિત’ (હર્ષ) પર સંસ્કૃતના અને ગુજરાતીના વિદ્વાનોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો અને આંશિક અનુવાદો પ્રકટ થશે. આ વિશેષાંક પણ ‘કવિલોક’ના ગ્રાહકોને જ મળી શકશે. ૩૧મી ઓક્ટોબર સુધીમાં જોયો ‘કવિલોક’નું લવાજમ રૂ. ૨૫ મોકલી આપશે તેમને જ આ ગ્રંથ નિયત લવાજમમાં મળી શકશે. આ વિશેષાંક છૂટક મળી શકશે નહિ, પરંતુ પાકા પૂઠાના ગ્રંથ રૂપે સુલભ કરાશે. આ વિશેષાંકમાં સર્વશ્રી ઉમાશંકર જોશી, જયન્ત પાઠક, ઉશનસ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, કનુભાઈ જાની, તપસ્વી નાન્દી, ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા, ગૌતમ પટેલ, રાજેન્દ્ર નાણાવટી, પરમાનંદ દવે, વિજય પંડ્યા, સુરેશ મજમુદાર, ધીરુ પરીખ આદિના લેખો-અનુવાદો સમાવિષ્ટ થશે.

આ મૂલ્યવાન વિશેષાંક પ્રાપ્ત કરવા તમારું લવાજમ નીચેના સ્થળે તરત જ મોકલી આપો :

‘લાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

[ૐ વાઙમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનોમે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભવિર્ન પુધી]

કવિતાની સનાતનતા

કવિતા એ વ્યક્તિતા ચિત્તની સર્વ જ્ઞાન-અજ્ઞાન શક્તિની દશા છે. એ આત્મની દશા છે એ વાતનો એમાં સ્વીકાર છે; પણ 'આત્મા' ને જદને 'ચિત્ત' શબ્દ યોગવાથી 'આત્મા' શબ્દનું દશ સંસ્કાર, જે આ વિષયની વિચારણા માટે કંઈક આવક છે, તે અસગ રાખી રાકાશે. કવિતા એ વ્યક્તિનું સર્જન છે, પણ જેટલે અંશે તેના ઐતિહાસિક, લૌગિક કે સામાજિક સંદર્ભમાં સમાનતા અનુભવય. તેટલે અંશે તેની આસ્વાદ્યતાની વ્યાપકતા ગણાય. સર્વ માનવની જે ચરમ એકતા છે, માનવ માનવની હૃદયવૃત્તિઓની, લાવકૃષ્ણતાની, ગિરજાસાઓની, અભાખ્સાઓની જે સહુન સમાનતા છે, તેને લીધે વ્યક્તિના કાવ્યકૃતિ અન્ય વ્યક્તિઓમાં સમાન ભાવ વિપન્નવે છે; અસકે એમની અંગત વાત નર, એમની નર કોઈ વારની શાગણીઓમાં વણાઈ જાય એમ એમને લાગે છે. આ કે કાવ્યની સાચી વ્યાપકતા, સાધારણ ભાવ (universality); આ છે કાવ્યનું સત્ય; આ છે દસગત આનંદનું અધિષ્ઠન; અને આ છે કવિતાની સનાતનતા. આમ, કવિતા એ આત્માની આનંદપ્રદ અનુદા દશા છે એમ મનુષ્ય માનવજીવનના અપ્રગટ કે અપ્રત્યક્ષ સત્યદર્શનની યાત્રાનો વિસ્મયગ્રન્થ અને કૌતુકપ્રેરક અનંદ એ વચ્ચે કલાની અનુદાતાની સાખ પૂરે છે; કેમ કે જે તત્ત્વ ચિત્તને કાંડાણમાં રપશે છે તે આપણુ; આનંદમય કોઈને રપશે છે. નિર્ભય લાવસંવેદનની; સમગ્રસ સૌંદર્યના સંવેદનની પીઠમાં આત્માના આનંદમય કોપનું નર સહુભાવી પ્રવર્તન છે.

‘આરોહણ’

નિરંજન ભગત

‘અઘતન કવિતા પરના આ પરિસંવાદમાં આસ્વાદ માટે કોઈ અઘતન કાવ્ય નહીં’ પણ પોણી સદી પૂર્વેનું ‘આરોહણ’ જેનું પુરાતન કાવ્ય કેમ પસંદ કર્યું?—આવો પ્રશ્ન આ આસ્વાદના આરંભે જ પૂછી શકાય—બલકે પૂછવો જ જોઈએ. ‘આરોહણ’ અઘતન કાવ્ય છે માટે પસંદ કર્યું છે.’ એવો ઉત્તર તો, અલગત, ન આપી શકાય. પણ એથી અન્ય એવો કોઈ ઉત્તર આપવો હોય તો, અથવા, એથી ય વિશેષ તો, અન્ય કોઈ પણ ઉત્તર ન, આપવો હોય તો ‘અઘતન કાવ્ય એટલે શું?’ એવો પ્રતિપ્રશ્ન આત્મસંરક્ષણના પ્રયત્ન રૂપે કે અર્થવિજ્ઞાનના પ્રયોગ રૂપે પૂછી શકાય, જે કે પૂછવો ન જોઈએ. પણ આ વણપૂછ્યા પ્રતિપ્રશ્નનો વણ-માગ્યો ઉત્તર આપી શકાય અને એ ઉત્તર પંચાંગના આદેશથી નહીં પણ કાવ્યપુરુષના અનુગ્રહથી જ આપી શકાય. ‘અઘતન કાવ્ય’ એ શબ્દયુગ્મમાં ‘અઘતન’ એ કાળવાચક શબ્દ છે એથી ય વિશેષ તો એ ગુણવચક શબ્દ છે. કાવ્ય અથ રચાયું હોય કે પુરા રચાયું હોય પણ જે એમાં કાવ્યપુરુષની અમુક અશૂનપૂર્વ એવી કોઈ નૂતન પ્રતિભા હોય એટલે કે એમાં અમુક વિશેષ ગુણ, અમુક વિશિષ્ટ ગુણ હોય. વસ્તુવિપય અને શૈલીસ્વરૂપ અંગેના અમુક વિવક્ષણ કે લાક્ષણિક ગુણ હોય તો તે અઘતન કાવ્ય છે. અથ રચાયાં હોય એવાં અનેક અઘતન કાવ્યો નથી, પુરાતન એટલે કે પ્રણાલિ-ગત, પરંપરાગત કાવ્યો છે, એમાં પૂર્વોક્ત ગુણો

અભાવ છે એ કારણે. તેમ અથ રચાયાં ન હોય, પુરા રચાયાં હોય એવાં કોઈ કોઈ કાવ્ય અઘતન કાવ્ય હોય એ શક્ય છે, એમાં પૂર્વોક્ત ગુણનું અસ્તિત્વ હોય એ કારણે, અહીં તો માત્ર એટલું જ પ્રતિપાદન કરવાનું હોય કે ‘આરોહણ’ ભલે અઘતન કાવ્ય ન હોય પણ એમાં જે ગુણનું અસ્તિત્વ છે એ કારણે ‘આરોહણ’ અઘતન કાવ્યની નાની છે. ‘આરોહણ’ બલવન્તરાયનું પ્રથમ મહાન કાવ્ય અને એમનું સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે. એમાં એમનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત થાય છે. ‘આરોહણ’ની પૂર્ણાહુતિની ક્ષણે બલવન્તરાયે ‘હું’ કવિ ધર્મ શંકરીશ’ એવા રિશ્તાસતો, પોતાની સર્જકશોધક શક્તિઓમાં અને કલાશક્તિમાં શ્રદ્ધાનો અને જીવનનું સાર્થક્ય આવા વિષયોના સમંપણમાં છે એવા શૂરાતનનો અનુભવ કર્યો હતો. ‘આરોહણ’ બલવન્તરાયનું અને ગુજરાતી ભાષાનું પૃથ્વી જંદમાં પ્રવાહી પદ્યમાં પ્રથમ મહાન કાવ્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે. ‘આરોહણ’ બલવન્તરાયનું અને ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ મહાન ચિન્તનોર્મિકાવ્ય અને સંસ્કૃતિચિન્તનનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઊર્મિકાવ્ય છે. ‘આરોહણ’માં આ અને આવી આવી અન્ય અનેક સિદ્ધિઓ હશે પણ એ સૌ સિદ્ધિઓમાં આરંભના પ્રશ્નનો અંતિમ ઉત્તર નથી. એ સિદ્ધિઓ અંગેનાં આવાં આવાં વિધાનોમાંથી પણ એ ઉત્તર પ્રાપ્ત થતો નથી. એ ઉત્તર તો સ્વયં આસ્વાદમાં

છન્દિયત નેશનલ વિચેટરના ઉપક્રમે મુંબઈમાં ૧૯૭૮ના નવ્યુઆરીની ૨૭, ૨૮, ૨૯મીએ થોબ્યેલો ‘અઘતન કવિતા’ પરના પરિસંવાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી ૨૯મીએ વચ્ચાર્યો નિબંધ.

જ હોય, આ સમગ્ર વ્યાખ્યાનમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય. પણ એ તો આસ્વાદને અંતે, વ્યાખ્યાનને અંતે જ સુલભ થાય. પણ ભૂમિતિના પ્રમેયની જેમ જે આસ્વાદને આરંભે જ, આ વ્યાખ્યાનને આરંભે જ, અહીં જ આ ક્ષણે જ એ ઉત્તર આપવાનો હોય તો તે આ પ્રમાણે આપી શકાય. કોઈ પણ ભાષાની કવિતાના ઇતિહાસમાં સમયે સમયે નવા નવા પ્રકારની કવિતાનું આગમન થાય છે. પણ તે કવિતાનો પુરો-કાલીન કવિતા સાથે સર્વથા વિચ્છેદ થાય એ અનિવાર્ય નથી, શક્ય પણ નથી. એ કવિતા સાથે કોઈ ને કોઈ પુરોકાલીન કાવ્યનું કયાંક કંઈક સામ્ય હોય છે, એનો કયાંક કંઈક સંબંધ હોય છે. એ પુરોકાલીન કાવ્ય એ નવા પ્રકારની કવિતાનું વિચ્છેદનિંદુ છે. શુજરાતી ભાષાની કવિતાના ઇતિહાસમાં ૧૮૪૫માં દલપતરામે ‘આપાની પીપર’ કાવ્ય રચ્યું ત્યારથી આજ લગીના તેર દાયકામાં ત્રણ નવા નવા પ્રકારની કવિતાનું આગમન થયું છે. ૧૮૪૫થી ૧૯૪૫ લગીના દસ દાયકા દરમ્યાન અર્વાચીન અથવા ‘રોમેન્ટિક’ કવિતા, ૧૯૪૫થી ૧૯૫૫ લગીના એક દાયકા દરમ્યાન આધુનિક અથવા ‘મોડર્ન’ કવિતા અને ૧૯૫૫થી આજ લગીના બે દાયકા દરમ્યાન અદ્યતન અથવા ‘મોડર્નિસ્ટ’ કવિતા. ‘આરોહણ’ અર્વાચીન અથવા રોમેન્ટિક કવિતાના સમયનું કાવ્ય છે. આધુનિક કવિતા સાથે એનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. અને અદ્યતન કવિતા સાથે એનો આધુનિક કવિતા દ્વારા પરોક્ષ સંબંધ છે અને કયાંક કયાંક એનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ પણ છે. એથી ‘આરોહણ’ એ અદ્યતન કવિતાનું વિચ્છેદનિંદુ છે. ‘આરોહણ’માં કાવ્ય, એના શીર્ષકમાં જ સૂચન છે તેમ, એક કલ્પન રૂપે, પ્રતીક રૂપે, રૂપક રૂપે પ્રગટ થાય છે. વળી, એમાં સુચયિત આકાર છે એથી કાવ્ય કલા-આકૃતિરૂપે, કલાકૃતિરૂપે પ્રગટ થાય છે. આમ, ‘આરોહણ’માં અનુકાલીન કલ્પનવાદી, પ્રતીકવાદી,

આકારવાદી કવિતાના પૂર્વસંકેતો છે. ‘આરોહણ’માં મુક્ત પૃથ્વી હંદમાં પ્રવાહી પદ્ય છે. એમાં સંગીત સાથે કવિતાનો અભિમતાપૂર્વકનો વિચ્છેદ છે. એથી એમાં અનુકાલીન ગદ્યકાવ્યનો પણ પૂર્વસંકેત છે. યવનતરાયની સમગ્ર કવિતાની ભાવિ પ્રતિ ગતિ છે. ‘નવ્ય કવિતા’ માં એમણે એટલે કે એમની કવિતાએ પૂછ્યું છે, સકૃત્તુક એટલે કે સકૌતુક પૂછ્યું છે:

‘મહેન’ ચ્હારો ? ના હું ગત સમય જન્યવલ્લયિ હસું;
નડી’ ચ્હારો ? હું તો હડિ હડિ ભાવિ પ્રતિ ધસું’

‘આરોહણ’ પણ ઊર્ધ્વગતિએ ભાવિ પ્રતિ ધસે છે. એથી એમાં અનુકાલીન ભવિષ્યવાદી કવિતાનો પણ પૂર્વસંકેત છે.

‘આરોહણ’માં આદિ અને મધ્યમાં પ્રકૃતિ છે અને અંતે અંતે જાણે પ્રકૃતિરૂપે પરમેશ્વર પણ છે, અંતે શાંતિ અને શ્રદ્ધા પણ છે અને કાવ્ય જાણે પ્રાર્થના રૂપે છે. છતાં ‘આરોહણ’ પ્રકૃતિસ્તોત્ર કે પ્રાર્થના નથી. ‘આરોહણ’માં આદિથી અંત લગી મનુષ્ય અને એની સંસ્કૃતિ છે. ‘આરોહણ’ સંસ્કૃતિસ્તોત્ર છે. એમાં ભારતની સંસ્કૃતિના ભાવિ વિશે ચિન્તા અને ચિન્તન છે. કાવ્યના કેન્દ્રમાં કાવ્યનાયકનો વિવાદ છે. ‘આરોહણ’ એ અર્વાચીન ગૂર્જર કાવ્યગીતાનો ચિન્તન-વિપાદગોળ નામનો પ્રથમ અધ્યાય છે. અદ્યતન કવિતામાં પણ મનુષ્ય અને એની સંસ્કૃતિ છે. એમાં માત્ર ભારતની જ નહીં સમગ્ર વિશ્વની સંસ્કૃતિના ભાવિ વિશે ચિન્તા અને ચિન્તન છે. એના કેન્દ્રમાં પણ કાવ્યનાયકનો વિવાદ છે. ‘આરોહણ’માં અંતે પ્રશ્ન છે : ભારતમાં વિદેશીઓ અને વિદ્યર્થીઓના આક્રમણ અને આગમન પછી ભારતની સંસ્કૃતિનું ભાવિ શું ? એથી એ વિશેષ તો ‘રાજ્યાભિષેકની રાત’, ‘વિચ્છેદકાવ્યો’ અને ‘સુખદુઃખ’ દ્વારા આ પ્રશ્નના જ અનુસંધાનમાં ‘ચોપાલીને બાંકડો’માં અંતે પ્રશ્ન છે : ભારતમાં વિદેશીઓ અને વિદ્યર્થીઓની વિદાય

પછી હવે ભારતની સંસ્કૃતિનું ભાવિ શું ? હવે ભારતમાં એક નવન વિશ્વસંસ્કૃતિનું સર્જન થશે ? અદ્યતન કવિતામાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે — બલકે અદ્યતન કવિતા સ્વયં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. કારણ કે ગુજરાતી ભાષાની અદ્યતન કવિતા ગુજરાત અને ભારતની સીમાને અતિક્રમી નબ છે, એ ગુજરાતી ભાષામાં રચાય છે એટલા અર્થમાં જ એ ગુજરાતી કવિતા છે, અન્યથા એ વિશ્વકવિતા છે. એમાં વૈશ્વિક ચેતના છે, ભગતિક સભાનતા છે, એ અદ્યતન કવિતાના આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનના અતર્ગત અંશ રૂપે સળગ અને સક્રિય છે. ગુજરાત અને ભારતના અન્ય પુરુષાર્થોમાં વૈશ્વિકતા હોય કે ન હોય, ગુજરાતની અદ્યતન કવિતાના કાવ્યપુરુષાર્થમાં તો વૈશ્વિકતા અવશ્ય છે. એથીસ્તો ગુજરાતની અદ્યતન કવિતા સ્વયં ‘આરોહણ’ના પ્રશ્નનો સફળ અને સખળ ઉત્તર છે.

૧૯૦૨ના નન-યુઆરીમાં ‘સુદર્શન’માં ‘આરોહણ’નું પ્રથમ પ્રકાશન થયું હતું. ત્યારે એમાં ૧૧૫ પંક્તિઓ હતી. પછી બલવન્તરાયે એનું ત્રણ વાર પુનઃ પ્રકાશન કર્યું હતું : ‘ભણકાર-૧૯૧૭’માં, ‘ભણકાર-૧૯૪૨’માં અને ‘ભણકાર-૧૯૫૧’માં. એમણે એના પાઠમાં આ ત્રણે વાર નાનામોટા શબ્દપરિવર્તન રૂપે અને ૧૯૪૨માં છ પંક્તિઓ અને ૧૯૫૧માં એક પંક્તિની પૂર્તિરૂપે પાઠાન્તર કર્યું હતું. આમ, હવે અંતે એમાં ૧૨૨ પંક્તિઓ છે. ‘ભણકાર-૧૯૪૨’ની અંગત નકલમાં એક કોરા પાના પર એમણે ૧૯૪૮માં કે તે પછી એક વધુ પાઠાન્તર નોંધ્યું હતું પણ ‘ભણકાર-૧૯૫૧’ના પાઠમાં એમણે એનો સમાસ કર્યો ન હતો. આમ, ‘આરોહણ’ના કુલ પાંચ પાઠ છે. આ પાંચ પાઠ એ કવિતાના સર્જકો અને ભાવકો માટે એક સ્વતંત્ર તુલનાત્મક અભ્યાસનો રસિક અને

માર્મિક વિષય છે. ૧૯૦૦ ઢગી બલવન્તરાય અદ્વૈતવાદી હતા, પછી ક્રમે ક્રમે એ અજ્ઞેયવાદી થયા હતા. અંતે ૧૯૩૮માં ‘શાપું’ લેને કાવ્ય રચ્યું ત્યારે એમનો અજ્ઞેયવાદ લગભગ નાસ્તિકવાદના ચિન્હ ઢગી પરાઃ કાઢા પામ્યો હતો. આમ, ૧૯૦૦માં ‘આરોહણ’ની ધૂણીહૂતિ સમયે બલવન્તરાય અદ્વૈતવાદી હતા અને આ વિવિધ પાઠાન્તર સમયે એ અજ્ઞેયવાદી હતા છતાં એમણે આ પાઠાન્તરો — શબ્દપરિવર્તન કે પંક્તિપૂર્તિ — દ્વારા કાવ્યના અર્થમાં કયાંય કોઈ પરિવર્તન કર્યું નથી — બલકે અર્થમાં એક નવું, એક વધુ પરિમાણ સિદ્ધ કર્યું છે. ‘ભણકાર-૧૯૪૨’ના પાઠમાં જે છ પંક્તિઓની પૂર્તિ છે એમાંની ચાર પંક્તિઓ એનું ઉજ્જવલ ઉદાહરણ છે. ‘ભણકાર-૧૯૪૨’ના ટિપ્પણમાં એમણે નોંધ્યું છે, ‘૯૦થી ૯૩ પંક્તિઓ નવી છે. ૧૯૨૯માં કે તે અરસામાં આપું કાવ્ય ઝીણવટથી સમારી લીધું તે વખતે ઉમેરેલી.’ ૧૯૨૯માં બલવન્તરાયે આ પંક્તિપૂર્તિરૂપે પાઠાન્તર કર્યું ત્યારે પશ્ચિમમાં નાસ્તિકવાદનો, અને સવિશેષ ભૌતિકવાદનો એક મૂલ્યરૂપે, સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકાર થયો હતો એથી અને ત્યારે ભારતમાં ગાંધીજીના અધ્યાત્મવાદની પરાકાષ્ઠા હતી છતાં એમણે આ પાઠાન્તર કર્યું છે. એમાં બલવન્તરાયની આદર્શ અને અતુકરૂણીય એવી દ્વિગુણ બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતા પ્રગટ થાય છે. વળી, પુરોગામી પંક્તિઓમાં ભારતની સંસ્કૃતિના ભાવિ અંગેની શંકા અને ચિન્તાનો જે અર્થ છે એમાં એ નાસ્તિકવાદ અને ભૌતિકવાદની સંસ્કૃતિ હશે એવી શંકા અને ચિન્તાના અર્થનું એક નવું, એક વધુ પરિમાણ સિદ્ધ થાય છે. પુરોગામી પંક્તિઓના અર્થ સાથે આ પાઠાન્તરની પંક્તિઓનો અર્થ સંપૂર્ણપણે સુસંગત અને સુસંવાદી છે. એથી કાવ્યમાં અર્થપૂર્તિ, અર્થવૃદ્ધિ અને અર્થસમૃદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. પરમ મિત્ર એવા

૧૯૦૦માં.' આ ઉપરાંત પંચોતરમે-૧૯૪૬માં
 નોંધ્યું છે, 'આરોહણ'...૧૯૦૦ના ઉન્હાળામાં પૂણા
 ખાતે પૂરૂં થયું.' અને એમાં જ ફરીથી નોંધ્યું છે,
 'આરોહણ' ૧૯૦૦ના ઉન્હાળામાં પૂરૂં થયું.' તો
 'આરોહણ'નો પ્રારંભ કયારે? ૧૮૮૮માં? ૧૮૮૯માં?
 કે ૧૮૯૫ પછી? આરોહણની પૂર્ણાહુતિ કયારે?
 ૧૯૦૦ના મેમાં? એટલે કે ઉન્હાળામાં? કે છપ્પનિયાના
 એટલે કે ૧૯૦૦ના ચાતુર્માસમાં એટલે કે ચોમાસામાં?
 અને 'આરોહણ'ની પૂર્ણાહુતિ પૂણામાં, પણ એનો
 પ્રારંભ કયાં? આમ, આ વિધાનોમાંથી આ પ્રશ્નોનો
 કોઈ નિરાકાર અને નિર્વિવાદ ઉત્તર પ્રાપ્ત થતો નથી.
 એટલું જ નહીં, ઊલટાનું 'આરોહણ'નું ડોળિયું
 કયું? કયાં છે? અને કયાં રચ્યું? એવો એક
 નવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આ ડોળિયાની પણ
 કોઈ હસ્તપ્રત - બલવન્તરાયના હસ્તાક્ષરમાં એની રચના-
 ની તારીખ-સાલના ઉલ્લેખ સાથેની કોઈ હસ્તપ્રત -
 અસ્તિત્વમાં નથી અને હોય તો સુલભ નથી.

બલવન્તરાયના અવસાન પછી એમના જન્મ-
 શતાબ્દી વર્ષમાં, ૧૯૬૯માં, 'દિન્દી ભાગ-૧' અને
 ૧૯૭૬માં, 'દિન્દી ભાગ-૨'નું પ્રકાશન થયું છે.
 એમાં ૧૮૮૮થી ૧૯૦૦નાં વર્ષોની ડાયરીનોંધો છે.
 ડાયરીનોંધોમાં 'આરોહણ'નાં પ્રારંભ
 અંગેના પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોના રહસ્યનું
 ટૂંક અને બલવન્તરાયનાં પૂર્વોક્ત વિધાનોના
 સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન થાય છે. 'આરોહણ'નું ડોળિયું
 ૧૮૮૮માં અને પૂર્ણાહુતિ ૧૯૦૦માં. આમ,
 'આરોહણ'નો એક તપનો ગર્ભવાસ. કેટલીક ડાયરી-
 નોંધોને આધારે 'આરોહણ'ના કંમબદ્ધ ગર્ભવિકાસનું
 સંશોધન શક્ય છે.

૧૮૮૮માં 'આરોહણ'નું ડોળિયું રચ્યું એવું
 વિધાન બલવન્તરાયે વારંવાર કયું છે. પણ ૧૮૮૮ની
 ડાયરીનોંધોમાં આ ડોળિયું કે એના વિશેનો કોઈ
 ઉલ્લેખ નથી. પણ ૧૮૮૮ની જુલાઈની ૨૫મીની
 ડાયરીનોંધોમાં એમણે નોંધ્યું છે કે બપોરના બારથી
 ત્રણ એમણે કાન્તની સાથે ટેનીસનની કવિતાનું વાચન
 કયું. પછી ત્યાંથી એ નંશનલ જનરલ લાર્ડ પ્રેરીમાં
 ગયા. ત્યાં ટાઉનસેન્ડ નામના કોઈ એક અંગ્રેજોનો
 લેખ વાંચ્યો. એમાં એવા લીન થયા કે આખો ચે
 લંખ ધ્યાનથી પૂરેપૂરો વાંચી જવાતો નિર્ણય કર્યો
 અને લો ફ્લાસમાં ન ગયા. એમના ચિત્ત પર આ
 લેખની અસર અનિર્વચનીય હતી. પૂર્વે એમણે
 જીવનમાં કયારેય આવો અનુભવ કર્યો ન હતો. જાણે
 લાલચોળ ધગધગતો લોહાનો સળિયો હૃદયની આર-
 પાર ભોકાયો ન હોય! પછી એમણે લેખનો સાર
 આપ્યો છે: 'ભારતની પ્રજાને કાયદાના શાસન પ્રત્યે
 નિરસ્કાર છે. એનો પ્રત્યેક પ્રજાજન સ્વચ્છંદી છે.
 કાયદો નહીં પણ સ્વચ્છંદ એ એનો રાજ્યસત્તાનો
 આદર્શ છે. અંગ્રેજો કદી એમને સ્વચ્છંદી થવાની
 તક નહીં આપે. એથી અંગ્રેજો ભારતમાં ભલે ન્યાય,
 કાયદો અને વ્યવસ્થાનો સમાજ સ્થાપે, આ પ્રજા
 એના સુફળનો આસ્વાદ કરશે પણ અંગ્રેજોને કદિ
 યશ નહીં આપે. આ પ્રજા ક્રાંતિ કરે છે કારણ નહીં
 કે એને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે, પણ કારણ એને સ્વ-
 ચ્છંદ જોઈએ છે. ભવિષ્યના ત્રણસો વરસમાં આવી
 ત્રણેક ક્રાંતિ થશે પછી અંગ્રેજો એમના આ ભવ્ય
 પ્રયોગની નિષ્ફળતા અને નિઃસારતા પામી જશે અને
 ભારતમાંથી ચાલ્યા જશે. પછી દરેક વરસમાં ભારત
 અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વે જન્મે હવું તેવું પુનઃ
 સ્વચ્છંદી થશે. આવું થશે કારણ કે આવું થવું અનિ-

વાર્થ છે.' આ વાંચીને યસવન્તરાયે તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કર્યો છે. એક થામે એક સાથે પાંચપદર પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. કારણ કે આ લેખમાં જે વિચાર છે એ અતિ-ચતુર છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય, એનો પ્રતિકાર કરી શકાય એ માટેની કોઈ સહાય-સામગ્રી ભારતના નિકટના ભૂતકાળ અને વર્તમાનના ઇતિહાસમાંથી મુલભ નથી. એથી પોતાને અને પોતાની પ્રજાના ઇતિહાસને એમણે અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. અને એના ઉત્તર માટે ભારતના ઇતિહાસનું વાચન-મનનચિન્તન કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. કદાચ ધર્મમાં આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર હશે એવા આશ્વાસન પછી ભારતના ભાવિ વિશે ચિંતાપૂર્વક અંતિમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, 'હે પરમેશ્વર !' એવા સંબોધન કે ઉદ્ગાર સાથે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, 'પણ ભારતમાં ધર્મ' પણ કયાં છે ?' આ ડાયરીનોંધના અંતિમ પ્રશ્નોમાં 'આરોહણ'નું બીજા છે. એમણે ૧૮૮૮માં 'આરોહણ'નું 'ઊર્ણિયુ' રચ્યું એવું વિધાન વારંવાર કર્યું ત્યારે એમના મનમાં આ ડાયરીનોંધ હશે. 'આરોહણ' અને આ ડાયરીનોંધમાં જે સામ્ય છે એને કારણે આ ડાયરીનોંધ એ 'આરોહણ'નું 'ઊર્ણિયુ' એવું અનુમાન કરી શકાય.

૧૮૯૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭ની ડાયરીનોંધમાં તોંધ્યું છે કે એમણે મુંબઈ પાસે કાન્હેરીની યુદ્ધાઓ અને એના મધ્યખંડમાં અશોકસ્થંભ અને શુદ્ધતી પ્રતિમાનું દર્શન કર્યું. અહીં આ કાણે પણ એમનું વિચાર-સંક્રમણ ચાલુ જ હતું. ભારતમાં યુગો પૂર્વે એકવાર શાન્ત આત્મચળતી, વીર આત્મશ્રદ્ધાની લાગ્ય સિદ્ધિ હતી, સ્વયંભૂ શક્તિ હતી અને એ સહ્યવ અને સક્રિય હતી સદીઓથી આજે એ અદશ્ય છે. 'શાંતી ?' એવા પ્રશ્નાર્થનો અને ત્રણવાર 'અરેરે !' એવા કરુણ

આશ્ચર્યાર્થનો એમણે અનુભવ કર્યો હતો. એના અનુ-સંધાનમાં આજે ભારતમાં ધર્મનો આત્મા નથી, પણ રૂઢિ, વિધિ, વહેમ અને શિષ્ટાચાર આદિનું જડ, નિઃપ્રાણ ખોખું છે; શ્રદ્ધા નથી. પણ અધઃશ્રદ્ધા છે; હૃદય-મન-આત્મામાં ધર્મ નથી, ધર્મનું શુકપાન અને નિહવારન છે. એથી ધર્મભાવનાની નવનગૃતિ થાય, સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન થાય એમાં જ ભારતના પ્રશ્નોનો ઉત્તર છે એવા અનુભવ કર્યો હતો.

૧૮૯૨ના નવ્યુઆરીની ૩૦મીની ડાયરીનોંધમાં પૃથ્વી જંદમાં પ્રવાહી પદ્યમાં એક કાવ્યતા આરંભતી ૧૦ પંક્તિઓ છે. પછી એપ્રિલની ૨૦મીની ડાયરી-નોંધમાં તોંધ્યું છે કે એમણે કતના 'પ્રાચીન ભારત' ઇતિહાસ-અંશનું વાચન પૂરું કર્યું. અને પછી ડિસેમ્બર 'છે કે નાનપણમાં તમને દારૂ કરના 'રાજ્યદર્શ' અને 'મેવાડની મુખેતસર હકીકત'નું તથા ૧૮૮૯માં શ્રીનતા ઇતિહાસ-અંશનું વાચન કર્યું હતું અને હૃદયમાં જાડે જાડે કંઈક અનુભવ્યું હતું પણ એનું કારણ સમજાવ્યું ન હતું. ચાર વરસ પૂર્વે એટલે કે ૧૮૮૮માં મેકાલેના 'ઈગ્ગ'ડોના ઇતિહાસ'નું વાચન કર્યું હતું ત્યારે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ, એની પ્રગતિ, એના ભાગ્ય-વિધાતા વગેરે વિશે જાગૃત થયા પછી ઇતિહાસના વાચનથી હૃદયમાં જે સંક્રેલ સ્થાન ભાવેદ્રેક થાય છે એનું કારણ સમજાવ્યું હતું. પછીના ચાર વરસોમાં એટલે કે ૧૮૮૮થી ૧૮૯૨ સુગી અસંખ્ય યુરોપીય ઇતિહાસ, દ્વિતસ્રી અને રાજકારણના ગ્રંથો-લેખો-નિબંધોનું વાચન કર્યું હતું. ત્યારે પણ હૃદયમાં એવો જ સંક્રેલ સ્થાન ભાવેદ્રેક થયો હતો. જગતનું સમગ્ર કવિતા અને જગતના સૌ ધર્મોથી પણ વિશેષ તો આ ઇતિહાસ-ગ્રંથોના વાચનમાં અને એના પરિણામરૂપ આ ભાવેદ્રેકમાં દેશભક્તિના પુરુષાર્થની પ્રેરણા

છે. દત્ત એક એવા પ્રથમ ભારતીય ઇતિહાસકાર છે કે જેમના ઇતિહાસ-અધ્યાના વાચનથી પોતાને આ ભાવોદ્રેકનો અનુભવ થયો હોય. આ અનુભવ પૂર્વે જે ૧૦ પંક્તિઓ રચી હતી એના અનુસંધાનમાં આ અનુભવ પછી એપ્રિલની ૨૬મી અને ૨૮મી તથા મેની ૭મીની ડાયરીનોંધોમાં વધુ પંક્તિઓ - કુલ ૩૭ પંક્તિઓ રચી છે અને કાવ્ય અપૂર્ણ રહ્યું છે. આ કાવ્યમાં સ્થળ કોઈ નગરથી કંઈક દૂર સમુદ્રતટ પરની ટેકરી છે, સમય સંધ્યા-સૂર્યાસ્ત-કૌમુદી છે. વસ્તુવિષય કાવ્યનાયકની સ્વગતોક્તિમાં ઇતિહાસ-ચિન્તન છે. કાવ્યના આરંભમાં ટેકરી, સમુદ્રતટ, આકાશ અને સંધ્યાનું વર્ણન છે. કાવ્યનાયકમાં અંગત વર્તમાન અને ભાવિની વિસ્મૃતિ વચ્ચે ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ અને સાથે સાથે હૃદય-મન-આત્મા પણ જાગૃત થાય છે. પછી સૂર્યાસ્ત થાય છે. પછી કૌમુદીમાં ભારતના વર્તમાન અને ભાવિ વિશેના વિચારો-સ્વપનસૃષ્ટિના નૃત્ય-મગ્ન પરીવ્રન્દની જેમ - મૂર્તિઓરૂપે કાવ્યનાયકની સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય છે. અને ઇતિહાસચિન્તનનો આરંભ થાય તે પૂર્વે જ કાવ્યનો અંત આવે છે. ‘પંચોતેરમે-૧૯૪૬’માં બલવન્તરાયે નોંધ્યું છે કે ‘આરોહણ’ ૧૮૯૬ લગી હજી તો ચાક પર પીડો હતું. આ અપૂર્ણ કાવ્ય અને ‘આરોહણ’માં સામ્ય છે. આ અપૂર્ણ કાવ્ય એ ચાક પરનો પીડો—‘આરોહણ’નો પ્રથમ કાવ્યો મુસદ્દો—એવું અનુમાન કરી શકાય.

૧૯૨૪માં કાન્તની પ્રથમ જયંતી પ્રસંગે ‘કાન્ત-માલા’ના પ્રકાશન સમયે બલવન્તરાયે એમના અંજલિ-વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે, ‘૧૮૮૯ની આખરમાં અને ૧૮૯૦ના આરંભમાં પણ અમે ઘણા સમય સાથે રહ્યા. પછી રહારી રજાઓ લાંબી તે હું મોટે ભાગે વડોદરા ગાળતો, અને એમની રજાઓમાંથી કેટલાક દિવસ એઓ

ખાસ રાજકોટ કે ભરૂચ આવતા. એક વખત જુના-ગઢ, માંગરાળ અને પ્રભાસ વચ્ચે આપો ઉંઘાળો સાથે ગાળ્યો હતો. ગિરનાર ઉપર ગાળવાને માટે નીકળેલા અને પછી તે સાલ ત્યાં પાણીની તંગી વધારે હોવાથી આ પ્રમાણે કહ્યું હતું.’ ‘પંચોતેરમે - ૧૯૪૬’માં એમણે નોંધ્યું છે, ‘ગિરનાર ઉપર હું રહેલો મહિનો મહિનો બે વાર. પહેલી વાર મણિશંકર સાથે, બીજી વાર એમના ભત્રીજા... સાથે.’ આ પરથી ૧૮૯૦ અને ૧૮૯૬માં બલવન્તરાય અજમેર ગયા તેની વચ્ચેના કોઈ વરસના ઉંઘાળામાં બલવન્તરાયે કાન્ત સાથે પોતાનો પ્રથમ વારનો ગિરનારનો પ્રવાસ કર્યો હશે એવું અનુમાન કરી શકાય. ૧૮૯૦થી ૧૮૯૬ લગીનાં વર્ષોની ડાયરીનોંધોને આધારે બલવન્તરાયે ૧૮૯૦ના ઉંઘાળામાં કાન્ત સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો, ૧૮૯૩ના ઉંઘાળામાં એ મહાબલેશ્વર હતા, ૧૮૯૪ના ઉંઘાળામાં એ પૂના, મુંબઈ, ભરૂચ અને વડોદરામાં હતાં. ૧૮૯૫ના ઉંઘાળામાં એ મુંબઈમાં હતા. ૧૮૯૬ની એક પણ ડાયરીનોંધ નથી પણ ૧૮૯૬માં એ વડોદરામાં હતા. ૧-૩-૧૮૯૧ની ડાયરીનોંધમાં પૂના એવો સ્થળ-નિર્દેશ છે. પછી ૧-૧૦-૧૮૯૧ લગી એક પણ ડાયરી-નોંધ નથી. ૧૮૯૧ના ચોમાસામાં કાન્તના પત્ની નર્મદાનું અવસાન થયું હતું. ૨૦-૪-૧૮૯૨ની ડાયરી-નોંધમાં રાજકોટ એવો સ્થળનિર્દેશ છે આ પરથી આ અપૂર્ણ કાવ્ય રચ્યું પછી તરત જ એટલે કે ૧૮૯૨ના ઉંઘાળામાં બલવન્તરાયે કાન્ત સાથે ગિરનારનો પ્રવાસ કર્યો હશે એવું અનુમાન અવશ્ય કરી શકાય. આ પ્રવાસને પરિણામે બલવન્તરાયના ચિત્તમાં ‘આરોહણ’, ગિરનાર અને કાન્તનો સદાયને માટે અવિચ્છેદ અને અવિચલ એવો સંબંધ સ્થપાયો હશે.

૧૮૯૩ના એપ્રિલની ૧૯મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે એ દિવસે એ મહાગણેશ્વર આવ્યા હતા અને ૨૫મી અને ૨૮મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે ત્યાંથી એમણે ત્યાંનાં વૃક્ષાં, પુષ્પો, વર્ષા આદિ પ્રકૃતિસૌંદર્ય વિશે છ-સાત વર્ણનપત્રો કાનતે લખ્યા હતા.

૧૮૯૭-૯૮માં, જાણે કે પૂર્વોક્ત અપૂર્ણ કાવ્યના અનુસંધાનમાં, એમણે અજમેરમાં પ્રાસસહિત પૃથ્વી છંદમાં અપૂર્ણ કાવ્ય ‘અગાસી પર’નો ‘મંગલાલાપ’ રચ્યો હતો. જે કે આ કાવ્યનો આરંભ એમણે ૧૮૯૨ પૂર્વે કર્યો હતો એવું એમણે ‘ભણકાર-૧૯૪૨’ના દિપ્પણમાં નોંધ્યું છે. આ કાવ્યમાં સ્થળ અગાસી છે, સમય રાત્રિ છે. વસ્તુવિષય કાવ્યનાયકની સ્વગ-તોક્તિમાં ઇતિહાસચિન્તન છે. કાવ્યના આરંભમાં રાત્રિ, અગાસી; સંગીતવાદ્ય-મુન્દરી અને ‘પવનનું’ વર્ણન છે. સંગીતમય વાતાવરણમાં કૌમુદીની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિમાં ભારતનાં સમાજ, રાજ્ય, ઇતિહાસ અને ધર્મના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રભાવનો ગ્રામપ્રદેશના નદી-તટ પર વૈશાખમાં કેટલીક મૂર્તિઓરૂપે કાવ્યનાયકની સન્મુખ ઉપસ્થિત થાય છે. અને અચાનક અદસ્ય થાય છે પછી તરત કાવ્યનો અંત આવે છે અને કાવ્ય અપૂર્ણ રહ્યું છે. કાવ્યનું ઉપશીર્ષક ‘મંગલાલાપ’ છે. પછી આ મૂર્તિઓ વિશેના ચિન્તનનું જે મુદ્દીર્ષ કાવ્ય રચવું હતું એનો અહીં તો માત્ર ‘મંગલાલાપ’ રચ્યો છે.

૧૮૯૯ના મેની ૧૫મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે પોતે ૮મીએ રાજકોટ આવ્યા. પછી એમણે કાનતના સ્વભાવના રોપ, અનુત, અવ્યવહારુતા આદિ દોષોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમનામાં વયની સાથે વિવેકની વૃદ્ધિ થતી નથી. જૂનની ૩૭ પહેલાના અને

પછીના થોડાક દિવસો કાનત માગિયામાં હશે. એમને મળવું હોય તો રાજકોટ આવે એ સિવાય કેઈ માર્ગ નથી.

૧૮૯૯ના મેની ૨૪મી અને ૨૮મીની ડાયરી નોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે વચ્ચેના ચારપાંચ દિવસોમાં એમણે ગિરનારનો પ્રવાસ એકલા એકલ કર્યો. પ્રવાસ સંપૂર્ણ પણે માણ્યો. અને કોઈના સારે સંગાથ હોય તો એકાદ માસ કે એથી વધુ માણી શકાય એવું ગિરનાર અત્યંત આદરદક સ્થળ લાગ્યું. પરિશિષ્ટ-૨ની પત્રયાદીમાં ૧૮૯૯ના જૂનની ૬ ફોની પત્ર નોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે ‘આરોહણ’ની પહેલી ૨૬ પંક્તિઓ સાથે એમણે પત્ર લખ્યો. આ નોંધ પરથી નિઃશંક અને નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે ૧૮૯૯ના મેની ૨૪મી અને ૨૮મી વચ્ચેના દિવસોમાં ગિરનારનો એકલા એકલા પ્રવાસ કર્યા પછી જૂનની ૬ ફો લગીમાં એમણે ‘આરોહણ’ની પ્રથમ ૨૬ પંક્તિઓ રચી છે. ૧૮૯૯ના મેની ૨૮મી અને જૂનની ૧૬મીની ડાયરીનોંધમાં રાજકોટ એવો સ્થળનિર્દેશ છે. એથી એ પણ નિઃશંક અને નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે ‘આરોહણ’નો પ્રારંભ ગિરનાર પર અથવા રાજકોટમાં થયો છે. અને એ પંક્તિઓ સાથે એમણે જૂનની ૬ ફોએ કોઈને પત્ર લખ્યો ત્યારે મેની ૧૫મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે તેમ કાનત માગિયામાં હતા. એથી આ પંક્તિઓ એમણે કાનતને પત્રમાં લખી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

૧૮૯૯ના જૂનના ૧૬મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે કાનત ૮મીથી રાજકોટમાં પોતાની સાથે રહ્યા અને ૧૮મીએ ગયો. અને પછી એમણે કાનતના વ્યક્તિત્વનાં વિચારગૂંચતા, અધ્યશ્ચક્ર અતાર્કિકતા આદિ દૂપણોનું કૂર-નિઃકૂર પણ તટસ્થ, વારતવિક

નિરીક્ષણ-વિશ્લેષણ કયું'. આ મિત્રને યત્ન પણ હવે વંચુ અગમ્ય અને અપરિચિત બતાવી નહીં શકે. પોતે અને એ હવે કયું જ નાનું કે મોટું કાર્ય સંપૂર્ણપણે એકસમાન રીતે કરી નહીં શકે એવી દારુણ વેદનાનો અનુભવ કર્યો.

૧૯૦૦ના જુલાઈની ૧લીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે એ અજમેરથી પૂના આવ્યા. ૧૯૦૦ના ઓગસ્ટની ૧૬મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે એમ.એ.ના વર્ગમાં બહુશ્રદ્ધાના પુસ્તકમાં 'રાષ્ટ્રનો પરમ ઉદ્દેશ' પ્રકરણના સંદર્ભમાં 'ભારત એકતા પ્રાપ્ત કરે એવી આશા નહીં જ કે?' એવા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર થાય, કલા અને ફિલસૂફીમાં ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો વિચાર થાય. અને એના સમન્વયમાંથી ધર્મ અને વિચારનો પ્રસાર થાય તો બધું જ સિદ્ધ થાય એવી શ્રદ્ધાનો અનુભવ કર્યો. ૧૯૦૦ના ઓક્ટોબરની ૧૩મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે એ સપ્ટેમ્બરની ૧૭મીએ પૂનામાંથી વિદાય થયા. આ નોંધ પરથી નિઃશંક અને નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય

છે કે 'આરોહણ'ની પૂર્ણાહુતિ બે પૂનામાં હોય તો બસવન્તરાય ૧૯૦૦ના મેમાં પૂનામાં ન હતા, અજમેરમાં હતા. અને ૧૯૦૦ના જુલાઈની ૧લીથી સપ્ટેમ્બરની ૧૭મી લગી એ પૂનામાં હતા, એથી 'આરોહણ'ની પૂર્ણાહુતિ પૂનામાં ૧૯૦૦ના ચાતુર્માસમાં એટલે કે ચોમાસામાં.

આમ, 'દિન્કી-ભાગ ૧', અને 'દિન્કી-ભાગ ૨'ની ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૦ લગીનાં બાર વરસોની આ ડાયરીનોંધો પરથી આટલું અનુમાન કરી શકાય: ૧૮૮૮ના જુલાઈની ૨૫મીની ડાયરીનોંધ એ 'આરોહણ'નું ડોળિયું, ૧૮૯૨ના બનયુઆરી ૩૦મી, એપ્રિલની ૨૬ અને ૨૮મી તથા મેની ૬ ફીની ડાયરીનોંધોમાં પૃથ્વી છંદમાં પ્રવાહી પદ્યમાં ૩૭ પંક્તિનું અપૂર્ણ કાવ્ય તે 'આરોહણ'નો 'ચાક પર પીડો'. અને આટલું નિઃશંક નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય : ૧૮૯૬ના મેની ૨૪ અને જૂનની ૬ ફીની વચ્ચે ગિરનાર પર અથવા રાજ કોટમાં ૨૬ પંક્તિઓમાં 'આરોહણ'નો પ્રારંભ અને ૧૯૦૦ના ચાતુર્માસમાં પૂનામાં 'આરોહણ'ની પૂર્ણાહુતિ. (આવતા અંકે સંપૂર્ણ)

‘સ્નેહરશ્મિ’ની

સકલ કવિતા

અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલા છ અને નવા ત્રણ મળી કુલ નવ કાવ્યસંગ્રહો—૧૯૨૧ થી ૧૯૮૩ સુધીની સ્નેહરશ્મિની રચનાઓ એક બૃહદ્ ગ્રંથમાં. પૃથ્થ લગભગ ૭૦૦, કેમી સાઈઝ, સુંદર છપાઈ. ડિ. રૂ. ૭૦. પણ કાવ્યપ્રેમીઓના બહોળા વર્ગને ગ્રંથ પહોંચી શકે તે માટે ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૮૩ સુધીમાં આગોતરા ગ્રાહક થનારને રૂ. ૪૫માં મળશે. ટપાલખર્ચ અલગ. આગોતરી કિંમત તરત પ્રકાશકને મોકલી આપો. પ્રકાશક : શેઠ ચી. ન. વિલાવિહાર, આંબાવાડી, એલિસચિજ, અમદાવાદ-૬. આર. આર. રોઈની કે પાસેથી 'સકલ કવિતા'માં સમાવિષ્ટ ત્રણ નવા કાવ્યસંગ્રહો છૂટા મળી શકે : ૧. કેવળ વીજ (નવો હાઈકુસંગ્રહ), ડૉ. સિતાંશુ યશશંકરની પ્રસ્તાવના; ૨. નિજલીલા (સ્વેચ્છિકારી નવતર રચનાઓ), શ્રી યશવંત શુક્લની પ્રસ્તાવના; ૩. ક્ષિતિજે ત્યાં લંબાવ્યો હાથ (નવી છાંદસ-અછાંદસ રચનાઓ), ડૉ. ધીરુ પરીખની પ્રસ્તાવના.

કોઈ સુહૃત યલ : મંગલ દષ્ટિયોગ.
સંકર્ષણે હૃદયમાં પ્રગટત ત્રીડા
માણે દગેદગની શી કમનીય કીડા !
આનંદનો અનનુભૂત લહાય બોધ.
સોળે કળા થકી મનોહર હે કિશોરી,
આ અંખના મુજ—તું અંદ્ર તણી—ચકોરી.
ને હું નિમંત્રણ તને દઉં ત્યાં વિલોલ
સામેથી જાય સરકી, વનકુંજ નીલ
આડી ધરી જવનિકા. અશુભ તારું શીલ !
મારે રહેતું નિજ સંસ્થિતિમાં અડોલ.
તું દૂરથી વિહંગશી ટહુકે અજાણે,
મારી નિહાળી અકળામણને ઉમંગે.
હું નેત્ર મીચું સ્વરને વહતા અમીરે :
ત્યાં અંશુલી—સુભગ—સ્પર્શ, મનસ્વિની હે !

તારી અંડે મૃદુલ અંશુલી બંધ નેત્રે,
અંગાંગમાં સહજ કંપન રોમહર્ષ;
ઉન્મેષ ભેદ ઉરભાવ તણો પ્રકળ
હું જાઉં હસ્ત યહવા, ત્યહીં તો વિચિત્રે
સિંહારવે ઝરતી હોઠલીડેલ હાસ્ય.
તું ના સમીપ, નહિ દૂર, કરંત લાસ્ય.
જે બોલ નૂપુરની અંકુતિને તરંગ,
તેને હું મેડું રમતા મુજ મોરલીના
સૂરે. પ્રસૂત કળરી મહીં માલતીનાં
એની હવા મહીં લળી સઘળે સુગંધ.
તારું હિરણ્ય વપુ ને મેલકંત આસ્ય,
રે કોણ કોતું હતું અંતરથી ઉપાસ્ય ?
માધુર્ય નાદ તણું શાન્ત નથે વિશાળ :
ને તું કહીં ? નજરને નહિ તારી લાળ.

૩. માધુર્ય નાદ તણું ચિન્નલમાં પ્રશાન્ત.
એતું ફરી સ્ફુરણ નિદ્રિત શર્વરીમાં.
હું ન્યાયું ઉચ્છલત કાનન—નિર્ઝરીમાં
ન્હાતી કૃશાંગ—તું હિ—સિક્ત નિચોલ કાન્ત.
લજ્જા નહીં, ન ભય આંહીં વિવિક્ત દેશે.
જેલે વહેણ સહ તું નિજ મુક્ત કેશે.
શીળી હળુ લહર સંચરતી હવાની
સર્વત્ર આ અવનિમાં ભરતી પરાગ.
ને કૌમુદીધવલ ઘૌ—પૃથિવી સહાગ.
અસ્તિત્વ મારું ન કળાય—ની સાવધાની
રાખેલ કિંતુ પદકંકરથી લગીર
ચોકી, અને નજર એક; ધર્મ અધીર.
તું નીરમ્ભ. સ્થિતિ માહુરી—ઉર્વશીના
આરોહણે પુરુરવા સમ—શૂન્યલીના.

૪. એ શૂન્યલીન સ્થિતિ જાગૃતિમાં પ્રવેશે
પ્રાતઃ સમીરણ તણો મૃદુ સ્પર્શ થાતાં.
છે સૃષ્ટિ નવ્ય પણ વર્ણ બધા જણાતા
અંગા, ન જ્યાં તવ મુખદ્યુતિના ઉજેશે.
મીઝાઈને પ્રતિ પળે જાઘડે ફરીથી;
આકાશની દગ નિહાળત સર્વ વીથિ.
હું સ્ફૂર્તિપૂર્ણ પગલું ભરું દ્વંદવાને
પાયેયમાં સ્મૃતિથી ભાજન પૂર્ણ લેખી.
કેડી તણાં કુસુમકંટકને ઉવેખી
જે બાહ્ય—લીતર—તું તે અવ પામવાને.
હું પ્રીતિને જ પથ સુંદર—શ્રેય સાધું :
એ એક નિશ્ચય ધરી સ્થિરપાય વાધું.
છે ગંધ. પુષ્પ તણી કિંતુ ન લાળ લાગે;
ઝાંડે ઉરે અધિક અંખના ભેમ જાગે.

૫. છે ગાંધ, પુષ્પ તાણી લાળ ન કયાંય પાસું;
ચોમેર એની પ્રસરી સરખી સુવાસ.

હું તે ધસું પણ ન દૃષ્ટિ કને પ્રકાશ;
રે તું અગોચર કશે ? - ન લહત સામું !
આવી કહીથી ? અવ કયાં ? શીદ આમ ખેલે ?
દેઈ પરિવર્જન સૌખ્ય હવે તું કેલે !

જેનો કર્યો અનુભવ ક્ષણ તે વ્યતીત.
તે સ્થાન સૂતું; અવ સંગતિ અન્ય દેશે.
આ કટપદીઈ પણ ના સરતી સહેજે
એવું લહે મુજ અતીવ અધીર ચિત્ત.
ને તો ય તે અચલ લક્ષ્ય ઉરે ધરીને
જાણું દિશા નહિ છતાં ગતિ આહરી મેં.
બીડેલ હોઠ મુજ, ને ટહુકો ખુલંદ.
પ્રહ્લાદ વ્યાપ્ત બીલશે. તું વિકંપ-છંદ.

૬. પંથવિહિન પથ તારે
પાય ધરું હું
સ્વપ્ન સમા પરિચયના એક સૂહારે.
તારું ધામ સમીપ હશે કે
પેલી મેર ક્ષિતિજની,
કલાન્તિ ભૂલ્યા ચરણે વિચરું હું
જનવનમાં દિનરજની;
મળશું, મળશું કયલીંક તો કયારે.

ખાલી કરની શક્તિ મહીં છે
કામધેનુની રિદ્ધિ
મનમાં કોઈ વિકલ્પ નહીં,
સંકલ્પ તાણી તો સિદ્ધિ.
વરશું મત્સ્યવેધ ટંકારે.

ખંડ ૨

૧. સામે હવે નિખિડ કાનન નીલ વણું
ને શૈલભૂમિ અવરોધનથી છવાઈ.
ત્યાં ભૃંગશૃંગન સમું રહું કોઈ ગાઈ :
વૈદુર્ય રત્નપ્રભ પાદપ પર્ણ પર્ણ.
એમાં પ્રવેશ કરું ત્યાં ગજ ભિત્તિ જેમ
ભિલેલ શું કંઈ કાવત આમતેમ.

કિંચિત્ વિમાસણ અને ગજ-પીઠ-સ્થોતી
કાદમ્બિની સુરભિવંત મને નિમંત્રે
કેા યક્ષિણી સુતનુ લોભન સ્વૈર તંત્રે,
રે શી વશીકરણ-કોમલ નેત્રજ્યોતિ !
સંકેત માર્ગ કરવા ક્રીધ મેં સવેળ;
એણે મને દ્વિરદ-અંકુશને ટીપેલ.
આંકેલું તું ગિરિચરણ્ય કરંત પાર,
તીરે ધરું પદ, સરોવર જ્યાં વિશાળ.

૨. આહીં સરોવર પ્રદેશ વિષે ન સૂચ :
છે સંધિકાલ ચિર ને સિત બીજઅંદ્ર;
છાયા-વિલોલ વિચિના કલખોલ મંદ્ર:
હું એતું પાન કરું શાન્ત મને અપૂર્વ.
ત્યાં ફર નીર થકી આહ બહાર આવે
રે એની પીઠ પર બીજ કંશી સુહાવે ? !
આવી રહી, - નિકટ જોઉં, લહું અમીટ:
'તન્વી તું તો નહિ ?' થતું નહિ તું, નહીં તું.
લાવણ્ય એતું કંઈ તો તવ મેળ લેતું,
- મારી કને સ્વજન જેમ પ્રસન્ન ચિત્ત.
વાણીશુ મિષ્ટ ફલ, મોહન દૃષ્ટિપાશ;
કિંતુ કઠે ઉર; આહીં ન પુરાય આશ.
એ લોભ્ય (નો ન ક્રીધ મેં પરિહાર) ભુક્ત
ત્યાંથી વિહાર કરતો થઈ પાશામુક્ત.

વાંધા ઘણું વકટ જંગલ, ને ધસારો
રક્તાક્ષ હિંચ પશુનો કરી અર્થ, ભારે,
કેઈ મહાનગર પાસ નહીં કિનારે
કીધો સ્મશાન શિવમંદિરમાં ઉતારો.
છાયેલ અંધ થકી અંધર હોય માંહે
ખીલી પ્રભા અરુણ, આ સ્થલ એવું સોહે.

લેળા થતા પથ અનેક દિશા લણીના.
આ કેન્દ્રમાં, લહું પ્રવાહિત આવળવ.
પ્રત્યેક આસ્ય પર હર્ષ સમાન ભાવ
ને હર્ષ-સૂર સમસામય રાગિણીના.
ઉત્સાહ-નજ નરવીર, મૃણાલ નારી.
ઓચિંત દક્ષિણ ભુજ દરકંત મારી.
કોઈ અન્નણ થકી ઓળખ ક્ષાત્રતેજઃ
ખંધુત્વ મહોધુ ઊઘડયા ઉરથી સહેજે.

અંગે નવાં વસન, વાહન કાજ અથ.
એ પૌર શોભન નિહાળત રાજવીના
ઉદ્યાનમાં જ્યહીં અઢૌકિક રૂપસીના
રે પંચખાણથી, અચર્મ હું, વિદ્ર હૃદય.
ઉત્તાપની પ્રખર દાહક દષ્ટિ વાળી
ડુરે અનંગ પ્રતિ વામ સુધા વહાવી.

આવી ક્ષણે ય તું ન વિસ્મૃત : તારી વાત
વિશ્રમ્ય ગોષ્ઠિ સમયે કરતાં, પ્રયાણ
કાજે છું ધચ્છુક કહ્યું : ઉરની પિછાણ
એણે ય દીધ વચને મૃદુ ભાત સાથ
'વર્ષ' ત આણ તવ, હું છું હવે નિમિત્ત,
હું ધારું તેજ તવ તે મુજ સંગ નિત્ય.'
ને આર્દ્ર એ અચલ નેમની દીપ્તિઝીલી,
એડી અડચે તુરગશો પશુ, રાશ દીલી.

પ. મારી વિમુક્ત ગાતં ભૂમ થકી વિશેષ
હાવાં નભે અનવરોધ થતી જણતી.
રે વાયુ જેમ ચિતિ મારી બધે છવાતી
જાણે ન કાંઈ રહ્યું સ્પર્શથી રિક્ત શેષ.
એ અદ્રિ-પથ સુરવૃક્ષ-નિર્ગુજ-કાન્ત,
સૌંદામિનીતું પણ જ્યાં સ્થિર તેજ શાન્ત.

ને ત્યાં સુકોમલ સુણી રહું મંદ નાદ;
ના તંતુ કે સુધિરનો અનવધનો એ.
મારું પ્રસન્ન, મૃગશું, મન કૃપ્ત તો થે
એના રહસ્યરણનો ન પમાય તાગ.
જેવી અહીં સભરતા, અવકાશ એવો;
પ્રસ્પંદ સંગ ઉરનો ઝગૃ તાલ દેવો.

જાણે અઢીંક વરદાભય ભાવ દેતું.
આસન્ન એ સમય જ્યાં મુજ સિદ્ધ હેતુ.

૬. કયાંય ન તને ભાળું
તો ય તે મને મળતો જાણે મૃદુલ તારો સ્પર્શ
અંગે પુલક પ્રાણને પરમ હર્ષ.
ખેડ ખાહુ ફેલાવતાં તને હૃદયથી આવકારું.

ગગન આલિંગનમાં આવે
રહી તું જતી દૂર,
અરવ એવો ભીતરને કાન
ટહુકે તારો સૂર,
હોય તે થે દેખાય ન એવું આવરતું અજવાળું!
જોજન જોજન દૂંડડા, આધુ
અદકું વદન-ઓહણ,
શોભન એવાં આવરણે, પ્રિય,
રહીએ નહીં ગોપન,
નેણનાં ઝાકળજલને અધર-પક્લવ પર ધારું.

૧. એ નાદની લહર, એ મુજ પંખ. હંસ
જાણે અચતન કરું અંખરમાં વિહાર.
નિઃસ્વંદની અમૃતખિંદુ સખી અપાર
પૂણુંડ ઉન્નજવલ પ્રભા શશ નિષ્કલંક.
છાયા છવાય નહિ ત્યાં નહિ અંતરાયઃ
ઉન્મીલને દશ દિશા યુગપત્ લહાય.

એવું હવે ક્ષિતિજશૂન્ય અનંત ઓમઃ
ત્યાં શ્વેત-લગ્ન લહું સ્વર્ણિમ રૂપ વામ
કૈં દૂર દૂર, શિવ ઈંગિત શું લલામ.
ઉત્સાહ હીપ્તઃ શ્રમનો દર્ઠ શેષ હોમ.
ફેલાયલી ફરકતી નહિ લેશ પંખ,
એવી પ્રશાન્ત ગતિને વહને વિહંગ.
ત્યાં બીન ઝંકૃતિ સુકોમલ ગીત સંગઃ
જે બાહ્ય તે જ અવ ભીતર નીલ રંગ.

૩. ૐ ત્વમેવ ચમત્કૃતિ ! *
હે શાન્ત, ભીતર ભગૈથી,
હે કાન્ત નિજ આનંદમાં,
તારું પ્રસ્પંદિત થવું ને
વર્ણુ વર્ણુ તરંગમાં
સર્વત્ર તારી વિસ્તૃતિ.

તું એક કેવળ એક પાણુ
તું લિન્ન રૂપ અનંતમાં.
તું સહજ રમણા કરંત

૨. ને....ને મુહૂર્ત શુભ, મંગલ દષ્ટિયોગ.
લગ્ન નહીં, મલકતું મુખ રમ્ય - તીર્થ,
નેઈ સરી જવનિકા સ્થળ-કાલ-દીર્ઘ.
ઝીટી રહું સ્ફટિકનિર્મલ તેજ-ઓધ.
એવી પ્રકાશગતિએ ઝગ્ગુ પાસ આવી
તેં લીધ દક્ષિણ કરે મુજને વધાવી.

પાનેતરે ધવલ રક્ત લકીર, એવા
સોહામણે વસન તેં ઉર તારું છાયું.
ને શ્વેત પદ્મ તણું આસન છે બિછાવ્યું
સાયુજ્ય સિદ્ધિ વરતાં વ્રતને ગ્રહેવા.
તું મારી ભીતર અને તવ અંતરે હું;
જ્યાં એતપ્રોત ત્યહીં આપણુ પ્રાપ્ત હેતુ.
જે શબ્દ નાદ સહ બિંદુથી વિસ્તરંત
શેા એ જ વિસ્તરણથી નિજમાં શમંત !

અગમ્ય સ્વૈર ઉમંગમાં
કંદર્પ તું ને તું રતિ.

આ નીલ અંજન ઈંદ્રિયોતું
હે નિરંજન તે ય તું -
ઉન્મેષ કાલે, ને નિમેષ થતાં
રહે ના કંઈ કશું !
છે સર્ગ તેવી જ સંહૃતિ.

(* આ પંકિતના રચયિતા શ્રીમન્નૃસિંહચાર્ય)

[નોંધ : આ સર્ગ કાવ્ય સાધકની આધ્યાત્મિક વિકાસની બૃમિકાનું પણ આવેશન કરે છે. પ્રથમ ખંડમાં સાધકને પ્રથમ મળતો એ સંકેત અને એ દ્વારા વળતી અભીપ્સા. બીજા ખંડમાં પ્રથમ સોનેટ મૂલાધાર, દ્વિતીય સ્વાધિગ્ધાન, તૃતીય અને ચતુર્થ મણિપુર અને પંચમ અનાહત ચક્રના ભેદનની તથા ત્રીજા ખંડમાં પ્રથમ સોનેટમાં વિશુદ્ધ ચક્રના ભેદનની વાત કર્યા પછી બીજા સોનેટમાં આજ્ઞા ચક્રમાં યતી પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ છે. અંતે જે નિરાવળ માર્ગ લેવાનો છે તેનો છેલ્લા ગીતમાં ભાષાદ્રેક છે.-રા. શા.]

રૂપ/જયન્ત પાઠક

રૂપ આ નમણું
નગ્યા પછી જે અલસ આંખમાં
સળવળતું 'કો શમણું' !
હવાની દહેરે રમતો દીપ
ચળકતી વા અધભિધડી છીપ
પલ સળગે, વરસે પલ
લોચન જોતું ડાબુ-જમણું !
કયાંક વહે વમળોમાં લેતું
કયાંક કિનારે કાઢી દેતું
નાનકડું પણ તોર-તાણમાં
તાતું ખડાડી ઝરણું !

તરી જવાય એટલે.../જયન્ત પાઠક

ખસ હવે
આટલું અંધારું તરી જઈએ એટલે
અજવાળાં અજવાળાં !
અજવાળાના મેદાનમાં
બિછળતાં હરણાં, ક્ષિતિજો આળંગતાં
વાંકડી શીંગડીઓથી
આકાશમાં તેજનાં છૂંદણાં છૂંદતાં
નીલ નીલ તરણાંટોએ બિધડેલાં
તારાકૂલને ચરતાં
આમતેમ અકુતોભય વિચરતાં
આકાશ ને પૃથ્વીને એકાકાર કરતાં
આંખોમાં—
ખસ હવે આટલું અંધારું તરી જવાય એટલે
હરણાં અને અપણું.....

મોહક અંધકાર/નલિન રાવળ

એકાકી હું મન મહીં સરતો
હાં
હો
હો
આવી બિલો નીલ તળાવ
તીરે,
તરે
તૃણાંકુરે સાંજ
તરે,
ઝરે....
ભીનો ભીનો મોહક અંધકાર,
ફરે
ખીણે આ પથમાં
વને
નલે
અણુદીઠ ખીલ્યાં ફૂલની સુવાસ.
ત્યાં—
સ્વર્ણિમ પેલી ક્ષિતિજેથી કોણ ?
આ કોણ ?
ગૌર લલના મહલોલ ચાલે
આવી અતિ નજીક પાસે
લાવણ્યભીના લયકુબ્ધ લોચને
નીરખી મને સરી ગઈ....
સુરક્ષિત શ્વાસે

પરોઠના વૈતાલિક/રનેહરશિમ

ફૂકડે ફૂક! ફૂકડે ફૂક!
નગો! વીતી ગઈ છે રાત!
પુખે પલ્લે અંખે આકળ-
કયાં તે મારું રમ્ય પ્રભાત!

ફૂકડે ફૂક! ફૂકડે ફૂક!
જોડયા અરુણે અરવે સાત,
રથે ચઢીને બોલે સૂરજ;
'આકળ વીતી તારી રાત!'

વાડામાંથી રસોઈઘરે
લીધો ફૂકડો ઉણુ ઉછંગ!
કયાં ગયું? કયાં ગયું? આકળ તે!
કુંજકુંજનો પૂછે રંગ!

(પ્રકટ થનાર કાવ્યસંગ્રહ 'ક્ષિતિજે ત્યાં લંબાવ્યો હાથ'માંથી)

એક કરુણુ અવસર/મિથનાદ હ. ભટ્ટ

ધસમસતા ધોધ, તમે પાછા વળો, નથી ધરતીની
ધાર આહીં ધીંગી,
ચોમાસું હોય, વળી વર્ષા પલ્લુ હોય તો ય વારિ
ના થાય આ તરંગી.
વૈશાખી વંટોળે ધસમસતા ધુમ્મસમાં ઘેરાયો
જીવતરનો મળલખ આ બાગ,
દિવસે તો શું અહીં રાતે પલ્લુ સળગી છે વેરીલી,
ઝેરીલી વડવાનલ આગ.

બાગોમાં નહૈં મને ઉજ્જવર પર ડંખ્યો તો ધિંગાણો;
ધોરીલો, ધગધગતો નાગ,
કોકિલનો કંઠ, અરે ફૂલોનો સંગ મળ્યો તો યે
ના ગાયો મેં તોરીલો રાગ.

અવસર ના ચૂક્યો તો અવકાશી મેઘ તો ય કેવી
હા, માયા એ દોરંગી,
ધસમસતો ધોધને પાછો વાળ્યો, હતી ધરતીની
ધાર જો કે ધીંગી.

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન.

૧. શ્રી કુમારપાળ દેસાઈ, અમદાવાદ રૂ. ૧૦૦૧/-
૨. શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા, અમદાવાદ રૂ. ૧૦૦૧/-
૩. શ્રી રતિદેવ ત્રિવેદી, અમદાવાદ રૂ. ૧૦૦૧/-
૪. શ્રી પ્રફુલ્લ પટેલ, યુ.એસ.એ. રૂ. ૬૦૦/-

કવિલોક ટ્રસ્ટને રૂ. ૫૦૦/- કે તેથી વધુ દાન આપનારને 'કવિલોક' દ્વિમાસિકના આજીવન સભ્ય ગણી લઈ 'કવિલોક' નિયમિત મોકલવામાં આવશે.

૧

કઈ તરફ માંડું હું કાન
છે ખયે કચકચ સમાન.
તું મને પિવરાવ ચા
હું તને ખવરાવું પાન.
ઘેઉ જણ બાલ્યાં વગર
સાચવી રાજે છે માન.
કેટલી વાગી છે ઠેસ
તો ય કયાં આવી છે સાન !

ખંધ છે ભંડારમાં
મોક્ષ મેળવવાનું સાન.
મેં પચાવેલી જમીન
તું પચાવે છે મકાન.

આખર કાલે રળી
આજ માંડી છે દુકાન.
તું નયો ખોટો હતો

તું ભલે આજ ન માન.
કોઈ ને પૂછી તો જો
એટલું તો રાખ ભાન.

ભાર લાગે છે હવે
તો કરી દે એનું દાન.

ભરસામાં છે બીડું
ચૂપ છે સજ્જા જવાન.
ઝાં ફરે છે ડાઘ જેમ
શહેર છે કે છે સ્મશાન ?

૨

અમથો અમથો ના પછાડ
છે રમકડું તો રમાડ.
બીક લાગે છે મને
આવડું મોડું ન ફાડ.
જો ઉખાડે છે જ તો
મૂળિયાંમાંથી ઉખાડ.
કાલ નળિયાં વેચશું
આજ વેચી દઉં કમાડ.

ગામ સાલું લાલચુ
શેરીઓ સાલી લળાડ.
ગૂંગળામણ થાય છે
જો ઘડી બારી ઉઘાડ.

છાંચડામાં હક કરી
આપણે કાપ્યું છે આડ.
જો મને અમણ શક્યા
એમનો માનું છું પાડ.

ગ.સડી ભારે છે બહુ
જો ઘડી લે જો ઉપાડ.

એકવિધતા તૂટશે
મૂછ ને દાઢી ઉગાડ.

આ રજળતો કંકરો
છે ઘસાયેલો પહાડ.

ચાલ, બીજે કયાંક ચાલ
છે અહીં બહુ ગંદવાડ.

તું કશું મનમાં ન આણું
 તું તને લાચાર બાણું.
 ગીત ગાતો બોળાડો
 બહેરિયો કરતો વખાણું.
 કામ પૂરું થઈ ગયું
 પૂરી થઈ ગઈ બોળખાણું.
 બહુ બીડી સારી નહીં
 રહેજ આણું કર પ્રમાણું.
 આ વખત છુટકો નથી
 આ વખત છે બહુ દખાણું.
 તેં છરો લોકો મને
 મેં કરી આપ્યું લખાણું.
 સાવ નાની વાતમાં
 કોઈના લેવાય પ્રાણું.
 હું જ કાંઠો હું નહીં
 હું જ હોડી હું જ તાણું.
 ક્યાં પડી છે કોઈને
 કોણ વાંચે છે પુરાણું.
 મરદની સાથે લડી
 થઈ ગયો હું લોહીઆણું.
 આપણે ઘેટાં છીએ
 દેશ આપો છે ગમાણું.
 ઊંઘવું બસ ઊંઘવું
 એ જ સુખ છે હે સુખાણું.

ક્યાંક ભટકાશે દિવાલ
 તું બધે માયું ન ઘાલ.
 આગવા છે સૌના પગ
 આગવી છે સૌની ચાલ.
 પિંજરામાં ભેઈ સિંહ
 વાંદરાઓ ખુશખુશાલ.
 વેડકો રે વેડકો
 ક્ષણ દિવસ મહિના ને સાલ.
 બે નકામા છે જવાબ
 કામના ક્યાં છે સવાલ ?
 છે પરસ્પરના હરીફ
 વાદળી પીળો ને લાલ.
 ક્યાં સુધી આ ચાવચાવ
 છોતરાં છોડાં ને છાલ ?
 બે દિવસ ગોઠે બધે
 એ ચરોતર હો કે લાલ.
 કાલની વાતો ન કર
 તું મને શું દે છે હાલ.
 ક્યાં જુઠાં પરખાય છે
 આ બનાવટ ને વહાલ.
 એક ટોણું નાચે છે
 બે ઘડી કરશે ધમાલ.
 ઘર મને મળતું નથી
 તે ફરું છું આજકાલ.

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક દ્રુષ્ટ નવા કવિઓની ચૂંટેલી રચનાઓના સંગ્રહની શ્રેણીનો આરંભ કરે છે. પ્રત્યેક સંગ્રહમાં ત્રણ નવ્ય કવિઓની ચૂંટેલી રચનાઓ આપવામાં આવશે. એના પ્રથમ સંગ્રહમાં સર્વશ્રી વિનોદ જોશી, ધીરેન્દ્ર મહેતા અને જગદીશ વ્યાસની રચનાઓ હશે. વિગતો આવતા અંકે.

...નર્મદનો જમાનો.

સતત મદદયાં કરે લોકોને એવાં આ મકાનો
નિહાળીને ય સાંભરવાનો નર્મદનો જમાનો.

કોઈ રસ્તા ઉપર નીકળી અને સીટી વગાડે
ને મેડી પર ઘડીભર બંધ થઈ જતો પિયાનો.

જીડી શકતાં નથી પંખી બહુ ઊંચે ગગનમાં
અને ડાળી ઉપર બેસી નથી શકતાં વિમાનો.

અહીંનાં સર્વ લોકો શું સતત શોધી રહ્યા છે ?
અહીં ક્યારેય કોઈનો ન ખોવાયો ખજાનો.

દીવાલો પ્રભુ હજી તોડી શકાતી હોય છે ક્યાં ?
ને ચારે બાજુ ખૂંપી ગઈ ક્ષિતિજોની કમાનો.

જોઈએ...

ઘરની દીવાલો ન અડવી જોઈએ,
આ વ્યવસ્થા તૂટી પડવી જોઈએ.

એક ખાલી હું ઉપાડું એ પ્રથમ
એવી ઈચ્છા તો ઊપડવી જોઈએ !

આ તરફ પણ દ્રશ્ય ખૂંપેલાં મળ્યાં,
આંખ કઈ બાજુએ રડવી જોઈએ ?

ઘર ખૂંપી જઈને ફૂવા જેવું થયું,
ભીંત કઈ બાજુ ગળાડવી જોઈએ ?

આ હવા ખાલી જગ્યા કરવા જતાં
છાતી વચ્ચેથી ઊખાડવી જોઈએ.

...ઊભો છું હું.

નદીની જેમ નીકળવા સુધી આવી ઊભો છું હું,
અહીં બે હાથેના કાંકાને ફેલાવી ઊભો છું હું.

નજર દીવાલ પર અથડાઈ તૂટી જાય તે પહેલાં
અહીં પાંપણની સાથે આંખ અથડાવી ઊભો છું હું.

કોઈ પંખીની માફક ચાલતાં થાકી ગયો છું હું,
કોઈ પંખીની માફક પાંખ ફરડાવી ઊભો છું હું.

સમય સાથે સતત ચાલ્યાં કરે મડિયાળના કાંટા
ને એની સાથે સાથે ક્ષણને લંબાવી ઊભો છું હું.

સહુ થાકી જઈને અંતે બેસી જાય છે નીચે
અને એવી ક્ષણોમાં પગને ખદલાવી ઊભો છું હું.

...હવે

રણ મહીથી ખરે છે સતત કણ હવે,
રોજ દીલું થતું જાય પહેરણ હવે.

બુદ્ધ જળમાં પડી જેમ જળ થઈ જતું,
ક્ષણ નથી લાગતી કોઈ પણ ક્ષણ હવે.

આજ ને કાલમાં કોઈ અંતર નથી
તો છળી જોઉં કે જોઉં દર્પણ હવે ?

દ્વાર પર કોઈ આવીને ઊભું રહ્યું;
એમ ઘર થઈ ગયું સાવ આંગણ હવે.

ધુમલી/મનોજી રાવલ

ધીમેધીમે

સમયના થર ઊખડતા નય છે

અને સાથોસાથ

મનને ચોંટેલ માયા

વાયકાઓની ભરમાર થઈ

ઊખડી-ઊખડી વેરાઈ નય છે

ધુમલીના ઉખડખાખડ રસ્તે.

*

ખળેડામાં ભરાયેલ લોંકડીનું સરકી જવું

અને યાદ આવે

હલામણુ જેઠવાનું દેશપાર થવું

‘હાલી નીકળ્યો હલામણુ’

તે કેટલી આહત અને એકાકીપણું લઈને.

*

જો કે આ ધુમલીને એકાકીપણું જ ફાવે છે

પણુ ભાણુવડના રસ્તાનો

ભૂતવડ એકલો જ છે.

જો તે એકલો ન હોત તો

શિયાળવાનું ગળું છે કે

રાતવરત એના સામું જોઈ લાગી કરતા રહે !

*

એકલા હોવું

તે ય વળી યુગોથી નવલખા મહેલમાં

કોઈ પકાવતીની રાહમાં

એ શું છે તેના જવાબની તો

આભાપરાની ટોચે

કોઈ સાંજે વેરાઈ વળેલાં વાદળો

ખેડાં રહે, ખેડાં જ રહે

અને વરસે નહીં તો જ ખખર પડે.

*

ફંગફંગે છે દૂર દૂર

સકળ સંચારમાં વ્યાપી વળેલી

નિરાશા સમાવી ખેટેલ ઉપત્યકા પર

પડછાયો આશાપુરની ધમ્મનો.

કેટલાયે આરોહણ-અવરોહણ પછી

ત્યાં સાંપડે છે

કોઈ નિશ્ચિંત સફરનો થાક ઉતારતી

પથરની એક શાંત પ્રતિમા,

જેને વિચલિત નથી કરી શકતો

ટેકરીઓ પાછળ છુપાયેલ

કિલેશ્વરના જંગલનો પવન.

*

આજકાલ તો ભૂગુકુંડનાં જળ પણ

આપણી વાણીમાં રહેલ શાબ્દો જેવા

ટાઢાંભોળ છે.

ભલેને કો'ક કો'ક વેળા

દખણાદે ખરડામાં દવ ખળે,

ભળી નય તેની ધૂમ્સેરો

ભૂગુકુંડના તપસ્વીએ કહેલ યજ્ઞમાં.

*

યજ્ઞ તો ચાલે છે આજ પણ,

જ્ઞાનયજ્ઞ કે શ્રમયજ્ઞના નામે;

ખોલી કઢાય છે ધીંખામાં ફસાયેલ દહેરાં,

સોનના નામે થયેલ ધીંખાણાંના પાળિયા

અને કોઈના ઓરતા થીજી ગયા હોય તેવાં શિદયો.

*

આજે અને આવતી કાલે

કંઠાય પૂજારી આ દહેરાં,

પામી શકાશે
 વિગત-શોખીનોના જ્ઞાન દ્વારા
 ઐતિહાસિક રહસ્યો.
 શિવપત્ની મુદ્રા પરની ચર્ચાસભામાંથી
 હાથ લાગી આવશે
 કોઈ ભવ્ય અને ઉદાત્ત પરંપરા
 છટાદાર લખાણોના મલિકો દ્વારા
 અપાયેલ માહિતીથી
 પ્રભાવિત થશે સર્વ સુરજનો.

*

પણ નવસો નવાણું જેના ટિલાયત
 અને સોનાનો રથ
 જેનો ડૂબ્યો હોય છે જેતા વાવમાં

એ રાજવી, એ પ્રભ
 તેના સીમાડાઓના વિસ્તારમાં
 જે લુપ્ત થયું છે તે શું છે ?
 એ કોને હાથ આવશે ?
 એ ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ?
 વળી, હવે ક્યાં છે
 એ ઘુમલીને ભોગવનાર ?
 એ બધા પ્રશ્નો ઘેરી વળે
 મને તમને કદાચ સૌને
 અને આપણે સમજી નથી શકતા
 કે તેથી વિસ્તાર વધે છે ઘુમલીનો
 ના અહીંજ લુપ્ત થાય છે ઘુમલી
 ધીમે ધીમે....

સંધ્યાસ્ત/દાન વાઘેલા

દળે સૂરજ પશ્ચિમે, કટક સાંજનું પૂર્વથી
 કરે ગણતરી ભરેલ હુમલો ઘણે દૂરથી !
 જીડે સખળ ક્રોધ કાજળભરી ઠંરી આંખના
 પ્રદોષપુટમાં પડે કિરણ થાકથી, રૂપથી !
 કદાચ અધૂરાં હશે સપન પ્રીતમેળા તણાં
 અને ભટકતાં હશે ધવલ આલમાં ચંદ્રશા !
 બુકાની દઈને ફરી જિમટતું બધું વેર, ને
 મથે મનભરી મહાત કરવા જમીન-આભને !
 વિભક્તવશ દિવ્ય-દૃશ્ય સઘળાં ય ટોળે વળે
 મળે ક્ષિતિજમાં અને અકળ રીતથી જીતરે !
 સમસ્ત જગ મસ્ત મંદ પવને વહે ગીતમાં
 પ્રલંબસિત સપ્તસૂર લય ઝાડ પાંદે મળે !
 બને અવનવા મૃદંગ, જીતની બને આલરો,
 પાછી શબ્દસૃષ્ટિ શાંત; રવ દીપકોનો થતો !

૧. મિલનાનુભૂતિની ક્ષણ/લલિત ત્રિવેદી

મધમધ ત્વચાના બાગની વચ્ચે મળી છે તું,
પુ'કેસરીય શ્વાસની વચ્ચે મળી છે તું.

આષાઢના ચિત્કારની વચ્ચે મળી છે તું,
રૂ'વે રૂ'વે વરસાદની વચ્ચે મળી છે તું.

પાછળથી આંખ દાણી અને ધારતાંતાં નામ,
ખોલાયલાં સૌ નામની વચ્ચે મળી છે તું.

દારો ઊઘડતાં જાય ને ઊઘડું હું દારવત,
ઊઘડતાં જાતાં દારની વચ્ચે મળી છે તું.

તરતો રહું સતત ને કિનારો કોઈ ન હો,
ધસમસ કુંવારી રાતની વચ્ચે મળી છે તું.

ઝુદફેનાં મોજાંઓમાં તણાઈ છે આંગળી,
તૂટી પડેલી પાળની વચ્ચે મળી છે તું.

ખડકાળ રક્તમાં વહી જ...જ...જ...જ વસંતતા,
છાતીના આદિવાળની વચ્ચે મળી છે તું.

વૃક્ષો, પવન, મહેકની ઓળખ છે તું પ્રિયે !
આવા બધા બનાવની વચ્ચે મળી છે તું.

દૃશ્યો ભૂલેલી આંખની વચ્ચે મળી છે તું,
નંસનસ અનંત સાંજની વચ્ચે મળી છે તું.

૨. વિરહાનુભૂતિની ક્ષણ/લલિત ત્રિવેદી

સહવાસની ક્ષણોનો એક ફોટો મળી ગયો,
સાથે વીતેલ સાંજનો ખૂણો મળી ગયો.
ગુલમહોર નીચે સાંજ હતી તેવી મહેક છે,
ને મહેક સુધી આજનો રસ્તો મળી ગયો.
ખારીના કાચ પર પડેલ માવઠા સમો
તારા સ્મરણનો આંખને પડેલો મળી ગયો.
પડઘા પડઘા ને પર્વતો ઘેરી વળ્યા મને,
દીધેલ તને સાદનો પરચો મળી ગયો.
જંગલ બનીને કોઈવાર ગૂંચવી જશે,
કે મહેક સુધી આજ તો રસ્તો મળી ગયો.

મધામણ/પન્ના નાયક

લીલા ખેતરમાં
ખીલે બધાયેલી
ખકરીના ગળાની દોરીની ગાંઠઃ
નિરાયા કરતું અઢળક ઘાસતું
એકકેય તરણું
હવે ગળી શકે એમ નથી.
એ તો
ખીલા આસપાસ
અસંખ્ય ફેરા ફર્યે જતી
ને
વધુ ને વધુ ગુંચવાઈ જતી,
મનમાં સમસમતી
ઉડેલવા મથતી હતી
ખીલો, દોરી અને ગાંઠનો
અટૂટ સંબંધ.....!

આજનમ સળ જેવું... / સંતીન દેસાઈ

કદી આરોહ ના અવરોહ શી મળ જેવું,
અમારું ઊલવું અહીં આજનમ સળ જેવું!

ભયું નગર ને નથી કયાંય આવ-બ જેવું!
ધબકવું તારું ય નિષ્પ્રાણ કાળજ જેવું!

અમે ગગનથી કયું મોકળું ય મનને પણ,
તમે જ દરકયાં નહીં પીચક કે ધન જેવું!

ન દાર ઊઘડે ના ઊઘડે દિશા એકે,
ક્ષિતિજનું હોવું હવડ મહેલના છળ જેવું!

કોઈ પહોંચી ગયું છેક સાતમે કોઠે,
હતું તો એની મૂઠીમાં ય કંઈ કળ જેવું!

નીકળીએ / રાજેશ વ્યાસ

ચાલ આજે ધરાર નીકળીએ,
દેહમાંથી બહાર નીકળીએ.

મહેકની જેમ એકબીજામાં
ઊડીએ, આરપાર નીકળીએ.

બત જળની છીએ ભૂલી ન બ,
એક થઈએ, અપાર નીકળીએ.

ઓગળી એકરસ બને સઘળું,
ચાલ, તોડીને દ્વાર નીકળીએ.

આપણે ચાલ થઈ જશું પુલ્કું,
તું કરી જો વિચાર નીકળીએ.

એ વાત પકડાઈ/હુમેન શાહ

કહેવા ભઈ એ રહી બંધ સ્વરપેટીમાં ગૂંગળાઈ,
મર્યો હોઈશ હું ક્યારેક ફાંચીની સળ પાઈ.

ગયો જે જે દિશામાં હું જરા એ મિસ્તરી આગળ,
ઘણું અકસોસ છે, ખોટી પડી પૃથ્વીની ગોળાઈ.

અગાઉના પ્રયોગો પર ચડીને ઊભો વૈજ્ઞાનિક,
કવિ તો છે બિચારો, પૂર્વજોની નીચે કચડાઈ.

પ્રયત્નો બાદ પણ નાગ્રી શકું ના હું તો બહેતર છે,
અદેલી મોજથી હું સાંભળું બાકીની શરણાઈ.

પ્રથમ હું છાપ-કાંટો, દૂધ-જળ, વર્ગીકરણ શીખ્યો,
પછી આ શાસ્ત્ર વ્યવહારુ નથી, એ વાત પકડાઈ.

આપો / બકુલેશ દેસાઈ

વિચારો વગરની સ્થિતિ આજ આપો,
નહિ તો વિચારો તમારા જ આપો.

ગઈકાલ માફક પ્રતીક્ષા કરું, જો
ગઈકાલ જેવી નિરાશા જ આપો.

તણતો જતો હું વિવશ વર્તમાને,
ઊગરવા સ્મરણનાં તણબલાં જ આપો.

અહીં લાગ્યમાં તો દૂમે છે લખાયે,
કહું કેવી રીતે હું: 'લાખા જ આપો?'

બરાબર કરી માગણી તે 'બકુલેશ',
નહીં માંગવાની અવસ્થા જ આપો.

આણલદે / ભંરત યાગ્રિક

આણલદે ! પગ માંડો કંકુવરણાં
મારી લીંપીગૂંપી ઓસરિયુંમાં.
સેંથીમાં અવસર પૂરીને આવ્યા છો તો
ઉભંગરાનું આંખે કાજળ,
લચી પડો મા તમે વેલની સૈયર
જંગલ અમને ફેલે છે ગાંડા બાવળ.
એક સામટા ઘોઘમાર કેસડા
મારી ખાખરવરણી હથેળિયુંમાં.
આ બાળુ ફંટાઈ જવાને લીધે
તારું-મારું પલટાણું દરિયામાં;
એક શુકનવાંતી વેલીની છાયા
પથરાયા કરશે કળિયામાં.
ઠારો મારા ઘગઘગતા નિઃશ્વાસ વાદળી !
જરીપુરાણી પાંસળિયુંમાં.

મૂક આ ઝંઝટ બધી / હરીશ ઘોખી

મૂક આ ઝંઝટ બધી જોતા આહી ચર્ચિત થવું
આપણું આ શહેરમાં મુરકેલ છે સાખિત થવું.
માત્ર સમજણ રાખવાથી પ્રશ્ન હલ થાતા નથી,
કેમ હું ટાળી શકું હર જન્મનું શપિત થવું.
મિત્ર ! મારી અવદશા માટે સમયનો દોષ છે,
સાવ દોગટ છે તમારું આમ આ લન્નિજત થવું.
કેં કરી શકતો નથી ભોતો રહું છું માત્ર હું,
ક્યાં ય કોઈને કદી નહતું નથી વિચલિત થવું.
આંખ અંતે મારી આ મીંચાય છે એ ભોઈને,
છે ક્યાં એ તત્ત્વનાં નેત્રોનું વિસ્ફારિત થવું.

આણલદે ! / હર્ષદેવ માધવ

આવ્યા આવ્યાને તમે આણલદે !
સાવ આમ પોતાના ઓરડામાં પારકાં
મારાં સપનાઓ સાવ હતાં સાવકાં.
અમને હતું કે એક ઓરડો
ઉભંગ અમે આણામાં પાથરેલો જોશું,
રેતી થઈ બેઠેલી શેતલને કેમ કરી
દરિયાનું દુઃખ અમે રેશું ?
ઢાળેલા ઢોલિયાનું નામ થઈ પૂછું કે
અમૃત કે ઝેરનાં આ પારખાં ?
વાદળીના ભેવાની અફવા છતાં ય
અહીં ચોમાસુ ખેતરવા દૂર છે !
આંગળીનું ટેરવું ન ભીંજતું યોળવાથી
કોણ જાણે એવું કયું પૂર છે ?
આંખોથી પાંપણની બેટલું જ છેડું
ને ખાલીપો હોય એની વાયકા.

ક્યાં રાડ પાડું / અશોકપુરી ગાસ્વામી

નથી તાણું તૂટ્યું, નથી કેં ઉઘાડું,
છતાં મારી અંદર હતો ધાડપાડું.
ખબર ના પડે ને કશું ખોઈ બેસું,
હું કાયમ મને સતતદિવસ જગાડું.
તને સૂર સમજી હજી સાચવી છે,
કહેને તને કઈ રીતે હું વગાડું ?
હતું ઘોર અધારું, ને મીણનો હું
અરે ! શી રીતે આ મશાલો લગાડું ?
ભયું-ભાદયું ઘર અમારું લૂંટાયું,
હતું ચોરનું ગામ ક્યાં રાડ પાડું ?

જવળ એટલે હૈસ્સો...હૈસ્સો / હરીશ વઘવવાળા

કલકોલાહલ શાંત જવળ સ્વભાવગત અવતરિયાળ, અલ્લાલા બેલી
ખંધ મુઠ્ઠી ખાલી આકાશે ચોસ-ખિન્દુ-જલ ભરિયાંળ, અલ્લાલા બેલી
અગધપગધ ઊભી ટેકરીએ નોંધારા શબ્દે પડ્યાંળ, અલ્લાલા બેલી
(અહીં પહોંચ્યા તો) શ્વાસ-શ્વાસમાં મનઝણ પંખી ઊડ્યાં જ, અલ્લાલા બેલી
અટ્ટાલિકે બેઠા જવળ, કોટકાંગરા ગરજ્યાંળ, અલ્લાલા બેલી
ઊભરાયાને શમી ગયા ને ઊગ્યા ને આથમિયાળ, અલ્લાલા બેલી
એનથેનની રમત રમતાં આખું જવતર જવ્યાળ, અલ્લાલા બેલી
ગામને પાદર ઘૂઘરા વાગ્યા પીળા ટહુકા પૂન્યાળ, અલ્લાલા બેલી
નમતે ખોરે સૂરજ શેઠે જવળએ ઘર ઊડ્યાંળ, અલ્લાલા બેલી
હાથતાળી ઢઈ છટક્યા જવળ કોલાહલે અટવાયાળ, અલ્લાલા બેલી.

જવળ ફરિયો થઈ ને જલક્યા, હૈસ્સો....હૈસ્સો

જવળ આઠ પહોર પરફરિયા, હૈસ્સો....હૈસ્સો....

જવળ સવારનો સુસવાટ, હૈસ્સો....હૈસ્સો....

જવળ અષાઢનો વરસાદ, હૈસ્સો....હૈસ્સો....

જવળ કુંવારકાનું સ્વપ્ન, હૈસ્સો....હૈસ્સો....

જવળ સમયના રથનું પૈડું; હૈસ્સો....હૈસ્સો....

જવળ લીલકાનું ગવન, હૈસ્સો....હૈસ્સો

જવળ પડઘાતો પવન, હૈસ્સો....હૈસ્સો....

ખંભે નાખી કપડાં જવળ આડ્યાળ

પગલાં પોચાં પાડી જવળ જવ્યાળ

ખારસાખે ચોકિયાત જવળ બેઠાળ

કોખ્યા સુખદુઃખના મોર જવળ ટહુક્યાળ.

અમે અંધારાં ઓઢ્યાં કે દીવા રાણા થયા રે લોલ....

અભાવનું ગીત/શૈલેષ દેવાણી

એટલી ગતાગમ તો અમને યે હોય કે સઘળાં મનેજ નહીં સાચાં,
એટલે તો ગીતોમાં તમને મળીને હવે સીવી લીધી છે અમે વાચા.
ચોરીના થંભ જેમ ઊપડતા જાય અને ફળિયાને ઊપડતી ખીડા....
આંખો પ્રસંગ કાળ ચટકાવી જાય અને ઊડતાં રે ખાલીખમ્મ ખીડાં !
ખંશીના જોલ જેમ મૂંઝાતું મન હવે ખૂલશે નહીં રે કોઈ સાથે....
દાંડી પિટાય અને તાળી દેવાય એવું ફગણિયું જેમ નથી હાથે.....
વરસાદી દિવસોમાં ઠેર ઠેર પાંગરતી સુગંધી કાલ તણી વાતો....
ફૂલને જોવાય જેમ ફૂલને તોડાય ને દૂરથી જોડાય એનો નાતો.
એવો આવાદ અહીં ભીંજતો જાય કેંક ગાણું ગવાઈ જવા માગે....
તારા વિનાનું એમ અડધું આ ગીત મને ખેસૂં ગીત સાવ લાગે.
યમુનાનાં નીર હવે નીતરતાં નીતરતાં જોલશે નહીં રે એની વાચા
લીલાછમ્મ કાંઠાયે જાણે કે હોય ને ટહુકા વિનાનાં ઝાડ કાચાં ?

-નું' યાદ છે/ધીરજ ગોસાઈ

પાણિયામાં ઘર કરીને શૈશવી શ્વાસોનાં લીલાં જંગલો ઊડી ગયાનું યાદ છે
પગલિયું છૂટીની કેરા કાગળે ચક્કર લગાવી ખમ્મ ખાલી દરિયામાં ફૂળી ગયાનું યાદ છે.
કે અધધધધ....લોહી ફિક્કડું ખેલ ખુલ્લી આંખમાંથી સ્વપ્ન જેવું નીંગળે છે
અર્થ એનો એ કે આધમતા સૂરજની લાંશ જેવું કેં મને સળગી ગયાનું યાદ છે.
ગામની આખી હથેળીમાં નપુંસક ભૂતની કાળી અહાહા ચીસને વડવાઈથી ફંગોળતા ફંગોળતા
સાંકળે બાંધી ભૂવાનાં ડાકલાં વાગી ગયાનું યાદ છે.
પાંખ એકલતાની લૈ ફૂસકાં ભરે સુકતાનના રણમાં હજી યે આપણી આંખો અને
મતલબી સમ્બન્ધની છાતી વચોવચ ટોપ બળબળતા રંગેરંગમાં ફરી ઊગી ગયાનું યાદ છે.
-ને સતત તારીખનું પાતું નિરંતર લોહીમાં ધબક્યા કરે છે
એટલે ફૂટી ગયેલા જીવને સુકા ગ્રહોની નાગણી ડાખી ગયાનું યાદ છે.
ઘર વગરના ઘરનાં મંગળ ખારણાં ખંખડાવતા દોડ્યા કરે છે ડાઘુઓ ભરત્રિંધમાં
એમ દર્પણના અમંગળ ટૂકડા ખૂંચી ગયાનું યાદ છે.

ઋતંભરાને આવાહન/હીરા રા. પાઠક

પ્રતીક્ષા

ઝોઢી આપાઢનાં આલલાં જંપી જગની જંજળ,
જાગે એકલ મોરી અંખના મધરાતને કાળ;
દેવી ! આવોને મારી દેરીએ.

કાળી નિશા કેવળ કમકમે નથી. કંપતા વાય,
પગલાં તમારાં પોકારતી પાંપણુ ઊઘડે ઝિઝાય.

પ્રેમે પખાણું પાવન પાવલાં રેલી નયણાંની ધાર,
સમાધિનાં છે સિંહાસનો મેઝ્યાં મંથન થાળ..

વાધીવાધીને વેદન વલવલે ઊડે કંઠમાં આગ,
રમતા આપો હો ઋતંભરા ! મોરી રણુને રાગ.

કલ્પનાનો છૂટો કનકવો દૂઢે વ્યોમની કોર,
આવો અંખા ! એને બાંધવા, દિવ્ય દૃષ્ટિના દોર..

ધૂણી ધખે મારા ધૈર્યની જલતુ જીવનકાળ,
આભની પારનાં આલલાં જોવા આપો પ્રકાશ.

પોકારતા કોટિ કોશથી બળતા ધરતીના બાગ,
કલ્યાણી ! આપો કેડી બની ઝૂરતા ઝરણાને માગ.

રમણિક અરાલવાળા

ધણાં વર્ષો પહેલાં, મારા અધ્યાપનકાળને આરંભે
પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે અમારી કોલેજમાં વ્યાખ્યાન આપવા
'પ્રતિભાષીજની માવજત' નામે એક વિચારપ્રેરક
સરસ મુદ્દો તૈયાર કરેલો, જેમાં તેમણે કલાકારોની
પ્રતિભાની હાણ કરનારાં કેટલાંક પરિચયોની ચર્ચા
કરેલી. કલાકારોની તેમની પોતાની પ્રકૃતિનાં તેમ જ
સમાજમાંથી ઉદ્ભવેલાં પરિચયોની એ સોદાહરણ

સમીક્ષા હોઈ રસદાયી હતી. દુર્ભાગ્યે, અમારા શૈક્ષણિક
સંજોગોની વિપત્તિને કારણે, તે વ્યાખ્યાન અમારે ત્યાં
અપાયું નહિ, અન્ય કોલેજમાં અપાયું. આજે એમના
વ્યાખ્યાનસંગ્રહમાં તે મોજુદ છે.

આ કૃતિના કવિના અવસાનને હજી ઝાઝો સમય
વીત્યો નથી. તેમના વિદ્વિષ્ટ જીવને, તેમની સિદ્ધિને
કેટકેટલી કટુણતાથી કુપિઠત કરી હશે ! એનો અંદાજ

કોણ આપી શકે ? ભાવબધિર આપણે, સર્જકદેહ્યાંઓની માવજત કર્યાં કરી જાણીએ છીએ ?

જે કંઈ હોય તે. પણ આટલું કહી શકાય : અરાધવાળાની કવિતાચેતનાનું ખમી ગયેલું ઝરણું, ભડે નાનું પણ ઘણું નિર્મળું ને રસાળ છે, તેમના ગામની નદી વાત્રકના જેવું જ સોહામણું. માત્ર રસાળ જ નહિ, પણ આખું છતાં ગગનની કોઈ ગહરી ભવ્યતાની ઝાંયઝીડણવાળું છે. એમનાં ઘણાં ઊર્મિકાનું ભાવપોત તપાસો. લાલિત્યથી સર્વાંગે લહેરાતું લહેરાતું અંતે ભવ્યતાના ગંભીર અંગેડ સૌંદર્યથી ઊંચકાઈ આવતું, ને આસ્વાદ્ય ખનતું હોય છે. તેમનામાં આ ખાખતે પૂર્વજ કવિ ન્હાનાલાલની કાંઠ્યશૈલીનો વારસો વિશદતાથી દીધો જણાય. તેમના સમયના કવિ પ્રહલાદ પારેખની જેમ એક આગવી સૌંદર્યઝલક પણ તેમનામાં દીપી નીકળી હતી. તેમની કવિતા વાંચતાં, વાત્રકના પ્રાતઃકાળના તેજા જળની શીળી નીતરી આભા આપણે સુખદપણે અનુભવી શકીએ. કારણ કોઈ પણ કવિતાની વિશદતાનો નિતાર, એ કવિની પ્રતિભાનો પાકો ઇશારો છે. જે આ કવિમાં છે. થોડાં રમતીલાં બાળગીતા, થોડાં સુંદર કાવ્યો અને થોડું મીઠું ગદ્ય, એટલી સંપદા ધરીને તે અકાળે આથમી ગયા.

પણ, તેમનું 'પ્રતીક્ષા' ગીત તો ન આથમે તેવું છે. એનું કવિત્વ-અજવાળું દ્રવની આરાધનાની અલૌકિક સત્તાવાળું છે. મનુષ્યની ચિત્તશક્તિ સ્વરૂપની કવિતાદેવીને તેમાં સંબોધન સહિતનું આવાહન (Invocation), કહો કે ઉદ્દેશોધન પણ છે, જેને કવિએ આપણી પરંપરામુજબ ઈશ્વરી શક્તિ કે માતૃ-સ્વરૂપે ભજવે છે, તેથી તો કવિએ, 'દેવી', 'ઋતંભરા', 'અંબા' ને 'કલ્યાણી'નાં સંબોધને, તેની મોંઘારત પ્રમાણી છે. મોંઘારત છે એમોધ. પરમ સત્યની એની

સત્તા જગતરચાત છે. માટે તો તેને 'ઋતંભરા' કહી. કવિતાકલાએ મેં કહો વર્ણવી માનવસંવેદ ઉચ્ચોચ સત્યનું દર્શન જગતને કરાવ્યું છે. આ કાવ્ય કવિની આપવાઈભરી આરતમાંથી સંભવ્યું છે. દ્રવતા હૃદયની એ આજર્જી વાણી છે.

ઉલટ પ્રેરણાથી આ ગીત રચાયું છે, તે પદેપદે કળાય છે. ભાવસામગ્રીને સ્તરે તે તાદશ કલ્પનાથી દ્રબ્ધ છે. ભાષાકર્મને સ્તરે, તેની અનેક પંક્તિઓ સુનંદા શબ્દોથી ચોટભરી છે : એથી પણ વધારે તો કાવ્યપંક્તિઓમાં સિલસિલાબધ ઊભરી આવતી ને કાવ્ય-આકાર લેતી વિવિધ વર્ણલીલાભારે વૈભવવતી છે. ગણે વર્ણસંબધ ધરાવતાં શબ્દનાં-પદનાં ચોસલે-ચોસલાં સરી પડી, કવિની તીવ્ર સંવેદનાના બળે ઊભરી આવતાં જણાય છે. ગીતની ભાવતીવ્રતા પણ તેની પતીજ પાડે છે.

વળી, મોટે ભાગે પ્રત્યેક પંક્તિમાં પ્રત્યક્ષ થતું આ શબ્દમાધુર્ય, સમપ્રમાણ કહી શકાય તેવું છે. તે પંક્તિમાં બે વિભાગે વહેંચાઈ નોખા પ્રકારનો સંવાદ સ્થાપી, સિદ્ધ થાય છે. જુઓ પ્રથમ પંક્તિ જ ; 'ઓઠી આપાદનાં આભલાં' એ પૂર્વાર્ધમાં વહી આવતી 'અં'ની સ્વરસગાઈ; તો બીજા અર્ધભાગમાં, 'જ'ની જગની જંગળ' એવી નોખી 'જ'ની વ્યંજનસગાઈ. આ મુખ્ય ઉપરાંત ખીચ ગોણ અનુપ્રાસ જેવી શબ્દલીલા પણ તારવી શકીએ. દ્વહામાં અને અન્ય ઊર્મિ-કાવ્યોમાં કવિપ્રેરણાની પ્રસાદી જેવાં વિવિધ વર્ણ-સગાઈવાળાં પદો આ પ્રમાણે આપમેળે એકસામટાં વહી આવીને પંક્તિની આકૃતિને સુરખપણે ફેરી આપે છે. આમ, ભાવસૌંદર્યને વર્ણસૌંદર્ય વડે કોરેલી આ સુરેખ કલાકૃતિ છે. તેમાં કલ્પનાની તાજગીભરી નવીનતા છે છતાં આ કૃતિની ભાવભંગિ પરંપરાની ઘાટી સ્વીકારે છે. ઊંચડતી દૂકની વાણ જુઓ :

ભાષાનો રૂઢપ્રયોગ અહીં ખપમાં લે છે. જેવી માન-
વંતી દેવી છે, તેવી તેની સ્વાગત-સામગ્રી છે. એ
બહુવચનની લેહમાં કવિ આગળ આવી, 'થાળ'ને એ
બહુવચનમાં પ્રયોજે છે. આ થાળ છે કવિહૃદયના
મંથનનો. જગતના વિવિધ રંગોનું મંથન કવિહૃદયે
સ્ફુરતો, સૂક્ષ્મ દર્શન સંભવે છે. તે જ કવિતાને
ધરેલું નેવે છે—કવિની સજ્જતા છે, એ મથામણના
ક્ષોભથી વલોવાઈ જવાની. મંથનની એ વેદના તે કવિ-
હૃદયની સંવેદનાનો ભાગ છે જે તેને કવવા પ્રેરી શકે.

‘વાધીવાધીને વેદન વલવલે, જાડે કંઠમાં આજ
રમતા આપો હો! ઋતંભરા! મારી રટણને રાગ.’
આ મંથનની વેદના તીવ્ર છે; તે સિવાય ગાંધીયુગની
કવિભાવના સ્વીકારીને ઉમાશંકરે પોતાની એ
આરંભિક કવિતામાં આમ કહ્યું હશે !

‘તીણી વિદ્યુત્પ્રધારા ઉપર કટકા થે ભરે જળું!
જોડા આંતર નાદે ક્ષુભિત બનવું એ ય ગમશે.’
એવું વરદાન પામવા માટે કવિએ ચૂકવવું પડતું એ
દાવું છે. આ વેદના પોતે જ પોતાના નીમતાથી
વલવલી જાડે એવી છે. એટલે કે તે વલખે છે ને
વિલપે છે પણ. એવી એના અજંપાની ધાલવેલી છે.
જેણે કળવા માટે કવિના કંઠમાં કારમી આગ
જગાડી છે.

અહીં કવિના કંઠમાં પ્રગટવા કરતી કવનવૃત્તિને
આગનું-અગ્નિનું રૂપ આપ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે.
પ્રાચીન સમયથી મનુષ્યની ઉત્તમ ચેતનાની દિવ્યતાને
જણાવવા માટે તેને ‘દિવ્ય અગ્નિ’નું રૂપ આપેલું છે.
અહીં તે કેટલું ચરિતાર્થ છે !

આમ શબ્દપ્રગટનની તૈયારી થતાં, કવિ દેવીને
સંબોધનથી લાડપૂર્વક નિવવણી કરે છે : ‘હિ ઋતં-
ભરા!—જગતનાં મૂળભૂત સત્યોને ધારણ કરનારી
હે માતા! મારી રટણને રમતા રાગ આપો.’ ચિદા-
નંદની રાગલીલા દેખો. પરમ આનંદની લહાણ, એ

કવિતાનું શ્રેષ્ઠ પ્રયોજન અને વ્યંજિત છે. અહીં
દેવી ઋતંભરા જેવી મહાસરસ્વતીને કવિ ભાવપૂર્ણ
‘વાણી’માં આદ્રિભાવે યાચે છે, તે પંક્તિના બહુલ ‘ર’
જેવા અર્ધસ્વરના હળવા મંજુલ સ્વથી સાક્ષાત્ ધાય
છે. સામાન્યપણે, ગુજરાતી ભાષામાં આવતો ‘ઋતં-
ભરા’નો ‘ઋ’ સ્વર પણ ઉચ્ચારણમાં ‘ર’ જેવો જ-
તેના બરનો બને છે; તે અહીં કેવા સાહુજિક વર્ણ-
સંવાદ સ્થાપવામાં ઉપકારક બને છે! ભાવભાષાની
ખેવડી લીલાથી રમણીય આ પંક્તિ, ગીતનો ગુંબર
કરવી ગમે તેવી એક મુંઢર પંક્તિ છે. હવે એક
મુંઢર કદંપનાની દૂક :

‘કદંપનાનો છટો કનકવો, દૂંઢે વ્યોમની કોર
આવો અંગા! એને બાંધવા દિવ્ય દષ્ટિના દોર..’

કવિએ પ્રસ્તુત કદંપનાને એ કનકવાની કદંપનાએ
ચગાવી છે! એ જિંઘાઈ ભવ્યતાના ભાવને પ્રેરક બની
બીજી પંક્તિ લગી પ્રસરે છે. એ પ્રમાણે પંક્તિના
ઉત્તરાધમાં કવિ ‘વ્યોમની કોર’નું એટલે કે અંતિમ
પરમતાવું દૂંઢન પ્રેરીને, અસીમને આવરી લેવાની
ભવ્ય ભાવની લકાર લહેરાવે છે.

આ દૂકની પ્રથમ પંક્તિની પદાવલિની સમ-
પ્રમાણ (Symmetry) અવગણવા જેવી છે. તેમાં
અચ્ચાર અક્ષરી શબ્દ-વ્યોસલાનાં પદો, કુલ ત્રણની
સંખ્યામાં આવેલાં છે; અને તેની વચ્ચે વચ્ચે બીજાં
ત્રણ એકાંતરિયાં દ્વિઅક્ષરી શબ્દ-વ્યોસલાની સાંકળથી
પંક્તિને સુબદ્ધ કરેલી છે. તેનું પરસ્પર સમતોલન
સન્નવાયું છે; એ સહજ કસબથી, લયનું વર્ણાક્રમ
લાલિત્ય રચાયું છે.

કાવ્યપંક્તિમાં બહુસંખ્ય અક્ષરનાં વધારે શબ્દ-
વ્યોસલાં, એ સારી કાવ્યસન્નશક્તિનાં ઘોતક છે.
જો કાવ્યપંક્તિના લયને સંવાદી રીતે ને પંક્તિમાં
ચોગ્ય સ્થાને મૂકી શકાય તો. તેથી પંક્તિની સુશિષ્ટતા

વધે છે. તેનું ઉચ્ચારણ પોતપોતાની રીતે મુખ્યદ્દ હોઈ, કર્ણમંજુલ લાગે છે. ને ગેયત્વ પ્રસન્નકર અને છે. આ મુચ્ચારુ ગીતમાં, બહુસંખ્ય અક્ષરી પદોવાળી ને મુખ્યદ્દ ઉચ્ચારણવાળી પંક્તિઓ ઠીક સંખ્યામાં છે.

કવિતાસર્જનમાં કલ્પનાવિહારનો ઉદ્દેશ પતંગ દ્વારા કરાયો. પણ કલ્પનાને ભાવપ્રતીકૃતિ કરી સમગ્ર કૃતિને આલોકિત કરનાર અને એકાકૃત કરનાર તો કવિનું દર્શન છે. પારના સત્યને આંખવા કરતી કલ્પના વડે, કવિ પોતાના દર્શનને પામે છે, ત્યારે જ કલ્પના ચરિતાર્થ અને છે, કલ્પનાને પોતાનું ઊચિત સ્થાન સાંપડે છે. કવિ, કવિતાદેવીને વત્સલ, રક્ષણીયા માતાના ભાવે ‘અંબા’નું લાડભર્યું સંભોધન આ પ્રસંગે યે કરે છે. એમ કરીને યાચે છે તેની કંને કાન્ત-દર્શનની દિવ્ય અલૌકિક શક્તિ.

કવિ દેવીના પ્રાગટ્ય માટે-સાક્ષાત્કાર માટે ઉપાસના કરે છે, એ ઉપાસનાની વિવિધ રીત આપણે જોઈએ. તેમાં તે લગાતાર લાગી રહ્યા છે. તેને કાળે સેવેલું અપાર ઘૈર્ય, એ કવિને કાળે તપેલું જીવનનું તપ છે. કવિ જે ધૂણી ધાખતી બેઠો છે, તે સાક્ષાત્ ઘૈર્યની જ ધૂણી છે. એ યત્નમાં આંતર સરવતું પ્રજ્વલન અને જીવનનું કવિતા કાળેનું સં-શોધન છે.

‘ધૂણી ધખે મારા ઘૈર્યની, જલતું જીવનકાળ
આસની પારનાં આભડાં બેવા આપો પ્રકાશ.’

આ સાધના છે, ‘દિવ્ય દષ્ટિ’ અર્થે, ‘અંબા’ની કોર’ પામવા અર્થે, ‘...પારનાં આભડાં’ બેવા અર્થે અર્થાત્ આ ત્રણે વાનાંની યાચના તે એક જ વરદાનની યાચના જ છે, અને તે કવિતાના કાન્તદર્શનની. પ્રસ્તુત દૂકનું ‘આભડાં’ પદ, અને આરંભિક પંક્તિનું ‘આભડાં’ પદ, નિરનિરાળા અર્થનાં અંગક છે. પૂર્વમાં તેનો અર્થ ‘વાદળો’ છે. અહીં ‘આકાશ’ અર્થાત્ ‘અંતરિક્ષ’નો અર્થ છે. જેમ અનેક પાતાળોનો ખ્યાલ છે તેવો આકાશલોકનો છે. તેની અનેકતાને, વિશેષ પારગામીત્વ અર્થે પ્રયોજિત છે.

હવે છે છેલ્લી આકાશપૂર્વકની યાચનાની દૂક :

‘પોતકારતા કાઠિ કેસરી બળતા ધરતીના ખાગ’
કલ્યાણી ! આપો કેડી, બની અરતા અરણાને માર્ગ’
દેવી ! આવોને મારી દેરીએ !’

કવિતા સમગ્ર વિશ્વને પોતાનો વિષય કરે છે; અને કવિતામાં વ્યક્ત થતો અગત ભાવ પણ સર્વનો અને છે, તેવો તેનો પ્રમિયો છે. એ દષ્ટિથી, કવિ દૂરનાં ને અંતિક ઉભય એવાં હૃદયવિશ્વના શોકસંતાપોનો ઉદ્દેશ કરે છે. તે કારણે, આ જગતના બધા રહેલા હીરવાણા ખાગને કવિતાની શાતા વડે બચાવી લેવા, કવિ તત્પરતાથી કંઈક ચિત્કારપૂર્વક દેવીને વિનવણી કરી રહ્યા છે : હે કલ્યાણમયી મા ! આ સંતાપ પામેલાં હૃદયોને નિરંતર આશ્વાસને અને નવીન આશાએ ઠારવા માટે, મારી કવિતાને માર્ગ આંજીને માર્ગ કરી આપો. એના વહનની કેડી બની રહો. આ વિશ્વ ભાવ અને ભાવનાથી હૃયું‘ભર્યું’ રહે, તેમાં જ તેનો જયવારો છે. કવિતા ફૂલતા ધાવને ડુઝતા કરે, તેવો તેનો ઈલમ છે. માટે કવિએ તેને ‘કલ્યાણી’ કહી. શક્તિઉપાસનામાં માતાનાં અનેક નામોમાંથી એક નામ છે ‘ક્ષેમ’-કરી,’ તે આ કલ્યાણીનાં અર્થમાં છે.

તેના આ કાર્યની ભૂમિકાને લક્ષમાં લઈ આદર્શ-વાદી કવિ પુનિતભાવે તેને ઉપાસે છે. એવા ઉપાસનાભાવ આપણે ત્યાં ગાંધીયુગ સુધીના કનિઓને અંતરે રહેલા છે; ગાંધીયુગના કવિચિત્તમાં તે વિશેષપણે વ્યક્ત છે. આ પ્રેમમય સમર્પણભાવના સ્વીકાર સહિતની કવિતા-દેવીની ઉપાસનાનો ધર્મ ઉમાશંકરે જે કબો તે અપણે આગળ જોઈ ગયાં; એ જ કાવ્યની પંક્તીની પંક્તિઓમાં એવા કવનનો નાદ તેમણે રજૂ કર્યો છે :

‘પ્રેમો મારે તાપે તપી અવરની શાંતિ સુઝવી
નીચાથી અંધારાં અંજર દસરોયોતિ જગવધી.’

આવો કવિતાનો માનવતા-સંદર્ભનો યોગદો ખ્યાલ આ પંક્તિઓમાં જણાશે. એ જ યુગના અન્ય કવિ આદરણ્યના ‘કવિને’માં પણ એવો ભાવબોધ વરતાય છે. કવિતાસુદરીના નિપાયે આપણે ત્યાં કેટલાંક સુંદર કાવ્યો લખાયાં છે. પણ આ આરોધના-ગીતમાં, એ ભાવ બોલકો બન્યા વિના તેનો દર્શાવો છે; તેથી તે ગીત સૌન્દર્યનું રાસાયણિક રૂપ છે.

અવલોકન

સમર્થાદ સાહસ.

પ્રફુલ્લ રાવલ

કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યનું કોઈ સ્વરૂપ અન્ય ભાષામાં અવતરે તે તે સાહિત્યસ્વરૂપની સંકેતભૂતરૂપિતને નિર્દેશ છે. અન્ય ભાષામાં એ સ્વરૂપ સિદ્ધ થવું એ સર્જકની શક્તિ પર આધારિત છે. સર્વદા એમ બનવું શક્ય બનતું નથી. ક્યારેક કોઈ એક ભાષામાં જન્મેલું સ્વરૂપ અથવા શૈલી ત્યાં પણ મૃત બની રહે છે. પરંતુ પર ભાષાનું સ્વરૂપ જ્યાં એ અવતર્યું હોય તે ભાષામાં ટકે તો તે પરાધાપણના ભાવથી પર થાય તો જ. જપાની ભાષાનું સાહિત્યસ્વરૂપ તાન્કા, એ જ ભાષાના હોઈકુની તુલનાએ એમણું પ્રચલિત છે. છતાં ય તાન્કાનો આગવો-અલાયદો સંગ્રહ આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય તે અવશ્ય ગમે. કોઈ પણ સાહિત્ય-સ્વરૂપના અલગ સંગ્રહો એ સ્વરૂપના સઘન સંશોધનાત્મક અભ્યાસની દિશા ઉઘાડી આપે છે. ‘હોઈફન’ નરમેશ આચાર્યનો હા તાન્કાઓનો સંગ્રહ છે.

તાન્કા એટલે અનુભૂતિ સભર સુરેખ શબ્દ-ચિત્રયુક્ત લઘુ કાવ્ય. અનુભૂતિ સઘન બને તો તાન્કા શબ્દચિત્રથી આગળ ધપે, અન્યથા માત્ર ચિત્રકાવ્ય બની રહે. એ દૃષ્ટિએ તાન્કા માત્ર કંદપન-*image* બનીને અટકી જાય. મહદ્દઅંશે એમ જ બને છે. અલબત્ત, કંદપન-*image*-માત્રથી કાવ્ય ન જ બને એવું નથી.

આ તાન્કાઓમાં ભાવ-અનુભૂતિનું પુનરાવર્તન સર્વિશેષ છે. અનુભૂતિ પાકટ ન બને ત્યારે માત્ર હાલરો જ બની રહે છે, એવા તાન્કાઓ અહીં વિશેષ

જોવા મળે છે. મહદ્દઅંશે અહીં ચિત્રથી આગળ ગતિ વધી નથી. ક્યાંક એક જ ભાવ પુનરાવર્તિત થાય છે. ક્યાંક કૃતકતા પણ જોવા મળે છે.

‘હોઈફન’માંના જે તાન્કામાં સુરેખ શબ્દચિત્રથી દશ્ય ખડું થાય છે તે માણીએ :

‘શિયાળે સહુ
તાપણા સામે ઠીક
કોમળ કરે
સૂર્ય પસવારે જે
તેના તરફ પીઠ.’

શિયાળામાં તાપણું કરવું એ સ્વાભાવિક દશ્ય છે. અહીં એ દશ્યથી ગતિ આગળ છે. તાપણાં સામે સહુ બેઠા છે ત્યારે સૂર્ય પોતાનાં કિરણ રૂપી આહુથી તાપનારની પીઠ પસવારે છે. ‘પસવારે’ શબ્દમાં વાતસ્યનો ભાવ ઈગિત છે. અહીં કંદપન-*image*-સુંદર છે. આવાં કેટલાંક ખીખાં કંદપનો પણ જોઈએ :

‘ગીબ્બ બગેાર
માણસ-પંખી દુઃખી;
તળાવે ભેંસો
ના તમા, કરી તોર
તરે સૂરજખુખી’.

*
હતી સવારે
ચોખ્ખી ચણક ફૂળી,
સાંજ સુપીમાં
ચૈત્રી લીમડી કરે
તે મોર મોર વળી.’

* પ્ર. રૂપાલી પબ્લિકેશન, અમદાવાદ-૧, ર. <

૩૨] કવિલોક • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૩

દશ્ય શબ્દબદ્ધ થયું છે, પરંતુ અંતિમ શબ્દ
'વળી'માં કૃતકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રકૃતિનાં વિવિધ
દશ્યોનાં દર્શને આ કવિએ જે શબ્દચિત્રો ઉપસાડ્યાં
છે તેમાં કયાંક વેદનામિશ્રિત અનુભૂતિ પણ આકારિત
થઈ છે :

જેથું સવારે
પડ્યો છે રાતે હિમ
ફળીમાં છોડ
ચીમળાયાં જે ક્યારે
કાઠું 'અખર સીમ'.

હિમ પડવાથી ફળિયામાં છોડ ચીમળાઈ ગયા છે ત્યારે
સીમ પર જવાની ઇચ્છા સેવનાર કવિને કેવી વેદના
પીડતી હશે ! 'અહીં' માત્ર ચિત્ર નથી, વેદનાસભર
અનુભૂતિ છે. કૃતિમાં નવો જ પરિવેશ નજરે પડે
છે. તાન્કા માત્ર શબ્દચિત્ર જ નથી તેનું નિદર્શન
પ્રાપ્ત થાય છે. વિરહની વેદના પણ તાન્કામાં ચિત્રિત
થઈ છે; જેમકે

'ગામમાં જન
નવ વધૂને લઈ
જતાં સીંચે વૈ
ત્યારથી દોસ્ત, માન
પીડા છાતીમાં થઈ.'

નવવધૂને લઈ જતી જનથી કાન્યનાયકને અતીત-
નું સ્મરણ થતાં એ પીડા અનુભવે છે, તેમાં વિરહની
વેદના અંકિત થઈ છે. અતીતના સ્મરણનું અન્ય
તાન્કા આ રહ્યું :

'હવડ વાવે
જમ્પો ગયેલાં જળ
કયોતયુગ્મ
ધૂપૂ કમ્પાવે
જમ્પો ગયેલી પાળ'.

જમ્પો ગયેલી પણ અગત્ય થતાં કેવી વેદના
અનુભવાય છે !

તાન્કામાં નિહાળેલાં દશ્યનું સંવેદન કલ્પનાને
અળે ઉચ્ચ ડોટિએ પહોંચે છે. જે કલ્પન-image-
મળે છે તે થકી કશુંક નવીન પામી શકાય છે. ચિત્ર-
કાર ચિત્ર બનાવી શકે તેટલું એ કલ્પન પ્રાણવાન
હોય છે. કલ્પનાસભર કેટલાંક તાન્કા આ રહ્યાં :

નાવ સરતી
પાછળ દીવો દરે;
ને ટકરીઓ
ફરતી આકર્ષતી
જળપરીઓ ખરે.

*

નાની ટૂંપડી
તળાવડીના કાંઠા
બેઠો સાંમણું
ફરતી ગીત-કડા
ચૂસું શેરી-સાંઠો.

*

અંધારી રાતે
સૂતો ફળિયે મારા;
કાન્યો ન ચંડઃ
તમરાં તમતમે
કાઝા ટમકે તારા.

*

કાન્યો રાત
શરદ પૂતમની
ફળિયે સૂતો
સુણું ફરતું ગીત
ગણતો આજ તારા.

કવિ તાન્કામાં ક્યારેક પુરાકલ્પન પણ સાંકળે છે.
પુરાકલ્પનયુક્ત તાન્કામાં અનુભૂતિ ઘટ બને છે.
એના વડે માત્ર કલ્પન જ ન મળતાં ગતિ આગળ
વધે છે, અને પ્રાણવાન લઘુકાવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે;
જેમ કે-

કવિતાવૃત્ત

- * હિન્દી કવયિત્રી મહાદેવી વર્માને ૧૯૮૨નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે.
- * શ્રી રમેશ પારેખને 'નર્મદ ચંદ્રક' એનાયત થાય છે.
- * શ્રી ચિત્રુ મોદીના કાવ્યસંગ્રહ 'બાહુક' અને ધીરુ પરીખના કાવ્યસંગ્રહ 'આગિયા'ને ૧૯૮૨નો 'નવનત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર' પ્રાપ્ત થાય છે.
- * રાજકોટથી 'રંગરેખા' સંસ્થા તાન્કાનું સમ્પાદન તૈયાર કરે છે. આ સંપાદન શ્રી રમેશ આચાર્ય કરશે. કવિઓએ પોતાના મૌલિક તાન્કા 'એસ. એસ. રાહી, કેઝર ઇલેક્ટ્રીકલ્સ, સાંગણવા ચોક, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧', એ સરનામે મોકલવા જણાવાયું છે.
- * અવકાશ સાહિત્ય વર્તુળ, બારડોલી તરફથી એક સહિયારો કાવ્યસંગ્રહ તૈયાર થઈ રહ્યો છે. રસ ધરાવનાર કવિઓને પાંચ મૌલિક રચનાઓ 'C/O સ્ટુડિયો રૂપદર્શન, સરદાર બાગ, બારડોલી-૩૯૪ ૬૦૨' એ સરનામે મોકલવા જણાવાયું છે.

સાંભાર સ્વીકાર

ઊર્જા : (ગઝલ અને મુક્તકોનો સંગ્રહ), દિલીપ પરીખ, પાકું પૃ. ૧૩૨, રૂ. ૧૨
પ્રાપ્તિસ્થાન : એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની, ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨
તથા પ્રતિષ્ઠા પુસ્તક ભંડાર એસ. ટી. સ્ટેન્ડ પાસે, લાલ એમ્પર્સ, ટેમ્પર રોડ, રાજકોટ
અનિવાર્ય : વિજય આશર, (ગઝલો-મુક્તકોનો સંગ્રહ), કાચું પૃ. ૬૨, રૂ. ૫,
પ્રાપ્તિસ્થાન ઉપર મુજબ

લકીર : નટવર રાવળ, કાચું પૃ. ૭૨, રૂ. ૮-૧૦, પ્રકાશક : પોતે જ, સાંધના સોસાયટી,
સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫

બ વાહુ : (કચ્છી કવિતાનો સંગ્રહ), ઓસમાન સાદી, કાચું પૃ. ૪૮, રૂ. ૫, પ્રકાશક :
કુંવર પબ્લિકેશન, ૫૦/૪, રામસદન, બ્રાહ્મણવાડા કોસ રોડ, માકુંગા, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૧૯
દૂધના દાણા : (બાલકાવ્યો) ચન્દ્રવદન મહેતા, કાચું પૃ. ૮૮, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ઝગમગિયા : (બાલકાવ્યો) અમૃતલાલ જી. પારેખ, કાચું પૃ. ૮૪, રૂ. ૫, પ્રકા. ઉપર મુજબ
કલિક : જયેન્દ્ર શેખડીવાળા, (કવિનો પ્રથમ કાવ્ય સંગ્રહ), કાચું પૃ. ૬૨, રૂ. ૧૨, પ્રકા.
ઉપર મુજબ

શકુન્તલા : મહેશ શાહ (કવિનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ), કાચું પૃ. ૫૨, રૂ. ૬, પ્રકા.
ઉપર મુજબ

૧૯૮૩ના ડિસેમ્બરમાં પ્રગટ થશે
રાજેન્દ્ર શાહના બધા જ કાવ્યસંગ્રહો એક ગ્રંથનાં

સંકલિત કવિતા

કવિતા ૭૦માં વર્ષ નિમિત્તે પ્રગટ થનાર આ ગ્રંથમાં તેમના 'ધ્વનિ' (૧૯૫૧)થી 'પંચપદ્ય' (૧૯૮૩) સુધીના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના તેજ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત ત્રણ નવા કાવ્યસંગ્રહો—'કિન્નરિકની', 'ત્રિલાવન' અને 'દ્વા સુપણ્ણ' મળીને કુલ સાત કાવ્યસંગ્રહો છે.

ઉંમી સાહજતાં લગભગ ૯૦૦ પૃષ્ઠ, નેચરલ શેડોફે, જાડો ટકાઉ કાગળ, ૨૧x૨૭ સુંદર મુદ્રણ, કાપડની પાટી મજબૂત અમેરિકન બંધાર્થ.

આ ગ્રંથની ખર્ચદ ભાવે રૂ. ૧૨૦ જેટલી કિંમત થાય, પણ આ ગ્રંથ અનેક કવિતારસિકોને સુલભ થાય એ માટે પ્રકાશકે એની રૂ. ૯૦ કિંમત રાખી છે. પણ ૧૯૮૩ના નવેમ્બરનાં ૩૦મી સુધીમાં આગોતરા ગ્રાહકોને આ ગ્રંથ રૂ. ૬૦માં મળી શકશે. ટપાલથી મંગાવનારે રૂ. ૮ વધારાના મોકલવાના રહેશે. રકમ રોકડેથી મોકલવાની રહેશે. એક કે ક્રાફ્ટ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. એક ગ્રાહકને એક જ નકલ મળી શકશે. આવા આગોતરા ગ્રાહકો માટે કુલ ૭૦૦ નકલો અનામત રાખવામાં આવી છે. તે સંખ્યા પૂરી થતાં આગોતરી કિંમતે ગ્રંથ મળી શકશે નહીં. તે નમૂનો આગોતરી રકમ આપે જ નીચેના સરનામે મોકલી આપો.

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ

૧૪૫૪ રાયપુર

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૨

ત્રણ નવા કાવ્યસંગ્રહો: છૂટ. પણ મળી શકશે

પ્રકાશક

જયવદન તડેતાવાલા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ-મુંબઈ

With Best Compliments
From,

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box manufacturers

38 Police Court Lane Fort
BOMBAY 400 001

Phone : 266544

With Best Compliments
From

POLYOLEFINS INDUSTRIES LIMITED
MAFATLAL CENTRE NARIMAN POINT
BOMBAY 400 021

ગાંધી બચતની ગવી યોજના **છ પર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો (શ્રેણી: ૬/૭)**

વાર્ષિક ૧૨ ટકાનું આકર્ષક વ્યાજ

છ પર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્ર

(છઠ્ઠી શ્રેણી)

- રૂ. ૧૦૦ના અમણા કરતાં વધુ
 રૂ. ૨૦૧.૫૦ પૈસા મેળવો.
- બચતપત્રો રૂ. ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦,
 ૧,૦૦૦ અને ૫,૦૦૦ના મૂલ્યમાં
 મળી શકશે.
- વાર્ષિક ૧૨ ટકા અ.વૃ. વ્યાજ
 પાકતી મુદતે મેળવો.

છ પર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્ર

(સાતમી શ્રેણી)

- પ્રતિ છ મહિને વાર્ષિક ૧૨ ટકાના
 દરે વ્યાજની ચૂકવણી.
- બચતપત્રો રૂ. ૧૦૦, ૫૦૦, ૧,૦૦૦
 અને ૫,૦૦૦ના મૂલ્યમાં મળી શકશે.

નિશિષ્ટ સવલતો:

- વારસ નિયુક્તિ (નોમીનેશન)ની
 સગવડ વ્યક્તિગત ઉપરાંત હવે
 સંયુક્ત નામે લેવામાં આવતાં આ
 બચતપત્રોમાં મળી શકશે.
- આ બચતપત્રો વ્યક્તિગત ઉપરાંત,
 સંયુક્ત નામે પણ લઈ શકાશે.
- રોકાણની મર્યાદા નથી.
- આવકનું સ્થળે કર કપાતો નથી.
- ત્રણ વર્ષ બાદ, વટાવી શકાય.
- કરપાત્ર વ્યાજની ગણતરી વરસો-
 વરસના હિસાબમાં લેવા જરૂરી
 મરિફિટો મેળવી શકાય છે.
- રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ સુધી સંપત્તિવેર-
 માંથી મુક્તિ. રૂ. ૩,૦૦૦ સુધીનું
 વ્યાજ કરચુક્ત.

વધુ માહિતી માટે:

નણકની પોસ્ટ ઓફિસ, નિલ્લા કલેક્ટર કચેરી; નામન નિયામક, ગાંધી બચત-રાજકોટ, વડોદરા, અમદાવાદ;
 રાષ્ટ્રીય બચત સંસ્થા, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ કે અધિકૃત એજન્ટોના સંપર્ક સાથે.

— સંયુક્ત સચિવ, નાની બચત, ગુજરાત રાજ્ય

ગર્ભદાનો આધાર સિલા બનશે આપની બચત

સંસ્કૃત સાહિત્યે એમને આકર્ષ્યા હતા તેમ પછીથી અંગ્રેજી સાહિત્યના પણ એ રસિક અભ્યાસી બન્યા હતા. આ ઉભય સાહિત્યોમાંની પ્રશિષ્ટતા મનસુખભાઈ પર પ્રભાવક નીવડી. આ અભ્યાસ એમની ઘૂંટાયેલી કવિતાનું રક્ષય છે.

પોતાની કવિકારકિર્દીના આરંભમાં જ એમણે પળોટાયેલા છંદો, પ્રશિષ્ટ કાવ્યબાની, ભાવોદ્રેકપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ આદિથી કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. ‘અભિમન્યુ’ ઉપરાંત મહાભારત પર આધારિત ‘યુદ્ધારંભ’, ‘અશ્વત્થામા’, ‘પહેલો દિવસ’, ‘બીજો દિવસ’, ‘ત્રીજો દિવસ’ અને ‘મહાપ્રસ્થાન’ એમનાં ધ્યાનાર્હ અંકડાવ્યો છે. એમનામાં કાન્તની સૌષ્ઠ્યપ્રિયતા છે તો ન્હાનાલાલીય વાફીયા પણ છે. ગાંધીયુગમાં કાન્તનો અંકડાવ્ય-સર્જનનો વારસો મનસુખભાઈએ સફળતાથી દીધાવ્યો હતો.

એમના કાવ્યસંગ્રહો ‘કલદોલ’ (૧૯૩૩), ‘આરાધના’ (૧૯૩૯) ‘અભિસાર’ (૧૯૪૭), ‘અનુભૂતિ’, ‘ફૂલો ઝોગળ્યો’ (૧૯૭૫) પર નજર નાખતાં એમાંનું છંદોવૈવિધ્ય અને છંદપ્રભુત્વ, એમાંનો અભિવ્યક્તિ-સંયમ, એમાંનું વિષય અને કાવ્યસ્વરૂપનું વૈવિધ્ય, ઊર્મિ અને ચિંતનોર્મિના નિરૂપણ ઉપરાંત કથન-વર્ણનની દૃષ્ટિપૂત માતૃજત કોષ પણ કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેશે નહિ. એમણે શુદ્ધ સુઘડ છંદોબદ્ધ કાવ્યરચનાઓની સાથે સુમધુર ગીત, ક્યારેક ગઝલ અને અંતે ગદ્યકાવ્યો પણ આપ્યાં છે. આમ, સમય સાથે કદમ મિલાવનાર મનસુખભાઈ અણુધ પ્રયોગ-જોરીનો ભોગ બન્યા નહોતા, એ પણ એટલું જ નોંધપાત્ર છે.

પ્રણય, પ્રકૃતિ અને પ્રભુ જેવા સનાતન કવન-વિષયો સાથે એમણે યુદ્ધોત્તર માનવીય અવદશાજન્ય આધુનિક કાવ્યવિષયો પર પણ પોતાની કલમ ચલાવી છે. જે કે એમાં એમનો કોઈ ખાસ વિશેષ પ્રકટવા પામ્યો નથી. આમ છતાં ય એક કેળવણેલી કલમનો

ચમત્કાર એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં ‘ફૂલો ઝોગળ્યો’ નામક સંગ્રહમાં જરૂર આસ્વાદી શકાય છે. આમ. ગાંધીયુગમાં ઉછરેલા આ કવિએ અનુગાંધીયુગમાં પોતાનું કાવ્યસર્જન મંદવેચે ચ ચાલુ રાખ્યું હતું, એ એમની આજરતી જતી સિસૃક્ષાનું અનિવાર્ય પરિણામ.

મનસુખભાઈની સતત અધ્યયન-અધ્યાપન વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનો પરિપાક એમની સફાઈદાર કમનીય કાવ્ય-રચનાઓમાં જોતરેલો આસ્વાદી શકાય છે. પોતીકા માપદંડથી એમણે કાવ્યસર્જનની શુણ્વત્તા જળવવાનો સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમ દુકાં ઊર્મિકો અને મધ્યમ કદનાં ચિંતનોર્મિ કાવ્યોમાં મનસુખભાઈની કવિપ્રતિભા કાંજેલી દેખાય છે તેમ દીર્ઘકાવ્યોમાં પણ એમની પરલક્ષી કવિપ્રતિભા ઠોળેલી અનુભવાય છે.

જેમ મૌલિક કાવ્યસર્જનમાં, કાલ્પિદાસ-ભવભૂતિ, ‘મલવનંતરાય કોઠોર, કાન્ત, ન્હાનાલાલ આદિની અસરો ઝીલીને પોતીકા મુદ્રા એમણે પ્રકટાવી હતી તેમ કાવ્યનુવાદક તરીકે પણ એમણે સૂઝ અને સામર્થ્ય દાખવ્યાં હતાં તે એમણે કરેલાં ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ’, ‘ભગવદ્ગીતા’ અને અન્ય વિદેશી કાવ્યોના છૂટક અનુવાદો જોતાં જણાઈ આવે છે. સુન્દરમ-ઉમા-શંકરની પેઠીના પાંચ સિદ્ધ કવિઓનાં નામો ગણવાનાં હોય તો એમાં એક નામ મનસુખલાલ ઝવેરીનું અચૂક આવે. પાકા અંગ્રેજ જેની સંયમશીલતા અને સભાનતા એ જેમ તેમના વ્યક્તિત્વનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો તેમ તેમની કવિતાનાં ય અંશો. આવા એક દૃષ્ટિપૂત કવિ-વિવેચક-આધ્યાપક મનસુખલાલ ઝવેરીનું ૧૯૮૧ના આગસ્ટની ૨૮મી તારીખે મુંબઈમાં વિલેપાર્લે ખાતે આવેલી નાણાવટી હોસ્પિટલમાં ૭૪ વર્ષની વયે અવસાન થતાં યુગરાતી સાહિત્યે ગાંધીયુગના એક નોંધપાત્ર સર્જકને ગુમાવ્યા છે.

◁ મનમુખલાલ ઝવેરી

(જન્મ : ૧૯૦૭ અવસાન : ૧૯૮૧)

જગદીશ વ્યાસ ▸

જગદીશ (હિલ્ડા'કર) વ્યાસને જન્મ ૧૯૫૯ ના ઓગસ્ટની ૧૮મીએ. વતન સુરેન્દ્રનગરમાં પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી સર્થ ૧૯૮૦માં બી. એ. થયા છે. ૧૯૮૦થી એમદાવાદમાં રહે છે અને ૧૯૮૨માં ગુજરાતી વિષય સાથે એમ. એ.ની પરીક્ષા કૃતીની રીતે. વાંચવું, વાતો કરવી અને કરવું એ એમનેતા શોખ.

(૪, સજ્જતનગર, પૂર્ણાનંદ આશ્રમ પાસે, સ્ટેડિયમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪)

With Best compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32 R. Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches

૧૨૧/૭૪
૩૧/૧૮

ગુજરાતી
કવિતાનું
ઋતુપત્ર

વિલોક

સંસ્થાપક
રાજેન્દ્ર શાહ
તંત્રી
ધીરુ પરીખ

શરદ
૨૦૩૯
સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૩
સર્ગાંગ અંક ૧૫૫
દિન અંક

૮૩

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • શરદ • ૨૦૩૯ • સળંગ અંક ૧૫૫ દિવસ અંક ૮૩

કાવ્યો

યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તરસ્વર્ગારોહણ ૧૫ ઉશનસ
ચલ, કવિ ! ચલ ! ૨૪ ચંદ્રકાન્ત શેઠ
વર્ષાગીતો ૨૮ શશિશિવમ્
હું ૩૦ કૃષ્ણ દેવે
શરદાગમને ૩૧ જયન્ત પાઠક
હું તો અડધી જાગૃતે... ૩૧ વિનોદ જોશી
ચાર ગઝલ ૩૧ મુકુલ ચૌકસી
સ્વપ્નાક્ષીની ગઝલ ૩૨ હેમન્ત દેસાઈ
ક્યાં સુધી ૩૨ રમણિક સોમેશ્વર
એતો સમાજ થાય ૩૩ ભરત યાસિક
ઝાડ ફોટોકાટ છે ૩૩ હર્ષદેવ માધવ
વગડો ૩૩ નંદકુમાર પાઠક
વતનમાંથી વિદાય થતા મિત્રને ૩૪ ધીરેન્દ્ર મહેતા
તડપન ૩૪ પુષ્કરરાય જોશી
કાદંબરી ૩૫ હર્ષદ ચંદ્રારાણા
હું ૩૫ દિલીપ પરીખ
જાગરદસ્ત હોઉં છું ૩૫ અશોકપુરી ગોસ્વામી
શીખો નથી ૩૫ ભરત પાલ
વનપર્વનું વાચન ૩૬ વિશ્વ ગણાત્રા
બે પાટાની વચ્ચે ૩૭ લીના પરીખ
અને... ૩૭ ગિરીન જોશી
શેઠા વચ્ચે ૩૭ હરિહર જોશી

ગદ્ય

કવિતા વિશે ૧ નર્મદ
'આરોહણ' ૨ નિરંજન ભગત

આસ્વાદ

એક અન્યધાર્મિક ૩૮ ચંદ્રકાન્ત ટોપીરાળા
કવિતાવૃત્ત ૪૩

સાષ્ટેભ્યર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૩

તંત્રી : ધીરુ પરીખ

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક
ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ નો આ વિશેષાંક
પ્રાપ્ત કરવા તમારું લવાજમ
રૂ. ૨૫ આજે જ મોકલી આપો.

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ નિરંજન ભગત

- ૦ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષાની છ ઋતુમાં ફર
ગે માસે — ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન,
ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં
પ્રકટ થાય છે.
- ૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં
રૂ. ૬૦ થા પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા
ડો. ૧૦
- ૦ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ : ૧. 'લાવણ્ય',
વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯.
૨. વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણભવન, રિલીફ
રોડ, અમદાવાદ-૧ થા સ્ટેશન રોડ, આણંદ.
૩. સૌરભ પુસ્તક બંડાર, રિલીફ રોડ,
પાદશાહની પોળ સામે, અમદાવાદ-૧
આ અંકની છટકે વિંમત રૂ. ૫
આછવન લવાજમે રૂપિયા ૨૦૦

તમામ પત્રચેવહારનું સરનામું :

'લાવણ્ય', વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

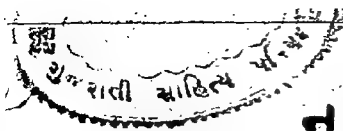
'લાવણ્ય', વિજય પાર્ક

નવરંગપુરા અમદાવાદ-૯

સુદ્રાસ્ય

નવરંગપુરા પોલીસ સ્ટેશન પાછળ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

નવ્ય કવિ શ્રેણી

આગોતરા ગ્રાહકોની યોજના

‘કવિલોક દ્રશ્ટ’ નવ્ય કવિઓનાં કાવ્યોની એક પ્રકાશન શ્રેણીનો આરંભ કરે છે.

આ શ્રેણીમાં શ્રી વિનોદ જ્ઞેશી અને શ્રી જગદીશ વ્યાસના બે કાવ્યસંગ્રહો ૧૯૮૪ના જાન્યુઆરીમાં પ્રકટ થશે.

પ્રત્યેક પુસ્તક કાઉન ૪૮ પૃષ્ઠનું હશે. ભારે કાગળ, સુંદર સુધડ મુદ્રણ અને મજબૂત બંધાઈના આ પુસ્તકની કિંમત આજના બજારભાવે રૂ. ૭ જેટલી થાય. પરંતુ કવિતારસિકોને આ આગોતરા ગ્રાહક થવાની યોજના હેઠળ માત્ર રૂ. ૪-૫૦માં મળી શકશે. આ માટે ૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ પહેલાં આગોતરા ગ્રાહક થવું જરૂરી છે.

આગોતરા ગ્રાહકની આ યોજનાનો લાભ લેવા આજે જ રૂ. ૪-૫૦ રોકડા અથવા મની ઓર્ડરથી મોકલી આપો.

વ્યવસ્થાપક : ‘કવિલોક’, ‘લાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

ડિસેમ્બર ૧૯૮૩નો અંક

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક

૦ ગયા વર્ષે જેમ સાત મહાકાવ્યોને લગતો 'મહાકાવ્ય વિશેષાંક' પ્રકટ કર્યો હતો તેમ આ વર્ષે પ્રકટ થશે 'પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક'. આ દ્વારાર વિશેષાંકમાં આપણાં પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો 'કુમારસંભવ' અને 'રઘુવંશ' (કલિદાસ), 'કિરાતાનુંન' (ભારતિ), 'શિશુપાલવધ' (માધવ), 'નૈપથ્યરિત' (હર્ષ) ઉપરાંત 'બુદ્ધચરિત' અને 'સૌન્દર્યનંદ' (અંબીયોપ) પર સંસ્કૃતનાં અને ગુજરાતીનાં વિદ્વાનોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો અને આંશિક અનુવાદો પ્રકટ થશે. પ્રત્યેક મહાકાવ્યને લગતી મહત્ત્વની સંદર્ભસૂચિ પણ એમાં હશે. આ અંકના લેખકો : સર્વશ્રી ઉમાશંકર જોશી, જયન્ત પાઠક, ઉશનસ, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, કનુભાઈ જાની, તંપસ્વી નાન્દી, ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા, ગૌતમ પટેલ, રાજેન્દ્ર નાણાવટી, પરમાનંદ દવે, વિજય પંડ્યા, સુરેશ મજમુદાર, ધીરુ પરીખ વગેરે.

■ આ વિશેષાંક જાન્યુઆરી ૧૯૮૪માં પ્રકટ થશે.

■ આ વિશેષાંક ૩૦ નવેમ્બર ૧૯૮૩ સુધીમાં રૂ. ૨૫ ભરી 'કવિચોક'ના ગ્રાહક થનારને નિયત લવાજમમાં મળી શકશે. તમારું લવાજમ આજે જ મોકલી આપો.

આ વિશેષાંક છૂટક મળી શકશે નહિ.

આગોતરા ગ્રાહક

'પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક'ની સઘળી સામગ્રી ભારે કાગળ પર છપાઈને પાંકા પૃઠાંની અમેરિકન બંધાઈના 'પંચમહાકાવ્ય' નામક ગ્રંથ રૂપે જાન્યુઆરી ૧૯૮૪ના અંકે પ્રગટ થશે. આ ગ્રંથની કિંમત ગ્રંથ પ્રકટ થયા પછી રૂ. ૨૫-૦૦ રહેશે. પરંતુ ૧૫ જાન્યુઆરી ૧૯૮૪ સુધીમાં આગોતરા ગ્રાહક થનારને આ ગ્રંથ માત્ર રૂ. ૧૫ માં જ મળી શકશે. તમારી નકલ બનતી ત્વરાએ રૂ. ૧૫ મોકલી નોંધાવી દેશો. રકમ નીચેના સરનામે મોકલી આપશો.

સાત મહાકાવ્યો

પાંકા પૃઠાંની અમેરિકન બંધાઈનાં ૩૦૦ પૃષ્ઠ અને ૭ આઈ પેટ્રોસવાળા આ અમૂલ્ય ગ્રંથની કિંમત આજના બજારભાવે રૂ. ૫૦ થી વધુ થાય. પરંતુ કાવ્યરસિકોને એ સહ કિંમતમાં મુલ્ય થાય એ આશયથી એની કિંમત માત્ર રૂ. ૨૪ + સ્વાતંત્રી ખર્ચના રૂ. ૪ રાખી છે. આ અમૂલ્ય સંદર્ભગ્રંથની મર્યાદિત નકલો જ છે. એ ખસોસે ચર્ચાનય તે પહેલાં ખાત કરી લેશો. શાળા-મહાશાળા અને ગ્રંથાલયો માટે આ અભ્યાસ-ગ્રંથ અનિવાર્ય પુરવાર થશે. રકમ નીચેના સરનામે મોકલશો :

'સાવણ્ય', વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

કવિત્નોક

॥ૐ વાક્યે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઐર્મિર્મ પદિ॥

કવિતા વિષે

અમાજ અને વિચાર એ બેનો પરસ્પર અને એ વસ્તુઓ વિશે કહેવાનું છે તેની સાથે થયેલો સારો સંબંધ છે, અને એવું છે વાસ્તે કવિઓ પોતાનાં રસજ્ઞાનનાં તાનમાં મધુરી રસિક કવિતા કરે છે.

આની એટલે બોલવાની તથા લખવાની છતા. “આની?” કેટલીક રીતે જરૂરી છે પણ શું તેને જ કવિતા કહેવી? શું લક્ષિતવૃત્તને આ રીતે બોલીએ તો શું તે કવિતા કહેવાય?

ર ર ર ર ર ર ર, ર ર ર ર ર ર, લ લ લ લ લ લ લ, લ લ લ લ લ લ;

વ વ વ વ વ વ વ, વ વ વ વ વ વ, સ સ સ સ સ સ સ, સા સ સા સ સા.

ના, ના, રાગ કંઈ કવિતા નથી; કવિતા તે એક જૂદી જ મૂનની તર્કશક્તિ છે જે રાગના રૂપમાં અવતરીને બહાર આવે છે. તોપણ, મનમાંહેલા ઉભરાને રાગના અલાપ રૂપે જ બહાર કહાડીએ તો તે અલાપને કદાપિ સાધારણ અર્થમાં કવિતા કહીએ તો ચાલે, પણ વિશેષ અર્થમાં નહીં. અલાપને અથવા સુંદર મધુર અવાજને જ માત્ર ભાષાકવિતાપ્રકરણમાં કવિતા નથી કહેતા. ત્યારે ભાષાકવિતા તે શું? પિંગળપ્રવેશમાં લખ્યા પ્રમાણે શું અક્ષર માત્રાના નિયમવાળી જ ભાષાને કવિતા કહેવી?

ના; કવિતા ગદ્યને વિષે પણ હોય છે. ગદ્યમાં લખનારા મોટા કવિ હતા, છે ને થશે, માટે હવે ભાષાકવિતા (પદ્યી ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં હોય) કોને કહેવી?...અમે આમ સમજીએ છીએ કે જે તર્કશક્તિથી સાર્થવાણીમાં રસનું અવતરણ થયું હોય તે કવિતાશક્તિ અને સાર્થવાણીમાં અવતરેલો તર્કશક્તિ જે રસ તે કવિતા.

નમ્રદ

(‘કવિ અને કવિતા’માંથી)

‘આરોહણ’

નિરંજન ભગત

બલવન્તરાયે ‘આરોહણ’ પૃથ્વી છંદમાં પ્રવાહી પદ્યમાં રચ્યું છે. કવિજીવનના બ્રાહ્મભૂટર્થી જ બલવન્તરાયના કાવ્યવેધનું પરમ અને ચરમ લક્ષ્ય, બલવન્તરાયના કાવ્યારોહણનું મેતુશિખર હતું મિલ્ટનનું મહાકાવ્ય. પણ ગુજરાતી પદ્યરચનાની પરંપરામાં એમના આ કાવ્યારોહણના સાધનનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં ન હતું. એથી એમને આ મહાકાવ્ય સિદ્ધ કરવું હોય તો તે પૂર્વે એમણે એ સાધન સિદ્ધ કરવું અનિવાર્ય હતું. મિલ્ટનના મહાકાવ્યનું સાધન છે બ્લૅંક વર્સ. બલવન્તરાયે ગુજરાતી પદ્યરચનામાં આ સાધન—એટલે કે બ્લૅંક વર્સ—અથવા એનું સમકક્ષ એવું કોઈ પ્રવાહી પદ્ય—સિદ્ધ કરવું અનિવાર્ય હતું. આ પ્રવાહી પદ્ય એ બલવન્તરાયના કાવ્યપુરુષાર્થમાં પ્રજોતો પ્રશ્ન હતો.

સુદીર્ઘ કાવ્ય, મહાકાવ્ય માટે પદ્ય અનિવાર્ય છે પણ એ પદ્ય અગેય અને પ્રવાહી હોવું જોઈએ એ પ્રથમથી જ એમનું ઇદ્દર્શન હતું. એવું પદ્ય મધ્ય-કાલીન ગુજરાતી માત્રામેળ, સંખ્યામેળ, લયમેળ છંદોમાં ગેયતા અને એકવિધતાને કારણે અશક્ય છે, અન્ય આચીન સંસ્કૃત અક્ષરમેળ છંદોમાં પણ દૃઢ યતિ અને એથી દૃઢ તાલબંધને કારણે શક્ય નથી, એકમાત્ર પૃથ્વી છંદમાં જ શિથિલ યતિ અને શિથિલ તાલબંધ અને એને પરિણામે વિરામવૈવિધ્ય, પ્રવાહવૈશિષ્ટ્ય, વાક્યો-વ્યય અને પરિચ્છેદને કારણે સુશક્ય છે એ બલવન્તરાયને સ્પષ્ટ હતું. આ પૃથ્વીદર્શન એ એમની પિંગલ-પ્રતિભાની સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ છે. એમણે પ્રાસરહિતત્વ અને યતિસ્વાતંત્ર્યસહિતત્વ (એટલે કે યતિભંગ અને સ્લોકભંગ) દ્વારા પૃથ્વી છંદની એકે એક શક્યતા અને

ક્ષમતા દ્વારા ગુજરાતી પદ્યરચનામાં અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સનું સુદીર્ઘ કાવ્ય, મહાકાવ્યનું સાધન સિદ્ધ કરવાનું શુદ્ધ અગેય પદ્ય, પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો કવિપુરુષ કર્યો હતો.

બલવન્તરાયનો પૃથ્વી છંદ અને એનું પ્રવાહી પદ્ય પૂર્ણ અર્થમાં અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સનો પયલ છે પૃથ્વીમાં પ્રાસરહિતત્વ છે એથી એ સ્થૂલ અર્થમાં બ્લૅંક (પ્રાસશૂન્ય) છે. એમાં અત્યંતિરહિતત્વ છે એથી સૂક્ષ્મ અર્થમાં પણ બ્લૅંક (પ્રવાહી) છે. એમાં શ્લોક ભંગ છે, એથી એમાં વાક્યોવ્યય અને પરિચ્છેદ પર છે. છતાં એ અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સ છે 1 અંગ્રેજી ભાષામાં સ્વરભાર છે અને ગણવિકલ્પ એની પદ્યરચનામાં સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યનું રહસ્ય છે. અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સ એ દિસ્વરી આપેલ ગણના પાંચ પુનરાવર્તનોની પ્રાસરહિત પંક્તિ unrhymed iambic pentameter છે. એમાં આપેલ ગણના કુલ તોર ગણ વિકલ્પો—બે એકસ્વરી, ત્રણ દિસ્વરી અને આઠ ત્રિસ્વરી ગણવિકલ્પો—શક્ય છે. એથી એમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ગણવિકલ્પ છે. પરિણામે એમાં કોઈપણ બે પંક્તિમાં ભાગ્યે જ એકસમાન લયબંધ હોય છે. એક જ પંક્તિમાં પાંચે પાંચ આપેલ ગણ અને એક જ પંક્તિમાં પાંચે પાંચ ગણવિકલ્પ એમ બે આત્યંતિક કક્ષાની વચ્ચે, એટલે કે આદર્શ પદ્ય અને પૂર્ણ ગદ્યની બે આત્યંતિક કક્ષાની વચ્ચે અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સમાં અનંત લયવૈવિધ્ય, લયની અનંત લીલા પ્રગટ થાય છે. બ્લૅંક વર્સ એ અંગ્રેજી પિંગળનું સૌથી મહાન ગૌરવ છે અને ગણવિકલ્પ એનો આત્મા છે. ગુજરાતી ભાષામાં

સ્વરભાર નથી. ગુજરાતી પદ્યરચનામાં પ્રાચીન ગુજરાતી માત્રામેળ અને સંખ્યામેળ જોદોમાં માત્રા અને અક્ષરની સંખ્યા નિશ્ચિત છે. એથી એમાં નિશ્ચિત સંખ્યાની માત્રા અને નિશ્ચિત સંખ્યાના અક્ષરના લય-એકમનું પુનરાવર્તન છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત અક્ષરમેળ જોદોમાં અક્ષરની સંખ્યા નિશ્ચિત છે એટલું જ નહીં, પણ પ્રત્યેક લઘુગુરુ અક્ષરનું સ્થાન પણ નિશ્ચિત છે. એથી સમગ્ર પ્રકૃતિ જ લયએકમ છે અને એનું પુનરાવર્તન છે. આ કારણે અંગ્રેજી પિંગળમાંના ગણ-વિકલ્પના અર્થમાં ગુજરાતી પિંગળમાં ગણવિકલ્પ શક્ય જ નથી. એથી એમાં અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સમાં જેવી અને જેટલી નિર્બંધતા અને નમનીયતા શક્ય છે તેવી અને તેટલી પૃથ્વી સુદ્ધાં કોઈ જોદોમાં શક્ય નથી. સૌ જોદોમાં-પૃથ્વી સુદ્ધાંમાં-એક પ્રકારની નિરસતા અને એકવિધતા અનિવાર્ય છે. દૂકમાં, ગુજરાતી ભાષામાં પૃથ્વી કે અન્ય કોઈ જોદોમાં પ્રવાહી પદ્ય શક્ય હશે પણ અંગ્રેજી ભાષાનો બ્લૅક વર્સ અશક્ય છે. પૃથ્વી સમેત ગુજરાતી પ્રવાહી પદ્યમાં અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સની શ્રીમતતા અને ઊર્જિતતા અશક્ય છે.

આમ, બલવન્તરાયનો પૃથ્વી, એમના અન્ય જોદો, એમનું પ્રવાહી પદ્ય અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સનાં સંપૂર્ણ અર્થમાં બ્લૅક વર્સ નથી. પણ એનું કારણ એમની અશક્તિ કે અકુશળતા નથી. એનું કારણ ગુજરાતી ભાષાની આ વિશિષ્ટતા અને ગુજરાતી પદ્યરચનાની આ લાક્ષણિકતા છે. આમ, પૃથ્વી જોદો અને પ્રવાહી પદ્ય અંતિમ પરીક્ષામાં નિર્ણય-નિષ્ફળ છે એ અંગે બલવન્તરાયને કોઈ ભ્રાંતિ કે શંકા ન હતી. નર્મદથી માંડીને અનેક કવિઓએ અનેક પ્રકારે ગુજરાતીમાં બ્લૅક વર્સનો પ્રયોગ કર્યો એમાં પૃથ્વી જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, પૃથ્વી જ અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સની નિકટમાં નિકટ છે, અન્ય કોઈ પ્રકારે પૃથ્વી અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સથી કનિષ્ઠ નથી—

પૃથ્વી અંગે એમણે એવો પક્ષપાત કર્યો. પણ પછી પૃથ્વીમાં અંગ્રેજી બ્લૅક વર્સનાં અન્ય ગુણલક્ષણો છે પણ એમાં એનું શ્રેષ્ઠ ગુણલક્ષણ—લયવૈવિધ્ય, ગતિવૈવિધ્ય નથી એવો અંતિમ એકરાર પણ કર્યો હતો એમાં એમની બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતાની પ્રતીતિ થાય છે. એથી જ પૃથ્વી સુદીર્ઘ કાવ્ય, મહાકાવ્ય માટે પર્યાપ્ત નથી પણ એમનાં સોનેટ, ઓડ આદિ લઘુમધ્યમ કદનાં ચિન્તનોર્મિકાવ્યો માટે—આરોહણ માટે તો અવશ્ય પર્યાપ્ત હોતો. એમણે ભણે મિલ્ટનનું મહાકાવ્ય અને એનું સાધન—બ્લૅક વર્સ—સિદ્ધ ન કર્યું, પણ સોનેટ, ઓડ આદિ ચિન્તનોર્મિકાવ્ય અને પૃથ્વી આદિ પ્રવાહી પદ્ય તો સિદ્ધ કર્યું જ છે. અને કવિતાનાં મહામંદિરો—પદ્યનાટક અને મહાકાવ્ય—ના ગર્ભદારનું ઉદ્દઘાટન કર્યું છે. આ નિષ્ફળતા પણ એમનું નાનું સનું સદ્ભાગ્ય નથી. એનું પણ મોટું મૂલ્ય છે. આ નિષ્ફળતા પણ કાવ્યપુરુષનો અનુગ્રહ છે.

પ્રવાહી પદ્ય નહીં તો પદ્યનાટક, મહાકાવ્ય કે ચિન્તનોર્મિકાવ્ય નહીં. પાંચ સદીની ગુજરાતી કવિતાની પરંપરામાં પ્રવાહી પદ્ય હતું જ નહીં, ગેય પદ્ય હતું. એથી બલવન્તરાયે સૌપ્રથમ તો કવિતા અને સંગીતનું દ્વૈત છે એ સ્પષ્ટ કર્યું. કવિતા અને સંગીત સ્વતંત્ર કળાઓ છે એ સિદ્ધ કર્યું. એથી કવિતા-માધુર્ય સંગીતમાધુર્યથી ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ કર્યું. કવિતામાંધુર્ય એ અર્થ અને ભાવના આરોહઅવરોહનું, અર્થ અને ભાવના પ્રવાહના લયનું માધુર્ય છે. અને એ સંગીતમાધુર્યથી એટલે કે સ્વરના આરોહઅવરોહના, સ્વરના પ્રવાહના લયના માધુર્યથી ભિન્ન છે એ સિદ્ધ કર્યું. આમ, એમણે કવિતા અને સંગીત વચ્ચેની દૃઢ અને નિશ્ચિત સીમાનું સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ રેખાંકન કર્યું. અને તે પણ ભૂતકાળમાં યુગોથી જેમાં કવિતા અને સંગીતનો અવિરોધ અને અવિરત સંબંધ હતો

તે ઊર્મિ'કાવ્યના જ સ્વરૂપમાં. એથી લવિધ્યમાં હવે
જો કવિતા અને સંગીતનો સંબંધ થાય તો એ ગેર-
કાનૂની સંબંધ જ થાય એમ કવિતા અને સંગીત
વચ્ચેનો અંતિમતાપૂર્વકનો વિચ્છેદ સિદ્ધ કર્યો. કવિતા
અને સંગીતના વિચ્છેદ વિના, અગ્રેય પદ્ય વિના, પ્રવાહી
પદ્ય વિના, 'આરે હણ' અને એનાં જેવાં ચિત્તનોર્મિ-
કાવ્યોનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં કલ્પનું અશક્ય છે.

અલવનતરાયની કેટલીક ડાયરીનોંધોને આધારે પૃથ્વી
અને પ્રવાહી પદ્યના કમમદ્દ ગણવિકાસનું સંશોધન
શક્ય છે. ૧૮૮૮ના નવેમ્બરની ૨૧મીની ડાયરીનોંધમાં
એમણે નોંધ્યું છે કે પ્રિન્સિપાલ મેંકમિલને એમને
મિલ્ટનનું 'પેરેડાઈસ લોસ્ટ' ભેટ આપ્યું-ખાસ તો એમાં
મેંકમિલનનું વિવરણ હતું એ માટે નહીં, પણ એમાંની
કવિતા અને એમાંના અંગ્રેજી ભાષાના સર્વશ્રેષ્ઠ પદ્યોંક
વર્સ માટે. આમ, ૧૮૮૮માં એમણે મિલ્ટનના મહા-
કાવ્યનું અને પદ્યોંક વર્સનું વાચન કર્યું હતું. એની
પ્રેરણાથી ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો
વિચાર એમને ૧૮૬૦માં આવ્યો હતો. ૧૮૬૯ના મેની
૧૬મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે એ માટે
અલગ તોટક આદિ જાંદોમાં જ એક પ્રકારે પ્રયોગ
કરવાનો પ્રયત્ન આવેગ એમણે અનુભવ્યો હતો અને
એક પછી એક એમ પાંચ દિવસમાં જે પાંચ પત્રો
કાન્તને લખ્યા હતા એમાં એ પત્રો આ પ્રવાહી પદ્ય
અને એના પ્રયોગો અંગે હતા. પછી ૧૮૬૨ના જાન્યુ-
આરીની ૨૨મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે
ભરૂચથી પૂનાના ટ્રેઈનપ્રવાસમાં વિદાયની વેદનાથી પર
થવાના પ્રયત્નમાં અને સાથે સાથે પવનના પ્રવાહોમાં
વિચાર અને ઊર્મિની વચ્ચે અસ્તિત્વ આંદોલનું હતું
એ પરિસ્થિતિમાં ટ્રેઈનના લયની પ્રેરણાથી ખીજ વાર
અલગ તોટકમાં ત્રણ પંક્તિનું એક નેતરકણું એમણે
રચ્યું હતું. આ એમનો પ્રવાહી પદ્યનો પ્રથમ પ્રયોગ

હતો. પછી ૧૮૮૨ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી અને મેની
૭મીની વચ્ચે પ્રાસરિત પૃથ્વી જાંદોમાં પ્રવાહી પદ્યમાં
૩૭ પંક્તિનું પૂર્વોક્તિ અપૂર્ણ કાવ્ય રચ્યું હતું. આ
એમનો પૃથ્વી જાંદોમાં પ્રવાહી પદ્યનો પ્રથમ પ્રયોગ
હતો. ૧૮૬૨ના જાન્યુઆરીની ૩૦મીની ડાયરીનોંધમાં
નોંધની નીચે કૌંસમાં પાછળથી ૧૯૧૮માં એમણે
ઉમેર્યું છે અને 'પંચોતેરમે-૧૯૪૬'માં પણ એમણે
નોંધ્યું છે કે ૧૮૮૭માં ભાવનગરમાં ઈન્ટરની સંસ્કૃતના
વિષયની મૌખિક પરીક્ષામાં પ્રોફેસર જિનીસ્વાલે જગ-
ન્નાથના રસગંગાધરમાંથી પૃથ્વી જાંદોમાં એક શ્લોક
અન્ય અને અનુવાદ માટે પૂછ્યો હતો ત્યારથી એમને
પૃથ્વી જાંદો પરિચય થયો હતો અને ત્યારથી પૃથ્વી
જાંદો એમના મનમાં રમી રહ્યો હતો. 'પંચોતેરમે-
૧૯૪૬'માં એમણે નોંધ્યું છે કે ૧૮૯૬ જાગી વડો-
દરામાં કાન્ત અને ત્રિભુવનદાસ ગજગરના ઘરમાં કાન્ત,
ગજગર, ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, મણિલાલ નલુભાઈ વગેરે
સાથે પૃથ્વી અને એની પ્રવાહિતા અંગે વારંવાર એમની
ચર્ચાઓ ચાલુ રહી હતી. અને ૧૮૯૬ જાગીમાં પ્રવાહી
પદ્ય માટે પૃથ્વી એમને અંતિમતાપૂર્વક શ્રદ્ધા અને
પ્રતીતિજનક લાગ્યો હતો. ૧૮૯૫ના સપ્ટેમ્બરની
૧૨મીની ડાયરીનોંધમાં એમણે નોંધ્યું છે કે કરાંચીમાં
કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ એમણે ગોવર્ધનરામની
'સ્નેહસુદ્રા'માંથી વર્ણવેલું ના પ્રસિદ્ધ કાવ્યનું પઠન
કર્યું હતું. પૂર્વોક્તિ પ્રયોગના અનુસંધાનમાં જ પછી
૧૮૯૭-૯૮માં અજમેરમાં, અલખત, અપૂર્ણ પાનુ પ્રથમ
મહત્ત્વાકાંક્ષી કાવ્ય 'અગાસી પર'નો 'મંગલાક્ષપ' પ્રાસ
સહિત પૃથ્વી જાંદોમાં પ્રવાહી પદ્યમાં રચ્યો હતો-જો કે
એમણે 'ભણકાર-૧૮૪૨'ના ટિપ્પણમાં નોંધ્યું છે તેમ
એનો આરંભ ૧૮૬૨માં કર્યો હતો. અને એના અનુ-
સંધાનમાં હમણાં જ જોયું તેમ ૧૮૬૯ના મેની ૨૪મી
અને જૂનની ૬મીની વચ્ચે ગિરનાર પર અથવા રાજ-

કોટમાં પ્રાસરણિત પૃથ્વી છંદમાં પ્રવાહી પદ્યમાં પ્રથમ
૨૬ પંક્તિઓ રચીને 'આરોહણ'નો પ્રારંભ કર્યો હતો.
અંતે ૧૯૯૦ના આતુમસમાં પૂનામાં 'આરોહણ' પૂર્ણ
કયું હતું.

આધુનિક ગુજરાતી કવિતાના ઇતિહાસમાં બલ-
વન્તરાયનો પૃથ્વી અ-પૂર્વ ન હતો. પ્રથમ શિવલાલ
ધનેશ્વરે એમના 'મેઘદૂત'ના અનુવાદમાં અને પછી હરિ
હર્ષદ દુવે એમના દશાવતાર અંગેના કાવ્ય 'પ્રચંડ
નરકેસરી'માં તથા કાન્તે એમનાં કાવ્યો 'પ્રમાદીનાવિકે'
અને 'વિદુર કુરંગ'માં પૃથ્વીનો પ્રયોગ કર્યો હતો. જે
કે મણિલાલ તબુલાઈ એ વડોદરામાં ગજનરના ધરમાં
બલવન્તરાયની પૃથ્વી અંગેની મિત્રો સાથેની ચર્ચા-
ઓમાં ભાગ લીધો પછી જ એનો પ્રયોગ કર્યો હતો. વળી,
યતિવંશ, શ્લોકવંશ, પ્રાસરણિતતા, વાક્યોચ્ચય, પરિ-
ચ્છેદ આદિ દ્વારા પ્રવાહી પદ્ય તરીકે પણ બલવન્તરાયનો
પૃથ્વી અ-પૂર્વ ન હતો. પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓ અને
સમકાલીન ગુજરાતી કવિઓએ અનેક છંદોમાં અનેક
પ્રકારે પ્રવાહી પદ્યનો પ્રયોગ કર્યો હતો. પણ તે કલ્પિત
જ, અતિ વિરલ. એમાંથી કોઈ એ પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ
કયું ન હતું. એક બલવન્તરાયે જ પૃથ્વી અને અન્ય
અનેક છંદોમાં પ્રવાહી પદ્ય સિદ્ધ કરવાનો સતત,
વિવિધ પ્રયોગ કર્યો હતો. સુદીર્ઘ કાવ્ય, મહાકાવ્યના
સાધન તરીકે એમણે પૃથ્વીનો વિચાર કર્યો, આ સંદર્ભ
દ્વારા એમણે પૃથ્વીને એક નવું મૂલ્ય, એક નવું પરિ-
માણ અર્પણ કર્યું. ૧૯૧૭માં 'ભણકાર-ધારા ૧'માં
નિવેહનરૂપે 'અગેય (શુદ્ધ) પદ્યમાં' એનું તદ્દબદ્ધ અને
શુદ્ધિપૂત શાસ્ત્ર રચ્યું. એટલું જ નહીં, એમણે પૃથ્વીમાં
એમનાં અને ગુજરાતી ભાષાનાં પણ, મહાન ચિંતનોર્મિ-
કાવ્યોનું સર્જન પણ કર્યું. અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રથમ
પદ્યનાટકમાં, પછી મહાકાવ્યમાં અને અંતે ચિંતનોર્મિ-
કાવ્યમાં બેંકેટ વર્સનો વિકાસ થયો. ગુજરાતી ભાષામાં

એનો વ્યુત્ક્રમ થયો છે. બલવન્તરાયનો પૃથ્વી અને
એમનું પ્રવાહી પદ્ય ગુજરાતી ભાષાનાં ભાવિ મહા-
કાવ્ય અને પદ્યનાટકની તાન્દી છે. આ સંદર્ભમાં
'આરોહણ' એ બલવન્તરાયની અને ગુજરાતી ભાષાની
કવિતાની એક મહાન અને સર્વશ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ છે.

'આરોહણ' શૈલીસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પૃથ્વી છંદમાં
પ્રવાહી પદ્યમાં ચિંતનોર્મિકાવ્ય છે અને પરતુવિપયની
દૃષ્ટિએ સંસ્કૃતિચિંતનનું કાવ્ય છે. એમાં સ્થળ છે
ગિરિપ્રદેશ, પર્વત, શિખર અને પાત્રો છે કાવ્યનાયક
અને કાવ્યમાં ત્રણ વાર જેનો ઉલ્લેખ થયો છે-બલકે
જેને 'સખે', એવું સંબોધન થયું છે છતાં જે અતુ-
પરિચિત છે તે કાવ્યનાયકનો સખા. આ સંદર્ભમાં
'આરોહણ'ના આસ્વાદ પૂર્વે એનો ગિરનાર, કાન્ત અને
બલવન્તરાય સાથેનો સંબંધ સમજવો અનિવાર્ય છે.

બલવન્તરાયે 'પંચોત્તરમે-૧૯૪૬'માં નોંધ્યું છે
કે એમણે બપોળે વાર ગિરનારનો, મહાબલેશ્વરનો અને
આણનો તથા એકેક વાર શેત્રુંજી, માથેરાન અને
પંચગતીનો પ્રવાસ કર્યો હતો. હમણાં જ નેયું તેમ
બલવન્તરાયે 'આરોહણ'ની પ્રથમ ૨૬ પંક્તિઓ રચીને
એનો પ્રારંભ ગિરનાર પર અથવા ગિરનારના પ્રવાસ
પછી તરત જ રાજકોટમાં કર્યો હતો. 'ભણકાર-૧૯૧૭'
અને 'ભણકાર-૧૯૪૨'નાં ટિપ્પણીમાં એમણે નોંધ્યું
છે કે 'આરોહણ'માં પંક્તિ ૬૨-૬૩માં જે 'ધનશ્યામ
ખીણ'નો ઉલ્લેખ છે તે મહાબલેશ્વરની 'બૂલ વેલી'
અને પંક્તિ ૧૯ થી ૨૬ માં જે વાઢળીઓનું વર્ણન
છે તેનું મહાબલેશ્વર પરથી દર્શન થાય છે. પણ
'આરોહણ'માં સાધુઓ, યાત્રાળુઓ અને મંદિરોનું
જે વિસ્તૃત વર્ણન છે એનું તો ગિરનાર પર જ દર્શન
થાય. એથી 'આરોહણ'માં ગિરનારનું પ્રાધાન્ય છે.
આ બાહ્ય પ્રમાણો અને આંતરિક આધારોને કારણે
બલવન્તરાયે 'ભણકાર-૧૯૧૭', 'ભણકાર-૧૯૪૨'નાં

દિપ્તિભાગમાં અને 'ભણકાર-૧૯૫૧'ના વિવરણમાં નોંધ્યું છે, 'એમાંનાં કુદરતી ચિત્રો મહાબલેશ્વર, ગિરિનાર અને આશુના દેખાવો ઉપરથી ઊપજવેલાં છે.' 'મહાબલેશ્વર, સહ્યાદ્રિ, ગિરનાર અને આપૂનાં દરયેના અંશોને ભેળવીને એક ગગનારોહી ચક્રાવૃત્ત સૌ ગ્રહણ કરી શકે એવું દૃકં વર્ણન ઉપજવ્યું છે. પ્રાધાન્ય ગિરનારનું રહ્યું છે.' અને 'આમાં ગિરનાર કે કોઈ અમુક ગિરિપ્રદેશનું વર્ણન નથી. તારાગઢ અને આપૂથી સહ્યાદ્રિ અને મહાબલેશ્વર લગીના ગિરિપ્રદેશોથી માહિતગારના મગજ ઉપર જે સર્વસામાન્ય (કમ્પોઝિટ) છાપ છપાય, તેમાંથી ચૂંટેલાં લક્ષણો અત્ર અમુક ક્રમે આલેખ્યાં છે.' અને છતાં 'આરોહણ'માં જે ગિરિપ્રદેશ છે, જે પર્વત છે, જે શિખર છે તે નથી મહાબલેશ્વર કે નથી ગિરનાર. 'આરોહણ' પર્વતારોહણનું કાવ્ય નથી. બલવન્તરાયે 'આરોહણ'ના આરંભે પતાકારૂપે શિલર અને ઉપનિષદમાંથી પંક્તિઓ દ્વારા પણ 'આરોહણ' એ આત્માનું એગ્નિપરિચય-સત્યલોક-ઊર્ધ્વલોક—પ્રતિ આરોહણ છે અર્થાત્ 'આરોહણ' એ રૂપક છે એવું સ્પષ્ટ કર્યું છે. અને એથી જ બલવન્તરાયે 'ભણકાર-૧૯૫૧'ના વિવરણમાં નોંધ્યું છે, 'કાવ્યવિષયમાં સ્થૂલ આરોહણ માત્ર ઓછું છે... અમૂર્ત વસ્તુને સુંદર મૂર્તિ રૂપે સજવાની એ એક કલાતદખીર છે. આપણી સંસ્કૃતિની અવદશા જોતાં અતુલ્યતા, જન્મે ઉછેરે રુચિત્ર સૌ વસા આર્થ હોય તેવાને જે ભારે વિપાદ થાય એ કાવ્યનો મુખ્ય આશય છે. અને કાવ્યની (પર્વતારોહણની બાહ્ય પ્રવૃત્તિએ) એવી યોજના છે કે આ વિપાદ બધાં પૂરો આવિષ્કાર પામે, તે સ્થાનમાં એવી સાત્ત્વિક શક્તિ હોય, જેના સિંચને એવો ભારે વિપાદ પણ શમે, અને કાવ્યનાયક પાછો શાંતિ અનુભવે. આ આરોહણ અને એના શિખરરૂપ સ્થાનનો આ મહિમા જે વાચકને કુદરતી

અને અંસરકારક રીતે નિરૂપાયાં લાગે તે મુકત કંઠે સ્વીકારી શકશે. કે.એ. જ છે કવિતાકલાની બલિહારી! 'આરોહણ'માં જે ગિરનાર છે તે નકશા પર નોંધી શકાય નહીં, એ કોઈ સ્થૂલ, ભૌતિક-ભૌગોલિક ગિરનાર નથી, એ સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મિક ગિરનાર છે. એ મનનો મેડુ છે. હોપકિન્સે એમના એક આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના કાવ્યમાં કહ્યું છે : mind has mountains. ભલે આરોહણ વિકટ અને વિષમ હોય, અને ભલે વિપાદ હોય પણ આ ગિરનાર એ મનુષ્યની આધ્યાત્મિક અભિપ્રાયનું, સત્યના અનિરુદ્ધ આકર્ષણનું, પ્રતીક છે. 'આરોહણ'માં માનસયાત્રા છે આંતરયાત્રા છે. ઉત્સાહી યુવાન સત્યગીરની, 'સત્યવર વત્સ'ની, ઊર્ધ્વગતિએ સત્ય પ્રતિની સાહસયાત્રા છે. મનોભૂમિમાં મેડુયાત્રા છે. એથી એ એકલયાત્રા છે. એથી 'આરોહણ'માં આભસંભાવણરૂપે, નાટ્યાત્મક રંગગતિકિતરૂપે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક આત્મકથા છે. કાવ્યના કેન્દ્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય નથી, એમાં પ્રકૃતિનું પૂજન અર્ચન નથી, પ્રકૃતિસૌંદર્યની શોધ કે સાધના નથી. કાવ્યનાયક સૌંદર્યનો શોધક કે સાધક નથી. 'આરોહણ' પ્રકૃતિસ્તોત્ર નથી. કાવ્યના કેન્દ્રમાં મનુષ્ય અને મનુષ્યની સંસ્કૃતિ છે. એમાં સંસ્કૃતિ અંગે ચિંતા અને ચિંતન છે, સત્યની શોધ અને સાધના છે. કાવ્યનાયક સત્યનો શોધક અને સાધક છે. 'આરોહણ' એ સંસ્કૃતિસ્તોત્ર છે. એમાં સમાજ-રાજ્ય-ઇતિહાસ-ધર્મ અને સંસ્કૃતિથી પર અને પાર કોઈ સત્ય પ્રતિ આરોહણ છે. ક્ષણથી પર અને પાર કોઈ શાશ્વત પ્રતિ આરોહણ છે. એથી એમાં વિપાદ અને વિપાદની પરાક્રાંતીની ક્ષણે શાંતિની આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ છે. ગિરનાર એક સાથે એની પ્રશ્નાત્મી છે અને એનું પ્રતીક છે. 'આરોહણ' રૂપક છે, પ્રતીક છે એને કારણે જ કાવ્યમાં એકતા અને આકાર સિદ્ધ થાય છે. ગિર-

નાર-કલાતદેશીરિ. છે, "કવિતાકલાની વ્યક્તિહારી છે. દુઃકમાં, 'આરોહણ'માં ગિરનાર છે અને નથી.

અલવન્તરાયે, હમણાં બેયુ' તેમ, 'આરોહણ'ની પ્રથમ ૨૬ પંક્તિઓ રચીને એનો પ્રારંભ કર્યો તે પૂર્વેના નિકટના દિવસોમાં કાન્તના સ્વભાવના દોષોનું અને તે પછીના નિકટના દિવસોમાં કાન્તના વ્યક્તિત્વના દૂષણોનું એમની ડાયરીનોંધોમાં ફૂર-નિષ્કુર પણ તટસ્થ-વાસ્તવિક નિરીક્ષણ-વિશ્લેષણ કર્યું હતું અને ઘરુણ વેદનાનો અનુભવ કર્યો હતો. કાન્તનું રમરણ કર્યું હતું અને પછી દસેક દિવસ કાન્ત અલવન્તરાયની સાથે રહ્યા હતા. 'આરોહણ'માં કાવ્યનાયકે એના સખાનો ત્રણ વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે-અગ્રકે 'સખે' એવું સંબોધન કર્યું છે. એક તો કાવ્યના પ્રથમ શબ્દમાં જ, પહેલા ચડાવ પછી બીજા વિપમ ચડાવના આરંભે જ, અને 'સખે' સંબોધનથી જણે સખાનું પૂર્ણ સ્વાગત-રમરણ ન થયું હોય તેમ એથી ૫ વધુ ઋજુસુંદર અને કરુણમધુર એવા 'હૃદય'થી પુનઃ સંબોધન કર્યું છે. પછી બીજા વાર પણ ત્રીજા વિકટ ચડાવના આરંભે જ સંબોધન કર્યું છે. અને ત્રીજા વાર તો વિપાદની પરાકાષ્ઠાની લાણે, વિપાદની આલ્પ-તિકતાની કક્ષાએ સંબોધન કર્યું છે. અને તે પણ અનુપસ્થિત એવા સખાને આમ ત્રણ વાર સંબોધન કર્યું છે. આ ત્રીજી-તીજી રમરણ-સંબોધન દ્વારા કાવ્યનાયકની એકલતા અને સખા સાથેના વિરહની વેદના પ્રગટ થાય છે. કાવ્યનાયકના-અને અલવન્તરાયના પણ-હૃદયનું સત્ય પ્રગટ થાય છે.

આ બાજુ પ્રમાણો અને આંતરિક આધારોને કારણે અને સંસ્કૃતિચિન્તનના આ કાવ્યમાં 'નહી' શશિકલા ધરી, કુસ શું ધારશે મંદિરો ?' પંક્તિમાં જેની પરાકાષ્ઠા છે તે ધર્મપરિવર્તનના વિષય પર કંઈક વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે એથી આ સખા તે કાન્ત અને કાન્તનું

દ્વિવિધ-ધર્મપરિવર્તન એ 'આરોહણ'ની પ્રેરણા, એવા અર્થઘટનને અવકાશ છે. એટલે કે કાવ્યના કેન્દ્રમાં કાન્ત અને કાન્તનો કરુણ ધર્મ-અનુભવ છે એવા અર્થ-ઘટનને અવકાશ છે.

૧૮૮૧-૮૩માં રાજકોટમાં અલવન્તરાયને કાન્તનો અલ્પ પરિચય થયો હતો. પછી ૧૮૮૭માં મુંબઈમાં મૈત્રીનો આરંભ થયો હતો. એક જ વર્ષમાં ૧૮૮૮માં તો એમાંથી સુધાના સગોતું મધુર મધુ પ્રગટ થયું હતું. એનો વિકાસકર્મ અલવન્તરાયે 'દિન્ડી ભાગ ૧'ની ડાયરીનોંધમાં અને પછીથી છ કાવ્યોમાં આલેખ્યો છે. ૧૮૯૦માં કાન્ત સૂરત ગયા અને અલવન્તરાય પૂના ગયા. પણ ૧૮૯૦માં કાન્ત વડોદરા ગયા ત્યારથી ૧૮૯૬માં અલવન્તરાય અજમેર ગયા ત્યાં લગી વરસો-વરસ વડોદરામાં અને અન્યત્ર સતત મળવાનું થયું હતું. હમણાં બેયુ' તેમ એક ગ્રીષ્મમાં ગિરનારની એક મહિનાની સહવાસ કરવાનું પણ થયું હતું. પણ પછી અલવન્તરાય ૧૮૮૮-૯૨થી કંમે કંમે અદ્વૈતવાદીમાંથી ૧૯૦૦ પછી અરોયવાદી થયા. અને કાન્ત ૧૮૯૫થી અરોયવાદી-નાસ્તિકમાંથી આલુપ્યના અંત લગી સ્વીડનબોર્ગી-આસ્તિક થયા. ૧૮૯૮માં કાન્તે, 'મહારા અતિ સુપાત્ર મિત્રો' સર્જનપ્રવૃત્તિને પ્રતિકૂલ વાયુના વેગમાં ધર્મોન્તર કર્યું. એથી મૈત્રીભંગ થયો એમ કહેવાય છે. બન્ને મિત્રોને મૈત્રીભંગ થશે એવો ભય અને શંકાનો અનુભવ અલ્પજન થયો હતો. આ સમયનાં અલવન્તરાયનાં ત્રણ કાવ્યો એના સાક્ષીરૂપ છે. છતાં મૈત્રીભંગ થયો એમ કહેવું એ અતિશયોક્તિ છે. પણ મૈત્રીમાં મંદતા-શિથિલતાનો બન્નેને પરસ્પર અનુભવ અવશ્ય થયો હતો. ૧૯૦૫માં મૈત્રીનું પુનર્જીવન થયું ત્યાં લગીના સમયમાં વિવિધ સ્થળોએ મળવાનું થયું હતું, પણ નહીંવત; પરવ્યવહાર પણ થયો હતો, તે પણ નહીંવત. અલવન્તરાય કાન્તનાં આચરણોના

અધન્ય પ્રકરણના મૂક સાક્ષી હતા. 'અલવન્તરાયે ૧૮૯૮માં કાન્તે ધર્મન્તર કર્યું' ત્યારે જાહેરમાં તટસ્થ તરીકે કાન્તને પક્ષે પત્ર લખ્યો હતો. પણ પછી ૧૯૦૦માં પ્રાયશ્ચિત કરવાનો અને આર્થસમાજમાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે ખાતરીમાં બુદ્ધિવાદી, વાસ્તવવાદી તરીકે કાન્તને એમના આ દંભ અને જૂઠું વિશે કાન્તની વિરુદ્ધ પત્ર લખ્યો હતો. આ સમયમાં કાન્તની બાહ્ય-આંતર પરિસ્થિતિ વિશે અલવન્તરાયને ઝાઝી જાણ ન હતી. એથી દ્વિધામાં અપાર વેદનાનો અસહ્ય અનુભવ કર્યો હતો. અને કાન્તને આઘાત ન થાય એમ મૌન ધારણ કર્યું હતું. ૧૮૮૯-૧૯૦૦ની ડાયરીનોંધોમાં એમણે આ વેદનાનો અને આ મૌનનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. પછી 'મૈત્રીનું' પુનર્જીવન થયું તે સંજોગે '૧૯૦૫ના ઉત્તરાર્ધની એક રાત લગલગ આખી અમે ત્રણેએ (એટલે કે અલવન્તરાય, કાન્ત અને નાની નર્મદાએ) આંસુની ફરીફરીને જલકાતી ધારાઓએ નવ-ડાવેલી.' આ સમયમાં બંને મિત્રોનું આચરણ નિષ્કલંક રહ્યું હતું. પ્રત્યેકે અન્યનો દ્રોહ યાચ, અન્યને હાનિ યાચ, અન્યાય યાચ એવું કર્યું જ કર્યું ન હતું. મિત્રોએ મૈત્રીભંગ કર્યો ન હતો. ૧૯૨૩માં કાન્તનું અવસાન થયું ત્યારે જ મૃત્યુથી જ આ મૈત્રીનો અંત આવ્યો હતો અને પછી પણ અલવન્તરાયે જન્યતિ-વ્યાખ્યાન, 'કાન્તમાલા'નું પ્રકાશન અને કુરુણદ્ર કંઠે મધુર-મૈત્રીને હૃદયપૂર્વક અંગ્લિ રૂપે પાંચ કાવ્યોનું અર્પણ કર્યું હતું અને કાન્તને સુગોચ એવું મિત્ર-તર્પણ કર્યું હતું.

કાન્ત-અલવન્તરાય મૈત્રીના આ ઇતિહાસના સંદર્ભ-માં જ 'આરોહણ'ના કેન્દ્રમાં કાન્તનો કટુણુ ધર્મ-અનુભવ છે કે નહીં એ પ્રશ્નને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. 'ભણકાર-૧૯૫૧'ના વિવરણમાં અલવન્તરાયે 'સખે' સંયોધન અંગે નોંધ્યું છે, 'સખે' કાવ્યને

લટકાવવાની-ખીંટી માત્ર છે, મણિભાઈ સાથેનું સખ્ય અમ બંનેમાં સંભાન રૂપ પામ્યું, તે પહેલાંનો એ સખ્દ આ ઊંચે એસણે અડી ગયેલો.' એનો અર્થ અટકો ન કે 'આરોહણ'નો સખા તે કાન્ત નહીં. પણ ૧૮૮૮માં અલવન્તરાય અને કાન્તની ગાઢ આત્મીય મૈત્રીનો આરંભ થયો ત્યારે તો માત્ર 'આરોહણ'નું ડોળિયું જ અસ્તિ-ત્વમાં હતું અને, હમણાં જ 'નેયું' તેમ, 'અલવન્તરાયે 'સખે' સંયોધનશબ્દસંહિત પ્રથમ ૨૬ પંક્તિઓ રચીને 'આરોહણ'નો આરંભ તો ૧૮૯૯ના અત્યંત સૂચક સંદર્ભ સાથેના સમયમાં કર્યો હતો. એથી 'સખે' સંયો-ધનશબ્દ કાવ્યને લટકાવવાની ખીંટીમત્તથી કંઈક વિશેષ છે. એ જ વિવરણમાં એમણે પોતે જ આ સમગ્ર પ્રશ્ન પોતાને જ પૂછ્યો છે અને ઉત્તર આપ્યો છે, 'આ કાવ્ય વિશે એવું અનુમાનાયું છે કે મ્હને મ્હારા મિત્ર કવિ કાંત ખિસ્તી થયા તે ઉપરથી સ્ફુરેલું. પણ એ અનુમાન નિરાધાર તેમ હરીકંત વિરુદ્ધ છે- કાંત સ્ત્રી-કનમોર્ગી ખિસ્તી મત તરફ આકર્ષાયા ઈ. ૧૮૯૫થી, તે પહેલાં નહીં. અને આ કાવ્ય પૂરું તો થયું ઈ. ૧૯૦૦માં, પણ એનું ડોળિયું રચાયલું ઈ. ૧૮૮૮-૮૯માં. અને આદિથી અંત લગી હું આ ડોળિયાને જ ત્રણગી રહ્યો છું... વળી મણિભાઈ અને હું ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા ઈ. ૧૮૮૭ના અંતથી, એટલે હું આ કાવ્ય લખું છું તે, તેમ તેનું આખું ડોળિયું ઈ. ૧૮૮૮થી તો એ સારી પેઠે ગણત્તા હતા. વળી એમનાં ઈ. ૧૮૯૫ પછીનાં વીતકોમાંથી કોઈને આ કાવ્યમાં મેં સ્પર્ધુ' હોત અગર મેં ફક્ત પંક્તિઓમાં એમ કર્યું છે એવો એમને વહેમ પણ નાત, તો એવાં મારાં દૃત્યને એ તો આપલ કે તેથી ય નહાંડું ગણી કહાડત એમાં શો રાક !' વળી, આ પૂર્વે આ જ વિષયે 'ભણકાર-૧૯૪૨'ના ટિપ્પણમાં એમણે નોંધ્યું છે, '...કાન્ત અને હું દિનેમન મિત્ર થયા પામ્યા ઈ. ૧૮૮૭ની છેવટમાં,

ઈ. ૧૮૮૮માં 'આરોહણ'નું ડોળિયું ધડકું તે વખતે કાન્ત ધર્મપરચાતા વખતમાં પડશે. એ આગમાં ચોકચો બુલંદો આપ થશે એવો એમને કે કોઈ મહાન્યોતિ-પ્રાપ્તિ થ પચાસ વર્ષ નહીં... પણ 'આરોહણ' પૂરું તો થયું છે. ઈ. ૧૯૦૦ના સેના અટલે એના ગર્ભ-કલ્પના પાછલા કાળમાં મહિસાઈની વ્યથા, મૃત્યવશ્વે, આવેશ, વિશ્વાસી સાગરુઓ આદિના હું સાક્ષી, તેથી એ દૃતિ-સાંચકયક દુઃસ્વત્વપૂર્ણતા, સંસ્કારના કોયકા વિશે પર્વતક વાતુકયુક્ત કે દુરદૃષ્ટ વૃણા, વકોક્તિ આદિના ઉદ્ગારોથી ઉભરી અને મેતાના વિપત્તિના મદત્તવને અપ્ર-સ્તુત સુન્દરતાઓ અને શબ્દજેસોમાં જાણી દેવાના મોટા કોષમાંથી ખચી.' અલગતા, 'આરોહણ'માં અલગતા-રસે કાન્તને દોહડ, કાન્તિ કે અન્યથા ન થાય, અને એથી ૫ વિશેષ તો આકાન્ત ન થાય એ માટે ૧૮૯૫થી ૧૯૦૬ વચ્ચેના વરસોના કાન્તના કરુણ અને દુર્ભાગી અનુભવો વિશે મૌન ધર્યું છે. 'આરોહણ'માં સાંતા-સચક દુઃસ્વત્વપૂર્ણતા અને અપ્રસ્તુત સુન્દરતાઓ અને શબ્દજેસો નથી, એટલે કે 'આરોહણ' પ્રકૃતિરતોત કે પ્રકૃતિચી-દર્શનું વર્ણનકાવ્ય નથી, એમાં વૃણા, વકોક્તિ આદિ ઉદ્ગારો નથી એટલે કે એ સામાજિક કરુણકાવ્ય નથી. વળી, અલગતારસે 'આરોહણ'નું ડોળિયું પણ પુરોક્ત કાઠનસેન્કતા લેખના પ્રતિસાદ રૂપે ૧૮૮૮માં રચ્યું હોય. પણ, હમણાં જ જોયું તેમ, સંસ્કૃતિ-ચિન્તનના આ કાવ્યમાં ધર્મપરિવર્તનના વિષય પર કંઈક વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું છે. અને 'આરોહણ'ના આરંભ ૧૮૯૬માં અર્ચન સ્વચ્છ સંસ્કર્ષ સાથેના સમય-માં થયો હતો અને એ જ સમયમાં અલગતારસે કાન્ત જેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કાવ્યવિષય હોય એવાં અન્ય વર્ણ-કાવ્યો રચ્યાં હતાં એથી રતો 'સણકાર-૧૯૪૨'ના ટિપ્પણમાં એમણે નોંધ્યું છે, 'આ ઉદ્ગાર કાવ્ય (ઓહડ) ખીજક ન્હારે મિત્ર કાંત જિસ્તી થયા પાછા

આર્થસમાગરમાં નેશયો વગેરે અનુભવ કે ત્યાં એ અનુભવ ખીજે નંબરે મુકાય...' એનો અર્થ એટલો જ કે કાન્ત કાવ્યના કેન્દ્રમાં નથી, પણ કાવ્યના પરિધ પર તો છે. કાન્ત 'આરોહણ'ની પ્રેરણા નથી, પણ 'આરોહણ'માં પાત્ર તો છે. ટૂંકમાં, 'આરોહણ'માં કાન્ત છે અને નથી.

'તા, એ અનુભવ ખીજે નંબરે મુકાય.' એમ એમણે નોંધ્યું અને પછી એ જ ટિપ્પણમાં એમ પણ નોંધ્યું છે, 'એણું રચન તો અત્યંત ગતઅનુભવનું છે.' અને પછી આ ગતઅનુભવ વિશે વિગતે નોંધ્યું છે, 'ઈ. ૧૮૮૧થી ૮૬-૮૭ સગી પ્રથમ રાજકોટ દાર્ઘ-રૂઝમાં પછી શુદ્ધી સુદી કોલેજમાં અને ભરવા, તે અમારા મંડળમાંના કેટલાક રાજકોટ મિત્રનાના વિદ્યાન કુવાન પાઠરી રકોલના વધતા જતા સમાગરમાં આવેલા... 'સાંતને અક્ષર' એ ન્યાયે શાગાઓમાં ફેરવ પીતા હતા તે હિન્દુત્વવિમુખજી અમારામાં વધતી ગાંધી અને મુકાપીતવથી અસિત જિંદગી ધર્મ નરફે અમે આકાંચ્યા... અમારા મંડળમતિ એક જિસ્તી થયા જ... ખીજએ જિસ્તી 'દિગત્વ'-દીક્ષા તો ન લીધી, પણ આના જન્મમાં કદ્યે જિસ્તી રહ્યો... મહારાં વીસીને ૫ ચિંતા થયલી, રમે છાકરો વરલે! —તે ઈ. ૧૮૮૬ સગી ધુવંસાની રહી ને પછી દોહ-કઈ' એના અનુસંધાનમાં 'સણકાર-૧૯૫૧'ના વિવ-રણમાં એમણે નોંધ્યું છે, '...અને છેલ્લે આત્મનાં લેખની તથા મુદ્દાની દુકીન આ છે કે હું પોતે જિસ્તી ધર્મ પ્રતિ આકાંચ્યા: ઈ. ૧૮૮૭ પેસાંથી પણ ઈ. ૧૮૮૬થી મેં નહીં કરેલું કે જિસ્તી તો નથી જ થયું.' આમ, અલગતારપના જીવનમાં ૧૨ થી ૧૭ વર્ષની કિશોરવયમાં જ ૧૮૮૧થી ૧૮૮૬ સગી હિન્દુ-ધર્મ અને જિસ્તી ધર્મ વચ્ચે સંઘર્ષ દર્શાવેલો અને એને એમણે આ સંઘર્ષનું જાતે હિન્દુ થયું કે ન થયું પણ

ખિસ્તી તો ન જ થયું એવું સમાધાન કર્યું; હવે અને ૧૯૦૦માં 'આરોહણ'ની પૂર્ણાહુતિ લગી એ અદ્વૈતવાદી હતા. આમ, 'આરોહણ'ના કેન્દ્રમાં દાનત નથી, બલવન્તરાય છે; 'આરોહણ'ની પ્રેરણા કાન્તતુ દ્વિવિધ ધર્મપરિવર્તન નથી, બલવન્તરાયનો આ સંધર્મ છે એવું એમાં સૂચન છે.

૧૮મી સદીના આરંભથી ઈન્દ્રજીથી માંડીને પ્રપિતામહ અનુપરામ લગીના બલવન્તરાયના પૂર્વજો બ્રહ્મક્ષત્રિય સૈનિકો-સેનાનીઓ હતા. એમના પિતામહ ચતુર્બુજદાસ ભરૂચમાં 'મહાદેવ'ના હલામણુ નામે પ્રસિદ્ધ હતા અને ધાર્મિક વૃત્તિના ભક્તજન હતા. પણ એમના પિતા કલ્યાણરાય એથી વિરોધી વૃત્તિના વ્યવહારુ વકીલ હતા. એથી એમનો જન્મ 'ભક્તિમાર્ગી' કુટુંબમાં અને ઉછેર 'ભક્તિમાર્ગી' આચારપ્રધાન વાતાવરણમાં થયો ન હતો. તેમાં ૧૮૮૧થી ૧૮૮૬ લગી રાજકોટ હાઈ સ્કૂલમાં અભ્યાસકાળમાં રાજકોટ મિશનના પૂર્વેક્ષિત વિદ્યાન યુવાન પાઠરી હું. આર. સ્કોટના પ્રભાવથી બૌદ્ધિક જીવનમાં હિન્દુતંત્રવિમુખતાનો પ્રવેશ થયો હતો અને યુરોપીય સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તીધર્મનું આકર્ષણ થયું હતું અને ૧૮૮૬માં એનો પૂર્વેક્ષિત પ્રયત્નપૂર્વક પ્રતિકાર કર્યો હતો.

બલવન્તરાયે ૧૮૮૭ થી ૧૯૦૩ લગી મુળઈ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યારની મુળઈ યુનિવર્સિટી એ યુરોપના ૧૫મી સદીના પુનરુત્થાનની સરજત હતી. એ પુનરુત્થાન એ એક મહાન બૌદ્ધિક ક્રાંતિ હતી. એથી એનું શિક્ષણ એ બિનસાંપ્રદાયિક માનવતાવાદી બૌદ્ધિકતાનું અને વૈજ્ઞાનિકતાનું, તટસ્થ, સમતોલ શાસ્ત્રીય, પર્યાપ્ત બૌદ્ધિક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનું શિક્ષણ હતું. સાક્ષરયુગના નર્મદથી ન્હાનાલાલ લગીના સૌ સર્જકોનું શિક્ષણ આ યુનિવર્સિટીમાં થયું હતું. આ સૌ સર્જકોના જીવનકલન પર એનો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ

હતો. એ સૌમાં બલવન્તરાયના જીવન અને કલન પર સૌથી વિશેષ પ્રભાવ હતો. બલવન્તરાયે એમનું ચિત્તતંત્ર અને રસનુચિત ન પ્રાચીન-અર્વાચીન યુરોપની સંસ્કૃતિની ઉત્તમ પરંપરામાંથી મેળવ્યું-કેળવ્યું હતું. એમનું સમગ્ર માનસ સંપૂર્ણપણે યુરોપીય હતું. આ વર્ષોમાં એમણે 'ધર્મ', ફિલસૂફી અને ઇતિહાસનું વાચનમનન ચિન્તન કર્યું હતું. સાથે સાથે એમના પ્રથમ યુગ સેલ્ફી, અને બેઈનનો પણ, એમની પર પ્રભાવ હતો. પરિણામે એ 'વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિના અગ્રેયવાદી' થયા હતા. આરંભમાં વીસેક વર્સ એ અદ્વૈતવાદી હતા. મધ્યકાલીન હિંદુધર્મ અને એની ભક્તિ પરંપરા પ્રત્યે એમને અભાવ હતો. પણ પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ અને વેદાન્તની પરંપરાએ એમની પર પ્રભાવ હતો. પ્રાચીન આર્યો અને અર્વાચીન યુરોપીઓનો વચ્ચે અંધશ્રદ્ધા અને ભિન્નિલતા વિનાની તાર્કિકતા અને બૌદ્ધિકતાનું સામ્ય હતું. બલવન્તરાય અદ્વૈતવાદી હતા અને એમણે આર્યસંસ્કૃતિ અને વેદાન્તનો પુરસ્કાર કર્યો હતો પણ હિંદુધર્મ અને મધ્યકાલીન હિંદુમાનસનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. એ હિંદુ રહ્યા ન હતા અને ખ્રિસ્તી થયા ન હતા, થવાય એમ ન હતું, થયું પણ ન હતું. એથી તેઓ અદ્વૈતવાદીમાંથી અગ્રેયવાદી થાય એ સહજ સરલ અને સ્વાભાવિક હતું. ૧૯૦૪ થી ૧૯૧૩ લગી એ રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજમાં અધ્યાપક હતા ત્યારે એમના મોટામાં મોટા યુગ સીતારામ તારાણુ પંડિતનો એમની પર પ્રભાવ પ્રભાવ હતો. એથી એમને હિંદુધર્મના ચુલ્હોપનું પૂર્ણ દર્શન થયું હતું. સંસારમાં અસહ્ય અને અસહાય દુઃખ, અકળ અને અકળ મૃત્યુ છે. જગતમાં ધર્મ અને ઈશ્વરને નામે અસત્ય અને હિંસા, શ્રદ્ધાને તામે અધશ્રદ્ધા છે — આ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ અનુભવોને કારણે અદ્વૈતવાદ એ હવે 'મે' વર્જેલ જોમ' હતી. કોઈ નિશ્ચિત કળાસીમા આંકી શકાય એમ નથી પણ

તેઓ ક્રમે ક્રમે ઉત્તરોત્તર અદ્વૈતવાદીમાંથી સદ્વ્યવહાર-
વાદી, સમુદ્ધાતિવાદી એવા અન્યવાદી થયા હતા. એમના
જીવનદર્શનની આ પ્રક્રિયા ‘આરોહણ’ પછી પ્રારંભ
પામે છે અને ૧૯૩૮માં ‘શાપ્ત’ હતે ‘માં લંગલગ
નાસ્તિકતાના બિન્દુ સ્ત્રી પરાકાષ્ટા પામે છે. આમ,
‘આરોહણ’ એ બસવન્તરાયના બૌદ્ધિક-આધ્યાત્મિક
જીવનમાં એક સીમાચિહ્ન છે.

‘હિંદુ’ સ્થાન તો મહારા ગતઅનુભવનું છે.
એમ એમણે નોંધ્યું પછી જ નિર્ધારણમાં એ પણ
નોંધ્યું છે, ‘આમ હિંદુરોપના વધતા સંસર્ગે દેશ
અને પ્રજામાં ધર્મપરિવર્તનના મહાપ્રશ્નનું ગાંભીર્ય
મહેને તો ગતઅનુભવે પ્રતીત થઈ ચૂકેલું.’ એમાં
સ્પષ્ટ સૂચન એ છે કે ‘આરોહણ’ના કેન્દ્રમાં કાન્ત તો
નથી જ, પણ બસવન્તરાય પણ નથી. ‘આરોહણ’ની
પ્રેરણા કાન્તનું દિવિધ ધર્મપરિવર્તન તો નથી જ,
પણ બસવન્તરાયનો સંધર્ષ પણ નથી. ‘આરોહણ’ના
કેન્દ્રમાં ‘હિંદુરોપના વધતા સંસર્ગે દેશ અને પ્રજામાં
ધર્મપરિવર્તનના મહાપ્રશ્ન છે.’ ‘આરોહણ’ની પ્રેરણા
‘આ મહાપ્રશ્નનું ગાંભીર્ય મહેને તો ગતઅનુભવે પ્રતીત
થઈ ચૂકેલું’ એમાં છે. ‘ભલુકાર-૧૯૫૧’ના વિવરણમાં
પણ એમણે નોંધ્યું છે, ‘આપણી સંસ્કૃતિની અવદશા
જેતાં અનુભવતાં, જન્મે ઉછેરે રુચિતરે સૌ વસા આપી
હોય તેવાને જે ભારે વિપાદ થાય, તે સૌ સમભાવી
વાચકોમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય એ કાવ્યનો મુખ્ય
આશય છે.’ બસવન્તરાય ‘આરોહણ’ના કાવ્યનાયક
નથી. ‘આરોહણ’નો કાવ્યનાયક આ મહાપ્રશ્ન છે.
અંગ્રેજોનું આક્રમણ અને આગમન થયું પછી હવે
૧૯મી સદીના અંતિમ વર્ષમાં મહાપ્રશ્ન છે ભારતના
સમાજ, રાજ્ય, ઇતિહાસ અને ધર્મનું—અને એ
સૌના સરવાળે—ભારતની સંસ્કૃતિનું ભાવિયું ? ‘આરો-
હણ’માં આ મહાપ્રશ્નને કારણે ચિંતા અને ચિન્તન

છે, વિપાદ છે. દૂંડમાં ‘આરોહણ’માં ગિરનાર છે અને
નથી, કાન્ત છે અને નથી, સ્વયં બસવન્તરાય પણ
છે અને નથી. ‘આરોહણ’ સ્વાનુભવનું કાવ્ય નથી,
સર્વાનુભવનું કાવ્ય છે. ‘આરોહણ’ સંસ્કૃતિચિન્તનનું
કાવ્ય છે. ‘આરોહણ’ સાથે જ બસવન્તરાયનું અને
ગુજરાતી ભાષાનું સર્વશ્રેષ્ઠ ચિન્તનોર્મિકાવ્ય છે.

બસવન્તરાયે ‘ઓપાડીને ખાંડો’ કાવ્યમાં ચાર-
સ્તપદો છે એવું ‘ભલુકાર-૧૯૫૧’ના વિવરણમાં સૂચન
કયું છે. એની સહાયથી ‘આરોહણ’ની ૧૨૨ પંક્તિઓ-
માં પણ ચાર સ્તપદો છે એવું કહી શકાય. કાવ્યમાં
પરિચ્છેદો છે પણ ખાટી તો ‘આરોહણ’ ૧૨૨ પંક્તિનું
એક સળંગ કાવ્ય છે. કવિએ એમાં સ્તપદો રચ્યાં
નથી. ૧-૪૭ પંક્તિમાં પ્રથમ ચડાવ પછીનો બીજો
ચડાવ, વિષમ ચડાવ અને વિષયપ્રવેશ; ૪૮-૬૩ પંક્તિ-
માં ત્રીજો ચડાવ વિષમ ચડાવ અને વર્ણન; ૬૪-૬૭
પંક્તિમાં મમન અને વિપાદની પરાકાષ્ટા, ૬૮થી ૧૨૨
પંક્તિમાં શાંતિ, શ્રદ્ધા, પ્રાર્થના અને સમાપ્તિ. કાવ્યમાં
સ્થળ ગિરિપ્રદેશ, પર્વત અને શિખર છે. સમય મધ્યાહ્ન
છે. અને પાત્ર ‘સત્યવર વત્સ’ છે, ઉત્તરકાંડી યુવક સત્ય-
શોધક, સત્યસાધક છે. ‘ચડવું હુજ ચડવું...ચડું...
ચડું ઉપર...ચડું ઉપર...’ એમ કાવ્યમાં આરોહણની
સતત ક્રિયા છે. એથી કાવ્યમાં એકતા અને આકૃતિ
સિદ્ધ થાય છે. કાવ્યમાં પાત્રની ગતિ છે, એથી કાળની
પણ ગતિ છે; પાત્રની સ્થૂણ ગતિ તો છે પણ એથી
ય વિશેષ તો એમાં પાત્રના મન-ચિન્તનની સૂક્ષ્મ
ગતિ છે.

કાવ્યનો આરંભ ‘સખે’ સંબોધનથી થાય છે.
ગળે કે કાવ્યનાયકનો કોઈ સખા ઉપરિચિત ન હોય !
પછી આ સખા અન્ય સખાઓથી કંઈક વિશેષ છે
એવું ‘હૃદય’ એવા પુનઃ સંબોધનમાં સૂચન છે. પણ
કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં જ આ સખા અનુપરિચિત

છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. અને કાવ્યનાયકની એકલતા સિદ્ધ થાય છે. આ એકલતાને કારણે જ ચિન્તન સકય થાય છે. અને એથી જ કાવ્યમાં કાવ્યનાયકનું સાદૃશ્ય આત્મસંભાવણું છે. એની નાટ્યાત્મક એકાકિતા છે. પ્રાતઃકાલે પર્વતારોહણનો આરંભ કર્યો, ત્યારે પ્રથમ ચડાણમાં કાવ્યનાયક અને અન્ય સખાઓનું સહ-આરોહણ હતું. પણ હવે અન્ય સખાઓનું આરોહણ નિમ્ન ગિરિપ્રદેશમાં સ્થૂલ આનંદ અર્થે વિરામ પામ્યું છે પણ આ એક ‘હૃદય-સખા’નું આરોહણ અહીં નહીં તો અન્યત્ર પણ થાય છે એવું સૂચન છે. આ પ્રથમ ચડાણ એ કાવ્યની પશ્ચાત્તજ છે.

પ્રથમ સ્તબ્ધકમાં ખીન્ને ચડાવ એ વિધમ ચડાવ છે. પણ કાવ્યનાયકમાં આરોહણની તૃપ્તિ છે. અન્ય સખાઓ પ્રથમ ચડાવને અંતે ઇન્દ્રિયોત્તેજ્યૂલ આનંદ પામે છે તો કાવ્યનાયક ખીજા ચડાવને અંતે સૂક્ષ્મ મનનચિન્તન-દર્શનનો આનંદ પામે છે. એને દૂરનું અને અતિક્રમનું દર્શન થાય છે, ક્ષણનું અને ઇતિહાસનું દર્શન થાય છે. પ્રકૃતિમાં સૌંદર્યનું પણ મનુષ્યમાં કદરૂપતાનું, ભારતના વર્તમાન અને કંઈક ભૂતકાળનું દર્શન થાય છે.

પછી ખીજા સ્તબ્ધકમાં ત્રીજો ચડાવ એ વિકટ યાવ છે. અહીં પણ આરંભ ‘સખે’ સંબોધનથી થાય છે. આમ, સખાનું પુનશ્ચ સ્મરણ થાય છે. અને કાવ્યનાયકની એકલતા વધુ સ્પષ્ટ થાય છે. હવે પ્રકૃતિના કઠોર સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. મધ્યાહ્નના પ્રખર સૂર્યમાં નિમ્ન ગિરિપ્રદેશના કોમળ સ્વરૂપનું સસ્યક સંબોધન પણ થાય છે. અને કાવ્યનાયક એ નિમ્ન ગિરિપ્રદેશ પર અંતિમ દષ્ટિપાત કરે છે.

પછી ત્રીજા સ્તબ્ધકમાં બિર્ધવ દર્શન થાય છે. ત્રીજા વિકટ ચડાવને અંતે હવે અહીં બિર્ધવ ગિરિપ્રદેશમાં મંદિરના ઘંટનો સ્વર વારંવાર સંભળાય છે અને

ભારતના ભૂતકાળનું સ્મરણ થાય છે. આર્યસમાજ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મનું મનનચિન્તન થાય છે. કાવ્યનાયકને આ ચિન્તનને અંતે વિપાદનો અનુભવ થાય છે. અહીં આ વિપાદની પરાકાષ્ઠાની ક્ષણે, વિપાદની આત્યંતિક કક્ષાએ પુનશ્ચ, ત્રીજી વાર અને અંતિમ વાર ‘સખે’ સંબોધનમાં સખાનું સ્મરણ થાય છે. અને પછી ‘પ્રભો’ સંબોધનમાં પરમેશ્વરનું સ્મરણ થાય છે. અને કાવ્યનાયકને પ્રપત્તિનો અનુભવ થાય છે. કાવ્યમાં હવે પછી યોથા અને અંતિમ સ્તબ્ધકમાં ‘સખે’ સંબોધન નથી, સખાનું સ્મરણ નથી. સખાને સ્થાને હવે પરમેશ્વર - બલકે પરમેશ્વરનું શાન્તાકાર સ્વરૂપ છે.

યોથા અને અંતિમ સ્તબ્ધકમાં યોથા ચડાવના આરંભે જ મંદિરના ઘંટનો સ્વર અને કાવ્યનાયકનો પોતાનાં પગલાંનો અવાજ પણ શ્રી જાય છે એવી શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ શાંતિ એ સ્થૂલ શાંતિ જ નથી, કિંચ શાંતિ છે. આ શાંતિમાં કાવ્યનાયકને શાન્તનું દર્શન થાય છે, વિશ્વક્રમનું દર્શન થાય છે, અને આ શાંતિમાં શ્રદ્ધાનો અનુભવ થાય છે. આમ, અંતમાં ત્રિલોકમાં વિચરતી અને ત્રિલોકમાં વિહરતી આ શાંતિને, આ શાન્તકાર તત્ત્વને પ્રાર્થના છે. ‘આરોહણ’ પ્રકૃતિસ્તોત્ર નથી, શાંતિસ્તોત્ર છે. ‘આરોહણ’ સંસ્કૃતિચિન્તનનું કાવ્ય છે.

૧૯૦૦માં ‘આરોહણ’ની પૃથ્વીહિતિ લગી બલવન્તરાય ઔદૈતવાદી હતા એથી ‘આરોહણ’માં મુખ્યત્વે ધર્મકારણ નિમિત્તે સંસ્કૃતિચિન્તન છે. પણ પછી એમણે ૧૯૩૦-૪૦ની વચ્ચે એમનું સૌથી લાંબું કાવ્ય ‘શન્યાશ્લિષ્ટકની રાત’ રચ્યું ત્યારે તેઓ સદ્યવ્યવહારવાદી સમુદ્ધાંતિવાદી અરોપવાદી હતા. એથી એ કાવ્યના કેન્દ્રમાં રાજકારણ અને અર્થકારણ નિમિત્તે સંસ્કૃતિચિન્તન છે. એમાં ધર્મકારણ છે પણ તે કાવ્યના

કેન્દ્રમાં નથી, પરિઘ પર છે. બલવન્તરાયે ૧૯૦૪થી ૧૯૧૩ લગી આઠનવ વરસ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકુમાર કોલેજમાં અને સરકારી કેળવણી ખાતામાં કાર્ય કર્યું ત્યારે એમણે રાજકુટુંબોના કંઈક નિષ્ઠથી અનુભવ કર્યો હતો એ અનુભવ પરથી પછીથી કોઈ કલ્પિત રાજ્યમાં અભયસિંહના પુત્ર નિર્ભયસિંહના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગ પર આ કાવ્ય રચ્યું હતું. એમાં પણ સમાજકારણ, રાજ્યકારણ, અર્થકારણના સંદર્ભમાં ભારતનું ભવિષ્ય? એ વિશે ચિન્તા અને ચિન્તન છે. એમાં રાત્રિભોજન પ્રસંગે એક અંગ્રેજ વડા-ગવર્નરને મુખે બલવન્તરાયની દેશભક્તિ અને આંગલભક્તિની પ્રમાણિકતાની પ્રતીતિ થાય એમાં ઔચિત્યપૂર્વક ઉદ્બોધન છે કે ભારતે ઇંગ્લેન્ડનું, યુરોપનું અંધ અનુકરણ ન કરવું કારણ કે ઇંગ્લેન્ડ-યુરોપમાં બુદ્ધિબલ, ત્યાગબલ, સંઘબલ છે પણ રતેહબલ નથી. ભારતમાં આ બલચતુષ્કમાંથી હોઈ નૂતન સમાજ, કોઈ નૂતન સંસ્કૃતિનું સર્જન ભાવિમાં થશે એ વિશે દાવ્યમાં ચિન્તા અને ચિન્તન છે.

બલવન્તરાયે ૧૯૩૯માં બીજું વિશ્વયુદ્ધ થયું પછી ૧૬ વિગ્રહકાવ્યોનું ગ્રન્થ રચ્યું હતું. ભારતમાં સૌ (ગોહનદાસ ગાંધી અને હુવાન કવિઓ સહી) ભારતની આઝાદી વિશે ચિન્તા અને ચિન્તનમાં હતા ત્યારે સાઠ વરસના આ છુઝર્ગ બલવન્તરાય સમગ્ર મનુષ્યજાતિની મહાઆઝાદી વિશે ચિન્તા અને ચિન્તનમાં હતા. માનવ-સંસ્કૃતિના સંહાર અથે હિટલર સક્રિય હતો અને એને વિજય પર વિજય પ્રાપ્ત થતો હતો ત્યારે હિંદુલરા-ગિલ્દારામાં બલવન્તરાયનો પુણ્યપ્રકોપ પ્રગટ થયો હતો. જર્મનીનો પેરિસપ્રવેશ થયો ત્યારે ગુજરાતના આ કવિ સુદ્રતામાં રચ્યાપચ્યા મહાનગર મુંબઈમાં માર્યા માર્યા કર્યા હતા અને સમગ્ર મનુષ્યજાતિ અને એની સંસ્કૃતિના અસ્તિત્વ માટેની પૂર્વશરતસમી આઝાદી

વધશે ન? માત્ર એ આશા અને શ્રદ્ધામાં એમણે એમની આ દાગુણ વેદનાનાં બીપણ વર્ષો પસાર કર્યા હતાં.

‘આઝાદી વધશે ન’ સોનેટમાલા અપૂર્ણ છે. પણ એના જ અનુસંધાનમાં ત્રણે બલવન્તરાયે ‘સુખદુઃખ’ સોનેટમાલા રચ્યા છે. એ પણ અપૂર્ણ છે. એમાં મનુષ્યજાતિના અનુભવો અને સ્મરણોનું પશ્ચાત્તદર્શન છે. અને ‘સુખ એટલે શું?’ એ પ્રશ્નનો સમુદાયદષ્ટિ દ્વારા વ્યક્તિ અને કુટુંબથી પર અને પાર મનુસંઘઘટિહાસમાં મનુષ્યજાતિના ભૂતકાળમાં ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે. પણ ભૂતકાળનું સુખ વર્તમાનમાં શક્ય નથી અને હોય તો પણ ઇષ્ટ નથી. એથી પછી અન્યત્ર ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન છે. અહીં આ પ્રયત્ન અને એથી આ સોનેટમાલા અપૂર્ણ છે. આ પ્રયત્ન અને પ્રયત્નની અપૂર્ણતા દ્વારા બલવન્તરાયનું સદ્બ્યહવારવાદી, સમુદાઈતિવાદી અજોયવાદી માનસ પ્રગટ થાય છે. બલવન્તરાયની કવિતાના સૌ મુખ્ય વિષયો-પ્રેમ, મૈત્રી, વાર્ધક્ય, સમાજ, રાજ્ય, ઇતિહાસ આદિનું આ સોનેટમાલામાં મિશ્રન થયું છે. એથી આ સોનેટમાલા બલવન્તરાયના કવિતાપ્રાસાદના કળશરૂપ છે.

બલવન્તરાયે ‘આરોહણ’ના અનુસંધાનમાં ‘રાજ્યાભિષેકની રાત’, ‘વિગ્રહકાવ્યો’ અને ‘સુખદુઃખ’ દ્વારા અનુસંધાનમાં ૧૯૪૮માં એમનું અંતિમ મહાન કાવ્ય ‘આરોહણ’ની જેમ જ પૃથ્વી ઇન્દ્રમાં પ્રવાહી પદમાં, પણ કંઈક વિશેષ મુક્ત પૃથ્વી ઇન્દ્રમાં કંઈક વિશેષ પ્રવાહી પદમાં ‘ચોપાટીને બાંકડે’ રચ્યું હતું. ‘આરોહણ’ને બલવન્તરાયના કાવ્યસૌલકની એક આત્યંતિક કક્ષા છે તો ‘ચોપાટીને બાંકડે’ એની અન્ય આત્યંતિક કક્ષા છે. અને ‘રાજ્યાભિષેકની રાત’, ‘વિગ્રહકાવ્યો’ અને ‘સુખદુઃખ’ એનું મધ્યગિંદુ છે.

‘આરોહણ’ રચ્યું ત્યારે બલવન્તરાય અદ્વૈતવાદી હતા, ‘ચોપાટીને બાંકડે’ રચ્યું ત્યારે એ અદ્વૈતવાદર-

વાહી, સમુત્ક્રાંતિવાદી અરેયવાદી હતા. ‘આરોહણ’નો કાવ્યનાયક ઉત્સાહી યુવાન છે. ‘ચોપાટીને બાંકડે’નો કાવ્યનાયક કલાંત વૃદ્ધ છે. ‘આરોહણ’માં સમય ત્રીભૂતો મધ્યાહ્ન છે, ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં સમય શ્રાવણની સંધ્યા છે. ‘આરોહણ’માં સ્થળ પર્વત છે. ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં સમુદ્રતટ છે. ‘આરોહણ’માં કાવ્યનાયક પર્વતારોહણમાં ગતિશીલ છે. ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં કાવ્યનાયક બાંકડે રિથત-રિથર છે. ‘આરોહણ’માં સુખ્યત્વે ધર્મ-કારણ નિમિત્તે સંસ્કૃતિચિન્તન છે. ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં સુખ્યત્વે રાજ્યકારણ નિમિત્તે સંસ્કૃતિચિન્તન છે. બલવન્તરાયે પોતે જ ‘ભણકાર-૧૯૫૧’માં વિવરણમાં સૂચન કર્યું છે કે ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં ચાર સ્તબ્ધો છે : ૧-૧૬ પંક્તિમાં વિવયપ્રવેશ, ૧૭-૯૦ પંક્તિમાં વર્ષાનું સ્થૂલ વર્ણન, ૯૧-૧૯૭ પંક્તિમાં મનન અને ૧૯૮-૨૦૭ પંક્તિમાં સમાપ્તિ. કાવ્યમાં પરિચ્છેદો છે. પણ બાંકડો તો ‘ચોપાટીને બાંકડે’ ૨૦૭ પંક્તિનું એક સળંગ કાવ્ય છે. ‘આરોહણ’માં અંગ્રેજો આવ્યા, હવે શું થશે ? એ પ્રશ્ન હતો, ‘ચોપાટીને બાંકડે’માં અંગ્રેજો ગયા, હવે શું થશે ? એ પ્રશ્ન છે. જે સમુદ્રમાં જે અંગ્રેજો આવ્યાગમન થયું હતું તે જ સમુદ્રમાં જે અંગ્રેજો હવે વિદાય થયા છે એ સમુદ્રના તટ પરના બાંકડે ખેરીને શ્રાવણની એક સંધ્યાએ એકાદ કલાકથી વધુ સમય કાવ્યનાયક આકાશમાં ઇચ્છાંક, યુરોપ અને ભારતની ત્રણ મૂર્તિઓના દિવાસ્વપ્નનું દર્શન કરે છે. (૧૮૯૨ની પૂર્વેકિત ૩૭ પંક્તિઓમાં પણ સ્થળ હતું સમુદ્રતટ, સમય હતો સંધ્યાનો. એમાં પણ ભારતની વિવિધ મૂર્તિઓના દિવાસ્વપ્નનું દર્શન હતું.) ‘આરોહણ’માં ગિરિપ્રદેશની પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં સ્વર અને અનિલના શ્રવણથી સંસ્કૃતિચિન્તન હતું. અહીં પણ સમુદ્રતટની પ્રકૃતિના સંદર્ભમાં મેઘમૂર્તિઓના દર્શનથી સંસ્કૃતિચિન્તન છે. ‘આરોહણ’માં કાવ્યનાયક વિધિ સમુદ્રમાં સંકલ્પના ભંગનું દર્શન કર્યું હતું. અહીં

કાવ્યનાયક વાચ્યાર્થમાં સમુદ્રમાં તરંગોના ભંગનું દર્શન કરે છે. ‘આરોહણ’ ૨૨૫૦ ત્યારે બલવન્તરાય અદ્વૈતવાદી હતા એથી એમાં અંતે પ્રકૃતિ દ્વારા કાવ્યનાયકમાં ‘શાંતિ અને શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય છે. ‘ચોપાટીને બાંકડે’ ૨૨૫૦ ત્યારે બલવન્તરાય અરેયવાદી હતા. એથી એમાં પ્રકૃતિ અંગ્રેજો અંશાંતિ અને શંકા છે એથી અંતે કાવ્યનાયકમાં પણ અંશાંતિ અને શંકા પ્રગટ થાય છે. પ્રાચીન ભારતમાં મહાન પ્રબળ અને સંસ્કૃતિ હતી, મહાન ધર્મ હતો. મધ્યકાલીન ભારતમાં એનો હાસનાશ થયો. પછી ઇતિહાસયોગે એનો આધુનિક ઇચ્છાંક-યુરોપની પ્રબળ અને સંસ્કૃતિ સાથે, એનાં ધર્મ સાથે સંબંધ થયો. હવે અંગ્રેજો ગયા. પણ પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આ સંગમતીર્થે ભવિષ્યમાં ભારતમાં એક નવી પ્રબળ અને સંસ્કૃતિ, એક નવો ધર્મ, વિશ્વપ્રબળ, વિશ્વસંસ્કૃતિ, વિશ્વધર્મ પ્રગટ થશે કે પછી ભારત પુનઃ મધ્યકાલીન ભારત જેવું થશે ? બલવન્તરાયે ૧૮૮૮માં ટાઉનસેન્ટનો લેખ વાંચ્યો. ત્યારે અંગ્રેજો જશે પછી ભારત કેવું થશે એ વિશે ટાઉનસેન્ટને જે ભય અને શંકા છે તેને કારણે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા એ જ પ્રશ્નો છ દાયકા પછી આ કાવ્યને અંતે પૂછ્યા છે-એ જ ભય અને શંકાને કારણે પૂછ્યા છે, આમ, ઇતિહાસનું એક કાલચક્ર પુરું થાય છે અને સાથે સાથે આ ચિન્તનોર્મિકાવ્યના આ મહાન પંચકનું કાવ્યચક્ર પણ પુરું થાય છે. પ્રશ્નોત્તર ઉત્તર આપ્યા વિના ભારે વર્ષાને કારણે વૃદ્ધ બલવન્તરાય ‘ચોપાટીને બાંકડે’થી ચાલ્યા ગયા છે, પુનઃ બાંકડે પાછા આવવાનાં અને ઉત્તર આપવાનાં વચન. સાથે. બલવન્તરાય ‘ભલે, વિચરું થેર, તુર્ત’ અવ નહૈ ફરી બાંકડે’ એવા વચન સાથે ચાલ્યા ગયા. હતા છતાં તરત જ બાંકડે પાછા આવ્યા છે અને એક નવા કાલચક્રને, એક નવા કાવ્યચક્રને આરંભ થયો છે, અઘતન કવિરૂપે, વૈશ્વિક ચેતનાની અઘતન કવિતારૂપે. (સંપૂર્ણ)

યુધિષ્ઠિરનું ઉત્તરસ્વર્ગારોહણ/ઉશ્નસ

[મહાભારતના કર્તા જયદ્રાત વેદવ્યાસે યુધિષ્ઠિરના 'મહાપ્રસ્થાન' પછી યુધિષ્ઠિરના દેહત્યાગ બતાવ્યો છે. તે પછી તે સ્વર્ગમાં જાય છે ત્યાં મૃત્યુલોકમાં પૃથ્વી કેપર કોઈ કુળધર્મના બાણથી દેહત્યાગ કરીને આવેલા શ્રીકૃષ્ણને બ્રાહ્મણરીતધારી રૂપે જુએ છે અને તેમને જૂનાં-કંઈક સાદરથી, આ કૃષ્ણ જ છે, એમ ઓળખી કહે છે; આ રહ્યો તે શ્લોક :

દર્શયત્ત્વત્રિવિંશતિશ્રી વપુષાન્વિતમ્ ।

તેનૈવ દૃષ્ટ્વૈષ્ણ સાદરથેનૈવ સ્મૃતમ્ ॥ (સ્વર્ગારોહણ, ૪, ૨)*]

સ્વર્ગ :

પાત્રો : યુધિષ્ઠિર, બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ.

(આ બંને ય પૃથ્વીલોકમાં દેહત્યાગ કરીને અહીં સ્વર્ગમાં આવેલા છે.)

યુધિષ્ઠિર (કૃષ્ણ સામા મળે છે, તેમને) : પૂછું ? આપ મહાત્મા કૃષ્ણ તો નહીં ? ક્ષમા, આવા પ્રશ્ન માટે;

કૃષ્ણ : હું તે કૃષ્ણ જ છું, ધર્મરાજ ! હજી એવો જ, તમારો પાંડવકુલસખા ન ઓળખ્યો ?

યુધિષ્ઠિર : ક્ષમા કરો કૃષ્ણ ! આ તે સ્વર્ગ ? જે અમને તમારાથી આમ

આટલા બધા દૂર રાખે અપરિચિત ? કૃષ્ણ જે અમારા વાસોચ્ચવાસ, અને અંતરાત્મા

તમને આશરે આશરે જ હવે આમ ઓળખવાને મથવું પડે છે અમારે !

જેમની એકાદી સુખરેખા તો હજી ય હૃદિતનાં પુરના સિંહાસને અમારા તે શાસ્ત્રકુલમાં,

તે આદિ સુખરેખાને - મોંઢામોંઢ થયા પછી ય સુદૂર સ્મૃતિમાંથી

આંખો નાણે છાનસી કરીકરીને સંભાળું સંભાળું ઉપસાવવી પડે છે !

જોયું પ્રભો ? આથી કિયો મોટો ખીન્ને અપરાધ હોઈ શકે આ અભાગિયા

યુધિષ્ઠિર તણા ? અને આ અપરાધ તો તીર્થક્ષેત્રે કૃત અને તે ય

તીર્થરૂપ મહાત્મા કૃષ્ણ તણા જ; આથી તો રૂડું હતું કૃષ્ણ ! કુકુક્ષેત્ર

જ્યાં કૃષ્ણ તો હતા સદા હાજરાહજૂર હાથવગા ને મોંઢામોંઢ આંખવગા,

કૃષ્ણ, મને ક્ષમા કરો કૃષ્ણાપરાધીને; ને ના સંબોધો મને 'ધર્મ'નામ સંબોધને;

ધર્માત્મા કૃષ્ણની જ વિસ્મૃતિ ! અરે, એથી તો કિયો ખીન્ને અધર્મ હોઈ શકે ?

અહો, મેં આપને આટલા બધા વિસારી મૂક્યા ! પણ હવે મને પડે છે પતીજ,

આ તમ બ્રાહ્મણે ય, મૃત્યુલોકે જે અમને અમારા પરમ સોહાગ્યશા

મળ્યા હતા તે અમારા સતત પરમ શુભ ચિંતક સુખની પેલી કોઈ

રેખા જ ખીલી નીકળી છે, જે કરે છે હજી ય મને આશ્વસ્ત ને વિશ્વસ્ત, અહો કૃષ્ણ !

ડેવા સરસ દિવસો હતા એ મૃત્યુલોકે ય કૃષ્ણ ! તમ કૃષ્ણામૃતે !

• શ્રી હરીન્દ્ર દવે કૃત : "કૃષ્ણ અને માનવસંબંધો" (પૃ. ૪૬૫, ૧૯૮૨)

તમારે જ ખીલે બદ્ધ અમે ખીલ્યા હતા, ને અકુતોભય કુદાકૂદ તે ય
 કેઈ વત્સશી જ તમારે લીધે, હે મહાવત્સલ, હે સંગામાં શ્રેષ્ઠ !
 મિત્ર-મુરખી-માર્ગદર્શક ! પ્રભો ! તમે, તમે અહીં ! મન જાણે
 માની શકે નહીં - અથવા તો માત્ર એ ઘોર અજ્ઞાન જ - તમે,
 તમે વળી કિમે સ્થાને નહીં ? તમે જે સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી અને
 સર્વશક્તિમાન, સ્વયં ભગવાન ! હું અજ્ઞાની ને મૂઢ, મને ક્ષમા;
 પણ હજી મને એક પૃચ્છા; પ્રભો ! અમે હસ્તિનાપુરમાં શ્રુણુ તું કે
 તમે કેઈ વિજન વેરાને અકેલા જ કેઈ લુપ્થકને જાણે અસહાયે વિદ્ધ
 અને હત ! લુપ્થક જે મૃગયામાં લુપ્થ તે એક તુચ્છ મૃગલું ગણી
 હણી નાખવે શક્ત તમને ? તમે જે પૂર્ણ પુરુષ... પ્રદેવ
 અવ્યય-દૂરસ્થ; તેને ! ના, નથી માની શકાતું આ બધું, હે કૃષ્ણ !
 કે પરમાત્માને પણ હોય મૃત્યુ તેને કેઈ વ્યાધ તુચ્છ પશુ ગણી હણી નાખે.
 કૃષ્ણ : ધર્મરાજ ! તમને ય આટલી ઊંચાઈએ આવીને ય હજુ આ પ્રશ્ન ?
 તો તો પછી ખીજા કેઈ મૂઢની તે કશી વાત ? કશી ગતિ ?
 યુદ્ધમાં સ્થિર એવા યુધિષ્ઠિરની ય જો આવી વિચલિત દશા જ્ઞાન્ત
 આવાં શિખરો પરે ય ! બધું અસત ખખેરતા ખખેરતા
 આવ્યા છો આખી ખીજીને ઊર્ધ્વ ઊભે રસ્તે રસ્તે તમે તો ય !
 તો જાણો હે ધર્મરાજ ! ગદ્ધમાં ય ગદ્ધ અને સ્પષ્ટમાં ય સ્પષ્ટ
 આ અનિવાર્ય સભ્ય કે કો પણ શરીરધારી કેઈ પણ જનનીની કૃપે
 જન્મ લેનાર જાતક ક્યારે ય ન મૃત્યુજય જન્મ્યું તે મરે જ,
 કેઈ નહીં અકર્મણ્ય, કોનો નહીં કૃતકર્મ તણા ક્ષય આપોપો જ,
 કૃષ્ણાપણુ કર્મ-તે તો ધર્મ્ય-તે ના લેપે કોને, તેને નહીં જન્મ મૃત્યુ વારાફરા.
 પણ કૃતકર્મ તે તે જન્મે ભોગવવાં તો પડે જ અનિવાર્ય; હું કૃષ્ણ તો ય-હા
 મારે ય તે - કૃતકર્મ કૃષ્ણ માટે ય ના અપવાદ, ના, ના, કેઈ નહીં
 ધર્મરાજ, કેઈ નહીં ભારતના યુદ્ધે જય માટે જે જે કંઈ કયું,
 કરવું પડ્યું તે સર્વ કયું કરાવ્યું અનૃત તે બધું જ મેં કૃષ્ણે કયું;
 જે જે કંઈ નાનીમોટી હાનિ થઈ ઋતના અતિમ અને સૂક્ષ્મ
 સુકોમલ એવા તંત્રને, તે મારે હાથે; તે તેનું વળતું વેર
 લીધા વિના રહે નહીં; ક્યાંક સમયમાં ઊર્ગી નીકળે જ આડ થઈ, નકે;
 તેમાં કેઈ દેહધારી અપવાદ નહીં; તમારો યા કૃષ્ણે નહીં;
 સામે જે પિતરાઈ કુટુંબોનું યુદ્ધ હતું, અને યુદ્ધ-એટલે તો યુદ્ધ;

તમારે પાંડવોને પક્ષે થોડો કંઈ ધર્મ હતો; અને ધર્મનું સ્વરૂપ
 ગૂઢ અતિગૂઢ, કોણ એનો પાર પામ્યું છે કે સ્પષ્ટપણે કહી શકે
 કે આ છે વિશુદ્ધ ધર્મ? લઈ શકે પછી શુદ્ધ ધર્મ તણો પંથ?
 કોણ, કહો? સત્યનું મુળ સદાય હિરણ્મય પાત્રે અપિહિત,
 થોડું થોડું આશુ અસ્પષ્ટ દેખાય ને એ થકી લેવાના હોય નિહુંથો.
 સ્થલકાલોચિત; આ બધું ખીણનું - તળેટીનું - મેદાનનું સત્ય
 સ્થલકાલાપેક્ષ, તેમાં પાછું હતું શુદ્ધ, બધાંયનાં મન વ્યથ
 ને છતવાનું લક્ષ્ય તો અવશ્ય; આ સર્વથી પ્રભાવિત
 એવા કૃષ્ણ, મેં, લીધા હતા સ્થલકાલોચિત એવા નિહુંથો;
 તમને મેં દોર્યા હતા એટલે તો દાયિત્વ બધું માડું જ,
 યોગણીસમા દિવસે કુરુક્ષેત્રે સતી ગાંધારી સમક્ષ
 આ બધી વાત કરી હતી મેં પેટછૂટી; લીધા હતા બધો ગુસ્સો અને
 બહોર્યો હતો એમનો તે અભિશાપ બધો જ એક મારે આ માથે;
 એ બધું લોગબધું જ પડે, ધર્મરાજ! તમારા આ કૃષ્ણે ય-
 કૃષ્ણ માટે ય તો અનિવાર્ય - ઘટની સાથે જ આ ઘટનાની અનિવાર્ય નિયતિ.

યુધિષ્ઠિર : આમ જાણવા છતાં ય તમે મને અસત્યમાં પ્રેરી રહ્યા કૃષ્ણ!
 તમે જે કર્મકર્મફલવિજ્ઞ, મારી આનાકાની પછી ય તે!

કૃષ્ણ : હા, રાજન! આપણું હતું દૂંડું એવું લક્ષ્ય; કુરુક્ષેત્ર શુદ્ધ માત્ર જય,
 હસ્તિનાપુરનું રાજ્યાસન; એટલે તો 'નરોવા કુન્દરોવા' કરી ય
 તે તો તમે ગ્રહી લીધું; દૂંડી છત બેઠીતીતી તે તો મળી જ તમને;
 પણ, પણ સત્યનો ક્યાં ય નથી દૂંડો માર્ગ ધર્મરાજ, ક્યાં ય નથી ક્યારે.
 મેં કહ્યું, કીધું તમે, તેથી શું? સૌ સૌનું કર્મ, સૌ સૌનો ગુસ્સો, સૌ સૌને જ માથે;
 તમે તો જોયું જ ધર્મરાજ! કે તમારો એ પૂર્વે અધર રૂહેતો રથ
 પૃથ્વીપટ ને અડ્યો જ - ધરા અડ્યો - સૌ દેવતાઓના દેખતાં જ-
 એ હતો મહાસત્યને થયેલી ક્ષતિનો ઓછામાં ઓછો પ્રતીકદંડ તમને,
 પણ તમે એના સાર્વભૌમ ન્યાયદંડ થકી છટકી ગયા છો એમ માની જોસો
 તો તેમાં તો મોટી ભૂલ; તળેટી નહીં તો તુંગશૃંગ-ખાંધે જ એનું ચારચક્ર શાસન
 મૂળ મહાસત્ય ક્યાં ય હાનિ પામે તો ન રહે વેરવાળા વિના કરી
 તમે જોયું જે ધર્મરાજ! કે હિમાલય આરોહણે ટપોટપ પડી ગયા દેહ
 મહાભારતવિજેતા મહાપ્રાણ એવા તમારા લોકુન્નનોના એક પછી એક.
 ધરપોટાની જેમ ફૂટી ગયા દેહ - દ્રૌપદીનો ય - તમે એક પછી એક

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ન્યાય તોળતા ગયા, ત્યાં તમારી ય ખરી. પડી
 આંગળી જે આંગળીના અગ્ર થકી ન્યાય તમે તોળ્યો તે જ
 ધર્મતુલા તણી દાંડી, ને દીકું થોડું નરકે, ય ! એક ન્હાનકડું ય કોક ખૂણે આચરેલું
 કયાંક ક્યારેક અસત્ય - અર્ધસત્ય - ફૂટી નીકળે જ કયાંક જતું કને
 ચોમાસામાં અબાણપણે વેરાયેલાં બીજ જેમ કો દાણા જેમ,
 એક ન્હાનકડું 'નરોવા' કેવાં કેવાં વાળે છે વેર નરમાત્રને ખીણે કે ટોચે !
 ધર્મયુદ્ધે ધર્મરાજ ! તમે નહોતા રહ્યા સદા નિરપેક્ષ સ્થિરધીર. યુધિષ્ઠિર
 અને ન હતો હું ય તે; 'સત્ય ને કેવળ સત્ય જ જીતે છે' એમ જે કહીએ છીએ
 તે આવા કો અર્થમાં જ, યુધિષ્ઠિર ! નહીં તો પૂરું તો એને કોણ સમજી શક્યું છે ?
 યુધિષ્ઠિર : કંઈક પ્રકાશ પડે છે, હે કૃષ્ણ ! કશુંક જે ત્યાં યુદ્ધક્ષેત્રમાં
 ધૂમિલ ધૂસરિત હતું જે પછી, એ પહાડી બિચારીઓએ કેંક સંપાદ
 તે અહીં આજે તમારી સમક્ષ દેહસુકત થયા પછી જ હવે સમન્વય કંઈ !
 અહો કૃષ્ણ ! કેવી જટિલ ઝીંટાઈ તો જીવનની એ ગૂંચ-ગૂંથળ !
 નીચેના ભારતીય મેદાનોમાં ! જે બિકેલી તો યુદ્ધે ન'તું શક્યું,
 છેદી જ નાખવી પડી હતી છેવટે તો; એને કોણ કહી શકે જીત ?
 જેના તંતુતંતુ હતા - જેની લટલટ હતી નરી અપૃથક્કરણક્ષમ !
 એને કોણ કહી શકે પ્રશ્નો તણી આખરી જ પતાવટ, પ્રશ્નનો ઉકેલ છેવટનો
 એ તો એક ગૂંચવાળું મન, યુદ્ધ નામે છેદી નાળે ખીણ ગૂંચ, ત્રીજી ગૂંચ
 અવશિષ્ટ રાખવાને માટે જ; ને એ ગૂંચગૂંચે તંતુતંતુ થઈ જતું જેમ
 ચઢી આવ્યા છીએ અમે આટલી આ સ્વર્ગ સુધી ! સ્વર્ગ વળી ઓર એક ગૂંચ પોતે !
 કૃષ્ણ ! તમે રહો મારી સાથે; મારી આંખોની સામે જ, તો જ થશે
 સ્વર્ગ જેલું સ્વર્ગ, સદા કંઈ, કંઈ સમન્વય એવું, ગમ્ય અને વાસ્થ્ય.
 કૃષ્ણ ! ઠીક અમે ભાગી નીકળી શક્યા એ મહાગૂંચમાંથી, નહીં ?
 તમારે જ આશરે આશરે, અને હવે - જાણ્યું કે - તમે ય અરે નહોતા ગૂંચખંડાર !
 અહો દેહ ધરે તે બધા જ કોઈને કોઈ ગૂંચમાં, કૃષ્ણ ! તમે ય ના અપવાદ !
 કૃષ્ણ, મારી ગૂંચ ઘેરી બને છે હવે આ તો; પુનઃ કરો મને - સુક્રા
 આ સ્વર્ગ સુધી આવીને ગૂંચવાયેલાને આપ જે પૂર્ણપુરુષ.
 કૃષ્ણ : યુધિષ્ઠિર, હજી વધું રહો સ્થિર - ધીર, હજી રહેજ કંઈ વધુ,
 જુઓ, હું પૂર્ણ પુરુષ નથી - ન હોઈ શકે કો દેહધારી; સાંભળી લો કંઈ વધુ સ્વસ્થ થઈ
 હું જે માહીન્યો, દેહધારી કૃષ્ણ - ન અજરામર - નર્યો મર્ત્ય, પૃથ્વીની માટી જ
 કોઈ માહીનો જાણો, મનખાદેહધારી પૂર્ણ નથી, નથી મૃત્યુંજયે

હું દેવકીનો પુત્ર, કૃષ્ણનામરૂપધારી, દેવ નથી, મરણશીલ છું કોઈ કબજાની જેમ
 એક વાધ જેને મૂળ ગણી હણી નાખે એટલો બધો મર્ત્ય છું;
 અને મારી સામે હતાં ખીણનાં, તળેટીનાં, દૂકાં દૂકાં યુદ્ધનાં સત્ય,
 અને સંસારીના જીવનનાં નાનાં નાનાં શુદ્ધ જીવવાને લીધા
 દૂકાં દૂકાં નિષ્કૃતિ ને દૂકાં દૂકાં રસ્તા, તે બધા જ છેવટે તો હવે
 પૂર્ણ મહાકત, પૂર્ણ મહાસત્યધર્મને રહી રહી કરી રહ્યા છતાં
 અને એ જ મહાકતસત્યધર્મ રહી રહી કરે દૂકાંદૂકાં જીવનારા
 જીવાત્માને કેમેકેમે તળેટીમાં ને પછી તુંગશૃંગે નાનીમોટી અનિવાર્ય સજા
 સનાતન ન્યાયાસન છેડે નહીં કોને, કોઈ એને ધાપ આપી છટકી ન શકે,
 આપણી બધી જ દોડાદોડ એના મોટામસ ફૂંડાળાના પહેરાની વચ્ચે વચ્ચે કયાંક,
 એનો પરિધિ ઓળંગી ન શકાય, તસુય એને ઉલ્લંઘવો ન શકય
 ખારોળાર; એવો તો એક જ રસ્તો હતો જે મેં અર્જુનને યુદ્ધમધ્યે એકવાર

યુધિષ્ઠિર : એકવાર, શું ? તે કહો કહો કૃષ્ણ ! એકવાર અર્જુનને કહ્યું 'તું' તે
 મને કહો સત્ય, હું ય કોઈ મહાયુદ્ધ મધ્યે જ છું આજે
 અને વળી છું આજે તો ક્યારે ન'તો તેવો વધુ કંઈક અસ્થિર,
 મને અર્જુન ગણીને — હું યુધિષ્ઠિર નથી — ગણીને કહો કહો મને કૃષ્ણ !

કૃષ્ણ : તમે નહીં સહી શકો તે સત્યદર્શન, યુધિષ્ઠિર ! નહીં સહી શકો;
 અર્જુન પણ તે નો'તો સહી શક્યો, તો તમે તો અનર્જુન;
 અને હવે તો હું ય નથી તે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ જે તે ક્ષણે હતો
 તમે કહ્યા કરો છો ને તે 'પૂર્ણ પુરુષ', પૂર્ણસત્યધારી, હું હવે અકૃષ્ણ,
 એની એ ક્ષણોમાં તો હું ય ફરી નહીં જઈ શકું અકૃષ્ણ, ધર્મરાજ !
 જીવનમાં ક્યારેક જ આવે છે એવી કો પરમ ધન્ય પળ હતી એ
 એ યુદ્ધતું ઉત્કટ વાતાવરણ હતું ને સામે જ અર્જુનશો યોદ્ધો હતો નિર્મલસ
 મારા હસ્તમાં યુદ્ધરથની તમામ લગામ હતી, અને ધસમસતા લોહીમાં
 હતો વિજય માટેનો અદમ્ય ઉત્સાહ, વિજય ધર્મનો — ધર્મરાજનો — થાય તે માટે,
 યુધિષ્ઠિર, આજની આવી પ્રશાન્ત ઠંડી ક્ષણે મારાથી તે બધું હવે નહીં થઈ શકે
 હું ધન્ય ને, તો ય એ વાત જ હવે શક્ય નથી કેમે કરી ધર્મરાજ !
 એ જાણે 'કોઈ સાંગ' હતી ધન્દ્રે આપેલી. એક જ વાર ઉપયોગમાં આવે એવી.
 યુધિષ્ઠિર : નહીં નહીં, કહો કૃષ્ણ ! કહો જ ગમે તેમ કરીને મને પાથ'તું એ સત્ય
 જે તમે યુદ્ધને ટાણે પ્રાર્થને કહ્યું હતું : હું 'યે છું' તે 'પાથ' પૃથાનો જ સંતાન
 એ એવા-સાંભળ્યા વિના મારી આ સ્વર્ગમાં ય સદ્ગતિ નથી હવે.

કહો કૃષ્ણ ! કેઈ રીતે ય હું સ્વીકારીશ એ સત્યને, ગમે તેવું વજ જેવું હશે તો ય
 છે પડે મારા માથા ઉપર, અર્જુન જે તળેટીમાં મેદાનમાં ભેઠ. શક્યો તે હું
 ઝીલી લઈશ કણ પટલે આટલી ઊંચાઈ ઉપરથી, કાન હવે-વિશ્રમ ને કોલાહલશૂન્ય,
 કેમ નહીં થાય તે મારાથી કૃષ્ણ ! હું ય છું બદ્ધપાણિ શિષ્યભાવે અવનત કૃષ્ણચરણે.
 કૃષ્ણ : તળેટીનું, મેદાનનું સત્ય કે હિમાદ્રિનાં શૃંગોનું- થોડીક ઊંચાઈ વધી એ ન;
 પણ બધું પાર્થિવ જ છેવટે તો. સ્થલકાલ નિરપેક્ષ નહીં કશું;
 અર્જુન તો હતો યુદ્ધ વચ્ચેવચ્ચ ને મેં તેને દીધાં હતાં દિવ્યચક્ષુ
 તો ય તે, ના સહી શક્યો મારું વિશ્વરૂપ હજારો સૂર્યસરીષુ
 ઉઘ અને જ્વાલામય, એવી દાઝી ગઈ આંખ આંચમાત્રે તે તમે કેમ પામી શકશો
 મિટ્ટીગાત્રે-ચર્મશ્રોત્રે ? છતાં જિજ્ઞાસુ છે સુમુક્ષુ છે તો, ભલે, હું દાખવીશ;
 અર્જુનને, તો કયાં ય ન દેખાયો મારો આદિ અંત-મારા ઊડતા છંડા :
 મારી જલામાં ઊઘડેલા મુખમાં અનંત બ્રહ્માંડો પરપોટી જેમ
 ઊઠે-ફૂટે-ઊઠે-ફૂટે ! એક પરપોટી તે આ પૃથ્વી-એનાં કાચા
 પાતળા પારદર્શક ફૂલતા જતા પડે મહાભારતનું ચોર યુદ્ધ :
 એણે ભેળે યે ય બાજુ અંકૌહિણી સેનાઓ જે હણહણતી યુદ્ધ માટે સંનદ
 વચ્ચેવચ્ચ એણે ભેળો એનો પોતાનો જ સ્થ-પોતાને યે, -રથે
 એણે ભેળો મને સારથીને રૂપે, પિતામહ, ગુરુ, સાથીસગાઓને
 એણે ભેળ્યાં સામાં-મારેલાં જ મારા વડે, મારી દંડ્રામાં જ. લગ્ન.
 યુધિષ્ઠિર : અહો, કૃષ્ણ ! કહો કહો કૃષ્ણામૃત અલૌકિક શબ્દ. હું જાણે ભેડું છું
 એથી પાર્થની જેમ જ - તમને વિશ્વરૂપે; જાણે કે મને મળ્યું છે દિવ્યશ્રુતિનું વરદાન
 તમારો આ શબ્દેશબ્દ સર્જે છે ને લોપે છે સૃષ્ટિઓ ટપોટપ મારે કાન
 જેમાં કૃષ્ણ ! હું યે ફૂટું-તૂટું-ઊડું-ફૂટું ટપટપ જન્મમૃત્યુ શ્રેણીમાં જ
 અહો, કૃષ્ણ, કહો જાઓ કહો જાઓ જખ લગ ઘટ મડી મારું ટકે ભાન
 વિરમો ના. શ્રુતિ મારી હરી લિયો નહીં, અહો હરિ ! કહો જાઓ કહો જાઓ,
 કૃષ્ણ : યુધિષ્ઠિર, અરે, તમે મારા વર્ણનમાત્રે જ પ્રભાવિત. અભિભૂત છો-અહ્ભુત !
 અર્જુન તો સગી આંખે ભોયું-હતું મારું યુદ્ધમધ્યે વિશ્વરૂપ
 લોકક્ષયકૃત્-લોકવૃદ્ધિકૃત્ અનંત લયે આવૃત્ત ને વિવર્તિત
 ને તમે હવે અનુભવો મને શબ્દલયમય લીલામય માત્ર
 ભરાય છે-કંઠવાય છે પ્રાણ્વતણી વેલા થકી ક્ષણેક્ષણ જીવનનું એનું એ જ પાત્ર
 હું એ સમુદ્ર છું અનંત અતલ ખળભળ નિત્ય વેલાકુલ-રિકતભરરિકતલયે
 અહીં કઈ ક્ષણ પર તમે ધ્યામોહિત થઈ શકો ? ક્ષણ તો નિત્ય અચલ ?

મિલન રોકે છે. ધર્મરાજની દષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર પડતાં જ તેઓ રથમાંથી ઊતરી યુધિષ્ઠિરનું અભિવાદન કરે છે, તેમને ભેટ છે ને બન્ને પક્ષના રાજાઓ તથા ઓંઓ પણ તેમ કરે છે. પછી ધર્મરાજની વિનંતીથી કૃષ્ણ રથમાં આરૂઢ થાય છે, રસાલા સાથે નગરના દરવાજા પાસે આવે છે ને પાંચ પાંડવો સાથે નગરપ્રવેશ કરે છે. નગરની સુન્દરીઓ કૃષ્ણને જોવા બધું કામ છેડીને એકત્ર થાય છે. અહીં વળી પ્રસંગનો લાભ લઈ કવિ ૧૮ શ્લોકોમાં પુરસ્કૃત્તરીઓની લલિત ને મોહક ચેષ્ટાઓનું વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણ એમના આગમનદાણે શણગારેલા નગરના માર્ગે પરથી પસાર થઈ યુધિષ્ઠિરની રાજસભામાં આવે છે. અહીં દરેક શ્લોકમાં રાજસભાનું છંદોદાર, લલકભર્યું વર્ણન છે. શ્રીકૃષ્ણસમાગમ નામના આ તેરમા સર્ગ પછી 'શ્રીકૃષ્ણાર્વદાન' નામના ચૌદમા સર્ગમાં આરંભમાં યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ યોજવાનો કૃષ્ણ આગળ પ્રસ્તાવ મૂકે છે ને તેમાં એમની સલાહ તથા સંમતિ મારે છે. કૃષ્ણ ઉત્તરમાં કહે છે : “તમારા (યુધિષ્ઠિર) જેવા પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરતા હોય ત્યારે ખીલું કોણ રાજસૂય યજ્ઞ કરી શકે? તમે મને ધનંજય જેવા જ ગણજો. જે રાજવી તમારા આવા ઉદાત્ત યજ્ઞકાર્યમાં સહકાર આપવાની ના પાડશે તે મારા સુદર્શનથી નાશ પામશે.” આમ, કૃષ્ણના મુખે શિશુપાલના વધના ભાવિ પ્રસંગનું કવિ સૂચન આપે છે. કૃષ્ણની સંમતિ મળતાં ધર્મરાજ યજ્ઞની તૈયારીમાં ગૂંથાય છે, અહીં કવિ યજ્ઞનું ચિત્રાત્મક વર્ણન આપે છે. સ્થત સર્વ રાજાઓ યજ્ઞકાર્યમાં સહકાર આપવાનું આપે છે તે પછી લીખે કૃષ્ણની પ્રશસ્તિ

કરી, તેઓ જ પૂર્વ-અર્ચને સર્વથા પાત્ર એવી વ્યક્તિ છે એમ કહી તેમને અર્ધદાનનો યુધિષ્ઠિરને અનુરોધ કરે છે; યુધિષ્ઠિર એમને ભવ્ય અર્ધ આપે છે.

પછીના પંદરમા સર્ગમાં લીખે કૃષ્ણની કરંલી પ્રશસ્તિથી તેમ જ યુધિષ્ઠિરે તેમને આપેલા અર્ધથી ઇર્ષ્યા ને રોષ અનુભવતા શિશુપાલ ને તેના સાથીઓના પ્રતિભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભર સલામત થયેલાં કૃષ્ણનાં વખાણ સાંભળીને શિશુપાલ અત્યંત પ્રકોપ દાખવી યુધિષ્ઠિરને સંબોધીને કહે છે : “કૃષ્ણ પ્રત્યેના તમારા અંગત અતિસ્નેહને લીધે જ તમે એમને પૂજ્ય ગણીને અર્ધ આપ્યો છે, તમે કહી જુઠું બોલતા નથી એમ જોરશોરથી કહો છો પણ અહીં તમારું જુઠુંણું ખુલ્લું પંડી ગયું છે. ધર્મરાજ એવું તમારું નામ પણ તંમને શોભતું નથી. જો તમે કૃષ્ણને જ અર્ધ માટે સૌથી ઉત્તમ વ્યક્તિ ગણતા હો તો પછી અમારા જેવાને નિમંત્રણ આપવાનો શો અર્થ છે?” આવું કહી પછી શિશુપાલ લીખેને પણ અણધરતાં વેણ સંભળાવે છે, ને કૃષ્ણને સંબોધીને કહે છે : “અરે કૃષ્ણ, તે મંથુ નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો એવું કોણ માને? મને લાગે છે કે તે લાકડી વડે એકાદ મધપૂડા પર પ્રહાર કરી મધ મેળવ્યું હશે! તારાં જેવા કશા ગુણ વગરના માણસની પૂજા કરવી એ ઉપદેશનીય ક્રિયા છે. યાહિયા માથાને વળી કાંસકો શા?” આવું આવું બોલીને શિશુપાલ મિત્રો સાથે તાલી લઈ મોટેથી હસવા લાગ્યો. ઐદિરાજનાં આવાં વેશથી કૃષ્ણ હેશમાત્ર મુગ્ધ થયા નહિ ને યદુ-રાજાઓ પણ ઉસ્કેરાયા નહીં, પણ લીખે છંછાઈ

ઊંઠ્યા, તેમણે હાજર રહેલા રાજ્યોને કૃષ્ણનું ધનુષ્ય વાળવાનો (ચઢાવવાનો) પડકાર ફેંક્યો. આવા પડકારથી શિશુપાલ ને તેના સાથીઓ વધુ ઉશ્કેરાયા. શિશુપાલ બોલ્યો : “હું રાજવીઓ, વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવો અને નપુંસક ભીષ્મ સાથે કંસના દોર ચારનારા કૃષ્ણને મારી કેમ નથી નાખતા?” એવટે “આ પૃથ્વી, પક્ષીઓ સહિત કૃષ્ણના મુઘિરનું પાન કરો.” એવું બોલીને શિશુપાલ ઝડપથી સભા છોડી ગયો. એની પાછળ એના સાથીઓ પણ ચાલ્યા ગયા. હાવણીમાં પાછા ફરીને શિશુપાલે તેની સેનાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. અહીં કેટલાક શ્લોકોમાં શુકની તૈયારીનું તથા શુક માટે સજ્જ થતા યોદ્ધાઓની સ્ત્રીઓના વ્યથાવિલાપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સોળમા સર્ગના અરંભના ૧૪ શ્લોકોમાં શિશુપાલે કૃષ્ણની સભામાં મોકલેલા દૂતનું સલાપણ છે. એમાં કવિએ દ્વિઅર્થા શ્લોકપ્રયોગો કર્યા છે, જેથી દેખીતી રીતે કૃષ્ણનાં શુભગાન થતાં લાગે પરંતુ ખીલ્લે અર્થ લેતાં તેમાં નિંદા ને ધમકીનો ભાવ હોય. દૂતની આવી વાણી સાંભળીને કૃષ્ણ સાત્યકિને ઉત્તર આપવાનો સંકેત કરે છે, સાત્યકિ દૂત પ્રતિ અપમાન-વચનો ઉચ્ચારે છે, શિશુપાલના અપરાધો વર્ણવે છે ને દૂત વધુ બોલે તો તેને શિક્ષા કરવાની ધમકી આપે છે. આમ છતાં દૂત સાત્યકિને જવાબમાં શિશુપાલનાં પરાક્રમે વર્ણવે છે ને કહે છે : “તમને સર્વને શુકમાં હણીને તમારી સ્ત્રીઓના વિલાપોથી દયા આણી નમારાં શિશુઓનું પાલન કરી તે ‘શિશુપાલ’ એવું એનું નામ સાર્થક

કરશે.” સત્તરમા સર્ગમાં કવિ પાંડવો ને યાદવોએ દૂતનાં વેણુથી અનુભવેલા ક્ષોભનું આલેખન કરે છે. આવા ક્ષોભને અંતે કૃષ્ણ શુદ્ધ માટે દૂતનિશ્ચય થઈ તેની તૈયારીઓ આદરી દે છે. અહીં કવિ પાંડવોની અંતે યાદવોની સેનાની તૈયારીઓનું ‘આજસમય’ વર્ણન આપે છે. ૧૮મા સર્ગમાં આરંભમાં સાગ્ર સામે રણમેદાનમાં શુદ્ધ માટે તૈયાર સેનાઓનું વર્ણન કર્યા પછી કવિ બીજા સેનાઓ વચ્ચે આરંભાયેલા તુચ્છ શુદ્ધનું દનામદાર વર્ણન આપે છે. ૧૯મા આખો સર્ગ ‘ચિત્રગંધ’ નામક કાવ્યશૃતિવાળા શ્લોકોમાં યોદ્ધાઓ વચ્ચે બેલાતું ઢંઢશુદ્ધ વર્ણવે છે, જેમાં કૃષ્ણની શુદ્ધકુશળતા ને પરાક્રમશીલતા પ્રગટ થાય છે. છેલ્લા વીસમા સર્ગમાં શિશુપાલ અને કૃષ્ણ વચ્ચેના ઘોર શુદ્ધનું વિગતે વર્ણન અપાયું છે. પોતાનાં અસ્ત્રોથી હરિને કથી હાણ ન થઈ ત્યારે શિશુપાલ, ફરી અગ્નિવાત થેવા હોય તમ કૃષ્ણને મર્મભેદક ગાળો દેવા લાગ્યા; એટલે હરિએ જે ચક્રથી ગાડનું માથું છેદી નાખ્યું હતું ને શુદ્ધર્શન ચક્ર શિશુપાલ ઉપર છોડ્યું. ચારે તરફથી નીકળતી અગ્નિજ્વાળાઓવાળા તે ચક્રે શિશુપાલનું મસ્તક ઉડાવી દીધું; તત્કાલ, સૂર્યના તેજને ઝાંખું પાડે એવું તેજ શિશુપાલના શરીરમાંથી નીકળી હરિના દેહમાં પ્રવેશનું જોઈને સર્વ રાજ્યોના મહાવિશ્વસય પ્રાપ્યા.

‘શિશુપાલવધ’ વિશે પ્રચલિત પ્રચસ્તિઓ ને તેની ઉપર રચાયેલા ટીકાપ્રંથો ઉપરથી કહી શકાય કે એ કૃતિ લાંબા કાળ સુધી એક ઉત્તમ ને નમૂને-દાર રચના નરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. આમ તો એ

૪. ગાંધી સદીમાં થઈ ગયેલા ટીકાકાર મહિલાનામના ‘સર્વક્રિયા’ ટીકા સંપિત ‘માધકાવ્ય’ ઉપર આઠ ટીકાકારોએ લખ્યું છે. અન્ય ટીકાકારો તે વલ્લભવદ, રંગરાગ, એકનાથ, અતિવચન, અસ્તમસ્તિ, દિનકરનિય ને ગોપાલ.

‘કિરાત’ પદ્ધતીની રચના છે તે એમાં માથે ભારવિનું મોટા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે એવું અનુકરણ-અનુસરણ કરેલું છે. તથાપિ પુરોગામી સાર્થે હોડમાં ભતરીને માથું નજી આગળ નીકળી જતા, ભારવિને ઢાંકી દેતો જણાય છે.^૫ કાઠ્યપુ માથા કહીને એની આ રચનાને મહાકાવ્યોમાં ઉત્તમ લેખવામાં આવી છે. કવિના ભાષાપ્રભુત્વ, કલ્પનાવૈભવ, અલંકારસમૃદ્ધિ, અર્થ-ગૌરવ, પ્રદલાલિત્ય જેવા ગુણોની પ્રશસ્તિ એના પ્રાચીન દીકાકારો તેમ જ રેવતક પર્વકના વર્ણનમાં એણે થોજેલા એક પ્રસિદ્ધ અલંકારને કારણે એને વળ્લા માથ એવું ખિરુદ મળેલું છે.^૬

માથ મહાકાવ્યનાં ભામહ-દંડી-રુદ્રટ આદિનાં વ્યાખ્યાવર્ણનની બધી આવશ્યકતાઓ રૂડી રીતે પૂરી

કરતા જણાય છે, પણ એથી વિશેષ, દશાંશુલ ઊર્ધ્વ એવા કાવ્યત્વની અપેક્ષા સંતોષતા નથી. અથવા એ ને કલિદાસ પદ્ધી મહાકાવ્ય જે રીતે ઉત્તરોત્તર કૃત્રિમ વ્યાખ્યાબદ્ધ શાસ્ત્રકૌશલનો મહિમા કરતું થતું બધ છે તેનો સારો નમૂનો માથકાવ્ય છે. એમાં નાયક છે (નાયિકા ગણી શકાય એવું) પાત્ર એમાં નથી), પ્રતિનાયક છે, કથા છે, વર્ણન છે, શૃંગાર ને વીર જેવા પ્રધાન રસ સાથે અન્ય ગૌણ રસોની નિષ્પત્તિ છે, આવીસ જેટલાં વૃત્તો પ્રયોગમાં છે ને ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ-સુખ્યતઃ કામ અને અર્થની-છે; ટૂંકામાં આ બધાં અંગોમાં તે વદ્ધદારીપૂર્વક મહા-કાવ્યની શરતો પૂરી કરે છે છતાં એનો મોટો અવ-ગણ પ્રમાણભાના અભાવનો છે એમ લાગે છે.

૫. તાવદ્મા મારવેર્માતિ યાવન્માઘસ્ય નોદયઃ ।
ઉદતિ ચ પુનર્માઘિ મારવેર્મા સ્થિરિચ ॥

(ન્યાં સુધી માથ જોવામાં ન આવ્યા હોય ત્યાં સુધી જ ભારવિનો પ્રકાશ દેખાય છે; પણ ન્યારે માથનો ઉદય થાય છે ત્યારે ભારવિનો પ્રકાશ માથ માસના રવિ જેવો (શંખો) થઈ બધ છે.)

નવસર્ગગતે માથે નવશબ્દો ન વિદ્યતે ।

*

ઉપમા કાલિદાસસ્ય મારવેર્ધગૌરવમ્ ।
દળિન્દનઃ પ્રદલાલિત્ય માથે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ ॥

*

He (Magha) possesses much luxu-
riance of expression and imagination,

and in the many love passages of his epic, sweetness and prettinesses abound...His use of figures is free and often happy; his alliterations usually have point and effect. (A History of Sanskrit Literature—Keith, P. 127-130)

*

ઉદયતિ ચિત્તોર્ધ્વરશ્મિ રજ્જા વહિ મરુચૌ હિમધામિનિ
યાતિ ચાસ્તમ્ ।

વહતિ મિરિરયં ચિલમ્બિ વળ્લાદય પરિવારિત
ચારણેન્દ્ર લીલામ્ ॥

[વિસ્તાર પામતાં ને બાંધ્યા રજ્જુઓ જેવાં કિરણો-વાળો સૂર્ય બગતાં અને વિસ્તાર પામતાં બાંધ્યા રજ્જુઓ જેવાં રશ્મિઓવાળો ચંદ્ર આથમતાં આ મિરિ વધારે નામે સુધી લટકાવેલા (જે બાજુએ) એ ધંટથી કરીન્દ્રની શોભાને વહે છે.]

વ્યાખ્યેયની શરતનો ભંગ થવા જેવું પણ થાય છે. આવી રમતોથી અકળાઈને જ કીધતે માધ માટે મિત્ર હોયું પડ્યું હશે કે His power of twisting language is the worst of his sins. ભા. (A History of Sanskrit Literature, p. 127) માધ જેવા કવિઓને કાવ્યમંદિરના રચનાસ્થાપત્યમાં, તેના રંગરોગાનમાં જેટલો રસ છે તેટલો તેમાં બિરાજનાર દેવની ભક્તિમાં રસ નથી; જરા આગળ જઈને કહીએ તો કદાચ દેવના હોવા-નહોવા વિશે પણ ઝાઝી ફિકર એમને નથી. આથી જ ડૉ. વાટવેને 'શિશુપાલવધ' માટે આ પ્રમાણે વિધાન કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે :
માધાજવળ નક્ષીદાર દેહધારા વ સંપન્ન પૂજાસાહિત્ય
આહે, વ પૂજેચે મંત્રતંત્રહિ તો જાણતો. પળ હેતુના દેવ
વ પૂજકાવી ઉત્કટ મક્તિ તેવડી ત્યાજપાર્શી નાહોં.
વ ત્યામુઠું 'શિશુપાલવધ' હે કાવ્ય દેવાવાંચૂન
દેહધારા વ મક્તિચિરહિત પૂજાસાહિત્ય આહે અસે
વાટલ્યા વાંચૂન રહાત નાહોં. (સંસ્કૃત કાવ્યાલોકે પદ્યપ્રાણ-
ક. ૨૨૦)

(માધ પાસે નકશીદાર દેવાલય તેમ જ સર્વ

પૂજસાહિત્ય છે, ને પૂજના મંત્રતંત્ર પણ તે બાણે છે. પણ છપ્પ દેવ ને પૂજકની ઉત્કટ ભક્તિ તેની પાસે એટલી નથી. એટલે 'શિશુપાલવધ' કાવ્ય દેવ વગરના દેવાલય જેવું ને ભક્તિ વગરની પૂજસામગ્રી જેવું લાગ્યા વગર રહેતું નથી.)

માધ, રાજશંખર કહે છે તેવો શાસ્ત્રકવિ, સમર્થ શાસ્ત્રકવિ, પરંપરાબદ્ધ મહાકવિ ખરો, પણ ઊંકરો જઈને અપૂર્વનિર્મિતિની મૌલિક શક્તિ દાખવતો મહાન કવિ કદાચ નહિ. *

૬-૧૦-૧૯૮૩

* લેખમાં 'શિશુપાલવધ'ની કથાના સંક્ષેપમાં તથા તેના શ્લોકના શુજરાતી અનુવાદમાં મહેતાજી હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસના 'શિશુપાલવધ' અંથનો આધાર લીધો છે. આ અંથના પૂર્વાર્ધનું (૧થી ૧૦ સર્ગ) પ્રકાશન ૧૯૦૮માં ને ઉત્તરાર્ધનું ૧૯૧૦માં થયેલું છે. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શુજરાત વનદ્રિયલર સોસાયટીએ પ્રકાશિત કરેલું આ ભાષાન્તર શુજરાતીમાં 'શિશુપાલવધ'નું પ્રથમ ભાષાન્તર છે.

નૈપથ્યચરિત : શૃંગારપ્રધાન વાગ્વિલાસ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

નૈપથ્યચરિત મહાભારતપ્રસિદ્ધ નલકથા પર નિર્ભર મહાકાવ્ય છે. સંસ્કૃતમાં નલવિપથક અનેક કાવ્યોનાટકો રચાયેલ છે : 'નલચરિત', 'નલભૂમિપાલરૂપક' 'નલયાદવરાઘવપાંડવીય', 'નલવર્ણનકાવ્ય', 'નલાનંદ', 'નલોદય' આદિ અનેક નલકથાવિષયક રચનાઓ છે. ભારતભરમાં જે સંસ્કૃતમાં તેમ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં પણ નલકથાનું કાવ્યસર્જકોને આકર્ષણ રહ્યું છે. નલકથા એ રીતે કવિપ્રિય ખ્યાત વસ્તુ છે. શ્રીહર્ષે પણ એમના આ મહાકાવ્યના પ્રારંભે જ નલકથાનો અને નલનો મહિમા દર્શાવ્યો છે. નલકથા અમૃતધીએ અધિક આહ્વાદક છે. આ કથા કલિકાળમાં સંસારને તેમ જ પોતાની વાણીનેય પવિત્ર કરનારી હોવાનું કવિએ સૂચવ્યું છે (સર્ગ : ૧, શ્લોક:૩). શ્રીહર્ષે મહાકાવ્ય માટે નલકથા પસંદ કરી તેમાં પૂરું ઔચિત્ય છે. પરંતુ એ કથાનો જેટલો લાભ લેવો જોઈએ એ તેમનાથી લેવાયો નથી. એમનું આ ખાલીસ સર્ગનું કાવ્ય જો સંપૂર્ણ હોય તો આ ખાખત દોષરૂપ જ દેરે, કેમ કે કાવ્યદષ્ટિએ મર્મવેધક એવી કેટલીક ઘટનાઓ તો સ્વયંવર પછી જ આકાર લે છે. જોકે એક એવો પણ અભિપ્રાય છે કે આ કાવ્ય સાદૃશી એકસોવીસ સર્ગનું હવું; ખીજો અભિપ્રાય આ કાવ્ય અધૂરું રહ્યાનો પણ છે. સત્તરમા સર્ગમાં કલિના મુખમાં નીચેનો શ્લોક મુકાયો છે :

પ્રતિવેદં નલે વિજ્ઞાઃ ! કલેર્વિજ્ઞાદતાં મમ ।

તેન મૈમીજ્ઞ મૃમિજ્ઞ ત્વાજવામિ જવામિ તમ ॥૬૩૭॥

હે વિશેષજ્ઞો (દેવતાઓ) ! તલના વિષયમાં મારી કલિની આ પ્રતિજ્ઞા (આપતો) વિદિત થાય : હું તેનાથી (નલથી) ભીમકૃતનવા (દમ્યંતી) ને અને ભૂમિને (હમણું જ) છોડાવું છું (અને) તેને છતી લઉં છું.

આ શ્લોકનો સંદર્ભ જોતાં કવિના ચિત્તમાં નલની કથાને દમ્યંતી સાથેના નલના લગ્ન આગળ અટકાવી દેવાનો આશય ન હોય એ બનવાભેગ છે. આમ છતાં આ ખાખતમાં કથું નિશ્ચિતપણે પ્રતિપાદિત થઈ શકતું નથી અને તેથી હાલ તો ૨૨ સર્ગનું આ મહાકાવ્ય હોવાનું માનીને જ ચાલવાનું રહે છે.

આ મહાકાવ્ય સર્જવા પાછળ કવિનો આશય કયો હશે? આશય સંભવ છે કે પોતાની કવિતરીકેની વાગ્વિદગ્ધતાને વિદ્વદ્ગર્ભમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો હોય. શ્રીહર્ષે પોતાના આ મહાકાવ્યને વિદ્વન્માન્ય કરાવવા કાશ્મીર ગયા તે અનુશ્રુતિ આ સંદર્ભમાં નોંધાવી જોઈએ. વળી, કવિએ પ્રસ્તુત કાવ્યમાં ચારવાર પોતાનો વિદગ્ધ ભાવકવર્ગ હોઈ શકે - એ અંગેની સભાનતાનો અણસાર આપ્યો છે. વળી, જે પ્રકારનું ને કક્ષાનું આ કાવ્યચર્ચન છે તે પણ એનો વિદગ્ધ ભાવકવર્ગ હોય એવી અપેક્ષા સાઘંત જનમાવે છે. આ કાવ્ય એ રીતે સમાજના ભવ્યર્ગ (એલિટ) મારેનું કાવ્ય છે - કાવ્યજ્ઞો મારેનું કાવ્ય છે.

આ મહાકાવ્યનું રચનાકાર્ય શ્રીહર્ષે (અનુમાને) ઈ. સ.ની ૧૨મી સદીમાં હયાત) કર્યું ત્યારે મહાકાવ્યની એક પ્રથસ્ત પરંપરા એમની સમક્ષ હતી.

કાલિદાસ, અશ્વઘોષ, ભારવિ અને માધનાં મહાકાવ્યો રચાયેલાં હતાં. એ સાથે ભામહ, કંડી આદિ દ્વારા મહાકાવ્યનાં લક્ષણોયે બધાયેલાં પોતાની સામે હાજર હતાં. શ્રીહર્ષે એ પરંપરાનું વિનીત અનુસરણ આ મહાકાવ્યની રચનામાં કયું જણાય છે. એક મહાકવિમાં હોવી ઘટે એવી કસમ પૂરતી તે ધાર્મી સજ્જતા એ ધરાવતા જણાય છે. લોકશાસ્ત્ર-કાવ્યાદિના એ સમર્થ અવેક્ષક જણાય છે. એમનાં કાવ્યગત વર્ણનોમાં - અલંકારોમાં કાવ્ય, વ્યાકરણ, કૌશલ, પિંગળ, કામ, ધર્મ, સંગીત, જ્યોતિષ, ખગોળ પુરાણ, દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાન આદિ અનેક શાસ્ત્રોની ભાંડી અભિજ્ઞતા દષ્ટિગોચર થાય છે. એ સર્વ સજ્જતા-અભિજ્ઞતા સાથે એમને નલકથાના આધારે મહાકાવ્ય રચવાનું આ કઠિન સાહસ ઉપાડયું. આ સાહસ દ્વારા કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદનોયે આશય ખરો જ. નલકથાને નિમિત્ત બનાવી એના આધારે શૃંગારરસનું ઉન્નવળ નિરૂપણ કરવાનું તેમણે પસંદ કયું જણાય છે. આમેય કાવ્યશાસ્ત્રના વિનોદમાં શૃંગારરસની કવિતાનું આકર્ષણ આગળ પડતું રહેતું હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ.

શ્રીહર્ષે આ કાવ્યમાં નલનું જે પાત્ર સંજુત છે તે મહાકાવ્યની શરત અનુસારનું ધીરોદાત્ત પાત્ર છે. તે સાથે એનામાં દક્ષિણ પણ પૂરતું છે. આ પાત્ર આમ તો માનુષી છે ('નરોત્તમ'), પરંતુ એનો દેવતાઓ સાથેય સીધો સંબંધ છે. દૈવી અને માનુષી સરહદો એકબીજામાં ભળી ગઈ હોય, સ્વર્ગ-પૃથ્વીની ભેદરેખા કેટલીક રીતે હુપ્ત થઈ હોય, એવો ત્રાગડો અહીં રચાઈ રહેલો જોવા મળે છે. દમયંતીના સ્વયંવરમાં નલ સાથે અન્ય દેવો વરવા આવે,

વિષ્ણુ આદિ આ સ્વયંવરના સાક્ષી બને, સરસ્વતી દમયંતીને લગ્નોત્સુક રાજવીઓનો પરિચય કરાવનારી બને - આ સર્વ આ કથાનું એક લોકોત્તર હવામાન સર્જવામાં ઉપકારક થાય છે. આ કથા નલ અને દમયંતી ઉભયમાં દિવ્ય મનુષ્યતા કે માનુષી દિવ્યતા વિશિષ્ટ અર્થમાં હોવાનું આપણે પ્રતીત કરીએ છીએ.

શ્રીહર્ષે આ કાવ્યમાં પરંપરાગત ઘણી કાવ્ય-સામગ્રી ખપમાં લીધી છે. ચંદ્ર, ચંદ્રાર ને ચંદ્રવાહ; વસંત, કોકિલ અને મલયસમીર, ઇન્દ્રધનુષ્ય, વિદ્યુત અને ચાતક - એમ સામાન્ય રીતે કવિઓ માટે જે ચલણી આધારો છે તે સર્વનો પૂરી મૈકળાશથી શ્રીહર્ષે વિનિયોગ કરે છે. દમયંતીના સ્તનયુગલને ચંદ્રવાહમિથુન સાથે જરૂર સરખાવે છે, પણ પછી જણાવે છે કે દમયંતીનો મુખ-ચંદ્ર ઉદિત છતાં આ બંને સ્તનરૂપી ચંદ્રવાહો, છૂટા પાડવાની વાત તો બાબુએ રહી, પરંતુ પરસ્પરને અડતા-ભીંસતા રહેલા છે ! (૭-૭૭) અન્યત્ર પંદરમા સર્ગમાં વિદર્ભરાજ દૂતની વાત સાંભળીને નલની પ્રતીક્ષા કરે છે ત્યારે કવિ કહે છે કે રાત પૂરી થતાં તામ્રચૂડ (કૂંકડા)ની વાણી સાંભળીને ચંદ્રવાહ આદરપૂર્વક સૂર્યની પ્રતીક્ષા કરે તેમ એ પ્રતીક્ષા કરે છે. (૧૫-૧૧) કવિની પાસે કલ્પનાબળ અને કાવ્યમય તકનો વૈભવ ઘણો છે. તેઓ અવારનવાર તક અને તત્ત્વના આશ્રયે કલ્પનાલોકનાં અવનવાં-અટપટાં ઉડ્યોતો કરે છે. એ ઉડ્યોતોની મજા લેવા માટે પણ ભાવક પાસે અમુક કક્ષાનો અધિકાર તો અહીં જરૂરી બને જ છે. દા. ત., એમની જે શ્લેષગર્ભ કલ્પનાઓ છે તેનો રસમર્મ વિશિષ્ટ ભાવક જ પામી શકે. તેરમા સર્ગમાં જે ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, અગ્નિ તેમ

મળે છે. અહીં નલકથા સ્વયંવરની પહેલી ભૂમિકા આગળ જ ચાલેલી છે. શ્રીહર્ષની ઘટનાગત તે પાત્રગત જે કંઈ કવિતાસિદ્ધિ છે તે પણ વર્ણનના મહાપૂરની વચ્ચે પૂરતી પ્રભાવક થઈ શકતી નથી. કવિને પાત્રગત મનોવ્યાપારોત્તું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન છે જ; એમતું વાસ્તવજગતનું - પ્રકૃતિ તેમ જ મનુષ્યજગતનું નિરીક્ષણ પણ જોડું છે; આમ છતાં વાક્ય-આતુરી કે વાગ્-વિલાસને વશ વર્તતા આ કવિ ભાવ-સંવેદનનું સૌંદર્ય જે સાહજિકતાથી, વિશદતાથી, વેધક રીતે, લીલયા, વાગ્જયે પ્રતીત કરાવતું જોઈએ તે કરાવવામાં મેળા પડે છે. કવિની વાગ્લિખ્યક્રિતગત સલાનતા, એમનો તર્કિક કે બૌદ્ધિક અભિનિવેશ વાક્ય-ચતુરતાના બદલે અવારનવાર વાક્ય-આતુરીમાં સરી જતા એમનો વાગ્લિગમ - એમાં કેખાઈ આવતી એમની કેસબગત કૃતકતા; આ કારણે આ કૃતિમાંના કાવ્યોત્સાહનું સાહજિક સ્ફુરણ વિક્ષિપ્ત થયા કરે છે. આંતરતત્ત્વના અનુલક્ષમાં આમ તો બાહ્યતત્ત્વની અહીં માવજત થાય છે, પરંતુ એમાં કવિની કલાગત સંતુલા જોખમાંના બાહ્યતત્ત્વની ઉપાસનામાં અતિરેક પ્રગટ થાય છે. કાવ્યમાં સર્જકપણું (ક્રિએટિવિટી) નિઃશંકપણે હોવા છતાં કેસબીપણું (કન્સ્ટ્રિક્ટિવિટી) જ સવિશેષ ધ્યાનાકર્ષક બની રહે છે. પરિણામે આ કાવ્ય કવિની દર્શનકલાના વિકાસ કરતાં કાવ્યકસબગત પ્રદર્શનકલાના વિલાસરૂપ હોવાનું લાગ્યા કરે છે. આમ એની કાલિદાસ, અશ્વઘોષ આદિની મહાકાવ્યનૃતિઓ સાથેની નહીં, પરંતુ ભારવિ, માઘ આદિની એવી કૃતિઓ સાથેની સંગતતા સ્પષ્ટ થઈ રહે છે.

આ કાવ્યમાં નલદમયંતીના અનુરાગબંધને કેન્દ્રમાં રાખીને પ્રકૃતિને સંનિવેશ પ્રયોજાયેલો છે.

ઉપવન, તડાગ, નગર, પ્રભાત, સંધ્યા, ચંદ્રોદય આદિનાં; સ્વયંવર, બન, સવારી ઇત્યાદિનાં વર્ણનો, હંસાદિનાં વર્ણન - આ સર્વવર્ણનો છેવટે તો નાયક-નાયિકાના જ પ્રભાસંકળને ઉપસાવવામાં ઉપકારક થાય છે. કવિ સ્વયં અને પોતાનાં પાત્રો - નલ-દમયંતી વચ્ચે દ્વારા જે રીતે પ્રાકૃતિક વર્ણનો કરાવે છે તેમાંયે વાગ્વેદઘ્વનો રસ બળવત્તર હોવાનું વરતાય છે. કવિને કે કવિનિર્મિત આ પાત્રોને સરસ વાગ્યવહાર જાણે ફાવતો ન હોય! એક પ્રકારની નાગરતા (સોફિસ્ટિકેશન) આ રચનાના અશેષશમાં પ્રગટતી લાગે છે.

આ કવિએ મહાકાવ્યમાં મુખ્યત્વે ઇન્દ્રવંજના પ્રકારનો ઉપજાવતિ સવિશેષ પ્રયોજ્યો છે, વંશસ્થ, વસંતતિલકા, સ્વાગતા શ્લોક જેવો જોદો પ્રયોજવાનું તેમને શાવ્યું છે. આ ઉપરાંત દ્રુતવિલાપિત, રથોદ્ધતા, વૈતાલીય, હારિણી તેમ જ અહીં તહીં ક્યારેક પુષ્પિતાગ્રા, માલિની, શિખરણી, સંઘરા અને મન્દાકાન્તા પણ પ્રયોજ્યા છે. પૃથ્વી, અચલધૃતિ, તોટક અને દોધક પણ ક્યારેક અપવાદરૂપે પ્રયોજ્યા છે. આ મહાકાવ્યમાં આર્થા પ્રયોજનનો નથી, એ તરફ અમૂલ્યધન મુખરજીએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અલગત, અચલધૃતિ ગીતિ-આર્થાને મળતો જાંદ છે, એ નોંધવું જોઈએ.

આ કાવ્યના સંદર્ભે એક સૂચક દંતકથા આલે છે: 'કાવ્યપ્રકાશ'કાર મમ્મટ શ્રીહર્ષના નિકટના સગા થતા હતા. આ કવિનું 'નૈપથ્યરિત' વાંચતાં તેમણે કહેલું કે જો આ કાવ્ય 'કાવ્યપ્રકાશ' રચતાં પૂર્વે પોતાના હાથમાં આવ્યું હોત તો 'કાવ્યપ્રકાશ'ના દોષપ્રકરણમાં જરૂરી ઉદાહરણો બધાં જ આમાંથી

મળી રહેત ને ખીજી ત્રીજી ગ્રંથો દેવવાનો પરિશ્રમ
ખચી જત ! જોડે આ દંતકથાને કોઈ અંતિહાસિક
આધાર નથી. પરંતુ આ કાવ્યની સદોપતા સ્વીકારીને-
ય એના શુભપક્ષનો સમાદર તો કરવો જ રહ્યો.

આ કાવ્યની વાત કરતાં બે સુદ્ધાઓ વિશે
ખાસ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે : ૧. આ
કાવ્યમાં સંભોગ-શંગારના સંદર્ભે રચી ધરેલું કામ-
ક્રીડાનું નિરૂપણ એને ર. એવા નિરૂપણને આવકારતી
તત્કાલીન ભરવગીચ રસિકતા. કેવળ પુરુષવર્ગમાં જ
નહીં, સ્ત્રીવર્ગમાંયે પરિહાસ નિમિત્તે જે કાવ્ય-વ્યવ-
હારના ચિત્રણ-સંકેતો થાય છે તેની મર્યાદા ક્યાંક
હોય ખરી કે નહીં ? અહીં અદારમાં સર્ગમાં નલ-
દમયંતીની રતિક્રીડાનું જે વર્ણન છે તે ન હોય તો
કાવ્યને હાનિ થાય ? સંભવ છે કે કવિ નલ-દમયંતીના
કામક્રીડાવર્ણનને સંયત કરી ખીજું ઘણું આપી શક્યા
હોત. એ સાટેની એમની ક્ષમતા ને જાણકારીયે લાગે
છે. પરંતુ એ કામક્રીડાના જ નિરૂપણનો આશય

હોય અને એનો જ આસ્વાદક-રસિક-ભાવક વર્ગ
સર્જક સાથે મોજૂદ હોય ત્યાં તું કહેવું ? સ્ત્રી-
પુરુષ-સંબંધ કેવળ કામભોગ માટે હોય છે. એમ તો કોઈ
નહીં કહે. આ સંબંધ સાથે વૈયક્તિક-પારિવારિક-
સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અનેક પ્રશ્નો સંકળાયેલા છે.
એ પ્રશ્નો પ્રત્યે તે કાળનો ઔદિક વર્ગ - સાહિત્યકાર
વર્ગ અભિમુખ થયો નહીં હોય ? એ વર્ગ અભિમુખ
થયો હોય તો આવી રચનાઓ સર્જાય ? આદર
પામે ? (આ કાવ્યના ટીકાકારોની સંખ્યા જ
લગભગ પચીસેકની થવા જાય છે !) અહીં તો
વિદગ્ધ વર્ગ આગળ આ પ્રશ્ન મૂકીને જ સંતોષ
લાઈએ. અલબત્ત, આ પ્રશ્ન હતાં આ રચનામાં
ઘણું એવું કાવ્યગત તત્ત્વ આપણને મળે છે, જેણે
આ કાવ્યને અદ્યાપિ પર્યાંત ટકી રહેવાનું બળ
આપ્યું છે. એ નરવનો તો કાવ્યના પ્રત્યક્ષ સંપર્ક
જ ખ્યાલ આવી શકે.

મહાકવિ અશ્વઘોષ અને તેમનાં મહાકાવ્યો

વિજય પંડ્યા

જીવન

‘કુરુક્ષુત્ર’ શબ્દ ‘કર્ણ’ લઈને અવનરેલા લગવાન છુદ્ધનું સ્થાન જગતમાં આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલા મહાપુરુષોમાં પણ અતન્ય છે. એમનું જીવન સદીઓથી અનેક પ્રતિભાવત કલાકારો, કવિઓ અને ચિંતકોને આકર્ષિતું આવ્યું છે. ‘છુદ્ધચરિત’ એને છુદ્ધના જીવનને સ્પર્શિતું ‘સૌન્દર્યનન્દ’ એ બે મહાકાવ્યોમાં છુદ્ધના ચરિત્રને આલેખનાર અશ્વ-ઘોષનું એ પ્રતિભાશાળી કલાકારવૃન્દમાં પણ સ્થાન આગવું છે.

સમયની દૃષ્ટિએ તો અશ્વઘોષ કદાચ પ્રથમ છે જ. પણ ઇતિહાસથી નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ કલાની કસોટીએ તેની કૃતિઓને ચઢાવીએ તો પણ આ કલાકારોની ઝળહળતી શ્રેણીમાં અશ્વઘોષ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. આ હકીકત ખીલ રીતે પણ પ્રમાણિત થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કંઈક અંશે ભારતમાં ઉપેક્ષિત રહેલો આ સર્જક આધુનિક યુગમાં પણ અનેક વિદ્વાનોના અભ્યાસનો વિષય બન્યો છે. ફ્રાન્સ, જર્મની ઇંગ્લેન્ડ, જાપાન, અમેરિકા, હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ઇટાલી, રશિયા અને તિબેટ જેવા દેશોના સિલ્વાં લેવી, કીલ્કટોર્ન, સ્પેયર, વિન્ટરનરૂઝ, વિન્ડીશ, લુમન, લ્યૂડર્સ, યાકોબી, થોમસ, ક્રીય, ગૂર્નર, બ્યોડો, એને સાકી, કિમુર, ટોપકોન્સ, કર્ન, પાઉ-સીન, સ્ટ્રોસ, ટ્રેડર, હુલ્ટઝેશ, ફોમીશી, ગ્રાવેન્સી, વાસીલ્જ્યુ, કોપલેર અને બાલ્મોન્ટ જેવા વિદેશી વિદ્વાનોએ અશ્વઘોષના જીવન અને સર્જનના ટોઈને

કેઈ પાસા વિશે ભીંડા અભ્યાસ કર્યો છે. ભારતના બેંગલોર, નન્દરગીદર, સોવાની, ભંડારી, ખી. સી. લો અને છેલ્લા પણ સહસ્વના વિશ્વનાથ ભટ્ટાચાર્ય જેવા વિદ્વાનોએ પણ પોતાનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે.

કવિના જીવનની વિગતો મળે છે તે પર સ્પષ્ટ એટલી ગૂંચવણભરી, વિરોધી અને સંદિગ્ધ છે કે કર્ન જેવા વિદ્વાને એક કાળે એવા ઉદ્દગાર કાઢેલો કે અશ્વઘોષ નામની કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી જ નહીં, પણ એ તો શિવના એક સ્વરૂપ કાલનું મૂર્તીકરણ છે.

પણ આપણે અશ્વઘોષના જીવન વિશે પ્રમાણમાં ઓછી વિવાદસ્પદ વિગતોનો પરિચય મેળવીશું. અશ્વઘોષની પ્રમાણભૂત ટરેલી કૃતિઓની લગભગ સરખી પુષ્ટિકા (આર્ય સુવર્ણાશ્રીપુત્રસ્ય સાકેતકસ્ય મિત્રોરાચાર્યમદન્તાશ્વઘોષસ્ય મહાકવેમહાવાદિનઃ કૃતિ-રિચમ્) ના આધારે આટલી માહિતી તારવી શકીએ તેમ છીએ.

અશ્વઘોષની માતાનું નામ સુવર્ણાક્ષી હતું. માતાનામ જળવવાની પ્રથા ધણું કરીને બ્રાહ્મણ-કુટુંબોમાં હતી અને તેથી અશ્વઘોષ બ્રાહ્મણજાતિનો હશે એમ સહેજે ધારી શકાય. વળી, તેની કૃતિઓમાંથી પણ અશ્વઘોષનો બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિના ગ્રંથોનો નિકટનો પરિચય જોતા થાય છે. એટલે તેનો બ્રાહ્મણકુટુંબમાં જન્મ થયો હશે એટલું જ નહીં, પણ બ્રાહ્મણ-

સંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં ઉછર્યો હશે, તે અનુસારનું શિક્ષણ લીધું હશે અને પછી તેણે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો હશે, અશ્વઘોષનાં બે મહાકાવ્યો ‘ભુદ્ધચરિત’ અને ‘સૌન્દર્યનન્દ’ તથા નાટક ‘શારિ-પુત્રપ્રકરણ’નાં કથાવસ્તુ પણ ધર્મપરિવર્તન અથવા ધર્મ-સ્વીકાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વિચિત્ર જણાતા નામ ‘અશ્વઘોષ’ને સમજાવવા કપોલકલ્પિત કથાઓ તેના નામની આસપાસ ગૂંથાઈ છે. સમ્રાટ કનિષ્ઠે મગધના રાજને મુક્ત કરવાની શરતરૂપે તેના દરબારના કવિ અશ્વઘોષની માગણી કરી. રાજાએ અશ્વઘોષનું મહત્ત્વ દર્શાવવા પહેલાં ભૂખ્યા રાખેલા ઘોડાઓ સમક્ષ ઘાસ નીચું ને ખીજ ખાજી અશ્વઘોષે પોતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો. તો ઘોડાઓએ ઘાસ ખાવાને બદલે અશ્વઘોષનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. ખીજ એક કથા પ્રમાણે અશ્વઘોષના જન્મ સમયે ઘોડાઓએ હણહણાટ કર્યો હતો. ત્રીજી દંતકથા પ્રમાણે કવિ ‘અશ્વઘોષ’ એટલા માટે કહેવાયો કે તેણે પોતાના વીણાવાદનથી ઘોડાઓને વશ કરેલા. આ બધી કથાઓ પરથી એવું દ્વિતિય થાય છે કે ‘અશ્વઘોષ’ એ કવિનું ઉપનામ હતું.

અશ્વઘોષ એ જ એક અશ્વઘોષ-રાજ નામનો રાજવી એમ પણ નામસાગરને કારણે એકરૂપતા સધાઈ છે. પણ પરંપરા અશ્વઘોષ રાજ હતો એવું કહેતી નથી. વળી, અશ્વઘોષની ખ્યાતિ ખૂબ પ્રસરવાને કારણે તેના સમકાલીન અથવા અનુકાલીન માતૃચેટ, કુમારલાત કે આર્યદેવ જેવા લેખકો સાથે પણ અશ્વઘોષની ભૂલભરેલી એકરૂપતા સાધવામાં આવી છે. પરિણામે આ લેખકની કૃતિઓ પણ અશ્વઘોષના નામે ચલાવવામાં આવી છે.

પુષ્પિકા પ્રમાણે અશ્વઘોષ ‘સાકેત’ એટલે કે સાકેતનો, અયોધ્યાનો રહેવાસી છે. ‘આર્યમંજુશ્રીકૃષ્ણ’ ગ્રંથમાં ‘અકારાખ્યે યતિઃ’ તરીકે ઉલ્લેખ પામેલાને બે આપણે અશ્વઘોષ માનીએ (‘અથી’ નામનો આરંભ થાય છે ને !) તો તેને ‘સાકેતક પુર વાસ્તવ્યઃ’ અયોધ્યાનો રહેવાસી તરીકે ગણાવ્યો છે એ નિર્દેશ અશ્વઘોષના અયોધ્યાના રહેવાસી હોવાની વિગતને અનુમોદન આપનારી છે. હ્યુ-એન-ત્સંગ પણ તેને પૂર્વના રહેવાસી તરીકે ઓળખાવે છે. અશ્વઘોષ પર રામાયણની જાડી અસર વર્તાય છે એ હકીકત સ્વતંત્રપણે ભલે અશ્વઘોષના અયોધ્યાવાસી હોવાની વિગતને અનુમોદન ન આપી શકે, કારણ કે રામાયણે તો આખા દેશ પર પ્રભાવ પાથર્યો છે, પણ ઉપરોક્ત વિગતોની સાથે આ હકીકત પોતાનું મહત્ત્વ જરૂર ધારણ કરે છે.

પુષ્પિકામાં તે ‘ભદ્રન્’ આચાર્ય અને ‘મહા-વાદિન’ કહેવાયો છે. ‘મહાવાદિન’ ખ્રિસ્ત તેની શાસ્ત્રાર્થ કરવાની શક્તિનો તેમજ તે શક્તિથી અન્ય વિદ્વાનોનો પરાજય કર્યાની કથાઓનો નિર્દેશ કરે છે. વળી, તે મૂળ તો આજણ નાતિનો હતો અને પછીથી ચીની કથા પ્રમાણે પાર્શ્વ અથવા તો પૂર્ણ અથવા તો પુણ્યયશસ્તા પ્રભાવ હેઠળ આવી બૌદ્ધ-ધર્મનો તેણે સ્વીકાર કર્યો. હ્યુ-એન-ત્સંગ તેધે છે તેમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ ત્રિયાન-ત્રાવકયાન, પ્રત્યેક બુદ્ધ્યાન અને બોધિસત્ત્વ્યાન એમ ત્રણે યાનને આવરી લેનારી હતી.

અશ્વઘોષ બૌદ્ધધર્મની કઈ શાખાને અનુસરનારો હતો તેના વિશે વિદ્વાનોમાં મતાભેદ છે. ચીની પરંપરા અશ્વઘોષને સર્વાસ્તિવાદી ગણે છે, પણ

સિવાયનાં બે નાટકોના અધ્યધોપના કર્તૃત્વ વિશે ચોક્કસ કશું કહી શકવા માટે વધુ પૂરાવાની જરૂર છે એમ બ્લેન્સ્ટન માને છે. તો, આ પ્રશ્નનો જણે બીજો અભ્યાસ કર્યો છે તે વિશ્વનાથ ભટ્ટાચાર્ય આ નાટક-ત્રય મતને સ્વીકારતા નથી. તેમના મત પ્રમાણે દ્યુકર્સ જેને જુદાં જુદાં નાટકોના ખંડિત ભાગ ગણે છે તે વાસ્તવમાં શારિપુત્રપ્રકરણના જ ભાગ છે.

(૪) રાષ્ટ્રપાલનાટક-આ પણ અધ્યધોપની કૃતિ છે એમ વિશ્વનાથ ભટ્ટાચાર્ય માને છે. આ નાટક મળતું નથી; પણ તેના વિશેના ઉલ્લેખો, ખોદ, જૈન અને બ્રાહ્મણપ્રથેમાં મળે છે. રાષ્ટ્રપાલ નામના પાટલિપુત્રના રાજા ખોદધર્મ અંગીકાર કરે છે એ આ નાટકનું કથાવસ્તુ જણાય છે.

જે ક્રમમાં આપણે આ ચારે કૃતિઓને ચર્ચી તે જ તેમનો રચનાક્રમ હોવાનું જણાય છે.

આ ચાર સિવાય વજ્રસૂત્રિ, ગન્ડીસ્તોત્ર, ગાથા, નૈરાત્યપરિપ્લવ, અને અન્ય તિબેટી અને ચીની ગ્રંથો મળીને વીસેક કૃતિઓ પર અધ્યધોપનું કર્તૃત્વ અરોપવામાં આવ્યું છે, પણ તેના વિશે ચોક્કસ કહેવા માટે હજી વધારે સંશોધન અને પ્રમાણની જરૂર છે.

પુદ્ગલચરિત

કથાસાર

લગવત્રપ્રસૂતિ નામનો પહેલો સર્ગ : શાકયવંશના રાજા શુદ્ધોદનની પત્ની મહામાયાએ કપિલવાસ્તુ નગરની પાસે આવેલા લુમ્બિની નામના વનમાં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્ર સુધ્ધ સમાન અતિ

દેદિપ્યમાન હોવા છતાં નેત્રોને ચન્દ્ર સમાન : શીતળ હતો. પુત્રના જન્મ સમયે ઘણા ચમત્કાર થયા. આઠાશમાંથી શીતળ અને ઉષ્ણ જળના પ્રવાહોથી તેના મસ્તકે અભિષેક થયો. યક્ષાધિપો હાથમાં સુવર્ણકમળા લઈને આદરપૂર્વક કુમારનું રક્ષણ કરતા તેની આસપાસ ભિભા રહ્યા. દેવોએ પણ શ્વેત છત્રને અંતરીક્ષમાં ધરી રાખ્યું ને પ્રાર્થના કરી કે કુમારને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય. મોટામોટા નાગો તેને પાંખો નાખવા લાગ્યા, અને મન્દારપુષ્પો અર્પણ કર્યાં. ચન્દન અને કમળોની વર્ષા થઈ. રાજનિવાસની પાસે જ એક દૃપ આપોઆપ ઉદ્ભવ્યો, જેનો અંતઃપુરના સભ્યોએ તીર્થ તરીકે ઉપયોગ કર્યો.

અસિત નામના મુનિ તે ‘જન્મના અંત લાવનારના જન્મ’ વિશે જાણીને શુદ્ધોદનના મહેલમાં આવ્યા. રાજાએ તેમને નવજાત શિશુ ધ્યાવર્તા મુનિની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રાજાએ ગભરાઈ જઈને કારણ પૂછતાં મુનિએ કહ્યું ‘કુમારનું કશું અશુભ નથી. હું તો મારી નિરાશથી રહું છું’. મારો વિદાયનો સમય આવી પહોંચ્યો છે અને કુમારના જ્ઞાનનો લાભ મને મળશે નહીં. કુમાર દુઃખમાં સમ્પત્તી દુનિયાનો પોતાના જ્ઞાનથી ઉદ્ધાર કરશે.’

શુદ્ધોદનને આવું સાંભળીને આનંદ તો થયો, પણ સાથે સાથે હૃદયમાં ચિંતા થઈ. રાજાજાણી નગરમાં આવ્યાં

અંતરપુરવિહાર નામનો બીજો સર્ગ : કુમારના જન્મની સાથે રાજાની સમૃદ્ધિ વધતી ગઈ. રાજ્યમાં સુખશાંતિ વધતી ગઈ, મહત્વક નિયમિત બન્યું.

દાક્ષિણ્યનો 'ઢાઈ અર્થ' નથી'. આ રીતે કુમારે બધી જ સ્ત્રીઓને નકારી. રાત્રીએ જ્યારે આ પ્રમાણે સાંભળ્યું ત્યારે તેને આખી રાત ઊંઘ ન આવી અને મંત્રીઓ સાથે લંબાણપૂર્વક મંત્રણાઓ કરીને નિર્ણય પર આવ્યા કે કુમારને વિધવાપલોગમાં દૂખેલો રાખવા સિવાય બીજા કોઈ રાસ્તો નથી.

અભિનાનક્રમણ નામનો પાંચમો અંક : શાક્ય-કુમાર આમ વિષયોથી વીંટળાયેલો રહેતો હોવા છતાં વિષદિગ્ધ બાણથી ધવાયેલા સિંહની જેમ બેચેન રહેતો હતો. પછી એકવાર રાત્રીની અનુગ્રાથી વનજૂમિ નિહાળવા તે નગર ખડાર ગયો. ત્યાં જમીન ખેડાતી જોઈ અને ઢાહલાં જંતુઓને જોઈને તેમ જ ખેડૂતો અને બળદોને કષ્ઠભરી સ્થિતિમાં જોઈને ખૂબ દુઃખ થયું. આ રીતે વિનાશને જોઈને તેણે વિચાર્યું. 'અરે આ 'કેટકુ' બધું દુઃખકારક છે!' પછી પોતાના મિત્રોને પોતાને અનુસરતા રોકીને એક ભંજ્યુદ્ધ નીચે બેસીને ચિંતન કરવા લાગ્યા. તેવામાં એક સાધુ કુમારના જોવામાં આવ્યો. કુમારે તેને પૂછતાં સાધુએ જવાબ આપ્યો, 'હું' મોક્ષની શોધમાં છું' અને અપૂર્ણ મંદિર, જંગલ કે ટેકરી કે આ નીચે રહું છું' અને ભિક્ષાથી મારો નિર્વાહ ચલાવું છું.' તે નગરમાં પાછો આવીને રાજા પાસે જઈને પરિત્રાંજક બનવાની અનુગ્રા માગે છે. પ્રહાર પામેલા વૃક્ષ જેવા થઈ ગયેલા રાત્રીએ 'આ સાધુ બનવાની ઉંમર નથી, વળી પિતાનો ત્યાગ કરીને સાધુ બનીશ તો ધર્મને બદલે અધર્મ થશે' વગેરે વાંતોથી કુમારને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કુમારે રાત્રી જો પોતાને ચાર બાળતોની ખાત્રી આપે તો પોતે સાધુ નહીં બને એમ કહીને ચારે બાળતો

જણાવી; 'મારું' મરણ નહીં થાય, મારા આ સ્વાસ્થ્યને રોગ હરી નહીં લે, વૃદ્ધાવસ્થા યોવન નષ્ટ નહીં કરે અને વિપત્તિ આ સંપત્તિનો નાશ નહીં કરે!' રાત્રી એવી ખાત્રી તો આવી શકતા નથી, પણ સાધુ બનવાની પણ અનુગ્રા આપતા નથી. રાત્રે દેવોએ કુમારનો નિશ્ચય જાણીને બધાંને ઊંઘમાં નાખી દીધા. ઊંઘમાં પડી ગયેલી સ્ત્રીઓના ધૂણા-રુપદ દેખાવતું કુમારને દર્શન થયું. 'ઢાઈકના ઊંઘાડા મોઢામાંથી થૂંક નીકળતું હતું. આવું' વિકૃત દૃશ્ય જોઈને કુમારને તિરસ્કાર થયો. પોતાના અશ્વપાલ જન્દકને ઊઠાડ્યો તે કન્યક ઘોડાને લાવવા કહ્યું. અશ્વપાલ પણ 'ઢાઈનાથી' પ્રેરાતો હોય તેમ ઘોડો લઈ આવ્યો. ઘોડો પણ જરાય અવાજ ન થાય એ રીતે વર્તવા લાગ્યો. નગરના દરવાજાઓ આપો-આપ ખુલી ગયા. કુમાર નગરની ખડાર નીકળી ગયો, અને સવાર પડતાં સુધીમાં તો તે ઘણું જોજન દૂર નીકળી ગયો.

જન્દકનિવર્તન નામનો છઠો સર્ગ : સૂર્યોદય થતાં કુમારે લાગવનો આશ્રમ જોયો. ઘોડા પરથી ઊતરીને જન્દકની પોતા તરફની ભક્તિની પ્રશંસા કરી. પોતાનાં અભૂષણો જન્દકને આપી તેને ઘોડા સાથે પાછા વળવાનું કહ્યું. રાત્રી પોતાને માટે શોક ન કરે, એવો સંદેશો આપ્યો. અશ્વપાલને કુમારે કહ્યું કે 'કુમારમાં સદ્ગુણોનો અભાવ છે એમ ત્યાં નગરમાં જ કહે જ, જેથી મારા તરફના રાત્રીનો સ્નેહ નષ્ટ થાય.' જન્દક આ બધું 'સાંભળતાં લાંગી પડ્યો. કાદવમાં ખૂંપતા હાથીના જેવું તેનું' સન બન્યું. સારથિએ કુમારને પાછો વળવા વિનંતી કરી, જેનો કુમારે સ્વીકાર ન કર્યો. પોતે રાત્રીને શું

કહેશે ? કુમાર વગર નગરમાં તે પાછો જીવી રીતે જઈ શકશે ? અને તમારામાં ગુણોનો અભાવ છે એવું કઈ રીતે કહી શકાય ? અને જો માને ? કુમારે કપિલવસ્તુના લોકોને કહેવા જણાવ્યું કે ‘જન્મમૃત્યુનો ક્ષય કરીને તે જલ્દીથી પાછો આવશે અથવા તો જે એ સિદ્ધ નહીં થાય તો પોતે નાશ પામશે.’ કુમારે તલવારથી પોતાના સુન્દર કેશ કાપી નાખ્યા. અંતરીક્ષમાંથી ઊતરી આવેલા ડાઈકની પાસેથી ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. રડતા હાંફકે છોડીને કુમાર આશ્રમમાં પ્રવેશ્યો. જન્મક ઘોડા કન્યક સાથે નગરના રસ્તે વિલાપ કરતો, પડતો, આપડતો પાછો વળ્યો.

તપોવનપ્રવેશ નામનો સ્થાતમે સર્ગ : કુમાર તપોવનમાં પ્રવેશી છે. ત્યાં શરીરને કષ્ટ આપે તેવાં જાતજાતવાં તપ ત્યાંના તપસ્વીઓ કરે છે. કુમારને જણવા મળે છે કે આ પ્રકારના તપના પુણ્યથી સ્વર્ગ મળે છે. કુમારને શરીરને કષ્ટ આપીને સ્વર્ગના અનિત્ય સુખ પ્રાપ્તિનો માર્ગ અસંતોષકારક જણાયો, કારણ કે તેમાં જન્મમરણનો તો છેદ હતા નહીં. એટલે કુમારે તપોવનનો ત્યાગ કર્યો. એક તપસ્વીએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે અરાડ મુનિના આશ્રમ તરફ જતા રસ્તો તેણે પકડ્યો.

અન્તઃપુરવિલાપ નામનો આઠમો સર્ગ : જન્મકે ને ઘોડાને કુમાર વગર આવેલા જોઈને નગરમાં શોક છવાઈ ગયો. સ્ત્રીઓ વિલાપ કરવા લાગી, રાજની રાણીઓ રુદ્ધ કરવા લાગી. શોકાતુર યશોધરા જન્મકને કપડો આપવા લાગી, ‘તમે ત્રણ ગયા હતા તે જે પાછા આવ્યા છે ! તું (જન્મક) શા માટે રડે છે ! તે તો આ અનાર્થ કૃત્ત કર્તુ’

છે. આંસુ તારા કર્મ સાથે સંવાદ ધરાવતાં નથી. મારા સ્વામી હવે કહી પાછા આવશે નહીં. તારો શ્રમ ક્યો છે. આ ઘોડો કન્યક પણ મારો વિનાશ અંખતો હોયો જોઈએ. જતી વખતે જરા પણ અવાજ ન કર્યો અને હવે જોરજોરથી હાલુહાલુ છે.’ જન્મકે કુમારના ગુહત્યાગ-સમયના ચતુર્થાદિ કલા. રાત્રિ પણ ધૈર્ય ત્યજીને વિલાપ કરવા લાગ્યો. મંત્રીએ રાજને આશ્વાસન આપ્યું, અસિત મુનિની આવી ભવિષ્યવાણી હતી તેની યાદ અપાવી અને કુમારને પાછો લાવવા હજુ પણ પ્રયત્ન કરી શકાય એમ જણાવ્યું. રાજ્યે મંત્રી અને પુરોહિતને કુમારને પાછો લઈ આવવા મોકલ્યા.

કુમારાન્વેષણ નામનો નવમો સર્ગ : મંત્રી અને પુરોહિત કુમારની શોધમાં ભાર્ગવ મુનિના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાંથી કુમાર અરાડમુનિના આશ્રમમાં ગયો છે એવું બંધુતાં ત્યાં ગયા. કુમારને મળ્યા. કુમારને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ કુમાર પોતાની વાતને વળગી રહ્યો : ‘જે લોકો પોતાના વ્રતનો ત્યાગ કરીને ફરી સંસારી બન્યા હોય તે આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાય નહીં. ધર્મનું આચરણ તો ડાઈ પણ સમયે થઈ શકે છે એમ જણાવ્યું.’ કુમારે પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય જણાવ્યો : ‘સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ, પણ અકૃતાર્થ કું મહેલમાં પાછો નહીં આવું.’ એસ કહીને કુમારે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. મંત્રીપુરોહિત કંપાંવ સુધી કુમારને જતા જોઈ રહ્યા, ને નિરાશ થઈને ‘રાજને કેવી રીતે મોંઘું જતાવીશું’ એવી ચિંતાસહુ અનુભવતા નગર તરફ પાછા વળ્યા.

ત્રિણ્યાભિગમન નામનો દસમો સર્ગ : કુમાર

રાજગૃહ આવ્યો ને તેના વ્યક્તિત્વથી ત્યાંના લોકો
બહુ પ્રભાવિત થયા. જે ખીજી દિશામાં જતો હતો
તે સ્થિર બોલે રહી ગયો. જે રસ્તા વચ્ચે હતો તે
તેને અનુસરવા લાગ્યો. જે ઝડપથી ચાલતો હતો તે
ધીમે પડી ગયો, જે બેસી રહ્યો હતો તે બોલો થઈ
ગયો. લોકો એકત્ર થઈ ગયા. મગધ દેશના રાજ
ક્રિષ્ણે આ વાત જાણી. તે પણ પાંડવા પર્વત પર
થાભેલા કુમારને મળવા ગયા અને પોતાના રાજ્યનો
અર્ધો ભાગ તેને આપવા કહ્યું : ‘અત્યારે કુવાવસ્થામાં
તો ભોગો જ ભોગવવાના હોય ને વૃદ્ધવસ્થામાં
ધર્માચરણ કરવાનું હોય.’ પણ કુમાર આવી વાતો
સાંભળીને જરા પણ વિચલિત થયો નહીં.

કામવિગર્હણ નામનો અગિયારમો સર્ગ :
કુનારે રાજને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે ‘કામોપભોગથી કદી
સંતોષ થતો નથી. કામોપભોગ તો વિષ છે અને
તેનાથી ઉપજતું સુખ ક્ષણિક છે. કામોપભોગ તો
કુદ્ધ ઉગ્ર સર્વ જેવો છે અને તેનાથી તો વિનાશ
જ સર્જાય છે. કામોપભોગનું સુખ એ સુખ હોય
તો પણ નકારાત્મક સુખ છે. જેમ કે પાણી તરસ
છિપાવે છે, ખોરાક ભૂખ દૂર કરે છે. વળી, ચક્રવર્તી-
પણું અને ગુલામી એ બેમાં પણ બહુ ફેર નથી.
વળી, વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્માચરણ થશે જ એવું કહી
શકાય નહીં. તમે મારા ખરા મિત્ર હો તો તમારે
એમ કહવું જોઈએ કે ‘તું પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર.’
હું અરાડ મુનિને મળવા આવ્યો છું અને હમણાં જ
જાઉં છું.’ ક્રિષ્ણ રાજાએ વિનંતિ કરી કે તમે બ્યારે
તમારું કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવો ત્યારે મારા પર
દ્રુપા કરજે ! રાજકુમારે તે પ્રમાણેનું વચન આપીને
ત્યાંથી વિદાય લીધી.

અરાડદર્શન નામનો બારમો સર્ગ : અરાડ-
મુનિએ કુમારને સાંખ્યદર્શન દ્વારા મોક્ષનો માર્ગ
ખતાવ્યો. પણ કુમારને આ દર્શનમાં પણ કેટલીક
ખામીઓ જણાઈ અને તેથી તે અરાડને ત્યજીને
ઉદ્ધકમુનિના આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં પણ ઉદ્ધકમુનિના
તત્ત્વચિંતનથી સંતુષ્ટ ન થતાં ગયમુનિના નગરી
નામના આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે દેહદમન
કરીને તપ કરતા પાંચ તપસ્વીઓને જોયા. કુમાર
પણ તેમની જેમ શરીરનું દમન કરવા લાગ્યો, પણ
છેવટે વિચાર્યું કે, આ રીતે ધ્યેય સિદ્ધ થશે નહીં.
દુર્બલથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહીં. માટે ખોરાક
લેવો જોઈએ. આમ વિચાર કરતો તે કૃષકાય
નિરંજના નદીના કિનારે બેઠો હતો ત્યાં દૈવી
પ્રેરણાથી એક ગોપકન્યા નન્દમલા ત્યાં આવી. તેણે
દૂધની ખીર કુમારને ધરી. દૂધની ખીર ખાવાથી
કુમારને ગોધિ-જ્ઞાન મારેનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું.
પાંચ સાધુઓએ ‘આણે તો પવિત્ર માર્ગનો ત્યાગ
કર્યો છે’ એમ વિચારીને પાંચ મહાભૂતોથી સુક્ત
આત્માને ત્યજે તેમ ત્યજી દીધો. કુમાર પછી
પીપળાના વૃક્ષ નીચે બેઠો. એ સમયે સર્પોના રાજ
કાલે આવી કહ્યું ‘આજે તમે ભુક્ષ થશો ! શાકચક્રમારે
પન્નાસન વાળીને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ‘જ્યાં સુધી હું
મારું કાર્ય સિદ્ધ ન કરું ત્યાં સુધી આ આસન
છોડીશ નહીં’. પશુપક્ષીઓ શાંત થઈ ગયાં, વનમાં
વૃક્ષો પણ પવનનો વેગ હોય તો પણ ખખડાટ
વગરનાં બની ગયાં.

મારવિજય નામનો તેરમો સર્ગ : શાકચ-
મુનિને પ્યાનસ્થ દશામાં બેઠેલા જોઈને માર અત્યંત
ઉદાસીનતા અનુભવવા લાગ્યો. મારના મનની આવી

અવસ્થા જોઈને તેના ત્રણ પુત્રો વિભ્રમ, દર્પ અને દર્પ અને ત્રણ પુત્રીઓ અરતિ, પ્રીતિ અને તૃપ્તિએ મારને કારણે પૂછ્યું. મારે કારણે જન્મ્યાનું અને પોતાનાં સંતાનો તેમજ સેના સાથે મુનિનો વ્રતભંગ કરવા પહોંચે. પ્રથમ તો મારે તેને ધર્મનો માર્ગ છોડી દેવા સમજાવ્યું પણ મુનિ અવિચલ રહ્યા. એટલે મારે તેમને બાણ સાધું. જે બાણથી શંખુ વિચલિત થયા હતા તે બાણની પણ મુનિ પર કોઈ અસર ન થતાં, પોતાના સૈન્ય સાથે તે મુનિને ડરાવવાનો અને વિચલિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ભયનર દેખાવવાળા તેમણે હાથમાં વૃક્ષો, ભાલાઓ, ગદાઓ, તલવારો, ત્રિશુળ વગેરે લીધાં હતાં. બોધિવૃક્ષના મૂળની આસપાસ બધા મુનિને ઘેરીને બેસી રહ્યા હતા. આ બંને વચ્ચેનો આવે સંઘર્ષ થતાં આકાશ પોતાની તેજસ્વિતા ગુમાવી દીધી. પૃથ્વી કંપવા લાગી. દિશાઓ સળગવા લાગી. પવન દરેક દિશામાં ફૂંકાવા લાગ્યો, અને ચારે બાજુ ઘોર અંધારું ફેલાઈ ગયું. કોઈકે મુનિને ગદાથી પ્રહાર કરવા હાથ ઉપાડ્યો તો હાથ હવામાં સ્થિર થઈ ગયો, કોઈકે વૃક્ષો ને ખડકો ઝીખાડીને મુનિ તરફ ફેંકવા ગયા પણ તે તેમ કરી ન શક્યા અને પોતે જ નીચે પડી ગયા. ખડકો, વૃક્ષો અને પરશુઓ અંતરીક્ષમાં લટકતાં રહ્યાં, આ રીતે ફેંકાએલું પર્વતશિખર પણ હવામાં લટકતું રહ્યું. 'સળગતા કાલસાઓ ફેંકાયા, તો તે બોધિવૃક્ષના મૂળમાં કમળોની પાંખડીઓ થઈને પડી ગયા. પણ મુનિ વિચલિત ન થયા. એક દૈવી સસ્ત્રે મારને કહ્યું : 'આ તો સંસારને મુક્તિ અપાવનાર મુનિ છે. આજે આ મુનિના બોધની ઘડી આવી પહોંચી છે.

અત્યારે તે પૃથ્વીના નાભિસ્થાનમાં બેસા છે, અને તેમને વિચલિત કરી શકાયો નહીં.' એમ સાંભળતાં માર પોતાના સૈન્ય સાથે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયો. મુનિ વિજયી બન્યા. ચન્દ્ર સાથેનું આકાશ સ્થિતવતી કન્યાની જેમ ચમકવા લાગ્યું અને મુગધી પુષ્પોની વર્ગ થઈ.

બુદ્ધવપ્રાપ્તિ નામનો ચૌદમો સર્ગ : મુનિને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરનાં ભવવાન બુદ્ધ પોતાના હજારો પૂર્વજન્મો નિહાળે છે. આ સંસારચક્રને નિહાળીને તે નિશ્ચય પર આવે છે કે, સંસાર કદલીગર્ભની સમાન નિઃસાર છે, ખીન્ન પ્રકરમાં આપો સંસાર દર્પણથી જેમ બુદ્ધને દેખાય છે. સર્વ પ્રાણીઓનાં મૃત્યુ અને પુનર્જન્મ દેખાવા લાગ્યાં, તેમની નારકીય પાતતાઓ પણ દેખાઈ. આ સર્વ અધૂરો છે અને તેના માત્ર ૩૧ શ્લોક સંસ્કૃતમાં મળે છે.

બુદ્ધચરિત : પરોઢની તાજગી

સૌન્દર્યનન્દને અંતે અશ્વઘોષ લાગે છે 'મોક્ષના હેતુથી લખાએલી આ કૃતિ શાંતિપ્રદાન અર્થે છે, નહીં કે આનંદ માટે ! (શ્લેષા ઘુપવાન્ત્યં ન સ્તવ્યં, મોક્ષાર્થમર્ગા કૃતિઃ ।) અશ્વઘોષે બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતાનું અસરકારક પ્રતિપાદન કરવા તેમજ સિદ્ધાંતાના પ્રસાર માટે કાવ્યકૃતિઓ રચેલી; પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસની કદાચ આ એક આનંદકાયક નોંધપાત્ર વસ્તુ છે કે આ કાવ્યકૃતિઓ દ્વારા આજે ધર્મપ્રચાર કરતાં કાવ્યનાંદ આપવાનો હેતુ વધુ અસરકારક રીતે સિદ્ધ થઈ આવે છે. અથવા તો એથી વધુ આગળ વધીને કહીએ તો, એ કૃતિઓના કાવ્યનાંદ

આપવાના ગુણે જ તેમનું સાહિત્યમાં આગવું સ્થાન છે.

બંને સહાકાર્યોની પુષ્પિકામાં અશ્વધોષ ‘આચાર્ય’ અને ‘મહાકવિ’ તરીકે ઓળખાવાયો છે. પણ આચાર્ય કરતાં મહાકવિ પદમાંથી પ્રસૂત કીર્તિ વધારે ટકનારી બની છે. અશ્વધોષમાં રહેલા કવિને આચાર્ય અશ્વધોષને કારણે સહન નથી કરવું પડ્યું એમ નથી, પણ અશ્વધોષના કવિ તરીકેના મૂલ્યાંકનમાં કવિએ પોતે કવિતા કે સાહિત્ય વિશે દર્શાવેલા વિચારો કે પુષ્પિકામાં કવિને અપાએલાં શિષ્ટો બાધાપ બનવાં જોઈએ નહીં. એ જરૂરી નથી કે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ વિશેનાં કવિનાં મંતવ્યો હંમેશાં આપણે પ્રમાણભૂત માનવાં જોઈએ.

એટલે કવિના પોતાના કહેવા પ્રમાણે ધર્મને ધ્યાનમાં રાખીને કવિએ સર્જન કર્યું. એસ. કે. ડે. અશ્વધોષની તેની કૃતિઓમાં વ્યાપેલી ઊંડી ધાર્મિકતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. બ્લેન્ડન તો તેથી તેની ધાર્મિકતા પર ભાર મૂકતાં ત્યાં સુધી કહી નાખે છે, ‘It is a fact as a religious poet that he should be considered by the critic.’ અન્ય સાહિત્યકારોથી કવિને અલગ તારવવા પૂરતી આ વાત બરાબર હશે, પણ તેની ધાર્મિકતા કે તેની કૃતિઓનું ધાર્મિક વિષયવસ્તુ આપણને તેના સર્જનના યથાર્થ મૂલ્યાંકનમાં નડવું ન જોઈએ. આપણે તે કૃતિઓને સાહિત્યિક કૃતિઓ તરીકે મૂલવવી જોઈએ. એક અંગ્રજી વિવેચકે કહેલું કે ડાઈપણ કૃતિની મહાનતાનાં ધોરણો સાહિત્ય સિદ્ધાંતનાં ભલે હોય, પણ તે કૃતિની સાહિત્યિકતા તો સાહિત્યનાં ધોરણથી જ મપાય. એમ કવિ ધાર્મિક વિચારોથી રંગાયેલો

છે કહીને તેની કૃતિઓની સાહિત્યિકતા મૂલવવાનું આપણાથી માંડી પણ ન વળાય. અલબત્ત, તેની કૃતિઓની સાહિત્યિકતાને હાનિ જરૂર પહોંચાડે છે. હુદયરિતનું ખારમા સર્ગનું અરાકદર્શન હુદયરિતની સાહિત્યિક જિંદગી ઓછી કરે છે તો સૌન્દર્યનન્દમાં ૮, ૯, ૧૧ થી ૧૮ સર્ગોમાં નિરૂપાએલું તત્ત્વદર્શન સૌન્દર્યનન્દને કાવ્ય તરીકે નષ્ટ કરી નાખે છે. જ્યાં તત્ત્વચિંતન નિરૂપાયું છે ત્યાં પણ અશ્વધોષે એ દર્શનને આત્મસાત્ કર્યું હોવાથી તે તત્ત્વદર્શન ઘણી વાર અત્યંત રોચક બની જાય છે, ક્યારેક કાવ્યાત્મકતા ધારણ કરી રહે છે. સૌન્દર્યનન્દમાં એક શ્લોકમાં અત્યંત રોચક ઢબે ચિંતન રજૂ થયું છે. ‘સૂત્રથી બંધાયેલું’ પદ્ધતિ જેમ દૂર સુધી જઈને પહોં પાછું આવે છે તેમ અજ્ઞાન સૂત્રથી બંધાયેલો મનુષ્ય દૂર સુધી જઈને પાછો આવે છે. (૧૧-૫૬) પણ કૃતિના સમગ્ર કલાચુલને આવા તત્ત્વદર્શનનો વિસ્તાર હાનિ પહોંચાડતો હોય છે. પણ એથી કરીને અશ્વધોષને religious poet તરીકે જ મૂલવવાની વાત કંઈક અંશે ઓછી સાહિત્યિક ભાસે છે. બ્લેન્ડન પોતે અત્યંત સહૃદયી, અને અશ્વધોષ પ્રત્યે પર્યાપ્ત સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અને કવિતાનો કાન ધરાવનાર વિવેચક છે. પણ છતાં, તેના હકેલું આપતાં, કવિની શક્તિનો મોકળે મને સ્વીકાર કરતાં બાણે કે, તે સાદૈય અનુભવે છે. તે હુદયરિતની પ્રસ્તાવનાના અંતમાં કહે છે : ‘Let me take leave of As’vasghosa, a Buddhist, a scholar, above all a poet who sought other ends and struck other strings than the poets of the class-

cal epoch, and let us enjoy what he has to give us without attempting to assign him a precise place in that galaxy.'

આપણે પ્રયત્ન તો કરીએ.

અશ્વઘોષ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની દીર્ઘ પરંપરામાં ઉપલબ્ધ કવિઓમાં સમયની દૃષ્ટિએ કદાચ પહેલો કવિ છે. (નન્દરંગીકર જેવા વિદ્વાનો તેને કાલિદાસનો અનુગામી માને છે, પણ મોટા ભાગના વિદ્વાનો અશ્વઘોષને કાલિદાસની પહેલાં મૂકે છે.) 'યુદ્ધચરિત' અને 'સૌન્દર્યનન્દ' એમ બે મહાકાવ્યો લખીને પરવતી મહાકાવ્યસ્વરૂપ સાહિત્યના રચયિતાઓમાં તે અગ્રેસર બન્યો છે. તે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સમયપટ પર આવે છે અને તેથી તેની કૃતિઓ પણ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવે છે. યુદ્ધચરિત રામાયણ-મહાભારતના સમય પછીનું છે, અને પછીનાં પ્રશિષ્ટ અલંકૃત મહાકાવ્યો પહેલાંનું છે. આ હકીકતના પૃથક્કરણમાં તેનાં મહાકાવ્યોને આપણે બરોબર પ્રીક્ષી શકીએ તેમ જાણીએ.

રામાયણ-મહાભારતની અસર તેની કાવ્યકૃતિઓમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં વર્તાય છે. તે આપણે તેના જીવન વિશે જોયું તેમ 'સાકેતક' છે અને એટલે અયોધ્યાની પૃષ્ઠભૂમિ પર રચાએલા મહાકાવ્ય રામાયણની અસર તો ઝીલે જ. પ્રસંગનિરૂપણ, વર્ણન, પાત્રો વગેરેમાં રામાયણ મહાકાવ્યની અસર તો જણાય જ; પણ કાવ્યની દૃષ્ટિએ વધુ મહત્ત્વની અને સુખદ બાબત એ છે કે નિરૂપણ પરત્વે પણ રામાયણની અશ્વઘોષે અસર ઝીલી છે. વાલ્મીકિ અને વ્યાસનાં નામ સાથે ઉલ્લેખ છે અને એ મહા-

કાવ્યોનાં પાત્રોનો ઉલ્લેખ પણ તેની કાવ્યકૃતિઓમાં મળે છે. (વાલ્મીકિનો છુ.ય. ૧-૪૩માં, વ્યાસનો સૌ. ૧-૨૫ માં, મહાભારતનો સૌ. ૭-૨૯ માં, પાત્રોનો છુ.ય. ૮-૮૧, ૪-૧૯, ૬-૩૬ વગેરેમાં) શુદ્ધોદ્ભવનું પાત્ર રાબ દશરથના પાત્રાલેખન સાથે સામ્ય ધરાવે છે. સવાર્થસિદ્ધતા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓનું પાંચમા સર્ગમાં આવતું વર્ણન રાવણના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના વર્ણન સાથે મળતું આવે છે. યુદ્ધચરિતના આઠમા સર્ગમાં સ્ત્રીઓના વિલાપનું વર્ણન અયોધ્યાકાંડમાં વર્ણિત સ્ત્રીઓના વિલાપ પર આધારિત જણાય છે. કપિલવાસ્તુના વૈભવનું વર્ણન રામાયણ-મહાભારતના વર્ણનોથી પ્રેરિત છે એ જણાઈ આવે છે. યુદ્ધચરિતમાં શાક્યમુનિના માર સાથેના હુદ્દના વર્ણનમાં પણ રામાયણ-મહાભારતનાં હુદ્દોના વર્ણનની પ્રેરણા જણાઈ આવે છે.

પોતાની કાવ્યકૃતિઓમાં અશ્વઘોષ શાન્તરસને મહત્ત્વ આપવા માંગે છે એ જણાઈ આવે છે. આ બાબતમાં મહાભારતની જ અસર હોવાની સંભાવના છે. તદુપરાંત યુદ્ધચરિતમાં ઉદાવિન અને સર્વાર્થસિદ્ધ વચ્ચેના સંવાદમાં પણ મહાકાવ્યોની અસર વર્તાઈ આવે છે.

મહાકાવ્યોની અસરનું સીધું કલાને લાભદારી પ્રરિણામ એ આવ્યું છે કે, અવનતિકાળનાં (decadent) જે મહાકાવ્યો કહેવાય છે તેનાં દૂષણોથી યુદ્ધચરિત મુક્ત રહ્યું છે. અવનતિકાળનાં મહાકાવ્યો અલંકૃત શૈલીથી લયેલાં વર્ણનોવાળાં, વસ્તુ કરતાં રીતિને વધુ મહત્ત્વ આપનારાં કાવ્યો છે. યુદ્ધચરિતમાં રીતિ કરતાં વસ્તુને વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે, અને તેથી કેવળ ભાષાપરાક્રમમાં રાચતી

અવનતિકાળનાં મહાકાવ્યોની અનુભૂતિવર્જિત સૈલી-
માંથી બુદ્ધચરિત મહદંશે મુક્ત રહ્યું છે. એ રીતે
બુદ્ધચરિત વસ્તુલક્ષી મહાકાવ્ય છે. બુદ્ધચરિતમાં
વસ્તુનું નિરૂપણ રસપ્રદ અને કુટુંબલજનક શૈલીમાં
અશ્વઘોષે કર્યું છે, એટલે વસ્તુના નિર્વહણમાં
અશ્વઘોષે રામાયણને પોતાની સામે આદર્શ તરીકે
રાખ્યું છે.

બુદ્ધચરિતમાં અશ્વઘોષ એક ઉત્તમ વાર્તા-
કથક તરીકે તરી આવે છે. પ્રસંગોની ચૂંથણીમાં
તેની આ કુશળતા જણાઈ આવે છે. એ એક ભવ્ય
માનવીના જીવનને વસ્તુ તરીકે લઈને એક ઉદાત્ત
ક્રેટિનું કાવ્ય તે રચી શક્યો છે. અલંકૃત મહા-
કાવ્યમાં કથા જેવું તો કંઈ હોતું જ નથી. કથા
એ તો વર્ણનોને ટાંગવાનો ખાલો માન હોય છે.
પણ બુદ્ધચરિતમાં કથાપ્રવાહ ઝડપી અને કુટુંબલને
સંકેતરનારો બન્યો છે. કવિનો વસ્તુગ્રથન પરત્વેનો
અભિગમ અત્યંત બૌદ્ધિક રહ્યો છે એ હકીકત
બુદ્ધચરિતને સમગ્ર મહાકાવ્ય-સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ
સ્થાન આપાવે છે. ભગવાન બુદ્ધનું અનેક દંતકથાઓ
અને ચમત્કારોથી ભરપૂર જીવન અશ્વઘોષ સામે
હોતું, પણ આવા જીવનના આલેખનમાં પણ અશ્વ-
ઘોષની દૃષ્ટિ એક કવિની અને એકદરે પ્રતીતિ
જન્માધી શકે તેવા કથાકારની રહી છે. કાવ્યમાં જે
માનવીનું ચરિત્ર આલેખવાનો કવિનો ઉપક્રમ છે એ
ચરિત્ર પણ અત્યંત ભવ્ય અને રસપ્રદ છે અને
એવા જીવનવૃત્તને કારણે પણ કથાનક રસપ્રદ બન્યું
છે. એ વાત સ્વીકાર્યા પછી પણ કવિએ કથાનક
પરત્વે, તેની નાની નાની વિગતો પરત્વે સંકલ્પના-
પૂર્વકનું ધ્યાન આપીને અશ્વઘોષે પોતાની વસ્તુ-

ગ્રથનની અપૂર્વ મેધાનો પરિચય આપ્યો છે.

બુદ્ધચરિત સંસ્કૃતમાં તો ૧૪ સર્ગ સુધીનું
મળે છે, પણ તિબેટી અને ચીની ભાષામાં અનુવાદ
રૂપે ૨૮ સર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનુવાદમાં
મળતાં કાવ્યને પણ ધ્યાનમાં રાખીએ તો જણાયે
કે અશ્વઘોષનું વસ્તુગ્રથન સુઆયોજિત છે. એ. કે.
વોર્કર દર્શાવે છે તેમ કાવ્ય લગભગ સરખી લંબા-
ઈના ચાર ભાગ ધરાવે છે, અને એ ચાર ભાગો
બુદ્ધના જીવનના ચાર તબક્કાઓ સાથે સંબંધ
ધરાવે છે. બુદ્ધના જીવનના દરેક તબક્કાને કવિએ
સાત સર્ગ ફાળવ્યા છે. પ્રથમ તબક્કામાં કુમારનો
જન્મ, યુવાની અને મહાભિનિષ્ક્રમણ; બીજા તબ-
ક્કામાં કુમાર સર્વાર્થસિદ્ધનું અનેક અનુભવો અને
પ્રયોગો પછી તેમજ માર સાથેના ભીષણ યુદ્ધ પછી
ભગવાન બુદ્ધ બનવું; બુદ્ધ પોતાના જ્ઞાનનો પ્રચાર
કરે છે, રાજવીનું ધર્મપરિવર્તન કરે છે વગેરે ત્રીજા
તબક્કામાં અને ચોથામાં બુદ્ધનું નિર્વાણ વર્ણવ્યું
છે. વળી, ચારે તબક્કાઓ ચાર વિશેષ સ્થળો સાથે
સંબંધ ધરાવે છે. પહેલાં તબક્કાનું મહત્ત્વનું સ્થળ
કપિલવાસ્તુ, બીજાનું મગધમાં આવેલી ગયાનગરી
જ્યાં બુદ્ધને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, ત્રીજામાં જ્યાંથી
ઉપદેશ શરૂ કર્યો તે વારાણસી પાસેનો સારનાથ
સ્તૂપ, અને ચોથા તબક્કામાં જ્યાં બુદ્ધ નિર્વાણ
પામ્યા તે કુશીનગરી. આ પ્રમાણે બુદ્ધના જીવનને
ચાર તબક્કામાં વહેંચી દઈને કેટલીક મહત્ત્વની
ઘટનાઓને ચૂંટીને અશ્વઘોષે બુદ્ધચરિત મહાકાવ્ય
રચ્યું છે.

પ્રથમ સર્ગમાં કુમારનો જન્મ થતાં અસિતમુનિ
શુદ્ધોદન પાસે આવે છે, અને નવનન્ત કુમારને જોતાં

તેમની આખી આંસુથી જલકાઈ ઉઠે છે. 'રાંજન ચિન્તાથી વ્યાકુળ થઈને કારણ પૂછે છે 'કેથું કથું' અશુભ બનવાનું છે કુમારના જીવનમાં?' અસિત મુનિનો જવાબ બહુ નોંધપાત્ર છે. 'કુમારનું તો કશું અમંગળ બનવાનું નથી. હું તો મારા સ્વાર્થે રહી રહ્યો છું. મારી બહુ મોટી વંચના થઈ છે. મારો આ જગતમાંથી વિદાય લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે જન્મનો ક્ષય કરનાર આ જ્ઞાનીનો જન્મ થયો છે.' આ નાનકડા પ્રસંગમાં, તેના નિરૂપણમાં ઉપર નોંધ્યો તેવો બૌદ્ધિક અભિગમ જણાઈ આવે છે. પ્રસંગના નિરૂપણમાં કુટુંબ છે, રહસ્ય છે, અને અસિતમુનિના જવાબમાં કેવળ વાક્યાવુરી - જે પછીના સાહિત્યમાં વિપુલ છે - કરતાં બૌદ્ધિકતા વધુ જોવા મળે છે. આ બૌદ્ધિક અભિગમમાંથી જન્મતી વિચારોના ચમત્કૃતિ બુદ્ધ્યરિતમાં અસંખ્ય જગ્યાએ વેરાએલી પડી છે. ઉપરોક્ત પ્રસંગમાં જ આગળ જોઈએ તો શોક કરતા રાજા ને અસિત મુનિ કહે છે કે 'આ બાળક વિશે'નું શોક કરીશ ના. મનુષ્યલોકમાં શોચ્ય તો તે પ્રાણી જે મોઢથી, કામસ્થપથી કે મદને કારણે જે આના અંતિમ ધર્મને લક્ષમાં નહીં લે.' પછી આગળ અસિતમુનિ કહે છે તે પણ મહત્ત્વનું છે, 'મેં સમાધિ-અવસ્થા તો ઘણી વાર પ્રાપ્ત કરી છે પણ મને કૃતાર્થતાનો અનુભવ થયો નથી, કારણ કે આટલાં પુણ્ય સુધી હું પહોંચી શકું એ પહેલાં મારું પતન થયું છે. એટલે આ જે ધર્મ કહેશે તેનું હું શ્રવણ નહીં કરી શકું અને તેથી સ્વર્ગના મારા વાસને પણ હું વિપત્તિ સમજું છું.' સ્વર્ગના વાસને અસિતમુનિ નગ્ન થઈ ગયો છે. સાતમા સર્ગમાં જન્મમરણનો નાથ

કરવાનો ઉપાય શોધવા નીકળેલો શાક્યકુમાર શરીરને કપટ આપીને તપ કરીને સ્વર્ગ મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખતા તપસ્વીઓના માર્ગને દુકરાવે છે, એ ઘટના સાથે અને તે સમયે કુમારે વ્યક્ત કરેલા વિચારો સાથે અસિતમુનિનો આ વિચાર સામ્ય ધરાવે છે; એટલે બુદ્ધ્યરિતનું વસ્તુત્થયન બહુ જ સમાનતાથી અશ્વઘોષે કયું છે.

આવી વૈચારિક જગતિ બુદ્ધ્યરિતમાં ફેરફાર દેખાય છે, અને આ વૈચારિક જગતિ તેમજ ગહન વિચારોનાં મૌકિંકોથી બુદ્ધ્યરિત ખસીત છે. આ દૃષ્ટિએ પણ બુદ્ધ્યરિતનું પરિશીલન એક સંતર્પક અનુભવ બની રહે છે. આ વૈચારિક જગતિ હોવાથી અશ્વઘોષ કોઈ પણ પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી શકે છે. પરિસ્થિતિનું સમ્યક્ વિશ્લેષણ કરીને પાત્રના મનોભાવોને બરાબર તાગી શકે છે. અસિત મુનિએ કુમારનું જગતના ઉદ્ધારક તરીકેનું ભવિષ્ય ભાખ્યું એટલે રાજા થયો. આવો મારો પુત્ર છે આવો મારો પુત્ર છે એમ વિચારીને પોતાની પણ સત્ત્વશીલતા અનુભવી.

एवंविधोऽयं जनसो ममेति

मने स हि स्वामिपि साग्वत्ताम् ।

અશ્વઘોષની જગ્યાએ અન્ય કોઈ કવિએ આ વાત ત્યાં છોડી દીધી હોત, પણ તરત જ અશ્વઘોષ પછીના શ્લોકમા ઉમેરે છે : 'પણ આ તો આર્પ માર્ગે જશે' એવા વિચારથી હૃદયે ચિન્તા અનુભવી. તો શું શુદ્ધોદન પોતાનો પુત્ર ધર્મમાર્ગ ન અપનવે એન કહે છે? એમ પણ ન હોય એટલે તરત જ કવિ ઉમેરે છે :

ન લક્ષ્મી ન પ્રિયધર્મપત્નઃ

સંતાનનાશાતુ મયં દર્શં ।

તેને ધર્મ પ્રિય નથી, એમ તો નહીં પણ પોતે સંતાન ગુમાવશે એ વિચારે તેને લાંબ ઉપજ્યા. આખા પ્રસંગના નિરૂપણમાં આમ કવિનો અભિગમ બૌદ્ધિક જણાય છે. વૈચારિક જગતિ અને પરિણામે તેમાંથી ઉદ્ભવતી—વસ્તુને યથાર્થ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ક્યારેક પરસ્પર વિરોધી જોવાની—શક્તિથી પરિસ્થિતિનું આલેખન કેવળ સપાટી પરનું ન રહેતાં જોડાણલક્ષુ ખને છે.

આઠમા સર્ગમાં જન્દક કુમારને મૂકીને પાછો આવે છે ત્યારે કવિ બીજી શ્લોકમાં જ લખે છે, ‘કુમાર જ્યારે સાથે હતા ત્યારે જન્દકે જે માર્ગ એક રાતમાં પસાર કરેલો તેને પસાર કરતાં હવે તેને આઠ દિવસ લાગ્યા.’ અહીંયાં સમગ્ર પ્રસ્તુત્યન અને તેની વિગતોનો કવિ ખ્યાલ રાખે છે તે જણાઈ આવે છે. વળી, આગળ ઘોડા સાથે જન્દક રાજ-મહેલમાં પ્રવેશે છે ત્યારે ઘોડા જોરશોરથી હણહણે છે. કુમાર વગરના મહેલમાં પ્રવેશવાનું હોવાથી, ઘોડો શોદથી હણહણે છે. પણ કવિ આ ઘટનાનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવાનું ચૂકતો નથી. અન્ત-પુરની નજીક જે લોઢા હતા તેમણે એમ માન્યું કે કુમાર મહેલમાં પ્રવેશી રહ્યો હોવાથી હર્ષથી ઘોડો હણહણી રહ્યો છે. કવિનું અહીં બૌદ્ધિક વલણ જણાઈ આવે છે. ઘોડાના હણહણવામાં હર્ષ અથવા શોકનો ભાવ જોવા એ મનુષ્યના અંતર્ગત ભાવોનું આરોપણ છે અને તેથી જન્ને રીતે ઘટાવી શકાય. વળી, આ જ વિગતોનો કવિ આગળ કલાત્મક ઉપયોગ કરે છે. આઠમા સર્ગમાં શોકાતુર યશોધરા ઘોડાને ઠપકા

આપે છે, ‘અનાર્થ કર્મ કરનારા, આજે હવે તું ધણું જ હણહણીશ, અને મહેલને ભરી દઈશ. પણ જ્યારે મારા પ્રિયતમને લઈ જતો હતો ત્યારે હે અધમ તુરગ, તું મૂંગો બની ગયો હતો.’

ચુદ્ધતી જીવનગાથા લવ્યાતિભવ્ય છે. આ મહામાનવની જીવનગાથાને વણી લેતું કાવ્ય છુદ્ધ ચરિત્રને આપોઆપ વસ્તુની ભવ્યતાને કારણે એક જગ્યાઈ તો સાંપડી જ નય છે. ક્યાંક કવિની અભિવ્યક્તિની ખરછટતા કે કમનીયતાનો અભાવ જ જણાય છે તેનો ખંગ આ ઉદાત્ત માનવીનું ચરિત્ર વાળી આપે છે. જગતે આવા મહામાનવો બહુ ઓછી વાર જોયા છે. અશ્વઘોષે આવા મહામાનવના ચરિત્રને કાવ્યમાં ગૂંથવાનું બીકું ઝડપીને પોતાની કૃતિને અમુક જગ્યાઈએ મૂકી દીધી છે. કુમાર સિદ્ધાર્થનો માનસિક સંઘર્ષ ભવ્ય વિપયને શોભે એવી ઉદાત્ત છટાથી અને વેધક ઢબે નિરૂપાયો છે. ભૌતિક સુખોથી વીંટળાએલા રહેતા કુમારનો તરફઝાટ આપણા ચિત્તને સ્પર્શી નય તેવો છે. સંવેદનશીલ વાચકને ગમગીન બનાવવાની ક્ષમતા આ આખા પ્રસંગમાં રહેલી છે. સુખની ઝોળો જોડે છે, દુઃખ થું છે એની કુમારને આમ તો લેશમાત્ર ખબર નથી. દુઃખનો બોધ કરાવનારા પ્રસંગ અથવા તો પ્રસંગોનું નિરૂપણ અશ્વઘોષ જેવી ઢાંટિનો કવિ જ કરી શકે. ત્રીજી સર્ગનો, જેમાં કુમારને દુઃખબોધ થાય છે તેનો. આરંભ તો જુઓ :

‘પછી તેણે એકવાર ડામળ ઘાસવાળાં, કમળ-ઝુંડથી મંડિત, ઢાકિલના ટહુકારથી ચુંબિત વનને ગીતામાં ગવાતાં સાંભળ્યાં.’ ‘સ્ત્રીઓને મનગમતાં નગરઉદ્યાનોની રમણીયતા સાંભળીને તેણે ઘરમાં

પુરાઈ રહેલા હાથીની જેમ બહાર નીકળવાની ઇચ્છા કરી.’

આગળ ઉપર સર્ગમાં દુઃખના બાંધથી સંવેદન-શીલતાનો જે વિસ્ફોટ થવાનો છે તેની સાથે આ મધુર સુખાળવી કાવ્યાત્મકતા એક કલાત્મક વિશેષ ઉપસાવી રહે છે. આમ, રાજકુમાર નગરસમીપના ઉદ્યાનમાં ફરવા જવા બહાર નીકળે છે ત્યારે રસ્તામાં એક વૃદ્ધ માણસને જુએ છે એટલે કુમાર પૂછે છે : ‘હે સૂત, આ કોણ છે, વાળ સફેદ છે, હાથમાં લાકડી પકડી છે, આંખો ભ્રમરાંથી ઢંકાયેલી છે, અંગો શિથિલ અને વાંકાં વળી ગયાં છે ? શું, આ કોઈ વિકાર છે કે મૂળ સ્વભાવ છે કે અકસ્માન ?’ સારથિ પ્રત્યુત્તર વાળે છે : ‘રૂપને હરી લેનાર, શક્તિ પરની આપત્તિ, શોકનું જન્મસ્થાન, મોજમઝાનો અંત, સ્મૃતિનો નાશ, ઇન્દ્રિયોની શત્રુ એવી વૃદ્ધ-વસ્થા છે, જેનાથી આ લાંગી પડ્યો છે. બાળક હોતો ત્યારે એણે પણ દૂધ પીધું, પછી પૃથ્વી પર ઘૂંટણિયે પણ ધણો સમય ચાલ્યો. પછી કુવાન બન્યો, અને હવે વૃદ્ધ બની ગયો છે.’ એટલે કુમુદ બનેલા રાજકુમારે સારથિને પૂછ્યું, ‘શું આ દોષ મને પણ લાગ પડશે ?’ સારથિએ જવાબ ‘હા’ માં હતો.

...હૈર્ષ નિઃશ્વાસ નાખીને, પોતાનું મસ્તક કંપાવીને તે વૃદ્ધ પર આંખો ફેરવીને, આનંદેલી જનતાને (રસ્તા પર) જોઈને તે કુમુદ બનેલાએ આમ કહ્યું, ‘આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થા સંપૂર્ણપણે સ્મૃતિ, રૂપ અને પરાક્રમને હણે છે. લોક આ બધું પ્રત્યક્ષ જોતું હોવા છતાં કોઈ વ્યથા અનુભવતું નથી ?’ કુમાર મહેલ ભણી પાછો વળે છે, અને કવિ બહુ

ચિત્તાત્મક વર્ણન આપતાં કહે છે, ‘પછી ચિન્તાવશ કુમાર મહેલ બાજુ સૂનો દોડ્ય તેમ પ્રવેશ્યા. ત્યાં પણ ઘડપણ ઘડપણ એમ વિચારી રહેલા તેને શાંતિ મળી નહીં.’

આમ, કુમારના ચિત્તમાં કયાંક ઊંડે આ ભૌતિક સુખસામગ્રીની ક્ષણિકતા તે દુઃખજન્યતાની સંપ્રત્તા પડેલી હતી આપણે કાવ્ય વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે એક પ્રકારના તનાવમાંથી પસાર થઈએ છીએ. કુમારની સુખી સંવેદનશીલતાની જાગૃતિનું નિમિત્ત કોણ ક્યારે ફેરી રીતે બનશે ? એક તરફ આમ બનવું જાઈએ એવું આપણી અભિજ્ઞતા કહેતી હોય છે અને બીજી તરફ આવો સંવેદનપટુ કુમાર સર્વનો ત્યાગ કરીને એક એવા પંથે વિચરશે જ્યાં કેવળ કષ્ટ અને દુઃખ છે એવી અભિજ્ઞતાનો કંપ પણ છે. પોતાનાં પ્રિયજનોને - સુંદર અને સ્નેહાળ પત્ની, તેનું ભોળું બાળ, વતસલ પિતા અને પ્રેમાળ નગરજનો આ સર્વનો, સર્વના સ્નેહના બંધનને એક ઠાંઠે ફગાવી દઈને કુમાર ચાલ્યો જશે એ વાતથી આપણું ચિત્ત સતત કંપિત રહે છે. કવિએ આ બધું ઊંડી સહાનુભૂતિથી કહ્યું છે અને માટે આમ બની શક્યું છે. આવા આચાર્ય કવિએ ધાર્વું હોત તો આ બધું જ નિર્મમતાથી નિરૂપી શક્યો હોત. પણ તેમ કરવાને બદલે જે ક્ષણને અસ્વદાપ આલેખે છે તેમાં પોતે હૃદયથી ઐતરેયાત થઈને લખે છે, અને માટે કવિ એક તરફ આપણી પાસે છુદ્ધતા મહાભિનિષ્ક્રમણને ભક્તિપૂર્વક વંદન કરાવે છે તો બીજી તરફ સ્નેહીજનોના કંપાંતની સાથે આપણી આંખને પણ લીની કરે છે. માનવ-જીવનની એક અદ્ભુત નાટ્યાત્મક ક્ષણને કવિએ

આલેખી છે. આવી ક્ષણો સમસ્ત માનવજાતિના જીવનમાં પણ ક્યારેક જ આવતી હોય છે.

કુમારે જન્મકને જગાડ્યો ને કહ્યું, 'તું' ઝડપથી કન્યક ઘોડાને લઈ આવ. આજે હું અમૃતની પ્રાપ્તિ માટે ચાલી નીકળવા ઉત્સુક છું' (અમૃતં પ્રાપ્તુમિતોઽયમ્ મે વિપાસા ।) મારા હૃદયમાં આજે જે સંતોષ જન્મ્યો છે, મારી યુદ્ધિમાં એક દૃઢ નિશ્ચય જાગ્યો છે, નિર્જન સ્થળે પણ જાણે હું આશ્રયવાળો છું; મને ઇષ્ટ અર્થ સામે જ દેખાય છે. લજ્જા ને નમ્રતાનો ત્યાગ કરીને મારી સામે જે રીતે કુવતિઓ સૂઈ ગઈ છે, અને જાતે જ દરવાજાઓ ખુલી ગયા છે એટલે ચાક્રસ મારા ગમનનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.' જન્મક ઘોડાને લઈ આવે છે, કુમાર ઘોડાને કહે છે, 'રાજાએ તારા પર આરોહણ કરીને ઘણા શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે. તો હું પણ અમૃતપદની પ્રાપ્તિ કરું તેવું હે તુરંગશ્રેષ્ઠ તું કર.' પછી પિતાને નજર સમક્ષ તરવતરતા બાળને, સ્નેહાળ જાતને અને ઉત્તમ પત્નીને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કરીને ત્યજી અને પિતાના નગરમાંથી તે બહાર નીકળી ગયો.

નીકળી ગયા પછી કુમાર એકવાર જીભો રહે છે, નગર પર એક દૃષ્ટિ નાખે છે અને ગંભીર સ્વરે કહે છે, 'જન્મમરણનો પાર જોયા વગર હું આ કપિલવસ્તુમાં પ્રવેશવાનો નથી. (જન્મમરણયોદ્દષ્પારો ન પુરમહં કપિલહ્યં પ્રવેષ્ટા ।) એ વેગવાન ઘોડા પર ખેસીને ચાલી નીકળે છે. એ અધારી રાત્રિએ પ્રકાશની શોધમાં ચાલી નીકળેલા કુમારની પીઠને આપણે સ્તબ્ધ બનીને કયાંય સુધી તાકી રહીએ છીએ. કયાં સુધી ?

અરુણોદયથી અંતરિક્ષ ઝાંખા તારાઓવાળું

ખન્યું' ત્યાં સુધી કુમારે ધણું જોઈ નો કાપી નાખ્યા. કવિ કુમારના સંસાર પ્રત્યેના નિર્વેદને જેટલી તટસ્થતાથી આલેખે છે તેટલી જ અસરકારકતાથી ભોગવિલાસના આલેખનમાં પણ પ્રવૃત્ત થાય છે. કવિ 'રાગ' અને 'ત્યાગ' બન્નેને કલાકારની આસક્તિથી આલેખે છે. કુમારના સંસાર પ્રત્યેના નિર્વેદના આલેખનમાં કુમાર નિર્મમ, કઠોર અને લાગણીવિહોળો છે એવું પ્રતિપાદિત થઈ જવાનો ભય હતો, પણ કવિની કલાનો વિજય એ છે કે કુમારનું એવું કોઈ લાગણીહીનતાનું લક્ષણ પ્રગટ થવાને બદલે એક જિંડા પ્રકારની વધુ તીવ્ર લાગણી-શીલતાનું અને સંવેદનશીલતાનું લક્ષણ ખડું થાય છે. કુમાર સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય અનુભવે છે એ સાચું; કુમાર સુંદરીઓના સૌન્દર્યને વશ નથી થતો એ સાચું; કુમાર પોતાના પિતા કે પત્ની કે પુત્રના સ્નેહને પણ વશ નથી થતો, અને બધું જ ત્યજીને નીકળી પડે છે એ પણ સાચું; પણ એની પાછળ કુમાર આ સર્વની ક્ષણિકતાથી તસ્ત છે, તેને શાશ્વતી જોઈએ છે, સુખ શાશ્વતીનું જોઈએ છે, સ્નેહ સદાકાળનો જોઈએ છે અને તે ઉદાથીને કહે છે, 'હું' વિષયોની અવગણના નથી કરતો અને એ પણ જાણું છું કે લોક પણ તેમાં રાગે છે. પણ જગતને અનિત્ય જાણીને મારું મન તેમાં આનંદ પામતું નથી ! જો જરા, વ્યાધિ ને મૃત્યુ આ ત્રણ ન હોત તો હું પણ આવા મનોહર વિષયોમાં આનંદ લેત. સ્ત્રીઓનું શરીર જો નિત્ય હોત તો કામોપભોગ ભલે દોષવાળો હોય તો પણ તેમાં મારું મન આસક્ત રહેત.'

અમૃતમાર્ગની શોધમાં નીકળનાર કુમારનું

અત્યંત માનવીય, અનુકરણશીલ, લાગણીથી ધનકર્તુ' ચિત્ર કવિએ ખડું કંચુ' છે. કુમાર રાજધોના સ્નેહને, તે સ્નેહના સ્વારસ્યને ઝંખે છે, પણ અનિશ્ચિતતાથી લયભીત છે. મૃત્યુ બધી જ બાળતને અનિશ્ચિત બનાવી દે છે. વિપ્રયોગ તો નિશ્ચિત જ છે. 'જ્યે રીતે પક્ષીઓ નિવાસ પર આવીને ચાલ્યા જાય છે તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓનો સમાગમ વિપ્રયોગથી અંત પામે છે.' કુમાર આગળ કહે છે, 'જો અંતે પ્રિયજનથી વિપ્રયોગ ન હોય તો ડાણ પ્રિય સ્વજનને મળવા ન ઇચ્છે.' પણ લાંબા સમયે પણ વિયોગ તો છે જ, અને તેથી સ્નેહાળ વડીલને પણ ત્યજું છું.' વિપ્રયોગથી તસ્ત કુમાર સંયોગને ફગાવે છે. વળી, મૃત્યુ સંયોગને અનિશ્ચિત બનાવે છે અને વિપ્રયોગને અનિશ્ચિત અને અનિવાર્ય બનાવે છે. આમ, ભરણીથી ઉત્પન્ન થતા નિશ્ચિત અને અનિવાર્ય વિયોગથી તસ્ત કુમારનું આલેખન કરવામાં કવિએ ઊંચી સર્જકતા દાખવી છે.

રાગ અને ત્યાગનું આલેખન કરવામાં અશ્વ-વૌષ કંઈક અંશે ભર્તૃહરિ જેવો છે. કયા કારણ-સર અશ્વવૌષ 'ભદન્ત' યૌદ્ધ બિશ્નુ બન્યો તેની બાણ આપણને નથી, પણ તેની કૃતિઓમાં જે વિલાસથી ભરપૂર જગતને ત્યજીને આવ્યો છે તેની એક nostalgic memory—અતીતસ્મરણ—છે. એ એક એવા મનુષ્યનું સર્જન છે કે એ જ્યારે સંસારમાં હશે ત્યારે એણે ભરપૂર અને ભરપેટ જગતને માણ્યું હશે. પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોથી અનંત રંગો દર્શાવતા જગતને ઉત્કટતાથી ભોગવનાર કવિની આ કૃતિ છે અને એટલે જ 'બુદ્ધચરિત' કાવ્ય બની શક્યું છે. કેવળ આચાર્યની કૃતિ હોત

તો 'કાવ્ય'ની સંજ્ઞા ચરિતાર્થ કરવાનું દુષ્કર બની જત, પણ ઉત્કુલ્લ ઇન્દ્રિયોથી ભોગવેલ જગતને આલેખવામાં અશ્વવૌષ નતકાલ પરતું રમણાણ બની શકે છે. કવિની સંવેદનશીલતાને વળગેલાં રમણોને જીવંત કરીને તે બહિર્જગતને પૂરા સામર્થ્યથી આલેખી શકે છે. એટલે કુમારના જગત પ્રત્યેના નિર્વેદના ચિત્રણમાં પણ એક વખત પોતે ભરપૂર ચાહેલા જગત પ્રત્યેની રમણા છતી થાય છે, અને એ 'બુદ્ધચરિત'ને કાવ્યાત્મકતાથી રસી દે છે, 'બુદ્ધ-ચરિત'ને કાવ્ય બનાવી દે છે. મહાકાવ્ય તો પછી, તેના ફલકથી એક ઉદાત્ત મહામાનવના આલેખનથી બની જ જાય છે.

જગત તો આમ વારંવાર 'બુદ્ધચરિત'માં ઊતરી આવે છે. કુમાર રાજમાર્ગ પર આવ્યો છે એવું બાણતાં નગરજનો તેને જોવાની ઇચ્છાથી રાજમાર્ગ પર ઊતરી આવ્યા. મોટા ઘરોમાંથી ખૂંધિયાઓ, કીંગ્સજીઓ અને કિરાતોનાં ટાળાં અને નાનાં ઘરોમાંથી નારીઓ નીકળી આવી અને દેવયાત્રામાં ધ્વજને જેમ નમસ્કાર કરે તેમ નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં (૩-૧૨). સ્ત્રીઓમાં તેને જોવા માટે પડાપડી થઈ. આ પ્રકારના વર્ણનની પછીથી તો પરંપરા થઈ ગઈ તે હકીકત પણ અશ્વવૌષની નૌલિકતાને અંગસિંહ પ છે.

ચોથા સર્ગમાં કુમારના ઉદ્યાનની સ્ત્રીઓ સાથેના ભેટાનું વર્ણન થાય છે. આ વર્ણન પર ઇન્દ્રિયસંવેદતા ધરાવનારું બન્યું છે. કુમારને જોતાં ઉદ્યાનની સ્ત્રીઓની આંખો કુતૂહલથી ચંચળ બની અને કુમાર તરફ વરની જેમ દોડી ગઈ. વિસ્મયથી વિકસિત નયનોવાળી તે સ્ત્રીઓએ પદ્મકાંશ સમાન

હાથેથી પ્રણામ કર્યાં. કામથી આકર્ષિત થયેલા ચિત્તવાળા તેઓ તેને વીરળાઈને જાણી રહી ને પ્રીતિથી વિસ્ફાગ્નિ અને અનિમેષ લોચનોથી બળે તેને પીવા લાગી (૪-૧,૩), તેના રૂપથી વિસ્મિત થયેલી છુપાવીને બગાસાં ખાવા લાગી, અને એકબીજાની સામે જોતી તેઓ નિઃસ્વાસ નાખવા લાગી. તેના પ્રભાવથી જગદી ગઈ હોય તેમ કેવળ નજરથી તેને જોવા લાગી, પણ કથું ખોલી નહીં કે હસી પણ નહીં (૪-૬,૭). પછી ઉદાસીનાં વચનોથી પ્રેરાયેલી તેઓ કુમારને આકર્ષવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. આ પ્રયત્નોનું વર્ણન અત્યંત કાવ્યાત્મક હોવા છતાં સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક છે. ઘણીવાર કાવ્યાત્મકતા ચિત્રને અવાસ્તવિક બનાવી દેનારી હોય છે. આવું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને મહાકાવ્યસ્વરૂપની ગદ્યો કરીએ છીએ માટે, પછીનાં મહાકાવ્યોમાં ઘણીવાર બન્યું છે; પણ અશ્વઘોષમાં એમ બનતું નથી. વાસ્તવિકતા સાથે છેડો ફાડી નાખનારી કાવ્યાત્મકતા અશ્વઘોષમાં ભાગ્યે જ છે. જગતના મનોરમ પદાર્થો - જેમાં સ્ત્રીઓનો સમાવેશ તો થાય જ - નું કવિએ જીંકું નિરીક્ષણ કર્યું છે. અને એ નિરીક્ષણ અશ્વઘોષની કૃતિઓમાં રજૂ થાય છે ત્યારે એ નિરીક્ષણની યથાર્થતા કવિની કલમે રજૂ થતી હોવા છતાં જળવાઈ રહે છે. ‘કટલીક સ્ત્રીઓ પોત મઘપાનથી મત છે, એવા દેખાવ કરીને કુમારને પોતાનાં સુસ્ત, સૌષ્ઠવલયો અને કંઠણ સ્તનોથી સ્પર્શવા લાગી. ખીજીએ લયડિયું ખાઈને પોતાના ખલેથી ખૂલતી કેમળ ખાહુવેલીઓથી તેને વળપૂર્વક આલિંગન આપી દીધું. તો ખીજી કેઈક તામાધરોળીએ આસવગન્ધી

મુખે એના શનમાં ‘રહસ્ય સાંભળ’ કહીને ગણગણી. તો લેપથી લીની ઢાઈકે આગ્રા કરતી હોય તેમ તેના હાથના સ્પર્શલોભથી ‘ચહી’ રેખા દોર’ એમ કહ્યું.’ (૪-૨૯થી ૩૨)

કવિની માનવીયતા અથવાલ છન્દક જેવા ગૌણ પાત્રને લાગણીથી ભર્યો ભર્યો ચીતરીને જીવંત બનાવી દે છે. કુમાર એને પાછા વળવાનું કહે છે. છન્દક કુમારને કહે છે ‘તમારી આવી વાતો સાંભળીને નહીના કાલ્પમાં ખૂપતા હાથીની જેમ મારું ચિત્ત ખૂપે છે... સંબંધીઓને રાજાને ત્યજવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હોય તો પણ મને ત્યજવા નહીં. તમારાં ચરણો જ મારો આશ્રય છે’ જીવંત છન્દકને પાછા વળવું પડે છે, કવિનું વર્ણન આમ છે, ‘રાજ્ય તરફ નિઃસ્પૃહા ખતાવનારા સ્વામી જ્યારે ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને, તપોવન તરફ ગયા ત્યારે હાથ જોત્યા કરીને અથવાલે ખૂબ આકંઠ કર્યું. પૃથ્વી પર પડવું મૂક્યું. ફરી એક વાર પાછળ જોઈને કન્યકને બાહુઓમાં વીંટળાઈને તે જોરથી રડ્યો. પછી નિરાશ થયેલો, વારંવાર રડતો, શરીરથી, નહીં કે મનથી, નગર તરફ પાછો વળ્યો. રસ્તામાં ક્યારેક તે વિચારમાં દૂબી જતો, તો ક્યારેક આકંઠ કરવા લાગતો, ક્યારેક લયડિયાં ખાતો તો ક્યારેક જમીન પર પડવું મૂકતો’ (૬-૬૬, ૬૮). આવાં ચિત્રો પારિભાષિક અર્થમાં બદ થઈને બાંધિયાર થઈ ગયેલા મહાકાવ્યને મુક્ત કરીને તેના સર્જકને ઉચ્ચ ક્રોટિના કવિના પદે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે.

નગરજનો છંદકને પૂછવા લાગ્યા કે ‘ક્યાં છોડી આવ્યો રાજકુમારને?’ છન્દકનો ઉત્તર લાક્ષણિક

અને હૃદયસ્પર્શી છે, ‘મેં’ રાજપુત્રને ત્યજ્યા નથી, રડતા એવા મને તેમણે નિર્જન વનમાં ત્યજી દીધો !’

કુમાર ફરીથી પાછો ફર્યો હશે એવું ધારીને અંગનાઓ ગવાણોમાં પહોંચી ગઈ, પણ ઘોડાની પીઠ અસ્વાર વગરની સૂતી જોતાં ફરીથી બારીઓ બંધ કરીને આક્રંદ કરવા લાગી. આ શ્લોક અશ્વઘોષના ભાવનિરૂપણના સામર્થ્યનું અચ્છુ ઉદાહરણ છે. બહુ સંયત અને વેધક ઢબે કવિએ સ્ત્રીઓના શોકને નિરૂપ્યો છે :

પુનઃ કુમારો વિનિવૃત્ત હત્યયો

ગવાક્ષમાલાઃ પ્રતિવેદિરેડક્ષનાઃ ।

વિવિક્તપૃથ્ઠં ચ નિશામ્ય વાજિનં

પુનર્ગવાક્ષાણિ વિષાય ચુકુચુઃ ॥ (૮-૧૪)

ખીજી પંક્તિમાં સ્ત્રીઓ ગવાણોમાં પહોંચી ગઈ. ‘ગવાક્ષમાલાઃ પ્રતિવેદિરે’, ગવાણોની હારમાળા સ્ત્રીઓની બહુસંખ્યતા સૂચવે છે અને કુમાર પાછો આવ્યો એવું ધારીને અંગનાઓ ગવાણોની હારમાળામાં પહોંચી. તેમની પહોંચવાની ઝડપ તીવ્ર આતુરતા ને અધીરાઈ દર્શાવે છે. પણ તરત જ ઘોડાની પીઠ તો સૂતી જોઈ અને ફરીથી બારીઓ બંધ કરીને તે આક્રંદ કરવા લાગી. ક્રિયા કેટલી ઝડપથી થઈ છે ! બારીઓને ઊઘાડવાની વાત થઈ નથી એટલે કુમારની પ્રતીક્ષામાં બારીઓ સતત ખુલ્લી રહી હશે, અત્યાર સુધી પ્રતીક્ષામાં ટકી રહેવાયું હતું. પ્રતીક્ષાએ આશાબન્ધ સજ્જેલા પણ ઢબે પ્રતીક્ષા પૂરી થઈ, આશાબન્ધ તૂટી ગયો, બારીઓ ફટાફટ, રોપમાં, ઢનાશાનાં, લાચારીમાં, બંધ થઈ ગઈ ને ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ લાંગી પડીને

કોઈ દુઘાઓલા સાદે તો કોઈક દૂસકાં લઈને, તો કોઈક ફૂડો મૂકીને તો કોઈક નિઃશબ્દ પણ એમ બધી જ રુદન કરવા લાગી.

અદ્ભુત ચિત્ર છે આ ! કવિની આ તો કલા છે ! આ માનવજીવનની લાગણીઓના રસાયણથી અશ્વઘેષ કવિતા રમતવારમાં લીલ્યા રચી દે છે. અભિવ્યક્તિમાં ક્યાંક કશુંક ખૂટે છે, સાદસૂથરાઈ વર્તાતી નથી, ચમકદમકનો અભાવ પદાવલિમાં વર્તાય છે, ક્યાંક અનવધ ઘાટીલાપણું ઊતરી નથી આવ્યું; તો આ બધાંનો બટલો અશ્વઘેષ લાગણીઓના એકબે લસરકાઓથી આલેખીને આપી દે છે, અને આવાં લાગણીઓથી ભર્યાંભર્યાં ચિત્રો તે મહા-કવિની હૈસિયતથી આત્મવિશ્વાસથી, બંડી અનુકંપાથી દોરી દે છે. ક્ષણિક ભોગોનાં, નાશવંત પદાર્થોનાં, બરડા સંબંધોનાં, ચંચળ સ્નેહોનાં ચિત્રોને તે સનાતનતા અર્પે છે, તેને શાશ્વત બનાવી દે છે. આ અશ્વઘોષની કલાનો વિજય છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે અશ્વઘોષનો દુર્ગ (forte) માનવીય ભાવોનું આલેખન છે. અનુભૂતિવર્જિત ભાષાસામર્થ્ય દર્શાવવામાં તે રાચતો નથી. એટલે, તાત્ત્વિક રીતે, ‘બુદ્ધચરિત’ પછીનાં અવનતિકાળનાં મહાકાવ્યોથી એ રીતે જુદું તરો આવે છે ! પણ આનો અર્થ એ નથી કે તેની પાસે અભિવ્યક્તિની શક્તિ નથી. ધબકતા માનવજીવનનું આલેખન પણ એક કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ જ છે, પણ પારિભાષિક અર્થમાં પણ અશ્વઘોષ એક સમર્થ કવિ છે. તેની પાસે પોતાની આગવી શૈલી છે, અનુભૂતિપ્રણીત અભિવ્યક્તિ તેનું કવિ તરીકેનું સ્થાન સુરક્ષિત કરે છે. એટલે જ આપણે ઉપર

નૌંધુ' તંમ 'અરુણોદયથી અંતરીક્ષ ઝાંખા તારા-
 ઓવાળુ' બન્યું' ત્યાં સુધીમાં તો કુમારે ઘણાં જોજોના-
 કાપી નાખ્યાં.' આ અભિવ્યક્તિની તાજગી અનન્ય
 છે. 'સૌન્દર્યનન્દ' મહાકાવ્યના સાહિત્યસ્વરૂપનો
 અરુણોદય હોય તો 'હ્રુદયરિત' અરુણોદય પહેલાનું
 પરોઢ છે. અને એટલે જ ભાષાના પ્રખર તાંપ
 તપતા સૂર્યમાં જે અનુભૂતિઓના તારલા ચમકી
 નથી શકતા તે પરોઢિયે સત્ત્વવંતા બનીને ચમકી
 રહે છે. આ જ રીતે કવિએ કરેલા અતિપ્રાકૃત ઘટના
 ચમત્કારે આપું' રમણીય કાવ્યરૂપ ભાગ્યે જ ધારણ
 કયું' હશે. દેવો સિદ્ધાર્થને બધી જ સહાય કરવા
 તત્પર બન્યા છે, જેથી સિદ્ધાર્થ ગૃહત્યાગ કરી શકે
 ને માનવબળિને દુઃખમાંથી મુક્તિ અપાવી શકે.
 દરવાજાઓ ફટાફટ ખૂલી બંધ છે, ઘોડો પણ અવાજ
 કરતો નથી. ઘોડા પર અસવાર થઇને કુમાર તો
 ચાલ્યો, પણ ઘોડાની ખરીઓના અવાજનું શું ?
 કવિએ એને ચમત્કારિક રીતે આમ વર્ણવ્યું છે :
 'સુવર્ણકંકણથી સુશોભિત કાંડાવાળા, કમળ સમાન,
 કમળોને જાણુ કે ચૂંટી ટાઢીને ચપળ ગતિવાળી
 આંગળીઓ વડે, પોતાનાં શરીર નમાવીને ઘોડાઓની
 ખરીઓને હાથોમાં ઝીલી લીધી (૫ ૮૧). અદ્ભુત
 ચિત્ર છે આ. સમગ્ર માનવબળતના કંધાણુ પરત્વે
 દેવોની ચિંતા આનાથી વધુ તીવ્રતાથી, નબળતથી કે
 કાવ્યાત્મકતાથી ભાગ્યે જ વ્યક્ત થઈ શકે. અશ્વઘોષમાં
 આ રીતે હજુ અભિવ્યક્તિની લહેણ લપટી પડી
 ગઈ નથી, તેની તાજગી જળવાઈ રહી છે. તેના
 અલંકારોમાં સાદગીની સાથે સાથે વેધકતા છે અને
 તાદશતા છે. સિદ્ધાર્થક પિતા પાસે ગૃહત્યાગની અનુ-
 મતિ માગવા બંધ છે ત્યારે તે કહે છે કે આગથી

બલતાં ઘરમાંથી બહાર નીકળવા ઇચ્છનારને પકડી
 રાખવો યોગ્ય નથી કે શક્ય નથી. અભિનિષ્ક્રમણ
 પૂર્વે સિદ્ધાર્થકને સ્ત્રીઓનું જુગપ્સાજનક જે દર્શન
 થાય છે તેમાં પણ કવિની શક્તિનો ઉત્તમ ઉન્મેષ
 જણાઈ આવે છે. એક સ્ત્રીના હાથમાં વેણુ છે, અને
 સ્તન પરથી શ્વેત વસ્ત્રો સરકી ગયાં છે. એટલે તે
 ભમરાઓની પંડિત જેને વળગેલી છે તેવા કમળ-
 વાળી, અને જળના કીણથી હાસ્ય કરતી નહી
 સમાન જણાતી હતી (૫-૪૯). તો ખીજ એક
 યુવતિનું વર્ણન આમ છે : 'ખાહુ તથા ખભાના
 ભાગ પરથી સુંદર દોરીઓવાળા લેલકને વિદાસ-
 યુક્ત રતિકીડાને અંતે થાકેલા પ્રિયતમની જેમ
 સાથજો વચ્ચે રાખીને એક યુવતિ સુતી હતી
 (૫-૫૬).

અમૂર્ત માનસશાસ્ત્રીય ઉપમાઓ પણ અશ્વ-
 ઘોષની વિશેષતા છે. મારની સાથેના યુદ્ધના વર્ણનમાં
 અશ્વઘોષે આ પદ્ધતિ અપનાવી છે. ખૂનખાર યુદ્ધ
 છે, સ્થૂળ વિગતો યુદ્ધને ભયંકર બનાવે છે પણ
 યુદ્ધની સ્થૂળતાને માનસશાસ્ત્રીય અમૂર્ત ઉપમાઓ
 આપીને કવિ આલેખે છે. જો કે આથી યુદ્ધની
 તાદશતા ઓછી થાય ખરી પણ અહીં યુદ્ધ પણ
 અંતિમ અર્થમાં જોઈએ તો, પ્રતીકાત્મક નથી ?

મારના સૈનિકોમાંથી એક ધનુષ પર બાણ
 ચઢાવ્યું પણ છૂટ્યું નહીં, ત્યાં જ સળગ્યું, જેવી
 રીતે મનમાં ધૂંધવાતા કુપિત પણ નિર્જળ માણસનો
 ગુસ્સો.

ખીજાએ પાંચ બાણો છોડ્યાં પણ તે અંત-
 રીક્ષમાં જ રહ્યાં, મુનિ પર વાગ્યાં નહીં, જેવી રીતે

સંસારથી લય પામતા ડાહ્યા મનુષ્યની પાંચે ઇન્દ્રિયો વિપયમાં લાગતી નથી.

જેવી રીતે ઇચ્છા પૂરી નહીં કરી શકતા મનુષ્યે અનર્થકારી દોષોમાં પડે છે તેમ મુનિને હલુવાની ઇચ્છાથી ગદા હાથમાં પકડીને તે દેહકો, પશુ લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વગર જ પડી ગયો.

એક મેઘ જેવી કાળી સ્ત્રી હાથમાં ખોપરી લઈને મુનિના ચિત્તને મોહ પમાડવા ત્યાં આમતેજ દેવતા લાગી ને સ્થિર બેઠી રહી નહીં, જેવી રીતે ચંચળ ચિત્ત ધરાવનાર મનુષ્યની હુદિ આગમોમાં. (૧૩-૪૬થી ૪૮)

સિદ્ધાર્થના ચાલ્યા જવાથી સ્ત્રીઓના ખાલુ ખભેથી ઠળી પડ્યા છે, કાન્તિ હણાઈ ગઈ છે, વિપાદને કારણે ચેતન વગરની બળે બની ગઈ. તેઓએ ન તો આઈદં કર્યું, ન આંસુ સાધ્યાં, ન શ્વસન કર્યું, ન હાડીચાલી ને બળે ચિન્તિત હોય તેમ ખેસી રહી (૮-૨૫). આ શ્લોકની ઉત્પ્રેક્ષા ચિત્તહર છે.

કવિને ચોક્કસ વસ્તુ કહેવાનું હોવાથી, ચોક્કસ સંદેશસંક્રાન્ત કરવાનો હોવાથી કથયિતત્ત્વમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય લાવવાનું રહે છે. દલીલ બદલાય તો કવિ છંદ બદલે છે, જેમ કે ૧૧-૫૮માં ખીલ દલીલ હોવાથી ઉપબન્ધિમાંથી વંશસ્થ છંદ કવિ પ્રયોગે છે. અથવા એક વિપયને તોળે તારવવા એક ચોક્કસ શબ્દસમૂહ વાપરે છે. ૧૧-૨૩થી ૩૩માં 'કામેષુ કલ્યાણવતૈ રતિઃ સ્યાત્' એ ક્રુરપંક્તિ આવ્યા કરે છે, અથવા તો ચોક્કસ પ્રકારની ઉપસાચો, ઉપર આપણે નોંધી તેવી, ૧૩-૪૬થી ૫૧માં આવે છે.

અશ્વઘોષ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના વાતાવરણમાં ગૂંચ્યો છે અને તેણે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના ગ્રંથોનું

ગ્રંથું પરિશીલન કર્યું છે. અશ્વઘોષે ભણે ખોદ્ધર્મના પ્રચાર અર્થે સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ આદરી હોય, પણ તેને એણે માની શકાય કે, સાહિત્યકાર તરીકે એણે રહેવાનું હતું આ સંસ્કૃતિમાં ઉછરેલા વિવેચકો સમક્ષ. ઓછામાં ઓછું તેના મનમાં, લખતી વખતે એ વિવેચકો પણ હશે. એટલે અશ્વઘોષ પણ પ્રદર્શનની વૃત્તિ - જે તત્કાલીન સાહિત્યિક વાતાવરણમાં હશે ખરી - થી સર્વથા મુક્ત નથી; એટલે ક્યારેક પાંડિત્યના પ્રદર્શનમાં રાચે છે, તો ક્યારેક વ્યાકરણના નિયમોનાં ઉદાહરણો રાચે છે. આમ બને છે ત્યારે તેની સર્ગકતાને ઝાડું આવી જાય છે. નોંધનીય બાબત એ છે કે આ દ્રુપદો બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સાહિત્યિક વાતાવરણની અસરને કારણે આવ્યાં જણાય છે. એક દિગ્માપદનો બે વાર ઉપયોગ તીર્થાશ્રમથી શરીરને અને શુભાશ્રમથી મનને પવિત્ર કરના તેણે સ્નાન કર્યું. (સન્નૌ શતેરં પવિત્રું નનદ્વતીર્થાશ્રમિશ્ચૈવ ગુણાશ્રમિદ્વત્ ૧૨-૩૭) બે દિગ્માપદનો એક નામ સાથે ઉપયોગ કરીને, અથવા યથાસંખ્ય જેવા કાવ્યની દૃષ્ટિથી શંકાસ્પદ અક્ષરોનો ઉપયોગ (૬-૧૬) કરીને અથવા ૧૧-૭૦માં અર્ચા ધાતુના નવ અર્થો પ્રતિપાદિત કરીને અશ્વઘોષે પોતાના પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કર્યું છે. અનુપ્રાસ અને યમક જેવા શબ્દાક્ષરો કવિ પ્રયોગ લે છે. ઉપબન્ધિ છંદનો તેણે સફળતાથી લીધું પદ પર ઉપયોગ કર્યો છે. 'લોકેષુ' નાદ્વાદુર્ધ વચું કરીને જળગઈ રહે છે, પણ ક્યારેક ભાસે જેની દીકા કરે છે તેવા અવિહ્વલન જેવા પ્રયોગો કરે છે.

પણ મોટે ભાગે અશ્વઘોષનાં પ્રદર્શનવૃત્તિ ઘણી

‘દેવચરિત’ અને ‘હમ્મીર’ કાવ્યની સરખામણીમાં આ મહાકાવ્યનું સ્થાન અંતિમ છે. છેવટે તારણ પર આવે છે કે. All in all, Buddhacarita cannot but be ranked as a third class poem. આમ, જોગલેકર કાવ્યના આત્માને સમજવામાં સદંતર નિષ્ફળ બચ છે. પણ જોગલેકરની ટીકાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો, એ ટીકાઓ કંઈક અંશે પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્ય સાથેની સરખામણીમાંથી ઉદ્ભવતી જણાય છે. આપણાં પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોથી ‘બુદ્ધચરિત’ ઘણું અંશે બિન્ન પ્રકારનું છે. અને એટલે એ ધોરણોથી ‘બુદ્ધચરિત’ને મૂલવી ન શકાય.

અશ્વઘોષ એક મહાન કવિ છે, અત્યંત મૌલિક કવિ છે, પ્રતિભાસંપન્ન કવિ છે; અને મહાકાવ્યના સ્વરૂપને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી એ પ્રસ્થાનકર્તા ન હોય તો પણ તેનાં કાવ્યોએ એક ઉજ્જવળ સાહિત્યિક પરંપરાનો આરંભ કરેલો અથવા તો આરંભ થએલી પરંપરાને દઢાવેલી. પણ પછીથી તે એડેલા માર્ગે સ્વરૂપનિર્ધારન ટકાવું નહીં અને પરિણામે આપણા મહાકાવ્ય-સ્વરૂપનો ઇતિહાસ કંઈક અલગ જ પ્રકારની તાસીર રચી રહ્યો. એ જે બન્યું તે, પણ આપણા પાંચ પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોની સાથે સાથે ‘બુદ્ધચરિત’ પણ પોતાના ઐતિહાસિક તેમ જ સ્વરૂપવૈશિષ્ટ્યને કારણે સ્થાન મેળવવાને પાત્ર છે ‘બુદ્ધચરિત’થી પણ સંસ્કૃત સાહિત્યને મહાકાવ્યસાહિત્ય રખાયાત છે, એની ઉખાલરી નોંધનો અશ્વઘોષ અધિકારી છે.

આપણે એને ચોક્કસ સ્થાન આપ્યું? કોવેલ અશ્વઘોષને કાલિદાસ સંદર્ભમાં ગ્રીક કવિ વર્જિલના સંદર્ભમાં ‘ઈનીડ’ સાથે સરખાવે છે, તો બ્લેન્સ્ટન

એને મિલ્ટન સાથે સરખાવવાનું પસંદ કરે છે. પણ સરખામણી છોડીને ચોક્કસ બેક જ તેને આવવી હોય તો લો આ આગી, વોર્ડરના શબ્દોમાં : ‘He is one of the world’s great poets.’

સૌન્દર્યનંદ

કથાસાર

કપિલચસ્તુવર્ણન નામનો પહેલો સર્ગ : કપિલ ગૌતમનામના એક મહાતપસ્વી હતા. તેમનો હિમાલયની પાસે એક આશ્રમ હતો, બ્યાં સુંદર લનાઓ અને વૃક્ષોનું ઝુંડ હતું, જેની ભૂમિ સ્તિગ્ધ અને ઢોમળ તૃણથી આચ્છાદિત હતી. તે આશ્રમ પર હમેશાં ધુમાડાથી રચાયેલો યંદરવો રહેતો. આશ્રમ તપસ્વીઓથી ભરેલો હતો. આ આશ્રમમાં કેટલાક ધિક્વાકુવંશી રાજકુમારો રહેવા ગયા, અને ગૌતમના શિષ્ય બન્યા. તે બ્યાં રહેવા લાગ્યા તે સ્થાને શાક નામનાં વૃક્ષો પુષ્કળ હતાં એટલે આ રાજકુમારો શાક્ય કહેવાયા, પછી એક દિવસ રાજકુમારોની સમૃદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છાથી ગૌતમ મુનિ આકાશમાં જળભરેલો ધોડો લઈને બેઠ્યા અને રાજપુત્રોને કહ્યું ‘આ ધણી જળધારા બ્યાં પડે ત્યાં એનું ઉલ્લંઘન કર્યાં સિવાય મને અનુસરો.’ પછી તે આશ્રમની ચારે તરફ મુનિએ જળધારા કરી અને કુમારોને કહ્યું કે ‘અહીંયાં તમે એક નગરનું નિર્માણ કરો.’ પછી ત્યાં કુમારોએ એક વિશાળ નગરનું નિર્માણ કર્યું. તેમાં સદેક અટારી-ઓથી તેનો આગળનો ભાગ સુંદર લાગેતો હતો. નગરની અંદર જબર સારી રીતે વહેંચાયેલું હતું. તે મહેલોની દારમાળાથી યુક્ત હતું. નગર હિમાલયના

ખોળા સમાન ભાસતું હતું. તે નગર ધનનું નિધાન તેજનું આધાન, વિદ્યાનું નિકેત અર્થે સંપત્તિનું જાણે સંકેત હતું. આ નગર કપિલમુનિના આશ્રમના સ્થાને બન્યું હોવાથી તે કપિલવાસ્તુ કહેવાયું.

રાજવર્ણન નામનો બીજો સર્ગ : વંશપરંપરાથી શુદ્ધોદન નામે રાજા ગાદી પર આવ્યો. તે યજ્ઞવાન, સાત્ત્વિક, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, પરાક્રમી, નીતિજ્ઞાન, ધીર અને સુંદર હતા. તે અપ્રિય પણ હિતકારી વચનને ધ્યાનથી સાંભળતો, અને અનેક અપરાધોને ભૂલી જઈને, આયુષ્યમાં પણ ઉપકારને યાદ રાખતો. દુઃખીઓને જોઈ તે કરુણાર્દ્ર બનતા. આ રાજાને માયા નામની રાણી હતી. બોધિસત્ત્વે આ રાજાના કુળમાં જન્મ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક સમયે માયા-રાણીએ સ્વપ્નમાં જ. દાંતવાળા એક શ્વેત હાથીને પોતાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરતો જોયો. તે ગર્ભવતી બની અને યોગ્ય સમયે કુસારનો જન્મ થયો. જન્મ-સમયે આકાશમાંથી તાજાં ફૂલ વર્ષ્યાં, આકાશમાં નગારાં ગડગડ્યાં, કલ્યાણકારી હવા વહેવા લાગી. નાની રાણીએ પણ નન્દ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. નન્દ વિપ્રોમાં આસક્ત રહેવા લાગ્યો અને સર્વાર્થ-સિદ્ધને ભૌતિક સુખોપભોગો તરફ વૈરાગ્ય હતા. એક રાત્રે જન્મભરણનો નાશ કરવા ઉત્તમ સ્ત્રીઓ બધાં રહેતી હતી. તે રાજમહેલમાંથી નીકળી ઉઠાસીત થઈને ચાલ્યો ગયો.

તથાગતવર્ણન નામનો ત્રીજો સર્ગ : ઘોડા અને હાથીઓથી સંકુલ, સમૃદ્ધ ભયમુક્ત અને તેની તરફ અનુરાગી લોકોવાળા કપિલવાસ્તુને છોડીને તે વનમાં ચાલ્યો ગયો. તપ કરતાં કરતાં તેણે જોયું કે તપનું ફળ પણ અસ્થિર હોય છે અને તેથી તે માર્ગેથી

પાછો ફર્યો. પછી તેણે મુનિ ચરાડ અને ઉદ્ધનની ઉપાસના કરી, પણ ત્યાં ય ‘આ માર્ગ પણ સાચો નથી,’ એમ વિચારીને તેણે તે રસ્તા છોડી દીધો. પોતાની કંઠણ તપસ્યા પણ નિરર્થક સમજીને છોડી દીધી, અચૂતત્વને સમજવા માટે તેણે ઉત્તમ અન્નગ્રહણ કર્યું. પછી તે પીપળાના વૃક્ષ નીચે સ્થિર બેસી ગયો. માર તેની તપસ્યામાં ભંગ પડાવવા આવ્યો, પણ તેણે મારને હરાવ્યો. કુમારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. પછી છુદ્ધ કાશી ગયા; અને રાજગૃહમાં જઈને ઘણા લોકોને પોતાનો ઉપદેશ સમજાવ્યો અને પોતાના પંથે વળ્યા. પછી તે પરમકારુણિક પિતૃનગર પર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કપિલવાસ્તુ ગયા. કપિલવાસ્તુને તેમણે એવી રીતે જોયું જાણે તે વનને જોઈ રહ્યા છે. શુદ્ધોદન પણ પોતાનો પુત્ર આવેલો જાણીને હિસ્તુકતાપૂર્વક તેની પાસે ગયો. પણ સુગત તો રાજાને અધીર અને બીજા લોકોને રોતા જઈને તેમનું પરિવર્તન કરવા આકાશમાં ઊડી ગયા. બધા પ્રભાવિત થયા. તથાગતે તે સર્વને ઉપદેશ કર્યો. આમ, ઘણા શાક્યપુત્રો પ્રવ્રજિત થયા, જેની રીતે આગતી બીકથી સાંઠ નિવાસસ્થળ બહાર નીકળી પડે તેમ, જે લોકોએ પ્રવ્રજ્યા ન ગ્રહણ કરી તેમણે પણ ઊંઘને કોઈ તત તો લીધું જ. આમ, નહર્ષિ ત્યાં વિહાર કરવા લાગ્યા.

ભાર્યાયાચિક નામનો ચોથો સર્ગ : તથાગત આ પ્રમાણે ધર્મેષ્વરેશ કહી રહ્યા હતા અને તેમના જ્ઞાતિબંધુઓ તેમના તરફ આદરભાવ ખતાવી રહ્યા હતા ત્યારે પણ કામાસક્ત નન્દ મહેલમાં રહીને પોતાની પ્રિયતામાની સાથે વિહાર કરી રહ્યો હતો. તેની પત્ની અતિશય રૂપને કારણે સુંદરી, હડ અને ગર્વને

લીધે માનિની અને દીપ્તિ ને સનસ્વિતતાને કારણે ભામિની એમ ત્રણ નામથી ઓળખાતી હતી. બન્નેને જુગતે બેઠું બમ્બુ હતું. તેઓ કન્દર્પરતિતું લક્ષ્ય પ્રમેદ અને આનંદનું આશ્રયસ્થાન અને હર્ષ અને તુષ્ટિનું બંનેણું કે પાત્ર હતાં. એકવાર નન્દે પોતાની પત્નીને સખતી તેમાં નન્દની ઇચ્છા તેની સેવા કરવાની હતી અને નહીં કે તેને સબવવાની, કારણ કે સુન્દરી તો અભૂષણનું પણ આભૂષણ હતી. સુન્દરીએ નન્દને દર્પણ આપીને કહ્યું કે ‘પકડી રાખો, હું જરા અંગરાગ કરી લઉં.’ પછી સુન્દરી સ્વામીના જેવી પેતાને મૂછો ચીતરવા લાગી. તો નન્દે દર્પણ પર પોતાનો ઉચ્છ્વાસ છોડીને દર્પણની સપાટી ઝાંખી કરી દીધી. સુન્દરી ગુસ્સે થઈ. નન્દ તેને પગે પડ્યો અને મનાવી લીધી. પછી સુન્દરીએ પોતાના અહેરા પર વિશેષક દોર્યું. આ દરમ્યાન તથાગતે તેના ઘરમાં ભિક્ષા માગવા પ્રવેશ કર્યો, પણ દાસદાસીઓમાંથી કોઈએ તેમના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. એટલે તથાગત એમ ને એમ ત્યાંથી ચાલતા થયા. આ બાબત નન્દના ઘરની એક સ્ત્રીના ધ્યાનમાં આવી અને તેણે આવીને નન્દને જણાવ્યું. નન્દ આ વાત બાળુને ગહુ ક્રુદ્ધ થયો અને પોતાની પ્રિયતમાને કહ્યું કે તું મને રબ આપ, હું ગુરુને પ્રણામ કરીને પ્રાણ આપું છું.’ સુન્દરીએ કહ્યું, ‘હું તમારા ધર્મમાં વિકત નહીં નાખું, પણ જઈને આ વિશેષક ન સુકાઈ બલ ત્યાં સુધીમાં પાછા આવો.’ નન્દ મહેલમાંથી બહાર નીકળી ગયો, ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. વળી પાછળ બેઠું ને સુન્દરીને જોઈને એની મતી ધીમી પડી ગઈ. હ્રદ તરફની ભક્તિએ એને આગળ ખેંચ્યો, ને પત્નીના પ્રેમે પાછળ. એમ તે

ન આગળ ગયો કે ન બેઠો રહ્યો, જેવી રીતે તરંગો પર રહેલો હંસ. આમ, તે નદીની પ્રતિફલ ધારામાં ચાલતી નાવડીની જેમ કપટથી આગળ વધતા રહ્યો ‘ગુરુ દૂર ચાલ્યા ન બલ, ને આ જલદીથી પાછો આવું’ ને તે વિશેષકપ્રિય આર્દ્ર પ્રિયાને આલિંગન આપું.’

નન્દપ્રવાજન નામનો પાંચમે સર્ગ : ઘેડાઓ, રથ અને હાથીઓ પરથી ઊતરી ઊતરીને શાક્યો અને દુકાનદારો મહામુનિને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો પ્રણામ કરીને કેટલાક સમય સુધી એમની પાછળ ગયા. કેટલાક પ્રણામ કરીને કાર્યવશાત ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. કેટલાક હાથ બેઠીને એમની તરફ બેતા બેતા પોતાના ઘરમાં બેસા રહ્યા. નન્દ આમ લોકોના ટોળાથી વીંટળાએલા હ્રદને પ્રણામ કરી ન શક્યો. પણ તેને પોતાના વડીલ બન્ધુના આ મહિમાથી આનંદ થયો. બ્યારે મુનિ રરતા પર આવ્યા ત્યારે નન્દે આગળ જઈને એમને પ્રણામ કર્યા. નન્દે હ્રદને પોતાને ત્યાં ભિક્ષા લેવાની વિનંતિ કરી. હ્રદે ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી નહીં, પણ નન્દના હાથમાં ભિક્ષાનું પાત્ર પકડાવી દીધું. નન્દના હાથમાં ભિક્ષાનું પાત્ર હોવા છતાં તે ઘેર જવાની ઇચ્છા સાથે મુનિ પાસેથી દૂર જવા લાગ્યો. એટલે મુનિએ તેના આગળ મુખ ઢાંકી દીધું. નન્દ લાચાર થઈને ગુરુની પાછળ પાછળ ગયો. પણ એનું ચિત્ત તો આર્દ્ર વિશેષક પ્રિયામાં જ લાગેલું હતું. એટલે મુનિએ તેના મસ્તકને સ્પર્શીને આમ કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય, બધાં સુધી ધાનક કાળ પાસે આવતા નથી, ત્યાં સુધી હ્રદિને શાંતિમાં પડેવો. મૃત્યુ સર્વની સર્વ રીત

હત્યા કરે છે. સનેહ જ્યેષ્ઠ કોઈ બન્ધન નથી, તુષ્ણા જેવી ખેંચી જનારી પ્રળા વેગવાળી કોઈ ધારા નથી, અને રાગ સમાન કોઈ અગ્નિ નથી. જો આ ત્રણ ન હોય તો જ સુખ હોય !' બુધ્ધે પોતાના શિષ્ય આનંદને કહ્યું કે 'આને પ્રવર્જિત કરો.' તો નન્દે આનંદને કહ્યું : 'હું પ્રવર્જિત નહીં થાઉં.' એટલે મુનિએ ફરી પાછો નન્દને ઉપદેશ આપ્યો, 'સંસાર અસ્થિર, માયા સમાન અને ઇન્દ્રિય જોવા છે. તો જો તારો વિચાર દુઃખજનને કાપવાનો હોય તો પ્રિયા નામની મોહજાળનો ત્યાગ કર. જે રીતે ધાત્રી બાળકના સુખમાંથી માટીનું ઢેકું ખહાર કાઢે છે તે રીતે હું પણ તારા હૃદયમાં ઘૂસેલા રાગશબ્દને ખહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરું છું. જેવી રીતે વૈદ્ય રોગીને પકડીને કડવી દવા પણ આપે છે તેમ હું તને અપ્રિય પણ હિતકારી વચન કહું છું.' આ સાંભળીને નન્દે તેમની આજ્ઞાનું પોતે પાલન કરશે એમ જણાવ્યું. તેની અનિચ્છાએ પણ તેના વાળ કપાવી નાખ્યા, અને તેને કાષાય વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં.

ભાર્યાવિલાપ નામનો છઠ્ઠો સર્ગ : આ બાજુ નન્દની પત્ની તો બેચેન બની ગઈ. પતિના આગમનની રાહ બેતી ગવાક્ષ પર સ્તનો ટેકવીને, દરવાજા તરફ સુખ રાખીને મહેલ પરથી નમવા લાગી, અને તેમાં કુંડલ પણ ત્રાંસાં થઈને નમી ગયાં. આ રીતે જોલી રહી રહીને વળી તે પાછી પલંગ પર પડી એટલામાં દાદર પર કોઈનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો તો પ્રિયતમ આવ્યો કરીને જલદીથી બીડી અને આનંદિત થઈ ગઈ. પણ સ્ત્રીને જોતાં તે હતાશ થઈ ગઈ અને અનન્યના સંકલ્પવિકલ્પ કરવા લાગી.

તે વિચારવા લાગી કે 'ચોક્કસ મારા પ્રિયે બીજી કોઈ સુંદર સ્ત્રીને જોઈ છે, એટલે જ મને ત્યજી ચાલ્યા ગયા છે.' પેલી આવેલી સ્ત્રીએ જણાવ્યું ? 'સ્વામીનો દોષ બેશો મા. તમારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને તે જાણતા નથી. તથાગતે અશુભજાતી આર્દ્ર સુખવાળા તેમને ભિક્ષુ બનાવી દીધા છે.' આ સાંભળીને સુંદરીને ઘણો આઘાત લાગ્યો, અને શોક કરવા લાગી. એટલે એક મોટી ઉંમરની સ્ત્રીએ તેનાં આંસુઓ લૂછીને કહ્યું કે 'પતિ ધર્મને શરણે ગયો હોવાથી, શોક કરવો જોઈએ નહીં. ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાએ માટે તપોવન પૈતૃક સંપત્તિ સ્વરૂપ હોય છે. જો સ્વામીનું બીજી કોઈ સ્ત્રીએ અપહરણ કર્યું હોય તો જરૂર આંસુ વહાવો. જો સ્વામી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હોય તો પણ શોક કરો. પણ ધર્મને શરણે ગયેલા સ્વામીનો શોક કરવો ઉચિત નથી.' આમ કહેવા છતાં સુંદરી શાંત થઈ નહીં એટલે બીજી સ્ત્રીએ કહ્યું, 'હું ચોક્કસ કહું છું, તમારા પ્રિય આવશે. એ તમારા વગર રહી જ નહીં શકે. તમે શાંત થાઓ અને રડશો નહીં.' આ પ્રમાણે સુવતિઓએ સાંત્વના આપી.

નન્દવિલાપ નામનો સાતમો સર્ગ : ભિક્ષુવેશને નન્દે શરીરથી ધારણ કર્યો, સનથી નહીં. તે પ્રિયાના વિચારોમાં જ સતત રૂબેલા રહેતા. તેને સતત પ્રિયાની યાદ આવતી. વસન્તઋતુને કારણે પ્રિયાને વધારે તીવ્રતાથી યાદ કરવા લાગ્યો. ભાર્યા રૂપી અરુણિથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિન્તા રૂપી હુમાડા તથા શોક રૂપી બવાળાવાળા કામાગ્નિથી હૃદયમાં તે બળવા લાગ્યો, અને વિલાપ કરવા લાગ્યો. 'જે અશુભખી

પ્રિયાને છોડીને તપ કરે છે તે જનુ જ કહ્યું કાર્ય કરે છે. સંસારમાં ચંચળ આંગણવાળા મુખ અને લલિત વાણી જેવું 'કોઈ બંધન દહ નથી.' તે પ્રિયાને યાદ કરવા લાગ્યો. વિશેષક મુકાય એ પહેલાં આવી જલે એવી પ્રિયાની કહેલી વાત તેને યાદ આવવા લાગી. સ્ત્રીઓએ અનેક દેવર્ષિઓ અને રાજપરિઓને વશ કર્યા છે એનાં ઇન્દ્ર, સૂર્ય, વસિષ્ઠ, પરાશર, દિશીય, કાપ્યશૂંભ જેવાં અનેક ઉદાહરણો છે. એટલે 'યુગ વ્યારે સિક્ષા સાગવા જશે ત્યારે કાપાય વન્ન ત્યજને હું' થેર જતો રહીશ,' એમ તેણે નક્કી કર્યું.

સ્ત્રીવિદ્વાત નામનો આઠમો સર્ગ : નન્દની આંખો ચંચળ અને ઘેરે જવા ઉત્સુક હતી. તેની વ્યાકુળતા બેઠેને એક મિત્રએ કહ્યું, 'તારું આ અશુશ્કિત મુખ તારા હૃદયના અચાનાન્વધારને પ્રગટ કરે છે. તો શી પીડા છે તે બે તું મને કહેવા યોગ્ય સમજતા હોય તો કહે.' નન્દે સાચેસાચું કહી દીધું, 'પ્રિયા વગર હું' ધર્મમાં આનંદ મેળવી શકતા નથી. એના વગર મને યાંત્રિ નથી. આ સાંભળીને મિત્રએ કહ્યું, 'અરે વ્યાધના ડરથી બહાર નીકળી પડે' મુગ પોતાના કુંડમાં પાછું વળાતી ઇચ્છા રાખે છે તો, સાથે સાથે ગીતના ધ્વનિથી હેતરાઈને કુંદમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે. જળમાં ફસાએલું પક્ષી કાંઈક હિતેચ્છુથી મુક્ત કરાય છે તો ફરી પાછું પાંજરામાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે. કાંઠવગળી અને લેખમી નદીમાંથી હાથી દ્વારા બહાર કાઢવામાં આવેલું હાથીનું બચ્ચું ફરી એ જ મગરોથી લારેલી નદીમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે. સાપથી ભરેલા ઘરમાં સૂતલા હવાનને જળાડવામાં આવે છે તો, તે યજ્ઞ

રાઈને ફરી ને ભગંકર સાપને પકડવા ઇચ્છે છે. સ્વગ્નનચ્ચગ્નનમાં અને મિત્રમિત્રમાં બેઠે પ્રણવનારી સ્ત્રીઓ છે. સળગતા અગ્નિને પકડી યજ્ઞાય છે, હવાને ને હુક સાપને પણ પકડી યજ્ઞાય છે, પણ સ્ત્રીઓના મનને પકડી યજ્ઞાતું નથી. સ્ત્રીઓનું શરીર અપવિત્રતાઓથી ભરેલું હોય છે. એટલે તારા ઘેરે જવા ઉત્સુક મનને જ્ઞાનબળથી રોક. જેવી રીતે ઉત્તમ આબૂણ, વન્ન, માળાઓ, નન્દક પર મુકટ અને ધનુષ હાથમાં ઘટેને બીજા સાગનાર હાસ્યાસ્પદ દરે તે રીતે તૃપ્ત્યાવુક્ત મનુષ્ય ધરના મુખોની ઇચ્છા રાખે તો, હાસ્યાસ્પદ દરે છે. એટલે તારે ઘેરે જવાની ઉત્કંઠા રાખવી બેઠેએ નહીં.'

મહાપ્રવાદ નામનો નવમો સર્ગ : આ પ્રમાણે મિત્રએ કહ્યું તો પણ નન્દના ચિત્તને યાંત્રિ થઈ નહીં. તે પ્રિયાનું જ ચિંતન કરતા રહ્યો. જેવી રીતે મરણાસ્તન રોગી હિતેચ્છુ વૈદની વાત સાંભળતા નથી તે પ્રમાણે નન્દે મિત્રનાં વચન લક્ષમાં લીધાં નહીં. મિત્રએ ફરી કહ્યું, 'ગમ, રૂપ અને નવયોવન તો અસ્થિર છે. તું સમજતા નથી. આ શરીર રોગોનું ઘર, વૃદ્ધાવસ્થાનો ભોગ, અને નદીકિનારાના વૃક્ષ જેવું અસ્થિર અને જળના ફીણ જેવું સંયુર છે એટલે જળ પણ જરાય સ્થાયી નથી. આ શરીર તો માટીના ઘડાથી પણ વધારે કાચું છે. ઘણાં સંભાળપૂર્વક રાખીએ તો ઘણાં લાંબા સમયકુધી ટકે છે, પણ શરીરને સારી રીતે રાખવા જ્યાં પણ ટકતું નથી. ખરેખર તો તારે ઇન્દ્રિયો સાથે લડતું બેઠેએ. એમાં જતે તે બળવાન ગણાય. રૂપનું પણ એવું જ છે. મનુષ્યનું રૂપ મોરની જેમ સ્વાભાવિક નથી. એને સાદચ્છ રાખવું પડે છે. એમ ન રખાય

તો મનુષ્ય કદરૂપો બની જાય છે. રાત્રે માદક દ્રવ્યોનું સેવન કરીને સૂઈ ગયેલો મનુષ્ય રાત વીત્યે મદથી મુક્ત થઈ જાય છે પણ બલ, રૂપ અને યૌવનથી મત્ત મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થામાં જ મદથી મુક્ત થાય છે. શર'રને 'હુ' કે 'મારુ' એમ સમજવું ઉચિત નથી કામોપભોગથી તૃપ્તિ કદી થતી નથી, જેવી રીતે અગ્નિને આહુતિથી તૃપ્તિ નથી થતી. જેવી રીતે રસ, રૂપ અને ગન્ધથી હુક્ત હોવા છતાં કિમ્પાક ફળનો ઉપયોગ મૃત્યુ આણે છે તેની રીતે વિષયોનું સેવન કરવાથી વ્યક્તિનું અનિષ્ટ જ થાય છે, કલ્યાણ નહીં. આમ વારંવાર કહ્યું છતાં નન્દને શાન્તિ થઈ નહીં, એટલે તે ભિક્ષુએ ભગવાન કુદ્ધને નન્દ વિશે કહ્યું.

સ્વર્ગનિર્દર્શન નામનો દસમો સર્ગ : 'નન્દ વ્રતને છોડી દેવા માગે છે, પત્નીને મળવા ઇચ્છે છે, ઘર પાછો જતો રહેવા માગે છે. આનંદ અને ધીરજ વગરનો બની ગયો છે.' એવું સાંભળીને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી મુનિએ તેને બોલાવ્યો અને તેની પાસેથી વાત જાણી. પછી સુગત તેને લઈને આકાશમાં ઊડ્યા અને હિમાલય પર આવ્યા. હિમાલયની શોભા અનેરી હતી. ત્યાં વાંદરાના ટાળામાંથી વિખૂટી પડી ગયેલી અને એક આંખ વાળી કાણી અને ચહેરા પર અળતાના રંગવાળી એક વાંદરીને મુનિએ નંદને બતાવી અને પૂછ્યું, 'હિ નન્દ, રૂપ અને હાવભાવમાં કેાણ વધુ સુંદર છે ? આ વાંદરી કે જેનામાં તારું મન લાગેલું છે તે ?' નન્દે જવાબ આપ્યો, 'કયાં પેલી ઉત્તમ સ્ત્રી અને કયાં આ વાંદરી ?' આ સાંભળીને પછી મુનિ નન્દને લઈને સ્વર્ગમાં નન્દનવનમાં પહોંચ્યા.

ત્યાં નન્દે સુંદર અપ્સરાઓ જોઈ. નન્દના ચિત્તમાં આસક્તિ પેદા થઈ. જેવી રીતે મનુષ્ય મેલનો નાથ કરવા મેલા કપડાને રાખથી વધુ મેલું કરે છે તેમ મુનિએ નન્દને પૂછ્યું, 'આ અપ્સરાઓ અને જેમાં તારું મન લાગ્યું છે તે સ્ત્રી એ મે વિશે તું શું કહે છે ?' નન્દે કહ્યું, 'જેટલા અંતરે પેલી કાણી વાંદરી તમારી વધુથી દૂર છે તેટલા અંતરે તમારી વધુ આ અપ્સરાઓથી દૂર છે જેવી રીતે મને મારી પત્નીને જોઈને ખીજ સ્ત્રીઓ વિશે કોઈ ભાવ પેદા થતો ન હોતો તેમ આ અપ્સરાઓને જોઈને હવે મને એના તરફ કોઈ આસક્તિ રહી નથી. આ રાગાગ્નિ મને બાળી નાખવા ઇચ્છે છે તો મને તમે બચાવો.' મુનિએ કહ્યું, 'તું ધૈર્ય ધારણ કર. આ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતો હોય તો તારે તપસ્યા કરવી પડશે. હું તને ખાત્રી આપું છું કે તું તપસ્યા કરીશ તો, તને ચોક્કસ આ અપ્સરાઓ પ્રાપ્ત થશે.' પછી મુનિ તેને પૃથ્વી પર લઈ આવ્યા.

સ્વર્ગપવાદ નામનો અગિયારમો સર્ગ : નન્દનવનમાં વિચરતી તે સ્ત્રીઓને જોઈને નન્દે વ્રતના આચરણ દ્વારા પોતાના દુર્દાન્ટ અને ચંચલ ચિત્તને નિયમનમાં નાખ્યું. એને વૈરાગ્ય સારો તો ન લાગ્યો, પણ અપ્સરાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ધર્માચરણ કરવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે જોઈને આનંદે એક વાર તેને કહ્યું, 'અરે, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરીને તું સ્વસ્થ થઈ ગયો છે, નિયમપાલનમાં પણ સ્થિર થઈ ગયો છે. એ ખરેખર તારા કુળ અને વિદ્યાને અનુરૂપ છે. તારો માનસિક રોગ બળવાન અને અસાધ્ય હતો, પણ તે જો નષ્ટ થઈ ગયો હોય તો તું ખરેખર ધૈર્યવાન કહેવાય. પણ તને એક વાત

પૂજવા માથું છું. લોકો એવું કહે છે કે તું અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિ માટે ધર્માચરણ કરે છે. એ વાત સાચી છે કે પરિહાસ છે?' નન્દ કથું બોલ્યા વગર નીચું નેઈ ગયો. એટલે આનન્દ સમજી ગયો. તે કહેવા લાગ્યો 'મને તારા પ્રત્યે હસવું' પણ આવે છે અને દયા પણ આવે છે. ખેસવા માટે જેવી રીતે કોઈ માણસ શિલાને ખભે વેંદારે તેવી રીતે તું કામોપભોગને માટે નિયમનું પાલન કરે છે. જેવી રીતે થેડું પ્રહાર કરવા પાછળ હટે તેમ તું અબ્રહ્મચર્ય માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. જેવી રીતે ખેડૂત વિશેષ પાક માટે ખી વાવે તેમ તું વિષયોના લોભથી વિષયોનો પરિત્યાગ કરે છે. પણ એ રીતે કદી શાંતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી, સ્વર્ગશુભ પણ ક્ષણિક છે. સુખો ભોગવી લીધા પછી ત્યાંથી મનુષ્યનું પૃથ્વી પર પતન થાય છે. સ્વર્ગ પરિણામમાં સારું નથી. તે રક્ષા નથી કરતું. તે વિશ્વાસપાત્ર કે તૃપ્તિજનક પણ નથી. માટે તું મોક્ષમાં મન લગાવ. એને માટે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કર અને અસ્થાયી સ્વર્ગ માટેની તૃષ્ણા છોડ.'

પ્રત્યવમર્શ નામનો બારમો સર્ગ : આનન્દે જ્યારે નન્દને 'અપ્સરાઓ મેળવવા ધર્માચરણ કરે છે એમ ને !' એમ કહ્યું એટલે નન્દ બહુ સિજ્જત થયો. એના હૃદયમાં આનન્દ રહ્યો નહીં. તે ઉદાસ બન્યો અને વ્રતમાં મન લાગ્યું નહીં. પહેલાં જે સ્વર્ગને તે નિત્ય સમજતો હતો એ હવે તેને અનિત્ય સમજાયું. આમ, સંકલ્પના ઘોડાવાળા મનોરથને સ્વર્ગથી પાછો પાળી લીધો. તે વીતરાગી જેવો બની ગયો. તથાગત પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, 'હે ભગવન્, અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિ માટે તમે મારા

બીમીનદાર હતા, પણ હવે મને અપ્સરાઓ નેઈતી નથી. એટલે હું બીમીનદારીનો ત્યાગ કરું છું. હવે મને તમે વિસ્તારથી તેમ જ સંક્ષેપથી એ કહો જેથી હું પરમપદને પામું.' એટલે તથાગત ઉપદેશ આપ્યો, 'તારો વિવેક શ્રેયનો પુરોગામી છે. આજે તારો જન્મ સફળ છે. તારે હવે આ ધર્મની ઇચ્છાને વધારવાની છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોનું કારણ ઇચ્છા જ છે. વળી, મનુષ્યને શ્રદ્ધા હોવી નેઈએ તો જ તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ, ધર્મની ઉત્પત્તિમાં શ્રદ્ધા ઉત્તમ કારણ છે. એટલે શ્રદ્ધાઅંકુશનું સંવર્ધન કરવું નેઈએ.'

શીલેન્દ્રિયવિજય નામનો તેરમો સર્ગ : પછી તથાગતે નન્દને શ્રેયનો ક્રમ કહ્યો. હવે શ્રદ્ધાને આગળ રાખીને અમૃતપ્રાપ્તિ માટે શીલની રક્ષા કર. જીવન, અન્ન, ધન આદિ વર્જિત વસ્તુઓનું ગ્રહણ નહીં કરીને અને ભિક્ષાવૃત્તિના નિશ્ચિત નિયમોનું પાલન કરીને તારી આજીવિકાને શુદ્ધ કર, કારણ કે આજીવિકાને શુદ્ધ કરવી મુશ્કેલ છે. ખસ, આ જ શીલ છે. સંક્ષેપમાં આ જ આચાર છે. આ સદાચારથી હુકત થઈને આ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કર. શીલનો આશરો લેવાથી બધું જ શ્રેયસ્કર કાર્ય સમ્પન્ન થાય છે. મોક્ષનું ઉપનિષદ (પાસે લઈ જનાર) વૈરાગ્ય છે, વૈરાગ્યનું ઉપનિષદ સામ્યક્ જ્ઞાન છે અને સમ્યક્ જ્ઞાનનું ઉપનિષદ જ્ઞાનનું દર્શન છે. જ્ઞાનનું ઉપનિષદ સમાધિ અને સમાધિનું શારીરિક અને માનસિક ચુપ્તનું ઉપનિષદ શાંતિ અને શાંતિનું પ્રીતિ. પ્રીતિનું ઉપનિષદ પરમ આનન્દ અને આનન્દનું ઉપનિષદ કુશર્થો અને અકાર્યોથી મનમાં પીડા ન અનુભવવી. માનસિક પીડાના અભાવનું

ઉપનિષદ છે પવિત્ર શીલ. આ રીતે શીલ જ મુખ્ય છે. વળી, ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોની રક્ષા નહીં કરવાથી દુઃખ અને પુનર્જન્મ થાય છે.

આદિપ્રસ્થાન નામનો ચૌદમો સર્ગ : તથાગતે આગળ કહ્યું, ‘સ્મૃતિ રૂપી દારથી ઇન્દ્રિય રૂપી બંધને બાંધીને ધ્યાન અને આરોગ્યને માટે ભોજનની માત્રા રાખવી. જે વધારે ભોજન કરવામાં આવે તો તે પ્રાણુવાયુ અને અપાનવાયુમાં આડખીલી પેદા કરે છે, આળસ અને બંધને નોતરે છે અને પ્રારાક્રમનો નાશ કરે છે. વધારે પણ નહીં અને ઓછું પણ નહીં એવું ભોજન કરવું જોઈએ. સૌન્દર્ય, રૂપ, મદ કે ઔદ્વિગ્ધને માટે ભોજન કરવું જોઈએ નહીં. દિવસને મનોનિગ્રહમાં પસાર કર અને રાત્રિને યેગાબ્યાસમાં. ભય, પ્રીતિ અને શોકમાં મનુષ્યને બંધ આવતી હોતી નથી તે પ્રમાણે નિદ્રાના આક્રમણ સમયે આ ત્રણેનું સેવન કરવું જોઈએ. વળી, સ્મૃતિને પણ સ્થિર રાખવી જોઈએ. લોકો અનર્થોમાં રૂબેલા રહે છે, સ્વાર્થ પણ સમજતા નથી, અને ભય હોવા છતાં ભયભીત નથી હોતા. આત્મ કારણ છે સ્મૃતિવિનાશ. જેને સ્મૃતિ નથી તેને આર્થ ન્યાય ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? જેને આર્થ ન્યાય નથી તેનો સન્માર્ગ પણ નષ્ટ થઈ ગયો છે. સન્માર્ગ નષ્ટ થતાં તેનું અમૃતપદ પણ નષ્ટ થઈ ગયું. અમૃતપદ નષ્ટ થતાં તે દુઃખથી કદાપિ મુક્ત થઈ શકતો નથી. વળી, તેણે એકાંતનું સેવન કરવું જોઈએ.

વિતર્કપ્રહાણ નામનો પંદરમો સર્ગ : તથાગત આગળ ઉપદેશ છે, એકાંતમાં એકાગ્રતાથી ધ્યાન ધરવું

જોઈએ. જે કામસંબંધી વિચાર તને સતાવે તો કપડામાં પહેલી ધૂળની જેમ એને ફેંકી દે. કામ અનિત્ય, નાશવંત, નિઃસાર અને વિપત્તિઓના કારણરૂપ અને બહુજનભોગ્ય છે. એટલે એને વિષધર સાપની જેમ મારી નાખવો જ જોઈએ.

વળી, દ્રોહના શત્રુ મૈત્રી અને કરુણાનું ચિંતન કરવાથી દ્રોહ નાશ પામે છે. સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી અને કરુણાની ભાવના જ રાખવી જોઈએ.

વળી, વિતર્કોનું પણ ચિંતન કરવું જોઈએ નહીં.

સ્વજનોની ઉન્નતિઅવનતિની ચિંતા જે તને સતાવે તો તારે જીવલોકની વાસ્તવિકતા સમજવી જોઈએ. સંસારમાં પોતપોતાનાં કુર્મોષી ખેંચાતાં પ્રાણીઓમાં કોણ સ્વજન અને કોણ પરાયુ છે ? જે આજે સ્વજન છે તે ભૂતકાળમાં પરાયુ હતું અને જે આજે પરાયુ છે તે ભવિષ્યમાં તારું સ્વજન થશે; એટલે સંસારમાં પોતીકા અને પરાયા એવી કોઈ સ્થાયી વ્યવસ્થા નથી.

વળી, મૃત્યુ સૌથી મોટો ભય છે. એક ક્ષણ પણ જીવનનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહીં. મનુષ્ય ગમે તેટલો વિદ્વાન અને બળવાન હોય પણ મૃત્યુને જીતી શકતો નથી.

એટલે, ધીરે ધીરે મોટા મોટા અને પછી નાના નાના એમ દોષોને છોડતા જવું જોઈએ.

આર્યસત્યવ્યાખ્યાન નામનો સોળમો સર્ગ : તથાગત આગળ પ્રબોધ છે. ‘મનુષ્ય જ્યારે પોતાના મનને આસેવના નાશમાં લગાવે ત્યારે જ દુઃખ વગેરે ચાર સત્યોને સમ્યક્ષરમાં બાળે છે. આ

દુઃખ નિરંતર રહેવાવાળું છે, તે ખીણરૂપ છે, આ દુઃખનું કારણ છે અને ઉત્પત્તિ તેનું કારણ છે. દુઃખના ક્ષયનું તત્ત્વ નિઃસરણ છે અને શાંતિના સાર્ગનું તત્ત્વ છે ત્રાણ. આ ચાર આર્થ સત્યોને સમજીને અને ભાવના દ્વારા આસ્ત્રવાને છતીને મનુષ્ય શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને કરી જન્મ લેતો નથી. જરાઆદિ વિપત્તિઓનું મૂળ જન્મ છે. તૃષ્ણાના વશમાં આવવાથી જન્મ થાય છે. એટલે તૃષ્ણાનો છેદ કરવાથી જન્મનો નાશ થશે. એવા પદની શોધ કરે કે જેથી જેની પ્રાપ્તિથી ન જન્મ થાય કે પછી ન વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ કે વ્યાધિ આવે; અપ્રિય સંયોગ, દુઃખાવિષાદ કે પ્રિયવિયોગ ન રહે. એ પદ કલ્યાણકારી, નૈષ્ઠિક અને અક્લય છે. જેવી રીતે ઓલવાઈ ગયેલો દોલો નવી પૃથ્વી પર રહેતો કે નથી આકાશમાં જતો, નથી દિશામાં જતો કે નથી વિદિશામાં જતો; કેવળ તેલ ખૂટી જવાથી ઓલવાઈ જઈને શાંત થાય છે. તેવી રીતે નિર્વાણ પામેલો મનુષ્ય નથી પૃથ્વી પર રહેતો કે નથી આકાશમાં કે નહીં કોઈ દિશામાં કે વિદિશામાં. પણ કલેશોનો નાશ થવાથી કેવળ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.' આ રીતે સુગતે નન્દને અનુચિનતો ત્યાગ અને ઉચિત ઉપાય બતાવ્યો. પછી તથાગતે ટોન્ડિન્ય, નન્દ, ભદ્રાસિ, ક્ષેમા, કાસ્યપ, સુભાણુ વગેરેનાં ઉદ્ધારણો આપ્યાં.

અનુતાપિગમ નામનો સત્તરમો સર્ગ : પછી નન્દ યુરુને પ્રણામ કરીને જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં જંગલમાં કોમળ અને શ્યામ દુર્વાથી અન્ધાદિત અને હુસોની ઝાડીવાળું એક શાંત સ્થાન હતું, જ્યાં આગળથી ભૂરાં પાણી વાળી એક નદી પણ ચૂપચાપ

વહેતી હતી, ખસ, ત્યાં પર્વત આસનમાં નન્દ બેસી ગયો. ધૈર્યની રક્ષા કરીને, ઉદ્યોગનો આશય લઈને, આસક્તિનો વિનાશ કરીને, શક્તિનો સંગ્રહ કરીને, તે શાંતચિત્ત, સંવતચિત્ત અને સ્વસ્થ થઈને વિષયો-માંથી વિરક્ત થઈ ગયો. ક્યારેક કામભાવના તેને વ્યાકુળ કરતી તો તેને તે દૂર હટાવી દેતો. આ રીતે તેણે ચાર સત્યોના વિષયમાં સંયચરણિત બનીને વિશુદ્ધ શીલવ્રત દ્વારા ધર્મનું દર્શન કરીને ધર્મની પ્રથમ ફલભૂમિ (નિર્વાણમાર્ગ) ને પ્રાપ્ત કરી.

પછી ખીણું એક વાર જેમાં પાછા આવવાનું રહે છે તે સફલગામિદેશ પ્રાપ્ત કર્યું.

પછી અનાગમિ-જેમાં પાછા આવવાપણું રહેતું નથી એવું ત્રીજું દેશ પ્રાપ્ત કર્યું.

પછી ત્યારે તેનું ધ્યેય સિદ્ધ થયું ત્યારે તેણે સુગતને મનોમન પ્રણામ કર્યાં, વારંવાર પ્રણામ કર્યાં.

આગ્રાવ્યાકરણ (આગ્રા-હિમ્મત્ત નાનતું વ્યાકરણ-કથન) નામનો અદારમો છેલ્લો સર્ગ : આ રીતે નન્દ દુર્વાર્થ થઈને યુરુ પાસે પહોંચ્યો અને યુરુને મસ્તક મુદ્રાવીને પ્રણામ કર્યાં અને કહ્યું, 'જે કુદૃષ્ટિ રૂપી તીકનું શાસ્ત્ર મારા હૃદયમાં ભેંકાએલું હતું અને મને જે ખૂબ પીડિત કરી રહ્યું હતું તે તમારી વાક્યરૂપી સાંસતીથી બહાર ખેંચાઈ ગયું. મારો સંશય નાશ પામ્યો છે. હું જન્મથી મુક્ત થઈ ગયો છું. તમારી વાણી રૂપી ગ્રાપનું દૂધ પીને તૃપ્ત થઈ ગયો છું.' આમ કહીને તેણે યુરુને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. મુનિએ કહ્યું, 'તે ધર્મમાં સ્થિત ચિત્ત, હિદ; ધર્મચરણ એ જ મારું આયુ' સન્માન છે, નહીં કે મને પ્રણામ કરવા તે. કે જિતારમન, આને તારું પ્રવર્જિત થવું સફળ થયું.

હવે તારે ફરી જન્મ નહીં થાય. તેં પરમગતિને પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. તારે માટે હવે કશું બાકી નથી. હવે અન્યને મુક્તિ અપાવવા વિચરણ કર. જ્યારે તું નગરમાં ધર્મોપદેશ આપીશ ત્યારે લોકો વિસ્મય પામશે ‘અરે આ કેવું! આ નન્દ જે પહેલાં ક્રમાસ્કત હતો તે હવે મુક્તિની વાત કરે છે!’ આ પ્રમાણે પરમકારુણિકનાં વચન માથે ચઢાવીને તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ભિક્ષા માટે તેણે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ તે હાનિ, લાભ, સુખદુઃખ, વગેરેમાં સમાન અને ઇશ્વરહિત હતો. ત્યાં એણે મોક્ષની વાર્તા કહી.

સૌન્દરનન્દ : અરુણોદયની દીપ્તિ

‘બુદ્ધચરિત’ તત્ત્વ : જે વસ્તુલક્ષી મહાકાવ્ય હોય તો, ‘સૌન્દરનન્દ’ વસ્તુતઃ સ્વરૂપલક્ષી મહાકાવ્ય છે. તે મહાકાવ્યના સ્વરૂપસૌન્દર્યને સિદ્ધ કરવા તોડે છે. આ હકીકતમાં સૌન્દરનન્દની શક્તિ અને મર્યાદા સમાવેલી છે. સૌન્દરનન્દ મહાકાવ્યના સ્વરૂપને, તેના હાંચાને અનુસરવા મથ્યું છે. અશ્વઘોષ કવિ પણ છે અને આચાર્ય પણ છે, અને તેનાં વ્યક્તિત્વના એ પાસાં વચ્ચેના સંઘર્ષ સૌન્દરનન્દમાં મુખરિત થઈ ઊઠ્યો છે. એક તરફ અશ્વઘોષ સૌન્દરનન્દમાં સ્વરૂપલક્ષી બનવા મથ્યો છે, તો બીજી તરફ પોતાની વસ્તુલક્ષી અભિવ્યક્તિની જે શક્તિ છે તેને બાજુએ હસેલા દઈને તે એમ કરી શકતો નથી. પરિણામે આ બન્ને વચ્ચેના સંઘર્ષ, બન્ને વચ્ચેની અશ્વઘોષની મથામણ, સૌન્દરનન્દમાં તાર સ્વરે પ્રગટ થઈ છે.

બુદ્ધચરિતમાં પરાઈની જે તાજગી હોય તો સૌન્દરનન્દમાં અરુણોદયની દીપ્તિ છે અને આ દીપ્તિ મહાકાવ્યના સ્વરૂપની છે. પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યમાં

કથાનક તો ઘણું પાંખું હોય છે, અહીં સૌન્દરનન્દમાં પણ તેમજ છે. નન્દની અનિચ્છાએ, તેને પરાણે ભિક્ષુ બનાવવામાં આવે છે. અને આ પરાણે પ્રવ્રજિત થયેલો નન્દ સાચા હૃદયથી સંસારની નશ્વરતા સમજીને અનૃતપદની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરે છે. નન્દ ભોગવિલાસમાં રૂખેલો હતો, તેની પત્ની સાથે પ્રેમલીલામાં વ્યસ્ત હતો ત્યારે જુદાં તેને ત્યાં ભિક્ષા માગવા આવ્યા, પણ કોઈએ તેમના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું નહીં અને તે ભિક્ષા લીધા વગર ચાલ્યા ગયા. નન્દને ખબર પડતાં અપરાધીભાવ અનુભવતો તે તેમની પાછળ ગયો તો તેને ભિક્ષુ બતાવી દેવામાં આવ્યો. છતાં તે, ભિક્ષુવેશ ત્યજીને પણ પોતાની પત્નીના આકર્ષણથી ધરે જતો રહેવા માગે છે એવું બુદ્ધ બપયું. એટલે નન્દને લઈને બુદ્ધ હિમાલય પર્વત પર ગયો છે. ત્યાં કાણી વાનરી બતાવીને અને પછી સ્વર્ગમાં જઈને અપ્સરાઓ બતાવીને પત્ની આગળ જેવી વાંદરી છે તેમ અપ્સરાઓ આગળ પત્ની છે એમ સિદ્ધ કરીને રૂપ અને સ્નેહ પ્રાપ્તિ છે એવું સિદ્ધ કરીને તેને અપ્સરાપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતો કર્યો. પછી સ્વર્ગનું સુખ પણ નાશવત છે એવો આનંદ ઉપદેશ આપતાં તેને એમ સમજ્યું અને મોક્ષ માટે તેણે તપ આચરવાનું શરૂ કર્યું. છેવટે તે જ્ઞાની બન્યો. બસ, આટલી કથાવસ્તુ લઈને અશ્વઘોષે ૧૮ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. કથાવસ્તુ ઘણું ઓછું છે. ૧૧થી ૧૮ સર્ગમાં કવિતા રચવાનો કોઈ દેખાવ કર્યો વગર અશ્વઘોષ બુદ્ધના ઉપદેશ જ સીધો નિરૂપે છે. આ સર્ગોમાં અશ્વઘોષ ખરા અર્થમાં આચાર્ય તરીકે ઉપસી આવ્યો છે. આ અર્થમાં અશ્વ-

ધોપ પોતાની વસ્તુલક્ષી અભિવ્યક્તિને દર્શાવી શક્યો નથી. પણ આ વસ્તુલક્ષી અભિવ્યક્તિ આચાર્ય તરીકેની છે, અને નહીં કે સર્જક કવિની.

અથવાપત્ની સ્વરૂપલક્ષી અભિવ્યક્તિને દારણે સૌન્દર્યનન્દમાં કથાવસ્તુ પાંખું છે. અને આ આજ કથાવસ્તુના નિરૂપણમાં તેની પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યને મળતી આવનારી અભિવ્યક્તિ સિદ્ધ કરી છે. સૌન્દર્યનન્દની શરૂઆત જ આ પ્રકારની પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યની છે. સૌન્દર્યનન્દનો આરંભ પૌરાણિક (mythical) ઢબનો છે. કપિલવાસ્તુ નગરનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તેનું વર્ણન અથવાપે પ્રથમ સર્ગમાં કર્યું છે. કપિલમુનિના આશ્રમમાં ઇલાક વંશના રાજકુમારો રહેવા આવ્યા. કપિલમુનિ જળ ભરેલો ધોડો લઈને આકાશમાં ઊડ્ય અને જ્યાં પાણીની ધારા પડે ત્યાં નગર વસાવવાનું કહ્યું. તે આશ્રમની બેઝાએ પછી નગર વસ્યું. કપિલમુનિના નામ પરથી તેનું નામ કપિલવાસ્તુ પડ્યું. આમ, નન્દની વાત કરવાની છે પણ કવિ અતિ પ્રાચીન કાળમાં આપણને લઈ જાય છે. બુદ્ધચરિતમાં આ પ્રમાણે બનતું નથી (પહેલા આઠ શ્લોકો ઉપલબ્ધ નથી) તે તેંધપાત્ર છે. પછી બીજા સર્ગમાં શુદ્ધોદન રાજાની વાત આવે છે. તે આદર્શ રાજા હોતા, તે પરમ ધૈર્યવાન હોતા, સત્પાત્રોને દાન આપતા, વગેરે આખી વર્ણનરીતિ પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યને અનુસરનારી છે. એટલે બુદ્ધચરિતમાં જે આપણે રામાયણ-મહાભારતની કથાશૈલી નોંઠીએ છીએ તેનો અહીંયાં લોપ થઈ ગયો છે. અહીંયાં કવિને મહાકાવ્યસ્વરૂપનું સંધાન કરવું છે અને તે પ્રમાણેની શૈલી અપનાવી છે.

અથવાપત્ની શક્તિ વાતકથનમાં, પ્રસંગ-

નિરૂપણમાં અને લાવ્યુંડનમાં છે તે અહીં પણ જણાઈ આવે છે. જ્યારે તે કાંઈ એક પ્રસંગનું નિરૂપણ હાય ત્યારે છે ત્યારે તેની સર્જકતાનો ઉત્તમ ઉન્મેષ પ્રગટી જાય છે. એટલે સૌન્દર્યનન્દમાં ‘મહાકાવ્ય’ના ‘મહાકવિ’ બનવાની અથવાપત્ની તરીકે દર્શાવેલા છતાં કાંઈ કાંઈ પ્રસંગ-નિરૂપણમાં તે પોતાનું સર્જક તરીકેનું અદ્ભુત સામર્થ્ય દર્શાવી જાય છે. ‘ભાર્યાચારિતક’ નામનો ચોથો સર્ગ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. અથવાપે નન્દ અને એની પત્નીની પ્રશ્નકેલિનું નવનકતલકું ચિત્ર દોર્યું છે. પ્રેમ-નિરૂપણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાંઈ નવી વાત નથી. પ્રેમ અને શૃંગારનું આલેખન સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અત્રતા ભોગવે છે. છતાં તેમાં પણ ચોથા સર્ગનું આ આલેખન પોતાની કામળતા તે કાવ્યાત્મકતાથી અલગ તરી આવે છે. બુદ્ધચરિતમાં જેમ આપણે તેની વસ્તુચરિતશક્તિ નોંઠી શકીએ છીએ તેમ અહીં પણ આ પ્રસંગ પૂરતી તેની એ શક્તિ નોંઠી શકાય છે. નન્દ અને સુન્દરી બન્ને વચ્ચેના પ્રગાઠ અને કામળ ભાવાન્વિત સ્નેહનું આલેખન, ત્યાર પછી નન્દ પ્રત્રિત થાય છે તે ઘટનાની પછે એક કુલુતાભરી વેધક વક્તા ધારણ કરી રહે છે. કવિએ પ્રેમનું સુકુમાર ચિત્ર દોર્યું છે. સુન્દરી નન્દના હાથમાં દર્પણ મૂકે છે અને પોતાને નન્દના જેવી મૂંઝે ચિત્રરવાનું શરૂ કરે છે. તે નન્દ પોતાનો ઉચ્છ્વાસ દર્પણની સપાટી પર નાખી સપાટી મેલી કરી દે છે. એટલામાં નન્દને બુદ્ધના પોતાના મહેલમાં આવીને સિક્કા મેળવ્યા વગર આવ્યા ગયાની ખબર પડે છે એટલે તે પોતાની પત્ની પાસે પોતાના વડીલ બંધુને મળી આવવાની

અનુમતિ માગે છે તો પત્ની તેને જે સમય મર્યાદા આપે છે તે પણ અત્યંત કાવ્યાત્મક રીતે રોમેન્ટિક અને દંપતિના ઉત્કટ સ્નેહને પ્રગટ કરનારી છે. સુન્દરી કહે છે, ‘હે આર્યપુત્ર, આ વિશેષક (પોતાના કપોલ પરતું ચિત્રણ) સુકાઈ જાય તે પહેલાં પાછા આવો !’ પ્રેમની ઉત્કટતાનો જો આ પણ એક નવો આયામ હોય તો પ્રેમનિરૂપણનું આ પણ એક શિખર છે.

લાવોતું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ ક્યાંક ક્યાંક સૌન્દર્યનન્દના અશ્વબોધના આવી ખાખતમાં પ્રભુત્વની મુદ્રા સાથેતું જોવા મળે છે. નન્દ પ્રિયા પાસેથી જાય છે ત્યારે પણ કવિએ એ પ્રસંગનું જે રીતે વર્ણન કર્યું છે તે ચિત્રને કાવ્યાનંદના આલોકને પ્રસરાવનારું બન્યું છે.

ચિન્તાને કારણે ઉદાસ અને નિશ્ચલ આંખોથી તે જતા પ્રિયતમને ધ્યાનથી નિરખતી રહી. જેવી રીતે જતા મૃગને મુખ ફેરવીને, કાન જોયા કરીને, મુખમાંથી ઘાસનો કોળિયો પડી જતો હોય તે રીતે મૃગલી જોઈ રહે તેમ (૪-૩૬).

નન્દનું ચિત્ત મુનિને જોવાની ઇચ્છાથી ઉત્કંઠિત બન્યું છે એટલે તે જવામાં ઉતાવળ કરે છે. પણ સુન્દરી તરફ નજર ફેરવી તો તે ધીરે ધીરે જવા લાગ્યો, જેવી રીતે હાથણીને જોતો જોતો હાથી જાય તેમ. (૪-૪૦)

ખુદની ભક્તિએ તેને એક તરફ ખેંચ્યો તો પત્નીના પ્રેમે તેને પાછળ ખેંચ્યો. અનિશ્ચયને લીધે તે ના આગળ ગયો કે ન જાણે રહ્યો, જાણે તરંગે પર તરતો રાજહંસ (૪-૪૨).

(સોહનિશ્ચયાન્નાપિ યયૌ ન તસ્યૌ તુરંસ્તરહમેધ્વિવ રાજહંસઃ ।) યાદ કરો કાલિદાસ.

(માર્ગાન્વલ્યતિકરાકુલિતેવ સિન્ધુઃ શૈલાધિરાજનનયા ન યયૌ ન તસ્યૌ । ૫-૮૫ : કુમારસંભવ)

પ્રેમની આસક્તિથી બંધાઈને જતો અને ધર્મ પ્રત્યેના અતુરાગથી આગળ ખેંચાતો, નહીના પ્રવાહની વિરુદ્ધ જતી નૌકાની જેમ, મહામુશ્કેલીએ આગળ વધ્યો. (૪-૪૪)

ત્યાર પછીનો આખો પાંચમો સર્ગ નન્દ-ખુદના મિલન અને નન્દની પ્રવચનાતું નિરૂપણ કરે છે. કવિએ ચોથા સર્ગમાં એવી કામળતાથી નન્દ-સુંદરીના પ્રણયચિત્રને સજ્જવ્યું છે કે, પાંચમા સર્ગ દરમ્યાન નન્દને જેમ સુંદરીનો વિચાર આવ્યા કરે છે તેમ, વાચકને પણ સુંદરીની વ્યથાનો વિચાર આવ્યા કરે છે.

છઠ્ઠા સર્ગના આરંભમાં આપણે સુંદરીને આમ જોઈએ છીએ.

સુંદરી પતિના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે, ગવાક્ષ પર સ્તનોને ટેકર્યા છે, દરવાજા તરફ મુખ રાખ્યું છે અને મહેલ પરથી એવી રીતે ઝૂકી છે કે તેનાં કુંડલ ત્રાંસાં યદ્યપે ઝૂકી ગયાં છે. (૬-૨)

એનો હાર ઝૂલે છે, કંઠસ્ત્ર હાલે છે. શ્રમના કારણે એના લલાટ પ્રસ્વેદકણો ખાઝ્યાં છે, નિઃશ્વાસોથી વિશેષક સુકાઈ ગયું છે. ચિંતાથી તેની આંખો ખાવરી બની છે. પછી ઘડી વાર આ રીતે જીલી રહ્યા પછી થાકીને જીલીજીલી જ જાણે પલંગમાં પડી અને ત્રાંસી સૂઈ ગઈ. હાર વિખરાઈ ગયો, પહેરેલી પાદુકાઓ સાથે પગ અર્ધા નીચે લટકી રહ્યા. (૬-૨થી ૫)

આ આપું' ચિત્ર ઠોઠ સામાન્ય કવિકર્મ નથી. પ્રતિભાશાળી કવિ જ આવું તાદ્દશ અને ભાવપ્રવણ ચિત્ર દોરી શકે. આવાં ભાવભર્યાં ચિત્રો અશ્વઘોષની સર્જકતાનાં દ્યોતક છે. અનિચ્છાએ પરાણે પ્રવ્રજિત બનતા નન્દનું ચિત્ર આ રીતે અત્યંત માનવીય બન્યું છે. યુદ્ધચરિતનો રાજકુમાર સર્વસિદ્ધાર્થ કથાંય લાગણીમાં ખેંચાતો નથી, સીધો પોતાના લક્ષ્ય તરફ ગતિ કરે છે અને એ રીતે તેની લોકો-તરતા આકર્ષક બને છે. અહીં નન્દ યુદ્ધચરિતના નાયક સાથે વૈષમ્યથી ઉઠાવ પામે છે. નન્દ સતત લાગણીઓમાં અટવાતો રહે છે અને એ રીતે નન્દનું ચિત્ર અત્યંત સજીવ થઈ જાય છે. આચાર્ય અશ્વ-ઘોષને કદાચ આપણે આમ કહીએ તો ગમશે કે સામાન્ય માનવીનું ભવાટવિમાં અટવાવાનું કારણ તે ભાવાટવિમાં અટવાય છે તે છે. તે પ્રમાણે નન્દ પણ સામાન્ય માનવીનો પ્રતિનિધિ બનીને, ભાવોનું તુમુલ યુદ્ધ પોતાના ચિત્તમાં અનુભવે છે. જ્યાં સુધી અશ્વઘોષે એ પ્રમાણે થતું બતાવ્યું છે ત્યાં સુધી મહાકાવ્ય રસપ્રદ બની રહે છે. ત્યાર પછી અશ્વ-ઘોષ બૌદ્ધ તત્ત્વચિન્તનની કઈ શાખાને અનુસરનારો હોતો તે નક્કી કરવામાં સહાયરૂપ થઈ પડે તેવું દાર્શનિક નિરૂપણ થયું છે. આવા જમડના ભાવોમાં અટવાતાં નન્દસુન્દરીનાં ચિત્રોથી સૌન્દર્યનન્દ રમણીય કાવ્ય બન્યું છે. નન્દને પરાણે ભિક્ષુ બતાવવામાં આવે છે એટલે અશ્વઘોષ તને વિશે વિચિત્રમાન-તરફડિયાં મારતો (ઘટકના મથતો હોવાથી)-વિશેષણ પ્રયોજે છે. તેના વાગ કાપી નાખવામાં આવે છે ત્યારે વાળ કપાવવા નીચું મુખ રાખીને બેઠેલા, આંસુ સારતા નન્દનું ચિત્ર ખૂબ હૃદયસ્પર્શી છે.

તળાવમાં વર્ષાજળથી ભીંજાયેલા અને નાળ વાંકી વળી ગઈ હોવાથી ઝૂંકેલા કમળ જેવો નન્દ જણાતો હતો. (૫-૫૩)

આદ્રવિશેષકનો કથાવટક તરીકેનો કવિએ કરેલો ઉપયોગ કવિની જાંડી કલાસંવિત્તિ દર્શાવે છે. ભાવ જગવવામાં જેમ એક સૂરને વિવિધ રીતે ઘૂંટવામાં આવે તે પ્રમાણે આદ્રવિશેષકના મોટિફને વારંવાર અમુક સ્થાનોએ ઉલ્લેખીને કવિએ વેધક કરુણતાનું આલેખન કર્યું છે. સૌપ્રથમ તો સુન્દરીએ નન્દને આદ્રવિશેષકની સમયમર્યાદા આપી કે આ આદ્રવિશેષક સુકાઈ જાય તે પહેલાં પાછા આવી જવાનું વચન આપીને જવ, એમાં જ વેધક વક્તા છે કે નન્દ વચન તો આપે છે પણ તે પાછો આવી શકતો નથી. અને એક તરફ પ્રિયાનો આદ્રવિશેષક સુકાઈ ગયો તો ખીજ બાજુ આંસુઓથી નન્દનું મુખ આદ્રવન્યું. વળી, આદ્રવિશેષક તો સુકાઈ જાય છે, પણ મહામુનિ યુદ્ધ એમાં એવા પ્રકારની યુક્તિઓ પ્રયોજે છે કે છેવટે નન્દનો સુન્દરી પ્રત્યેનો સ્નેહ પણ સુકાઈ જાય છે. રસ્તામાં પણ નન્દ આદ્રવિશેષકવાળી પ્રિયાનું ચિન્તન કરે છે. (૫-૨૯). નન્દના ચિત્તમાંથી વિદાય લીધી ત્યારની સુન્દરીનું ચિત્ર ખસતું નથી. નન્દ યાદ કરે છે, “મેં જ્યારે દર્પણને મેલું કરી નાખ્યું ત્યારે એણે કૃતક દોષ કરીને કુચ્ચાઈભયું” હસીને કહ્યું, “કેવો છો તમે તો !” એ વાક્ય હજુ પણ મને યાદ છે. પછી તે ખાલાએ આંસુઓથી જલારાતી આંખો સાથે મને કહ્યું, “મારું વિશેષક સુકાઈ જાય તે પહેલાં આવી જજો. આ વચન હજુ પણ મને વ્યથિત કરે છે.” આમ, ચિરકાલ સુધી રૂપનો

બાવનારું, એક જાડી અર્થસમૃદ્ધિને વહન કરનારું
કલાત્મક પ્રતીક આદ્ર વિશેષક બની રહે છે.

પતિના પ્રવચનાના સમાચાર બાણતાં, સુન્દરી
એકએક કંપવા લાગી, ઊઠળી પડી અને પોતાના
હાથને ફેલાવી ઝેરી બાણ જેના હૃદયમાં લાગેલું છે
તેવી હાથણીની જેમ તે જોરથી રડી. રડતાં રડતાં
તેની આંખો લાલ થઈ ગઈ, વ્યથાને કારણે શરીરમાં
કોભ થયો, ફોળાના અતિશય ભારથી જેવી રીતે
આંખોની કાળી તૂટી પડે એવી રીતે એ બાણ પડી
ગઈ અને એના હાર અસ્તવ્યસ્ત થઈને વિખરાઈ
ગયો. ‘હવે મારે આ આભૂષણોનું કાંઈ કામ નથી’
એમ કહીને એણે પોતાનાં આભૂષણોને ચારે બાજુ
ફાગી દીધાં. પુષ્પગુચ્છો જેના પરથી ખરી પડ્યા
છે તેવી લતા સમાન તે શોભવા લાગી. ‘પ્રિયે આને
માટે પકડવું હતું’ એમ કહીને એણે સ્વર્ણના
હાથાવાળા દર્પણને આલિંગન આપ્યું અને કંઈ
થઈને વિશેષકને લૂછી નાખ્યું.

આ બાળ દ્વારા ચક્રવાકની પાંખ ઘાયલ થવાથી
ચક્રવાકની જેમ તેણે પુષ્કળ આકર્ષ કર્યું, બાણ
મહેલમાં વસનારા કૂળત કયાં કરતા કળતરે સાથે
રૂપધાંમાં ઊતરી. (૬-૩૦) આમાં શિરમોર સમુદ્ર આ
ચિત્ર જુઓ, જે તેની સાદગી અને તાદશતાથી
વેધક બની રહે છે.

તે રડી, મ્હાન બની, તેણે હૃદયે મૂક્યો, તે
થાકી, આસતેમ આંટા માર્યા, ઊભી રહી, વિલાપ
કર્યો, ચિંતવન કર્યું, ગુસ્સે થઈ, માળાઓને તેણે
તોડી નાખી, હોડ કરડ્યા, અને વસ્ત્રો ફાડ્યાં.

(૫-૩૪)

(સરોદ મમ્લૌ વિસરાવ જગ્લૌ બધ્રામ તસ્થૌ
વિલ્લાપ દ્યૌૌ |

ચકાર શેપં વિચકાર માલયં ચકર્ત વચ્ચં
વિચકર્પ વલ્લમ્ ||)

આ આખો શ્લોક આમ તો ક્રિયાપદનો જ બનેલો
છે. પણ એના પરથી સુન્દરીની વ્યથાનું હૃદયાવર્જક
ચિત્ર ખડું થાય છે. પળેપળે પલટાતા સુન્દરીના
બાણે કે અનંત ભાવો તરફ આ પદ ઇન્ગિત કરે છે.

આના પરથી મુદો એ ફલિત થઈ શકે કે
પછીના મહાકાવ્યસ્વરૂપે આ પ્રકારની અભિવ્યક્તિ
તરફ ગતિ કરવી જોઈતી હતી. આ પદ આમ તો
વસ્તુલક્ષી બનવું જોઈતું હતું. એમ બન્યું હોત તો
વસ્તુના વૈવિધ્યથી અભિવ્યક્તિનું વૈવિધ્ય સાંધી
શકાત. સંસ્કૃત ભાષા એ રીતે અભિવ્યક્તિની
અખૂટ બાણ છે અને તેથી વસ્તુ અને સ્વરૂપ
બન્નેના સુમેળ સંધાત, પણ એમ બની શક્યું નહીં
અને ‘અવનતિકાળનાં મહાકાવ્યો’ એમ યોગ્ય
આપવાનો કેપરો કાળ આવ્યો.

માનવસાધોનો તો અશ્વધોપ એવો જ્ઞાતા છે કે
તેને મનોવિજ્ઞાની તરીકે પણ યોગ્ય શકાય. સુન્દરીને
આશ્વાસન આપવાના પ્રયત્નોમાં આવો મનોવૈજ્ઞાનિક
અભિગમ જોઈ શકાય છે. સૌપ્રથમ તો એક વડીલ
હોય તેનો પતિ ધનંભાર્ગે ગયો છે એટલે સુન્દરીએ
શોક કરવો જોઈએ નહીં એમ બાણાવ્યુ : ‘જે જેઈ
બીજી સ્ત્રીએ પોતાના રૂપ અને શુભોના અધિકારથી
તારા પતિને ઝૂંટવી લીધો હોય તો તું જરૂર આંસુ
માર. વળી, તારા પતિ પર જે કોઈ આક્રમ આવી
પડી હોય (ભગવાન એવું ન કરે ! મા જૈવ તદમૂત)
તો પણ તારે માટે રડવું ઉચિત છે, કારણ કે

કુલીન પંતિમંતા સ્ત્રીને માટે આનાથી મોટું દુઃખ બીજું કોઈ હોતું નથી પણ સુખી, સ્વસ્થ અને ઉપભોગીની વચ્ચે રહીને બીજી વિપત્તિઓ જોયા વગર વૈરાગી થઈને જો તે ધર્મને શરણે ગયો હોય તો રહ્યું થોડાં નથી.' આ થયો એક અભિગમ. પણ સુંદરી શાંત ન પડી. એટલે બીજી સ્ત્રીએ બીજી રીતે સુંદરીને આશ્વાસન આપ્યું, 'હું' નિશ્ચિતપણે કહું છું કે તમારા પ્રિય આવશે અને તમે એમને જલ્દીથી જોશો. તમારા વગર એ ત્યાં રહી જ નહીં શકે, જેની રીતે એમને વગર શરીર રહી નથી શકતું. એમને લક્ષ્મીની ગોદ મળશે તો પણ એ ત્યાં સુખી નહીં થાય, જો તમે એમની પાસે નહીં હો તો. તમે શાંત થાઓ, રહશો નહીં, ગરમ આંસુ વહાવીને શું કામ આંખો ખરાય કરો છો? તમારામાં એમને જો ભાવ છે, જે આસક્તિ છે, તેનાથી તમારા વિરહમાં એમને ધર્મમાં આનંદ આવશે નહીં.' આ પ્રમાણે સાંત્વન પામેલી સુંદરી પોતાના નિવાસમાં ચાલી ગઈ.

બસ, એ ચાલી ગઈ તે ચાલી ગઈ. પછી આપણે ફરી એને જોતાં નથી. કવિના મસ્તિષ્ક પર પછી આચાર્યનું ભૂત સવાર થઈ ગયું છે. એટલે, ફરી આપણે આ પ્રેમાળ, નાજુક, ઉત્કટતાની મૂર્તિમંત સ્વરૂપ એવી આ સુંદરીને જોતાં નથી. નન્દ તો બાણે પછી સુંદરીને ભૂલી નાંચ છે, પણ અશ્વઘોષ પણ પોતાના ઉત્કૃષ્ટ રાજાને વીસરી નાંચ છે; કારણ કે હવે અગિયારમી સર્ગથી અશ્વઘોષે આચાર્યની પાઘડી પહેરી લીધી છે. નહીં તો, ઓછામાં ઓછું, નન્દ બ્યારે પૂર્વજ્ઞાની જનીને નગરમાં ઉપદેશ આપે છે ત્યારે એકાદ વખત પણ

સુંદરીની અલપજલપ ઝાંખી કરાવી શકે એવી વાયકની તૃષ્ણા તંના ચિત્તમાંથી ખસતી નથી તેવું સ્નેહથી ઉત્કટ સુંદરીનું ચિત્ત અશ્વઘોષે ખેંચ્યું છે.

નન્દને તેની પત્નીના આકર્ષણમાંથી મુક્ત કરવાનો બુદ્ધનો અભિગમ ચમત્કારથી ભરપૂર હોવા છતાં, મનોવૈજ્ઞાનક છે. હેલાં નન્દને હિમાલય પર લઈ જઈ ત્યાં તેને વાંદરી અને તે પણ કાંણી બનાવીને પૂછ્યું કે 'વાંદરી અને જેમાં તારું મન લાગેલું છે એ બેમાંથી કોણ તને વધુ સુંદર લાગે છે?' તો સ્વાભાવિક છે કે નન્દનો જવાબ સુંદરો જ હોય. 'હિ ભગવન્, ક્યાં તે તમારી વધુ ઉત્તમ સ્ત્રી અને ક્યાં આ વાનરી? પછી બુદ્ધે તેને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જઈને રૂપવતી અપ્સરાઓ બતાવીને ફરી પૂછ્યું કે 'કોણ વધુ સુંદર છે, આ અપ્સરાઓ કે જેમાં તારું મન લાગેલું છે તે સ્ત્રી?' આ વખતે નન્દનો જવાબ એ છે કે 'કાંણી વાંદરી જેટલી જ આપની વધુથી સૌંદર્યની બાબતમાં દૂર છે તેટલી જ આપની વધુ આ અપ્સરાઓથી દૂર છે.' સૌંદર્ય સાપેક્ષ છે એ સત્ય બુદ્ધે નન્દને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી સમજાવ્યું.

આ આખા પ્રસંગ પરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, નન્દને પોતાની પત્ની તરફ સાચો સ્નેહ હોતો નહીં અને એટલે વધુ સુંદર અપ્સરાઓ તરફ નન્દ આકર્ષણ અને પોતાની પત્નીને ભૂલી ગયો. પરિણામે છેવટે નન્દનું મન વૈરાગ્યમાં લાગી શક્યું. પણ એવો પ્રશ્ન થાય કે નન્દને પોતાની પત્ની પ્રત્યે સાચો સ્નેહ હોત તો શું થાત? કોઈ તાત્વિક ભૂમિકાની આગળ લીધા સિવાય આપણે વાત કરીએ તો એવો પ્રશ્ન જરૂર થાય જ કે જે સ્નેહ જેટલો

સાચો હોઈ શકે એટલો સાચો હોત તો બુદ્ધ એને કેવી રીતે સમજાવત? અથવા તો અંતિમ સ્થિતિ એ પણ હોઈ શકે-જ્યાં સુધી તાકિંકતાને ખેંચી જવાની તત્સચિન્તનની દૃષ્ટિથી કે કાવ્યાત્મક દૃષ્ટિથી જરૂર નહીં-કે આ અનિત્ય સંસારમાં વળી સ્તેહની નિત્યતા કેવી? અને એ રીતે સ્તેહની નિત્યતાની મુશ્કેલીને નિરૂપવાની બૌદ્ધ ધર્મી અશ્વઘોષને તો આવશ્યકતા જ નહીં ને!

ખેર, થોડીક કૃતિતા વસ્તુમાંથી ઉદ્ભવતી તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી, પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે નન્દને પરાણે ભિક્ષુ બનાવવામાં આવે તે બાબત કંઈક ખૂંચે તો છે જ. નન્દનું પરિવર્તન સ્વાભાવિક નથી. નન્દ પર સાધુતા ડોકી ખેસાડવામાં આવી છે. નન્દ તો પાછો ચાલ્યો જવા માર્ગેતા હતા ત્યારે માર્ગનું મોઢું ભગવાન બુદ્ધે ચમત્કારથી બંધ કરી દીધું! આયુ અતિપ્રાકૃત નિરૂપણ લેખક ટાળી શક્યો હોત, એ ટાળવું શક્ય હતું. માટે આપણે એ બાબતને બહુ મહત્ત્વ ન આપીએ તો પણ, નન્દની ઇચ્છા વિરુદ્ધ નન્દ રડતા રહે છે અને એને સાધુ બનાવી દેવામાં આવે છે, વાળ કાપી નાખવામાં આવે છે, એ વાત ખૂંચ્યા વગર રહેતી નથી. નન્દને પોતાને ના પાડવામાં મુશ્કેલી એ હતી કે બુદ્ધ કેવળ શુરુ ન હતા પણ તે 'શુરુબધુ'—મોટાભાઈ-પણ હતા અને એટલે વડીલની આજ્ઞાને લોપ નન્દ માટે શક્ય ન હતા. આથી નન્દની નિર્જનતા(vulnerability)નો બુદ્ધે ગેરલાભ ઉઠાવ્યો એમ આ કાવ્યમાં લાગ્યા કરે છે. બુદ્ધે મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી નન્દને સ્તેહની સાંપેક્ષતા સમજાવી એ વાત બરાબર, પણ એમાં એક પ્રકારની

વંચના છે એવું લાગ્યા કરે છે. જોવા ને જોલો સ્તેહ છે એ પ્રમાણે નન્દ પોતાની પત્નીને ચાહતા તો હતા ને! નન્દ અપ્સરાઓના સૌંદર્ય પ્રત્યે ખેંચાઈને તેમને પ્રાપ્ત કરવા તપ કરવા લાગ્યો. હવે નન્દનું અપ્સરાઓમાં લાગેલું ચિત કેવી રીતે હડે છે? તો આનંદે તેને લોકોમાં 'અરે આ તો અપ્સરાઓને મેળવવા તપ કરે છે' એવી તેની થતી હાંસી વિશે નન્દને સલામ કરીને તેને લાજિજત કરે છે, અને સ્વર્ગનાં સુખોની નિંદા કરીને નન્દને તે અપ્સરાઓ પ્રત્યેની અભિલાષામાંથી મુક્ત કરે છે. આ ઘટના પણ પ્રતીતિકારક નથી. આમ, કેટલીક તાત્ત્વિક મુશ્કેલીઓ સૌન્દર્યનન્દના કથાવસ્તુમાં છે.

સૌન્દર્યનન્દ સ્વરૂપલક્ષી હોવાથી તે પ્રકારની અભિવ્યક્તિની અનુપ્રાસયુક્ત શૈલી વગેરેની લઢણી સૌન્દર્યનન્દમાં જોવા મળે છે :

સાપન્નારાગં વસનં વસાના પન્નાનના પન્નાદલાયતાક્ષી ।
પન્ના વિપન્ના પતિતેવ લક્ષ્મીઃ કુરોપ પન્નાલગિવા તપેન ।
(૬-૨૬)

કમળપત્ર સમાન આંખો ધરાવતી, તે પન્નાનનાએ કમળ જેવાં લાલ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. કમળ ધારણ કરનારી લક્ષ્મી કમળ વગરની થઈને ઢળી પડે તેમ તે પડી મઈ અને તાપમાં કમળમાળાની જેમ કરમાઈ મઈ.)

નન્દને પ્રિયાનું સ્મરણ જે રીતે થતું. સાતમા સર્ગમાં બતાવ્યું છે તે આ પ્રકારની કથનરીતિનું દર્શક છે નન્દ સહકારવીધિમાં બેઠો છે. આશ્રયસ્થો પરથી ખરતાં મોર તેને કુંકુમચૂર્ણ વર્ષાવતી પત્નીની યાદ અપાવે છે. પ્રિયશ્રવેલ પ્રિયાને પણ પ્યારી હતી. અને પ્રિયશુનાં શ્વેત પુષ્પોને જોઈને અશ્રુમુખી

પ્રિયાનું સ્મરણ તેને થાય છે. તિલક નામના પુષ્પોથી ભરેલા વૃક્ષની ટોચે કાયલને બેઠેલી બેઠીને અટારી પર શ્વેત વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલી પ્રિયાના કેશ યાદ આવે છે. અતિમુક્તની પુષ્પિત લતા આશ્રવૃક્ષને પીંટળાઈ વળેલી બેઠીને એને પણ વિચાર આવ્યો, ‘સુન્દરી મને પણ આમ જ આલિંગન આપત.’ (૭-૧, ૬, ૭, ૮) આ સર્વ વર્ણન પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યની રીતિનું સ્મરણ કરાવે છે.

પ્રાકૃતિક વર્ણનો બન્ને મહાકાવ્યોમાં બહુ જૂજ મળે છે. પણ સૌન્દર્યનંદમાં કંઈક વિશેષ પ્રગતિ થઈ છે. હિમાલય પર્વતની પ્રકૃતિનું વર્ણન મનોહર થયું છે. એક શ્વેત શિખર પર પાંખો ફેલાવીને એક મોર બેઠો હતો તે એવું જણાતું હતું કે લાંબા અને મોટા બાહુઓ ધરાવતા બલરામના બાહુનો વૈદ્ય મહિનો બનેલો બાહુ કેયૂર ન હોય !

શિલાની ધાતુરજના સંપર્કમાં આવીને સિંહનું અંગ પીળું થઈ ગયું હતું અને તેથી બાહુ તે કૃષ્ણનો સોનાના તારથી મઢેલો ચાંદનો કેયૂર ન હોય !

થાકને કારણે ધીરેધીરે ચાલતો એક વાઘ પોતાની ચક્રાકાર પૃંછડીને ખભા પર રાખીને પહાડી ઝરણાનું જળ પીવા માગતો હતો અને તેથી એવું જણાતું હતું કે કોઈ બ્રાહ્મણ અપસવ્ય કરીને પિતૃઓને જલાંજલિ આપવા ઇચ્છે છે.

મોરનાં પીંછાં જેવાં ઉજ્જવલ ગાત્ર ધરાવતા સુવર્ણરંગી કિરાતોનાં યોગાં વાલોની જેમ શુક્રાઓમાંથી બહાર નીકળી આવ્યાં બાહુ કે પર્વતોએ તેમનું વસન કયું ! (૧૦-૮થી ૧૦, ૧૧)

આમ, આ વર્ણન પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યોમાં આવતાં વર્ણનોની યાદ અપાવે છે.

અનુપ્રાસ અને યમક જેવા શબ્દાનુસારી અલંકારો મહાકાવ્યના નામ ‘સૌન્દર્યનંદ’થી આરંભી કાવ્યની અંદર ફેકેટેલા મળે છે. આવું જ્યારે બને છે ત્યારે આયાસજન્ય થાકનો જ અનુભવ થાય છે એવું નથી, પ્રાસાદિકના પણ અનુભવી શકાય છે. હિમાલયના વર્ણનમાં આવતો એક શ્લોક :

ચલત્કદમ્ભે હિમવન્નિતમ્ભે તૈરૌ પ્રલમ્ભે ચમરો લલમ્ભે ।
(૧૦-૧૧)

(કદમ્ભો જ્યાં ડોલતાં હતાં ત્યાં હિમાલયના ઢોળાવ પર ચમર (પ્રાણી) મોટા વૃક્ષ પરથી લટકી રહ્યું.)

નામની સહાયથી ન નનન્દ નન્દઃ જેવા અનુપ્રાસ તો ઘણીવાર સર્જાય છે :

અવેદીદ્વુદ્ધિશાસ્ત્રાભ્યામિહ ચામુત્ર ચ ક્ષમં ।

અરક્ષીદૈર્ઘ્યવીર્યામ્યામિન્દ્રિયાપ્પિ ચ પ્રજાઃ ॥

(૨-૧૫)

(બુદ્ધિ અને શાસ્ત્રોથી અહીં અને ત્યાં પોતાનું હિંદ બપયું. ધીરજ દ્વારા ઇન્દ્રિયોની અને પરાક્રમ દ્વારા અને પરાક્રમ દ્વારા પ્રજાઓની રક્ષા કરી.)

આ પણ એક ક્રિયાપદનાં બે નામની સાથેના પ્રયોગનું (અવેદીત્વો બુદ્ધિ અને શાસ્ત્ર તેમજ અરક્ષીત્વો ધૈર્ય અને વીર્ય સાથે) ઉદાહરણ છે. આવી રીતે એક ક્રિયાપદનો જુદા જુદા અર્થમાં પ્રયોગ (૧-૧૫), એક શબ્દનો જુદા જુદા અર્થમાં પ્રયોગ (૧-૩), એક વિશેષણ (વિમુલ્હઃ) બે નામની

સાથે (૨-૫) આવા પ્રયોગો સૌન્દરનન્દમાં ઢેકઢેકાણે જોવા મળે છે.

આ સર્વ પ્રશિષ્ટ મહાકાવ્યની અભિન્યક્તિની પદ્ધતિઓ સૌન્દરનન્દમાં સમાવિષ્ટ છે.

ખીલ એક પ્રશ્નની પણ ચર્ચા કરી લઈએ.

‘બુદ્ધચરિત અને સૌન્દરનન્દમાં કયું ચઢિયાતું કાવ્ય ?’

આવા સરખામણીના ઉચ્ચાવયતા નક્કી કરવા માટેના પ્રશ્નો ઉમેશા પેચીદા હોય છે, કારણ કે એમાં ઘણી વાર અંગત રુચિનું જ ધોરણ કામ કરતું હોય છે. પણ વિવેચકો કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે આ પ્રશ્નને વાચ્યા આપતા રહ્યા છે. ઘણીવાર બન્ને કૃતિઓના રચનાકાળની ચર્ચામાં આ પ્રશ્નનો આડકતરો ઉત્તર આપ્યો છે : કયું પહેલું રચાયું ? જે પહેલું રચાયું હોય તે અપરિપક્વ હોય અને જે પછીથી રચાયેલું હોય તે પક્વ પ્રતિભાનું પરિણામ હોય એવા કંઈક ગૃહીત સાથે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાના પ્રયત્ન થયા છે. ખી. સી. લોના મત પ્રમાણે ‘Had it (Saundarananda) been an earlier work we could not have found such an advanced Kavya poetry in the Saundarananda which surely excels the Buddhacharita as a piece of poetry.’ આમ, ખી. સી. લોના મત પ્રમાણે સૌન્દરનન્દ બુદ્ધચરિત કરતાં કાવ્યની દૃષ્ટિએ ચઢિયાતું છે.

હો વિશ્વનાથ ભટ્ટાચાર્ય પણ સૌન્દરનન્દ વિશે આવી જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે : ‘Thus the Buddhacharita is mainly a matter-

of-fact narrative, though it is not dry as saw-dust. The style is on the whole premature though the occasional silver lining of artistic touches is not wanting. Judging from the alankarika standard, the Saundarananda with its lyrical lilt is decidedly better and mature composition.’

આમ, ‘બુદ્ધચરિત’ કરતાં સૌન્દરનન્દ કાવ્યની દૃષ્ટિએ વધારે ઉત્કૃષ્ટ છે. તેનાં કારણોમાં ‘હંદવૈવિધ્ય’ ને શબ્દસંસ્કારિતાનું સૌન્દરનન્દમાં ચઢિયાતાપણું છે. સૌન્દરનન્દમાં શૈલીની એક સૂક્ષ્મ ઉપસ્કૃતિ અનુભવાય છે. એટલે આ મૂલ્યાંકન ભાષાંકીય ધોરણો પર આધારિત છે એ જણાઈ આવે છે, અને સાહિત્યના યુગદ્દ સંદર્ભને લક્ષમાં લેવાયો નથી.

જે લક્ષણોને આધારે આપણે મહાકાવ્યોને અવનતિકાળનાં કહીએ છીએ તે લક્ષણોનો આલિસિવ ભલે અતિ પ્રાથમિક અવસ્થામાં પણ સૌન્દરનન્દમાં થયેલો જણાય છે. વળી, સૌન્દરનન્દમાં કવિતા તરીકે સાચી લેવા જેવું તો, આખો ચોથો સર્ગ અને છઠ્ઠો સર્ગ, વચ્ચેવચ્ચે આવતાં દ્વિતીકાં ચારુ વર્ણનો અને અલંકારો : ખસ, આટલું જ છે. સૌન્દરનન્દનો મોટો ભાગ તો ઉપદેશપ્રધાન છે. એટલે, હંદપ્રભુત્વ ને શૈલીની સુવાળમ્પ સ્વીકાર્યો પછી પણ, તે કયા સંદર્ભે ચોબચ છે તેની વિચારણા પણ મહત્વની બની રહે છે. ‘બુદ્ધચરિત’ માં અનુસ્થત સાહિત્યિક ધોરણો પ્રમાણે જે મહાકાવ્ય-સ્વરૂપનું ખેડાણ થયા કયું હોત તો, આ મહાકાવ્ય-

સ્વરૂપની જે પડતી થઈ તે કદાચ ન થઈ હોત. મહાકાવ્યે અત્યંત formalistic સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; અને પરિણામે તે સ્વરૂપનું સાહિત્ય પ્રમાણમાં ભાષાપ્રસારક્રમેનો પર્યાય બની રહ્યું. ખુદ્યરિતમાં પણ, કાવ્યત્વ પારિભાષિક અલંકારાદિ અર્થમાં, ઓછું નથી, પણ આખું કાવ્ય જે માનવસંદર્ભથી ધબકતું બન્યું છે તે પ્રચલિત મહાકાવ્યનાં ધારાધોરણોને અતિક્રમીને એક વિશિષ્ટ સાહિત્યરૂપિત બની રહે છે. સૌન્દર્યનન્દમાં અલાર સર્ગ છે. આમાં માનવસંદર્ભનું આલેખન કેવળ સાત સર્ગ સુધીનું છે. પછી આઠ અને નવ સર્ગમાં ભિન્ન તેને ઉપદેશ આપે છે. દસમા સર્ગમાં ખુદ તેને હિમાલય પર લઈ જાય છે તેમાં કથારસ ને કાવ્યાનંદ છે. અગિયારમા સર્ગથી ઉપદેશ શરૂ થાય છે તે છેક અંત સુધી. આમ, કુલ અલાર સર્ગોમાંથી દસ સર્ગોમાં તો ઉપદેશ જ છે. આ ઉપદેશમાં કયાંક કયાંક સરસ દૃષ્ટાંતો કે અલંકારો આવે પણ એકંદરે સાંપ્રદાયિક ઉપદેશથી આ સર્ગો વ્યાપ્ત છે. વળી, ઉપર નોંધ્યું તેમ, સૌન્દર્યનન્દમાં મહામાનવ ખુદના પાત્રને કયાંક જાંખપ લાગી છે, કયાંક વસ્તુપ્રથમનાં શિથિલતા આવી છે. માનવભાવોના નિરૂપણમાં ‘સૌન્દર્યનન્દ’ ‘ખુદ્યરિત’ની બરાબરી કરી શકે એમ નથી

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં અથર્વોપને

કવચિત જ યાદ કરવામાં આવે છે, અને જ્યારે યાદ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઔર્ધ્વ ભાષાપ્રભુત્વને પ્રગટાવતા લક્ષણને કારણે. આનું એક કારણ અથર્વોપમાં વસ્તુલક્ષિતાનું પ્રાધાન્ય રહ્યું છે, એ હોઈ શકે.

ખુદ્યરિતમાં પણ સૌન્દર્યનન્દ જેવું બન્યું હશે અથવા બની શક્યું હોત, પણ અત્યારે ઉપસંધ સંસ્કૃત સર્ગોને આધારે કર્યું ચોક્કસ કહી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે છીએ નહીં.

પણ અત્યારે ઉપસંધ ખુદ્યરિત એક માનવીના માનવભવિતા દુઃખોનો ક્ષય કરવાની મથમણીની ભવ્યકથા હોવાથી સાહિત્યજગતમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. સૌન્દર્યનન્દ જેવાં કે સૌન્દર્યનન્દથી ચઢિયાતાં કાવ્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળી શકે તેન છે, પણ ખુદ્યરિત તો એક જ છે. આમ, કેવળ સ્વરૂપવાદી અનુભૂતિવર્જિત શબ્દરચનાઓ નહીં પણ તીવ્ર અનુભૂતિથી અનુપ્રાણિત, માનવીય સંદર્ભને ધબકતો કરી મૂકનારને સાહિત્ય ગણીએ તો, ‘ખુદ્યરિત’ ચઢિયાતું છે અને ‘સૌન્દર્યનન્દ’ પાસે પણ ભલે અદ્ય પણ એવો ધબકતો માનવસંદર્ભ છે અને માટે તેનું પણ સાહિત્યમાં અવિચલ સ્થાન છે.

संक्षेपं

1. The Buddhacarita or Acts of the Buddha, Complete Sanskrit Text with English Translation ed. by E. H. Johnston, Reprint, '72
2. The Saundarananda of Asvaghosa ed. by E. H. Johnston, '75
3. अश्वघोषकृत सौन्दरनन्द काव्य सानुवाद - सूर्यनारायण चौधरी, १९४८
4. As'vaghosa - A critical study by Vishvanatha Bhattacharya
5. As'vaghosa - B. C. Law, '46
6. Indian Kavya Literature, Vol. 2, '74 - A. K. Warder

‘કુમારસંલવ’માંથી / સુરેશ મજમુદાર

(સર્ગ ૫ મો)

તપ-ફલોદય

સમક્ષ નિહાળી દહંત કામને
શંભુ થકી ભગ્ન થયો મનોરથ,
એ પાવતી તો નિજ રૂપ નીંદતી
સૌન્દર્ય છે પ્રીતમ-પ્રીત પામવા. ૧
એકાગ્રતાથી તપ સાધી દુષ્કર,
સાક્ષ્ય ઇચ્છે નિજ રૂપનું ઉમા;
તે વિષ્ણુ થાયે ક્યમ પ્રાપ્ત એ ક્ય,
આવો પતિ તેમ જ પ્રેમરીત આ. ૨
ગિરીશ પ્રત્યે બન્યું મુગ્ધ છે મન,
એ પુત્રી થાતી તપ કાજ તત્પર;
મેના વહે વક્ષ સમીપ ચાંપતાં,
મહાન મુનિવ્રતથી જ રોકતાં. ૩
વિરાજતા દેવ ગૃહે જ ઇચ્છિત,
ક્યાં કાય તારી, ત્યમ ક્યાં મહા તપ ?
સહે પદો શિરીષપુષ્પ ભૂંગના,
બેટા, સહી ના શકતા વિહંગના. ૪
આ રીત દેતી ઉપદેશ માત એ
રોકી શકે ના તપ-ઉદ્યમે સુતા

ઇચ્છિત કાર્યે દહનિશ્ચયી મન—
અને વહેતું જલ કોણ રોકશે ? ૫
કહાવતી કેા સમયે મનસ્વિની
અખી તણા સુખથી વાત તાતને
જાણી શકે જે ઉર--કામનાને;
‘મારે રહેવું તપ સાધતાં વને
ઉત્પન્ન થાયે રૂપ ત્યાં સુધી ખરે.’ ૬
પામી અનુગ્રા નિજ પૂજ્ય તાતની
એ ગૌરી તો શિખર ઉપરે જતી,
નિવાસ જ્યાં મોર તણો, બન્યું હતું
ગૌરી તણા નામથી ખ્યાત જે પટ્ટી. ૭
હારે નહિ એ દહનિશ્ચયી ઉમા,
ત્યજી રહી કંઠ ધરેલ હાર ત્યાં
જેતું ગયું ચંદન હાલતી લટે.
ને બાલસૂર્ય સરખું જ વદનલ
અંગે ધરે, વક્ષ સમાનતા ધટે. ૮
જેવું દીપનું સુખ કેશગૂંથને
સોહી રહ્યું એમ જટા થકી ઉમે,

ના માત્ર શોભે ભમરોથી પંકજ,
 સેવાળના સંગ મહીં ય શોભતું. ૯
 રોમાંચ જન્માવતી જે ક્ષણેક્ષણે
 એ મુંજના ઘાસ તણી ત્રિતારની
 પહેલી જ વેળા કટિમેખલા ધરી,
 જેના થકી લાલ બની ગઈ કટિ. ૧૦
 રંગ્યા વિનાના અધરોષ્ઠથી અને
 સ્તને અડી રક્ત બન્યો જ લેપને
 એવા દડાથી કરી ફર હસ્તને
 ત્યાં અક્ષમાળા મહીં એ જ રોકતી.
 કુશે કપાયેલ સ્વ-અંશુલિ થકી
 રાતો બન્યો છે કર પાર્વતી તણી. ૧૧
 મહામૂલી સેજની માંદા લોટતાં
 સ્વ-કેશપુષ્પો ખરતાં વ્યથિત થો
 બેસી રહી એ પૃથ્વી પરે હવે
 સૂતી ઉશિકું કરી હસ્ત-વેલતું. ૧૨
 લેવા ફરી અર્પતી એ મનસ્વિની
 જે ન્યાસરૂપે ધ્રુવ ચીજ બેઠેને,
 દેતી લતાને સ્વ-ગતિ વિલાસિત
 આપે મૃગીને નિજ દષ્ટિ અંચલ. ૧૩
 જે નીર વહેતું ય ઘટસ્તને થકી
 એના વડે આળસ વિણ પાર્વતી
 મોટાં કરે વૃક્ષ કંઈક ફૂમળાં.
 વાત્સલ્ય પહેલું પ્રકટી ગયું તહીં
 જેને ન રોકાય કદીય કોઈથી. ૧૪

પાળ્યાં દઈ અંકુર કૈં અરણ્યનાં
 વિશ્વાસ એવાં મૃગલાં કરી રહ્યાં,
 કુતુંહલે પાર્વતી માપતી ત્યહાં
 ધરી સખીનેત્ર હરિણ-નેત્રમાં. ૧૫
 નાહી જલે, આહુતિ અગ્નિને દઈ
 ને ઉત્તરીય સજી વસ્ત્ર વદકલ,
 ભણી રહી વેદ તણા જ મંત્રને
 જોવા ઉમા એ, ઋષિઓ પધારતા
 જે ધર્મવૃદ્ધે વય કૈં ગણાય ના. ૧૬
 ત્યજે વિરોધી સહુ પૂર્વ વેરને
 જ્યાં વૃક્ષપુષ્પે અતિથિ પુનઃ છે,
 અગ્નિ ઝગે પર્ણકુટિ મહીં નવી
 એવું બન્યું પાવન એ તપોવન. ૧૭
 સમાધિના આ શરૂઆતનાં તપે
 ના શક્ય છે ઈચ્છિત સિદ્ધિ લાગતાં
 રે, ના ગણી કોમળતા શરીરની
 મહા તપસ્યા કરવી શરૂ કરી. ૧૮
 દડો રમીને પણ આકતી હતી
 તેણે મુનિ શી તપસાધના કરી,
 નિર્માયું લાગે તન હેમપદ્મથી
 મૃદુ છતાં શક્તિ ભરી હતી ઘણી. ૧૯
 મધ્યે રહી ચાર જ્વલંત અગ્નિની
 ગ્રીષ્મે સુતન્વી શુભ એ શુચિસ્મિતા,
 જીતી પ્રમાને નિજ નેત્ર આંજતી,
 અનન્ય દષ્ટિ થકી સૂર્ય ભાળતી. ૨૦

એ સૂર્યના રશ્મિ થકી તપી મહા
 સુખે થયું સુંદર રૂપ પદ્મનું,
 છતાં ય ખૂણા પર દીર્ઘ નેત્રના
 છવાઈ કાળાશ ગઈ ધીરે ધીરે. ૨૧
 વૃક્ષો થકી લિન્ન હતો નહીં જરી
 એ પાર્વતીનો ત્રત-પારણાવિધિ,
 છતાં જ એમાં વણમાંયું નીર ને
 અમીલચાં કેં કિરણો શ્યામકના. ૨૨
 સમિધકાષ્ટે, નલ-સૂર્ય તાપથી
 વિવિધ અગ્નિ થકી એ તપી રહી
 જ્યાં ગ્રીષ્મ અંતે જલથી લીંબાય એ
 ભૂમિ સમી બહાર વરાળ નીકળે. ૨૩
 પહેલાં પડ્યાં એ જલખિન્દુ પાંપણે
 ત્યાંથી સર્ચાં હાઠ પરે પ્રહારથી.
 વેરાઈ જતાં સ્તન ઉપરે પડી,
 રેખા પરે ઉઠરની ગયાં સરી,
 થંભી રહ્યાં નાભિ પરે જ દીર્ઘ એ. ૨૪
 વાયુભરી વૃષ્ટિ મહીં સૂતી હતી
 શિલા પરે આશ્રય કેં વિના ઉમા,
 મહા તપે સાક્ષી બની જ રાત્રિઓ
 વિદ્યુતનેરે નિરખી રહી અહો ! ૨૫
 ફેંકે મહા હિમ સમીર જોસથી
 એ રાત્રિઓ પોષ તણી વિતાવતી
 નિવાસ રાખી નિજ નીર માંહ્ય જો
 કૃપા કરે એ, વિરહે વિલાપતાં
 એ ચક્રવાક યુગલો નિહાળતાં. ૨૬

સુગંધીપદ્મ સરખું હતું સુખ
 ક્ષૂજંત હાંકો તણી પાંદડીમય,
 એ સુખથી વારિ થયું સુવાસિત
 સુગંધ જેની ગઈ હિમવૃષ્ટિથી. ૨૭
 જાને ખરેલાં કંઈ પાંદડાં જની
 જો છવવાતું હૃદયાર છે તપ,
 જ્યાં પાંદડાં થે ત્યજતી પ્રિયવદા
 કહે અપણા ક્ષપિઓ પુરાવિદ. ૨૮
 મહાન આવા તપયાગથી ઉમા
 કરી રહી મહાન તપસ્વીનાં તપ,
 દ્વિરાત્રી કે કષ્ટ અપાર હેડને
 છે જે મૃદુ પદ્મની ઢાંડલી સમ. ૨૯
 પાસાશદંડ, મૃગચર્મધારક,
 પ્રગલ્ભવાણીમય એ તપસ્વિન,
 બ્રહ્મા તણા તેજ થકી પ્રકાશિત,
 પ્રવેશતો અંદર એ તપોવને,
 જે છે જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમ. ૩૦
 સાધ્વી જતી એ અતિથિ સમીપ
 સારી રીતે ને બાદુમાનપૂર્વક,
 સમાન પ્રત્યે અતિ ગૌરવાંકિત
 સદા રહેતા સ્થિરચિત્ત - માનવ. ૩૧
 સત્કાર વિધિમય એ સ્વીકારતાં,
 ક્ષણેક ખાલી શ્રમને વિદારતાં;
 દૃષ્ટિ સીધીનો કમ ના કિશાપતાં,
 શરૂ કરે શંકર વૈષ્ણ બોલવાં. ૩૨

સહેલાઈથી સાધ્ય સમિધ કુશ છે ?
 છે યોગ્ય તારે જલ સ્નાનકારણે ?
 પ્રવર્તતી તું તપમાં સ્વશક્તિએ ?
 શરીર છે સાધન ધર્મનું ખરે ! ૩૩
 તેં તો સીંચેલાં જલથી વધી રહે
 શું એકધારાં સહુ વેલપદ્મવ,
 લાલી લગાવી નવ હીર્ષકાળથી
 છતાં ય હોઠે નવ-પર્ણ-લાલિમા. ૩૪
 જે પ્રેમથી હસ્તનું દર્ભ જૂંટવે,
 એવા મૃગે તું ખુશ ? પક્ષલોચના !
 લાગે મૃગો ચંચલ નેત્રથી અહા !
 ધરે જ તારાં નયને સમાનતા. ૩૫
 ના રૂપ છે પાપની વૃત્તિ કારણ
 કેવાય છે તે ન અસત્ય, પાર્વતી !
 તપસ્વીઓને પણ ઔઘઘાયક,
 ઓ સુન્દરાંગી ! તુજ શીલ દીસતું. ૩૬
 સપ્તર્ષિઓનાં બલિથી સુશોભતા
 સ્વર્ગીય ગંગાજલથી થયો નહિ,
 એવો શુચિ પર્વત વંશ સંગમાં
 તારા શુચિ શીલ થકી થયો, ઉમા ! ૩૭
 ત્રિવર્ગનો ઉત્તમ સાર લાગતો
 આજે મને તો બસ ધર્મ, ભાવિની !
 ત્યજ્યાં હૃદયથી વિત્ત-કામ નિશ્ચય
 કરી રહી માત્ર તું ધર્મસેવન. ૩૮
 સંકાર તેં ખાસ કર્યો શુભાંગિની !
 હવે ઘટે ના પરકીય માનવો,

શાણા અને સજ્જન કેરી મિત્રતા
 સાતેક સાથે પગલાં ભર્યે થતી. ૩૯
 વાતોડિયો છું દિવના સ્વભાવથી
 ઇચ્છા થતી કાંઈક પૂછવા તને;
 તપોધના ! હોય ન કાંઈ ખાનગી
 તો તો મને ઉત્તર આપવો ઘટે. ૪૦
 જન્મી તું પહેલા જ પ્રભાપતિ-કુલે
 ત્રિલોક-સૌન્દર્ય ભરેલ દેહ છે,
 ઐશ્વર્યનું સુખ ન શોધવું પડે
 આવી મળ્યું ચૌવનનું નવું વય,
 ખીજું તપસ્યાકલ હોય શું ? કહે. ૪૧
 અસહ્ય આવી પડતાં અનિષ્ઠ થે
 આવું કરે વર્તન કેં મનસ્વની,
 વિચારમાર્ગે વિહરે તું ચિત્તથી
 દીસે ન એવું તુજમાં કૃશોદરી ! ૪૨
 કદી ય કેં શોક ઘૂણા થકી થતો
 તારા સમી રૂપવતી ન પામતી,
 પિતાગૃહે તો ક્યમ થાય કેં ઘૂણા ?
 કેા નાગના રત્ન તણી આણી પરે
 પસારવા હસ્ત ચહે શુભાંગિની ! ૪૩
 શાને ત્યજી ભૂખણ ચૌવને પણ
 શેં વૃદ્ધને યોગ્ય ધરે તું વલ્કલ ?
 સાંજે ઝગી તારક-ચંદ્રના વડે—
 એ રાત્રિ ઇચ્છે શું અરુણ ? એ કહે. ૪૪
 જો સ્વર્ગ તું ઇચ્છતી, વ્યર્થ છે શ્રમ;
 છે દેવભૂમિ સમ ભૂમિ તાતનીઃ

સમાધિથી તું પતિ પામવા ચહે ?
 શોધાય છે રતન, ન રતન શોધતું. ૪૫
 નિઃશ્વાસથી ઉષ્ણ, થયું નિવેદન,
 પરંતુ શંકા મહીં ફળતું મન,
 ના પ્રાર્થવાલાયક કોઈ દીસતો,
 ઇચ્છિત તારે ક્યમ હોય હુલ્લે ? ૪૬
 અહો, હશે ઇચ્છિત સખત દિલનો,
 રે કર્ણપદ્મ વિષુ ગાલપે' પડી-
 છૂટી જટા ડાંગરના સરીખડી,
 તેની ઉપેક્ષા કરતો જ કોણ એ ? ૪૭
 સુકાર્ધ છે જે ત્રતથી મુનિ તણા
 સૂર્યે' તપાવ્યું સ્થળ ભૂષણો તણું
 ને ચંદ્રલેખા સમ દીસતી દિને
 એવી નિહાળી તુજને અરે, ક્યમ
 ના વ્યથ થાયે જન લાગણીમય. ૪૮
 માનું છું હું તો પ્રિય તુજનો ખરે
 સૌહાર્યના નિજ મદેથી વાંચિત,
 જે ના બન્યો લક્ષ્ય જ દીર્ઘકાળથી
 ચોપાસ જોતાં પડ્યો બિડાયલાં-
 એવાં રૂપાળાં તુજ લોચનો તણા. ૪૯
 ગૌરી ! કરે છે શ્રમ કાળ કેટલો ?
 મારું તપે છે તપ પૂર્વ-સંગ્રહું,
 ઇચ્છિત તું મેળવ અર્ધલાગથી
 પરંતુ શું છે, કહી દે બરાબર. ૫૦
 આત્મીય થૈ વેણુ દિને કહ્યાં છતાં
 કે'વા થઈ શક્તિવતી ન એ ઉમા,

આંજ્યા વિનાની નિજ આંખડી થકી
 સખી પરે દ્રષ્ટિ કરે સમીપની. ૫૧
 એ બ્રહ્મચારી પ્રતિ કે' સખી વચ
 સાધુ ! મુણો હોય કંઈ કુતહલ,
 ધરાય છે જે રીત છત્ર પદ્મ-શું
 આણે ધર્યું છે તપસાધને વપુ. ૫૨
 અસહ્ય હું કારથી શિવના પુરા
 પાછાં વળેલાં શર કામદેવના
 જેની અણી પહોંચી ન શંભુના લગી
 એ બાણ કેરા જ પ્રહારથી મહા
 ઈળ થઈ છે હૃદયે ઉમા તણા. ૫૩
 (સંકારતી ના નિજ કેશને ઉમા)
 લાગ્યું લટે ચંદન એ લલાટનું
 ઉન્માદથી પાર્વતી પૂર્ણ પ્રેમના
 ના પામતી એન પિતાગૃહે જરા
 શિલા પરે હિમભરી ક્યાં છતાં. ૫૪
 આંસુ થકી રુદ્ધ થયેલ કંઠથી
 ને તૂટતા અક્ષરથી મહેશનું
 ચારિત્ર્ય ગાયું ગીત માંહ ત્યાહરે
 વને રડી રાજકુમારી કિન્નરી
 અનેક વેળા ગીત પ્રિય સૌ સખી. ૫૫
 ત્યાં રાતનો ભાગ ત્રીજો રહેલ છે
 ત્યાં આંખ મીંચી કાણુ બૂમ મારતી,
 'ઓ નીલકંઠ ! પ્રિય ! જાવ છો કહી ?'
 એ બાહુથી બંધન કંઠમાં કરી,
 આવું થતાં, જાગી જતી ઉમા વળી. ૫૬

'છો સર્વવ્યાપી', જન પ્રજા બોલતા
 પ્રીતિભરી આ મુજને ન જાણતા ?
 ચિત્રેલ હસ્તે નિજ ચંદ્રશેખર,
 તેને ઉપાલંભ સમર્પતી ઉમા. ૫૮
 વિશ્વેશ એ શિવની પ્રાપ્તિ શોધતી,
 જુવે નહિ કોઈ ઉપાય પાર્વતી;
 આવી અતુલા લઈને પિતા તણી,
 સંગે અમારી તપવા તપોવને. ૫૯
 સાક્ષી બનેલા તપના ઉમા તણા
 જાતે સખીએ તરુ રોપિયાં ઘણાં,
 એને ય આવ્યાં ફળ, ભિગતા નથી
 એ ચંદ્રમૌલિ રૂપ આશ-અંકુર. ૬૦
 દુષ્ટાળથી શુષ્ક ભૂમિ પરે કરે
 કૃપા કરી વૃષ્ટિ ય ઇન્દ્ર રીત તે
 ઇચ્છિત એ દુર્લભ, દૃષ્ટિથી ભીની
 કરે પ્રસન્ન સખીને ? ન જાણતાં. ૬૧
 કહે મનોભાવ નિગૂઢ જ્યાં સખી,
 કે' પ્રહાર્યારી અતિ રમ્ય નૈષ્ઠિક,
 આનંદના ચિહ્ન વિના ઉમા પ્રતિ,
 'રે, આમ છે ? કે ઉપહાસ માત્ર છે ?' ૬૨
 કળી સમી બંધ સ્વ-અંગુલિ તણા
 જો અગ્રતા ભાગ થકી સ્વહસ્તના
 સ્ફટિકની અક્ષની માળ મૂકતાં,
 મહા પ્રયાસે સ્થિર વેણુ ચે કરી
 જો હીર્ષકાળે વહી શૈલની સુતા. ૬૩

એ વેદજ્ઞાતા મહીં શ્રેષ્ઠ જે સુષ્ટુ.
 છે તે યથાર્થ, ચહું ઉચ્ચ હું પદ,
 સાથે હીસે આ તપતું જ સાધન
 મનોરથોની ગતિ થંભતી નથી. ૬૪
 કે' પ્રહાર્યારી, શિવને હું ઓળખું
 એને ફરી મેળવવા તું ઇચ્છતી,
 છે એ જ આસક્ત સહુ અમંગલે,
 પ્રેરઉં ના હું તુજ આશ પૂરવા. ૬૫
 તું તુચ્છને મેળવવા અધીર છે
 વિવાહતું મંગલસૂત્ર ચે ધરી,
 શું રમ્ય હસ્તે શકશે ગ્રહી કર ?
 મહેશનો પન્નગ-કંઠભોમય ? ૬૬
 પોતે વિચારી પણ લે ઉમા ! હવે
 કદાપિ સંયોગ શું બેઠોના ઘટે ?
 વચ્ચ વધતું કલહસંયુક્ત ને
 કયાં રક્તાગિન્દ્રમય હસ્તીચર્મ એ ! ૬૭
 જ્યાં યુષ્પ કૈંચે પથરાયલાં ગૃહે
 એમાં તું ચાલી અળતાલયાં પદે,
 સ્મશાનમાં રે' મૃતકેશથી ભર્યા
 જવા તને ત્યાં નહિ શત્રુ કે' કદા. ૬૮
 આથી વધારે જ અયોગ્ય શું ? કહે
 ચિત તણી છે રજ શિવવક્ષપે,
 છે જ્યાં લગાવ્યું નિત પીત્યંદન,
 એ બે સ્તને સ્થાન જમાવશે રજ ? ૬૯
 તારો થશે જો ઉપહાસ રીત આ,
 વિવાહિતા તું ગજરાજ ઉપરે—

લઈ જવા યોગ્ય છતાં ય તુજને
 લઈ જશે વૃષભ વૃદ્ધ ઉપરે,
 મહાજનોનાં મુખ સ્મિત વેરશે. ૭૦
 પ્રોથે તું તો મેળવવા પિનાકિન
 હવે બને છે દ્વય શોચનીય જો !
 છે એક તો તેજકલા શશાંકની
 બીજી તું તો છે જગ-નેત્રકૌતુહી. ૭૧
 વિરૂપ આંખોમય છે શરીર ને
 અજ્ઞાત એ શિવ તણો જ જન્મ છે,
 જણાય એનું ધન—છે દિગંબર,
 આ બાલમૃગી સરખી સુલોચના !
 શોધાય છે જે વર યોગ્ય પામવા
 તેમાંનું એકકે શું ત્રિનેત્ર શિવમાં ? ૭૨
 અનિષ્ટ ઇચ્છા થકી રોકને ઉર
 ક્યાં ભત એની ? વળી ક્યાં તું પાવની ?
 વેદોક્ત ક્રિયા કદી ચક્ષુસ્તંભની—
 સ્મશાનશૂળે કરતા ન સબજન. ૭૩
 જ્યાં પ્રહાર્યારી પ્રતિકૂળ બોલતા,
 ત્યારે ધ્રુવન્તા નીચલા જ હોડથી
 જેનો જણાતો ઉર-કોધ એ ઉમા,
 ખૂણા પરે રક્ત થયેલ નેત્રની
 વાંકી વળે ભસ્મરવેલ રીત તે
 ત્રાંસાં કરી લોચન દૃષ્ટિ નાખતી. ૭૪
 તેને કહે, ના હરને પિછાનતા
 તેથી જ આ રીત તમે કહી રહ્યા
 સામાન્ય કોઈ સમજે નહિ ખરે,

ચારિત્ર્ય એવું ન કદી કળાય, એ
 મહાનનો દ્વેષ કરી રહ્યા નિત,
 જો મન્દબુદ્ધિમય કૈંક માનવ. ૭૫
 સમૃદ્ધિ ઇચ્છે, ત્યજી સર્વ આપદ
 એવા કરે મંગલતું જ સેવન,
 અસ્તિત્વ હંમેશ, જગે ય આશરો
 એ શિવ તૃષ્ણાની કરે શું કામના ?
 જેના વડે દ્વિપિત થાય છે મન. ૭૬
 ઠરિદ્ર કિન્તુ ધન-ભનમસ્થાન એ,
 સ્મશાન છે સ્થાન, ત્રિલોકનાથ છે,
 છે રૂદ્રરૂપ પણ શિવ સર્વ કે
 ના કોઈ બાણે શિવ-સત્યતત્ત્વને. ૭૭
 ભલે ધરે ભૂપણ સર્પકંકણ,
 કે ચર્મ ધારે ગજનું સદાશિવ,
 કે રેશમી વસ્ત્ર, મનુષ્ય યોપરી
 છે ઈન્દુકેતુ શિરનુંય ભૂપણ
 જે વિશ્વમૂર્તિરૂપ દેહ ધારતા
 એ શિવનું રૂપ કદી કળાય શું ! ૭૮
 સંસર્ગ પામી શિવ-અંગનો વળી
 ચિતા તણી ભસ્મ વિશુદ્ધિ પામતી,
 પૃથ્વી પડે નૃત્ય-અભિનયે રજ,
 જે શિવની તે સુર મસ્તકે ધરે. ૭૯
 સંપત્તિહીણ શિવશંભુ ચાલતા
 નંદી તણા વાહન ઉપરે જતા,
 ત્યાં દિગ્ગજો વાહન એ જ વાસવ
 નમી રહેતા ચરણે, ધરી શિર,

મંદારપુષ્પ-રજથી કરી રહે
 બે લાલ યે અંગુલિયુક્ત શિવને. ૮૦
 પતિત આત્મામય આપના થકી
 દર્શાવતાં દોષ, વદાયું સત્ય છે.
 ઉત્પત્તિનું સ્થાનક બ્રહ્મદેવનું
 એ શિવ-ઉત્પત્તિ ય કોણ બાણુનું? ૮૧
 કરો તમે પૂર્ણ વિવાદને હવે
 જેવા સુધ્યા તે રીત હોય એ ભલે,
 જેમાં ભયો છે રસસ્નેહ સર્વદા
 એવું જ મારું મન સ્થિર છે સદા,
 નિંદા ગણે ના દંઢકામનાભર્યા. ૮૨
 સખી! ફરીથી કંઈ બોલવા ચહી
 હલાવતા જે ક્ષય હોઠને અહીં,
 એવા બટુને બસ રોકને હવે.
 મહાનની યે કરતા જ નિંદા
 ના માત્ર એ તો બનતા જ પાપી
 શ્રોતાજનો યે સહુ પાપભાગી. ૮૩

‘કાં તો અહીંથી જઈ ચાલતી બસ,’
 બાલા કહી એમ જ ચાલતી થઈ.
 સરી ગયું વઢકલ વક્ષસ્થાનથી
 ત્યાં સિમત ધારી, નિજ રૂપને ધરી
 આલી ઉમાને વૃષભધ્વજે તહીં. ૮૪
 (વસંતતિલકા)

બ્યાં શિવને નિરખતી, અતિશે ધ્રૂજન્તી
 પ્રસ્વેદયુક્ત નિજ અંગભરી ઉમા-શી,
 બ્યાં એક પાદ ધરતી હતી અગ્ર ત્યાં તો
 ગિરિ વડે પથ રૂંધાયલ કો નહી-શી.
 ના ચાલી એ શકી, ન ઊભી રહી શકી એ. ૮૫
 ‘નીચી નમેલ મૃદુ-અંગી! હું દાસ તારો
 જિતાયલા તુજ તપોબલથી સદાનો,’
 બ્યાં અંદ્રમૌલિ વદતા વચ પાર્વતીએ
 દીધો ત્યજી શ્રમ બધો નિયમે થયેલો,
 પ્રાપ્તિ થતાં ફળતણી શ્રમ સૌ વિનાશે,
 ધારી નવીન રૂપ તાઝગી શક્તિ આપે. ૮૬

‘રધુવંશ’માંથી / ઉશનસ

સર્ગ ૫, શ્લોક ૧૫

શરીરમાત્રેણ નરેન્દ્ર ! નિષ્ઠ
ત્રામાસિ તીર્થપ્રતિપાદિતદિઃ ।

આરણ્યકોપાત્રફલપ્રસૂતિઃ

સ્તંભેન નીવાર ઇવાવશિષ્ટઃ ॥

સત્પાત્રને ભૂપ ! અધું જ દૈ દ્વર્ષ

શેભે તું ઊભો શરીરે જ કેવળ,

ફૂંડાં અધાં દૈ ઋષિથી જવાતાં

નીવાર સાંઠથી જ જેમ શેષ રહે.

શ્લોક ૧૬

સ્થાને ભવાનેકનરાધિપઃ સ

ત્રક્તિચનત્વં મરવજં વ્યનક્તિ ।

પર્યાય પીતસ્ય સુરૈર્હિમાશોઃ

કલાક્ષયઃ શ્લાઘ્યતરો હિ વૃદ્ધેઃ ॥

છો ચક્રવર્તી તદપિ તું દૈન્યને

દાખે મખે—નીપજ્યું તે ય થોગ્ય છે;

સાથે જ દેવોથી પીધેલ ચંદ્રને

વૃદ્ધિથી થે શ્લાઘ્ય વધુ કલાક્ષય.

સર્ગ ૬, શ્લોક ૬૭

સંચારિણી દીપશિરઐવ રાત્રી

યદં વ્યતીયાય પશ્ચિવરા સા ।

નરેન્દ્રમાર્ગાટ્ટે સ્વ પ્રપેદે

વિવર્ણભાવં સસ ભૂમિપાલઃ ॥

ચાલી જતી દીપશિખાથી રાત્રે

જે જે વટાવી ગઈ તે પતિવરા

હાટો સમાણા ઝળકાટ પામીને

પડી ગયા નિષ્પ્રભ ભૂપ તે તે.

સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૬૧

વાચ્યસ્ત્વયા મદ્વચનાત્ સ રાજા

વહ્નો વિશુદ્ધામપિ યત્તમક્ષમ્ ।

માં લોકવાદ શ્રવણાદદહાસીઃ

શ્રુતસ્ય કિં ત્વત્સદ્દર્શં કુલસ્ય ॥

મારે કહે તે નૃપને તું કહેજે

કે આખ સામે તવ અગ્નિશુદ્ધને

મને તું લોકોનું જ સાંભળી ત્યજે

છાજે શું તે ત્વત્સમ ખ્યાત ધુળને ?

શ્લોક ૬૬

સાહં તવઃ સૂર્યનિષિષ્ટદૃષ્ટિ

રુદ્ધ્વં પ્રસૂતેશ્ચરિતું યતિવ્યે ।

મુયો યથા મે જનન્નાતરંડપિ

ત્વમેવ મતાં ન ચ વિપ્રયોગઃ ॥

સૂર્યેધરી રાખી જ દૃષ્ટિને તપસ

અનુપ્રસૂતિ કરવા મથીશ હું

કે જન્મજન્માન્તર જેથી હો મને

તમે જ ભર્તા; પણ વિપ્રયોગ ના.

‘રધુવંશ’ માંથી / જયન્ત આચાર્ય

(સર્ગ ૪)

રધુદિગ્વિજય

ચરન્તા રાજઅધોના ધ્વનિથી તનુ-ત્રાણના
અશ્રાવ્ય, તુંગતાડોની બજન્તી પર્ણખંજરી. ૫૬
ખજૂરીને થયે બાંધ્યા ગળેના ગંડસાવ પે
ખાબકે ગંધ-ખાંતીલા નાગકેસરખૂપદો. ૫૭
કહે છે : અર્ણવે આપ્યો માર્ગ લાગવપ્રાર્થિતઃ
કેંકણેશ કરે એણે રધુને તો ભર્યો કર. ૫૮
જયસ્તભ કર્યો એણે, સ્વયં ત્રિકુટ અદ્રિને-
જયલેખો લખ્યા યત્ર દન્તથી મત્તકુંજરે. ૫૯
તત્રતઃ સ્થલમાર્ગે તે આલ્યો પારસ છતવા,
રિપુ ઇન્દ્રિયરૂપીને તત્પણ સંયમી થયા. ૬૦
ચાવની-સુખ-પક્ષોની લાલિમા ન ટકી હવે,
પદ્મ પે આરુણી જેમ, અકાલે મેઘદર્શને. ૬૧

પારસાશ્વદળે ઘોર રચ્યો સંગ્રામ-હુર્દિન
પ્રીછવા ત્યાં રધુના સૈન્યે,
અરિ ન્યા-ઘોષ માત્રથી. ૬૨
શ્મશ્રુવન્તાં શિરો શલ્યે છેદી ઢાંક્યો ધરાપટ,
મક્ષિકાએ છવાયેલા, જાણે કે મધુકોષથી. ૬૩
શિરસ્થાણે ઉતારીને શેષ સૌ શરણે થયા :
મહાત્માનો મહાકોષ, પ્રણિપાતે શમે ક્રુવ. ૬૪
મોંઘેરાં મૃગચર્મોને બિછાવી દ્રાક્ષમંડપે,
પી મધુ, રધુસેનાએ શમાવ્યો વિજયશ્રમ. ૬૫
પછી તે ઉત્તરે આલ્યો, પાર્થિવ-ચશ શોષવા,
વળે છે એ દિશે જેમ શોષવા રસ લાસ્કર. ૬૬

(સર્ગ ૮)

અજવિલાપ

હજુ ન્યાં રણિયાત મીંઢેગો
રમેતાંતાં પૃથિવીશને કરે,
વસુધાય કરી કરધૃતા,
અંપરા ઇન્દુમતી સમી ગણી. ૧
ગ્રહવા પદે રાજ્યતું મથે
નૃપપુત્રો કપટી ઉપાયથી;
અજ, તે, રધુએ ધર્યું ગ્રહે :
પિતૃવેણે, ન તુ ભોગ માણવા. ૨

અભિષેક, વસિષ્ઠને કરે,
સલિલોનો, અજ સાથ, હૈ શિરે,
વસુધ નિજની કૃતાર્થતા,
દરશાવે વિમળું ચસી, શકે. ૩
અભિષેક અથર્વાવિદ્ થકી,
નવ તેથી ભય શત્રુનો કશો;
પવનાગિન સમો સમાગમ,
પ્રલવ્યો મંગલ બ્રહ્મક્ષાત્રનો. ૪

ગણુતાં જન એ નવેશને બહુમાને,
 રઘુ પ્રૌઢને યથા :
 વિલવો નહિ માત્ર અર્પિયા,
 ગુણુ તેના ય અશેષતઃ ખરે. ૫
 અધિકુ' ક્ય એક દીપતુ',
 શુભ યુગ્મ પ્રલવી સુસંગતઃ
 પદ્મદ્વ પિતા તણુ', અજે;
 વિનયે યૌવન એહનું નવ. ૬
 હમણાં જ મળેલ મેદિની
 નવ પાણિગ્રહણ વધૂ ગણી,
 રમતો બલબાહુ માર્દવેઃ
 સહસાચાર સહે ન પોડશી. ૭
 હિય હામ હતી જને જને,
 'નૃપ કેરો બહુમાન્ય હું જ છું';
 સરિતા શત જાય સાગરે,
 સહુ કે એ બહુ માનતા યથા. ૮
 નહિ ઉગ્ર, વિશેષ ના મૃદુ,
 જ્યમ વૃક્ષો પ્રતિ વાય વાયરો;
 ગ્રહતો અજ માર્ગ મધ્યમ;
 નમવે ભૂપ, વિના નિકન્દને. ૯
 પરખી સુતને પ્રતિષ્ઠિત,
 નિજ પ્રાણે, જન ને અમાત્યમાં,
 પ્રલવ્યો રઘુ, સ્વર્ગપ્રાપ્ય એ
 વિષયો નચરમાં ય, નિસ્પૃહ. ૧૦
 સુગુણી સુતને સ્વરાજશ્રી,
 વય થાતાં રઘુએ ફરે ધરી :

પથ લે રવિવંશજે વરી,
 તરુછાલાધર સંયમી તણો. ૧૧
 ચહતા વનવાસ સેવવા,
 પિતુ પાસે, સુત પાઘશોભતો,
 વિનવે પ્રણિતાપૂર્વક,
 'નવ છાંડો અમને, કૃપા કરી!' ૧૨
 રઘુએ, તવ અશ્રુગદ્ગદે વિનવ્યુ',
 તે સુતવત્સલે ક્યું;
 ન ધરે અહિ કાંચળી તણ,
 રઘુએ તેમ ન રાજશ્રી લણ. ૧૩
 રઘુ અંતિમ આશ્રમે રહ્યો,
 કુટિ મધ્યે, પુરની પડોશમાં :
 સુતલોગ્ય વધૂ સમાન શ્રી
 નિત સેવે યતિ નિર્વિકારને. ૧૪
 ભજતાં રામ, પૂર્વપાર્થિવે, કુલકીષે
 નવભૂપ ભાસ્કરે;
 નભ, અસ્ત શશી થતા યથા,
 રવિ ઊગ્યે, સદશી પ્રભા સજે. ૧૫
 યતિપાર્થિવ લક્ષણો ધરે',
 દરશાયા પિતુપુત્ર લોકને,
 પૃથિવી પર અંશ ધર્મના,
 પ્રલવ્યા મોક્ષ અને વિભૂતિશા. ૧૬
 * *
 વિલખ્યો નયનો વહાવતો,
 ધૃતિ સહજ તણ ધરાધિપ :

તપચ્ચે રાજવેલ પીંગળે,
 વપુધારી જનતું ગજું કશું ? ૪૩
 પરસી કુસુમો ય ગાયને,
 પ્રભવે ને હરવા જનાયુને
 વિધિનું તવ શું નહીં થશે,
 હરવાં પ્રાણુ, પ્રહારસાધને ! ૪૪
 અથવા મૃદુ જીવ મારવા,
 મૃદુ શસ્ત્રો વિનિયોજતો વિધિ;
 હિમસેકે હણે મૃણાલિની—
 અવ દૃષ્ટાંત ઉરે સ્ફુરે મને. ૪૫
 સજ આ યાદે પ્રાણહારિણી,
 મમ હૈયે ઠરતાં ન કાં હણે ?
 અથવા પ્રભુ ને ચહે કવચિત્
 વિષ તે થાય સુધા; સુધા, વિષ. ૪૬
 અથવા મમ વામ ભાગ્યથી,
 વિધિએ વજ્ર નિયુક્ત આ કયું :
 દ્વલતઃ તરુપાત ના કર્યો;
 તરુલગ્ના લતિકા હણી છતાં. ૪૭
 ન કદી અવમાન કરી,
 અપરાધો મમ હોય તે છતાં !
 કચમ તો વણદોષ, આમ તું,
 વચનાહેં ધરતી અખોલકા ? ૪૮
 શકં નિશ્ચિત છું, ચહું તને
 છલભાવે ત્યમ અંતરે લાડી,
 પરલોક પળી, કહ્યા વિના,
 પ્રિય ! તેથી, નવ આવવા પુનઃ ! ૪૯

તવ, ને પ્રિયને પથે ગયો,
 કચમ પાછો પ્રિય વીણુ હું કર્યો ?
 નિજ સર્જિત ઉચ વેદના
 સહતું છો મમ દગ્ધ જીવિત. ૫૦
 સુખભોગશ્રમે શ્રમભિંદુઓ,
 તન પે તું હજુ યે ધરી રહી !
 પણુ જીવન આશર્યું તવ !
 ભવની શી ભગવન ! અસારતા ! ૫૧
 મનથીય કર્યું ન વિપ્રિય, પ્રિય !
 મેં, તો કચમ ત્યાગતી મને ?
 ક્ષિતિનો પતિ શબ્દથી જ હું;
 પણુ તુંમાં મમ પ્રીત હાદિકી. ૫૨
 તવ બંકિમ કેશ પુષ્પિત,
 બ્રમરશ્યામલ હે શુભાંગને
 ફરકેયે પવન પ્રભાવથી,
 તવ પ્રત્યાગમને સશંક હું. ૫૩
 પ્રિય ! પ્રાણુ ધરી હવે પુનઃ,
 ઉર કેરો હર શીઘ્ર શોક તું;
 તમ જેમ હિમાદ્રી ગદ્ગદે,
 રજનીતું હરતી વનૌષધિ. ૫૪
 મુખકું તવ, કેશ કમ્પતાં,
 દુઃખ દેતું સુજને, અખોલકે
 બ્રમરો ન્યમ મૂક ભીતરે,
 દુઃખ દે બંધ સરોજ શ્રેષ્ઠને. ૫૫
 મળતાં શશિશર્વરી પુનઃ,
 ચક્રવી ને ચક્રવો મળે ફરી—

સમજી સહતાં વિયોગ એ :

પણ પીડે, પ્રિય ? તું સદા-ગતા. ૫૬
નવપલ્લવ પાથર્યાંય પે

શયનો જે મૃદુ અંગ ફલવે,
સહશે ક્યમ ને હવે વપુ,
વદ વામાંગિ ! ચિતાધિરોહણ ? ૫૭

કટિમાળ, સખી રહસ્યની,
અવ સૂતી, નવ જાગવા પુનઃ;
ગતિ અંચલ એ શમી જતાં;
તું મરતાં, નહિ કે મરી ન એ ! ૫૮

મધુલાપિત કોકિલાસ્વરે;
કલહંસી, ગતિમાં ધરે મદ્દ;
અખ અંચલ ધારતી મૃગી;
વિલસે લૌલ્ય, લતા વિલોલમાં. ૫૯

સુરલોક જવા તલસી છતાં,
કૃપયા તું ગુણ અમ જો તણ;
વિરહે અતિ જૂરતા મને,
નવ આશ્વાસન એ દર્દ શકે. ૬૦

મનમાં તવ ધારણા હતી,
રચવા આત્મ-પ્રિયંશુ જોડંહું :
ન કરી દ્રવ્ય-લગ્ન-સત્ક્રિયા,
તવ પ્રસ્થાન તને ન અર્ધતું. ૬૧

કૃતદોહદ તું થકી જ તે,
કુસુમેંધન્ય, અશોક આ થશે:
ક્યભૂષણ સાધવું હતું,
ક્યમ શ્રાદ્ધાંજલિ તેહથી રચું ? ૬૨

સ્મરતાં જ તુપૂર શુંજતાં
ચરણે, હૃલ્લ જે કૃપા કરી
કુસુમાશ્રુ, અશોક એ સખી,
વરસીને તુજ કાગ જૂરતા. ૬૩

બકુલે તવ આસગન્ધથી
અધગૂંથેલ વિલાસમેખલા
મમ સંગ—અપૂર્ણ તે તણ,
ક્યમ સૂતી, સ્વરકિન્નરિ ! પ્રિયે ? ૬૪

સમ દુઃખ-સુખે, સખીજનો;
તનયે આ, નવચન્દ્રસદૃશ;
તુજમાં જ અતન્ય રક્ત હું :
પણ પ્રીછે ચ ન તું સુનિષ્કુર ! ૬૫

દૃષ્ટિ અસ્ત થઈ ! રસે ગયો !
વિરમ્યાં ગાન ! નિરુત્સવા ઋતુ !
ધરવા અવ ભૂષણે કર્યાં !
શયનો શૂન્ય વિશૂન્ય થે ગયાં ! ૬૬

ગૃહિણી, ગૃહમંત્રિણી, સખી;
પ્રિય શિખ્યા રસના રહસ્યમાં;
અતિનિષ્કુર મૃત્યુએ તને હરતાં,
ઝોલ, ન શું હયું મમ ? ૬૭

મદિરા મમ આનન અર્પિતા,
મદનૈના ! પ્રિય ! મિષ્ટ પી હવે,
ક્યમ પીશ તિલોદકાંજલિ,
પરલોકે, મમ અશુદ્ધપિતા ! ૬૮

વિલવે ભરપૂર છું છતાં,
 સુખ મારું વિરચું હવે અહીં :
 નવ મેહ હવે કશાંચનો,
 મમ સર્વેસુખ, આશ્રયે તવ !
 વિલપી અવધેશ આમ એ
 કરુણા ગદ્ગદ થૈ પ્રિયા પ્રતિ,
 ઝરતાં નિજ શાખથી રસ,
 તરુ કીધાં બહુઅશ્રુ વર્ષતાં.

૬૯

૭૦

અજ-અંક થકી પ્રયત્નથી,
 સ્વજને દૈ અળગી સુરપિણી;
 સજવી શભુગાર અંતિમ,
 અગરે સંચિત અગ્નિ પે ધરી. ૭૧
 ‘પ્રમદા મૃત સંગ સંચર્યો’-
 જનનિન્દા, મન એ ધરી નૃપે,
 પ્રિયસંગ કર્યો ન ચેહ પે-
 નહિ કે જીવિત લાલસા થકી. ૭૨

(સર્ગ ૧૩)

ગંગાચમુના-સંગમદર્શન

શુભાંગને ! જો ચમુના-તરંગો,
 લાગીરથીને જળ ભાત પાડે !
 કહી, રચી મૈક્રિતક-માળશી એ,
 ઝળાંવળાં નીલમ, મધ્ય મેલી !
 ને ક્યાંક, રવેતાંબુજ માલિકામાં
 નિલાખજ ગૂંથ્યાં જ્યમ હોય મધ્ય ! ૫૪
 હારે, કહી, માનસહંસ કેરી,
 કૈ નીલહંસો ટપકયા ચથૈવ;
 ને ક્યાંક, શ્યામાગરુપત્ર મૂકી,
 તૂ ભૂષિતા, ચન્દન લેપ-લીંપી.

૫૫

કહી, પ્રભા ચન્દ્ર તણી ચથૈવ
 છાયા થકી કાખરચીતરી-શી;
 ને ક્યાંક, શુભ્રા ઋતુ શારદામાં,
 અભ્રાન્તરે વ્યોમ થયા કળાય. ૫૬
 અને કહી, શ્યામ ફણીન્દ્રશોભી,
 ભસ્માંગરાગા ભવમૂર્તિ જેવી, ૫૭

(સર્ગ ૧૪)

સીતાત્યાગ

ચરિત્ર શુદ્ધે, વચન પ્રવીણે,
 એ શેષ હસ્યે, ચર મદ્રને ત્યાં,
 પૂછ્યું અરિશ્લેષ-અશેષકારે :
 શી કિંવદન્તી નિજવૃત્ત અંગે ?

૩૧

સભાર પૂછ્યે, ચર આમ બોલ્યો :
 ‘પૌરો પ્રશંસે તમ વૃત્ત બાધુ’—
 ન માત્ર લંકાભવને વસેલી
 દેવી તાણું, હે નૃપતે, ચરિત્ર.’ ૩૨

ભાર્યાપવાદે નવ સહ્ય એવી
 કુકીર્તિના ઉઝ પ્રહારથી આ,
 તપેલ લોહું, ઘણથી ચથેવ,
 વિદીર્ણ હૈયું સિયનાથ કેરું. ૩૩
 શે આત્મનિન્દા કથની ઉવેણું ?
 જાયા અદોષા કચમ વા તશું હું ?
 એ મધ્ય એકેક્ય અગ્રાહ્ય માર્ગે,
 એતું ચડયું ચિત્ત દ્વિધા હિલોળે. ૩૪
 ન અન્યથા દોષ નિવાર્ય માની,
 ધોવા ચઢું એ સિયને તજને :
 યશોધનોને યશ જે વિશેષ-
 સ્વદેહથી તો સુખ શું વિસાત. ૩૫
 લેળા કર્યા બ્રાત, હત-પ્રભે,
 જે લાળી હત શ્રીસુખ હર્ષ હાર્યા :
 સૌને કથા આત્મકલંક કેરી
 કહી, પછી આમ વઘા શ્રીરામ : ૩૬
 ‘જે સૂર્યન્તયો, ચરિતે વિશુદ્ધ,
 એ રાજવીના વરવંશ માથે
 સહેવું અરે, લાંછન હું થકી આ,
 આદર્શ સ્વરથે, જયમ શીકરોથી. ૩૭
 પયસ્તરંગે જયમ તૈલખિન્દુ,
 જનો મહીં એ બહુરૂપ ધારે :
 ચહું ન એ દોષ અપૂર્વ સહેવા,
 સહે ન હસ્તી જયમ બન્ધથંભ. ૩૮
 છે જનકીમાં પ્રસવ-પ્રતીક્ષા :
 કલંક-લોપાર્થ સ્પૃહા તજને,

તજશ વૈદેહસુતા, યથા મેં
 તજેલ પૃથ્વી, પિતુના, કહ્યાંથી. ૩૯
 નિષ્પાપ છે એ - મુજને પ્રતીતિ,
 લોકાપવાદે બહુમાન તો યે :
 છાયા ધરાની જ, કલંકે માન્યું,
 જગજ્જનોએ વિમળા શશીનું. ૪૦
 જે વીર કર્મે દશશીર્ષ માર્યો-
 ન વ્યર્થ તે : વૈર-શમાર્થ એ તો :
 પદે સ્પૃશ્યો પદ્મગ કુદ્ધ કંખે-
 તે શું કહી શોભિત કામનાથી ? ૪૧
 સંકલ્પ આ, થૈ કરુણાર્દ્ર હું પે,
 હે બન્ધુઓ, ના પ્રતિકારશો, જે
 કલંકના કંટકથી વિમુક્ત,
 હું પ્રાણ ધારું ચિર-એ ચહો તો.’ ૪૨
 એવો કહ્યો નિશ્ચય ફૂર ઉઝ,
 રામે યદા ભૂસિસુતા પરત્વે,
 ન બન્ધુ કોઈ, અવધેશને એ,
 શક્યો નિપેધી અથવા સમર્થ. ૪૩
 ત્રિલોકમાં ખ્યાત નૃપેશ્વરે એ,
 કહ્યાગરા લક્ષ્મણ-શું વિલોકી,
 કહી ‘લલા બાન્ધવ !’ એહને જ
 આજ્ઞા કરી સત્યવ્રતે પૃથ્વ લે. ૪૪
 આશાવતી એ તવ બ્રાતૃભયા,
 તપોવનાર્થે સ્પૃહયાહું છે જ :

તો એ મિથે તું પ્રિય જનકીને,
 વાદ્મીકિ પાસે, સ્થમાં લઈ જા. ૪૫
 વેણે પિતાના, અસ્થિત કયો ઘા,
 એ ભાગવે માત પરે - સુણેલું :
 તેથી ગ્રહો અગ્રજનો નિયોગ :
 ન શોચ છાજે શુક્રાસને કૈં. ૪૬
 પછી રથે સ્વસ્થ તુરંગ ભેડી,
 સુમંત્રને રાશ દઈ હયોની,
 વાધ્યો વને લક્ષ્મણ દૈ સતીને,
 રાજ થયેલી, ગમતું સુણીને. ૪૭
 લઈ જવાનાં સ્થલ રમ્ય શું એ,
 રાજે 'કરે એ પ્રિય, કાન્ત,' માની :
 ન જાણતી, કદપતરુત્વ છાંડી,
 ધાર્યું હતું ખડગતરુત્વ એણે. ૪૮
 જે લક્ષ્મણે વ્યક્ત કર્યું ન ગૃહ,
 ભાગ્યું સ્ફુરતાં દગ દક્ષિણે તે-
 અસહ્ય એવું દુષ્પદેણુ ભાવી,
 પુનઃ ન-ભાવી પ્રિયદર્શનેથી. ૪૯
 એ દુર્નિર્મિતો પ્રલબ્ધા વિષાદે,
 સીતા તણું સ્થાન થયું મુખાખજ :
 પ્રારથ્યું સતીએ નિજ અંતરે ત્યાં,
 'ખમ્મા, સખન્ધુ પ્રિય રાજવીને !' ૫૦
 સૌમિત્ર શોચે, નિજ બ્રાતૃવેણે,
 સાધવી સતીને તજવા વને જ્યાં,
 સામે ઉછાળી કરશા તરંગો,
 ગંગા, શકે, લક્ષ્મણને નિરોધે. ૫૧

સુમંત્ર-રોકચા રથથી ઉતારી,
 નદી કિનારે નિજ બ્રાતૃબચા !
 ગંગા કરી પાર, નિષાદનાવે,
 સાથે પ્રતિજ્ઞા, અચલ પ્રતિજ્ઞે. ૫૨
 પછી વિચારી, ક્યમ બોલવું તે,
 યત્ને કરી લક્ષ્મણ અશ્રુરોધ,
 આજ્ઞા વદ્યો, પાર્થિવની કઠોર,
 વર્ધે યથા મેઘ, શિલા, વિનાશી. ૫૩
 વિપત્તિ-વાતે, અભિધાત પામ્યે,
 ખરી જતાં ભૂષણુપુષ્પ જેનાં,
 પડી લતાશી, સહસા સતી એ,
 સ્વજન્મદાત્રી પૃથિવી-ઉછંગે. ૫૪
 ઇક્ષ્વાકુવંશે પ્રભવેલ ભર્તા,
 તજે અકસ્માત્ ક્યમ આર્યવૃત્ત ?
 શંકા ધરી એ, જનની ધરાએ,
 પ્રવેશ ત્યારે નવ દીધ એને. ૫૫
 અચેત એણે નવ દુઃખ જાણ્યું,
 સચેત થાતાં ઉર પ્રજવળ્યું એ :
 દીધું પુનઃ ચેતન, દેવરે જે,
 મૂર્છા થકી એ અધિકું અસહ્ય. ૫૬
 ન વાંક ભાખ્યો, નિજ ભર્તૃ કેરો,
 ત્યજી ભલે વાંક વિના કશાય :
 સદાય દુઃખાર્ત સ્વભતને જ
 નિન્દી, ગણી પાતકિની, સતીએ. ૫૭

ધૈર્યે ધરી દેવર લક્ષ્મણે ને
 વાલ્મીકિને આશ્રમમાર્ગ ચીંધ્યો;
 ‘ભતૃનિદેશે કૃત કૌર્ય કેરી,
 દેજે ક્ષમા, દેવિ !’ કહી નચ્યો એ. ૫૮
 એને ઊઠાડી સિય આમ બાલી :
 ‘પ્રસન્ન છું, સૌમ્ય, સુધીર્ઘજીવ !
 જાણું તને, રામ તણા અધીન,
 યથૈવ લક્ષ્મીશ, શચીશ કેરા.’ ૫૯
 ‘શશ્રૂજનોને, કમ જાળવીને,
 પ્રણામ મારા ચરણે ધરીને,
 કહેજે, સદાથે શિવ ચિન્તવે એ,
 હું’મા રહ્યા રાઘવઅંશ કેરું.’ ૬૦
 ‘મારે કહે, એ નૃપને કહેજે :
 સક્ષમ થૈ અગ્નિ વિશુદ્ધ તો થે,
 લોકાપવાદે મમ ત્યાગ કોષો,
 એમાં રહી શું કુલકીર્તિશોભા ? ૬૧
 કલ્યાણકામી, અથવા તમારો,
 ન શકવાયોગ્ય, યથેચ્છચાર :

નૃપાલ, વર્ણાશ્રમ રક્ષણાર્થ - એ ધર્મ, રાજર્ષિ મનુપ્રણીત:
 તેથી, ત્યજી આમ છતાં તમારે, મને તપસ્વી ન્યમ લેખવાની.’ ૬૭

□

મારાં જ જન્માન્તર પાતકોનો
 વિપાક એ વજ્ર સમો અસહ્ય. ૬૨
 સંપ્રાપ્ત વાં શ્રી અળગી કરીને,
 અરણ્ય સેવ્યાં, મમસંગ પૂર્વે :
 સ્વસ્થાન પામી અવ એ સુરુષ્ટા,
 સહે ન મારો તમ વેશમવાસ. ૬૩
 દૈત્યે દમ્યા તાપસની સતીની
 થઈ શરણ્યા તવ સત્કૃપાથી,
 બનીશ હાવાં શરણાર્થિની શે ?—
 જગે તમારો જયકાર તો થે ૬૪
 વૃથા, વિયોગે તમ આ સદાના,
 ઘોળ્યું કરું જીવિત આ ઘણુંય,
 ન હોત હું’માં તમ તોજ આ જો-
 જે રક્ષવાનો મમધર્મ માનું. ૬૫
 પ્રસૂતિથી મુક્ત થયાં પછી હું,
 અર્કે દર્શ દૃષ્ટિ, તપો તપીશ,
 જેથી ભવિષ્યે જનનાન્તરે ય,
 તમે જ હો નાથ, વિના વિયોગે. ૬૬

‘કિરાતાજી’ન’માંથી / રાજેન્દ્ર શાહ

(ઈન્દ્રનું મુનિરૂપે અર્જુન પાસે આવવું)
 વૃદ્ધ કો મુનિના રૂપે, પ્રવાસે દીર્ઘ માર્ગના
 કલાન્તશા ઇન્દ્રને દીકા, અર્જુને નિજ સન્મુખ
 (સર્ગ ૧૧-૨)
 પ્રવેતકેશી જટા કેરા ફેલાયેલા સમૂહથી
 સોહતા ચંદ્રરશ્મિ એ યુક્ત દિનાવસાનશા.
 (સર્ગ ૧૧-૩)

ભવાં પાંડુર આચ્છાદે નેત્ર બન્ને ખૂણાસહ
 તે દીસે ઓસથી મ્હાન પક્ષે છાયા તળાવશા.
 (સર્ગ ૧૧-૪)
 જીર્ણ, ભારજૂકયાં અંગે યષ્ટિને અવલંબન :
 હુંદાળાને મળે જેવો સહારો ગૃહિણી તણો.
 (સર્ગ ૧૧-૫)
 છઠ્ઠરૂપ ધર્મુ તો યે તેજથી નિજ ઓપતા
 અખની આડમાં છત્ર સૂર્યશા લોકવ્યાપક.
 (સર્ગ ૧૧-૬)

(ઈન્દ્રનો અર્જુનને ઉપદેશ)
 યુદ્ધવાંછું સમું શાને તમે વર્મ ધરેલ છે ?
 વશ એક તપસ્વીનું વટકલ મુગચર્મ વા.
 (સર્ગ ૧૧-૧૫)
 મુક્તિના અભિલાષીને સ્પૃહા ના કૈં શરીરની,
 દ્રોહ નહૈ કો’થી તો શાને ભીમચાપ તુણીર આ ?
 (સર્ગ ૧૧-૧૬)
 ખડ્ગ આ મૃત્યુની બીજી ભુજ જેવું ભયાવહ,
 તે કરે ના મુમુક્ષુની શાન્તિ કેરું સમર્થન.
 (સર્ગ ૧૧-૧૭)

નિઃશ્રયસ ક્રિયાને જે મૂઠ હિંસાર્થ આચરે,
 તે કરે, જે હરે પ્યાસ તે નિર્મલ જલ પંકિલ.
 (સર્ગ ૧૧-૧૯)
 રણોત્સાહ ત્યજો, વ્યર્થ ના કરો તપને તવ;
 મોક્ષને સાધવા અર્થે શાન્ત હો, હે તપોધન.
 (સર્ગ ૧૧-૩૧)

(અર્જુનનો ઇન્દ્રને પ્રત્યુત્તર)

ક્ષત્રિય, પાંડુનો પુત્ર હું છું પાર્થ ધનંજય;
 જ્યેષ્ઠ બંધુની આજ્ઞાએ સ્થિત વૈરી જ્યેષ્ઠકુ.
 (સર્ગ ૧૧-૪૫)

કામના અધિધવીચીશા ચંચલ દ્રવ્યની નહીં;
 અનિત્ય અશનીત્રસ્ત નહીં, ના મોક્ષ એપણા.
 (સર્ગ ૧૧-૬૬)

શત્રુ ઉચ્છેદીને, વંશ લક્ષ્મીને ઉધ્ધર્યા વિના
 જય પ્રાપ્તિ મહીં મોક્ષ ગણું હું અંતરાય શો.
 (સર્ગ ૧૧-૭૦)

વૈરી-જય વિના જેનો શમે કોધ, કહો તમે,
 પુરુષપદ્ધતી વાચ્ય કરો તે ? હે તપોધન !
 (સર્ગ ૧૧-૭૧)

વાયુથી મેઘશો નષ્ટ થાઉં વા શૈલ શૂંગળે,
 આરાધી અથવા ઇન્દ્ર ફેડું અચશ-કંટક.
 (સર્ગ ૧૧-૭૯)

‘શિશુપાલવધ’માંથી / જ્યન્ત પાઠક

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પથ્યમિચ્છતા ।
સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્નાતૌ વત્સ્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥
વધતા શત્રુ-વ્યાધિની ઉપેક્ષા ના કરી ઘટે
સ્વહિત સાધકે, એઉ નીતિજ્ઞો સરખા કહે.
(સર્ગ-૨, શ્લોક-૧૦)

વિધાય વૈરં સામયે^૯ નરોઢરૌ ય ઉદાસ્તે ।

પ્રક્ષિપ્યોર્દાવિષં કક્ષે શેરતે તેઢમિમાસ્તમ્ ॥

સરોપ શત્રુથી ખાંધી વેર જે રૂઢે ઉઢાસ તે

ઘાસમાં તણુખો નાખી સૂએ છે વાથુની દિશે.

(સર્ગ-૨, શ્લોક-૪૨)

નાલમ્બતે દૈષ્ટિકતાં ન નિષીદતિ પૌરુષે ।

શબ્દાથૌ^૯ સત્કવિરિવ દ્રવ્ય વિદ્વાનપેક્ષતે ॥

વિદ્વાનો ના ભજે માત્ર દૈવ કે પુરુષાર્થને

ભજે એ એઉને, જેમ સત્કવિ શબ્દ-અર્થને.

(સર્ગ-૨, શ્લોક-૮૬)

બૃહત્સહાયઃ કાર્યાન્તં ક્ષોહીયાનપિ ગચ્છતિ ।

સંભૂયામ્મોષિમમ્બેતિ મહાનદ્યા નગાપગા ॥

મોટાના સાથમાં સાધે નાના યે નિજ કાળને

મહાનદે ભળી જેમ ઝરો પામે સમુદ્રને.

(સર્ગ-૨, શ્લોક-૧૦૦)

દૃષ્ટોડપિ શૈલઃ સ મુહુરુરારેસ્પર્વદ્વિસ્મયમાતતાન ।

ક્ષણે ક્ષણે યત્રવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ ॥

જે શૈલ દીઠેલ પુરા મુરારિએ

લાગે નવો-આજ દીઠે ન બાણે !

ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા ધરે છે

તે રૂપ સાચી રમણીયતાનું.

(સર્ગ-૪, શ્લોક-૧૭)

ઉદયતિ વિતતોર્ધ્વરશ્મિરજ્વાવહિમ

રુચૌ હિમધામ્નિ યાતિ વાસ્તમ્ ।

વહતિ ગિરિરયં વિલમ્બિવણ્ટા

દ્રવ્ય પરિવારિત વારણેન્દ્રલીલામ્ ॥

ઊઘે જતાં વિસ્તરી રજ્જુઓ સમાં

દૌ રશ્મિઓ સૂર્ય ઊગી રહ્યો છે;

ને રજ્જુઓ વિસ્તરતાં ઊઘે સમાં

દૌ રશ્મિ અસ્તાચ્ચલે ધન્દુ બળ્ય છે;

એ ઘન બને પડખે જૂલંતથી

ગજેન્દ્ર શોભે ત્યમ શોભતો ગિરિ.

(સર્ગ-૪, શ્લોક-૨૦)

સુંદરીનું વિશેષક / શુચિતા દિવેદિયા

પરસ્પરને નિહાળવામાં આતુર નયનો
 ગોઠડી માંડવામાં તલીન હૃદયો
 આલિંગન અપીને અંગલેપ મિટાવતાં શરીરો
 એમ એકમેકની ચાહનામાં રતયુગલ,
 પહોડ પરના ઝરણામાં કીડા કરતું
 રનેહમાં ફૂંચેલું કિન્નર યુગ્મ સમું
 રૂપ અને શ્રીમાં એકબીજાને ટપતું.
 એકબીજાનો અતુરાગ વધારતું
 રતિરમણ કરતું, થાકતું, વિનોદ કરતું ને
 લીલા આચરતાં વળી મત્ત બનતું.
 આભૂષણોનું સુંદરી તો આભરણ
 પણ તેની સેવા કરવાની
 ને નહીં કે સમજાવવાની
 (સુંદરતામાં તો ક્યાં કમી હતી ?)
 ઇચ્છા કરીને નન્દે પ્રિયા સજાવવા માડી.
 સુંદરીએ દર્પણ દઈ પ્રિયને
 કહ્યું 'જરા ધરી રાખોને !
 કરી લઉં મારા ચહેરાનું વિશેષક.'
 પ્રિયને નિહાળતી સુંદરીએ
 રચી સ્વચહેરે પ્રિય સમી મૂછઢાલી
 ને નન્દે ઉચ્છ્વાસ નાખી

કરી સપાટી દર્પણથી ઝાંખી,
 પ્રિયની શઠલલિત ચેષ્ટાથી
 મનમાં તો સુંદરી મલકાઈ
 પણ ઝૂકતી ચઢાવી
 પ્રિય પર કુપિત થઈ.
 કર્ણોત્તાલ ખેંચી કર્યો પ્રહાર
 અર્ધી આંખ મીંચી ઊભેલા નન્દના ખભાને
 ને તેના ચહેરે કર્યો લપેડા.
 નૂપુરોથી રણકતી, નખપ્રભાથી દમકતી
 ચરણકમળની અંશુલિઓમાં
 નન્દે ભયથી શિર ઝુકાવ્યું.
 ને શોભી ઊઠ્યો સુવર્ણવેદી પર
 પુષ્પભારે, પવનવેગે ઝૂકેલા
 નાગવૃક્ષ સમો તે
 નન્દ, પુષ્પ ધારતા મસ્તકે
 ને સુંદરી ઝૂકી, ઝૂલ્યો હાર સ્તનયુગ્મ પર
 ને કુંડળો ત્રાંસાં થયાં
 ને સાદ્યો બાહુમાં પ્રિયને,
 'કેવા થઈ ગયા?' કહેતી ખડખડાટ હસી પડી.

(સુકત લાવાનુવાદ - 'સૌન્દર્યનન્દ', સર્ગ ૪ : ૬-૧૬)

A NEW CONCEPT IN CORPORATE GROWTH

PHARMACEUTICALS
FINE CHEMICALS
VETERINARY
PHARMACEUTICAL MACHINERY
AUTOMOBILES
ELECTRONICS
CONSULTANCY

INDIA'S 6TH LEADING PHARMACEUTICAL
COMPANY AND GROWING

સિન્થેટિક્સ એન્ડ લુથ્રીકન્ટ્સ

૫૬, સ્વસ્તિક સોસાયટી, જુહુ સ્કીમ
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રાફાઇટ અને ગ્રીસના ઉત્પાદક
ટે. નં. ૫૭૭૮૯૯ ટેલિગ્રામ : ટ્રસ્ટી, બોમ્બે

COLLOIDS & DISPERSIONS

120 Commerce House
Meadows Street
Bombay - 400 023

Mfrs. of
COLLOIDAL GRAPHITE IN OIL AND WASER

Tel. 273276

Telegram : Trustee
Bombay

સંસ્કૃત સેવા સમિતિનાં સારાં અને સસ્તાં પ્રકાશનો

૧. રામાયણ અષોધ્યાકાંડ (અધ્યાય ૬ થી ૧૨) : ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી (ખીજી આવૃત્તિ)	૧૦.૦૦
૨. મૃત્યુર્જિકા-એક અધ્યયન : પ્રા. વિજય પંડયા	૧૨.૦૦
૩. કુમારસંભવ (સર્ગ ૧ થી ૫) : ડૉ. ગૌતમ પટેલ	૮.૦૦
૪. કાદંબરી (મહાશ્વેતાવૃત્તાંત) : પ્રા. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી, ડૉ. ગૌતમ પટેલ	૧૦.૦૦
૫. સૌંદર્યનંદ સર્ગ-૪ (ખીજી આવૃત્તિ) : પ્રા. વિનોદ મહેતા, પ્રા. વિનોદ પરમાર	૬.૦૦
૬. પ્રાસતાવિક વિલાસ (ખીજી આવૃત્તિ) આચાર્ય નટવરલાલ યાજ્ઞિક, પ્રા. વિનોદ મહેતા	૬.૦૦
૭. રઘુવંશમ (સર્ગ-૧૪, અંગ્રેજી) : ડૉ. ગૌતમ પટેલ, ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી	૨.૫૦
૮. ઋગ્વેદ મંડલ-૪	૧૦.૦૦
૯. મહાકવિ કાલિદાસ (નિબંધ) : ડૉ. ગૌતમ પટેલ	૧૫.૦૦
૧૦. Kalidasa-A study, G. C. Jhala	ડિલકસ ૫૦.૦૦ સાદી ૩૦.૦૦
૧૧. દશકુમારચરિત (ઉચ્છ્વાસ-૬) : ડૉ. ગૌતમ પટેલ, પ્રા. વિજય પંડયા	૮.૦૦
૧૨. નીતિશતક : આચાર્ય કપિલરાય દવે, પ્રા. નીરાબહેન ભટ્ટ	૧૦.૦૦
૧૩. રઘુવંશ-એક અધ્યયન (સર્ગ ૧ થી ૬) ડૉ. ગૌતમ પટેલ, પ્રા. વિનોદ મહેતા	૬.૦૦
૧૪. પંચતંત્ર (મિત્રભેદ) : પ્રા. જિતેન્દ્ર દેસાઈ	૬.૦૦
૧૫. ઉત્તરરામચરિત-એક અધ્યયન : ડૉ. રમેશ ખેડાઈ	૮.૦૦
૧૬. ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ : ડૉ. ગૌતમ પટેલ	૫.૦૦
૧૭. હર્ષચરિત (૧-૨) : ડૉ. ગૌતમ પટેલ, પ્રા. જિતેન્દ્ર દેસાઈ, ડૉ. દયરથ વેદિયા	

સંસ્કૃત સેવા સમિતિ

ઝોન-૪, ૬૭/૫૨૧. શાસ્ત્રીનગર

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

With Best Compliments From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate,
Bombay - 400 038

Phone : 267215

Gram :

Jewelberin Bombay

Manufacturers of quality synthetic sapphire and ruby jewel bearings for meter,
instruments and watches.

With Best Compliments From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers & Box Manufacturers

32, Police Court Lane, Fort

BOMBAY - 400 031

Phone : 260544

प्रतिपाद : नवम्बर-डिसेम्बर, १९८३ [२४५]

With Best Compliments From

POLYWEAVE

32, Kala Bhavan, 3, Mathew Road,

Bombay - 400 004

Phone : 350 118 & 359 867

With Best Compliments From

JAGADHIR DESAI & CO.

Rustom Sidhwa Marg,
Bombay - 400 001

કવિયોદ્ધ : નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, ૧૯૮૩ [૨૪૭]

AMI CHEMICALS

AMERICAN CHEMICALS

Manufacturers of dyes, intermediates and chemicals

Manufacturers of dyes, intermediates and chemicals

Address :
C-1/196, Phase II.
G. I. D. C.
Industrial Estate
VATVA - 382. 445.
(Dist. Ahmedabad)

IFFCO

Indian Farmers Fertiliser Co-operative Ltd.

KANDLA

- ☆ A Pride of the Co-operative Sector. IFFCO is owned by 40 million Farmers through more than 28000 Co-operatives Societies 22 States.
- ☆ IFFCO has 3 operating units located at Kandla and Kalol in Gujarat and at Phulpur in U. P.
- ☆ Kandla Unit manufactures NPK and DAP fertilisers. Kalol and Phulpur Units produce Ammonia & Urea.
- ☆ Our products are manufactured for our Owners' use, throughout the country to suit various types of soils and a variety of crops.
- ☆ At Kandla we have achieved all time high records in production and despatches in the productivity year of 1982. We are contributing 26% of our Country's total production of NPK, DAP Fertilisers.
- ☆ We have won Fertiliser Association of India's 1st Award for Best Production Performance for three consecutive years in 1980, 1981 & 1982.
- ☆ In November 1982, Kandla Unit achieved the highest monthly production of 91,200 MT of NPK/DAP fertilisers.
- ☆ Kandla Unit has crossed total production of 4 million metric tonnes of NPK/DAP on 30th November, 1982.
- ☆ Popularising improved agricultural technology with main thrust on balanced and optimum use of Fertiliser through qualified field force spread throughout the country

The Farmers' Own, Fertiliser Producer
Indian Farmers Fertiliser Co-operative Limited
one of the CO-OP AGRO GROUP members

જયવદન તકતાવાલા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ, સુ'બઈ
નવાં પ્રકાશનો

સંકલિત કવિતા

રાજેન્દ્ર શાહનાં 'ધ્વનિ' (૧૯૫૧)થી 'દ્વા સુપર્ણા' (૧૯૮૩) સુધીના કુલ ૧૬ કાવ્યસંગ્રહોનાં બધાં જ કાવ્યો એક ગ્રંથમાં. ડેમી સાઈઝ, પાકું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૧૦૮૨

કિંમત રૂ. ૬૦

રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ

રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશેના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ. ડેમી સાઈઝ, પાકું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૨૩૯

કિંમત રૂ. ૩૦

રાજેન્દ્ર શાહના નવા કાવ્યસંગ્રહો

ડેમી સાઈઝ, કાચું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ

કિંજલિકની-પૃષ્ઠ ૬૪, રૂ. ૧૦

વિભાવન -પૃષ્ઠ ૯૬, રૂ. ૧૫

દ્વા સુપર્ણા-પૃષ્ઠ ૭૬, રૂ. ૧૨

ખાસ લાભ

'સંકલિત કવિતા' દસ કે એથી વધુ નકલ ખરીદનારને નકલદીઠ રૂ. ૭૫માં મળશે.

'રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ' દસ કે એથી વધુ નકલ ખરીદનારને નકલદીઠ રૂ. ૨૫માં મળશે.

ટપાલથી મેળવનારને ટપાલખર્ચ આપવાનો રહેશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન : (૧) કુમાર કાર્યાલય, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ-૧.

(૨) એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,
સુ'બઈ-૪૦૦ ૦૦૨

કવિત્વોક

ગુજરાતી કવિતાનું નકલુપત્ર

સંસ્થાપક

રત્નચંદ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

શિશિર

૨૦૪૦

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪ સપ્તાંગ અંક ૧૫૭ દ્વિત્વ અંક ૮૫

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઝકતુપત્ર • શિશિર • ૨૦૪૦ • સળગ અંક ૧૫૭ • દિવ્વ અંક ૮૫

કાવ્યો

ખુદ્યાં ક્ષિતિજનાં દાર	૧૦ રનેહરશ્મિ
વિજયનગર	૧૧ યજ્ઞેશ દવે
ત્રણ રથળ ગઝલ	૧૪ હર્ષદ ચંદ્રારણ્ય
ચાર ગઝલ	૧૫ અશોકપુરી ગોસ્વામી
મેઢની ને મેળા	૧૬ ધીરન્દ્ર મહેતા
મારો એક ઘટનાક્રીય છુટકારો	૧૬ મધુકાન્ત કર્ણિપત
મેઘધનુષને બાંધો	૧૬ હેમેન શાહ
વાંઝણી હતી	૧૬ મહેન્દ્ર જોશી
આ	૧૭ લલિત ત્રિવેદી
એક Illusion	૧૭ હરિહર જોશી
પવન	૧૭ દિલીપ જોશી
સમય	૧૭ દિલીપ જોશી
ફૂગ	૧૮ બારીન મહેતા
પુનઃ	૨૦ ગચ્છતિ ભટ્ટ
ગાડીઓ	૨૦ મકેત ઓઝા
ભીનો દિવસ	૨૧ પ્રાસન્નેય
વાર	૨૧ જગદીશ વ્યાસ
પૃથ્વીભણી વાતસલ્ય	૨૨ ઉશનસ
ડુમે નામનો શપ્સ	૨૨ રસજીક અગ્રાવત
સૌરાવના દિવસો	૨૩ સુશીલા ઝવેરી
ગે ગઝલ	૨૩ હનીફ સાહિબ
અનુવાદ	
બલાકા	૨૪ રાજેન્દ્ર શાહ
ગદ્ય	
કવિતાકલા	૩ ઉશનસ
જગસ જોયસની કવિતા	૪ પ્રવીણ દરજ
અવલોકન	
સેંકડો ઝખડી રહેલા પંથ	૨૮ ચોસેફ મેકવાન

તંત્રી ધીરુ પરીખ

કવિલોકનું આજીવન

લવાજમ રૂ. ૨૦૦ છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫ છે.

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ નિરંજન ભગત

૮ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની ૭ ઝકતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે. ૮ દેશમાં વાર્ષિક રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૫૫ થા પા. ડા.પ અમેરિકામાં રૂ. ૭૦ થા ડો. ૮; ૮ લવાજમ મોકલવાનાં રથળ : (૧) C/O કુમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ-૧ (૨) વિજય સ્ટોસ ૬૨, કલ્યાણલવન, રિસીફોડ અમદાવાદ-૧, ચા. સ્ટેશનરોડ, આણંદ. (૩) ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ-૨ (૪) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ રોડ, પાદશાહની થેળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૫
આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તંત્રી સાથેના પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

'લાવણ્ય', વિજયપાક, નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

મુદ્રણસ્થાન

ભગવતી પ્રિન્ટર્સ, નવા વાડજ અમદાવાદ-૧૩

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૩નો

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક

‘કવિલોક’નો આ પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ની આખરે પ્રકટ થવાનો હતો. પરંતુ એના દળદાર કદને કારણે મુદ્રણમાં વધુ સમય ગયો હોવાથી હવે એ અંક માર્ચ ૧૯૮૪ના અંતમાં પ્રકટ થશે. ૧૯૮૩ના કવિલોકના ગ્રાહકોને તે તેમના નિયત લવાજમમાં જ મળશે.

પંચમહાકાવ્ય

પ્રસ્તુત વિશેષાંકની સંઘળી સામગ્રી ‘પંચમહાકાવ્ય’ એ શીર્ષકથી મર્યાદિત સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પણ તરત જ પ્રકટ થશે. ભારે કાગળ, પાકું પૂંકું અને આકર્ષક અમેરિકન બંધાઈના આ અમૂલ્ય ગ્રંથની કિંમત આજના બજાર ભાવે રૂ. ૬૦ જેટલી થાય, તે માત્ર રૂ. ૩૦માં જ મળી શકશે, આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં રૂપિયા ૩૦ + રજિ. છુક પો.ના રૂ. ૪ નો M. O. નીચેના સરનામે કરી આપની નકલ મેળવી લેશો:

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક, ‘લાવણ્ય’, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

નવું લવાજમ

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ના અંક સાથે પૂરું થાય છે તેમને ૧૯૮૮ના વર્ષનું નવું લવાજમ રૂપિયા પચીસ સત્તરે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક દ્રષ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'નો આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના પ્રથમ બે કાવ્યસંગ્રહો માર્ચ ૧૯૮૪ની આખરે પ્રકટ થશે.

૧. પરંતુ

વિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ ૪૮ પૃષ્ઠોનો હશે. નેચરલ શેષકના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત રહેશે. પરંતુ 'કવિલોક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ ઉમેરીને મોકલી, આ લાભ સવેળા મેળવી લેશો.

કવિલોકનાં અન્ય પ્રકાશનો

૧. સાત મહાકાવ્યો (વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખોનો સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪ + રજિ. છુ. પો.ના રૂ. ૪
૨. પ્રસંગસંપત્તિ : રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫
૩. આગિયા : ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫
૪. અંગપચીસી : ધીરુ પરીખનો છંપાસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૮
૫. નિરુદ્દેશે : રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન, મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦

કવિલોકના ગ્રાહકે ૧૫% કાપીને રકમ નીચેના સરનામે મોકલવી:

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક, લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

શિશિર વિ. સં. ૨૦૪૦

કવિતોક

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૪

[ૐ વાઙમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનોમે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવીર્આવીર્મ પુધિ]

૧૬૮૬૧

કવિતાકલા

હું ઇચ્છું છું કે કવિતાકલા જીવન સમરતનો સ્વીકાર કરીને ચાલે. શુદ્ધ કે સાબી થવા જતાં તે જીવનને જ યોઈ ખેસે એવો ભય છે. કલાકૃતિ એક 'સાહિત્ય' છે એટલે કે સર્વતોમ્ભ સહિતત્વ છે. એક ટોટાસિટી છે. એમાંથી કશાયની બાઝાકી કે 'સાહિત્ય' બાહ્ય બે ઉપજવે તે તેને પામવા માટે આત્મતંત્રની સમગ્રતા બે પ્રયોજવી પડે. આ એક ઉત્તમ સર્વ કાળનો આદર્શ છે.

સાહિત્ય નામને યોગ્ય કવિતામાં-કાવ્યકૃતિમાં શબ્દ અને અર્થનું, લયનું અદ્વૈત જેવું સાહિત્ય હોય, સર્જક-સાવકનું સાહિત્ય હોય, સામાન્ય અને વિશેષનું સાહિત્ય હોય, વિષય ને વિષયાતીતનું સાહિત્ય હોય, ઇન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયાતીતનું સાહિત્ય હોય. અને આ બધાનો સજીવ organic પિંડ બંધાયેલો હોય, રસાયણ થયું હોય તે તે આખી કૃતિ બે અપૂર્યકરણીય રીતે સ્વાયત સમસ્ત એકમ હોય જેનો ક્વેળ અર્થ કાઢવા બંધાયેલો તે આખા ભાષાતંત્રના તંતુ ખેંચાતા આવે, એક ખીન્નમાં ગૂંથાયેલાં લટિયાં ખેંચાતાં આવે. ક્ષીક સંકુલ અપૂર્યકરણીય ને નામ પાડી ના શકાય એવી રસાનુબૂતિમાં વિસારી શકાય, ઓગળી શકાય. હર કૃતિના સૌંદર્યબોધથી હતા તેથી વધુ દાક્ષિત-શિક્ષિત થઈ એ. કશો અર્થ પામ્યા એમ નહીં, પણ કશોક ચેતોવિસ્તાર પામ્યાનો વિસ્તરવાનો...જીવનની બાંટી-કાંચી ને પહેળી સમજમાં વિસ્તરવાનો અનુભવ આનંદ થાય તે કાવ્ય પામ્યાની છંદ પરિસ્થિતિ છે. આ સર્વતોમ્ભ 'સહિતત્વ' સાહિત્ય તૃટયાથી બે 'રક્તિત્વ' સાહિત્ય બિપજ્યું છે તેથી બે પ્રશ્નો તથા રસઅગવડો બીની થઈ છે.

કેશનસુ

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૩૨મા અધિવેશન વખતે આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.)

જેમ્સ જેયૂસની કવિતા

પ્રવીણ દરજી

જેમ્સ જેયૂસ આપણી, વીસમી સદીની, એક

ઉત્તમ સર્જકપ્રતિભા છે. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૨માં, આયર્લેન્ડ જેવા, ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ સાવ નાના જણાતા પ્રદેશના, ડબ્લિન શહેરમાં જન્મેલા જેયૂસ પાછળથી તો યુરોપ ખંડની અને વિશ્વની પણ એક મોટી સાહિત્યિક ઘટના બની રહે છે. ૧૯૦૨માં બી. એ. થયા પછી વૈદકશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે તે પેરિસ પહોંચી જાય છે. પણ માતાની ગંભીર માંદગીને કારણે વળી તેમને વતન પાછા આવવું પડે છે. વયગાળામાં શિક્ષક તરીકેની નોકરી કરી લઈ ૧૯૦૪માં નોરા બાર્નેક્લના હાંકણા સથવારે તે યુરોપ તરફ પ્રયાણ કરે છે. ઠીક ઠીક સમય વીત્યા પછી આ નોરા અને જેયૂસ બંને લગ્નગ્રંથિથી નેડાય છે. પ્રારંભના દિવસોમાં શિક્ષણકાર્ય કરી પેટિયું રળનારા જેયૂસને પોતાનાં પુસ્તકો માટે આર્થિક પ્રથ સતાવનારા બની રહે છે. પોલ, રોમ ટ્રિસ્ટ્રી, અયુરિય, પેરિસ એમ ભ્રમણ કરતાં કરતાં એ ‘ડબ્લિનર્સ’, ‘એ પોર્ટ્રેઈટ ઓફ ધ આર્ટિસ્ટર એન્ડ એ યંગ મેન’, ‘એક્સપ્રેસ’ અને ‘યૂ લિસીસ’ પૂરાં કરે છે, માત્ર ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે! કુ. હેરીએટ વેવર જેવી સમૃદ્ધ એ જીજી યુવતીની મદદથી એનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશનકાર્ય પાછળથી સરળ બની જાય છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધના આગળનાં વર્ષોમાં તે ‘ફિનિંગ્સ વેક’ પૂરી કરે છે. ૧૯૪૦માં ફ્રાન્સના પતન સાથે જેયૂસ પેરિસ છોડી અયુરિય પહોંચે છે. ૧૯૪૧, બાન્યુઆરીમાં જિંદગીનાં પૂરાં સાઠ વર્ષો પણ જેયૂસ પહોંચ્યા નથી ત્યાં અલ્સરની શસ્ત્રક્રિયા વેળાએ તે મૃત્યુ પામે છે.

જિંદગીનાં પાછળનાં વર્ષોમાં પુત્રીની સિઝોફ્રેનિયાની બિમારીએ અને પોતાની લગભગ આંધળા જેવી સ્થિતિએ જેયૂસ ઘેરાઈ ગયા હતા.

એક તરફ યુરોપમાં ‘આવાં ગાર્ડ’ ચળવળના દિવસો ચાલતા હતા. સ્ટાવિન્સ્કી અને પિકાસો જેવી પ્રતિભાઓની સર્જકતાએ કલાના ક્ષેત્રે નવાં પરિમાણો બિલાં કરી આપ્યાં હતાં, તો બીજી તરફ વિજ્ઞાને — ભૌતિકવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, ગણિતવિદ્યા આદિમાં — સંશોધનોની હરણુકાળ ભરેલી. પ્રૌદ્યોગિક વિજ્ઞાને પણ અવનવી તદ્દમીરો દુનિયા સમક્ષ રજૂ કરી હતી. એવે ટાણે તત્વતઃ આર્થિકશ રહીને, જેયૂસે પોતાના યુગની પ્રમુખ સમસ્યાઓને ઘેરી નિસ્પૃથ સાથે તદ્દન આગવી રીતે શબ્દમાં ઉપસાવવાનું પ્રબળ સર્જકકર્મ દાખવ્યું હતું. જયુ અને આર્થિકશ એમ બે પ્રબળોના મહાકાવ્ય જેવી ઉત્તમ નવલ ‘યૂલિસીસે’ જેમ્સને લેખકાના લેખક ડેરવ્યા છે. જેમ્સનું મુખ્ય પ્રયદાન ગદ્યક્ષેત્રે રહ્યું છે. એ રીતે જ એ સાહિત્યજગતમાં પોંખાયા છે.

પણ આહી એમના યોગ જાણીતા, લગભગ ભુલા-યેલા એવા, કવિ તરીકેના પાસાનો વિચાર કર્યો છે. જેયૂસ નાજુક સંવેદનોના, ક્રોમળ અભિવ્યક્તિના, મોહક લયના કવિ છે. થોડીક રચનાઓ તો એમને કવિ તરીકે સદા સ્મરણમાં રાખવા પડે એવા સામર્થ્યથી સ્વાર્થ આતી છે. એમની કાવ્યલેખનપ્રવૃત્તિ સર્જક તરીકેની એમની કારકીર્દિના એક મહત્વના ટપકારૂં છે. ૧૯૦૪માં પ્રારંભની તેમની ‘ટિલી’ (Tilly) કાવ્યકૃતિમાં તેમણે નિજને, જીવનની બાધાઈને, શબ્દરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ ૧૯૦૭માં તેમણે છત્રીશ જેટલાં સાવ જુદા જ મિળજવાળાં

ભિન્નિકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘ચેમ્પર મ્યુઝિક’ પ્રકટ કર્યો. આ કાવ્યોએ તે કાળના છાપા-સામયિકોનું તરત ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ભિન્નિકાવ્યોની કેટલીક મર્યાદાઓ હતી છતાં તેનું સર્વત્ર ઉમંગશાબેર સ્વાગત થયેલું. પાછળથી ૧૯૨૭માં ખીબા તેર કાવ્યોના ઉમેરા સાથે આ સંગ્રહ ‘પોએસ પેનીય’ નામથી પ્રસિધ્ધ થાય છે. જોયુસ પોતે એક પત્રમાં લખે છે તે પ્રમાણે આ સંવર્ધિત આવૃત્તિનાં પ્રકાશનમાં શ્રીમતી સિમન્સનો આગ્રહ મુખ્યત્વે કારણભૂત બન્યો છે. આ સંગ્રહ અને તેમાંનાં કાવ્યો વિશે જોયુસે જુદેજુદે વખતે જુદાજુદા ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે! સંભવ છે કે જોયુસને ઉત્તરકાળમાં નવલકથાકાર તરીકે વ્યાપકરૂપે સ્વીકૃતિ મળ્યા પછી પ્રારંભકાળની આ રચનાઓ વિશે એટલું આકર્ષણ ન પણ રહ્યું હોય. છતાં એ રચનાઓ તરફનું એમનું મમત્વ છેક જ નહોતું એમ પણ નહીં. એમની કૃતિઓ તરફ વળીએ તે પહેલાં આ રચનાઓ તરફના એમના મનોભાવો, ભૂમિકારૂપે, જાણવા જોવા છે. કદાચ એ રચનાઓને સમજવા કોઈક ચાવી જોમાંથી મળે પણ ખરી. જોયુસ પોતાના ચરિત્રકાર હર્બર્ટ ગોરમાનને કહે છે. “મેં મારી જાત સામેના વિરોધ રૂપે ‘ચેમ્પર મ્યુઝિક’ લખ્યું છે.” તો ખીજ તરફ પોતાના ભાષને આ રચનાઓના સંદર્ભમાં તે લખે છે : “એ લીટલ ક્લાઉડ” નામની વાર્તાનું એક પૃષ્ઠ મને આ ‘બધાં જ કાવ્યો કરતાં વધુ આનંદ આપે છે !” વળી તે કહે છે : “મને એ કાવ્યપુસ્તક ગમતું નથી પણ ઇચ્છા હતી કે એ પ્રકાશિત થાય — જો કે એ એક યુવાનનું સર્જન છે.....અલખત, એ કેવળ પ્રભુચકાવ્યોનો જ સંગ્રહ નથી” કાવ્યોના પ્રથમ પ્રકાશન પછીનાં તરતનાં વર્ષોમાં, ૧૯૦૬માં જોયુસે જ,

મોલીનક્ષ પામર નામના સંગીતજ્ઞને લખે છે કે ‘ચેમ્પર મ્યુઝિક’નાં કાવ્યોને તમે સંગીતમાં ઢાળજો. આ રચનાઓના સર્જન પાછળ મારો એવો ઉદ્દેશ પણ રહ્યો છે. પુસ્તક આપ્યું એ રીતે અનુકૂળ નીવડે તેનું છે. હું સંગીતકાર હોત તો કદાચ આ ‘બધાં કાવ્યો’ને હું જ સંગીતની તરબોમાં ઢાળત.” આગળ ઉપર કેટલીક કૃતિઓના સ્વરાંકનની દૃષ્ટિએ તે વિભાગો પણ કરી આપે છે !

કંઈક વિરોધાભાસી લાગે તેવાં જોયુસનાં આ વિધાનોમાં જ ‘ચેમ્પર મ્યુઝિક’નાં કાવ્યો સુધી પહોંચવાનો માર્ગ મળી રહે છે. એ કાવ્યોનાં રસસ્થાનોને પામવાનું સરળ બને છે. પ્રથમ તો આ રચનાઓ એમની જાત સામેના વિરોધ રૂપે લખી હોય તો પણ વધુમાં વધુ એમના હૃદયનો સાચો અસલ રંગ આમાં ઝિલાયા છે. એમનાં ‘બધાં જ સર્જનોમાં’ કયાંય પણ એ વધુ personal રહ્યા હોય તો તે આ ‘ચેમ્પર મ્યુઝિક’માં. અહીં આ રચનાઓમાં પ્રબળ આસ્વાદ્ય અંશ એમની એવી lyric self છે. પછીનાં સર્જનોમાં એ lyric selfમાંથી સમાનપણે દૂરવાતો પ્રયત્ન કરે છે, જાતથી detach થતા રહી; aesthetic distance જેળવે છે, ‘લીટલ ક્લાઉડ’ એ સંદર્ભમાં એમને વધુ આનંદ દાયક કૃતિ લાગે છે. ઓબ્જેક્ટીવ ડારિલેટીવ તરફની તેમની આ ગતિ એસનામાં કોણી રહેલી, પુખ્ત-પકવ બનતી જતી સર્જકતાનો સંકેત છે. પરિણામે ખીજ આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરવું જોયુસને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે. પણ જે કારણોસર એની પકત જતી થતી સર્જકતાને એ પ્રકાશન ગમતું નથી એ જ કારણ એમની પાસે સિમન્સના આગ્રહના ઝોડા નીચે સંગ્રહની ખીજ આવૃત્તિ પણ કરાવે છે ! સર્જક તરીકેના પ્રારંભકાળનો તાજો લીલો ટંદુર, યુવાહૃદયનો ટંદુર, આજી પ્રકટ

યથો છે. ઉત્તરકાળના જોસને આ : સર્જન
 'યુવાનનું સર્જન' હોવાથી જ ગરબું છે. વળી, એ
 'પ્રણયકાવ્યોનો જ સંગ્રહ નથી' એમ તે કહે છે
 ત્યારે પણ એ એનો લ્હો બચાવ બની રહે છે.
 હકીકતમાં તો ચાર-છ કૃતિઓને. બાદ કરતાં બાકીની
 બધી કૃતિઓનું પ્રલવરધાન પ્રણય છે—માત્ર પ્રણય.
 પ્રણયની અત્યંત ઝળ-મધુર ક્ષણોનું શબ્દાંકન આ
 કૃતિનું મોટું આકર્ષણ છે. મોલીનક્ષ ઉપરના પત્રમાં
 જોયે આ ગીતરચનાઓમાંના સંગીતતત્વની વાત
 કરી છે એ પણ કૃતિઓને સૈયક બનાવનારાં
 લક્ષણોમાંનું એક આગળ પડતું લક્ષણ છે. આ
 રચનાઓને સંગીતના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોતાં તે વધુ રસાળ
 લાગવા સંભવ છે. આમ, જોસના 'ચેગ્ગર
 મ્યુઝિક'ની કૃતિઓ વિશેનાં વિરોધી વિધાનોમાં, એક
 અંશમાં તો એ રચનાઓ તરફનો એમનો અનુરાગ,
 એમનો પક્ષપાત જ છતો થતો રહ્યો છે. 'ચેગ્ગર
 મ્યુઝિક'નું રસવિશ્વ આમ કવિનું અંતરંગ છે, એમાંની
 આનંદ અને કરુણમિશ્રિત પ્રણયલક્ષણ છે. એમાંનાં
 નિર્મળ નિર્ઝરણ જેવાં સ્વચ્છ પ્રણયચિત્રો, એમાંનું
 હૃદય-મનને ભરી દેતું કેદી સંગીતતત્વ. અને એ સર્વની
 સુકુમાર અભિવ્યક્તિ—આ રચનાઓના ગમી બધ
 તેવા અંશો છે. એ રીતે જોસને સમજાવવાની ચાવી
 જ આ 'ચેગ્ગર મ્યુઝિક'નાં કાવ્યો છે. 'એ પોર્ટ્રેઈટ
 ઓફ ધ આર્ટિસ્ટ એઝ એ યંગ મેન'ના પ્રકાશમાં
 આ બધાં કાવ્યોને વાંચવાં જોઈએ એ મતલબનું
 સૂચન લોઈસ જેવાએ એ સંદર્ભમાં જ કર્યું છે.
 શેક્સપિયર એનાં સોનેટોમાં પુરાયેલા છે, એના કરતાં
 પણ વધુ માત્રામાં જોસ એમની આ 'ચેગ્ગર મ્યુઝિક'
 ની રચનાઓમાં કદાચ પુરાયેલા છે ! આ રચનાઓને
 એ ભૂમિકાઓથી જ આસ્વાદની—આલોચની

જોઈએ. એનાં રસ-રહસ્ય ત્યાં જ સંતોષપાત્રેલાં છે.
 પ્રથમની ત્રણ રચનાઓ બુઓ. અહીં પૃથ્વી, હવા,
 સરિતા, પુષ્પો, વૃક્ષો, આકાશ, સૂર્ય, તારકો—
 પ્રકૃતિના એ સર્વ અંશો એક સંવાદભર્યું વિશ્વ
 સર્જે છે. એ વિશ્વમાં ભળે છે સંગીત, પિયાનો અને
 હાર્પ જેવાં વાદ્યો પ્રકૃતિના એ લયમાં એકરાગ બની
 બધ છે. બનનેને પરસ્પરથી છૂટાં ન પાડી શકાય
 એવું એમનું આલ્લાદક અદૃત રચાય છે. પણ પ્રકૃતિની
 એવી સમૃદ્ધિ જ કવિને પ્રશ્નસૂચક બનાવે છે, એવા
 તત્ત્વ તરફ દોડી જવા પ્રેરે છે :
 સખીનાં દિલ્લે વક્ષઃસ્થળ ફરતેમછે
 એને તો એવી વેદના વખતે પણ
 વિસામો છે !

એ સતત સાદ દે છે ત્યારે
 હવે દિવાસ્વાનોમાં વધુ રાયું નથી
 કેનું ગીત આમ મારા હૃદયને ભરી દેછે?
 હા, એ પ્રેમીઓનું જ ગીત છે !
 હું તારી મુલાકાતે આવી નીકળું છું.
 (રચના ૪)

કશાક અનામી, અસ્પષ્ટ તત્ત્વને પામવાની અંખના
 પછી તો ઉત્કટ બને છે. પાંચમી રચનામાં એ
 વેદનામાધુરી એના ઉત્તમ રૂપે વ્યક્ત થઈ છે. અવતરણને
 જ કૃતિનું વિવેચન બનવા દઈએ :
 હે સુવર્ણ કેશી !
 હું તને આ ઝૂમતી હવામાં ગાતી સાંભળું છું.
 મારું પુસ્તક બંધ થઈ ગયું છે.
 હું વધુ વાંચી શકીશ નહિ.
 માત્ર
 ભોંયતળિયા ઉપરના પ્રકાશને નર્તિતો નિહાળું છું.
 હવે તો મેં

પુસ્તક મૂકી દીધું' છે,
ખંડ પણ તણ દીધો છે.
કારણ કે
હું તને વેદનાશીનું ગાતી સાંભળી રહ્યો છું.
હે સુવર્ણ કેશી !
બારી બહાર આવી
આ મૃમતી હવામાં
ગાતી રહે, ગાતી રહે !

(રચના ૫)

પ્રેમનું આ અરુપ સ્વરૂપ કમલ : સ્પષ્ટ થતું
જાય છે. જ્યેષ્ઠ એના એવા નાણુક રૂપને એવા જ
સચોટ, મોહક કલ્પન દ્વારા આ રીતે મૂર્તિ આપે છે :
આકાશનો ભૂરો અંધો વાટકે
હસતી ધરા ઉપર ઝળૂંખ્યો

ત્યારે,

મારો પ્રેમ, ધૈર્યશથી

રચ હસત વડે

એનાં વસ્ત્રોને ઊંચાં લઈને ચાલ્યો જતો હતો !

(રચના ૬)

પછી તો એલિઝાબેથન યુગના 'કાશ' ઊર્મિકવિનું
સ્મરણ જગવે એ રીતે આ કવિના પેલાં લીલાંચમ
મેદાનોમાં, ઝળહળતાં રવિાકરણોમાં, નિબિડ અરણ્યમાં,
સાગર ઉપર નર્તન કર્યે' જતા મે મહિનાના પવનમાં બધે
જ બધે પેટી રહસ્યમૂર્તિનો આભાસ થયા કરે છે. કવિ
એનું સ્વાગત કરતાં કહે છે :

સ્વપ્નો પૂરાં થયાં છે

માત્ર પ્રેમી પ્રેમીની સન્મુખ

હે મૃદુહૃદય, હું આર્થ છું !

(રચના ૧૦)

પ્રેમનો ચહેરો હવે એનું અવલુંઠન કાઢી નાખે
છે. કવિનો એવા પ્રિય પાત્રને પામવાનો તકસાટ એને
પ્રગલ્ભ બનાવે છે. જ્યેષ્ઠ એવી ઉન્નત ક્ષણોને નિર્નાક
અભિવ્યક્તિ આપે છે, પથ સ્વસ્થ - સંયત રીતે,
રિદ્ધિ કે રેખો જેવા કવિઓની આ પ્રકારની
કૃતિઓમાં જે શિસ્ત જેવા મળે છે એનો અણુસાર
આપણને અહીં જોશમાં પણ જેવા મળશે :

બ, બધા જ શિષ્ટાચારને વેગળા મૂકી

જોળી કાઢ એને,

એને કહે કે, હું આતું છું !

બ, ત્વરાથી આ શ્યામ બુમિને

અને સાગરને પાર કરી બ;

સાત સંમદર કે ચાંદ લોક

મને અને મારા પ્રેમને અલગ કરી શકે નેમ નથી !

(રચના ૧૩)

‘પારેલા’ રચનામાં કવિ પ્રેમની આ પ્રગાંઠ
અનુભૂતિને પારેવાના પ્રતીક દ્વારા સક્ષમ રીતે વ્યક્ત
કરે છે. ‘મારી છાતી તારી શય્યા ચનશો’ જેવી પંક્તિ
પ્રથમ નજરે બાચરની લાગે, પણ જ્યેષ્ઠ બાચરની જેમ
સીધું કથન કરવાને બદલે નિતાન વસ્તુલક્ષી રહી
પ્રતીકના આધારે એને ભુદા જ સ્તરેથી ખીલવી છે.
જ્યેષ્ઠની ઊઘડતી સર્જકતા પોતાની ઊર્મિપ્રતિભાને
આમ કથારેક પરીક્ષની-પડકારતી પણ રહી છે !
સોળમી રચનામાં શીતલ અને પુષ્પનુમા અનિકાઓમાં
પ્રેમને — પ્રિય પાત્રને — પેખતી દૃષ્ટિ પાછળ પણ
કવિની એવી જ સર્જકતા ઊભી છે. પ્રિયતમાના
પ્રેમને વ્યાપક સંદર્ભ વચ્ચે મૂકી, કયા લાગણીવેડા
વિના એની સર્વોત્તમતા કવિ કંઈ રીતે સિદ્ધ કરે
છે તે બુઝો :

હે પ્રિય સખી !

સાંભળ તારા પ્રેમની આ કથા.

મિત્રો નિષ્ફળ બન્ય છે.

ત્યારે માણસ ગમગીન બની બન્ય છે;

ત્યારે એને ખબર પડે છે કે

મિત્રો જૂઠા હોઈ શકે ને

એમના શબ્દોને રાખ ફરી વળી શકે છે;

છતાં

એવોએને પ્રેમથી આહવા જ બોધેએ.

પણુ જેનો હસ્ત

સખીના મૃદુ વક્ષઃસ્થળ ફરતે છે.

અને તો એવી વેદના વખતે પણ

વિસામો છે !

(રચના ૧૮)

જોએસની ચિત્રાંકનશક્તિ અહીં એની કેટલીક રચનાઓમાં ઉત્તમરીતે પ્રકટી આવી છે. વીસમી અને ચોવીસમી, એ બંને રચનાઓ એનાં નોંધપાત્ર દૃષ્ટાંતો છે. એક ચિત્ર આ છે : પાઈન વૃક્ષોનું ઘાટું વન, એનો વિશાળ, શાતાદાયક પડછાયો, મધ્યાહ્નની વેળ, વૃક્ષ નીચે અવરહદથી પ્રિયતમા, હવામાં ભરી જતી એ પ્રિયતમાના વાળની તોફાની લટ અને લટના એવા કીડન સાથે પ્રિયતમને યુગ્મી લેતી પ્રિયતમા ! એવું જ ખીલું રમણીય ચિત્ર છે — મૃદુ હવમાં, અંધરીસા સામે બેઠે પોતાના સુદૈર્ઘ્ય વાળને હોળીતી સખીનું. કવિને એ વખતે બદ્ધગરણીનું સ્મરણ થઈ આવે છે ! પરિણામે સખીને તત્કાળ એનો કાંસકો અટકાવી દેવા જણાવે છે ! બંને ચિત્રો જેટલાં મોહક છે. તેટલાં જ તાદશ પણ છે.

પ્રિયતમાના પ્રેમને અને એનાં અનેકવિધ કમનીય રૂપોને ગાતા કવિ હવે સખીમય બની ગયા છે.

અને પોતાની વચ્ચે કયાંય વિરહ કે વેદનાને પ્રવેશવા તેવા દેયાર નથી. આથી જ તે કહે છે :

સખીરી,

તું ગા નહિ.

પ્રેમની અવદશાનાં કરુણ ગીત.

દુઃખને બાળુએ મૂકી દઈ

ગા, વ્યતીત ક્ષણોની સભર પ્રેમકહાની.

(રચના ૨૮)

પ્રારંભની ત્રણ કૃતિઓની જેમ પ્રસ્તુત રચનાનું સંગીતતત્ત્વ પણ ધ્યાનપાત્ર બન્યું છે, એમ નોંધાયું છે.

પણુ પ્રેમ પ્રેમીઓ માટે અતિ તો રુદન છોડી બન્ય છે. કદાચ પ્રેમનું એ જ એક સત્ય છે. આ કવિને લલાટે પણ એવા ચિરવિયોગ લખાયો છે. કવિનું એવું વિપ્રલંબી કંદન હવે અહીંથી શરૂ થાય છે. વિચ્છેદની એવી ધનીભૂત વેદનાને કવિ સુન્દર કલ્પનો દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. એકત્રીસમી રચનામાં ઉનાળુ પવનની મંજુલ મર્મરથી કવિ પુશ થઈ બેઠે છે પણ ખીલ જ પળે પ્રિયતમાના યુગ્મનનું સ્મરણ થતાં એ યુગ્મન પેલા પવન કરતાં પણ વધુ મુલાયમ હતું તે સ્મરી આવે છે. બત્રીસમી રચનામાં દિવસ-ભરના વરસાદ પછી વૃક્ષ નીચે એકઠાં થયેલાં પર્ણો કવિને પ્રિયતમા સાથેનાં અનેક સ્મરણો જેવાં લાગે છે !

વિયોગની આ વેદનાને કવિ પછીની કૃતિઓમાં તીવ્રતાથી ગાય છે. પ્રિયતમાને જ્યાં હોય ત્યાંથી આવી જવા તે વિનવે છે. વૃક્ષે વૃક્ષે ટકારા દેતાં, પ્રિયતમાનાં વસોનું કવિને સ્મરણ થાય છે. તો ખીલ બાળુ, પોતે પ્રિયતમાને આપેલા યુગ્મનનું સ્મરણ કરીને પ્રિયતમાને ગાઢ, શાંતિભરી-સુખભરી નિદ્રા લેવા પણ જણાવે છે. પ્રિયતમા વિના કવિને હવે

પેલાં સરિતાજલ; સાગરપ્રખીઓ, પવન બધું ગમગીન લાગે છે. મધરાતે વાગતી બાંસીના સૂર પણ અનાડી બનીને પ્રિયતમાના નામને જગવી જાય છે! કવિ હૃદયને હવે કોણુ આત્માસન આપી શકે તેમ નથી. કવિની એવી આરડતી એકલતા જુઓ અંકી કેવી ચોટપૂર્વક વ્યક્ત થાય છે!

હે મારા હૃદય! તારામાં કશું શાણપણ નથી કે તું આમ હતાશ બની જાય છે?

મારા પ્રેમ, મારા પ્રેમ, મારા પ્રેમ,

આમ મને અટ્ટલો કેમ તણ દીધો?

(રચનાં ૩૬)

આ ચિત્કાર એની પરાકાષ્ટાએ સંભળાય છે એની 'પ્રાર્થના' જેવી રચનામાં —

અહીં આવ, તને અનુકૂળ થઈ રહીશ

મને પ્રગાઢ રીતે ઘેરી લે, હું અહીં છું.

પ્રિય, મને તરછોડ નહિ, માત્ર આનંદ, માત્ર ધૃણા મને લઈ લે, બચાવી લે, દર્દનું શમન કર, દ્યાર્દ્ર બન.

'ચેમ્પર મ્યુઝિક'નું આ વિશ્વ આમ પ્રેમની અંતેક નાણુક પળોનું વિશ્વ છે. એમાં જગી જોડેલા પ્રથમ પ્રેમની મુખ્ય ક્ષણો છે તો ક્રમશઃ પુષ્ટ થતા રહેલા પ્રેમની સમરતા પણ છે. એમાં ઈર્ષિસત્ પાત્રની પ્રાપ્તિથી નાચી જોડેલા હૃદયનો સ્પંદ છે તો એ જ પાત્રના વિચ્છેદથી જગેલી બિડી વેદના કે નિસ્તલ નિરાશા પણ છે. કવિ જોયેલી શિદ્ધિ એ બધાં કંપનોને, એકંદરે આવેજોને આળંગી જઈ સુકુમાર શૈલીમાં સ્વસ્થ રીતે અભિવ્યક્ત કરવામાં રહેલી છે.

'એક પર' (Ecce Puer) જેવી એમની પછીની થોડીક રચનાઓમાં એમણે એમની ઘૂંટાયેલી

સર્ગ-શક્તિનો સરસ પરિચય આપ્યો છે. પિતાના મૃત્યુની અને સાથે પુત્રના જન્મની એમ આનંદ-વિપાદની ક્ષણોને આ ટચકડી રચનામાં અન્યત્ર કલામય રીતે જકસ્ટાપોઝ કરી છે. બેએ બે કવિતા રચવાનું ચાલુ રાખ્યું હોત તો એમની પાસેથી કેવી સુસિદ્ધ રચનાઓ મળી રહેત એના પ્રબળ સંકેત રૂપ આ રચના છે.

જોયેલી કવિતા, ઉપર જોયું છે તેમ, એક તરફ એમાંના પ્રણયવિશ્વને લઈને તો બીજી તરફ એની સંયત અભિવ્યક્તિને લઈને ભાવકને ધેલું લગાડનારી બને છે. ચેતસ જેવા જોયેલા ટીકાકારો, જોયેલી એમની 'ક્રિટિક' ચળવળને ઉતારી પાડી હોવા છતાં 'ચેમ્પર મ્યુઝિક'નાં કાવ્યોને પ્રશંસે છે તે એ સંદર્ભમાં. આર્થર સિમન્સ જેવા વિવેચક આથી આ લગ્નમણી જેવી નમણી રચનાઓના કવિ જોયેસ ઉપર વારી ગયા હતા. એ બધું કે આ રચનાઓમાં મુકન છંદ પાસેથી લેવું જોઈતું કાર્ય પૂરેપૂરી રીતે જોયેસે લીધું નથી. રચનાઓ પરંપરાના સાતત્યવાળી પણ વધુ લાગે છે. છતાં 'ચેમ્પર મ્યુઝિક'ની થોડીક રચનાઓ સાચા અર્થમાં પાસાદાર રચનાઓ બની છે. એટલી રચનાઓ પણ જોયેસને ગૌરવભર્યા કવિપદ સ્થાપી આપવા પૂરતી છે.

દર્શાંકુરો પર પડેલી હરણની તાજી પગલાંઓ જેવી 'ચેમ્પર મ્યુઝિક'ની આ રચનાઓએ જોયેસને કદાચ એની બધી ગદ્યકૃતિઓ કરતાં પણ વધુ તરલતાથી ઝીલી બતાવ્યા છે. એ સંદર્ભમાં પણ આ રચનાઓનું આગવું, અનિહાસિક મૂલ્ય છે.

ખૂલ્યાં ક્ષિતિજનાં દ્વાર !

સ્નેહરશ્મિ

ક્ષિતિજોનાં સકલ દ્વાર
દીધાં છે ખોલી અમે !
ઉપાનાં રંગીન કિરણો
ચામેર અમારી પ્રતિક્ષણ રમે !
શિકારી શ્વાનની જેમ
ગ્રીષ્મના મધ્યાહ્નના આતપ
હાંકતા હાંકતા ચહુદિશ ભમે.
યુગોથી દ્વાર ખુલાર
રોકી રાખેલા વિશ્વનાં અંજાવાત
બિછળતા, ગર્જન કરતા
આવીને અમારા પ્રાણનાં
બેડાણના વિરાટ
અવકાશને અતિક્રમે !

ખોલ્યાં અમે હવે
ક્ષિતિજોનાં સકલ દ્વાર
ઘસાઈ ગઈ સમયની
સીમાઓની તીક્ષ્ણ ધાર !
ભૂકંપથી કુંગોળાતાં
ગિરિશૃંગોની જેમ
પ્રાણ પર ખડકાયેલા

બિછળી પટકાય શૂન્યમાં
યુગોના કારના ઝોથાર !

ક્યાં છે તે ન્યૂ યૉર્ક ને મોસ્કો !
ક્યાં છે તે મહાનગર
લંડન ને ટોકિયો !
તે દિલ્હી, મુંબઈ ને મદ્રાસ;
તે કલકત્તા, કરાંચી ને પેકિંગ;
તે ગ્રાવસ્તી, તક્ષશિલા
ને નાલંદાના અનસ્ત પ્રકાશ !
તે સૌની ક્ષિતિજોનાં ક્યાં દ્વારેથી
ક્યાં યાનમાં
ક્યાં થઈ ગઈ રે
અણધારી એ સૌની નિકાસ !
પ્રશ્નો પૃથ્વીના અનુત્તર,
નીરવ નીર ચંદ્રિકાનાં
અપલક નોણું જુઓ ચન્દ્ર ને સૂર્ય;
પૃથ્વીના ઉર પરથી ગબડી ગબડી
યુગોના તે ઝોથાર
ચણે છે સકલ દિશામાં
નવા નવા જ્યોત્સ્નાર,
જુઓ તે ખૂલતાં
ક્ષિતિજોનાં સકલ દ્વાર !

(પ્રગટ થનાર કાવ્યસંગ્રહ 'ક્ષિતિજે ત્યાં લંબાવ્યો હાથ'માંથી)

વિજયનગર

વિજયનગરના યજ્ઞશ દ્વે

હમ્પી હોય કે ચોમ્પી...
શે ફરક પડે છે ?

જાને હયાંભયાં ને હવે ભૂતભયાં.

એક દટાય ધખધખતા વિસુવિયસથી

તો એક ભભૂકી ભડભડીને ભડચું થઈ જાય

એથી ય કરાલ બ્યાલાના અગ્નિથી

ધ્વસ્ત અસ્ત - ધૂલ ભસ્મ.

સીફેરીસ સાચું જ કહે છે :

‘આ પથ્થરો !

કે જે આપણું ઘર થઈ શક્યા હોત.’

ઊલો રહું આ ઊધર ભૂધર પહાડો પર

જ્યાં જ્યાં દંભિ પડે ત્યાં ત્યાં

પથ્થરોનું ઈજન.

પથ્થરો ચોમર વેરાયેલા પથ્થરો

તડકામાં નહોતાં, વર્ષાનો અભિષેક ઝીલતા,

જખોલ ભરી અંધકાર વાગોળતા,

જમીનમાં રોપાયેલા

ભૂમિમાં મૂળ નાખી સત્ત્વ સારવતા

જુઓ જુઓ.

હમણું જ ફૂટી છે આ લઘુશિલાની ફૂંપળ

ને એ ત્યાં વાતો કરતું ઊભું

એક શિલાવૃંદ

હમણું જ હાથમાં હાથ નાખી

ચાલવા લાગશે કે શું ?

પથ્થરો કસાયેલી કાયા જેવા પથ્થરો

જળનાં ગોત્રમાં જળ જાની વહેતા પથ્થરો

પથ્થરની ગોદમાં લપાયેલા પથ્થરો

પથ્થરો જાંઘે પથ્થરો

ન ઉપત્યકા ન અધિત્યકા

કેવળ મરિચિકા;

ન સ્વપ્ન, ન જ્યોતિ,

ન તુરીય, ન પ્રક્ષ;

જસ, જાંઘે ભ્રમ ભ્રમ.

ભ્રમ સત્ય, જગત મિથ્યા અહીં.

તોતીંગ દરવાજાની લોગળ ભાંગે

કડક દઈ તૂટે કમાડની પીઠ

ધસમસતા હાથી રઘવાયા થઈ દોડે

ગંડસ્યજનો સદ મહાવતને ચડે

એક ચિંધાડથી ચીરાઈ જાય આકાશનું પેટ તંગ

ઘોડાઓ.

રાતા કાળા ઘોડાઓ

અંધકારથી રક્તથી અને ભૂમિની લાલાશથી

ઘડેલાં

તેમની સ્વેદગંધથી મત્ત જાને પવન

કેશવાળી સાથે રમતાં પવનથી

સળગી ઊઠે કેશવાળીઓ;

આહુતિ આપેલ અગ્નિશિખાઓ

પગના પલીઠ રનાયુઓમાં

ધાસલ મેદાનનું ભેમ; બાપો, બાપો;

છબાક

હીં હીં હીં હીં....હણહણાટીમાં
ફસડાઈ પડે ચાર પગ, ફાટી જાય આંખ,
ભાલામાં એક સાથું પરોણી
તીરવેગે છૂટે એક અસવાર

છબાક જળમાં છબાક

એ ય તુંગભદ્રાને ચીરતો.

તુંગભદ્રાનાં પાણી ચળક ચળક ચાંદનીમાં
હાબલાના અવાજ દૂર દૂર દૂર.

દબાય ગજશાળાના હાથીની ચાલ

સુકાય હાથીની સૂંઠમાં નરમ ઘાસના શ્વાસ

દબાય રાણીવાસનાં ફૂસકાં

રાણીવાસની દિવાલો પર કોલસાથી લખાયેલ
ટૂરિસ્ટનાં નામોને રાતનાં અંધકારમાં ભૂંસે
પટરાણીનું પ્રેત

કંકણના હીરામાં ચળકી ઊઠતી

રાણીની આંખમાં આંસુની આંખપ

અંતઃપુરનાં કમાડ ઊઘડીને બની જાય

દશે ચ દિશા

અંતઃપુરની એસરીએ ખેડેલું એકાંત

વાતો કરે હવે દૂર દૂરના તારા સાથે.

પુરાતત્વ ખાતું ઉત્ખાનનાં કરે બજારનું

ને બગી ઊઠું

બગી ઊઠું ચામડા હીંગ ને તેજનાની વાસથી

સ્વર્ણકરોની એરણ પર પડતાં

હળવી હથોડીના અવાજથી

સુંદરીઓના બાહુમૂલની ગંધથી

પાપા સરોવરના કમળતંતુના સ્પર્શથી

વાતવાતમાં હસી પડેલું વૃંદાવન

ને કેવો ભૂલંગ

ભાવતાલ કરતી રૂપસીનો

સ્પર્શી ગયેલો સ્પર્શ

ને આ બધો તાલ ભેતી છબ પરની ખિસકોલી.

પાંપણ પરથી ટપકવા સરેલું એક આંસુ

અમથું અમથું હસી પડેલા હોઠોને વળાંક

આંખના ખૂણામાં રક્તની ઉચ્ચતા.

ઓ ઓ

ખૂમ પાડું ને સાંભળતું નથી કોઈ કેમ ?

ઊલીબભારે ખડેરોની શ્રેણી હિમખેમ

વ્યાલનું રૂપ કરાલ હવે વિરૂપ

ઉચ્ચ નરસિંહના સાથળ પર ખેડેલી લક્ષ્મીને

ઉઠાવી ગયું કોઈ

ને

હિમ હિમ ઠંડી મીણની મૂર્તિની જેમ

મેસી રહ્યા નરચૂગાલ,

દેવોના રથનું ગળતું જતું પૈડું,

ઘર, બજાર, દેરી, મંદિર ને મહેલના

સ્થંભો પર ટકેલું આકાશ,

ગભમંડપના ઘુમ્મટમાં ભેજ અંધકાર ને

ચામાચીરિયાની કાતાફૂસી,

બધે હવે ખુલ્લા પથરોની નખત ભૂમિતિ.

‘બધાં હવે આ તરફ આવે।

સાથે થઈ બધાં બધાં,

બહેનો, તમે જરા આગળ, હા બરોબર;

જુઓ આ છે

૪૦”x૩૦”નું નાવણિયું એટલે કે સ્નાનકુંડ

રાત્રીએ તેમની પટરાણી માટે બંધાવેલું.’

અહાહા

ધૂપધોયા કેશ, અભયંગ, સ્નાન,

રતિકીડા કલાન્ત,

બાહુ-પીડીઓનું નરમ માંસ,

ત્રિવલ્લીમાં ભરાયેલ પીડીની રેખાઓ;

નાના,

બધું બધું હવે ખુલ્લા પથરોની નગ્ન ભૂમિપિ.

ઓ, ઓ, મૃતકો,

જેટલું રક્ત તમારી કાયામાં

જેટલું રક્ત આ ભૂમિ પર

જેટલું આ ભૂમિમાં

તેટલું મારામાં પણ

તમારું માંસ નરમ બલીઠ મારા સ્નાયુઓમાં

તમારાં સ્વપ્નોં ગળહળતાં કે દૂર દૂરની

દીવાદાંડીના દીવાદાંડેવાં મારી આંખમાં,

તમારા ખૂટલ શ્વાસ મારા ખૂટલ શ્વાસમાં,

અથડાતો ફરું લથડાતો ફરું તમારાં સ્વપ્નો પીને.

વિજયનગરના સામ્રાજ્યની દિગંતજથી ગાથા

પીળાં પુસ્તકોનાં બરડ પાનાંઓમાં

હવે તો ઘાસની કાલજથી યાત્રામાં

બાધું ચ દૂળે

બાધું ચ દૂલે

કોટકાંગરા ઘર બજાર ઉંબર પર

ચલેરછોનો નહીં, ઘાસનો વિજય;

ઘાસનો વિજયધ્વજ

વિજયનગરના ભગ્ન મંદિરનાં શિખરો પર

મહેલના મિનારા પર

વિજયનગરની બજારમાં ઘાસની આગેફૂંચ

વિજયનગરના તૃણધ્વજની ખ્યાતિ

જગતનાં બધાં ખંડોરો પર;

આમ જ ઘાસનો થશે વિજય,

જુઓ જુઓ

મારી છાતી પર પણ વરસતી ધૂળ

મારી છાતીમાં ચ ઘાસે નાખ્યાં મૂળ;

જોદો

હવે કોઈ

મને ચ મારામાંથી જોદો.’

સોરઠ

ત્રાડ ને ખળખળતું છે મિશ્રણ તમે
ગીરતું આંગણ તમે, સાસણ તમે.
ડાંસે-ભૂખ્યા શબ્દને લલચાવવા
ગાય જેતું ગાભરું મારણ તમે.
કેટના કૂવા સમા બાંડા ખરાં
પાણી ક્યાં છે — ખોલશો નવઘણ તમે ?
ચીપિયો ખખડાવી, 'ખમ્-ભોલે' કહી
ગીરનારે શું બિભા, માગણ તમે !
છે મરેલો એક દરિયો ચોરવાડ
મરશિયું ગાશો નહીં — ચારણ તમે

દાહલિંગ

રમે છે સનની આ ચોપાટ ઉપર સોગડાખાણ
જતાં નેચેલી દાર્જિલીંગની એ ગાઠ વનરાણ.
મે મૂકી આંખલી-પીપળી રમ્યા કરતી ખીણા પાછળ
રમકડાં-ગાડી લાગી છે સિસોટી મારતી ઝાઝી.
મરકૂના સ્વેત કપડાની આ પટ્ટી આંખ પર આંધી
મું રમવા આંધળો-પાટો આ કાંચન-જંઘા થઈરાણ ?
રમે છે ચૂંઈયખો સૂર્ય પલ્લ આ ટાઇગર-હિલે ?
કે છે ધુમ્મસ અને વાદળની જૂની પેંતરાખાણ ?
અને તું પણ મળી ગઈ'તી મને ચાના બગીચામાં
ફરી ચાદ્યાં જવું તારું, ગુમાવી મેં ફરી ગાણ.

નાગવાખીચ

શાંત થાક્યા,
વૃદ્ધ દરિયાણી પલાંડી
પુત્ર, રમવા આવ બોળે
ખા ગુલાંટી,

વાત કર, દરિયા, હટી કેવી જવાની ?
ઈશ્કમાં કેવી કરેલી ધુધવાટી ?
મેં લખેલા નામની પાસે જ, દરિયા
તારું ગમતું નામ લખ, રેતીની પાટી.
બહાણ રૂપાડયું શું કૂવાથંભ નેઈ ?
મેળવી તેં આમ દરિયા તારી લાઠી ?
કેમ તારા સ્પર્શથી રેતી બની ગઈ —
કે તને દરિયા મળી જે કોઈ માટી.

સૂરજે શેકેલા
દરિયાની સપાટી
પીરસી છે થાળીમાં
બંનેણે ચપાટી.

ચારે ગઝલ અશોકપુરી ગોસ્વામી

સર્જે છે ગઝલ

હું નહીં પણ કોક સર્જે છે ગઝલ,
શોકમાંથી શ્લોક સર્જે છે ગઝલ.
જે સ્વયમ્ નિર્મમપણે નીરખ્યા કરે,
એવા થોડા લોક સર્જે છે ગઝલ.
છે અગત્ય લાવ, લાપા ગૌણ છે;
ક્યાં અલગ એ, ચોક સર્જે છે ગઝલ,
પહોંચવા દે શબ્દને અંતર સુધી,
શબ્દને ના રોક, સર્જે છે ગઝલ.
મૂળમાંથી ઉદ્ભવી ઉર્જિત કરે,
તેજનું એક એક સર્જે છે ગઝલ.

આગાહી

રહેજ લીતું આપણું ન્યાં મન થશે,
શબ્દ ફણગાશે ગઝલનું વન થશે.
એગળી માણસ નહીં માફક વહે,
એ રીતે અદ્ભુત પરિવર્તન થશે.
લાગણીનો અર્થ પામી જે ક્ષણે,
એ ક્ષણે પૈશાખમાં સાવન થશે.
ચાલને ચાલ્યા વગર ફરીએ બધે,
વેગવંતું આ સ્મરણ વાહન થશે.
એક આગાહી કરું મારા વિશે,
મુજ વિશે ક્યારેક સંશોધન થશે.

જણાય છે

માણસ જુઓ ને કેટલો ભયભીત જણાય છે
એના જ વિશે એ જ અનિશ્ચિત જણાય છે,
અંદરની અંધાધૂંધીની ક્યાંથી ખગર પડે ?
બાકી બહારથી તો વ્યવસ્થિત જણાય છે.
આ કાન પણ થાક્યા હવે પડવાને સાંભળી,
સાચુકલા અવાજથી વંચિત જણાય છે.
માટીપગો સાણસ સ્વયમ્ દરવાને ખોલશે,
એ વાતથી કિલ્લો ઘણો લાગિજત જણાય છે.
ફૂળી ગયા પછી જ ગહનતા મળી શકે,
સંકેત કેટલો અહીં ગર્ભિત જણાય છે.

મળે

ઇચ્છા કરું જળની ને રણમાં જળ તરત મળે
પણ દોસ્ત ! કાણું પાત્ર મને કાં સતત મળે ?
માન્યું કે મન માને ન, છતાં માનવું પડે,
કે પત્રના અંતે જ એના દસ્તખત મળે.
સમજે છે કોણ ? શૂન્યમનસ્કોતું દુઃખ, ભલા;
ન્યાં પોતપોતના મહીં તન્મય જગત મળે.
સિદ્ધાર્થ જેમ હું ય મહાભિનિષ્ક્રમણ કરું,
એની સમાન આપણું ક્યાં મન સખત મળે.
તુજને સ્મરી શક્યો નહીં, તું માફ કર, ખુદા;
એના સ્મરણમાં ક્યાં કયો રહેજે વખત મળે !

મેદની ને મેળાં

ધીરેન્દ્ર મહેતા

ખહાર જે જામે એ મેદની કહીએ ને
ભીતરમાં જામે તે મેળાં !
મેદનીમાં મળતા કે ઠેલઠેલા,
મળતી ક્યાં આંખ એકે હસતી ?
ચિત્તને ચકડોળ ફરે ચહિરા ચહિરા,
અને એકે ચ છબી ક્યાં ખસતી ?
મેળામાં વાગે છે પાવા ને ચંગ,
એનો ઝીણેરો સૂર સુણ પેલો ?
દિવસ જોગે ને મારે એકલા ને એકલા
મેદની થઈને જીભરાવું,
દિવસના ઢળતામાં આસરતા આસરતા
કોણ જાણે ક્યાંયે જોવાવું;
થોડીધણી મારી બચેલી જાતને
મેળામાં મારે કોઈ કેલો !

મારો એક ઘટનાકીય છુટકારો

મધુકાન્ત કવિપત્ર

ઘટતાં ઘટતાં રે ઉફ ! ઘટવું પડે રે !
ખોદી ખોદાય નહીં તેવી ભાષામાં
કરી નાખી છે મેં જ મારી સ્થાપના,
જેના આધારે કંઈક સમજું
તે સદેશો ધુમ્મસ લાગે છે અવાજના.
અટકળમાં છદ્દ આમ ટકવું પડે રે !
જિઘડવું એટલે તો ખુલ્લા થવું
ને આમ ઉઘાડેછોંગ ધિક્ક હોવું,
સામે મળે જો ક્યાંય માણસતા,
કાંશ ! મને જાળવીને વચમાં પરાવું
ખોદા પડું; મેં રૂદ્ધ અંગવું પડે રે !

મેઘધનુષને ખાંધો

હુસેન શાહ

અળવીતરી અડધી એક ગઝલના શેર,
શરમા થોડો, ને છંદોનાં વસ્ત્રો ખેર.
બ્રેડ સરા સૌ ખેતર પર ચોપડવો સૂર્ય,
ઘરગથ્થુ સવારો એ રીતે કરવી જાહેર.
ભાવ ચહે જેમ છના વીસ, દસના પચ્ચીસ,
ઉમ્મરનું વંધવું એ પણ છે કાળો કેર.
ઝરણાં જેવી હાથ તાણી રેખાઓ આપ,
હું કરવા ચાહું છું ભરપૂર લીલાદહર.
સાંજે જાલર વાગે ને છૂટે નિશાળ,
સ્ફલગસમાં પંખીઓ બેસી આલ્યાં ઘેર.
પ્રેમ વિશે તો લખવું બાકી થીજું ઠીક,
એક હજી તો સાંધો ત્યાં તો તૂટે તેર.
પાન ઉપર જે ટીપાંનું જ્યાં ઘર છે ત્યાં જ,
મેઘધનુષને ખાંધો ખાલાવી ધજનેર.

વાંઝણી હતી

મહેન્દ્ર જોશી

જો કે હરણની દોટ તો મારા ભણી હતી,
પણ મુગજળોની ક્યાં કશી ચેતાવણી હતી !
મેં એકલાએ હાથ કાપી હોતી દીધા ત્યાં,
સૌએ કહ્યું હું કાળવી શી તાપણી હતી !
આ એક રાત્રે જે ક્યાંય પણ બેસી શક્યું નહીં,
કેવી વિકટ સમય વિશેની સારણી હતી !
એ આખનો છે દેતવા રાખી લે આંખમાં,
બહેતી નહીં આ ક્યાં કદી સોહાગણી હતી !
એ સાંભળી નિર્મમ થયું છે કેલવધક્ષ પણ,
ધમ્મણી જે સાંભળી હતી તે વાંઝણી હતી !

લલિત ત્રિવેદી

સાંજના સમયે

દિલીપ બેશી

આ વહેલું, આ પવન, મોજા અને પછડાટ આ
ને સતત કાઠો ખની બેસી રહે રઘવાટ આ.
ખારણાં સાથે ઝીકાતો પવન ને ખળડાટ આ.
ખારી પાણી જોલે નહીં આ પાખના ફેડાટ આ.
જીણું શેર રહેલું અને તૂટતું સંગત રસમય કરે,
રિક્ત ખંડેરી કાણામાં કોઈ નો વૂઘવાટ આ.
દુર્પણી જળમાં ખીલે છે રોજ આ મુખારવિદ,
ખહાર લાવે કે તરત ચીમળાય છે ચળકાટ આ.
કૈ રીતે આવી ગઈ સાંજલ કાણો ઘરમાં લલિત ?
કૈ રીતે આવ્યો છે ફેલાવરવાડ પર પમરાટ આ ?

એક Illusion

હરિહર બેશી

લયની છત પર ઢળતી રાતે એક ઉઢાસી અંથોની
કરી નેજલુ ચૂંચવી આંખે જૂએ સવારી શબ્દોની.
પગલાં અઢળક, પગલાં ઉભડક, ઘટનાઓ ઘેરામાં,
હરેફરે ને ચોકી કરતાં રેખાંજલ અફવાઓની.
આવળખાવળ બાડાંખરે આળસ મરડી બેઠીયઈ,
પડખું ઘસતી બપોર પાસે વાત ભાભરી શૈશવની.
ચક્રમકતણખો ભડકો રાતો અંધકારનું રીંછફરે,
નહોર ભેરવે મચડે, કચડે કાયા ધૂજતાં જંગલની.
માણસ કિલ્લો બધિર બુદ્ધેદશ્યો વળગ્યાં બળ્યાં યંઈ,
સ્મરણ બૂલતાં ચામાચીડિયાં ગંધ પ્રસરતી
કાણસંણની.

એકેક શ્વાસ નછી છલકયા કરે પવનમાં,
મીઠી નજરનો દરિયો વરસ્યા કરે પવનમાં.
ખારી ખૂલે કે ઘરનું શહેરીકરણ થવાનું,
ઝોળા અવાજ કેરા કણસ્યા કરે પવનમાં.
ભીંતોને દીકરીથી બહાલી ગણી વધારે,
અસ્તિત્વ ખંડિયરનું પડધ્યા કરે પવનમાં.
ઊભા સળંગ દશ્યો પશ્ચિમના માંડવામાં,
લબ્બા દિશા દિશાની ટપક્યા કરે પવનમાં.
કેવી છે લાગણી એ ક્યારેય પૂછશે મા,
હોઠો તળાવ સામે તરસ્યા કરે પવનમાં.

સમય

દિલીપ બેશી

એક માણસમાં પ્રવેશેલી બદી જેવો સમય,
સંઘરાશે કેમ કાંણી બાલદી જેવો સમય !
દશ્ય નંવરંગી નજરમાં પાથરી એકાન્તમાં,
સ્વપ્ન ઓઢી રોજ વીતે છે સદી જેવો સમય !
આપણું ભીંજલું છત નીચે વરસતી પળ ગણી,
એ જ પળ શોધે છે રેતી પર નદી જેવો સમય !
પાલખીને ભેઈ પરવત ખુદ ખમીને માર્ગ દે,
મુસ્કરાતો હોય ન્યારે મુત્સદ્દી જેવો સમય !
છે ખળર અખખારમાં એ પાશવી ઘટના વિશે,
હર ગલીમાં તરફડે છે દ્રીપદી જેવો સમય !

કૂંગ ખારીન મહેતા

'કૂંગ' એટલે
 'કૂ' ને દીર્ઘ 'ગ' 'કૂ'
 અને 'ગ' ને કાંઈ નહીં 'ગ'.
 એમ છોકરાંવને ગોખાવો કે તમે ય જપો
 તો સમજાય નહીં.
 કૂંગ જોયા વિના
 કૂંગ એટલે શું
 એ જ્ઞાન લાધે નહીં.
 બાકી કૂંગ ઉપર થોથાંમાં થોથાં થિસીસ થઈ છે
 અથવા થઈ શકે.
 મારે આવું શા માટે લખવું જોઈએ ?
 કૂંગ થઈ છે એટલે ?
 કૂંગ જોઈ છે એટલે ?
 કૂંગ જોખળી-પારખી છે એટલે ?
 આ સઘળા પ્રશ્નોનું કારણ છે કૂંગ
 એટલે કે કઠોતું તારણ છે કૂંગ.
 કૂંગ બહુ રૂપિણી, ગમે તે રૂપે, ગમે તે બાજુ વધે-
 કોકને આંખમાં, કોકને નાકમાં,
 કોકને હાથમાં, કોકને ચરણમાં,
 કોકને કાનમાં, કોકને જીભમાં,
 કોકને મનમાં
 તો કોકને કોકમાં;
 છતાં ભયનું સિગ્નલ વાગતું નથી,
 સરકારી માધ્યમે જાણાવતાં નથી,

સંશોધકો શોધતા નથી,
 લેખકો લખતા નથી,
 કવિઓ કવતા નથી,
 આ વધતી કૂંગના વાંકા વિસ્તાર વિશે
 એક અખબરે ય —
 કારણ કૂંગ રૂપાળી હોય છે,
 કૂંગ નમણી હોય છે,
 કૂંગ નિર્વસ્ત્ર હોય છે,
 એનાં જોગણીસસો ને ચાંશી અંગ કઠંગાં છે,
 પણ એ એવી રીતે ગોઠવે છે
 કે સુવ્યવસ્થાનો સમુચ્ચય જ દિસે.
 આમ તો કૂંગ પ્રજાનું જ છટકું છે....
 જળમાં જળ થઈ
 સ્થળમાં સ્થળ થઈ
 તળમાં તળ થઈ
 પળમાં પળ થઈ
 ગગનમાં ગગન થઈ
 વનમાં વન થઈ
 મનમાં મન થઈ
 દર્શનમાં દર્શન થઈ
 વસે છે,
 પછી ખસે છે
 પછી ધસે છે
 પછી ડસે છે
 પછી કસે છે
 વિસ્તારના વાંકા વ્યાપને.

અત્યારે આપણને અડીને બેઠી હોય
ને જાણતાં ય ના હોઈએ !

હું આ લખું છું

એ ય પરિણામ હોઈ શકે

કૂગની ખૂંધ વાગવાનું.

ક્યાં ક્યારે કઈ પણ

પોતાનો સાક્ષાત્ એ કરાવે

એનું નક્કી નહીં.

એ છે એ નક્કી

છતાં એનું નક્કી નહીં.

અનિશ્ચિતતાનાં વિવિધ રૂપોમાંનું આ એક

અનિશ્ચિતતાનું ચોથું પરિમાણ જાણે !

એટલે કે એનો ખાડો જ કહો ને !

છતાં ખાડામાં ઊતરવું એ જોખમ;

એમાં કૂગ હોઈ પણ શકે.

કૂગ રે કૂગ, તું ક્યાંથી આવી ?

તારા આકારમાં શું શું લાવી ?

એમ પૂછી પણ ન શકાય;

કારણ કે

સલામતીના મીણિયા મહેલમાં

કૂગ આગ રૂપે ધસી પણ જાય,

ઝળહળ ઝળહળ પણ થાય,

પરંતુ આપણે એને કહીશું નહીં કૂગ,

આપણે એને કહીશું આગ.

ખાકી કૂગ ન હોત તો કૃષ્ણલીલાનું શું થાત ?

રાવણનાં દસ માથાંનું શું થાત ?

સત્યકામના અકૂળ હોવાનું

કે નિઃકેતાના જ્ઞાનનું

શું કરત આપણે ?

અરે, કૂગ વિના ભ્રષ્ટ થાત રાન્ય રે

કૂગ વિના વ્રસ્ત હોત લોક રે

કૂગ વિના કૂવામાં જળ ન હોત રે

કૂગ વિના માટીમાં કસ ન હોત રે.

માટે, હું ને તમે, હવે વત્સો કુગના

કૂગ આપણી દેવમાતા

કૂગ આપણી લોકગંગા !

કૂગ આપણી ઋત

કૂગ આપણું તૂત

કૂગને ઘઉંથી તોલો કે રૂથી

સોનાથી તોલો કે લીંડીથી

માણસથી તોલો કે અણુગોમ્પથી

એ પ્રત્યેકને તોલે થઈ રહેશે !

કૂગ એક એવી પાઘડી છે, જે બંધ બેસે

જડ કે ચેતનમાં, ગમે ત્યાં;

છતાં એનો વળ ક્યાં ?

એની જીવન-કળ ક્યાં ?

એ જળર જ ન પડે.

સાચું સમન્વય તો

કૂગ કવિતાની ટૂંટી ય બને

સુરસિયાલિઝમની ટૂંટી ય બને

નિહિલિઝમની મૂંછે ય બને

ને વાંદરાની પૂંછે ય બને.

આ અવનવું બનવું એનો સ્વભાવ...
 કુળ, પરિવર્તનનો અસંખ્યિત વહોતો પ્રવાહ,
 કુળ કોડીના ભાવે વેચાય...
 ભગવાનો ભાવે અરીદાય...
 એ વિરોધો ફૂગ હોય...
 એને ગોઠવો લગોલગ તો ત્યાં ચ ફૂગ હોય
 અર્થાત્...
 ફૂગ વસતુ ય છે ને કડી ય છે મેં સાંકળે ય છે
 ને સાંધો ય છે ને રેણુ ય છે,
 ફૂગ, ફૂગ ય છે ને રેણુ ય છે,
 પણ —

અરે, અરે, 'પણ'ને ફૂગ અડકી રે
 મારી કલમ હવે ત્યાં ચટકી રે
 જય જય, ફૂગમાં, જય જય રે
 હું અહીં બિલો ફૂગો રે...

પુનઃ

ભગવતિ ભદ્ર

કોઈ એકલદોકલ ઈડાના ગર્ભમાં
 ફરી એકવાર
 ઢળતી સાંજનું આકાશ
 ખરતું પીછું બની ગયું...

ગાડીઓ
 મફત ઓઝા

હું
 ગાડીમાં જે દરવાજેથી ચડું છું
 એ દરવાજેથી બિતરી શકેતો તથા,
 બારીઓ છે
 તો ચ ડોકાઈ શકેતો નથી બહાર,
 શ્વાસ અને ઉચ્છવાસનું બાંધેલું પોટકું
 છોડી ક્યારે ય મને હું ઉઠેલી શકેતો નથી
 ગાડીઓ દોડે છે એ મારો ભ્રમ
 ઈશ્વર જેટલો સાચો છે છતાં
 બધાને કહ્યાં કરું છું કે ગાડીઓ દોડવાં કરે છે,
 ટિકિટ લીધી છે એટલે
 સ્ટેશન આવશે એમ માની
 પાટિયા પર બેઠા બેઠા
 હથેળીની રેખાઓ નિયા કરું છું
 લોકવાયકા છે કે —
 ગાડી બિલી રહે છે ત્યાં એકાનદીપ્ત છે,
 આમ છતાં હું છેતરાયો છું સ્ટેશનથી
 મારા ચરણસ્પર્શ
 મોહન-જો-દહો પથરાય છે અધે,
 હવે

આ ગાડીઓ મારા નગરમાં ન પ્રવેશે તો સારું...

લીનો દિવસ

જાનના વેરાનમાં વાગે છે આંખો.

પ્રાસન્નેય

કાનના વેરાનમાં વાગે છે ડાળલા.

હવાઈને ફૂલી ગયેલા લાકડા જેવો સમય
ક્યાંયથી ચસકતો નથી.
સૂજી ગયેલા પોપ્પાં ઊંચકાતાં નથી.
દંટિ બિલી થતાંમાં ફસડાઈ પડે છે.
દિવસ

અપ્રિય પ્રેમિકાની જેમ

કંડી

કુલની નરમાશથી

પાંખાળે છે શરીરને.

ખંખડી ગયેલાં મંકાન જેમ મૂકી પડ્યો છે.

ભેજનાં પૂર સાંઝા મૂકીને દોડી રહ્યાં છે.

મન

મેલા ખરફના પોલ જેવું

એ પૂરમાં ઘસડાયે નય છે,

કશે જ અટકતું નથી

એ પોતાનામાં અટકી પડેલું.

પૂતંગિયાની પાંખો પર પીળાશ પોતી ગઈ છે.

ઘાસનાં પાંદડાંની એવડમાં લીલાશ ઊઘે છે.

પેડી ગયેલી પાંખોવાળા

પોપ્પાંચેલી આંખોવાળા

પાંખીનો જાલાશ પક્ષીને ચોંટી ગયો છે

તેમના કંઠમાં.

એક મવન જ

વિચિત્ર ભૂતવરગી જેમ

જૂના ત્યક્ત કથસ્તાનમાં

કિકિયારી પાડતો દોડી રહ્યો છે.

આંખો પરથી નીંદનાં ટોળેટોળાં પસાર થાય છે.

ઊઘેલી પડેલી અસવાર

અશ્વના પગે ગાંઝીને ઘસડાયે નય છે.

વાર

જગદીશ વ્યાસ

રવિવારે વાલમ ગયો રહતી મૂકી નાર,

હૈયે હળવાં હીળકાં નયણે ધીમી ધાર.

મનને રોકી ના શક્યાં કોઈ કામ કે કાજ

શું થાશે આગળ હજી સોમવાર છે આજ?

ઊંચલપાંચલ ઘર કયું કંઠયું 'ઋતુસંહાર',

પાનાં ઝોનાં ફરવી કાઢ્યો મંગળવાર.

બુધવારે કાગળ લીધો અને લખ્યું મોઝાર:

'મોહું જેતું હોય તો લગાડશે ના વાર.'

શુક્રવારે તો વીસરી દિવસ-રાતનું ભાન,

ગાયાં ગૂંચ્યાં ગણગણ્યાં ગરવાનાં ગુણ-ગાન.

રમ્યાં સાથ ચોપાટ ને કરી સાથ કે વાત,

શુક્રવારનાં રાત-દી સખી વિના શેં ભૂત?

શનિવારે પાદર બિલી સજી સોળ શણગાર,

આવ્યો ધૂળ ઉડાડતો તેજને અસવાર.

વાલમ નિશ્ચય ભેટશે કહ વ્યાસ જગદીશ,

હૈયે રાખી હેત તું ને આ વાર ભણીશ.

પૃથ્વીભણી વાત્સલ્યં

ઉશનસ

૧. માદીકરી

૨. વનશાન્તિ

હું જાણું, જાણું છું, ભધુંય સમજું: કેવી અઘરી
જગત્ શું ન્હાની યે વગર ખદ્દવાની શુભ કૃતિ;
ન એને મોંમાથું નજર પકડી લે અશું વળી,
સુરેખા ટેવાયો રૂપ નગર ક્યાં રોપું હું રતિ ?
રહી જન્મારાની કમનસીબ ભૂ ગેરસમજે,
અભાગી એ પ્યામી રતિની ખમણી; કોણ સમજે ?
મને તેથી, સંતો કદી ન સમજતા જે વરતતા
ઉઠાઉ વાત્સલ્યે, ઘટશી શિર લે લે નરતતા;
મને એ ગાહ્યથયે પણ પરસ છે આદર-રુચિ
જુઓ જેણે બોચા કરી જ લૂપ્ત-ભૂલદ્વલત ખચી
નિરાંતે છાયામાં નભતરુતળે; કાંસકી તીણી:
કદી ધખે પીઠે : રતિ ચલતી રહે સા દીકરીની;
પછી આંસુ-ફૂંસો દ્રવત, શુભના છૂટત જથા;
ન ચોછા થાજે આ કદીય, પ્રથમી મૂઢ પ્રત્યે પુરવડા.

પહાડોની વચ્ચેવચ, નગરથી દૂર વગડે
પરી રહેતી કોઈ પરી પરી હજી પૌરુષથી
ચઢી મારી આંખે : નજર પકડી ગે, લીલ દગડે
ન હોયે ઢંકાણું વનકુસુમ, જ્યાં કો ન પગથી;
અહો, આ આરક્ષી નિભૂત વનકણવાશ્રમસ્થલી
રહું જ્યાં ચોમેરે અગમ, અભયારણ્ય વીંટળી;
યુગોથી પોષાઈ બિહરી; પણ કન્યા જ નિતની
શકુતે સેવેલી, કલંકરણુશી, વલ્કલવતી,
વનોથી દીક્ષાઈ, પ્રકૃતિ-શુભ, નિર્દોષ ચીતની
તૃણ-વૃક્ષ-ફૂલે વનશી રૂપસી સંસ્કૃતિ-કૃતિ;
અદ્વૈત્યતી નેત્રે નિરખી રહું નિર્દોષ રૂપને,
મૃદુ અંગોની ઉપર નિખર્યા સૌમ્ય ધૂપને;
પ્રભો, આ શાન્તિનો મૂગ ન હણશે કોઈ કદીયે
કુંવારી કાન્તિનો લય લલિત રહે આ જ
હજી લક્ષ સદીએ.

૩. મોં નામનો શખસ

રમણિક અંધાવત

દૂર એક નાવ સરકતી જાય છે ધીમે ધીમે;
મારે બૂમો પાડીને કહેવું છે:
'થોભી જાઓ, આ નદી નથી.'
પરંતુ મારી ચીસો
માછલીઓ ઝડપતા કાગડાંઓ અધધરથી જ
૨૨] કવિલોક જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૯૪.

આંચમાં ઝીલી ગળી જાય છે,
અને પાણી પર પવન પછડાતો રહે છે.
સાંજનું આકાશ તોડતો અંધકારો
દૂર સરતી નાવમાં થાય છે....
હું સમૂળગો હલી બિડું છું.
મારા ખંધ હોઠોમાં, ચીસો અમળાય છે
.....મા —
પશ્ચિમાકાશમાં લોહી-રો ઘટ લાલ રંગ બિમટે છે.
સૂર્ય ક્યાં છે ? ક્યાં ??

શૈશવના દિવસો

સુશીલા ગવેરી

મારા શૈશવના સમૃદ્ધ તોફાની રંગીન
ને રમતિયાળા દિવસો ઓશિયાળા
બની વીત્યા...એ ધવાયલી ક્ષણને
હજુય કરાર વળ્યો નથી.

એના લોહી નીંગળતા તાબ ઘા હજુય
કણસે છે કોઈ પશુ વધ પછી તરફડતું
હોય એમ.

હું એ શૈશવના અડાખીડ જંગલમાં
રખડવા નીકળી પડું છું ત્યારે કોઈ
અજબ અનુભવ ઘેરી વળે છે...જે
દિવસો પાણીની જેમ વાગતાંતા એ
સ્મરણની સુગંધમય મૂડી બની
ગયા...

મને કોઈકે કહેલું મરવું નહીં ને માચો
મૂકવો નહીં...હવે તે દિવસોના કલાક
મિનિટ ને ક્ષણને હું એમ જ કહું છું...
...છતાં કાબઠી પર બનીને તે છની
રહ્યાં છે...પણ મારી જેમ તેઓને
માફું લાગતું નથી.
મારી જેમ આપઘાતનો વિચાર તેમણે
ક્યારેય કર્યો હોય એની મને
જાણ નથી.

બે ગઝલ

હનીફ સાહિલ

આવશે

છે બહુ માયાવી છળવત્ આવશે,
સ્વર્ણમૃગ-શી એક પળવત્ આવશે.
આંખ મીચું તો પ્રભાસે આરપાર,
આંખ જે જોલું પડળવત્ આવશે.
મર્મરિત છંદોની લઈને છાલકો
લોહીના લયમાં વમળવત્ આવશે.
પાંપણોમાં સૂર્ય ઘીડાશે અને
સ્વપ્નમાં એ જળકમળવત્ આવશે.
જેમ શાશ્વત્ વહેતું રહે છે એ હનીફ
આ ગઝલ પણ એમ જળવત્ આવશે.

દસ્તખત લખું

શબ્દોમાં ગોઠવાય તો તુજને વિપા લખું,
તારા વિરહની કેમ બધી કેદિયત લખું!
આંખો જે ફહેલી હોય છે મનની પરિસ્થિતિ
વાંચી શકે તો વાંચજે જે કંઈ સ્વગત લખું.
લીતર કશું અજપ મને જે પવા ન દે,
આંખો પ્રતીક્ષારત્ અને હું ચિત્રવત્ લખું.
રસ્તાની વચ્ચે ક્યાંક મળી લય તો કહું,
કાગળમાં કેવી રીતે બધી લીગતો લખું?
તારો વિચાર શબ્દમાંય બાંધવો કડણ,
છેવટ આ કેરા પત્ર તીચે દસ્તખત લખું.

ઝો રે નવીન ઝો રે કિશોર મારા
 ઝો રે તરુણ ઝો રે અબુધ
 જીવતો રહ્યો અધમુઆના ધાવથી જરાતરા.
 તેજનાં અરુણ મહે મત ભોરો,
 ખોલવું હોય તે ખોલ તું આજે જોરે,
 તુમજ સકલ તક મેલી, કોરે,
 લઈ જલંગ નૃત્યના દે નારા,
 ઝોરે પ્રબલ આવ રે કિશોર મારા.
 પિંજર હાલકડોલક હળવે પવન,
 કોઈ ખીંચું નહિ નકતું એના ધામની આડે
 હોય જ્યાં અધિકારથી ગમન,
 કામેલ જે કોઈ, જે કોઈ પૂરા પાકા,
 લોચન શ્રવણ ખેલ જે રાખે ઢાંક્યા,
 ધોરતા જેવા ચિત્રપટે આંક્યા,
 એ તો, અધારભીડ્યા પિંજરમાંડી બિચારા.
 આવ, જીવંત, આવ હે કિશોર મારા.
 યોગમ નજર નાખતાં જે કોઈ નહીં,
 સાંભળે નહીં, પૂરતો પ્રબળ પુકાર
 ભરતીને જલ બિજળતા લોઢ જ્યાંડી,
 ચાલવું ગમે નહીં: માટીના ખેટા
 પગલું માટી પર મુક્યાંથી છેટા,
 પાંચરી અચલ આસન રહેલ ખેઠા,
 વાંસનાં બિંચાં મચે નિજ નિરાળા
 આવ હે અશાંત, આવ હે કિશોર મારા.

અહીં તો બધા કરશે મનાઈ તને,
 અણધાર્યું તેજ પેળશે ત્યારે

આંખ યોળી ચિતવશે આ શું બને!
 મારવા તને બકશે પૂરા કોધે,
 શયન છોડી આવશે દોડતા ધોડે,
 નીંદરપોઢ્યા નગશે આવા યોગે,
 જશે ચક્રે મિથ્યા અને સાચા.
 આવ પ્રયત્ન, આવ હે કિશોર મારા.
 શું ખલ-માતની જે અહીં પૂજવેદી
 આમ રહેશે બાંધી હમેશ કાળે?
 પાગલ રે તું આવ રે દુવાર ભેદી.
 ઝડને જોમે લઈને વિજયચિહ્ન,
 અટ્ટહાસે ગગન કરી છિન્ન,
 આપટી ભોળાનાથની ઝોળી જીર્ણ
 ભૂલ બંધી ચે લાવ તું ભારેભારા.
 આવ પ્રમત્ત, આવ હે કિશોર મારા.
 લાવ તાણીને બાંધેલ પથના શેષ,
 ફર વેરાળી બાધા જે નવ અણે:
 મારગ ખૂટ્યો નય અનુસયા દેશે
 આપતિ છે, આઘાત છે તે નાણું.
 એટલે તો છે પ્રાણુનું આ નાચવાનું.
 દૂર કરી દે ભાઈ પૌથી પઢવાનું.
 પથના મેલી વિધિવિધાન સારા.
 આવ પ્રમુક્ત, આવ હે કિશોર મારા.

ચિર યુવાન તું, ચિરજીવી તું છે રે,
 જીજી જરા ખેરવી દઈ
 અતવિહીન પ્રાણુ ફેલાવી દે રે
 તરુણ નશે અવનિતે દે ભોરની વેળા,

ઝડને મેઘે તડિત થઈને કરું તું ખેલા.
વસન્તને સ્પર્શી બકુલ માલા.
આકુલ કીળે કંઠમાં ધરી તારા.
આવ રે અમર, આવ હે કિશોર મારા.

૨

આજ તો જાણે આવીયો પ્રલયકાળ રે,
વેદનાના આ પૂરનો પુકાર

કંઠને વહી જાય રે,

સ્કત મેઘે વીજળીને મળકારે

વજ્ર બાળે ગહન પારે

કોણુ રે પાગલ વારે વારે

કરતો અદ્રહાસ્ય રે,

આજ તો જાણે આવીયો પ્રલયકાળ રે,

જીવન હાવાં વિભોર મરણ-વિહારે,

દઈને એને સકલ તાડું

વર કે ના વર અત્યારે.

આગળ પાછળ નજર નહીં,

રાખવું છે નહીં ગોપન કંઈ:

ચરણે નીચા નમતાં ધરીએ

આકુલ ભીના વાળ રે,

આજ તો જાણે આવીયો પ્રલયકાળ રે,

મારગને આચ કીજીયે કરી નિજનો રે,

ધર મહીં અધાર, છાતાયો

શયન-શિરનો દીવડો રે,

ધરને તારા ભાંગતું આવે તુદાન,
પડતી જતી ભીંત જો ઠામે ઠામ,
સાંભળે કે નહીં સાદ આવે જો
નિરુદ્દેશને કારણે.

આજ તો જાણે આવીયો પ્રલયકાળ રે,

છી: છી: ના-અવ આંખમાંથી આંસું સારવાં રે,

લય ધરીને નહિં રે મોઢાં

અંગરખે આવરવાં રે,

ચિત્ત કોને કારણે વિકલ ?

ભાંગવીના જો બારણે સાંકળ

ખડારને આંગણુ આવ મેલીને

સુખ ને દુઃખનાં સાલ રે,

આજ તો જાણે આવીયો પ્રલયકાળ રે,

કરશે ના તવ કંઠ વિજયવોધણા ?

રુદ્રતાલે ચરણથી નહીં

ભગશે નૂપુર શીંજના ?

લખેલ જો કંઈ લલાટ મહીં

સકલ ખેલા મેલવી અહીં,

આવ સજીને સ્કત વસન

આવ વધૂને વહાલ રે,

આવેલ તારો જાણી પ્રલયકાળ રે.

૪૨

વળી વળી કશું તારું કશું છે મેં અપમાન !
 આવેલ રેલંત ગાન,
 વહેલી સવાર :
 ઊંધ ભાંગી કહી તુર્ત કીધેલ પ્રહાર
 વાતાયન થકી,
 ખીજ કાણે અલોપ તું કયાંય જનરોતમહી ભળી
 દરિદ્રની જેમ તું ભુખાળ
 આવે છે મધ્યાહ્ને મારે દ્વાર,
 શાચી રહું : ‘આ શું હાય
 કર્મકાળમાં વિપતિ !’ દુરથી જ કરું છું વિદાય.
 સાંજને સમય જાણે આવ્યો મૃત્યુદત
 જલાવી મશાલદીપ, અસ્પષ્ટ અદ્ભુત
 દુઃસ્વપ્ન સમાન.
 દસ્યુ કહી, શત્રુ કહી, બારણાં તમામ
 કદી દીધ બંધ.
 ચાલી ગયો... જગેલ અંધારમંહી કંપ.
 હવે અહીં આવ્યો છે તો દંડીશ હું તને
 તારી કને જે કંઈ તે બધું ય લઈને.
 પાછું નહીં વાળી,
 ભીડી દેશ બારણાં ને ખારી,
 અનંતર મધ્યરાત્રે
 દીપ-ખુઝયા અંધકારે ખેસી ધૂલિ-વાટે
 મનમહી ચિંતવીશ બહુ છું અકલ
 જોયા વિણુ જેને પાછો હતો મેં કાઢેલ.
 દીર્ઘ ધરીને જીવન
 બહુ બહુ માને જેતું કશું છે વરણુ
 થઈ એકાગ્ર ઉત્સુક
 અંધકારે ભળી જશે તે બધાંય સુખ.
 આવેલ જે હતો અન્યમને

મુખામુખ જેને જોયો નહીં રે નયને

જેની ન પિછાણુ

જેની ભાવાનું ન સ્થાન

અર્ધરાત્રે ફરી ફરી મુખ એનું દેખા દેશે નિદ્રાહીન થયે
 તારકને તેજે, નિશિગંધાની મહેકે,
 વળીવળી પાણું જવું અંધકારે
 વળીવળી આવવાનું થયે
 બોલ એનો વાગે છે હૃદયે.

૪૪

હે યૌવન, સુખની શળાએ શું તું નિવસી રહીશ ?
 કંટકતરુની ઊંચી ડાળ પર પુરુષ તારું નયન્યા કરીશ ?
 માર્ગહીન સાગરપારનો તું છો પાન્ય.
 પાંખ તારી અશાન્ત અકલાન્ત.
 અજાણ્યું નીકળું તવ ધામ રે...
 ને તારું ધસતું નવ માને અવરોધ,
 અંઝાથકી વજ્ર લઈ લેઈ આંચકીને
 તારા અધિકારને જ ધોધ.
 હે યૌવન તું કંઝાલ ?-શું તું આયુધનો છે લિખારી ?
 મરણ-કાનન અંધકારે, ગહન કંટકપથે તું જ તે શિકારી.
 મૃત્યુ તવ પાત્ર મહી કરતું વહન
 અમૃતરસને નિઃય તારે જ કારણ;
 પ્રતીક્ષીત રે માનિની તવ પ્રિય સખી
 મરણ-ધુંધટ તાણી;
 આવરણુ ફર કરી રહે તું નીરખી
 સુગ્ધ તે વદન હેત આણી.
 હે યૌવન, રહે કયા સૂરને સાંધને ?
 વાણી તવ શુષ્ક પાને બંધાઈ શું રહે કદી પોથાને બંધને ?
 દક્ષિણ હવાને ખીન બાજે તવ વાણી,
 એથી તો અરણ્ય રહે નિજને પિછાણી.

વાણી તવ જાગી રહે પ્રલયના મેઘે
 ઝઝાને ઝંકાર
 તરંગ ઉપર બજવીને, બય, વેગે
 વિજય ડંકાને,

હે યૌવન, શું તું બંદીબની પોતીફી સીમાએ સખડું ચહે ?
 આ ઉમર ફરી માયાબળનું બંધન તારે લાગવું જ રહે.
 ખડકા સમ તવ દીપ્ત શિખા :
 ધિન્ન કરી જરા-કુહેલિકા-
 જ્યૈતાની છાતીનું બે ભાગે વિભાજન.
 અમર કુસુમ તવ

આલોકને પાન લોકલોકાન્તારે
 ફૂટે નિત્ય નવ.

હે યૌવન, શું તું લૂંટાયલા સમ ધૂળમેયું થશે ?
 જન્મજા ધરીને શિરે જ્વાલિભારે નિજને તું કુદિત કરશે ?
 પ્રભાત પોતાનો સોનલ મુકુટ બાહે
 તારે કાજ ઉપાને સમય રોજ આણે.
 અગ્નિ જલે ભિર્વ શિખા રાખી
 તારો જ તે કવિ !
 સૂર્ય તવ વદને નયન માંડી
 લહે પોતાની જ ઇવિ.

(રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં બંગાળી કાવ્યોનો અનુવાદ)

અવલોકન

સેંકડો અબકી રહેલા પંથમાનો એક 'પંથ'

ચોસેક મેકવાન

'હાથલંગાવ્યો'તો શબ્દોએ અને
આ ગઝલ સાથે થઈ ગઈ મિત્રતા.'

આ

ગઝલ કાવ્યરચનાના પ્રકારે શબ્દખેડુઓમાં એક મુખ્ય આકર્ષણ જમાવ્યું છે. એના પદ્યધની છંદ-લય-રચનાને કારણે કવિ આકર્ષાય એ જોટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું જ કહીને તેની ઉચ્ચતાએ પહોંચ્યું છે. એટલે વર્તમાન ગઝલ-વિષયોની ભિન્નતાની સાથે સાથે ભાવભિન્નતા અને એક જુદા જ મિજાજને પ્રગટ કરે છે, ચાતુરીને ચાતરીને ચાલવા મથે છે. ફારસી-ઉર્દૂનો આ કાવ્યપ્રકાર કવિ કલાન્તે અહીં રોપ્યો અને અગાઉ નહોતો પાંગર્યો એટલે એ છેલ્લા દાયકામાં વિકસ્યો-પાંગર્યો. ઈશ્કખાજ સાથે સાથે અનેકવિધ પ્રયોગોમાં ગઝલની યાત્રા વણથંભી રહી છે. ડો. દિલીપ મોદીના ગઝલસંગ્રહ 'પંથ'માં સૂક્ષ્મ સંવેદનો, છટકણા ભાવો, જન્મમૃત્યુ સામાજિક સંદર્ભમાં વ્યક્તિ, એકલતા, ખાલીપો, ક્ષણભંગુરતા વગેરેનાં અનેકવિધ રૂપો, સર્જકના અસંપ્રગટ માનસમાંથી શબ્દ રૂપે અવતર્યા છે અને એ શબ્દો, એ અર્થવ્યંજકતા, અપાર શક્યતાઓ કવિતાને-ગઝલને-ઘાટ આપે છે. એથી કવિને આ શબ્દનો મહિમા છે.

કેટલી આસાનીપૂર્વક એાગળ છે શબ્દ આ
સૂક્ષ્મ અર્થોનું ઘટન તો થીજતું આવ્યું હશે.
(પૃ.૫૧)

અને કવિતા એ સૂક્ષ્મ અર્થોનો જ વ્યપાર છે. વ્યગ્ય અને ધ્વનિનો વેપલો છે. કૃતિમાં શબ્દનું આસાનીપૂર્વક એકાકાર થઈ જવું એ ચમત્કારભરી ઘટના છે. એ પમાય છે ત્યારે કાવ્યવે માણ્યાનો અપૂર્વ આનંદ થાય છે. આમ, કવિતાનો દરેક શબ્દ પોતાકો થઈ જાય, એનું વ્યક્તિત્વ પરખાય એ મોટી વાત છે. જો ભાવકને એ ન સહે કે ન પરખાય તો ? કવિ કહે છે :

ખ્યાલ રાખો શબ્દના વ્યક્તિત્વનો

અર્થ પાળું કેવા સ્વમાની હોય છે.

(પૃ. ૧૨૧)

શબ્દની કૃપા જ સંવાદ સરજે છે. અને ગઝલને અને પ્રેમને તો જળખરડનો સંબંધ છે ! ગઝલમાં પ્રેમની ભાષા આગવી હોય છે :

કેટલાં આતુર તને મળવાં ચરણ

મહેકી જાઉં માર્ગ ને વાતાવરણ. (પૃ. ૧૪)

દૂર રહી તારી પાસે હું પહોંચી શક્યો,

આ ગઝલ-શબ્દ મારાં ચરણ હોય છે. (પૃ. ૧૫)

અને પોતાના જ પ્રેમમાં સંઘળું સમાઈ જાય છે ત્યારે તેનો ઉદ્ગાર અતિમ અને છે :

હું તો દુનિયા આખી એને સમઘું છું,

તારું બસ મારા સુધીનું વિસ્તરણ. (પૃ. ૧૪)

પરંતુ મુખ્ય પ્રેમની પ્રાપ્તિની આવી અભીપ્સા તૂટી પડે છે ત્યારે વિષાદની લાક્ષણિક પરિસ્થિતિનો પરિધ રચાય છે. ત્યાં વેદનાની વ્યથાની સપાટીનો સળવળાટ, જીજાળ કવિના ભીતરી અસ્તિત્વને ખળભળાવે છે;

જયવદન તકતાવાલા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ, સુંબઈ
નવાં પ્રકાશનો

સંકલિત કવિતા

રાજેન્દ્ર શાહનાં 'ધ્વનિ' (૧૯૫૧)થી 'દા સુપાર્ણા' (૧૯૮૩) સુધીના કુલ ૧૬ કાવ્યસંગ્રહોનાં બધાં જ
કાવ્યો એક ગ્રંથમાં, ડેમી સાઈઝ, પાકું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધક સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૧૦૬૨,
કિંમત રૂ. ૯૦

રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ

રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશેના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો ગ્રંથક ડેમી સાઈઝ, પાકું
પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધક સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૨૩૯
કિંમત રૂ. ૩૦

રાજેન્દ્ર શાહના નવા કાવ્યસંગ્રહો

ડેમી સાઈઝના કાવ્ય પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધક સુન્દર મુદ્રણ

કિંજલિકની-પૃષ્ઠ ૬૪, રૂ. ૧૦

વિભાવન-પૃષ્ઠ ૯૬, રૂ. ૧૫

દા સુપાર્ણા-પૃષ્ઠ ૭૬, રૂ. ૧૨

ખાસ લાભ

'સંકલિત કવિતા' દસ કે એથી વધુ નકલ ઢીઠ રૂ. ૭૫માં મળશે.

'રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ' દસ કે એથી વધુ નકલ ખરીદનારને નકલઢીઠ રૂ. ૨૫માં મળશે.

ટપાલથી મેળવનારને 'ટપલિંગર્થ' આપવાનો રહેશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ-૧.

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

સુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

ՀՀ հ.հ.հ. 1057 7հ.հ. հ.հ.հ. 10.10.10 2222 Երկր-հ.հ.հ.

0202

Ե.հ.հ.

Խ.հ.հ. Ե.հ.հ.

Խ.հ.

Խ.հ.հ. Ե.հ.հ.

Ե.հ.հ.հ.հ.

Խ.հ.հ.հ. Ե.հ.հ.հ. Խ.հ.հ.հ.

Խ.հ.հ.հ. Խ.հ.հ.հ. Խ.հ.հ.հ.

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત • ૨૦૪૦ • સળંગ અંક ૧૫૮ • દિવસ અંક ૮૬

કાવ્યો

વેત્રવતીને નીર ૧૭ રાજેન્દ્ર શાહ
અવરોહે આરોહણ ૨૦ યજ્ઞેશ દવે
મૃત્યુ ૨૪ પન્ના નાયક
રખેને ૨૪ પ્રીતિ સેનગુપ્તા
આ ઓગસ્ટથી... ૨૫ પલ્લવ દેસાઈ
દેખાય છે ! ૨૬ 'શૈલ'
કૃપમંદ્રિયનુ ગીત ૨૭ ભરત યાસિક
કુરુક્ષેત્ર પછીની એક ઘટના ૨૭ હર્ષદેવ માધવ
પાણીના પાણિયા ૨૭ કરસનદાસ લુહાર
એક ન આપી શકાયેલો... ૨૮ પૌલોમી શાહ
બે ગઝલ ૩૦ રાજેશ વ્યાસ
સમજ્યા નહિ ? ૩૧ મનીષ પરમાર
અમે ૩૧ સતીન દેસાઈ
તલાશ કર ! ૩૧ 'પ'થી' પાલનપુરી
હું ૩૨ રન્નાદે શાહ
ને આજ અચાનક ૩૨ બારીન મહેતા
પાછું ફરેલું વ્હાણું ૩૩ ધીરેન્દ્ર મહેતા
નદીમાં પૂર ૩૩ લલિત ત્રિવેદી
રામ બોલો ભાઈ ૩૩ લલિત ત્રિવેદી

ગદ્ય

કવિ ૩ નરસિંહરાવ દીવટિયા
રસકવિ રઘુનાથ ૪ વિપિન કિકાણી
અખાતા છપ્પાના પાંઠ
અને અર્થ ૧૨ શિવલાલ જેસલપુરા

આસ્વાદ

'સંસ્કારોદ્બોધન' ૩૪ મળલાલ દવે

માસ-એપ્રિલ ૧૯૮૪

તંત્રી ધીરુ પરીખ

અવલોકન

આસનો કવિ ૩૭ રજનીકાન્ત જોશી
'સૂરજનો હાથ'નાં કાવ્યો ૩૯ નલિન પંડ્યા
શબ્દના ચક્રવા ૪૧ કનૈયાલાલ પંડ્યા

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ નિરંજન ભગત

- ૦ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની ૭ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.
- ૦ દેગમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ આ પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ આ રૂ. ૧૦.
- ૦ લવાજમ મોકલવાના સ્થળ :
(૧) 'લાવણ', વિજયપાક, નવરંગપુરા અમદાવાદ-૬.
(૨) વિજય સ્ટેશન ૬૨, કલ્યાણનગર, રિલીફરોડ અમદાવાદ-૬, આ સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ રોડ, પાદશાહની થોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ રૂપિયા ૨૦૦

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું :
'લાવણ', વિજયપાક, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

મુદ્રણસ્થાન

ભગવતી પ્રિન્ટર્સ, નવા વાડજ અમદાવાદ-૧૩

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ નો

પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક

‘કવિલોક’નો આ પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ ની આખરે પ્રકટ થવાનો હતો. પરંતુ એના દળદાર કદને કારણે મુદ્રણમાં વધુ સમય ગયો હોવાથી હવે એ અંક ૧૯૮૪નાં મેના અંતમાં પ્રકટ થશે. ૧૯૮૩નાં કવિલોકનાં ગ્રાહકોને તે નિયત લવાજમમાં જ મળશે. વિશ્વંબ ખદલ ક્ષમાપ્રાપ્તિ છીએ.

પંચમહાકાવ્ય

અર્ધી કિંમતે

પ્રસ્તુત વિશેષાંકની સઘળી સામગ્રી ‘પંચમહાકાવ્ય’ એ શીર્ષકથી મર્યાદિત સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પણ તરત જ પ્રકટ થશે. ભારે કાગળ, પાકું પૂઠું અને આકર્ષક અમેરિકન બંધાઈના આ અમૂલ્ય ગ્રંથની કિંમત આજના બજાર ભાવે રૂ. ૬૦ જેટલી થાય, તે માત્ર રૂ. ૩૦માં જ મળી શકશે. આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બની બન્ય તે પહેલાં રૂપિયા ૩૦ + રજિ. ભુક પો.ના રૂ. ૪નો M. O. નીચેના સરનામે કરી આપની નકલ મેળવી લેશો.

નવું લવાજમ

જે ગ્રાહકોનું લવાજમ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ના અંક સાથે પૂરું થાય છે તેમને ૧૯૮૪ના વર્ષનું નવું લવાજમ રૂપિયા પચીસ સત્વરે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

વ્યવસ્થાક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'નો આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના પ્રથમ બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થઈ ગયા છે.

૧. પરંતુ

વિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠનો છે. નેચરલ શેઈડના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિલોક'નાં ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ હિસેબે મોકલી, આ લાલ સવેળા મેળવી લેશો.

કવિલોકનાં અન્ય પ્રકાશનો

૧. સાત મહાકાવ્યો (વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખોનો સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪+રજિ. ભુ. પો. ના રૂ. ૪

૨. પ્રસંગસપ્તક : રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૩. આગિયા : ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૪. અંગપચીસી ધીરુ પરીખનો છંપાસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૮

૫. નિરુદ્દેશ : રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન, મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦

કવિલોકના ગ્રાહકે ૧૫% કાપીને રકમ નીચેનાં સરનામે મોકલવી :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક, લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦

નવ્ય કવિ શ્રેણીમાં હવે પછી પ્રકટ થશે યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ.

૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૪ મુદ્દીમાં આગાતરો ગ્રાહક થનારને આ સંગ્રહ માત્ર ૪-૫૦માં મળી શકશે.

વસંત વિ. સં. ૨૦૪૦

કવિત્વોક

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૪

ૐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિત આવિર્ઔર્ધ્વમ્ મુધિ

કવિ

કવિતા તે કવિના હૃદયનું, આત્માના બંધારણનું, બાહ્યસ્વરૂપ, મૂર્તસ્વરૂપ છે. તેથી પ્રથમ કવિનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ક્લાસિકલ Heroes and Hero-Worshipના ગ્રંથમાં The Hero as Divinity, The Hero as Prophet, The Hero as Poet, ઇત્યાદિ ક્રમમાં The Hero એ મુખ્ય અને સમાન ધર્મ સ્થાપ્યો છે, તે સહેતુક છે. Divinity, Prophet, Poet, એ સર્વમાં Heroનાં લક્ષણ પાયારૂપે આવશ્યક છે. અર્થાત્ કવિના સ્વરૂપમાં મૂળ પાયારૂપે આ... મહાપુરુષપણું, વીરત્વ, Heroનો ધર્મ હોવો જોઈએ... કવિનું કાર્યક્ષેત્ર આખું પ્રહાંડ છે, જીવનનાં, આ લોક પરલોકનાં, પરમ તરવો, ઇત્યાદિ સનાતન સૌંદર્યતરવો છે, માનવના ઇતિહાસમાં સંકુચિત વ્યવહારો જોડે સ્થાયી સંબંધ કવિને નથી; કવિ અગાધ સત્યોના સિન્ધુમાં નાવ ખેડે છે; માનવના સંકુચિત વ્યવહારનાં ખામોચિયાંમાં કવિની કિશ્તી ખોળાતી નથી.

કવિની હૃદયઘટના, આત્મસ્વરૂપ, આમ આ રીતનાં છે... કવિનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સૌંદર્યના દ્રશ્ય અને પ્રદર્શક તરીકે છે... સૌંદર્ય કવિતા એ અંલૌકિક દિવ્ય ભાવનાઓ છે, તો તે ઝીલવાને માટે યોગ્ય પાત્ર રસિકતાની માગણીને અનુકૂળ જ જોઈએ એમ હું માનું છું; નહીં તો એ દિવ્ય ભાવનાની સુંદર ધારા સુરુચિથી ના ઝિલાતાં, વીંધરી જશે, વ્યર્થ ઝરી જશે.

નરસિંહરાવ દીવડિયા

(‘કાવ્યની શરીરઘટના’ એ નિબંધમાંથી)

રસકવિ રઘુનાથ

વિપિન કિકાણી

ગુજરાતી વ્યવસાયી નાટ્યસૃષ્ટિના નભોમંડળ-માંથી ૧૧-૭-૮૩ના રોજ નડિયાદના કવિશ્રી રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટના નિધનથી છેલ્લો તેજસ્વી સિતારો પણુ ખરી પડ્યો. ૧૯૮૦માં 'દેશી નાટકસમાજ' લગભગ બંધ પડી તે સાથે જ પદ્ધતિસરની વ્યવસાયી નાટકમંડળીનું પૂર્ણવિરામ મુકાર્થ ગયું. રસકવિના દેહવિલયથી એ પ્રકારની મંડળીઓ માટે નાટક રચનારો જે નાટ્યકારોનો-કવિઓનો વર્ગ હતો તેની પણુ પૂર્ણહુતિ થઈ. કવિના સ્વર્ગવાસે નજર સમક્ષ વ્યવસાયી મંડળીનાં નાટકોના જળવલ્લ્યમાન ઈતિહાસ અને કવિનાં અનેક રસઝરતાં ગીતોના સ્પંદનો સળવળી જોડે છે. ગુજરાતી રંગમંચ પર વ્યવસાયી નાટકમંડળીઓ અને નાટ્યકારોનો પણુ એક જમાનો હતો. મૂળી કે ખોલતી ફિલ્મો હજુ શરૂ થઈ નહોતી. પ્રજાના મનોરંજનનું એકમાત્ર સાધન-વ્યવસાયી નાટકમંડળીઓનો 'સિનસિનરી'થી ભરપૂર, દમામદાર પોષાકોવાળો, ખેતબાજીની ઝડઝમકવાળાં અને ગીત-સંગીતથી પૂર્ણ પૌરાણિક, ધાર્મિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક નાટકો જ હતાં. ઈ.સ. ૧૮૫૨થી લગભગ આ પ્રકારનાં નાટકો વ્યવસાયી પારસી નાટકમંડળીઓ દ્વારા લજવાતાં થયાં હતાં. આ મંડળીઓ શૈક્ષિકર શૈલીનાં નાટકો, અનુવાદો, ભાષાંતરો, રૂપાંતરો કરીને લજવતી હતી. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં મુંબઈમાં સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેનું 'લલિતાદુઃખદર્શક' મહેતાજીઓની ગુજરાતી નાટકમંડળી દ્વારા લજવાય છે. તે પછી ઈ.સ. ૧૮૮૭માં પદ્ધતિસરની વ્યવસાયી

નાટકમંડળીઓ સૌરાષ્ટ્રમાં 'મોરબી આર્થ સંબોધ નાટક-મંડળી,' 'વાંકાનેર નાટકમંડળી' અને મુંબઈમાં 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટકમંડળી' અને 'શ્રી દેશી નાટક-સમાજ'ના ધીગણેશ મંડાય છે. ઈ.સ. ૧૯૧૩-૧૪ સુધીમાં તો નાની-મોટી અનેક મંડળીઓ વ્યવસાયી ઢબે નાટક લજવતી થઈ જાય છે. પચીસેક વર્ષના આ પ્રારંભિક ગાળામાં વ્યવસાયી નાટકોનું એક કલેવર બંધાય છે.

નાટકના આ પ્રારંભિક અવસ્થાકાળ દરમિયાન ઈ.સ. ૧૮૬૨ની ૧૩મી ડિસેમ્બરે મહેસાણા જિલ્લાના લીંચ ગામે બાળક રઘુનાથનો જન્મ થાય છે. પિતાજીનું નામ ત્રિભુવનદાસ અને માતાનું નામ મોટીબા હતું. તેમના માતામહ રાજકવિ હતા, જેમણે રઘુનાથના બાળહલ્લને કવિતાનો રંગ ચડાવ્યો. રઘુનાથને બચપણથી સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યે અનુરાગ. તેથી 'શાકુંતલ', 'મેઘદૂત', 'ઉત્તરરામચરિત', 'ગીતગોવિંદ', 'ભટ્ટહરિશતક' વં. ના અનેક શ્લોકો કંઠસ્થ કર્યા અને કવિતાના સંસ્કરો વધુ ધૂંટતા ગયા. નાટકના સંસ્કારો કવિએ સ્વ. ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી અને સ્વ. કવિચિત્રકાર ફૂલચંદભાઈ પાસેથી મેળવ્યા. સ્વયં નાટક અને નાટકનાં ગીતો રચતા થયા અને લગભગ બાવીસેક વર્ષની ઉંમરે કવિએ પોતાના પ્રથમ નાટક 'બુદ્ધદેવ'ની રચના 'Light of Asia'માંથી પ્રેરણા લઈને કરી. કવિ એ સમયે નડિયાદની એક હોસ્પિટલમાં કમ્પાઉન્ડર હતા. એ અરસામાં પારસી બાલીવાલા થોએટ્રિકલ કંપની નડિયાદમાં હતી. કંપનીની મુખ્ય અભિનેત્રી ગુલનાર અને તેની નાની પુત્રીની સારવાર

કરતાં કરતાં કવિને નાટકો જોવાની તક મળી. તેમના માંનો નાટ્યસૃષ્ટિનો છવ્વ બગી બેઠ્યો. આ ઘટના ઇ.સ. ૧૯૧૩માં બને છે. કવિ ‘બુદ્ધદેવ’ નાટક ‘મોરબી’ આર્યસુબોધ નાટક કંપનીના માલિક સ્વ. મૂળજીભાઈ આશારામને જોવા મોકલે છે. મૂળજીભાઈને નાટક ગમી ગયું, કવિને મુખર્ધ બોલાવ્યા, ‘બુદ્ધદેવ’ નાટક ૧૯૨૪માં ભજવાયું અને અત્યંત સફળતાને વર્યું.

વ્યવસાયી રંગભૂમિનો આ વસંતકાળ હતો. સ્વ. મૂળજીકર મુલાણી, સ્વ. તારાયજી ઠક્કર, સ્વ. છોટાલાલ શપાદેવ, કવિશ્રી નથુરામ સુંદરજી, સ્વ. હરિહર ‘દિવાન’, સ્વ. કૃષ્ણચંદ્ર માસ્તર વ. નાં નાટકોથી રંગભૂમિ ગાજતી હતી. ‘આર્યનૈતિક નાટકસમાજ’, ‘લક્ષ્મીકાંત નાટકસમાજ’, ‘દેશી નાટકસમાજ’ અને ‘મોરબી નાટક - મંડળી’નાં નાટકોથી મુખર્ધના થીએટરો ‘હાઉસફૂલ’ થઈ જતાં હતાં. આ બધાંની વચ્ચે એક નવાસવા કવિનું નાટક બમી ગયું એટલું જ નહીં, એ જમાનાના વિદ્વતજનો અને નાટ્યશોખીન સમાજની અપેક્ષાઓને સંતોષવામાં નાટક સફળ નીવડ્યું. તેઓ પોતે નોંધે છે તેમ આ નાટકનાં પિસ્તાલીસ ગીતોમાંથી સાલીસને ‘વન્સમેર’ મળતા અને તે પણ પાંચ પાંચ! આ નાટકની જ પ્રસ્તાવનામાં નાટકમહર્ષિ શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાએ પણ નોંધ્યું છે: “રાતે પરણીને વરકન્યા જતાં હોય, ‘રસાક’નું બેન્ડ સાર આ સંસારમાં મેં ન જોયે’ એ ‘બુદ્ધદેવ’નું ગીત વગાડતું હોય ત્યારે લલલલાની ઊંધ બેડી જતી.” આ નાટકનાં ગીતોએ વ્યવસાયી રંગભૂમિનાં નાટકોની ગીતશૈલીને એક નવી જ ક્ષિતિજનાં દર્શન કરાવ્યાં. એમના પૂર્વેનાં નાટકોમાં ગીતોની કક્ષા અત્યંત સામાન્ય કોટિની હતી. એ ગીતો સ્થૂળ હતાં-‘ગાયનો’

વિશેષ હતાં. ‘બુદ્ધદેવ’થી નવાં ગીતો, નવા ભાવ, નવી ભાષા શરૂ થઈ.

પ્રથમ નાટકની સફળતા બાદ ૧૯૧૬માં કવિએ ‘આર્યનૈતિક’ માટે સ્વ. પાગલ અને મુલાણી સાથે ‘સૂર્ય-કુમારી’ લખ્યું. સ્વ. મૂળજીદમોમાંએ આ નાટકનું દિગ્દર્શન સંભાળ્યું હતું. એ સમયે કંપનીની હાલત સારી નહોતી. ગીતોની ઓપેરાઓ છપાયેલી, પણ પૈસાના અભાવે લાવીને વેચી શકાય તેવી સ્થિતિ નહોતી. પ્રથમ રાત્રિએ જ ગીતો એટલાં બધાં કે ખાસ મોટર દોડાવી ઓપેરાઓ લઈ આવવી પડી અને ભારે ક્ષિંભે ચપોચપ નકલો બપડી ગઈ. કવિએ પોતે કહેલું છે કે ‘સૂર્યકુમારી’ની ઓપેરાઓની અકાવન જેટલી આવૃત્તિઓ થઈ એ પણ કદાચ વ્યવસાયી રંગભૂમિનો વિક્રમ હશે!

કવિવર ન્હાનાલાલનું પ્રસિદ્ધ ભાવપ્રધાન નાટક ‘જ્યા-જયંત’ ભજવવાની સ્વ. મૂળજીભાઈને મદદવાકાંક્ષા હતી. કવિવરની અનુમતિ માગી ત્યારે ‘મારું નાટક ૩૦૦ વર્ષ પછી ગુજરાત જશે’ એવું કહીને નાટક આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. મૂળજીભાઈને આ નાટકનાં વિચાર-કથાનક ગમતાં હતાં તેથી તેના પરથી નાટક રચવાનો વિચાર આવ્યો. તેમની પસંદગી રઘુનાથભાઈ તરફ હતી, અને તેમાંથી ‘શગીન્દપિ’ નાટકનું સર્જન થયું. નાટક ખૂબ બમી ગયું. પ્રથમ શો જોવા કવિ ન્હાનાલાલને પણ નિમંત્રેલા. તેઓ પણ ખુશ થયા. હસતા હસતા રઘુનાથભાઈને કહ્યું પણ ખરું કે “અહ્યા! બધું જ મારું અને છતાં કે” જ મારું નહીં. ગુજરાતમાં આવા ચોર જગ્યા હશે તેની મને ખબર જ નહીં.” આ નાટક વડોદરામાં ભજવાતું ત્યારે અમદાવાદ-વડોદરા વચ્ચે પ્રદક્ષીના

ભારેધસારા વચ્ચે ‘શગીઝશિ’ સ્પેશ્યલ ‘ટૂર્ષન’ દોડતી !
 ‘જ્યા-જ્યા’ ત’ની જ લાવનાઓને સમાવતાં આ નાટક-
 નાં ગીતોએ પણ કવિ રઘુનાથભાઈને ભારે પ્રતિષ્ઠા
 અપાવી. આ પછી પણ તેમણે બે નાટકો ‘લાવિત્રાબલ્ય’
 અને ‘ઘિયાકુમારી’ની રચના કરી.

રસકવિ રઘુનાથભાઈ મુખ્યત્વે ગીતકવિ હતા.
 ઈ.સ. ૧૯૧૨-૧૪ થી ૧૯૭૨ના લગભગ અર્ધાં શતક
 દરમિયાન તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન ગીતાનું જ હતું.
 આરંભનાં એક-બે વર્ષ પછી મુખ્યત્વે તેઓએ ત્રણ
 નાટક મંડળીઓમાં રહીને જ તેમનાં નાટકો માટે ગીતો
 રચ્યાં. ‘આય’ નૈતિક નાટક કંપની’નાં ‘લાવના બી.એ.’,
 ‘સૂર્યકુમારી’, ‘ન્યાયનાં વેર’, ‘રૂઢિબંધન’, ‘ગરીબકન્યા’,
 ‘અપર માતા’, વ. નાટકોમાં ગીતો લખ્યાં; ‘લક્ષ્મી-
 કાન્ત નાટક સમાજ’નાં ‘શાલિવાહન’, ‘સંસાર-
 સાગર’, ‘દેવકુમારી’, ‘અરુણોદય’, ‘ભાયાના રંગ’,
 ‘મરદના ઘા’, ‘માલવપતિ’, ‘એક અબળા’, ‘અમર
 આશા’, ‘અબ્જત શત્રુ’, ‘સમુદ્રયુત’, ‘સજ્જન કોણુ?’,
 ‘મુરારબાજી’, ‘અધારીગલી’, ‘અમલદાર’ નાટકો માટે
 ગીતો લખ્યાં. ‘દેશી નાટક સમાજ’ના રંગમંચ પર
 રજૂ થયેલાં ‘દેશદીપક’, ‘સોરઠી સિંહ’, ‘રણસંગ્રામ’,
 ‘સાસુના વાંકે’, ‘સ્વનંદન’, ‘સૌભાગ્ય કંકણ’,
 ‘માડીના બંધા’, ‘રા’મકીપાલ સાંભરરાજ’, ‘સતી
 અંજના’, વ.નાં ગીતો પણ લખ્યાં. ‘મોહનપ્રતાપ’,
 ‘પ્રેમવિજય’, ‘સત્યવાનસાવિત્રી’, ‘નસીબદાર’, ‘સિરાબુ
 દોલા’ વ.નાં ગીતો પણ લખ્યાં. લગભગ ૭૫ જેટલાં
 વિવિધ નાટકોમાં ગીતરચના તેઓની હતી.

નાટક જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓનું પ્રતિબિંબ
 પાડે છે અને તેથી જ નાટકનાં કથાનકોમાં જીવનની
 સર્વસામાન્ય લાગણીઓ ને લાવોને વાચા મળે છે.
 જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી-વણાયેલી

પ્રભુ, પ્રકૃતિ, પ્રભુલાકૃત દેશભક્તિ આદિ સમાજજીવન-
 ની અનેકવિધ લાગણીઓ કથાનકોના તાણવાણા
 જણે છે અને એ લાગણીઓને ઘટનાં સંદર્ભે, પરિસ્થિતિ
 સંદર્ભે ગીતોમાં વાચા મળે છે. આમેય નૃત્ય-સંગીત
 અને તેમથી જ કાળક્રમે ગીત આપણી પાસે આવ્યું
 છે. આપણા આરંભકાળનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં પણ
 અને ‘આપર’ઓમાં પણ સંગીત-ગીતનું એટલે જ
 પ્રાધાન્ય હતું. વ્યવસાયી નાટ્ય પરંપરા પણ એક
 બાજુ સંસ્કૃત તો બીજી બાજુ અંગ્રેજી નાટકોનું
 અનુસરણ કરતી હતી અને તેથી તેમજ આપણા નટો
 નાયક, ભોજક, ભીર જેવી સંગીતનો પરંપરાગત
 વારસો ધરાવતી કામમંથી જિતરી આવ્યા હતા. તેથી
 ગીત-સંગીતનું પ્રાધાન્ય આપણા વ્યવસાયી નાટકોમાં
 પણ આરંભકાળથી જ હતું. અલબત્ત આ ગીતમાં
 ગીતત્વને મુકાબલે સંગીતત્વનું પ્રાધાન્ય રહેતું તેનું
 એક કારણ ગીત કરતાં સંગીતને સવિશેષ આહવારો
 પ્રેક્ષકવર્ગ પણ હતો. પરંતુ રસકવિનાં ગીતો એકંદરે
 ગીતના સ્વરૂપની ત્રણેય અનિવાર્યતાઓ ગીતત્વ,
 કાવ્યત્વ, સંગીતત્વનો સમન્વય સાધીને રચાયેલાં
 દેખાય છે. એટલે જ આજે પણ આ ગીતો સદા-
 બહાર દેખાય છે. એટલું જ નહીં, નાટ્યસંદર્ભે એનું
 જે મૂલ્ય છે એટલું જ—બધકે એથી વધુ—સ્વતંત્ર
 ગીત તરીકે પણ છે એટલું સ્વીકારવું જ પડે.

પ્રભુ માનવહૃદયનો સનાતન લાવ છે એટલે
 નાટકના કથાનકોમાં પ્રભુ-શૃંગારના લાવો કેન્દ્ર-
 સ્થાને અને શૃંગારસં એ જમાનામાં મુખ્ય
 લેખાતો. રઘુનાથભાઈ તો સંસ્કૃત નાટકોના અભ્યાસી
 જીવ હતા અને તેથી તેમણે પ્રભુ શૃંગારના, રસિક
 મધુર લાવોને ગીતોમાં સંયમિત રીતે કાવ્યમય વાચા
 આપી છે. ‘એક અબળા’ નાટક માટે તેમણે અને

સ્વ. પ્રભુલાલ દિવેદીએ સાથે લખેલું —

“પ્રેમ તત્ત્વ કોઈ અજ્ઞાન સનાતન,
વિરલ પ્રેમીજન બહે;

ભ્રમર અને કળિયોની ભાષા કા,
રસજ્ઞાની પિછાણે રે...”

ગીત પ્રેમતત્ત્વ, તેની વિરલતા, રસજ્ઞતાને
માર્મિક રીતે સમજવી દે છે. પ્રેમને પામવા માટેની
સજ્જતાનો સંકેત ઘણું બધું કહી બય છે. અન્યો-
ન્યને પામવાની, અરસપરસમાં ઓગળી જવાની,
એકાકાર થઈ જવાની વાત કવિ કેટલી સાહજિકતા
અને રસિકતાથી કહે છે :

“રસિકા પ્રેમીના હૈયા પ્રીતમમાં રાતદિન રમતાં,
સહુણાં શ્યામનાં સ્વપ્નાં નજરથી ના ધડી ખસતાં.
પ્રીતમ જો હોય પાસે તો બધું યે વિચ્છે પાસે છે,
વસે જો દૂર નજરથી એ બધું યે શન્ય બાસે છે.”
(‘શાલિવાહન’)

અને આથી, પણ વિશેષ તો એમનું ખૂબ ખૂબ
બાણીતું ‘હંસાકુમારી’નું ગીત આ જ ભાવને પણ
જુદી બાનીમાં, જુદાં પ્રતીકો દ્વારા કવિ રજૂ કરે છે :

“સાહ્યો મારો ગુલાબનો છોડ,
વેલી દું તો લવંગની;

હોડશું જવનમાં જોડાજોડ;
પાંખો જેવી પતંગની.”

શબ્દસાધુઈ, લયસાધુઈ અને ભાવસાધુઈનો સહજ
ત્રિવેણીસંગમ અહીં રચાયો છે. રંગમયનાં પ્રણય-
દશ્યોને કવિએ ગીતોમાં તાદેશ કરી બતાવ્યાં છે.
નાટકનાં ગીતો એ ગીત તો છે જ, પણ અભિનય-
ક્ષમ ગીત બનવું પણ અનિવાર્ય છે — અને એ

રીતે આ ગીતની દશ્યાત્મકતા અને અભિનયતા
જેવા જેવી છે :

“ઢળંતી વ્હાલી રસિકી સંધ્યા,

જરા સુધાકર બિગ્ધો ન બિગ્ધો;

અમારા ઉર પર તમે ઢળ્યાં તાં;

તમે બૂલ્યાં છો, અમે ન બૂલ્યાં !”

(‘સૌરાષ્ટ્રવીર’)

આ ગીતમાં ઉપાલંબની પણ કેવી મધુર બાની છે !

પ્રણયની-શંગારની મસ્તિતું એક મનોહર રૂપ
એટલે રીસામણાં — મનામણાં. તેવાં કેટલાંક મનોહર
આલેખનો પણ કવિનાં ગીતોમાં થયાં છે :

“રીસાવામાં રસિકતા થી રીસાનારાં રસિક બણે !

રસિકાને મનાવામાં મઝા મીઠી રસિક બણે !”

(રા’મહિપાલ)

આવાં અસંખ્ય રસશંગારનાં કાવ્યોને લીધે જ કવિને
મુંબઈના સાપ્તાહિકાએ ‘રસકવિ’થી નવાજ્યા અને
રઘુનાથ ત્યારથી રસકવિ રઘુનાથ કહેવાયા. આ ગીતકવિની
એક સિદ્ધિ એ છે કે તેઓ ગીતમાં સંસ્કૃત પદ્યલક્ષિને
જેટલી લડાવી બણે છે એટલી જ લોકમયતાને પણ
લડાવી બણે છે. પ્રેમિકાની અંખનાઓનું ‘સમુદ્ર-
ચુપ્ત’નું આ લોકઢાળનું ગીત તેનું ઉદાહરણ છે :

“નાગરવેલીઓ રોપાવ તારા રાજમહેલોમાં.

આંબલિયાની ડાળે, રૂડા સરવરિયાની પાળે,

રાજા ! હીંચકે હીંચાવ, તારા રાજમહેલોમાં.”

પરંતુ તેમનાં અસંખ્ય પ્રણય શંગારનાં ગીતોમાં
શિરમોર સમુદ્ર તો બની રહે છે ‘માલવપતિ’નું
હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમીનું ગીત :

“હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમીને નિગમનાં જ્ઞાન યોજાં છે;
ન પરવા માનની તો થે અર્ધાં સન્માન યોજાં છે.”

* *

“પ્રણયકલ્પે વહે આસુ, ચૂમે ઝૂકી હૃદય સ્વામીન;
અરે, એ એક પલ્લુ માટે, હૃદયનાં દાન યોજાં છે !”
એક સંપૂર્ણ ગઝલને ઘાટ પલ્લુ અહીં જીતરતો
દેખાય છે.

રસકવિના ગીતોમાં ઋતુગીતો નિમિત્તે પ્રકૃતિ-
વર્ણન અને શંગારનું નિરૂપણ પલ્લુ બેવા મળે છે.
સવિશેષ વસંતનું આલેખન સંસ્કૃત સાહિત્યની
અસર નીચે અન્ય કવિઓની જેમ આ કવિ પલ્લુ
કરે છે :

“મધુર શો મલયપંવન મહેકે,
માહતી તરુવરે લહેકે;

મદન તણી ફલવાડી બહેકે,
સખી ! બે શોભા ઉપવનની.”
(‘શંગીઋષિ’)

ક્યારેક વસંતનો ઉમંગ અને આનંદ લોકહાળના
ગીતમાં ઉભરાય છે :

“મહેરી મહેરી આંબલિયાની ડાળ,
બોલે મીઠી કોંચલડી !”
(‘મરદના ઘા’)

કે પછી :
“રચ્યો વસંતે રૂડો માંડવો રે બહેન,
જઈયે વસંત તણા વારણે, સખી !”
(‘શંગીઋષિ’)

—જેવામાં ન્હાનાલાલના રાસનો જીવ-તાલ જલકાય
છે. રાસનો સંબંધ શરદઋતુ સાથે છે — કવિ શરદનો
રાસ પલ્લુ રચે છે :

૮] કવિલોક માસ-એપ્રિલ ૧૯૮૪

“આંદની શરદની લળતી સોહામણી,
રેલે પ્રકાશ ચૌદ લોકમાં,
રાસ રમીએ શરદનાં ચોકમાં.”

(‘રણસંગ્રામ’)

અલખત, નાટ્યાતર્ગત પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં કવિને
ગીતોની રચના કરવી પડે છે અને તેથી પ્રકૃતિનું
સુકતગાન નિર્બંધ રીતે અન્ય કવિ કરી શકે છે તે
રીતે નાટકનો ગીતકવિ કરી શકતો નથી. છતાં
આનંદ-વિષાદના હિસાબે—પ્રસંગોમાં કવિ પ્રકૃતિની
સાથે આનંદ કે કે વ્યથિત થાય છે—એ પરિસ્થિતિની
તક ઝડપી રસકવિએ પ્રકૃતિ સાથે જ્ઞાનવ હૃદયની
ભાવનાઓને ગૂંથી લીધી છે.

રસકવિએ પોતાની હૃદયખરસમાં લક્ષિતરસને પલ્લુ
ધૂંટ્યો છે, નાટકનાં ગીતોમાં તેમણે પાત્રના પદોત્તરે
પોતાના હરિરસને વહાવ્યો છે. કવિને મન સંચલુ-
નિચલુ એવા ભેદભાવ નથી. એ નિચલુ બ્રહ્મના
ઉપાસક પલ્લુ છે. ન્હાનાલાલની જેમ એ બ્રહ્મ અને
બ્રહ્માંડની આરાધના પલ્લુ કરે છે—‘શંગીઋષિ’નું ગીત—

“શો સુણાય ! શો સુણાય !
સોહંમ શબ્દ શો સુણાય !
વાગે બ્રહ્મારે અલખ અસરી તણે.”

કવિએ પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતભાવને પલ્લુ ગાયા છે :
“મધુર મધુર કૃષ્ણ જ્ઞાન, મધુર મધુર મુરલી તાન;
મધુર મૂરત મધુર ધ્યાન, રટણ મધુર તારણહાર.”
(‘અમલદાર’)

જેવી પ્રકૃતિઓમાં શ્રીમદ્ વલ્લાભાચાર્યના ‘મધુ-
રાષ્ટકમ્’ની છાયા વર્તાય છે. કયા રેક કવિએ વ્રજભાષામાં
સુર-ગીરોની જેમ ગ્રામીણાવનાં પદો પલ્લુ લખ્યાં છે.

“સ્થામ તોહે કિસ બિધ આજ રિઝાઉ ?”
(‘સૌભાગ્યકંઠ’)

એમ કહેતી ગોપી કૃષ્ણને રીઝવવા કૃષ્ણમાળ, માલન, વવાલન, રાધા ક્યા રૂપમાં સ્થામને રીઝવી શકાય તે સ્થામને પૂછે છે. ગોપીની સ્થામનખના તારસ્વરે આ ગીતમાં પ્રગટે છે. કવિએ ‘છત્રવિજય’ નાટકમાં એક નૃત્યગીત લખ્યું હતું- (વ્યવસાયી નાટકમાં વારાંગનાનું નૃત્યગીત આવવું જોઈએ તે એક પ્રથા હતી).

“મોહે પનઘટ પે નંદલાલ છેડ ગયો !”

આ નૃત્યગીતે તો છેક કલકતા સુધી પહોંચ્યું અને હિંદી ફિલ્મમાં પણ ચમકી ગયું—એ ઘટના બહુ જાણીતી છે. રાધા-કૃષ્ણની છેડછાડનું ભાવવિભોર કરી દે. તેવું પ્રત્યક્ષ ચિત્ર આ ગીતમાં આલેખાયું છે. સંસારવૈરાગ્યના ભાવને પણ કવિએ નાટકનાં ગીતોમાં ગાયો છે તેનું ખૂબ જાણીતું ગીત

“સાર આ સંસારમાં ન જોયો,

મેં બહુ રીને તપાસતાં સાર આ સંસારમાં ન જોયો,
મૃગજળ પીવા કામ ન આવે, વ્યર્થ ઇન્દ્રજાળમાં હું મોલ્યો”

કવિ સંસારની અસારતાને કેટલી વેધક રીતે રજૂ કરે છે ! (‘બુદ્ધદેવ’).

રસકવિનો યુગ ૧૯૧૪ થી આરંભાય છે. એ જ સમયે ગાંધીજીનું આગમન પણ દક્ષિણ આફ્રિકાથી થાય છે અને ગાંધીયુગનો આરંભ થાય છે, જેની આખોડવા આખા દેશમાં પ્રસરી જાય છે. કવિએ તે આખોડવાને ઝીલી દેશભક્તિનાં ભાવપૂર્ણ ગીતો નાટક સંદર્ભે રચ્યાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું શુણ્ણગાન કવિ કરે છે :

‘ઉન્નવળ સંસ્કૃતિધામ, અમારાં ઉન્નવળ સંસ્કૃતિધામ
ત્યાં નવજીવન, ત્યાં નવચેતન, વિજ્ઞાન, જ્ઞાન—અભિરામ.’
(‘હંસાકુમારી’)

પરંતુ તાની શંખલા કવિને પણ ઢકે છે. સંસ્કૃતિનો સ્વર્થ ત્યાં કદી ઝાંખો થયો નથી એ દેશની શુલાની જોઈને કવિને પ્રશ્ન પણ થાય છે :

“આ માતૃમૃમિતા સ્વર્થ થયા નિસ્તેજ આજ, દહો ગાવી?”
સ્વાતંત્ર્ય સરોવર રાજદંડ પરંતુ તથા, દહો ગાવી ?

(‘મુરારખાલ’)

આઝાદીજંગ માટે કવિ યુવાનોને આહવાન કરે છે ‘સૌરાષ્ટ્રવીર’ નાટકનું આ ગીત ત્યારે ગવાતું ત્યારે પ્રેક્ષકો ચોર્ધારે રંગાર્થ જતા—

“આ કર્મક્ષેત્રના સેનાની, વસંતી છે આગેવાની;
તું સાગર ને તું જ સુધાની, દરેક શાંત ને દરેક વૃદ્ધાની.
છે વસંતી આગેવાની.”

આઝાદી અને આખાદી માટે મહાત્માજીએ તો રેટિયો અને ખાદીની હિમાયત કરી હતી. કવિએ ‘અરુણોદય’ નાટકમાં ગીત લખ્યું :

“સૂતાં આંખણાં ચોભાવે, મારો રેટિયો ફો.”

એ જ નાટકમાં ખાદીનો મહિમા સમજાવતું ગીત પણ રચ્યું :

“ચહેા જો ભારતનાં સંતાન, જગતમાં ભારત આખાદી
તમે અંજે ધરો ખાદી.”

અલખત, આ પ્રદારના પ્રચારગીતોનું કદાચ સાહિત્યિક મૂલ્ય નહિવત્ હશે, પરંતુ લોકજનશક્તિના એક અસરકારક માધ્યમ તરીકે આ ગીતો વલ્લર સફળ નીવડ્યાં હતાં એવું નાટક નિહાળનારા અનેક મહાનુભાવોએ મને કહ્યું છે. કવિએ શુન્નરાત અને શુન્નગાતણનો મહિમા પણ ઉમંગભરે ગાયો છે :

“શુન્નર સન્નાર તણા પ્રેમલ આધાર,
એના મીઠા સડચાર અભિનન,
શુણ્ણવંતી શુન્નરીઓ ઉન્નત આદર્શથી
ભારતમાં આજે વિખ્યાત.”

(‘ભાવના ખી. એ.’)

કવિએ સોરઠની ધરતીનું ગાન કરતાં ‘કવી રણિયા-મણી ઉપમા આપી છે :

‘સોરઠાં ભોમ સોહામણી, સોરઠાં મીઠી રાગિણી.’
 રસકવિનું જીવનદર્શન અને સમાજદર્શન પણ
 તેમનાં કેટલાંક ગીતામાં બેવા મળે છે. ‘માલવપતિ’માં
 અસરજીખાનને કહે છે. ગવાતું ગીત—

“એક સરખા દિવસ સુખના કોઈનાં જન્મતાં નથી,
 એથી જ શાણા સાણીથી લેશ ક્ષીંધતાં નથી.
 ભાગ્ય રૂઠે કે રીઠે એની તમારું તેને નથી,
 એ જ શરા જે મુસીબત બેઈ મૂઝાતાં નથી.”

જીવનના સુખદુઃખની ઘટમાળને કેટલી સાહ-
 જિકતાથી રજૂ કરે છે ! મધુર ઢાળ અને ધીર-ભીર
 ભાવના આ ગીતમાં ગજલનું સ્વરૂપ પણ સિદ્ધ થતું
 દેખાય છે. એ જ પ્રકારનું બીજું ગીત—

“છે જીવન મારગ ખૂબ ગઢન,
 ના તું બાણે, એ હું બાણું;
 છે નૌકા સામે ઘેર પવન,
 ના તું બાણે, એ હું બાણું.”

જીવનમાર્ગથી અણબાણ નાવિકા અને અવરોધોથી
 પરિચિત નાયક અને એ અવરોધ સામે નાયકની
 લડવાની તૈયારીનાં ભાવને કવિ અહીં આલેખે છે.
 ‘સૌરાષ્ટ્રવીર’ના એક ગીતમાં કવિ કેટલી સાહજિક
 જીવનની વિલાપના રજૂ કરે છે :

“જીવન છે અંધારાની યાત્રા,
 પળમાં ભરપૂર, પળમાં ખાલી.”

અહીં પણ હૃદય ગજલનું જ માહૈય અનુભવાય
 છે. જીવનના અવરોધો સામે લડવાની વાત આ રીતે
 કવિ કહે છે :

“હૈયામાં ધરી હામ, તું કૈં કામ કરી જા;
 હૃદય રામ સમરી જા, જીવન જામ લરી જા,
 અમર નામ કરી જા.”
 (“હંસાકુમારી”)

દુઃખમાં સૌને પોતાની નિર્બળતા સમજાય છે એ
 વિચારને કવિ કેવી વાસ્તવિક રીતે જાણના નિદર્શન
 સાથે રજૂ કરે છે :

‘સાંજ સવારે સૌને લાગે, મોટા નિજ પડછાયા;
 અરે બપોરે બપોર પડે, જ્યાં સૂરજ સાથે ચડે’
 (“મનોરમા”)

કવિનું સમાજદર્શન પણ ક્યારેક ચિંતનનું તો
 ક્યારેક માત્ર પરિસ્થિતિનું બધાને કરે છે :

‘જીવનભર છાનાં આંસુ ગાળે, હિંદુની બાળા
 કામળ કાયાને રોજ પ્રજળે, હિંદુની બાળા’
 એવા ‘રૂપિય’ ધનનાં ગીતમાં બાળવિધવાઓની
 દુર્દશાનું લાંબણીપૂર્ણ આલેખન છે. કવિએ નારીને
 જગતજનનીના રૂપમાં બેઈ છે. ‘અતોખીપૂજના’ એક
 ગીતમાં કવિ ભારતની અબળાને તેની પ્રસૂત શક્તિને
 બચત કરવા કહે છે :

‘નથી તું દાસી, નથી કિંકરી, નથી તું નિર્બળ નારી;
 જુગે જુગની તું દિવ્ય અંબિકા, તું માતા તું જનની.’
 સમાજના ઉદયને માટે દેશોદયને માટે શિક્ષણના
 પ્રસારને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. વિદ્યાનો મહિમા ગાતું
 ગીત ‘એક અબળા’નું છે :

‘વિકસાવે નવજીવન કુસુમ, આ વિદ્યાની વાડી;
 દેશોદયના ભાવે જગવતી, મને નિર્મળ કરતી;
 વિદ્યાની વાડી.’

માનવીની નિર્બળતા અને સમાજની અપરાધત
 પ્રથાઓ સામે પ્રહારો કરતાં કટાક્ષગીતોની રચના પણ
 કવિએ કરી છે :

“અક્લવની એક વાત શીખાવું જગતમાં મોરી હાજી !
 ખારી સાકર; ગળ્યું મીઠું છે, તો પણ કહેવું હાજી !”
 સિતમઝર સાંસુઓની સામે બળવો પ્રકારનું
 આંસુનો વાંકુંનું ગીત પણ કટાક્ષથી ભારભર
 લયનું છે :

“ધારાધોરણુ અમે રચીશું, માર્ગે અમારા ન્યારાં છે;
ધરની રાણી વહુ રાણી છે, હવે અમારા વારા છે!”

‘સરદના ઘા’ નાટકમાં આવતું વાંદાઓનું ગીત
કવિની મર્મ-નર્મ શક્તિનું દ્યોતક છે. કાલેજશિક્ષણની
અવદશા પર કટાક્ષ કરતું ‘હસાકુમારી’નું ગીત એ
જમાનામાં જેટલું સાચું હતું એટલું જ આજે પણ
સાચું છે :

“કાલેજોની કરુણકથાઓ ધરંધર આજ ગવાય;
બની બહાવરી સરસ્વતી એ લક્ષ્મીધર અટવાય!”
એ જ રીતે મુંબઈના ધમાલિયા અને તસ્ત જીવન
પર કટાક્ષ કરતું ગીત—

“શ્યામ, ગોકુલ કે બાસી કનૈયા,
જરા એક બાર બગ્ગઈમે આજ...”

ખૂબ વખણાયું હતું.

રસકવિના આ રસઝરતાં ભાવગીતોની સંગીતગત
વિશેષતા પણ નોંધપાત્ર છે. કવિનાં ગીતો સ્વયં
લયપૂર્ણ હતાં, તેથી શાસ્ત્રીય રાગોમાં તેની બંદીયાં
ઝોર ખીલી જતી. કવિ પોતે પણ સંસ્કારે એક
અચ્છા સ્વરકાર હતા અને તરજે રચતા. બણીતા
લોકગીતો, ગરબાઓ, રાસ મરાઠી ગીતો વગેરેનાં ઢાળો
પર કેટલીક વાર બંદીશ રચતા. કવિનું કલ્પનો પ્રજ્વલત
પણ દાદખાત્ર છે :

“સોહાગંજીને વ્હાલો છે ચંપાનો રંગ
સ્વર્ગથી નારદજી લાવ્યાં એ રંગ,

સાબાર સ્ત્રીકાર

અસ્મિતા

: દક્ષિત કવિતા સંગ્રહ, સંપા. ચંદુ મહેરિયા, ‘જેતલવન’, હરિજન આશ્રમની
બાબુમાં, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૦

સ્વાતિ

: ઈશ્વરભાઈ પટેલ, પ્રકા. સ્વાતી પ્રકાશન, ૩૮/૧ રચના સોસાયટી, સેક્ટર ૨૨,
ગાંધીનગર, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૦

લાવ્યાં અવનિમાં ને રોષે વાડીમાં,
ફૂટયો રાધાજીને અંગ;

મધુકરને આણુ દીધી મોહનજીએ
એનો પરિમલ ન ચૂમે ‘કા ભંગ.’
(અપર માતા)

તેમનું અત્યંત લોકપ્રિય ગીત ‘સાલમો મારો
ગુલાબનો છોડ’માં કવિએ નાયક માટે યોજેલા ગુલાબનો
છોડ, આલસાનો મેઘ, કેસરનો ક્યારો, કસ્ટૂખીનો રંગ
અને નાયિકા માટે યોજેલા લવંગની વેલી, વાદળની
વીજળી, મહેકતી કસ્તૂરી, વસંતની મંજરી જેવાં
પ્રતીકો કેવાં મનોહર છે! એમનાં ગીતો પર કવિ
ન્હાનાલાલની દેખાઈ આવે તેવી અસર છે.

‘ફૂલની પાંખડી લ્યો પ્રાણુ !’, ‘સાર આ સંસારમાં
ન જોયો’, ‘કોઈ કેન્ને જોગીડાને જઈને હો રાજ !’
વગેરે ભ્રમમાં નાખી દે તેવાં ગીતો છે. કવિ પોતાના
નાટ્યલેખનમાં ગીતોની રચના પહેલાં કરીને તેના
પૂર્વાપર સંદર્ભે પ્રસંગોનું સંકલન કરતા. શંગાર,
વીર, કરુણ, શાંત એમ વિવિધ રસોનું સંકલન સાહ-
જિક રીતે તેમના ગીતોમાં દેખાય છે. સ્વ. જયશંકર
‘સુંદરી’એ પોતાની જીવનકથા ‘થોડાં આશ્રુ થોડાં ફૂલ’માં
રસકવિ અંગે સાચું જ કહ્યું છે : “આ રસકવિ
એ ધધાદારી રંગભૂમિનું મોંધિરું રસફૂલું છે... રસ-
ઝરતાં કવિનાં ગીતો એક જમાનામાં ખૂબ પ્રેમ અને
હૃદયથી ગવાતાં.” □

અખાના છપ્પાના પાઠ અને અર્થ

શિવલાલ જેસલપુર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અખાના છપ્પાનું સ્થાન મહત્વનું છે. તેને કારણે તેનાં ઘણાં સંપાદનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંનાં કેટલાંકમાં માત્ર શબ્દાર્થ આપ્યા છે, તો કેટલાંકમાં શબ્દાર્થ ઉપરાંત ગદ્યાનુવાદ આપેલ છે. પરંતુ આ બધાં પ્રયત્ન છતાં, તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષય, અપરિચિત શબ્દો, શબ્દોનાં રૂપમાં એના અર્થ ન સમજાય એવા ફરકાર, અપરિચિત શબ્દાન્વય અને આજની પેઢીને અપરિચિત એવા તળપદો જીવનમાંથી થોજેલાં દર્શાવતાં કારણે કેટલાય છપ્પાનાં સુસંગત અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી.

આમાં કેટલીક વાર છપ્પાનાં પાઠ પણ ભાગ ભજવે છે. આવા પાઠ અને તે માટે જરૂરી અર્થની સચાઈ-વિચારણા અત્રે, છપ્પાની શ્રદ્ધ વાચના તૈયાર કરવાનાં આશયથી, કરી છે.

તે માટે નીચેનાં સંપાદનો લક્ષમાં રાખ્યાં છે :

૧. અખાના છપ્પા : સં. ઉમાશંકર જોશી, આવૃત્તિ ત્રીજી, ૧૯૭૭.

૨. અખા ભગતના છપ્પા-૧, ૨, ૩ : સં. પ્રા. ભુપેન્દ્ર ત્રિવેદી અને અનસુયા ત્રિવેદી, આવૃત્તિ ૧લી-અનુક્રમે ૧૯૭૭, ૧૯૮૦ અને ૧૯૮૨.

૩. અખાના છપ્પા-૧ થી ૨૮૨ : સં. પ્રા. કુંજવિહારી મહેતા અને પ્રા. રમેશ શુક્લ, આવૃત્તિ ૧ લી, ૧૯૬૩.

૪. અખાના છપ્પા : પ્રકાશક, સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, આવૃત્તિ પંચમી, ૧૯૮૧.

સચાઈમાં આ સંપાદનોને અનુક્રમે ઉ. નિ. સ. પ્રા. પાઠનાં 'સર્વજ્ઞ' અને 'સર્વજ્ઞી' શબ્દોમાં 'વર્ણવવું'નો અર્થ અને સ. સં. આપી છે. પાઠાંતરે (આઠ હસ્ત-૧૨) કવિલોક માય-અપ્રિલ ૧૯૮૪

(પ્રતના માત્ર ઉ. એ. આપ્યા છે. ઉપરાંત કાર્મસ ગુજરાતી સંભા, સુભર્ષીની પ્રીત વ્રણ- (નં. ૩૪૬, ૩૬૨ અને ૪૨૬ વાળી) હસ્તપ્રતોના પાઠનો અત્રે ઉપયોગ કર્યો છે. અર્થ માટે મૂળ પાઠ ઉ. નો. લીધો છે.

મ. અને સ. એ હસ્તપ્રતોના આધાર લીધો છે કે નહિ તેનો અથવા કઈ હસ્તપ્રતોના આધાર લીધો છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

જાનીને કવિતા ન ગણેશ, કિરણ સર્થના કેમ વણેશ ? શબ્દ કેરો શબ્દ ક્યમ થાય ? આકાશ તે ક્યમ તોલું નય ?

એવું વચન અણલિંગી તણું, અખાં નહીં કો પર-આપણું, ૨૨

(અ) આથી પહેલી પંક્તિમાં ઉ. નિ. અને સ. એ 'વણેશ' પાઠ સ્વીકારી, સર્થનાં કિરણ કે કિરણપ્રી તારને વણાવાનો (તેમાં કરવાનું અશક્ય હોવાનો) અર્થ આપ્યો છે. પણ કિરણને વણવાની કલ્પના વિચિત્ર લાગે છે.

ઉ. એ ગુજરાત વિદ્યાસભાની હ. પ્ર. તા. ૫૮૨ ને ૧, સં. આપીને 'વણેશ' પાઠાંતર તોલેલ છે.

સ. માં 'વરણીશ' પાઠ છે. ફા. ગુ. સ. ની ક્રમાંક ૩૪૬ વાળી પ્રતમાં પણ 'વરણેશ' પાઠ છે.

આપીની સંસ્કૃત-ઇન્દિયેશ ડિક્શનરીમાં જળ ના અર્થ (૧) to illuminate-અજવાળવું, (૨) to

illustrate-આલેખવું, ચિત્રીકૃતિ કરવું અને (૩) to describe-વર્ણવવું આપેલ છે. ગુજરાત વિદ્યા-

વિગતે કહેવું : (જોનો અર્થ 'સંખ્યા બતાવવી' કે

‘ગણતરી કરતી’ થઈ શકે) આપેલો છે. તેથી ‘છાપાના વર્ણ’ વિષય અણુલિંગી-બ્રહ્મની વ્યાપકતા અને સૂક્ષ્મતા, અનંતતા-અમરતા ધ્યાનિત્વ સૂચન થાય છે. તે જોતાં ‘વણેશ-વરણેશ’ પાઠ વધુ યોગ્ય છે.

(બ)

છાપાની ત્રીજી લીટીનો પાઠ ઉ. મ. અને સ. માં ઉપર પ્રમાણે છે. જ્યારે ત્રિ.માં ‘એહેવાં વચન જ્ઞાની તણાં, અખા નહીં’ કો પર-આપણું’ એવા પાઠ છે. ઉ.એ તેમણે જોયેલી પ્રત રે, એમાં હોવા છતાં નોંધેલ નથી. આ ઉપરાંત કા. ગુ. સ.ની ઉ. પ્ર. નં. ૩૬૨ અને ૮૨૬માં આ પાઠ છે.

ઉ. અને મ.એ ‘અણુલિંગી’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્ઞાની’ કર્યો છે. શ્રી જયંત કાઠારીએ ‘દ્વર્ણ’ સ સલા ગૈમાસિકના જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯૭૯માં અંકમાં આ છાપાના અર્થની ચર્ચા કરી છે તેમાં પણ તેમણે આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ સ.એ એનો અર્થ ‘નિરંજન-નિરાકાર’ એટલે કે ‘બ્રહ્મ’ કર્યો છે.

(૧) છાપાનાં દૃષ્ટાંતોનાં સંદર્ભમાં આ ખીજો અર્થ વધારે બંધ બેસે છે : જમ કે, સૂર્યનાં કિરણ વર્ણવી શકાય નહિ, આકાશની ટુલના કરી શકાય કે તેને માપી શકાય નહિ, એવી રીતે અણુલિંગી તણું- (તાદૃશ્યે) બ્રહ્મ મારેનું વચન-વર્ણન અશક્ય છે.

(૨) વળી, અખો આ છાપામાં જ્ઞાની અને કવિને સરખાવે છે, તે પાછો જ્ઞાનીનાં વચનનો હવાલો આપે એ અસંભવિત છે.

(૩) ‘અખા નહીં’ કો પર-આપણું / આપણાં’ એટલે કે ત્યાં (બ્રહ્મત્વમાં) પારકું-પોતાનું આત્મા-પરમાત્મા, શ્રીતા-વક્તા એવું કોઈ-કંઈ કેદ નથી. આ સંદર્ભમાં ‘એવું વચન અણુલિંગી તણું’ (બ્રહ્મને ઓળખવા-ઓળખાવવામાં શબ્દની કોઈ અવરચકતા

નથી) એ પાઠ બંધ બેસે છે, ‘એવાં વચન જ્ઞાની તણાં’ નહિ. અખો ‘વચન’નો સમૂળગો છેદ જ ઉઠાડી દે છે (‘શબ્દ કેરો શબ્દ કયમ થાય?’) પછી આ ખીજો પાઠ કયાંથી સંભવે ?

આમ, ‘એવું વચન અણુલિંગી તણું, અખા નહીં’ કો પર-આપણું’ એ પાઠ (‘અણુલિંગી’ એટલે ‘જ્ઞાની’ નહિ, પણ ‘બ્રહ્મ’ એવા અર્થ સાથેનો) બંધ બેસે છે. અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે અખો આ બંને અર્થમાં ‘અણુલિંગી’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

૨

આપવિચારે મળશે રામ, વણસમજ્યે લેકાનું નામ ?
ખોલે ચાલે જ વડે સુણે, તેને તાં જીવ લેખે નવ ગણે.
કયમ અખા હરિ મળશે તેહને ? જ્યમ કંઈ હાર પાછળ પડ્યો કહને ? ૩૭

ખીજી લીટીમાં ત્રિ. અને કા.ગુ.સ.ની ઉ.પ્ર.નં. ૩૪૬માં ‘જીવ’ શબ્દ નથી.

ત્રીજી લીટીનો પાઠ ઉ. અને મ.માં ઉપર પ્રમાણે છે. (મ.માં ‘જ્યમ’ નથી), જ્યારે ત્રિ. અને સ.માં ‘તેહને’ બદલે ‘તુને-તને’ અને ‘કહને’ બદલે ‘કને’ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨ અને ૬ નીચે ‘તુને’ અને ‘કહને’ પાઠાન્તર નોંધ્યા છે. કા.ગુ.સ.ની ઉ.પ્ર.નં. ૩૩૬ (ઉ. ૩), ૩૬૨ અને ૮૨૬માં ‘તુને’ અને ‘કને’ પાઠ છે.

ઉ.એ ‘કહને’નો ‘કાને, કોઈકને’ એવા અને સ.એ ‘કને’નો ‘કાને’ એવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે. ત્રિ. અને મ.એ છાપાના ગદ્યાનુવાદ આપ્યા છે.

છાપો વાંચતાં જ અખો તેમાં જીવની સ્થિતિ-હાલતનું વર્ણન કરતો હોય એવું સ્પષ્ટ લાગે છે. જીવ હરિની અવગણના કરે છે (લેખે ન ગણે) એવું પણ ખીજી લીટી વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. આવા જીવને

હરિ ન મળે એવું અર્થો ત્રીજી લીટીના પૂર્વાર્ધમાં કહે છે. આ હકીકતના સમર્થનમાં પછી એ દર્શાવતા યોગ્ય છે. તેના બે પાઠ છે :

(૧) તેહને ? જ્યમ કંઠે હાર પાછળ પડ્યો કહેને ?

(૨) ...તુંને ? જ્યમ કંઠે હાર પાછળ પડ્યો કને. પહેલો પાઠ સ્વીકારી મ. એ આવો અર્થ કર્યો છે : 'તારી કંઠમાં જ હાર છે-તું પોતે જ અહીં છે અને તું તેને ખંડાર કર્યો શોધે છે ?'

પરંતુ બીજી લીટીમાં જ્ય હરિની અવગણના કરતો હોવાનું કહેવાયું છે, પછી 'તેને' - અર્થને તે ખંડાર શોધતો હોય એ સંભવિત નથી. મ. એ કરેલા અર્થમાં દેખીતી અસંગતતા છે.

'પાછળ પડ્યો કહેને' નો બીજો, સસંગત અર્થ આ પ્રમાણે કરી શકાય : 'અહ તારી પાસે છે, પણ તું બીજી કોઈક વસ્તુની પાછળ પડ્યો છે.'

બીજા પાઠનો અન્ય આવો શાય : જમ કંઠમાં પહેરેલો હાર પાછળ પાઠ ઉપર દેખાય નહિ તે રીતે નજીક (કને) પડેલો છે. એટલે કે અહ તારી પાસે-અંતરમાં જ છે પણ તેને તું જોતો નથી-તે મોટું તારી તૈયારી નથી, પછી હરિ તને કયાંથી મળે ? આ તો તરણા આથે કુંગર રે, કુંગર કા દેખે નહિ જેવી વાત છે. 'જરા બિઘડે આંખડી રે, તો સંમુખ તેહ સદો.' આંખડી ખરી, પણ ચાંદ પી આંખડી.

ત્રિ. નો ગદ્યાનુવાદ આને મળતો છે. આ બીજો પાઠ અખાની તત્ત્વવિચારણાને વધુ અનુરૂપ છે, અને તેના બીજા અર્થોના તેને ટેકા છે. જેમ કે,

૧. અખા સંપાસી જો તું તને; મ જઠે અહારુ જો લુલ્યો કને. ૩૭૬

અખા સંપાસી એટલે વને, બંધા મળે ત્યાં પોતા કને ૩૭૫ વળા આંખોને વધુ હસ્તપ્રતોનો પણ ટેકા છે. તેથી આ પાઠને વધુ ચોંચાળુવો નિષ્ફળ

૩

પૂરેલોમાં સર્વે સંમય, જ્યમ નદી નદી સાગરમાં જાય. જ્યમ દોવાનજ બાજે સર્વે ને ત્યમ જાને દોષ દહે ખેવને. હલવિકાર હરિજનને કશા,

અખા જેહની મોટી નદી ૪૮ પહેલી લીટીનો પાઠ. બ. ની જેમ મ. અને સ. માં ઉપર પ્રમાણે છે. ત્રિ. અને સ. માં જ્યમ નદી વડે સાગર ન ભરાય' પાઠ છે. ઉ.એ. પોતે જોયેલી કુલ ૮ હસ્તપ્રતોમાંથી ૪ હસ્તપ્રતોમાં આ પાઠ હોવાનું નોંધ્યું છે. ઉપરાંત કા. ગુ. સ. ની ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ ક્રમાંકની પ્રતોમાં આ પાઠ છે.

બી. અને સ. એ કોઈ શબ્દનો અર્થ આપ્યો નથી. પણ મ. એ આ લીટીનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે : 'જેમ સરિતા વહીને સાગરમાં જાય છે તેમ સર્વ જીવો પ્રાણી અહમાં સમાયા છે.' અર્થ તરત-મેસી જાય છે.

ત્રિ. એ 'નદી-વડે સાગર ન ભરાય' એ પાઠ સ્વીકારીને 'ભરાય' નો અર્થ 'ટિપ્પણમાં' 'ઉભરાય' આપ્યો છે અને ગદ્યાનુવાદ આમ કર્યો છે : 'પણીમાં જળધુ જે સંમોઈ નાય છે. સાગર પહોં છે અને એનેક નદીઓની ધોણુ તેમાં ભળવા છતાં ઉભરાઈ જતો નથી.'

પરંતુ શ્રી જ્યંત કોહારીએ આ છપ્પાના અર્થની
(‘કાર્પસ સલા ગ્રીમાસિક’, જુલાઈ-સપ્ટે. ૧૯૭૯ના
અંકમાં) ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે તેમ “નદી વડે સાગર
ન ભરાય’ એ તો ‘પૂરણતામાં સર્વ સમાય’થી
બિજટાજ અર્થનું લાગે, ઓછામાં ઓછું એની સાથે
અનવય કરવામાં મુશ્કેલી વરતાય.” અને “‘ભરાય’-
નો ‘ઉભરાય’ એવો સીધો અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી છે.”

પણ આ પાઠને ૧૧માંથી ૭ હસ્તપ્રતોનો ટેકા
છે એ જોતાં એનો બંધ બેસે એવો અર્થ થતો
હોવો જોઈએ. આપણે ત્યાં ‘ભરાય’નો વિશિષ્ટ પ્રયોગ
પ્રચલિત છે. જેમ કે, આટઆટલું ખાધું તોય ઉચ્છ
પેટ ભરાતું નથી. ‘ભરાતું નથી’ એટલે ‘અધૂરું રહે
છે,’ ‘વધુ સમાઈ શકે એવું છે.’ એવી જ રીતે ‘સાગર
ન ભરાય’ એટલે સાગર ભરાતો નથી, તેમાં ખીજું
વધુ પાણી સમાય તેમ છે. અનેક નદીઓનાં પાણી
સમુદ્રમાં ક્ષણવાય છે છતાં તે ભરાતો નથી, તેમાં વધુ
ને વધુ પાણી સમાઈ શકે છે, એવી રીતે ‘પૂર્ણ’
બ્રહ્મમાં બધું સમાઈ જાય છે.
આમ અર્થ ‘બ્રહ્મના પૂર્ણત્વ’ને વ્યક્ત કરતો હોવાથી
અને ૧૧ માંથી ૮ હસ્તપ્રતોનો ટેકા હોવાથી આ
પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ.

૪

દીસે સહુ સરખા વરતતા, ખાતા પીતા મરતા જતા.
એક અધિકતા જ્ઞાની ધરે, હરિશું વૃત્ય સ્વતંત્ર કરે.
અખા તે વૃત્યમાં બહુ સાવ, જયમ જળને ભાર
તરું જાય નાવ.

ત્રીજી લીટીનો પાઠ ઉ. અને ત્રિ. માં ઉપર
મુજબ સમાન છે. મ. અને સ. માં ‘જલને ભાર’ને
બદલે ‘જલને ભારે’ પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૪

નીચે ‘જલને ભારે’ પાઠ નોંધ્યો છે અને ડા. ગુ.
સ.ની નં. ૮૨૬ની પ્રતમાં ‘જલને ભાર’ પાઠ છે.

ઉ. અને સ.એ છપ્પાના કે તેના શબ્દના અર્થ
આપ્યા નથી. ત્રિ. અને મ.એ છપ્પાના ગદ્યાનુવાદ
આપ્યા છે અને શ્રી જ્યંત કોહારીએ તેના અર્થની
ચર્ચા ‘કા. સ. ગ્રી.’ ના એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૮૦ના
અંકમાં કરી છે.

મ.એ આ લીટીનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે
આપ્યો છે : [જ્ઞાનીની] “(જ્ઞાનપુનિત ભક્તની) વૃત્તિમાં
પરમ ભાવ લયો હોય છે જેને લીધે જેમ જળના
ભારને લીધે નાવ તરું જાય છે તેમ આ જ્ઞાની
મુમુક્ષુ ભવપાર તરી જાય છે.” અહીં જળનો ભાર
એટલે શું તે સ્પષ્ટ થતું નથી અને નાવ (ઉપમાન)
જળમાં તરે અને જ્ઞાની (ઉપમેય) ભવની પાર તરી
જાય એ બંધ બેસતું નથી. પણ શ્રી કોહારીએ મ. ના
આ પાઠ અને અર્થનું સમર્થન કર્યું છે, અને પાણીની
વિશિષ્ટ ઘનતા (density) કરતાં હોડીના લાકડાની
વિશિષ્ટ ઘનતા ઓછી હોય છે એ વૈજ્ઞાનિક સત્યના
આધારે “જેમ જળના ભારને લીધે-એને આધારે નાવ
તરે” જાય છે તેમ આ ભવના ભારથી જ્ઞાનીની
જીવનનોકા તરે” જાય છે” એવી સ્પષ્ટતા કરી છે. તે
ઉપરાંત આ પ્રાકૃતિક સત્ય-law of density-
નો ‘પોતાના કષ્ટાર્થને વ્યક્ત કરવા કૌશલપૂર્વક
ઉપયોગ કરવા બદલ અખાને શાખાશી આપી છે.
પણ શ્રી કોહારીએ જે પ્રાકૃતિક નિયમ આ દૃષ્ટાંતને
લાગુ પાડીને જે અર્થઘટન કર્યું છે તે મુજબ જ્ઞાનીનો
જે ભાવ વધુ હોય છે તે પાછો હરિના ભાવ કરતાં
ઓછો થઈ જાય છે! અખાને આ ભેદ અભિપ્રેત ન
જ હોય. વળી, અખાને તથા તેના સમયના સમાજને

આ 'નીચેના વધુ ભાર'ની કશી ખબર હોય એ પણ શક્ય નથી.

ત્રિ. એ પાઠ લેલે 'જલને ભાર' સ્વીકાર્યો, પણ અર્થ તો, તેમના ગદ્યાનુવાદમાં 'પાણીને આધાર' એ શબ્દો જોતાં, 'જલને ભાર' નો જ કયો છે. તેમનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "જેવી રીતે લાકડાની બનેલી હોડી પાણીને આધારે પાણીની ઉપર સ્વતંત્ર રીતે તર્યા કરે છે તેવી રીતે હરિમય બની ગયેલો જ્ઞાની સંસારમાં રહ્યો હોવા છતાં સાંસારિક બાબતોથી દૂર રહી સ્વતંત્રપણે વિચરે છે." તેમનો આ અર્થ અસંગત છે અને છપ્પાના દૃષ્ટાંત અને તાત્પર્ય સાથે બંધ બેસતો પણ નથી.

બીજો પાઠ 'જલને ભાવ' અથવા 'જલને ભાવે' છે. તેનો, દૃષ્ટાંત સાથે બરાબર બંધ બેસે એવો અર્થ આ પ્રમાણે થાય : "જ્ઞાનીને હરિ ઉપર બહુ ભાવ હોય છે એટલે જોમ પાણીને ભરોસે (ભાવ= આસ્થા, શ્રદ્ધા, ભરોસો. યાદ કરો : 'પાણી અને

વાણીનો પાર નહિ' અને 'પાણીનો ભરોસો નહિ' એ કહેવત) નાવ તર્યા કરે છે તે રીતે હરિને-પર-માત્માને ભરોસે જ્ઞાની જીવન પસાર કરે છે." પણ આમાં પુનરુક્તિ નહોતી છે.

ત્રીજો પાઠ- 'જલને ભારે તથા' બધ નાવ' અખાતી તત્ત્વવિચારણાને વધુ સુસંગત છે. તેનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે થઈ શકે : "જોમ હોડીનો ભાર પાણી ઉપાડે છે અને હોડી તો પાણીમાં તર્યા જાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનીની બધી જવાબદારીઓ પરમાત્મા ઉપાડી લે છે અને જ્ઞાની તો સંસારમુક્ત-જીવનમુક્ત બનીને બ્રહ્મમય જીવન પસાર કરે છે." આ બધી ક્રિયા કેની અક્ષણ અને સાહજિક છે એ સૂચવતું અખાતું આ દૃષ્ટાંતને તેની સંજ્ઞાક્રિયાઓનો એક સુંદર નમૂનો છે.

આ દૃષ્ટિએ આ છેલ્લો પાઠ-ઉ.એ પસંદ કર્યો છે અને ડા. ગુ. સ.ની હસ્તપ્રત નં. ૩૪૬ માં પણ આપેલો છે તે-સર્વથા ઇષ્ટ છે. (ક્રમશઃ)

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓવરન્યૂસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચિત (ફોર્મ નં. ૪. રૂલ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન-સ્થળ : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
- ૨ પ્રકાશન-સમય : દ્વિમાસિક, અંગ્રેજી બીજી, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દસમા અને બારમા મહિનાને અંતે.
- ૩ સુદ્રકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- ૫ તત્ત્વનું નામ : ‘ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય; સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- ૬ માલિક કે માલિકાના નામ સરનામું : કવિલોક ટ્રસ્ટ, ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬

૬ ધીરુ પરીખ આથી બહાર કદું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બાજુ અને સમર્થ મુજબ સાચી છે.

ધીરુ પરીખ

પ્રકાશક

વેત્રવતીને નીર

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ અખોલ ખોલે

અખોલ ખોલે

વેત્રવતી, વનકુંજ

પુરાતન સ્મૃતિનિર્ભર ઉર ખોલે.

કહે અહીં દાદુર-ઠેકે જલભીતર ખંડાર રમતો,
કહે અહીંની હરિયાળીમાં મૃગશાવક શો ભમતો,
કહે વિહંગશો ટહુક્યો,

વાનર સમ તરુકાળ હિંડાળે.

નવયૌવનની સૌરભથી થઈ રહ્યાં પરસ્પર વેલાં,
કણ્વતણી દુહિતા જેવી એ સહ તવ નિધુવન ખેલાં;
રામહર્ષની લહર મહીં

નવજીવન કિસલય કોળે.

આવ, થઈ ધરતીની યાત્રા પૃથ્વી અહીંના ગેહ,
એકબીજાને અંક સદા અંતરના અમીયલ નેહ;
સ્પર્શ આપણો હવે....

ગનનને જેવો અનિલનિચોલે.

૨ માગશરની સાંજભળી રાતે

પેલા તીરની વનરાગ્નિમાંથી કૌંચનો સૂર, આર્ત—
માગશરની સાંજ ઢળતાંની સાથે જ ઊતરતા અંધારમાં
અચલ જણાતું બગ સહસા કોઈ મીનને ગળી જઈ
અચલ જ રહે તેમ—
વિશાળ આકાશનો એક આસ.....આકાશનું મીન.

— કયાંય એનો પડઘો ઝિલાયો નહીં.

આ તીરે સ્મશાન, શાન્તિ, શી-નિશાન

અને એક હું-વીધાયેલું વિહંગ.

મર્મમાં સરેલું શલ્ય મર્મમાં

ગહાર કાઢું તો લોહીની ધારાએ

વેત્રવતીનાં નિર્મલ જલ ; હું ચાહું છું એને.

નક્ષત્રોતું આગમન થતું હેતું ગલીરજલમાં ;

ગગનની શ્યામલતામાં જણાય એના કરતાં

વધુ સુંદર લાગતો હતાં

આ સીમિત આર્દ્ર નિશ્ચલ નીલાલ નીરમાં ;

જેયા કરું છું...

કયારનો ઊભો છું હું આ તીરે ?

અનારૂઢ અર્ધની સંધિએ સ્થલે સર્વત્ર યાત્રા કરીને

વારંવાર આવીને ઊભો છું હું આ તીરે

ખેરનાથના પ્રાંગણમાં, સત્યકામની સાક્ષીએ,

કેટલા યજ્ઞમાં કેટલી ઓહુતિ આપી છે મેં....

લક્ષ્મણે આ પુજા કરી

એના શ્વેત સ્પર્શે અકિત કરેલું લલાટ

હજી કેરું છે-કેરું રહેશે

વેદોની લેલિહીમાં જવાળા સમા જિજ્ઞાસુ લોહીમાં

શલ્ય નિઃશેષ ન થાય ત્યાં સુધી.

વેત્રવતી જઈને મળી છે સૌગરને;

મળી છે ને તો ય હજી અખંડ છે એનો અલિસાર.

મળ્યા પછી ચે સિલનનો ઝખનો... લેશ ઝાંછી નથી.

વેત્રવતીને તીર, સ્મશાન ઊભો છું હું

આ સીમિત આર્દ્ર નિશ્ચલ નીલાલ નીરમાં

જેયા કરું છું... અપલક નયન.

વેત્રવતીને નીર

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ અખોલ ખોલે

અખોલ ખોલે

વેત્રવતી, વનકુંજ

પુરાતન સ્મૃતિનિર્ભર ઉર ખોલે.

કહે અહીં દાદુર-ઠેકે જલભીતર બહાર રમતો,
કહે અહીંની હરિયાળીમાં મૃગશાવક શો ભમતો,
કહે વિહંગશો ટહુક્યો,

વાનર સમ તરુડાળ હિંડાળે.

નવયૌવનની સૌરભથી થઈ રહ્યાં પરસ્પર ઘેલાં,
કણ્વતણી હુહિતા જેવી એ સહ તવ નિધુવન ખેલા;
રામહર્ષની લહર મહીં

નવજીવન કિસલય કેળે.

આવ, થઈ ધરતીની યાત્રા પૂર્ણ અહીંના ગેહે,
એકખીજને અંક સદા અંતરના અમીયલ નેહે,
સ્પર્શ આપણો હવે....

ગનનને જેવો અનિલનિચોલે.

૨ માગશરની સાંજભળી રાતે

પેલા તીરની વનરાજિમાંથી કૌંચનો સૂર, આર્ત—
માગશરની સાંજ ઢળતાંની સાંથે જ ઊતરતા અંધારમાં
અચલ જણાતું ગંગ સહસ્રા કોઈ મીનને ગળી જઈ
અચલ જ રહે તેમ—

વિશાળ આકાશનો એક યાસ.....આકાશનું મીન.

— કયાંય એનો પડઘો ઝિલાયો નહીં.
આ તીરે સ્મશાન, શાન્તિ,
અને એક હું-વીંધાયેલું વિહંગ.

મર્મમાં સરેલું શલ્ય મર્મમાં ;
બહાર કાઢું તો લોહીની ધારાએ રંગાઈ નય
વેત્રવતીનાં નિર્મલ જલ ; હું ચાંદુનું છું એને.

નક્ષત્રોનું આગમન થતું હતું ગભીર જલમાં ;
ગગનની શ્યામલતામાં જણાય એના કરતાં
વધુ સુંદર લાગતાં હતાં.

આ સીમિત આર્દ્ર નિશ્ચલ નીલાલ નીરમાં ;
જેયા કરું છું.

કયારનો ઊભો છું હું આ તીરે ?
અનારૂઢ અશ્વની સંગ જલે સ્થલે સર્વત્ર યાત્રા કરીને
વારંવાર આવીને ઊભો છું હું આ તીરે.

ખેરનાથના પ્રાંગણમાં, સત્યકામની સાક્ષીએ,
કેટલા યજ્ઞમાં કેટલી આહુતિ આપી છે મેં....
લક્ષ્મીનો આ પુજારી.

એના શ્વેત સ્પર્શે અંકિત કરેલું લલાટ.
હજી કોરું છે-કોરું રહેશે
વેદોની લેલિહ્યમાન જવાબ સમા-ઉજ્જ્વલ લોહીમાં

શલ્ય નિઃશેષ ન થાય ત્યાં સુધી.
વેત્રવતી જઈને મળી છે સાગરને;
મળી છે ને તો ય હજી અખંડ છે એનો અભિસાર.
મળ્યા પછી ચે-મિલનની અખના લેશ ઝોછી નથી.

વેત્રવતીને તીર, સ્મશાને ઊભો છું હું
આ સીમિત આર્દ્ર નિશ્ચલ નીલાલ નીરમાં.
જેયા કરું છું... અપલક નયને.

૩. દેવડુંગરી

કેટકેટલાં આવાહી જલધોડાનાં આક્રમણ ઝીલ્યાં છે
આ દેવડુંગરીએ

વેત્રવતી અને અંઝરીના સંગમની મધ્ય !
યુગાન્તરેથી કટિબૂડ ઊભી છે એ, અચ્યુતા.

ઉપરનો લઘુ મંડપ, ચારે દિશાના ખુલ્લા વાતાયને
હવાથી પ્રાણિત...

કોઈની પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી એમાં,
કંઈક છે તો... શૂન્યતા,—આકાશ જેવી નિર્મમ
સકલને સ્વકીય અંકમાં લેતી ને
અસંગ રહેતી શૂન્યતા.

ઘણીવાર જઈને બેસું છું હું ત્યાં.
અંદરથી બહાર કોઈ પણ દિશામાં નજર ફરે તો
પાણી, વહી જતાં પાણી—ને પુલિન તીરે
ઊજળે બેઠે આવતી, જતી મધ્ય વયની પનિહારીઓ,
એકલદોકલ ઘેતુ, ટહુકાર, ભાંભર ને વક્તિતી...તી,
વેળુનાં કલિંગરનાં ખેતરની પેલી મેર

લેખડની ભૂમિ પર નીલશ્યામ વૃક્ષોની રેખા, ક્ષિતિજલગતી;
ક્ષિતિજ અનવધિ સમયમાં;

બહારને આકાશ નાદ રૂપના વૈભવની વિપુલતા,—
અતીતની, આગત ને આવતી કાલની,

સ્વની પરની

ક્ષણ ક્ષણની પાંગરેલી, પાંગરતી નશ્વર પ્રકુલતા.

દેવડુંગરીની લીતરના શૂન્યાવકાંશની લીતરનું મારું આકાશ
 સંકપ બને છે સહજ આહવાદના સ્પર્શથી
 પાંપણ ઢળે છે ને
 બહારનું સકલ નેત્રની લીતરની એક નીલ ન્યોતિ-
 જસ્મિ-તા.

અંવરોહો આરોહણ

યજ્ઞેશ દેવે

મેં જ સ્વયં માર્યું અંધ ગાંધારી પાસે
 મારું જ મૃત્યુ
 એકાકી સંગીહીન એક વિજન વગડામાં.

મારા મૃત્યુનો મહાસમારોહ નથી

હાહાકાર નથી, કોલાહલ નથી

એ નથી અભિમન્યુ જેવું વીરોચિત

કે નથી એ નગરચોકમાં થયેલી હત્યા જેવું ચર્ચિત

પણ એક અબહુત કૂલ હળવેકથી

વગડામાં ખીલીને ખરી જાય

તેમ ઝરી જઈશ હું આ ખોળામાંથી

આખી ય રાત ચન્દ્રને નીરખી હળવેકથી;

જેમ ખિડાઈ જાય એકે પોચાણ

તેમ જ ખિડાઈ જશે આ આખો.

સમુદ્રનું જળ મેઘમાં વરસી -

અનેક ધારાઓ ધારાઓ

નિર્ઝર-નદમાં વહી

ફરી લળી જાય જેમ સમુદ્રમાં

તેમ ભળી જઈશ.

પકવ-મૃત્યુમિત્ર થયા પછી

વળગી રહેવું આ દીંટાને

તે દ્રોહ છે વૃક્ષને.

યુધિષ્ઠિર દુતમાં હારી હારીને, પણ

અજેય રહ્યા અંત સુધી

હું ક્યારેય ન રમ્યો દુત

તો ય હારતો રહ્યો

હારતો રહ્યો હું એ ગોકુળની ગલીઓને

ગોરજટાણાની ધૂળને

પ્રતિક્ષારત તરવરતી તગતગતી

બે સાછલીઓને

જમુનાના ઘુનામાં વમળાતા જળમાં

ખોવાઈ ગયેલ ભારા-દહાને

તડકો ભરીને બેઠેલી સીમને

મધ્યાહ્નના અલસ સુખકારી પ્રહરોને.

સાદયુગયુગેપુરું

વમળાતું, વમળાતું, વમળાતું
દૂર.... દૂર... દૂર.

એકવાર અહંકારલિપ્ત થઈ
ઘોષણા કરેલી કે

કાલોઽસ્મિ;

પણ કોણ પાછું આપી શકે
આ એ કે તે

ગયું જે કાળના વમળમાં?

માનવી જની જાણવું છે મારે

ગર્ભકાળનું જિંધે માથે લટકવાનું દુઃખ

એક ધક્કા સાથે બહાર ફેંકાઈ જઈ જન્મવાનું

અનંત અપરિચિતતામાં ફંગોળાઈ જવાનું.

જાણવી છે મારે રૌશવની અસહાયતા

ચૌવનની વિક્ષણતા

વાર્ધક્યને જોવારે જાણવો છે મારે

મારા ગાત્રોનો વિરોધ

મારા વિરુદ્ધ ચાલતો મારી ઇન્દ્રિયોનો જ પ્રપંચ.

દેહ ધારણ કરી જનવા મથ્યો એક મર્ત્ય માનવી

ક્ષયીજીવ, મરણશીલ, ક્ષણલવણ.

દેવોથી ભલે દસાંગુલ નીચો

પણ માનવી-નીજમાં સ્ફુટ

પણ

હું જાણું છું

હું જાણું છું કે આ માણસો

મને માનવી નહીં જનવા દે

અને ખરેખર ખૂબજૂળ

હું સાધ્ય લાગ્યું છે માનવ જનવાનું

ફરી આવીશ

ફરી આવીશ

આ તૃણવતી

આ જલવતી

આ માયાવિની પૃથ્વી પર

પણ ખલે ભાર નહીં હોય

આ અવતારનો

આ અભિરાનો

પ્રત્યેક ક્ષણ હશે અવિષ્કાર

પ્રત્યેક ક્ષણ હશે છલાંગ

પ્રત્યેક દેશ્ય હશે નૂતન

એમ જ એક એક ક્ષણ ક્ષણ ભરી

જનતો જઈશ હું

જોળખવા મથીશ શ્રીમુખની એક એક રેખા

પછી સમયને માપીશ નહીં યુગોથી

-પામીશ કંતુકતુની ગંધમાં

ઉત્સવોના ઉન્માદમાં

રાતને શોધીશ અંધકારના નરમ ગર્ભમાં.

અંધર્થખચિત પૃથ્વીને ગારણે

ભ્રમો રહીશ એક અતિથિ જનનીને

-ઇન્દ્રિયોના તાંદુલ લઈને

શૂન્યપટ પર કોઈ ચાપ દોરે

તેમ વિસ્તારીશ નહીં જંગલને મારી માયાથી

આ માયાની જ સાચા લાગશે મને

આયુના ઉત્તરાર્ધમાં મેં ગીતા ગાઈ
હવે થાય છે કે ગીત ગાઈ
તડકામાં આખોટતા મેદાનનું,
જળનું કે કેવળ એમ જ.
અર્જુનને જતાવેલ વિશ્વરૂપના
દર્પણની કરચે કરચમાં હું જ ન પાર્યો કથારેય
મારું જ રૂપ.

રચ્યા મેં પ્રપંચો વ્યૂહો, ચક્રવ્યૂહો, હુગો;
મેં કયું કપટ
કરી મેં છલનાચો.

યશોદાને મુખપાસમાં દેખાડ્યું બ્રહ્મા
સજીવન કર્યો મેં ઉત્તરાને ગર્ભ
રોપ્યું મેં પારિજાતનું સ્વર્ગીય વૃક્ષ આ પૃથ્વી પર
આપ્યું ઉગ્રસેનને મથુરા
ને પાંડવોને કરી આપ્યું હસ્તિનાપુર
વસાવી મેં દ્વારકા

ચડાવ્યો મારી ખ્યાતિનો ધ્વજ જાણે જ
અણુએ અણુમાં વિલુ જનીને વિસ્તર્યો
પ્રહર પ્રહર એક કુત્કાર
ક્ષણ ક્ષણ એક ચિત્કાર
હજાર હજાર મુખે
પવન બોલ્યા કરે શિશુપાલ-વાણી
શું માત્ર એક સાંજમાં જ પાર્યો નથી
જાધી જ સાંજેનું રહસ્ય ?
આયુના અવસાન-કાળે ભજવાય છે
આખું ય મહાભારત

પર્વ પછી પર્વ
પણ હવે તો મહાપર્વ
પાત્ર પછી પાત્ર
ગળતાં જાય છે મારા ગાત્ર
નર્મસખા અર્જુનનો હળવો હાથ
નથી મારા ખલા પર
ના...ના

હવે અર્જુન નહીં
હવે તો મૃત્યુ જ પરમસખા
લઈલો આખો ય કલ્પ
તે તો અલ્પ;

આખો મને એક સાંજ સુદામાં સાથે
જોહું !
આંખું આંખું આંખું એક ચિત્ર—આ જગત
એ આંખપમાંથી ચળકી બિઠે ચળક ચળક
એક જીવવલ્લભ ચિત્ર—

જોટના દરિયામાં ખોવાયેલી વસ્તુ પાછી મળે તેમ
એ આ મળી આંખરની ઘુઘરી
એ આ મળ્યા પ્રભાતના જોગિયાના કરુણ સ્વર
આ મળી પગ પાસેથી જ ફૂટતી કેડી
કોનાં આ પગલો નહક ને નહક
કોમળ પાંખડી જેવી કોની આ આંગળિયો
ને ઝાકળ જેવા કોના આ નખ ?
હવે
હવે સાવ પાસે
કોણ બિતરે છે અંદર ?

ધીમે ધીમે જળ ભરવાં કોઈ વાવમાં ઊતરે તેમ ?
 પ્રભાસના દરિયાકિનારે આ કોનો આભાસ ?
 ફરી એકવાર કિલકિલાટ કરતાં પક્ષીઓ
 પાછાં ફર્યાં છે સામેનાં આંખા પર
 પાંખો સંકોરી સૂર્ય પણુ ઊડતો ઊડતો બેઠો છે
 પશ્ચિમસમુદ્રની ડાળે
 પૂરો થયો છે કાર્યકલાપ
 વર્ષાકાળ પછી કલાપી ખેરવી નાખે પિચ્છ
 એક પછી એક
 તેમ ખેરવી નાખ્યું છે બધું
 પૂરો થયો છે ભાસ્વતીનો ઉત્સવ
 પ્રકાશનું શિશુ ફરી ઠાપુરાય છે
 અંધકારના ખોળામાં
 અંધકારના તળિયે શમે બધો કોલાહલ
 ઓગળે બધી રેખા
 ઠરે આખું જગત
 અંધકારના ગર્ભમાં અંધકાર થઈ રહેવા દો મને
 હે નિષાદ
 હવે કોઈ નથી વિવાદ
 વિદ્ધ કર મને
 જીવનથી હું વિદ્ધ
 હવે કર મને જાણુ વિદ્ધ
 જલ્દી કર તું
 રાજ્યાભિષેકનું મંગળ મુદ્દત્ત ચાલ્યું જાય
 નિશાન લેવાનીય ન કર વાર
 હવે કોઈ નથી મર્મસ્થાન

શરીર આખું ય મર્મ
 પગની પાનીમાંથી ય સર્પની જેમ
 સરકી જશે જીવ
 બસ તારું એક જ જાણુ
 મારા માટે રામબાણુ
 આ સાયંસંધ્યાની રક્તાતી લાલિમા
 જેમ લળે છે અંધકારમાં
 ગોમતીનાં જળ જેમ શાંત રીતે
 લળી જાય છે સમુદ્રમાં
 તેમજ લળી જઈશ લવણનું એક કણ બનીને
 આ મહાસિંધુમાં.
 પછી
 રંગમંચ પરથી
 નટ જશે નટી જશે
 નેપથ્યમાં ગયા પછી ચીવન પણ જશે
 તેમના ચહેરાનું
 વાતો કરતું કરતું વિખેરાઈ જશે વૃંદ
 તાલ મૃદંગ લઈ ગયેયા પણ જશે
 વિદ્વંસક જશે
 જશે સૂત્રધાર
 નાટ્યશાળા હશે ખાલી
 રંગશાળા હશે સૂની
 પણ જવનિકા નહીં પટે
 નાટ્ય ચાલુ રહેશે
 રાહ જોલે
 મારે હજી માનવ બનવાનું છે.

મૃત્યુ

પન્ના નાયક

જરૂર ઓગળી ગયો હશે,
રથ ભરીને
સોનું લાવેલો
મિત્ર
ખારણે ટકેરા દેશે,
હું ભરીને ખારણું ખોલીશ.
આંગણમાં ચોપેર છવાઈ ગયેલાં
તારાં પગલાં જેવાં
હફાહિસને
આનંદવિભોર ખની
ઘરમાં લાવવા જઈશ
ત્યાં
એકાએક
સૂર્ય કિરણના ધક્કાથી ખારણું વસાઈ જશે
અને
હું ઘરમાં પ્રવેશી નહીં શકું....

રખેને

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ફૂંટડું ભસે છે ને
લીસોટા પડી જાય છે
રસ્તા પર.
સડસડાટ આવતી ટેફસીની
અચાનક બ્રેકથી
પીંખાઈ જાય છે
રસ્તાની ખત્તીના અજવાળાનું
પીળચક્રું વર્તુળ.
કચાંકથી
“કાંઈ કાંઈ” કરીને ભરી જતા
કાગડાના ટોળાની પાંખોને
હિંસક ફફડાટ
રહેજ થીજવા આવેલી હવાના
ચીરચીરા કરી નાખે છે.
ને હું,
રખેને રાતની સળવળતી બિંધ બગટે
ઉધરસને ગળામાં જ
ગુંગળાવીને
પડી રહું છું.

સાભાર સ્વીકાર

ઉર્મિનાં શિલ્પ : ‘રાગ’ નવસારની, પ્રકા. આદર્શ પ્રકાશન, જુમ્મા મસ્જિદ સામે, અમદાવાદ-૧,
કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૦, રૂ.-૬

જલજ : કિશોર મોદી, પ્રાપ્તિસ્થાન. ગાયત્રી પુસ્તક ભંડાર, ૧૦/૧૮૨૮, મહાલક્ષ્મીની પોળ,
સોની ફળિયા, સુરત-૩૬૫૦૦૩, કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૨, કિંમત જણાવી નથી.

૨૪] કવિલોક માસિક-એપ્રિલ ૧૯૮૪

આ ઓગસ્ટથી પેલા ઓગસ્ટ સુધી

પદ્મવ દેસાઈ

આવતા ઓગસ્ટમાં આપણે ઉદાસ નહીં હોઈશું,

આપણી પાસે હશે

કેટલાંક સ્મરણો :

કશુંકે બન્યાનાં અથવા કશુંકે ન બન્યાનાં.

નદીનાં જલનાં આવરણ હેઠળ

આપણી આંસુની ભીનાશ સ્વસ્થ હોય

ખેતરમાં હાંગર થઈને તરડો વેરાય

અને લીલા ઘાસ પરથી.

કદી ન ભૂંસાય આપણાં પગલાંઓ.

ધીમે ધીમે રચાતી એક કેડી હોય.

કળશ પર ચમક્યા કરે

તારા વાદળ બનીને પસાર થતા

સૂર્યમુખી આવેમો.

અહીંથી દૂર જોઈ. હું

આ ઓગસ્ટથી પેલાં ઓગસ્ટ સુધી

ત્યારે વરચે એક મહાકાય સમુદ્ર પથસાથેલો છે.

વરચેનો માર્ગ વિકટ નથી

સંમતિથી પરિપૂર્ણ પરિધો ન્યાંત્યાં જોવા મળે

તારકથી પાછી વળી છે મારી દૃષ્ટિ

અને પડેવાઈ છે અહીંથી ત્યાં સુધી.

સમયનાં જે ચિહ્નની વચ્ચે,

તને સાંકળવા મંથું છું

ત્યારે એમ થાય છે કે કદાચ કશું ન નહતું અને

કેવળ વૃક્ષો ફરી થશે નિરપણું

અને બિલાડીનાં બચાંઓ ફરી પ્રવેશી જશે

અધજૂલી બારીઓમાંથી.

ટમટમતા દીવાઓ એમ ને એમ જ

કરોડો વર્ષોથી બળવાની છૂટ પૂરી કરીને

મોક્ષ પામતા હોય એવો દંભ કરીને

ઓલવાઈ જશે.

આંગણાની ધૂળ પવનમાં ઊડતી ઊડતી

છેક આકાશના પોલાણમાં ફરી વળશે

અને શક્ય છે

કદાચ ઠરીઠામ થાય તારી સાંકડી અગાસી પર.

એને આવકારજો, કારણ કે

મારી વેદનાને મેં મારા આંગણમાં સગવી છે.

કશુંકે હોય જો વિવાદપૂર્ણ

કશુંકે ભાગ્યાનૂતન્યા બરડની કકચર જેવું

કશુંકે આવિષ્કાર પામી શકે એ પ્રદેશો જ

મૃત્યુ પામીને જમીન પર પડેલા પળીનાં

ટુકડાં જેવું

આવું કશુંકે સંજોગો

તું મારા નાસને અનુભવજો

કાણુ બાણુ કેમ, હવે

ગ્રીહાંઓ અને અગ્રીહાંઓ ઉપર

હોંધ ટેકવી એકામકું,

આ રક્તમાં

હબરો કાળ, સમુદ્રો, પ્રપાતો, ભૂશિરો જીવ્યાં

છે અને મૃત્યુ પામ્યા છે.

એ બધાનો અવાજ, અતે ધીરે ધીરે

બળતી દીવાસળી ખુઝાઈ જાય તેમ ખુઝાઈને

૧૮ વરસની છોકરીની આંખો જુએ છે.

હું ઇચ્છું છું કે

આવતા ઓગસ્ટ પહેલાં

તું એકવાર દિશાઓ થઈને

મારા અવકાશમાં વ્યાપ્ત થઈ ચૂકી હોય,

પછી ભલે રહે

સુસંમત અને કરુણ અંત.

પણ તો ચે

તારાં પગલાંના અવાજથી સળગી ઊઠેલો

કોરા કાગળ પરનો દીવો

કદી નહિ ખુઝાય.

થોડાંક હબરો કરોડો વર્ષો પછી લોકોને

‘તારક’માં પરિણમતો અનુભવે !

કદાચ સાંપ્રત ગગનમાં વ્યાપ્ત આ તારકસૂક્ષ્મ

આવા જ કોઈ રૂપાંતરનું

પરિણામ ન હોય ?

દેખાય છે !

‘રોલ’

ક્યાંક અંધારું હવે સામે મળે રે દોડ ઓ મારાં ચરણો ને સૂર્ય આથમતો મને દેખાય છે.

ક્યાંય ના થ’લો હવે ઓ છમ્મલીલા શ્વાસના વાતાવરણો ને સૂર્ય આથમતો મને દેખાય છે.

કેં યુગોથી લોહીમાં ને શ્વાસમાં હો દોડતાં ને હાંફતાં જે એમને હું એટલી વિનંતિ કરું,

આજ મારા ઉબરે પાછાં વળો રે કૈંક તૃણાનાં હરણો ને સૂર્ય આથમતો મને દેખાય છે.

પાંખ ફફડાવી ગગનમાં ઊડવા માટે ચહે તો એમને હો રોકશો કોઈ નહીં, કોઈ નહીં;

હાંફતા આ શ્વાસ છેલ્લા શ્વાસનાં પાંખોનાં ભેદો આવરણો ને સૂર્ય આથમતો મને દેખાય છે.

માંય મારા લોહીમાં ને જિતરે અંધાર ધીમે જિતરે અંધાર કોઈ લોહીમાં દીવો કરો,

સાવ ધીમે જિઘડે અજવાસ ન્યારે જિમટે તારાં સ્મરણો ને સૂર્ય આથમતો મને દેખાય છે.

કૂપમંડુકોનું ગીત / ભરત યાજ્ઞિક

ખાડા ખાંધીને -

નહિતર આ ટેકરીના બળાં ખાંધીને

અહીં આવેલો સૂરજ કહેવાત નહીં,

છટુંછવાયું સુખ લઈને આ જંગલનું

વૃક્ષ ખની અથવા રહેવાત નહીં;

પોતાની આસપાસ માનેલી શ્રદ્ધાનાં

નાડાં ખાંધીને -

ઘરમાં વસે તે કાં તો ખેડું જળ હોય

કે એ હોજ હોય- દરિયો ન હોય !

ભીંતે રચેલ કાં તો ઓરડાઓ હોય,

કે રવેશ હોય- રસ્તો ન હોય....

વાચાના ઉકરડા ફેંદી ફેંદીને ક્યાંક

ખાડા ખાંધીને -

કુરુક્ષેત્ર પછીની એક ઘટના

હર્ષદેવ માધવ

લાલચટ્ટક પગમાં ઊગેલું બાણકમળ હો ભૂંડા !

ડાળ હિપર લટકાવેલો પગ, વૃક્ષ લટકે પગમાં

લખડખ થાતું આલ જળહળે, પ્રગટી પગની શગમ

પગની રેખાઓમાં ઊગ્યો પૃથ્વીનો ફરફેલો

પગને શું ચિત્કાર, ઘાવ કે હવલેણ હડદોલો

લાલચટ્ટક પગમાં ઊગ્યું પ્રહ્લાંડ સકળ હો ભૂંડા !

પગનું તળિયું હોય હંસની છાતી એવું કાંપે

ક્યાં છે પેલી જમનાની એ લહેર, છાતીએ ચાંપે

ટિટોડીના ઇંડા જેવી પગને ચડતી ખાલી

કુરુક્ષેત્રવત્ મૃત્યુની પણ ભાષા કાલી કાલી

પગ આધમતા થયા કળિયુગ એ ધાણ અકળ

હો ભૂંડા !

પાણીના પાણિયા

કરસનદાસ લુહાર

લવકે આંખોમાં પાણીના પાણિયા હોઈ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી પાણિયા હોઈ રે !

કોડું કંકુ લોહીનું

ને રેતલ અંધોળ,

જળને નોતરવા અમે

ચાલ્યા ભડકાઓળ.

ચારેપા ઘૂઘવતાં એ જળને પાણિયા હોઈ રે !

હોઠને પાણીના ઓરતે પલાણિયા હોઈ રે !

તીરે ત્રોટી લોમકાં,

લેવા ભીની ભાળ,

ટીપું થે તરખું નહિ,

ફેફસાં પાતાળ.

વીરડા છાતીની વેળમાં પાણિયા હોઈ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી પાણિયા હોઈ રે !

એક ન આપી શકાયેલો ઉત્તર

પૌલોમી શાહ

હું તને ઓળખું છું, એન્ટની,
હડપ્પા અને મોહો-જો-દરેનું અકબંધ રહેત્યું તું છે,
અને તું જ છે
'કિલઓપેટ્રા' નામના ખંડમાં વસવાટ કરવા જતાં
સાવ હારી જઈ વર્જિત મેરીના ચરણોમાં મસ્તક બૂકાવીને સૂતેલો મોકોપિલો.
પણ એન્ટની,
ફલાય-લીઝ પર ચિતરાયેલું ડ્યુરરનું મેલનકોલિયા,
હું જો
આંગણ
તારાં
ડેફાડિ
આનંદ
ધરમાં
ત્યાં
એકાં
સૂર્ય
અને
ફલાય-લીઝ પર ચિતરાયેલું ડ્યુરરનું મેલનકોલિયા,
તોનસેનના દીપકરાગનો ન લઈ શકાયેલો ઓટોગ્રાફ
અને કરોડો સ્ફિંક્સની આકાંક્ષાવિહીન આંખો મારો પર્યાય છે.
અને આમ જો,
આમ જો, એન્ટની, આમ જો,
તું પેલો એક નજર રોકી ન શકવાથી સ્વર્ગના દ્વારેથી
પાછો ફરેલ અભિશાપિત ઓર્ફિયસ તો નથી ને?
તું કલિંગના યુદ્ધ પછી પલટાઈ ગયેલા
સમ્રાટ અશોકે કેતરાવેલો શિલાલેખ તો નથી ને?
એન્ટની,
ભેંકાર શુક્રાઓમાં યયાતિના આગમનની પ્રતીક્ષામાં જૂરતાં
સ્તનદ્વયોનાં ઉત્તુંગ શિખરો પર આંખો બૂકાવીને બેઠેલી
કેકેડો, આગ્રપાલીઓના પ્રાણુહીન અંકડોપો
મારા માટે બાકી રહેલું એકમાત્ર આશ્વાસન છે,
ત્યારે સિંહરનો ગર્વ લેતા મેસિડોનિયાને જોવાની હિમત
મારામાં ક્યાંથી હોય?
આ પિરામિડોના અધકારમાં રૂબી ગયેલી તારી આંખોને ખોલે,

કૂપમંડકોનું ગીત / ભરત યાજ્ઞિક પાણીના પાણિયા

વાડા બાંધીને -

નહિતર આ ટેકરીના બળાં બાંધીને

અહીં આવેલો સૂરજ કહેવાત નહીં,

છૂટુંછવાયું સુખ લઈને આ જંગલનું

વૃક્ષ બની અથવા રહેવાત નહીં;

પોતાની આસપાસ માનેલી શ્રદ્ધાનાં

નાડાં બાંધીને -

ઘરમાં વસે તે કાં તો બેડું બળ હોય

કે એ હોજ હોય- દરિયો ન હોય !

ભીંતે રચેલ કાં તો ઓરડાઓ હોય,

કે રવેશ હોય- રસ્તો ન હોય....

વાયાના ઉકરડા ફેંદી ફેંદીને ક્યાંક

ખાડા બાંધીને -

કુરુક્ષેત્ર પછીની એક ઘટના

હર્ષદેવ માધવ

લાલચટક પગમાં ઊગેલું બાણકમળ હો ભૂડા !

ડાળ ઉપર લટકાવેલો પગ, વૃક્ષ લટકે પગમાં

લળડળ થાતું આલગ્નહળે, પ્રગટી પગની શગમાં

પગની રેખાઓમાં ઊગ્યો પૃથ્વીનો ફરફેલો

પગને શું ચિત્કાર, ઘાવ કે છવલેણ હડદોલો

લાલચટક પગમાં ઊગ્યું બ્રહ્માંડ સકળ હો ભૂડા !

પગનું તળિયું હોય હંસની છાતી એવું કાંપે

ક્યાં છે પેલી જમનાની એ લહેર, છાતીએ ચાંપે

ટિટોડીના ઇંડા જેવી પગને ચડતી ખાલી

કુરુક્ષેત્રવત્ મૃત્યુની પણ ભાપા કાલી કાલી

પગ આથમતા થયા કળિયુગ એ ધાણ અકળ

હો ભૂડા !

કરસનદાસ લુહાર

લવકે આંખોમાં પાણીના પાણિયો હોઈ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી બાજિયા હોઈ રે !

કોરું કંકુ ઘોડીનું

ને રેતલ અંધાળ,

જળને મોતરવા અમે

ચાલ્યા ભડકાબોળ

ચારેપાં ધૂધવતાં ઘે બળને બાજિયા હોઈ રે !

હોઠને પાણીના ઓરતે પલાજિયા હોઈ રે !

તીરે ત્રોટી ભોમકા,

લેવા ભીની ભાણ

ટીપું ચે તરચું નહિ

ફેંદીઆં પોતાળ

વીરડા છાતીની વેળુમાં બાજિયા હોઈ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી બાજિયા હોઈ રે !

એક ન આપી શકાયેલો ઉત્તર

પૌલોમી શાહ

હું તને જાણ્યું છું, એન્ટની,

હડપ્પા અને મોહેન્જોદારોનું અકળાંધ-રહસ્ય તું છે,
અને તું જ છે

‘કિલ્લોપેટ્ટા’ નામના ખડમાં વસવાટ કરવા જતાં

સાવ હારી જઈ વર્જિત મેરીના ચરણોમાં મસ્તક ઝૂકાવીને સૂતેલો મોકોપોલો.

પણ એન્ટની,

ફ્લાય-લીઝ પર ચિતરાયેલું ડ્યુરરનું મેલનકોલિયા,

તાનસેનના દીપકરાગનો ન લઈ શકાયેલો ઝોટોગ્રાફ

અને કરોડો સ્ક્રિફ્સની આકાંક્ષાવિહીન આંખો મારે પર્યાય છે.

અને આમ જો,

આમ જો, એન્ટની, આમ જો,

તું પેલો એક નજર રોકી ન શકવાથી સ્વર્ગના દ્વારેથી

પાછો ફરેલ અભિશાપિત ઓર્ફિયસ તો નથી ને?

તું કલિંગના યુદ્ધ પછી પલટાઈ ગયેલા

સમ્રાટ અશોકે કોતરાવેલો શિલાલેખ તો નથી ને?

એન્ટની,

લેંકાર ગુફાઓમાં યથાતિના આગમનની પ્રતીક્ષામાં ઝૂરતાં

સ્તનદ્વયોનાં ઉત્તુંગ શિખરો પર આંખો ઝૂકાવીને બેઠેલી

સેંકડો, આમ્રપાલીઓના પ્રાણહીન અડકોપો

મારા માટે બાકી રહેલું એકમાત્ર આશ્વાસન છે,

ત્યારે સિકંદરનો ગર્વ લેતા મેસિડોનિયાને જોવાની હિંમત

મારામાં ક્યાંથી હોય?

આ પિરામિડોના અધકારમાં ઢૂળી ગયેલી તારી આંખોને ખોલ,

કૂપમંદ્રકાનું ગીત / ભરત યાજ્ઞિક

પાડા બાંધીને -

નહિતર આ ટેકરીના બાળાં બાંધીને

અહીં આવેલો સૂરજ કહેવાત નહીં,

છૂટું છવાયું સુખ લઈને આ જંગલનું

વૃક્ષ બની અથવા રહેવાત નહીં;

પોતાની આસપાસ માનેલી શ્રદ્ધાનાં

નાડાં બાંધીને -

ઘરમાં વસે તે કાં તો બેડું જળ હોય

કે એ હોજ હોય- દરિયો ન હોય !

ભીંતે રચેલ કાં તો ઓરડાઓ હોય,

કે રવેશ હોય- રસ્તો ન હોય....

વાયાના ઉકરડા ફેદી ફેદીને કયાંક

ખાડા બાંધીને -

કુરુક્ષેત્ર પછીની એક ઘટના

હર્ષદેવ માધવ

લાલચટ્ટક પગમાં બિગેલું બાણકમળ હો ભૂડા !

ડાળ ઉપર લટકાવેલો પગ, વૃક્ષ લટકે પગમાં

લખડળ થાતું આભ બળહોળે, પ્રગટી પગની શગમાં

પગની રેખાઓમાં બગેલો પૃથ્વીનો ફરફેલો

પગને શું ચિત્કાર, ધાવ કે જીવલેણ હડહોલો

લાલચટ્ટક પગમાં બિગેલું પ્રહાર સકળ હો ભૂડા !

પગનું તળિયું હોય હંસની છાતી એવું કાંપે

કયાં છે પેલી જમનાની એ દહેર, છાતીએ ચાંપે

ટિટોડીના ઇંડા જેવી પગને ચડતી ખાલી

કુરુક્ષેત્રવત મૃત્યુની પણ ભાષા કાલી કાલી

પગ આધમતા થયા કળિયુગ એ ધાણ અકળ

હો ભૂડા !

પાણીના પાણિયા

કરસનદાસ લુહાર

લવકે આંખોમાં પાણીના પાણિયા હોજ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી બાણિયા હોજ રે !

કોરું કંકુ લોહીનું

ને રેતલ અંધાળ,

જળને નોતરવા અમે

ચાલ્યા ભડકાઓળ

ચારેપાં ધૂધવતાં બે જળને બાણિયા હોજ રે !

હોઠને પાણીના ઓરતે પલાણિયા હોજ રે !

તીરે ત્રાસી ભોમકા,

લેવા ભીની ભાણડું

દીપું ચે તરખું નહિ,

ફેફસ્યાં પાતાળ

વીરડા છાતીની વેળમાં ગાણિયા હોજ રે !

અમને તરસ્યા તળાવમહી બાણિયા હોજ રે !

એક ન આપી શકાયેલો ઉત્તર

પૌલોમી શાહ

હું તને ઓળખું છું, એન્ટની,

હડપ્પા અને મોહિ-લો-કરોનું અકબંધ રહસ્ય તું છે,
અને તું જ છે

‘કિલ્ઓપેટ્રા’ નામના ખંડમાં વસવાટ કરવા જતાં

સાવ હારી જઈ વર્જિત મેરીના ચરણોમાં મસ્તક ઝૂકાવીને સૂતેલો મોકેપિલો,
પણ એન્ટની,

ફલાય-લીઝ પર ચિતરાયેલું ડયુરરનું મેલનકોલિયા,

તાનસેનના દીપકરાગનો ન લઈ શકાયેલો ઓટોગ્રાફ

અને કરોડો સ્ક્રિફ્સની આકાંક્ષાવિહીન આંખો મારો પર્યાય છે.

અને આમ જો,

આમ જો, એન્ટની, આમ જો,

તું પેલો એક નજર રોકી ન શકવાથી સ્વર્ગના દ્વારેથી

પાછો ફરેલ અભિશાપિત ઓર્ફિયસ તો નથી ને?

તું કલિંગના સુદ્ધ પછી પલટાઈ ગયેલા

સમ્રાટ અશોકે કોતરાયેલો શિલાલેખ તો નથી ને?

એન્ટની,

લેંકાર-શુફ્રોમાં યંચાંતિના આગમનની પ્રતીક્ષામાં ઝૂરતાં

સ્તંભદ્વયોનાં ઉત્તુંગ શશખરો પર આંખો ઝુકાવીને બેઠેલી

સેંકડો, આમ્રપાલીઓના પ્રાણુહીન અંદકોષો

મારા માટે બાકી રહેલું એકમાત્ર આશ્વાસન છે,

ત્યારે સિફ્ટરનો ગર્વ લેતા મેસિડોનિયાને ભેવાંની હિંમત

મારામાં ક્યાંથી હોય?

આ પિરામિડોના અધકારમાં ડૂબી ગયેલી તારી આંખોને ખોલ,

અહીં સ્તોમનની છાતી પર આપણી પ્રણયગાથા ચિતરાઈ ચૂકી છે.
અને આપણે શોધીએ છીએ

આ નોર્થપોલ પરના ઇંગ્લુઓમાં અથડાતાં આપણા સ્પર્શોની
હૂંફાળી રાત્રિઓમાં ઓગળી ગયેલાં ગ્લેસિયર્સ.

એન્ટની, નાટક પૂરું થયા પછી સૂના પડી ગયેલા રંગમંચ જેવી જે
અઠાર-અઠાર કરોડ વર્ષથી તને પામવાની ઝંખનાને આશ્લેષીને

કેટલીય રુગ્ણ સંધ્યાઓ અને મ્લાન પ્રભાતોથી

અનુકંપિત મારા મણુને છંછેલ્યા છે

અને ફેરી ટેઇલ્સ જેવા મારા મૈથુનને ચાહ્યા કર્યું છે.

પણુ આટઆટલાં વર્ષોથી વધતાં ગયેલાં મારાં વક્ષસ્થળને

અટકાવવાની હિંમત કરવાં જતાં

હું દિનિક્ષાઈ ગયેલી મારી સંવેદનાને ખોઈ તો નહીં એસું ને ?

કણુના અટકી પડેલા રથનાં ચક્ર જેવાં આ આપણા ભાગ્યને ભંચકીને

ક્યાં સુધી ફરશું કાલિદાસના 'કુમારસંભવ'માં ?

આવ, એન્ટની, આવ;

આ નાલંદા અને તક્ષશિલાના ખંડેરોને,

એથેન્સ અને સ્પાર્ટાના નિઃસ્તન ભૂતકાળને

છાતીએ ભીડીને પણ આવ પેલા સોલોમનના દેશમાં;

કારણ કે એન્ટની,

આ ખરી પડતાં પાંદડાંઓના બિછાના પર

તામ્રપત્રો પર લખાયેલા મારા શબ્દોની સાખો,

પૃથ્વી પર એકસામટી ભિતરી પડેલી આ સેંકડો મેનકાઓનું

સ્મિત વિલાઈ જાય તે પહેલાં,

આ દૂર રાત્રિઓની ભીષણતાના ભયથી

મારા ભૈરવી-પૂરિયા-કોમલ સિપલ રૂંધાઈ જાય તે પહેલાં,

ઉમર ખગ્યામની આ કંઠસ્થ થઈ ગતેલી પંચોતેર પંચોતેર

રૂખાઈતો ભુલાઈ જાય તે પહેલાં

અને તે પહેલાં

કે આ નિહારિકાઓ અને આકાશગંગાઓ આપણી સમક્ષ ન હોય,

નેપચ્યુન અને પ્લુટોની ભ્રમણકક્ષા સુધ્ધાં બદલાઈ ચૂકી હોય,

હું એકવાર તને કહેવા માગું છું :

‘હું’ તને,

કદાચ,

ચાહું છું.’

એ ગઝલ

રાજેશ વ્યાસ

૧

૨

વરસ ઓણ પણ નીકળ્યું સાવ માહું,
તરસને મળી તક બતાવાને કાહું.

હતા આમ તો વાન બીને ને તેમાં,
મળ્યું લાગણી નામનું એક લાખું.

હતું સાવ તોફાની બાળક શું સપનું,
સદા વાઝ ફૂદીને આવ્યું ને નાહું.

હવે શ્વાસ પણ મા સમાણી જ ગાળો,
કહો કયાં લગી આમ ચૂપચાપ સાંખું.

હતો વ્યાસ રાજેશ એ કેઈ કાળે,

હવે તો સળગતી જ રેતીનું ભાહું.

છેવટે કેવો કરી દીધો મેં એપરવા મને,
લોહીમાં વહેતી ઉદાસી લાગતી અફવા મને!

એમ લાગે છે વધારાના લઉં છું શ્વાસ હું,
એક-બે એવા અનુભવ થઈ ગયા કહવા મને.

આ તરસ નામે નદીનું મૂળ કયાં સમજી જઈશ,
તું શરીર છોડીને ચાલી આવ બસ મળવા મને.

આ વખતનો ઘા ઘણો ઊંડો છે મેં પાછું કહ્યું,
તેં ફરી પાછું કહી દીધું ગઝલ લખવા મને.

કઈ રીતે એ રાજ્યો સમજે કે હું રાજેશ છું?

હા હજુ પણ દરથી બોલાવતો રમવા મને.

સમજ્યા નહિ?

મનીષા પરમાર -
કાંઠા પરથી ઝંપલાવું જળમાં ને એકાએક જળ ખની નય કાંકરા; લોહીલુહાણ થઈ ને પાછો ફરું ધર તરફ પણ ધર હોલાઈ ગયેલું છે વરસોથી... સિફ રાખ પડી છે. રાખમાં આંગળીઓ મૂકું છું - ઘણું બધું મને પકડવા મથે છે પછાયા જેવું ભરમાવ્યા કરે છે કશુંક ઊઠેથી સુકાતું નય છે દરિયા જેવું... તારાઓ તૂટી પડે છે મારી ઉપર હું અવાને કરી ઊઠું અવાનેનું રાતું આકાશ બંધાય નય છે મારી આસપાસ.

હું હવે આકાશમાંનું વરસી ગયેલું બૂડું વાદળ - તારા હોલાની નદી સુકાઈ જશે અમુક વરસો પછી - મારા હોવાનું વાદળ રેતમાં બંધાયને વેરાઈ જશે પછી - આપણા સંબંધના ઝાંઝાને કોણ ઊઠેરશે? પાનખર અને વસંતનો અર્થ હજીયે સમજ્યા નહીં તમે લોકો!

અમે / સતીન દેસાઈ

શુંજિયે બ્રમર સમું ન ગાજિયે અમે, કે સદાય એકસરખું ગાજિયે અમે. 'શુદ્ધ આવકાર' થઈને છાજિયે અમે, કાળ જેવા કાળને નવાજિયે અમે. શબ્દનાં સ્તરો બાંધાંજ માંજિયે અમે, એટલે હિમાલયે બિરાજિયે અમે. રંજ કોઈ ફાગ કે અષાઢનો નહીં, રંગ જે જે ઓગળે તે આંજિયે અમે. ઓ અદળ, આ આગવું પ્રમાણ નેહ લે, જાયકે નકાળ એ ને લાજિયે અમે.

તલાશ કર !

‘પંથી’ આપાલનેપુરી

રખડું આ જિંદગીની બુગાર તલાશ કર ! કે ખતમ થઈ ગઈ છે ખુમારી, તલાશ કર ! થાકેલ શ્વાસને મળે જ્યાં કાયમી સુકામ, છે ક્યાંય કેા જસીત કુંવારી, તલાશ કર ! પૂરી ગયું એ કોણ આ લાક્ષણુંડે તમે ? છે ભીંતમાં કમાઠ કે પારી, તલાશ કર ! જોવાયું તેજમાં જે તિમિરે મળી મળ્ય, સ્થળનો, સમયનો ભેદ વિચારી તલાશ કર ! મીઠી સુગંધ માટીની આવે છે શ્વાસથી, અસ્તિત્વમાં જ ક્યાંક છે ક્યારી, તલાશ કર ! તારું તેને કદાચ પગેરું મળી ચ નય, તારામાં તું જ ઊતરી તારી તલાશ કર ! ‘પંથી’ એ જાંઘ નામની અડખ ઓકરી, છે જન્મકાળથી જ ફરારી, તલાશ કર !

સૂર્યોદય પહેલાંના

પ્રશાંત જળની માફક...
પથરાઈ પડી છે હું...
કશે થાં બળલગાટ નથી આહીં...
ન કોઈ રંગ, તરંગ...
છતાં સુષુપ્ત નથી હું...
અદ્રાટ શ્યામનીલ આકાશને
આખું ને આખું મારામાં સમાવી
નિઃશબ્દ, નિરુપદ પડી છું...
ને—

સૂર્યના પ્રથમે કિરણની રક્તિમા
મારા શ્યામનીલ વણમે
સુવણ અંકિત કરી રહી છે
અને...
અચાનક કલરવેનો કાફલો
કોણે જાણે કયાંથી બીડી આપી
મારા વૃક્ષ પર બેસી ગયો...
મારી નિરુપદતા, નિરવતા
ક્યાંયે બીડી ચાલી
એમની વીંઝાતી પાંખે
સતત સ્પર્દનો મધુર ફૂજન
મારી નિઃશબ્દતાને સજવા મોકલે છે
પણ, હું જાણું છું,
હા, હું જાણું છું,

એ ફૂજન મારું નથી,
સતત વહી રહું છે મારા વૃક્ષ પર છતાં ચે.
એ સ્પર્દનો મારા નથી,
સતત અંકિત કરે છે મને છતાં ચે.
એ સુવણ વણું મારો નથી,
સતત અંગમગાવે છે મને છતાં ચે.
કાલપ્રવાહ આ સર્વેને એ ચી જશે
દર...દર મારા વૃક્ષથી
ને હું...
ને હું એ જ વણું રહિતા,
નિઃશબ્દ, નિરુપદ, પ્રશાંત
વિસ્તરતી જઈશ અનંત સુધી

ને આજ અચાનક મારી ન મહેતા
ઘેઘૂર અરે લીલપનો દરિયો અહીં હતો
ને આજ અચાનક...
અહીં એક મટુકી છલકીતી
શગ નયનદીપની ફણગીતી
અહીં રાત રંગરંગ રણકીતી
ભરપૂર અહીં મેળાનો ચીલો બૂબ હતો
ને આજ અચાનક...
અહીં શમણ મનમાં ફાટું તું
ને ગીત મહીથી રહોયું તું
અહીં આલ આંખમાં કોયું તું
ચકચૂર અહીં વીણાના સૂરે સહુ હતા
ને આજ અચાનક...

પાછું ફરેલું વહાણ

ધીરેન્દ્ર મહેતા

માગ્યા છતાં ના મળ્યું એ દાણ છીએ,
એ કથા જેણે કથી એ વાણ છીએ.
જે થઈ હસવા થકી એ હાણ છીએ,
આમ તો છીએ અમે પણ વહાણ છીએ.
ચાસનાલાની અવાચક ખાણ છીએ,
એમ ભીતર સાવ કચરચાણ છીએ.
ધાર કે રસ્તે પડેલા ખડાણ છીએ,
ભૂલ મારગ, જે પછી એ ધાણ છીએ,
આ પળે ખેંચી પંખુછની તાણ છીએ,
ઓ પળે છૂટી ગયેલું બાણ છીએ.
કેમ આ તટતો નથી સંશય તમારો ?
હા, અમે પાછું ફરેલું વહાણ છીએ.
જે અધે ત્યાં જળ હજી અળલળે છે,
ત્યાં સુધી તો એમ નક્કી જાણ, છીએ.

નદીમાં પૂર

લલિત ત્રિવેદી

નથી રૂપી જવાનો ડર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે,
નથી દેખાતું મારું ઘર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે.
ઘણું વર્ષો પહેલાં પાણીમાં ખોવાયેલી વીંટી,
હવે આવી છે કાંઠા પર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે.
તિરાડોમાંથી ધીમે ધીમે પાણી આવશે અંદર,
અને તું દાઝશે આખર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે.
જનમથી નામ લગે રૂપી જવાના કોલ ખૂરે છે,
હવે તો આવી જા બાહર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે.

પછી એક પળ અને આ ગામ મારું ગામ નહિ
લાગે....
વહેશે રૂબતાં અવસર, નદીમાં પૂર આવ્યાં છે.

રામ બોલો ભાઈ

લલિત ત્રિવેદી

ઘર મૂકી નીકળું છું બહાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !
બહાર મળ્યા રસ્તાઓ બાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !
ઇચ્છાઓ જીવે ભેંકાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !
શ્વાસ મળ્યાં છે અપરંપાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !
સાવ ફલાણી ધૂળ ઊડે છે,
કોઈ રીતે ક્યાં રાત ઊગે છે ?
દિવસોમાંથી થાઉં પસાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !

જમણા વગના અંગૂઠથી
જિજીવિષા પ્રસરે લોહીમાં,
ઠેસ-ઠેસ, રસ્તા, અંધાર,
રામ બોલો ભાઈ રામ !
મૂંઝારાની હોડી વચ્ચે,
લલિત નામે સરિત વહે છે,
જીવણ ! ક્યાં છે સામે પાર ?
રામ બોલો ભાઈ રામ !

આસ્વાદ

‘સંસ્કારોદ્દયોધન’ ❀

મંજલાલ દવે

‘તે’ એવ ગિરયઃ’ આવા શબ્દો રામચંદ્રજી ઉચ્ચારે ત્યારે વાણીના કાકુ દ્વારા સીતાની ગરહાબરીની જીણપ બિપસી આવે છે. આ વાગ-વકતા ભાવ સાથે—વિષાદની ક્ષણ સાથે—સહજતાથી સંયોજ્ય છે. નરસિંહરાવના ઉદ્ગારો ‘આ તે જ સ્થાન’ પણ પૂર્વના અનુભવ સાથે જોડાયેલી ક્ષણોની સ્મૃતિનું જ સ્વાયણ બની રહે છે.

સ્થળનું સાહચર્ય માણસના અતીતને ક્ષણમાં આશ્લેષી લે છે. ભાવમય અનુભવની સાથે તેનું વિશિષ્ટ પર્યાવરણ અહીં રચાયું છે. રંગરાગી કવિ માટે પ્રકૃતિનું સૌહાર્દ કદી ટાળ્યું ટળે નહીં. તેથી આ કવિ વિદાય લઈને દૂર ગયેલી સ્નેહી વ્યક્તિના મિલનની સ્મૃતિને પ્રકૃતિની ગોદમાં મૂકી આપે છે. બનરમાં કે દુકાનમાં મળવાનું થાય તે નરી વાસ્તવિકતાનું સાહચર્ય એક વસ્તુ છે અને પ્રકૃતિની રંગીન પૃષ્ઠભેંચ તે તદ્દન જુદી વસ્તુ છે. તેમાં ભાવને ઓપ ચઢાવવાની ગતિ સારી રીતે ફાવે છે.

ભૂતકાળમાં આની આ જ રાત્રિ વિસ્તરી હતી. ‘તે’ માત્ર હંદપૂરક દીર્ઘ અક્ષર લેખે અહીં આવ્યો નથી. પણ અતીતની રંગશીયતાની એક વિશિષ્ટ અને વ્યાપક વિભૂતિની કાયા તરફ આંગળી ચીંધવા માટે આવ્યો છે. સંસ્કારનું ઉદ્દયોધન એટલે પડેલી મુદ્રાઓની ફરીવાર જીવંત બનેલી યાદ; સાહચર્યથી બગેલા સ્પંદ સાથે રંગદર્શી સુષમા જોડાઈ ગયેલી છે.

“મધ્યરજની શીળી ચાંદનામાં સ્નાન કરીને વધારે રૂપવતી બની હોય” તેવું દૃશ્ય એકવાર જોવા મળ્યું હતું. સ્નાન કરીને સ્નાનગૃહમાંથી બહાર આવેલી ઉષાનું દર્શન આપણા પૂર્વજ કષિત્રોએ વેદની કવિતામાં કર્યું છે. તેથી પશ્ચિમની કવિતાએ જ આપણને રાત્રિસુંદરી સાંથે લાડ કરતાં શીખવ્યું એવું એકાંગી તારણ નભે તેવું નથી. કવિ નરસિંહરાવની પ્રકૃતિરમણીમાં વેદની પૃષ્ઠભેંચ પણ અહીં જોઈ શકાય. સ્નાન કરીને રૂપનીતરતી અને છતાં ‘શાંત માઝમ રાત’ની આ પ્રતિમા અત્યંત જીવંત લાગે છે, તે ઉદ્દીપક છે, ઉન્માદજનક નથી.

જ્યોત્સ્નાના શ્વેત નભપટમાં મેઘના શ્યામવર્ણ દુકડાઓ ધ્યાં છે—સ્થિર થયા છે. શ્યામ મેઘદુકડા માટે કવિ રટે છે કે ભૂતનાં બાળકો તેમને સ્વાભાવિકપણે ગમતું અંધારું તળને આ નિશ્ચિદ્ધ સ્થળમાં આવી ગયા છે કે શું? આ ઉત્પ્રેક્ષા ‘જવાં જ’ શબ્દ ભારે છતરામણ છે—તેની ઉપસ્થિતિથી ઉપમા નહીં પણ ઉત્પ્રેક્ષાનું નિર્માણ થયું છે! આ ભૂતસંતાનો તેમનો ‘નતિન્યાય’ તળને આલમમાં સ્થિર થયાં એમ કહીને કવિએ એક વિશ્લેષણ ચિત્ર જીર્ણ કર્યું છે અને સુરૂપ અને વિરૂપને સાથે બેસાડીને કેદી રંગદર્શિતાને વેગળી રાખી છે. વળી, માઝમ રાતને ‘શાંત મધ્યરજની’ તરીકે ઓળખાવવાને પણ સ્વસ્થ પ્રીતિના આદેશવને મધ્યરાત્રી મંદ્ર અંકાર કરતું રાખ્યું છે.

આ સુખદ અને પરિચિત સ્થાન પ્રકૃતિની ગોદમાં સોહે છે. વૃક્ષોની ઘટામાં બે પ્રીતિસભર વ્યક્તિઓ ઘૂમી-હાથમાં હાથ લઈને, હાથમાં હાથ લઈને આપણે બંને વિચારી હતાં એમ કહીને કવિએ સ્પર્શની આડશમાં રહેલી સ્પંદમાળા સૂચવી છે,

અને સોહામણું એકાન્ત તો તરુઘટાની સાથે અનુ-
સ્તર રહેવા જ નિમયિલું છે ને !

બાર માસનો વિયોગ સહી એ ઘટનાને કવિએ
અપૂર્વ સજ્જારાપણથી પ્રાણવંત કરી દીધી છે :

“જે બાર કુમ્ભ દિન તે થઈ માંડી આજે

ખાલી ક્યાં ફરી ભર્યાં અહીં ચન્દ્રરાજે !”

ચન્દ્રરાજે બાર કુમ્ભ ખાલી ક્યાં અને બાર
કુમ્ભ ભર્યાં. ‘અમૃત-કુમ્ભ’ એવો શબ્દ પ્રયોજ્યો

નહી” એ ઘટના પણ કવિતામાં શબ્દનિરૂપણની
સાથે શબ્દના વિલોપનનું મૂલ્ય છત્તુ કરે છે. અમૃતનાં
શીતળ પ્રવાહની અને તેમાંથી ઘડા ભરવાની ક્રિયા
કવિના સિવાય ખીજે ક્યાં પામવા મળે ? ઈશત
સાદસ્યથી વ્યાપી જતી આ ક્રિયાની વક્તા અને
ક્રિયાપદની વક્તા ખુદ ક્રુન્તકને પણ ખુશ કરે તેવી છે.

વિયોગની ઘટના સાથે પત્નીની સખા અને
કવિની ધર્મભગિની પણ આજની શીળી રાતે સંગાય
કરતી નથી એ જીલ્પ વિશિષ્ટરૂપે પ્રગટે છે.

સંસારની નિશ્ચિત ઘટમાળ પ્રમાણે એ ધર્મ-
ભગિની પરાઈ થઈ જશે; શોકવાદ્ધમાં મંદ સુંખ-
હોર આપનારી ચંદા દૂર સરશે. આ પંડિત અહીં
કિશોરસહજ પ્રશ્ન જોમો કરે છે;

“જશે ભૂદી પછી ત્હને મુજને સખા તે ?”

વ્યક્તિ પેતે ખીજને યાદ રાખે એટલું જ
પર્યાપ્ત નથી. સામા માણસના હૃયામાં ધખકતા
રહેવાનો તેનો મનોરથ આદિકાળથી ચાલતો
મનોરથ છે. કવિનું સાન્નિદ્ય રસાળ ચિત્ત તરત જ
તતડી ઊઠે છે : અરે ! જીવ ! આવો તક તે કરાતો
હશે ? થોડા પાત્ર વિશે અનુચિત કલ્પના કરતાં તો
પાપમાં પડાય. નિર્દોષ સ્નેહમૃતિને રૂંડો વર મળી
જાય એટલે તે સ્વજનોને ભૂલી નાથ એવું કમ બને ?

સ્મૃતિ તો ઉભય-પક્ષે સ્પંદિત રહે, પણ સંસારમાં-
આ માનવ સંસારમાં- જૂટાં પડેલાં સ્નેહીજનો ઘણી-
વાર મળતાં પણ નથી. આ અપૂર્ણતા સંસાર સાથે
અચૂકપણે સંકળાયેલી છે. અને સ્વજનની યાદ
અંજણો પ્રેર્યા વિના રહેતી પણ નથી.

કવિ શૈલીએ માણસના સ્વભાવની ઠરુણતા રટી
છે : જે કંઈ મળ્યું નથી તેની પ્રાપ્તિ માટે માણસ
તડપ્યા કરે; મુક્ત હાસ્ય સાથે શોકની છાયા વહા
કરે. નરસિંહરાવ આ કારણને તો પ્રીછે જ છે, પણ
અહીં આખા પ્રેમના સંસારમાં પણ તેજ-છાયાનો
સંચાર થયા કરે છે તે વાતને ભીની ગમગીનીની
વ્યંજના સાથે રજૂ કરે છે :

“હા ! એકલી અવધિમાં સુખદુઃખ રંગ

શા આપણે અનુભવ્યા હસી રોઈ સંગ !

જૂટાં પડ્યાં, ફરી મળ્યાં, ફરી જે વિખૂટાં,
ભેટ્યાં, હસ્યાં, ફરી રડી રડી આંસુ ખૂટ્યાં !”

ઉભય સ્નેહીજનો દાંપત્યનું સુખ તો માણી જ
શક્યાં છે, પણ હાસ્ય અને રુદનની ઘટમાળમાં સંગમાં
રોવાનો ફાણો અહીં વધારે પ્રભાવક બની છે.
આપણે સાથે હસ્યાં, રડ્યાં; મળ્યાં, વિખૂટાં પડ્યાં;
પોછાં મળ્યાં; “પણ રડી રડી આંસુ ખૂટ્યાં !” આ
અનુભવ કંટુણની પ્રગાઠ સત્તાનું ધ્વનન બની રહે છે.

અપૂર્ણ સંસાર સામે પ્રાણી પ્રાણી જગત-મૂકતાની
ચિન્તનરતિ આ રંગદર્શી ચિન્તક કવિ માટે સહજ છે.
અનંત આનંદલોક પણ માનવની જ અંખનામાંથી
નિર્માણ થયેલો છે.

સંસારમાં હાથ હાથે વિચારવાના વિચારના
સંગે, મૈત્રીથી હૃદયમાં સ્થાન ધરાવનાર વ્યક્તિ
ચિરંતન સહેવાત્રી બનતી નથી. દામ્પત્યના તંતુ પણ
ઠોકક સણે તુટી જાય, અસ્પૃશ્ય સમયનો વિયોગ તો

સંસારનો ચિરંતન ચિલો અતી ગયો છે. આ વિવિધ અર્થના અને અપૂર્ણતાને પ્રાજ્ઞિત કરવા સ્વપ્નમદ્દિલ કવિઓ વિવિધ સ્વર્ગ, વિવિધ સૌન્દર્યલોક, દ્વંડતા રહ્યા છે.

અંલગત, અનંતધામમાં કદી વિયોગ આવવાનો નથી, પણ આ પંક્તિઓમાં શોકથી પ્રવતી પ્રીતિને આશાનો વળાંક મળે છે. 'અહીં તો અપૂર્ણતા જ!' 'તહીં પૂર્ણતા જ.' એ પૂર્ણ આનંદલોકમાં સુખના અવનવા સ્વાદ લેવાના છે :

'આનંદ કરી નહીં ત્યાં ન કદી વિરામે
વહાલાં, તહીં કરીશું સ્નાન અનંત ધામે,'

આ કલ્પનામાં જળ અને સ્નાનથી પ્રાપ્ત થતી આનંદની વિશ્વ અને પૂર્ણ અનુભૂતિનો મંહિમા ગૂંથાયેલો છે.

'તે ખેદ પામું તદપિ સુખ થાય જાનું', આ વિરોધાભાસ વિધાને ઉત્ક્રમી જતી પરલોકની પૂર્ણ-વસ્થાને ધારક લોકમાં લઈ શકે છે. જળધાધને સાંભળનાર આ કવિએ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે : 'ધેડું જ ગાય અહીંયાં જળધાધ વારિ'. અહીં નરસિંહરાવ 'ધેડું' નહીં પણ 'ધીડું' જ ગાય છે. શોકની અગ્નિ-શિખાઓને સ્થાને મધુર નિઃશ્વાસનું વાતાવરણ રચાય છે. અતીતની સ્મૃતિમાં રહેલો રૂપલંકાર અને સ્નેહની રંગિણી 'સુખદહેર મંદા' સહજ પણ જગાડી આપે છે.

પરલોકની કલ્પના અજાના જમાતાને ગાઢે તેવી નથી. પણ હરેક કવિતા અને કવિ તેના કવિસ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવર્તે જ. આનંદલોકમાં-સૌન્દર્યલોકમાં નદીમાં-સ્નાન કરતી સ્નેહમત વ્યક્તિનું ચિત્ર મનોમન સ્વર્ગ રચીને રાચવાની કૃતિનું પણ સ્વાભાવિક નિદર્શન બની રહે છે. સમગ્ર રચનામાં દુઃખના રંગની સાથે સુખના રંગનું સંયોજન કરવામાં કવિની સ્વેચ્છ પ્રશરય હાજર છે.

સુખ અને દુઃખના તંતુઓનું સમતોલ ગ્રથન આ કૃતિને વિપ્રલંબની શાગિપાંગ કૃતિનું રૂપ આપી શકવું નથી. કનુચુના નિમિત્તો છે : સ્વજનની ગેરહાજરી, રડી રડીને આસુ ખૂટી જાય તેવી દશા, પુનર્મિલનની દુર્લભતા. મન્દ સુખદહેર આપનારી પ્રિય અને પ્રિયતમ સાથે સ્નેહસંલસ વ્યક્તિ-ચંદા જેવી વ્યક્તિના મિલનનો અભાવ - શોકવાદળની વચ્ચે ચંદા જેવી વ્યક્તિનો અભાવ, રસિકા સમાગમે દુર્લભ બનાવી દે તેવો માનવસંસારનો સ્વભાવ - આ બધાં શોકનાં જ નિમિત્તો છે. પણ બધાંની વચ્ચે 'સુખ થાય જાનું' આનંદના સુખ-સૌન્દર્યના પૂર્ણલોકની પ્રાપ્તિનું આશાસભર સ્પદન કૃતિને કારુણ્યની સાથે શ્રદ્ધાભર કલ્પના સાથે બેડીને હૃદયદાહનો 'શમ' સાથે યોગ કરી આપે છે.

* 'કુસુમમાળા'માં સંગૃહીત નરસિંહરાવનું કાવ્ય

કવિલોકના જૂના અંકો

'કવિલોકતા' નીચે દર્શાવેલા અંકોની જૂજ નકલો પ્રાપ્ય છે :

સળંગ અંક ૮૦ થી ૮૪, ૮૬ થી ૯૯, ૧૦૧ થી ૧૦૩, ૧૦૫ થી ૧૦૮, ૧૧૪ થી ૧૧૬, ૧૧૯ થી ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૮ થી ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪

પ્રત્યેક અંકની કિંમત રૂ. ૧.૨૫ (ટપાલ-ખર્ચ માફ)

૧. રોબર્ટ ફ્રેસ્ટ વિશેષાંક	૩. ૨.૫૦	૩. શિશુકાવ્ય વિશેષાંક રૂ. ૫.૦૦
૨. ૧૦૦મો વિશેષાંક	૪. ૨.૫૦	૪. કાવ્યસત્ર વિશેષાંક રૂ. ૫.૦૦

'લાવણ્ય', વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

અવલોકન

શ્વાસનો કવિ

રજનીકાન્ત જોશી

‘કંડીલ’ એ ચતુર પટેલનો કાવ્યસંગ્રહ છે, જેમાં બાણી પૃષ્ઠમાં પચાસેક જેટલી નાની-મોટી રચનાઓ સંકલિત કરવામાં આવી છે. પ્રકાશક કવિ સ્વયં છે. ‘કંડીલ’નું મુખપૃષ્ઠ સાદું સુંદર તેમજ આકર્ષક છે. મુદ્રણકાર્ય પણ સુધક.

‘કંડીલ’ શબ્દ અંગ્રેજી candle પરથી જિતરી આવ્યો હોય એવા ભાસ થાય છે. સાર્થ શબ્દાર્થો જોડણીકાંશ પ્રમાણે આનો અર્થ ‘જ્ઞાનસ’ થાય છે તેમજ અરખીમાં ‘કંડીલ’નો અર્થ પણ જ્ઞાનસ જ થાય છે. આથી કવિએ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર મીણખતીનું પ્રતીક સાર્થક રીતે અંકિત કર્યું છે.

કવિ આ કાવ્યસંગ્રહમાં વર્તમાનની ધેરી તીવ્ર સંવેદનાઓ સાથે વ્યક્ત થાય છે, વેદનાને તેઓ અત્યંત વેધકતાથી પ્રકટ કરતાં લવલેશ પણ અચકાતા નથી કે ક્યારેક તો શબ્દ-સૌંદર્યના આવરણની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય ગણાતા નથી.

મુખપૃષ્ઠ પરની મીણખતી જ બાણે આપણને કહી દે છે કે આજે તો પામવા કરતાં અપવાનું યા ઓગળવાનું જ વધારે છે. તેમજ, કવિના અંતર સાથે સંમત થઈએ તો માણસ પણ ઓગળતો યા ફાણેફાણે ધોવાતો જ રહે છે ને! જીવનમાં ઓટનો અનુભવ કવિ આ પ્રમાણે અવલોકે છે :

‘અગણિત શ્વાસોના જીછળતાં

મોખની ભરતીઓટમાં

કિનારાની જેમ ધોવાતો રહું છું

રાતદિવસ...!!!’ (પૃ. ૬૭)

તેમજ માણસનું ‘માણસમાંથી મટવું, શુનેગાર બનવું કે ખરી પડવું એ વેદના પણ આ કવિને અસહ્ય છે, આથી જ તે ન સહેવાતાં કવિ સીધું કથન કરી નાખે છે કે

‘આ માણસ જેવો માણસ

જંગલી બની જવા બેઠો’ (પૃ. ૭૮)

એક તરફ માણસ માણસમાંથી મટતો બળ છે અને બીજી બાજુ પરિપેદા, સહાઓ, વ્યાખ્યાન-માળાઓમાં જંગલી પ્રાણીઓના વિનાશને અટકાવવાનાં પ્રવચનો પણ થાય છે, એ સાંપ્રતની પ્રવચનાથી ‘કંડીલ’ નો કવિ વ્યથિત જણાય છે. પરિણામે કવિ જુએ છે કે માણસ યંત્ર જ બની ગયો છે અને તેનું જીવન અનેકાનેક મ્હેરાઓ-મ્હેરાઓવાળું ભાસે છે :

‘મેં મોં પર ચઢાવી દીધું’ છે

અદ્દામોડનું મ્હેરુ’ !’ (પૃ. ૭૯)

કવિને ગ્રામજીવનની નિર્મળતાની આગળ શહેરી જીવનની વચના વધારે કરડતી જણાય છે. આથી જ તેઓ કહી બેસે છે કે ‘આ નધરાણ વાતાવરણથી વાજ આવી ગયો છું.’ (પૃ. ૬૫).

વાસ્તવમાં કવિ શહેરી સભ્યતાનો વિરોધી નથી પણ તેના પ્રદૂષણનો વિરોધી છે, કેમ કે શહેર તો ‘શય’ (પૃ. ૪૬) ની જેમ જીવે છે અને આથી જ અન્ય એક રચનામાં કવિ કહે છે કે, ‘કેલેડરના પાનાંની જેમ/મને/નિત મરવું ફાવતું નથી.../ ગમતું નથી’ (પૃ. ૬૫) કારણ કે કવિને તો ‘સાચુકલું બેવાની ટેવ પડી ગઈ છે’ (પૃ. ૬૯).

આમ, ‘કંડીલ’નો કવિ ક્યારેક લાક્ષણિક ઉદ-બોધનનો આશ્રય લે છે તો ક્યારેક પ્રતીકાત્મકતા, વ્યંગ્ય દ્વારા પોતાને જ કહેવું છે તે સાર્થક રીતે પ્રકટ

કરીને જ જાહે છે. હા, તેમનો પક્ષપાત ગ્રામજીવન પ્રત્યેનો વધારે છે એ તો પ્રકટ જ છે (પૃ. ૪૪-૪૫, ૪૬-૪૭, ૯૦).

‘કંડીલ’ની અર્છાદસ રચનાઓ કાવ્યસૌંદર્યને વિશિષ્ટ રીતે ઉપસાવવામાં સફળ બની છે, સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહમાં પદ્યતાતા વર્તમાનની કથાવ્યથા જ વ્યક્ત થવા પામી છે. આ પંક્તિઓ તો કવિ મૃત્યુની પીડા કેટલી તીવ્રપણે અનુભવે છે એ વ્યક્ત કરે છે;

‘પપ્પા, ચાલો આપણે

સરવા સરવાળું રમીએ,

પપ્પા તમે કેમ બોલતા નથી ?

તમારે નથી રમવું પપ્પા ?’ (પૃ. ૩૧)

‘કંડીલ’માં સરવાળે રચનાઓ તો પચાસેક જેટલી જ છે. છતાં વિષયનો વ્યાપ તપાસવા બેસીએ તો કવિએ વર્તમાન અને માનવના સંદર્ભે શ્રીકૃષ્ણથી માંડીને શિક્ષણની વિશ્વપ્રતા (પૃ. ૫૮-૫૦) તથા ઇન્દ્રિયાચારી વાયા ગાંધી થઈને ઈદી અમીન (પૃ. ૫૫, ૮૩) સુધીની ચર્ચા છેડી છે અને એ સર્વેમાં સત્યતા-પ્રગતિને નામે શું શું છે એના સ્પષ્ટ નિર્દેશો તેઓ કરે છે. કવિ આખરે કહી જ દે છે કે આજે હવે માનવ જીવનમાં સ્થાન તુલસી કચારાનું નહીં; કેકટસાં કે થોરનું જ સ્થાપિત થતું બળ છે.

‘કંડીલ’ની અર્છાદસ રચનાઓમાં શબ્દનો લય સુપેરે જળવાય છે. વૈજ્ઞાનિક શબ્દાવલી, અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગોની સાથે સાથે ધ્યાનાકર્ષક ભાષાપ્રયોગોને કવિની આગવી વિશેષતા જ કહેવી રહી; જેમકે, ઇચ્છાનો ગલ (૧૦), પડછાયાની હોડી (૧૦), કેસરની હોડી (૧૩), દમની લાકડી (૧૪), ઇન્જનની મા (૪૨), ક્ષણોની નર્સ (૪૮), શ્વાસનાં કખૂતર (૪૯),

સિગરેટનું અસ્તિત્વ (૫૦) વગેરે.

આમ છતાં, કવિ કઈ સીમા સુધી તીવ્ર ભાવના-વાદી તથા સંવેદનશીલ છે એ તેમનાં આ સંગ્રહના અસંખ્ય શ્વાસપરક શબ્દગુચ્છો જ સ્વતઃ પ્રકટ કરે છે. જે આ કવિને ‘શ્વાસના કવિ’ કહેવા પ્રેરે છે. ભોગનવેલનાં ફૂલોની જેમ આ અનેક ‘શ્વાસગુચ્છો’ ‘કંડીલ’નાં પૃષ્ઠો પર મહેરી બેઠ્યા છે. જેમકે શ્વાસનાં હલેસાં (૧૦), તારા શ્વાસમાં ઘા કરી ગયા છે, ત્યાંની સખળ ટ્રેનનો સ્વવાટ (૧૫), શ્વાસને સહેરા સાથે, ક્યાં નિસ્ખત હોય છે—લગીરે પા (૨૨), છેલ્લા શ્વાસ લઈને ઠરી ગયેલા શબ્દો (૩૬), શ્વાસના લખોટા ગળડાવ્યા કડુ છું (૫૦), મારા શ્વાસની ઓકળીએ ઓકળીએ (૫૩), મારી લાચારી ને બલે મારા શ્વાસ ખાઈ જશો (૭૨), અકવાનો શ્વાસ લેતો મારો આ પડછાયો (૭૭), શ્વાસની ચર્ચા બિસ-કોલીઓ થાકતી બળ છે (૭૯), શ્વાસ વગરની બિસ-કોલીઓ જીવવાની નિર્થક ચેષ્ટા કરે છે (૮૦), શ્વાસની આટાપાટાની રસત રમીએ (૯૦) જેવા અસંખ્ય શ્વાસ-પ્રયોગો આ કાવ્યસંગ્રહનું આકર્ષણ પાસું રહ્યું છે. ‘મૃત્યુનો શ્વાસ’ (૮૫) શ્વાસવામાં જ સફળતાને વરી બળ્ય છે.

‘કેવટે કવિ પોતાની પ્રત્યેક રચનામાં પ્રકટ રીતે બિપ્સી આંવે છે. આખરે તો તેમણે વર્તમાનનું સત્ય જ વિષયજી હૃદયે વ્યક્ત કર્યું છે. સરવાળે, આ સર્જક પોતાના વિચાર-ભાવને જે પ્રકારે વેધકતાથી શબ્દ-લય દ્વારા બિપ્સાવી શક્યા છે એના કારણે પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહ કાર્ષણ્ય સહૃદયને તૃપ્ત કરે તેવો આવકાર્ય બન્યો છે.

(પ્રાપ્તિસ્થાન : ગાયત્રી પુસ્તક ભંડાર, સોનીફળિયા, સુરત-૩, પૃ. ૯૨, રૂ. ૬-૭૫)

‘સૂરજનો હાથ’નાં કાવ્યો

નલિન પંડ્યા

[સૂરજનો હાથ : યોસેફ મેકવાન, પ્રકાશક : રમણભાઈ કાછીએશન, ૧૬ આઝાદનગર સોસાયટી, અમદાવાદ ૧૫, કિંમત : રૂ. ૩૦-૦૦]

યોસેફ મેકવાનની સમગ્ર કવિતા જોતાં બિન-નેતૃત્વ બળવાખોરીની કવિતા હાથતી ન હોવા છતાં કાવ્યનો અસ્થિત અવાજ સંભળાય છે. ‘સૂરજનો હાથ’નાં તમામ કાવ્યો જોતાં યોસેફ પાસે સ્વ. પ્રિયકાન્ત મુલિયારની જેમ હયની ઊંડી સમજ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતી નથી. તે આધુનિક વહલો ધરાવે છે તેમ જ તેનો આત્મા આધ્યાત્મિક સંકેતો તરફ ખેંચાય છે. કવિનું કુળ વિશ્વમાનવી તરીકેનું હોય છે, જેથી કવિ કોઈ શાખા-પ્રશાખાનો હોતો નથી. ‘સૂરજનો હાથ’ શબ્દો પ્રયોજાયેલું કાવ્ય ‘નદીની છાતી પર’માં પ્રથમ પંક્તિ જુઓ :

“અને નદીની છાતી પર સૂરજનો હાથ
અને તે હાથમાંથી ફૂટે નગર”

અને શબ્દ આ કાવ્યની કડી રૂપ બની રહે છે. આ શબ્દથી Philosophical deliberation વર્તાઈ આવે છે. ‘અને’ પહેલાનું અધ્યાહાર છે. માનવીનું દૈહિક સ્થબ અને મનોવિકાર નવા વિકારને કે નવી પરંપરાને જન્મ આપે છે, જેથી કવિને વિરોધાભાસ ખડો કરતાં છેલ્લી પંક્તિમાં કહેવું પડે છે :

“અને એમ નદીની છાતી પર એક નદી ઊગતી બન્ય.” એની પાસે કોઈ સંસ્કૃતિ વિષે દ્વિધમુદ્રી ડોહાવાનો ધ્યેય હોય એવું મને લાગતું નથી. પરંતુ નાનાં નાનાં કવ્યોમાંથી વિશાળ ભુલભુલામણી સર્જન છે.

‘સ્તાના વળાંક પર’માં માનવીય અસ્તિત્વ અને એમાં થતો ફેરફાર એ બંને અંતિમો વચ્ચેનો અવકાશ કવિએ વણી લીધો છે. રશ્મિ ક્ષત્રી અને પિરાણ સાગરાનાં ચિત્રો જોતાં પ્રતિભાવ રૂપે લખાયેલાં કાવ્યોમાં ચિત્રોની સૈદ્ધાંત આરંભાઈને પોતે જે સંવેદનો લઈને કેન્દ્રમાં ઊભા છે તે કેન્દ્ર સુધી કાવ્યને લાવીને એક વિશ્વ રચવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આ નગરમાં જીવતો માનવી પોતાના અસ્તિત્વનો ક્ષય કરી રહ્યો છે. માત્ર સ્વપ્નો સંતોષવા તે નગરમાં બટક્યા કરે છે. પોતે પોતાની સમસ્યાઓ હલ કરવા જીવન ખર્ચી નાખે છે. ‘નગરધ્વનિ’ કાવ્યમાં અંતે તે કહે છે કે :

‘જૂડે સઘળું; હું જૂડું તું જૂડે ઊડે ઊડે
ઊડે ઊડે કીલ્લ સમું બધું ફૂટી ફૂટી ફિલિય
ફિલિયને વહી બન્ય

છિલ્લાય ને વહી બન્ય...વહી બન્ય...

જૂડે અને ઊડે શબ્દો ગૂંથી લઈને કવિ સ્થયોજના દ્વારા કથાકતો વ્યય સિદ્ધ કરે છે. તે વ્યય અસ્તિત્વનો હોઈ શકે. ‘વૃક્ષ અને પંખી’માં મૂળ સ્વરૂપોનું અસ્તિત્વ વૃક્ષ કે પંખી ન રહેતાં તેનું પરિવર્તિત સ્વરૂપ પ્રદર્શિત થાય છે. જેમ જેમ કાવ્યનાં કવ્યોને પ્રગટતાં બન્ય છે, તેમ તેમ બંને સ્વરૂપોની ગડીઓ ખૂલતી બન્ય છે.

‘બળકાટ’ કાવ્યમાં અર્થ ચચરતો આંખે તે ઉપરાંત ચંદ્ર ફરકી જવાની વાત અને તેમાં કવ્યનો વિસ્તાર બતાવીને કવિ અહમ્મદની વિચાર વ્યક્ત કરે છે. “સમય તણો પટ” તેમ જ ‘ગળતો ખાલો’ વચ્ચેનો બળકાટ Time elementનો નિર્દેશ કરે છે. તેની ચોક્કસ તરાહ વર્તાતી નથી. જોકે કવિને મૂડ કે રીતિ Drunkard Consciousnessની

વતયિ છે. ગાણિતિક પરિભાષાને પ્રયોજીને ભૌમિ-
તિક જીવનમાં જીવનને એક આધ્યાત્મિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં
મૂકી આપ્યું છે. અને આ તે થોડું સ્પષ્ટ બની જતો
કાવ્ય સંદેહ જોખમાવું હાજી છે.
“કયા” (૧૩, ૭૨) કાવ્ય સરસ્વતિ આલિનિવેશથી
આરંભાય છે. જુઓ:

“આમ ગોઠવું હાથ”

પગમાં સણકા બિંદુ

ચરે પાનીમાં રસે.”

અહીં “ચરે પાનીમાં રસે” એ સંક્રિત ભાવક-
ના મનમાં જે ભાવ જન્માવે છે; તે અધ્યક્ત રહી
નય છે. કિંતુ ભાવક પોતે સંભળે છે. આગળ એ
કહે છે કે:

“આ પવને ય મારામાંથી આરપાર પસાર થાય
છે. પણ એ ય કયાંથી પડે પ્રજા?”

અહીં અતર્ગત એક સૃષ્ટિ સંજ્ઞા છે. અને તે
મધ્યામણ હાથ, પગ, આંખ અને અર્ધજી ગોઠવવા
સુધી લખાય છે. આ અસ્થિરતાના વર્ણપાતમાં
ચોક્કસ ગતિ દેખાતી નથી. અને કાવ્ય એક જ
માધ્યમમાં રહીને સારી રીતે અતિમે આની બિંદુ
રહે છે.

યોસેફમાં જઈતી મૃદુતા અને ભાવની માવજત
જોવા મારે વસંતતિલકામાં લખાયેલું “જિજ્ઞાસિ”
કાવ્ય તપાસવા જેવું છે.

સ્વ. રાવાળ પટેલ અને મણિલાલ દેસાઈનાં
કાવ્યોમાં પીળા, લીલા અને કાળા રંગની માદકતા
અને સ્વંરૂપાંતરની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. તે રીતે
આ સંગ્રહનાં ત્રણ કાવ્યોમાં પૂલું રંગની માદકતા
ઇન્દ્રિયવ્યત્યય તથા વાસ્તુનાં પારદર્શક સ્વરૂપ દ્વારા
અનુભવાય છે. દા. ત.,

“વૃક્ષ વહેવા, લાવડું, લીલું લીલું”

પંખી ધ્રુવ, માંચીલું,

વાદળ રવેત બની ગોઠવાયું

પવન કાચ બની ગયો.

બારી ફેસ બની ગઈ

બસ, તું ન્યારથી ગઈ છે.”

અહીં બાવીસ ખંડના ભાવાભિનિવેશ જુદા
જુદા છે. વિવિધ રંગોની સેન્દિયતા પ્રગટ થાય છે.
કેટલાક ખંડોમાં પ્રેમની વાત બળકટ રીતે થઈ છે.

આ સંગ્રહમાંના થોડાં કાવ્યોમાં કાવ્યબિંદુ
પર સમતાલન બળવંધા જતા કવિ સરકી બચ છે.
કાવ્યમાં તે અછકટી સપાટી દર્શાવી આગળ વધી
શકતા નથી. શબ્દ અને ભાષાનો દલ તેમ જ
નિરર્થક ખખડાટ દેખીતી રીતે વ્યક્ત થઈ બચ છે.
પરંતુ આ કાવ્યોની વાત સારી રીતે કહેવાની રીતિ
તો કવિ પોતે જ મુકર કરી શકે. દા. ત., “હે સૂર્ય”,
“મધરાતે નેહરુપણ પર”, “લંચ અવસરમાં”, “અજ-
વાળાનું પંખી”, “ફાણે ફાણે”, “બપોરની ચા વખતે”,
“ફાણુ?”, “પ્રશ્ન અને પ્રશ્ન” કાવ્યોમાં જોડાણ સંધાઈ
લાગતું નથી. માત્ર શબ્દકીડા દ્વારા ચપ્પટ અને સીધા
ભાવો દેખાઈ આવે છે. અને વ્યંગિય અમુક
અર્થ બતાવે નથી.

એક દરે “સરજતો હાથ”ના બધાં કાવ્યો જોતાં
આ જ કવિના આગળના સંગ્રહ “સ્વગત”નાં કાવ્યો
કરતાં ભાષા બે ગણાં આગળ વધેલી દેખાય છે.
યોસેફ મેકવાને સારા ગીતો આપ્યા તે બાળત આ
સંગ્રહમાં પર રહી બચ છે. આમાં એક પાલું ગીત
નથી. અહીં ભાષાનો લય (માત્ર લયયુક્ત ભાષા
નહી) શોધવાનો અંયાય પરિશ્રમ જણાય છે.

શબ્દના ચક્રવા

કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા

‘આમોશ છે બિચારા, હોઠોના ચોતરાઓ
ચક્રવા શબ્દના બેઠા, પણ ચણ મૂટી ગયા.’

ગીત અને ગઝલનો સંભાર ભરી આકર્ષક પૂઠાં ચઢાવેલા કાવ્ય-સંગ્રહોમાંથી ગુજરવું હેમખેમ નથી હોતું. ગીતમાં કહતા એકાદ શબ્દની કે ગઝલમાં દેશ-વટે ગયેલા જંદની પીડા વસતી હોય છે. ક્યારેક તો બે પંક્તિઓ કરતાં તે પંક્તિઓ વચ્ચેનો અવકાશ આનંદપ્રદ હોય છે. કદાચ બનાવટના સમયની કવિતા પરની આ અસર હશે! ભાવે તો એકાદ કાવ્યની ગરજે પણ આ પીડા વહેરવી રહી, ગીત અને ગઝલની છંદરામણી રૂપરચનામાં કાંઈક માર્યાં કરતાં જીવોને ફેફસાં ફેફસાં એકબાજુ કાઢી આપવાનું કાર્ય પણ ધરમનું કામ છે અને ગુજરાતી વિવેચનમાં એકાદ સારું પૃષ્ઠ ઉમેરવા પણ તે કોઈ કરવું પડશે. ખેર, હાલ તો જીવાદોરી ગીત અને ગઝલની નાડ પારખનારા કેટલાક સાચુકલા સર્જકોના હાથમાં છે. આ સર્જકો પણ પાછા બે પ્રકારના છે. એક વર્ગ ગીત અને ગઝલનો નાડપારખ છતાં એમની અનેક મર્યાદાઓ સમેત આ રૂપો સાથે કામ પાડે છે, કહો કે સીધા, સાદા અને ભગવાનના માણસો આ રૂપો માટેની એમની સજ્જતા નહિ પણ શક્તિ ચીંધી આપે છે; જ્યારે એક બીજો વર્ગ આ રૂપો સાથે કશા સ્નાનસૂતક વગર માત્ર સજ્જતાના જોરે આક્રમણ કરે છે અને બીબા પરથી ગોઠવી કાઢેલું તકશીકામં ઉપજવી આપે છે. ભાસ્કર ભટ્ટના કાવ્ય-સંગ્રહ ‘કુવળનો અજવાસ’ની થોડી વાત કરવી છે એટલે આ બીજાવર્ગની ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

‘કુવળનો અજવાસ’માં ભાસ્કર ભટ્ટનો એક સરસ શેર છે.

જો કે ગઝલો એ આ સંગ્રહનું જમાપાત્રું નથી. પરંતુ, આ શેર સર્જકના પોતાના સર્જનને મિથે આડકતરા અભિપ્રાય રૂપે આવે છે અને બળકટ રીતે આવે છે. સર્જક પોતે આપેલો એમના સર્જનનો આ એક માપદંડ છે. પરંતુ સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં તટસ્થ ભાવકને અનેકવાર આ માપદંડ ઉલટાવવા-સુલટાવવાનું બને છે. ક્યારેક ચણ તો હોય છે, પણ શબ્દના ચક્રવા બેઠા જ ના હોય એવું પણ બને છે. ક્યારેક આ ચક્રવા અધડૂકા બેઠા હોય એવું બને છે. સંગ્રહની નોંધ એટલા માટે લેવી પડે કે જ્યાં ખરેખર આ ચક્રવા બેઠા છે ત્યાં એટલા તો રૂડા ને રદિયાળા બનીને બેઠા છે કે ઘણા ગુના વીસરાઈ જવાય છે. હરિશ્ચંદ્રે સાચી ટકોર કરી છે: ‘થોડું સંમાર્જન થાય તો કશુંક નીપજ આવે એવી શક્યતા અહીં પડી છે.’ ભાસ્કરભાઈનું, આ હાલ ‘ગીત’ના કવિનું જે કંઈ વિશેષ પ્રગટ્યું છે તે ગીતોમાં, અને હાલના તબક્કે તો પેલી કશુંક નીપજ આવવાની શક્યતા એ આ ગીતોની દેણ છે. આ ગીતોમાં પણ ક્યારેક અપેક્ષાઓ ઊભી કરતી પંક્તિઓ છેક સુધી અડીખમ ટકી તથી રહેતી ત્યારે એમના જ ગીતનો ભાવ ક્યારેક અનુભવાય છે:

‘બહાર વરસે છે શ્રાવણનાં ફોરાં

ને તો ય અમે બીતર બેઠાં રે સાવ ફોરાં’

આ બધી મર્યાદાઓ છતાં ‘તેમનો જે તળપદનો ભાવપિંડ છે તે જ્યારે તળની ભાષાનો ઠાઠ લઈને આવે છે’ ત્યારે પેલી શક્યતાઓ સોજે કળાએ પ્રગટે

છે. મલોખા, રોખા, કુંવળ, રોદાં, સાકરી, કડમ,
વાધુ, બાબા જેવા તાળના 'શબ્દ ચક્રવા' લાગ્યે જ
પેલી ચણ ચુકી ગયા છે. ગીત માટે અનિવાર્ય એવું
ગેયતરવ કૃષ્ણ ગીતના બાલુકાર એવા આ કવિની
રચનામાં લખેલું છે એથી કેટલીક મર્યાદાઓ આ
મધુરપદમાં આગળની જેવા મળે છે.

‘ક્યામને કહેજો સાંજની વેળાં સાંભરી આવે નઈ’,
સમજાના ધણુ વેણુના નાદે સાકરી લાવે નઈ’.

‘ખારા ખારા ધૂધવા જેવાં ભોગાવાનાં પાણી
ભોજનમાં માણેલા અવસર, લાખ્યા પંડેમાં તોણી
જિતર્યાં વાંધુ કારા થઈ થઈ રહી ગયા કાંઠે ખોર
સગડ કૂટે બે કારા કાંઠે તો પોતા મોર્યા કાર
કે હું તો રોતીતી’

કહેવાનું કંઈ ઘણું હતું ને થઈ ગઈ આંખે ધાર
કે હું તો રોતીતી,

‘આવી પંક્તિઓમાં લય-માધુર્ય સાથે જડી આવેલું
ગેય-તરવ સાથે સાથે બનાવટ થયા સિવાય તળપદનો
એમાં થયેલો વિનિ-યોગ સ્પષ્ટ છે તેથી ગમે છે.
તળપદનાં લયમાં ચંદ્ર પંચમાર એમની વધિયારી
ખોલીનાં ગીતોમાં કે પ્રતાપ રાઠોડ ‘સારસ્વત’એ

ઈડરિયા ખોલીના લહેકામાં કે દલપત પઢિયોર લોક
ભાષાના લેહનમાં લવિષ્યના સાહિત્યના પ્રતિભાસે
નોંધ લેવી પડે એવું કેટલુક સરસ કામ કરે છે એ
દિશામાં ભાસ્કરભાઈનું ‘તળપદ’નો અવેશ છે. પણ
એનો પ્રિય કયા કારણે બંધાયો એ માટે તો હરિ-
કૃષ્ણના આ શબ્દોમાંથી ઘણી સ્પષ્ટતા મળી જશે.

‘ભાલની ધરતી જોઈ છે?’

ખુલ્લા વેરાન લાગતાં એનાં સીમે વાંગડાં કાળા
ભોં, ભાંભળાં પાણી, થોડે ઝાંઝે અંતરે વસેલાં
ગાંમડાં ને તળાવડાં, એમાંના એક ગાંમ ધનાળામાં
ભાસ્કરભાઈનું સૌશવ વીસ્યું છે.

આ બધું હોવા છતાં સંપ્રકની ઘણી મર્યાદાઓ
નજરઅંદાજ કરી શકાય એમ મર્યાદા યમકનુ તીવ્ર
અને કયાંક કૃતક આકર્ષણ, અલંકારિતાનો ખોજ,
સરસ પંક્તિઓ પછી આવતી ખોટી પંક્તિઓ કંઈ છે.
ગંજલ માપમાં તૂટેલી હોય તે તો ઠીક પણ ઘણી દિશી
અને ભૈરમલ ગંજલો તો ખોટી સમાવી હોય એમ
જણાય છે. નોઈએ, હરિકૃષ્ણ પ્રસ્તાવનામાં અપેક્ષી
શક્યતાઓ સમય સાકાર કરે.

રાજકોટમાં

કવિલોકનાં પ્રકાશનો માટે મળે :

સાહિત્ય મિલાપ

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કાલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧.

‘કવિલોક’નું લેવાજમ પણ અહીં ભરી શકાય છે.

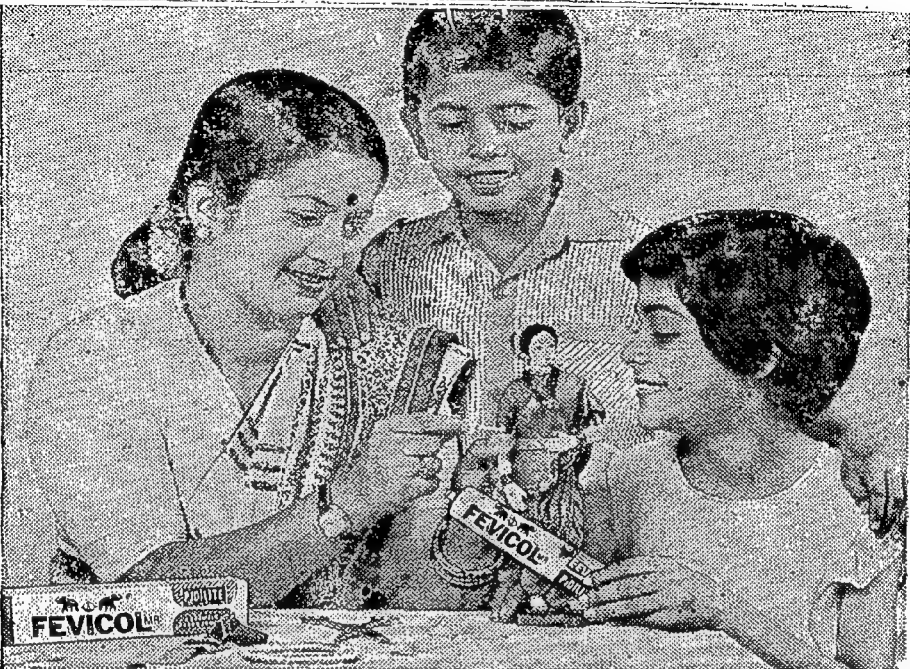

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box manufacturers

38 Police Court Lane Fort
BOMBAY 400 001
Phone : 566544

અરે! ફેવિકોલ હોય પછી ઢોંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!

તમારી કલ્પનાશક્તિ અને ફેવિકોલ એપ્પાઇરનો સુમેળ હોય એટલે જેવી ચાહો તેવી સુંદર કલાકૃતિઓ બનાવી શકશો. કલ્પનાને સાકાર થયેલી જોઈ તમારા આનંદનો પાર નહિ રહે.

ફેવિકોલ વગેરે તમે બિનજરૂરી વસ્તુઓ જેવી કે કાગળ, આભણાં, ખગુકાં, લાકડું અદે! બિયાં સુદાં પાષણીને નાની ઢોંગલીઓ, લેખપત્રો, પર્સ અને ચોલ ઢોંગિઝ (રિવાલ પર લટકાવવા માટે) જેવી હસ્તકળાની સુંદર અને વિશ્વાકર્ષક કલાકૃતિઓ બનાવી શકશો. આ બધું કોઈપણ ભલની ઝંઝટ વગર સરસ અને સુંદર બને છે.

ફેવિકોલની બદબોરી કમાલ તમારી/કલાકૃતિઓને વધુ લાંબા સમય સુધી મજબૂતીથી ચોંટાડેલી રાખે છે. કારણ કે, ફેવિકોલ એપ્પાઇર એકદમ સિત્તું બંધન જ અનુદ છે.

ફેવિકોલ એપ્પાઇર...

મારી કલાકૃતિઓને બનાવવાનું કરે ઉત્તમ કામ ફેવિકોલ એપ્પાઇર આપેલો છે જેનું નામ.

1. ફેવિકોલ અને કલ્પનાશક્તિ, જેનો વિશાલ ઉપયોગ શાળા, કોલેજ, મુલકો અને નવા પેઢી દ્વારા થાય છે.

સિન્થેટિક એડહેસિવ

જયવદન તકતાવાલા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ, મુંબઈ
નવાં પ્રકાશનો

સંકલિત કવિતા

રાજેન્દ્ર શાહની 'શ્વનિ' (૧૯૫૧)થી 'દ્વા સુપણી' (૧૯૮૭) સુધીના કુલ ૧૬ કાવ્યસંગ્રહોનાં બધાં જ કાવ્યો એક ગ્રંથમાં. ડેમી સાઈઝ, પાકું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૧૦૬૨
કિંમત રૂ. ૯૦

રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ

રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાનાં વિવિધ પાસાંઓ વિશેના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ, ડેમી સાઈઝ પાકું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ, પૃષ્ઠ ૨૩૯
કિંમત રૂ. ૩૦

રાજેન્દ્ર શાહના નવા કાવ્યસંગ્રહો

ડેમી સાઈઝ, કાચું પૂઠું, નેચરલ શેઈડનો કાગળ, સ્વચ્છ સુધડ સુન્દર મુદ્રણ

કિન્નલિકની-પૃષ્ઠ ૬૪, રૂ. ૧૦

વિલાવન-પૃષ્ઠ ૯૬, રૂ. ૧૫

દ્વા સુપણી-પૃષ્ઠ ૭૬, રૂ. ૧૨

ખાસ લાભ

'સંકલિત કવિતા' દસ કે એથી વધુ નકલ ખરીદનારને નકલદીઠ રૂ. ૯૫માં મળશે.

રાજેન્દ્ર શાહ અધ્યયન-ગ્રંથ' દસ કે એથી વધુ નકલ ખરીદનારને નકલદીઠ રૂ. ૨૫માં મળશે.

ટપાલથી મેળવનારને ટપાલખર્ચ આપવાનો રહેશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, અમદાવાદ-૧

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨

With Best Compliments
From

INDUSTIRAL JEWELS PVT. LIMITED

32. Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches.

૭૫૭/૮૦

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું નકલપત્ર

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

ગ્રીષ્મ

૨૦૪૦

મે-જૂન ૧૯૮૪ સળંગ આંક ૧૫૯ દિવસ આંક ૮૭

કવિલોક ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • ગ્રીષ્મ • ૨૦૪૦ • સળંગ અંક ૧૫૯ • દિન અંક ૮૭

કાવ્યો

વેત્રવતીને નીર	૧૪	રાજેન્દ્ર શાહ
અવતરણુ	૧૫	ઉશનસ
શું કરીએ ?	૨૦	જયન્ત પાઠક
હું	૨૦	મનહર મોદી
કોઈને	૨૦	મધુકાન્ત દક્ષિપત
વસિષ્ઠનામું	૨૧	યશવન્ત ત્રિવેદી
અવાજ	૨૨	પન્ના નાયક
અભણું મારાથી	૨૩	જગદીશ વ્યાસ
ગિરનારી દાદરો	૨૩	અરવિંદ ભટ્ટ
આસપાસની સળીઓ	૨૩	ભરત વિંઝા
મુઘા-ખંડિતા નાયિકાનું ગીત	૨૪	કાયલ ઠાકોર
સંગેદાષ	૨૪	મેઘનાદ હં. ભટ્ટ
હોઠ	૨૫	સ્વીન ઠાકોર
વહુવારુનું ગીત	૨૬	વિજય રાજ્યશુરુ
શબ્દ હે !	૨૬	‘ફોલ’
એક ન પૂરી શકાય...	૨૭	દીપક ત્રિવેદી ‘દીપ’
એક કાવ્ય	૨૮	પદ્મવ દેસાઈ
વિડંબન	૩૨	પ્રીતિ શાહ-સેનગુપ્તા
મેગમ અખતરની સ્મૃતિમાં	૩૩	હરિહર જોશી
જળકથા	૩૩	પ્રવીણ પંડ્યા
માણસ-આઈના વિયોગનું ગાળું	૩૪	ધીરુ પરીખ
સળગવું	૩૫	નલિન પંડ્યા
રૂપાંતર	૩૬	બારીન મહેતા
ઉનાળુ વગડામાં	૩૬	બારીન મહેતા
ગઝલ	૩૬	મહેશ યાસિક
ગદ્ય		
આજની કવિતા	૧	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા
કવિ-વિવેચક વિલિયમ એમ્સન	૪	રમણલાલ જોશી
આખાના છપ્પાના પાંદ	૯	શિવલાલ જોશી
અને અર્થ-૨		

મે-જૂન ૧૯૮૪

તંત્રી ધીરુ પરીખ

અવલોકન

‘અરિમતા’ : એક દૃષ્ટિકોણ ૩૭ ‘શાંકર્ય’

‘અસર’ની અસર ૪૦ જગદીશ વ્યાસ

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ નિરંજન ભગત

- ૦ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની ૬ ઋતુમાં ૬૨ જે માસે—કેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.
- ૦ દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ થી પા. ૪, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થી ડો. ૧૦.
- ૦ લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ :
(૧) ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
(૨) વિજય સ્ટોસ, ૬૨, કલ્યાણલક્ષ્મી, રિલીફરોડ અમદાવાદ-૧, થા સ્ટેશનરોડ, આણંદ.
(૩) સોરભ પુસ્તક બંડાર, રિલીફ રોડ, પાદશાહની રોજ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
(૪) સાહિત્ય મિલાપ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી કાલેજ સામે, રાજકોટ-૧

આ અંકની કુલ કિંમત રૂ. ૫

આજીવન લવાજમ કપિયા રૂ. ૦૦

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લવાજમ ભરવાનું સરનામું :

‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

અદક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

મુદ્રણસ્થાન

ભગવતી પ્રિન્ટર્સ, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૧૩

શાળામહાશાળા અને ગ્રંથાલયોએ વસાવવા જેવું પ્રકાશન
 વિશિષ્ટ મહાશાળા અને ગ્રંથાલયોએ વસાવવા જેવું પ્રકાશન

પંચમહાકાવ્ય

મીઠાઈ નીચે મુજબ

અર્ધી કિંમતે

‘કવિલોક’ નો નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૭નો અંક ‘પંચમહાકાવ્ય
 વિશેષાંક’ તરીકે પ્રકટ કર્યો હતો. પ્રસ્તુત વિશેષાંકની સઘળી સામગ્રી ‘પંચ-
 મહાકાવ્ય’ એ શીર્ષકથી મુદ્રિત સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવી
 છે. ભારે કાગળ, પાકું પૂકું અને આકર્ષક અમેરિકન બંધાઈના આ અમૂલ્ય
 ગ્રંથની કિંમત આજના બજાર ભાવે રૂ. ૬૦ જેટલી થાય, તે માત્ર રૂ. ૩૦માં
 જ મળી શકશે. આ ગ્રંથ અપ્રાપ્ય બની જાય તે પહેલાં રૂ. ૩૦ ના રજી.
 પુક પૌના રૂ. ૪૪નો M.O. નીચેના સરનામે કરી આપની નકલ મેળવી લેશો.

નવું લવાજમ

જે ગ્રાહકનું લવાજમ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ નો અંક સાથે પૂરું થયું છે
 તેમને ૧૯૮૪ ના વર્ષનું નવું લવાજમ રૂપિયા પચીસ સુધારે બોક્લી
 આપવા વિનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'નો આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના પ્રથમ બે કવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ગયા છે.

૧. પરંતુ

વિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠો છે. નેચરલ શૈક્ષકના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિલોક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ ઉમેરીને મોકલી, આ લાભ સવેળા મેળવી લેશો.

૧. સાત મહાકાવ્યો (વિશ્વનાં સાત ગ્રંથ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખોના સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪+પસ્ટિ. બુ. પો.ના રૂ. ૪

૨. પ્રસંગસન્તક : રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૩. આગિયા : ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૪. અંગપંચીરી : ધીરુ પરીખનો છંપાસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૮

૫. નિરુદ્દેશે : રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન, મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦

કવિલોકના ગ્રાહક ૧૫% કમિશન કાપીને રકમ નીચેના સરનામે મોકલવી :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક, લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

નવ્ય કવિ શ્રેણીમાં હવે પછી પ્રકટ થશે યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ.

૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૪ સુધીમાં આગોતરા ગ્રાહક થનારને આ સંગ્રહ માત્ર રૂ. ૪-૫૦માં મળી શકશે.]

શ્રી ૧૧મ વિ.સં. ૨૦૪૦

કવિત્નોક

મે-જૂન ૧૯૮૪

ૐ વાદ્યમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનોમે વાવિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઞાવિર્મ પદ્યો

આજની કવિતા : પ્રતિભાષાનું કવચ

હજી નવજનના ભૂતકાળ સુધી આપણે કવિતાનો ઉપયોગ કેવળ ભેળસેળના પદાર્થ (adulterant) તરીકે જોયો છે. ધર્મમાં થોડી-કવિતા, સુધારામાં થોડી કવિતા, સામાજિકતા સાથે થોડી-કવિતા, રાષ્ટ્રીયતા સાથે થોડી-કવિતા, ગાંધીવાદ સાથે થોડી કવિતા. કવિતાને કશાક જોડે અથવા કશાક માટે જોવા દેવાયેલો વાચક હજી સુધી એ શુંદ્ર હોઈ શકે કે એ સ્વાયત્ત હોઈ શકે એવી સમજ સુધી પહોંચી શક્યો નથી. કવિતાના સાધ્યમમાં જે સુકાય તેને જ વિચારવા દેવાયેલું તંત્ર કવિતાના સાધ્યમને સંવેદ્ય વગર કે એના અસ્તિત્વની હામીરે નોંધ લીધા વગર, સાધ્યમની ખાર, કવિતાની ખહાર કવિતા, સિવાયનું બધું જ ખંખોળવા હજી સાબરું છે. આપણા હાલગ અધો વ્યવહાર ભાષામાં છે. અને કવિતા પણ ભાષામાં છે. એટલે કવિતા પણ એવી જ એક નૈર્જિદ્દી ભાષા છે, એમ સમજી કવિતા સાથે વ્યવહાર કરનારને કવિતાનું સમજાય એ સ્વભાવિક છે.

આધુનિક ચંત્રવિદ્યાનાં પરિણામકમ વિકસેલાં સમૂહસાધ્યમે કારણે ભાષાનો જટલો જહેર ઉપયોગ આજે થાય છે એટલે ભાષાએ કોઈ યુગમાં થયો હશે. આ સમૂહસાધ્યમે ઓછામાં ઓછા નોઈસથી વધારેમાં વધારે માહિતીનું પ્રત્યાયન કરવા મથે છે, જ્યારે એની સામે પડેલો કવિ વધારેમાં વધારે નોઈસ પોતાની રચનામાં દાખલ કરી ઓછામાં ઓછું પ્રત્યાયન થાય, બદ્ધ પ્રત્યાયન, સિવાયના ભાષાના વિકલ્પોની ક્ષમતાઓ પ્રગટ થાય તેમ મથે છે; તે એમ મથવામાં અત્યાર સુધી વિચાર, શ્રાવણી, અનુભૂતિના કવચમાં સુરક્ષિત રહેલો કવિ જહેર ભાષાથી વિરુદ્ધની તદ્દન અગત ભાષાનું, ભાષાની સામે (anti-language)નું કવચ તૈયાર કરી રહ્યો છે.

ચંદ્રકાન્ત દેખીવાળા

(પ્રતિભાષાનું કવચ માંથી)

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો.

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'નો આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના પ્રથમ બે કવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ગયા છે.

૧. પરંતુ

વિનોદ બેશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠનો છે. નેચરલ શેઈડના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિલોક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ ઉમેરીને મોકલી, આ લાલ સવેળા મેળવી લેશો.

૧. સાત મહાકાવ્યો (વિંધનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખોનો સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪૪રજી. છુ. પો.ના રૂ. ૪

૨. પ્રસંગસંપત્ત : રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૩. આગિયા : ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫

૪. અંગપંચીસી : ધીરુ પરીખનો છંદાસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૮

૫. નિરુદેશ : રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન, મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦

કવિલોકના ગ્રાહકે ૧૫% કમિશન કાપીને રકમ નીચેના સરનામે મોકલવી :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક, લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

નવ્ય કવિ શ્રેણીમાં હવે પછી પ્રકટ થશે યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ.

૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૪ સુધીમાં આગેતર ગ્રાહક થનારને આ સંગ્રહ માત્ર રૂ. ૪-૫૦માં મળી શકશે.]

શ્રી ૭મ વિ. સં. ૨૦૪૦

કવિતોડ

મે-જૂન ૧૯૮૪

[ૐ વાદ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાવિ પ્રતિષ્ઠિત અવિર્ઞાવીર્મ પધિ]

આજની કવિતા : પ્રતિભાષાનું કવચ

હજીરનકના ભૂતકાળ સુધી આપણે કવિતાનો ઉપયોગ કેવળ ભેળસેળના પદાર્થ (adulterant) તરીકે જોયો છે. ધર્મમાં થોડી કવિતા, સુધારામાં થોડી કવિતા, સામાજિકતા સાથે થોડી કવિતા, રાષ્ટ્રીયતા સાથે થોડી કવિતા, માર્કસવાદ સાથે થોડી કવિતા. કવિતાને કથાક જેડે અથવા કથાક માટે જોવા દેવાયેલો વાચકાહુ સુધી એ શુદ્ધ હોઈ શકે કે એ સ્વાયત્ત હોઈ શકે એવી સમજ સુધી પહોંચી શક્યો નથી. કવિતાના માધ્યમમાં જો સુકાશ તેનો જ વિચારવા દેવાયેલું તો ત્ર કવિતાના માધ્યમને સંવેદ્ય વગર કે એના અસ્તિત્વની ક્ષીરે નોંધ લીધા વગર, માધ્યમની પાર, કવિતાની બહાર કવિતા, સિવાયનું બધું જ ખમ્બોળવા હજી સાબદું છે. આપણો ક્ષણભંગીયો વ્યવહાર ભાષામાં છે. અને કવિતા પણ ભાષામાં છે. એટલે કવિતા પણ એવી જ એક રોજિંદી ભાષા છે. એમ સમજી કવિતા સાથે વ્યવહાર કરનારને કવિતાનું સમજાય એ સ્વભાવિક છે.

આધુનિક ચંત્રવિદ્યાનાં પરિણામરૂપ, વિકસેલાં સમૂહમાધ્યમેને કારણે ભાષાનો જેટલો જાહેર ઉપયોગ આજે થાય છે એટલો ભાષાએ કોઈ યુગમાં થયો હશે. આ સમૂહમાધ્યમે જોછામાં જોછા noiseથી વધારેમાં વધારે માહિતીનું પ્રત્યાયન કરવા મથે છે, ભયારે એની સામે પડેલો કવિ વધારેમાં વધારે noise પોતાની રચનામાં દાખલ કરી જોછામાં જોછું પ્રત્યાયન થાય, બદલે પ્રત્યાયન સિવાયના ભાષાના વિકલ્પોની ક્ષમતાઓ પ્રગટ થાય તેમ મથે છે; ને એમ સમજવામાં અત્યાર સુધી વિચાર, લાગણી, અનુભૂતિના કવચમાં સુરક્ષિત રહેલો કવિ જાહેર ભાષાથી વિરુદ્ધની તત્ત્વ અંગત ભાષાનું, ભાષાની સામે (anti-language)નું કવચ તૈયાર કરી રહ્યો છે.

ચંદ્રકાન્ત દેખીવાળા

(‘પ્રતિભાષાનું કવચ’ માંથી)

કવિ-વિવેચક વિલિયમ એમ્પ્સન

રમણલાલ બેશી

ગ્રંથ ૧૫મી એપ્રિલ કવિ-વિવેચક વિલિયમ એમ્પ્સનનું અવસાન થતાં સૌ સાહિત્ય રસિકને સ્વજન શ્રમાવ્યાની લાગણી થઈ હશે.

સાહિત્યજગતમાં તે 'સંદિગ્ધતા' (Ambiguity) ના સિદ્ધાન્તથી જાણીતા થયા હતા. સાહિત્યની તરવચ્ચમાં આ સિદ્ધાન્ત વ્યાપક ખનતો હતો. કાવ્યકૃતિના ઘણા અર્થો-વ્યંજનાઓ હોય છે. એમાં નિશ્ચિતપણે અમુક જ અર્થ હોય છે. એ વાતનો વિશેષ કરી તેમણે અનેક સ્તરીય કાવ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરેલું. ૧૯૩૦માં તેમનું 'Seven Types of Ambiguity' પ્રગટ થયું. આ પુસ્તક સમગ્ર યુરોપનાં સાહિત્યવિદોનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને એક ઔદિક સાહિત્ય-વિચારક તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા થઈ. આ 'સંદિગ્ધતા' એ દોષરૂપ નથી, પણ સાહિત્યિક શુભ રૂપ છે. સાહિત્યના વાચકે એ શોધવાની છે. કાવ્ય એ ઘણી સંકુલ વસ્તુ છે. અને એને અમુક જ અર્થમાં બદલ કરી શકાય નહિ. 'The Armed Vision' ના લેખક હાયમને આ પુસ્તકમાં વ્યાપક અને ઝીણી સૌન્દર્ય દૃષ્ટિએ કવિતાને જોવાનો જે પ્રયત્ન થયો છે. એની તારીફ કરેલી. કવિતાના અનેક અર્થો હોય છે, ભાવકે એની શોધ કરવાની છે. એમ્પ્સન ભાષાક્રીય ઓઝરોને કામે લગાડી કવિતાના અર્થને શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એની તપાસના અભાવમાં કવિતારસિક સ્વેર અર્થઘટન કરવા પ્રેરાય છે. કવિતાને પામવા માટે કવિતા પાસે જવું એ એમ્પ્સનનું દુવપદ છે.

સાત પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' કવિતાના અર્થની સંકુલતાની તપાસ આદરે છે. 'ન્યૂ ક્રિટિસિઝમ' નું એ

૪) કવિચોક મેન્ડન ૧૯૮૪

એક વિશિષ્ટ દસ્તાવેજ પુસ્તક ગણાયું છે. સાત પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા'માં સરખા મુદ્દાઓમાં સામ્યો, તુલનાત્મક વિશેષણો, લયમાંથી સૂચવાતા વધારાના અર્થો વગેરે પહેલા પ્રકારમાં આવે, બીજા પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા'માં બે કે વધારે અર્થો એકમાં જ જોવા મળે ત્યારે થાય, દા.ત; ચોસરમાં, અઠારમી સદીની કવિતામાં અને એલિયટ જેવામાં એ દેખાય. ત્રીજા પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' બ્યારે બે દેખીતા અસંબદ્ધ અર્થો એકસાથે આવ્યા હોય ત્યારે આવે; દા.ત., મિલ્ટન, માર્વેલ અને પોપ જેવામાં યોગ્યતા સ્લેષ. ચોથા પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' વૈકલ્પિક અર્થો લેખા મળીને લેખકની ગૂંચવાડાભરી ચિંતાવસ્થા જાણી કરે. અહીં એણે શેક્સ્પિયર અને કનની કવિતાને તપાસી છે. 'ટિન્ટન' એબી'માં આ પ્રકાર કેમ સિદ્ધ થતો નથી એ બતાવ્યું છે, પાંચમાં પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' બ્યારે સર્જક પોતાના લેખનકાર્યમાં જ પોતાના વિચારને શોધી કાઢે છે ત્યારે આવે છે. છઠ્ઠા પ્રકારમાં જે કાંઈ કહ્યું હોય તે વિરોધાભાસી કે અપ્રસ્તુત હોય અને વાચક જુદાં જુદાં અર્થ ઘટનો શોધવા પ્રેરાય. છેલ્લા સાતમા પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' વિરોધાભાસોથી ભરપૂર હોય અને લેખકના ચિત્તમાં લાગણી પડ્યાનું જણાય. અહીં કોઈકની ચર્ચા અપ્રસ્તુત બને છે. એમ્પ્સન પ્રતિપાદન કરે છે કે આ પ્રકારની સમજની અંત્યારે ખૂબ જરૂર છે. તે સ્વીકારે છે કે વિવેચન માટે બધા જ પ્રકારની 'સંદિગ્ધતા' અપ્રસ્તુત નથી. જોહનસન એનું ઉદાહરણ છે. પરંતુ ભાષાક્રીય વિશ્લેષણ કૃતિને પામવા માટે જરૂરી છે.

તેમણે આ ઉપરાંત વિવેચનનાં બીજાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે. 'સમવર્ત્ત્સ ઓફ પેરેટરલ' એ સામાજિક બુનિકાનું નામ પાડ્યા વગર એક પદ્ધતિ-પ્રકાર દ્વારા

સામાજિક પાર્શ્વભૂમિકાને તપાસતું પુસ્તક છે. 'ધ સ્ટ્રક્ચર ઓફ કોમ્પ્લેક્સ વર્લ્ડ'માં બંને પદ્ધતિઓનો વિનિયોગ થયો છે, ખાસ કરીને શબ્દના અર્થો વિશે તે સૌદાન્તિક ચર્ચા કરે છે. લાપા અને શબ્દાર્થ પરના ભાર એ રિચર્ડ્ઝની અસરનું પરિણામ છે. એમ્પ્સનની દૃષ્ટિએ કવિતાનું લાવન કરવું એટલે એની સંકુલતાનો અભ્યાસ કરવો, કવિતાનો અનોકા અર્થો તપાસવા. આ વસ્તુ પર ભાર સૂઝી એમ્પ્સને નવી દેડી પાડી. એમ્પ્સનના વિવેચકો દ્વિચાદ્યકરે છે કે આ પદ્ધતિથી કાવ્યત્વ થર કેટલો પ્રકાશ થયે એ પ્રશ્ન છે. પરંતુ કવિતાનું ઝીણવટપૂર્વકનું વાચન કરી આધુનિક વિવેચનાત્મક પદ્ધતિનો વિનિયોગ કરવાનો એમણે રાખેલો આગ્રહ એ એમનું આગવું અર્પણ છે. એથી જ કદીનથ શુકસે જેવા એમ્પ્સનની સૌથી સઘન વિવેચકોમાંના એક તરીકે ગણના કરે છે. એની અસર સાહિત્યનું અધ્યયન કેમ કરવું એ બાબત પર પડી અને સમગ્ર યુરોપીય વિવેચન-સાહિત્ય ઉપર એનો પ્રભાવ પડ્યો.

બ્રિલિયમ એમ્પ્સનનો જન્મ ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૬ના રોજ થોર્નશાયરમાં થયેલો. કેમ્બ્રિજમાં તેમણે શિક્ષણ લીધેલું. અસિક્ક સાહિત્યાચાર્ય આર્થ. એ. રિચર્ડ્ઝ પાસે લણવાની એમને તક મળેલી. શબ્દોત્પત્તિના સાથે તે ગ્રેન્ડ્યુએટ થયા, પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તે પ્રથમ આવ્યા. 'એરિયબ્યુઈટિ'નું પુસ્તક પ્રગટ થયા બાદ ૧૯૩૧થી ૧૯૩૪ સુધી ટેકિયોમાં તે અંગ્રેજીના પ્રોફેસર તરીકે રહેલા. પછી ઈંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા ૧૯૩૫માં કાન્કસગ્રહ 'પોએસિસ' અને વિવેચનગ્રંથ 'સમ વર્ડ્સ ઓફ પેસ્ટોરલ' પ્રગટ થયા. ૧૯૩૭માં તે પેકિંગ ગયા, અને ત્યાંની નેશનલ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી શીખવ્યું. એટલામાં યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. એમને યુદ્ધકાળની અનિશ્ચિત રચના મળી રહેવામાં આવી

અને તે ઈંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા. ૧૯૪૦માં તે પી.પી.સી.માં નોકરો અને આઈનીઝ એડિટર બન્યા. એની લાપામાં સમાચારો અને વાર્તાલાપોનું આયોજન હતું. ૧૯૪૦માં તેમનો પીએ કાન્કસગ્રહ 'ધ ગ્રેધરિંગ સ્ટોર્મ' બહાર પડ્યો. ૧૯૪૧માં તે હેસ્ટર હેન્ડ્રીએટ કાઉઝ નામે સાઉથ આફ્રિકન સ્ત્રીને પરણ્યા. ૧૯૪૭માં ફરીવાર નેશનલ યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપન દાયકા કરવા પેકિંગ ગયા, બ્રિટિશ કાઉન્સિલ તરફથી તેમને વધારાના પગાર મળવા લાગ્યા. ૧૯૪૮ અને ૧૯૫૦માં તે અમેરિકાની જેન્યન સમર સ્ટુડ માટે અમેરિકા ગયા. પણ ખીજ વાર ગયા ત્યારે કારિયાનું યુદ્ધ શરૂ થયું હોવાથી તે સૈનિકોને જાપાન લઈ જતી બોટમાં પાછા ફરેલા. તેઓ સકકુદ્ધ પ ચીન ગયેલા, પણ આ કારણે ૧૯૫૨માં તે ઈંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા. હવે બ્રિટિશ કાઉન્સિલે પણ ચીનમાં ભોળાતી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરી હતી. એટલે તેમણે વ્યાજબીના શિક્ષણ સાટે સ્વદેશ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. ૧૯૫૩માં તેમનું પુસ્તક 'ધ સ્ટ્રક્ચર ઓફ કોમ્પ્લેક્સ વર્લ્ડ' બહાર પડ્યું. એમનાં પુસ્તકોની અમેરિકન આવૃત્તિઓ પણ બહાર પડવા માંડી.

એક સાહિત્યાચાર્ય ઉપરાંત એમ્પ્સન એક સારા કવિ પણ હતા એ વાત ખાસ સ્મરણમાં રખાઈ નથી. એમની કવિતા એ ખાસ કરીને સમરમાં સૌકાની આધ્યાત્મિક કવિતાનું એક રીતે પુનરુત્થાન છે. જીવનના છેલ્લા ગાળામાં તેમણે કવિતા લખવાનું છોડી દીધેલું. જો કે થોડાં કાવ્યો લખાયાં અરે, પણ પરિણામ કંઈ ઉત્તમ આવતું નથી એમ તેમને લાગેલું. આઈ. એ. રિચર્ડ્ઝ તેમની કવિતાના ચાહક હતા. સમકાલીન કવિઓમાં એમ્પ્સનને તેમણે ઊંચી કક્ષાએ મૂકેલા. પણ સાહિત્યરસિકોમાં તેમની કવિતા કરતાં તેમના ગદ્યવંદુધ્યાન એ એવું. પ્રસિક્ક કવિ રોબર્ટ લોવેલે પાંચ

Tell me more quickly what I lost
by this, or tell me with less drama what
they miss.

who call no die a god for a good
throw,

who say after two alieny had one
kiss

It seemed the best thing to be up
and go.

એમ્પસનનાં સંપાદકો વારંવાર કહીએ છે તેમ
એમ્પસનનાં કાવ્યોનો અર્થ દુર્બોધ રહે છે. કેનેથ
એલોટ The Penguin Book of Con-
temporary verse ના સંપાદનમાં એમ્પસનનાં કાવ્યો
પ્રસ્તુત કરતાં પૂર્વે કહે છે :

In his poems he seems to be almost
exclusively concerned with saying some-
thing to make it clear to himself (and
incidentally to a few like-minded readers),
and the problem of communication,
which, worried so many poets in the
thirties, therefore remains a side-issue.
The Ideal reader of Empson would have
to be a specialist Mike Empson, and
because of personal references and
allusions in his books, also an intimate

friend of the poet. There are some
poems I can not understand at all.

“થોડાં કાવ્યો તો એવાં છે જેને ઘણે પણ હું
સમજી શકતા નથી” એમ જો કેનેથ એલોટને ધ્યાન્ય
છે તો કવિના પાશ્ચાત્ય પરિવેશથી અને અત્યંત
અગત એવા સંદર્ભોથી અનંલિત એવા આપણે
માટે એમના કાવ્યો સમજવાં કેટલાં અઘરાં હશે તે
સહેજે સમજાય એવું છે. આ ખ્યાલમાં રાખી
એમના ‘Reflections from Rochester’ને
તપાસીએ તો જણાય કે એનો વિષય વિશ્વરાજકારણ
છે. માણસની વધતી જતી શક્તિઓ સાથે વિનાશાત્મક
પરિબળો પણ એટલાં જ વધતાં જાય છે. એવા
દશ્યની વિલક્ષણતા એ છે કે એનો ગૂઢાર્થ પમાતો
નથી. કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાં કવિ કહે તેમ શું
ભૂખથી કે શું પ્રેમથી પ્રેરાઈને માનવો એકબીજાને
ખટકાં ભરે છે; એકબીજાને નહાર ભેરવે છે :

For hunger or For love they bite
and tear.

કવિ-વિવેચક વિલિયમ એમ્પસને સૈદ્ધાન્તિક
વિવેચન અને કવિતાક્ષેત્રે જે અર્પણ કર્યું છે તે
વિચારપ્રેરકતા અને આહ્વાદકતાને કારણે સાહિત્યજગત-
નો વારસો બની ગયું છે. આવા ચિંતનશીલ સર્જક
વિવેચકને આપણી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પીએ.

કુલ મે-૧૯૮૪
અમદાવાદ

અખાના છપ્પાના પાઠ અને અર્થ-૨

(ગદ્યા અર્થથી ચાલુ)

શિવલાલ જેસલપુર

૫

એમ સમજે તે પામે પાર, હરિયા ખીજે તે સંસાર.
તપ ત્યાગ કરી તીરથ કરે, કે વનિતા વેદી રહેજે વેર.
એ કાળાધાળા બેઠવે કેશ, અખા હરિ બાણી બેથ રેશ.

૮૬

આ છપ્પાની ત્રીજી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ ઉ., ત્રિ. અને મ. માં ઉપર મુજબ, સમાન છે. સ્.માં 'અખા હરિ બાણીને બેસ' પાઠ છે. ઉ.એ શબ્દસૂચિમાં 'રેશ=રહીશ, રહેશે (?)' એવો અને પાદ્મીપમાં 'હરિને બાણુવાથી બને રીતે રહી શકાય (?)' એવો અર્થ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ આવો મઠાનુવાદ આપ્યો છે: "... તેમ હરિને બાણી લીધા પછી સંસાર ત્યજવા કે સંસારમાં રહેવું તે સરખું જ છે. (મન હરિમાં જ મગ્ન હોય તો બધી સ્થિતિ સરખી જ છે.)" વળી ટિપ્પણમાં નોંધ્યું છે: "રેશ=રહીશ, રહેજે [હરિ બાણ્યાં વિના રેશ] એવો પાઠ પણ છે. ત્યાં 'રેશ' એટલે રજકણ, કુદરત. હરિ બાણ્યાં વિના બહુ ધૂળ છે એવો અર્થ કરવો પડે."]

મ.એ આવો અર્થ કર્યો છે: "હરિ બાણુવાથી પરમાત્મા અને સંસાર બને રહેશે." તેમણે શબ્દાર્થ નથી આપ્યો.

સ્.માં અર્થ આપેલ નથી, જરૂર પણ નથી. તે પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો ટેકો પણ નથી.

ઉ.ના અને તેને આધારે ત્રિ. અને મ.એ પસંદ કરેલા ઉપરના પાઠને ઉ.એ ઉપયોગમાં લીધેલી બહુમતી પ્રતોના અને કો.ગુ.સં.ની ક્રમાંક ૩૪૬ વાળી પ્રતનો ટેકો છે. પણ તેમણે કરેલા

અર્થ ભરાબર નથી. ઉ.ને પોતાને પોતે કરેલા અર્થ શકારૂપદ લોકોથી જ છે. ત્રિ.ના મનમાં પણ પોતે કરેલા અર્થ વિશે અવગત છે અને મ.એ કરેલા અર્થ તદ્દન અસંગત છે.

બહુ. જેતાં 'રેશ' એ 'રહેશ' (રહીશ) નું ટૂંકાવેલું કે મચકોડેલું રૂપ નથી, પણ મૂળ પોદુંગીઝ સાપાના Reis (રૈસ) ઉપરથી ભિતરી આવેલા શબ્દ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના 'સાર્થ નેઝશુકિશ'માં તેને હિસાબી-આત્ર ગણવામાં ઉપયોગમાં લેવાતા નાણાં તરીકે યોગબાવેલ છે. અગાઉ એક રૂપિયાના ૪૦૦ અને પછીથી ૬૦૦ રૈસ ગણાતા (કુંઓ ડો. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને ડો. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ-લિખિત 'સિક્કાયાસ'). તે ઉપરથી તેના 'જરા, લગાર, કુદર' એવા અર્થ આપેલા છે. 'પુરુષ, મહત્ત્વ વગરનું, મામૂલી' એવા એના ખીજાં લક્ષ્યાર્થ પણ કરી શકાય.

વળી, જે પ્રતોને આધારે આ પાઠ પસંદ કરેલો છે તેમાંની સંજ્ઞા ૪વાળી પ્રતમાં 'બાણી'ને સ્થાને 'બાણ્ય' પાઠ છે. તેને આધારે અહીં 'બાણ્યે' પાઠ લઈ શકાય. વળી, 'બેથ રેશ' ને સ્થાને સંજ્ઞા ૬વાળી પ્રતમાં અને કો.ગુ.સં.ની ૩૪૬ ક્રમાંકવાળી પ્રતમાં 'બહે રેશ' પાઠ છે તે ઉપરથી 'બહે-બેથે રેશ' એવો પાઠ લઈ શકાય, જેથી અંદરનાં લય જળવાય. આ 'અખા હરિ બાણ્યે/બેથે રેશ' પાઠનો આવો અર્થ કરી શકાય: 'હરિને બાણી લીધા પછી એ બને (સંસારમાં રહેવું કે તેનો ત્યાગ કરી તપતીરથ કરવા)નું કશું મહત્ત્વ રહેતું નથી." પદ્ધિના પૂર્વાર્ધ, છપ્પાના તાત્પર્ય અને અખાની સમગ્ર તત્ત્વવિચારણા

સાથે તે સુસંગત છે. ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ આને મળતો છે. આમ, આ પાઠ સ્વીકારી શકાય.

‘હરિ જાણી’—ને સ્થાને ત્રિ. એ તેમના ટિપ્પણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે એવો—‘હરિ જાણ્યા વિના’ કે ‘હરિ જાણુ વિના’ એવો પાઠ કા.શુ.સ.ની હ.પ્ર.નં. ૩૬૨ અને ૮૨૬માં મળે છે. તે સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ ઉપર ત્રિ. એ કર્યો છે એવો થાય. પણ એ સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે હરિને જાણ્યા વિના સંસાર અને તપતીરથ નકામાં લાગવાનો સંભવ નહિવત્ છે.

૬
પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રીતિવા કાળ, નવધા ભક્તિ વૈષ્ણવનો સાજ.
જ્યમ કશી વસ્ત કનેથી પડી, કોને ખહુ આદર
કરતાં પાછી જડી;
તે અદ્ય આદરે જો આવે હાથ,
તો અખા કામ શુ’ શોધ્યા સાથ ? ૧૧૦

ઉ.મ. અને સ.માં ત્રીજી લીટીનો પાઠ ઉપર પ્રમાણે છે, ત્રિ.માં પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે : ‘જોતાં માંહાં જો આવે હાથ.’ ઉ.એ આ પાઠાન્તર, તેમણે જોયેલી સંજ્ઞા ૨ અને ૩ વાળી પ્રતોમાં હોવા છતાં નોંધેલ નથી. ઉપરાંત કા.શુ.સ.ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬માં આ પાઠ આવેલો છે.

ઉ.મ.સ. અને ત્રિ. એ ‘આદર’ નો શબ્દાર્થ ‘પ્રયત્ન’ કર્યો છે. મ.એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : ‘‘થોડા પ્રયત્ને જ જો વસ્તુ હાથ આવે, કેવળ જ્ઞાન જેવા અદ્ય પ્રયત્ને જ પોતાનામાં રહેલા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તો નવધા ભક્તિ જેવા કઠિન પ્રયત્નો વડે શોધવાની શી જરૂર ?’’

ત્રિ.એ પાઠ ‘જોતાં માંહાં...’ સ્વીકાર્યો છે, પણ ગદ્યાનુવાદ ‘અદ્ય આદરે’ વાળા પાઠનો કર્યો છે : ‘‘જો

અદ્ય પ્રયાસમાં—નજર નાખતાં જ—હાથમાં આવી જાય તો પછી તેને શોધવાનું કામ જ શુ’ ?’’

બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે નવધા ભક્તિમાં ધર્મના અનેક બાહ્યાચારો—જે વળી ‘અધિકાં વાષે દનેદં ન—ને, બ્યારે અખાના જ્ઞાનમાર્ગમાં તે માટે સજ, સમજ, વિચાર કે જ્ઞાન જેવા એકમાત્ર સાધનને આવશ્યક ગણેલ છે, તે જોતાં ઉપરનો પાઠ અને મ.એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવા છે.

પરંતુ આ સાધન-જ્ઞાન-વડે બ્રહ્મની અનુભૂતિ કેટલી ત્વરિત અને અચાનક થાય છે તે પણ અખાએ વારંવાર કહેલું છે :

૧. જનક ખટૂવાંજે ક્યાં નવધા કરી ?
વિચાર કરતાં પાગ્યા હરિ. (છ. ૧૧૨)

૨. સંજે વસ્તુ નિરંતર બને, અખા અચાનક
જો લીપને. (છ. ૧૨૩)

૩. એકલમલ્લ અણલિંગી યોજ,
ચિદ અચાનક પારગ્યો યોજ. (છ. ૧૨૪)

તે જોતાં આ ખીન્ને પાઠ—‘જોતાં માંહાં જો આવે હાથ’—પણ જ’ધ બેસે છે. એટલું જ નહિ પણ તેથી, અખાને અભિપ્રેત હોય એવું, જ્ઞાનમાર્ગનું એકલવ-બ્રહ્મની અનુભૂતિ માટે એ કેવો રામંબાણુ ને ઝડપી ધક્કાજ છે એ હકીકત—પણુ પ્રથમ પાઠ કરતાં વધુ સારી રીતે સૂચવાય છે. વળી, આ પાઠને પાંચ હસ્ત-પ્રતોનો ટેકો છે. એ જોતાં આ પાઠ પસંદ કરવા જેવો છે.

૭

અખા કામ છે સમજ્યા સાથ,
પણ કૃપારૂપણી જોઈએ આય.

ખીજે સઘળો દેહવ્યાપાર, જન્મમરણ ન ટળે સંસાર.
કૃપા સમજને અર્થે સર્વ કૃત્ય,

એ ઉપજે તો પામે તર્ક. ૧૧૪

આ હપ્પાની ખીજ પંક્તિના પૂર્વાર્ધનો પાઠ ઉ.
મ. અને સ. માં ઉપર પ્રમાણે છે. ત્રિ. માં ‘ખીજે સઘળો
મોહ-વ્યાપાર’ છે. ઉ. એ તેમણે જોયેલી કુલ ૮
માંથી ૪ હસ્તપ્રતોમાં પણ આ પાઠાન્તર હોવાનું નોંધેલ
છે. તે ઉપરાંત ડા. ગુ. સ. ની ૩૪૯, ૩૬૨ અને
૮૨૬ ક્રમાંકવાળી પ્રતોમાં પણ આ પાઠ છે.

મ. એ આ પંક્તિનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે
કર્યો છે: “નવધા ભક્તિ, તીર્થાટન વગેરે દેહનો
વ્યાપાર માત્ર છે. તેનાથી જન્મમરણનો સંસાર
ટળતો નથી.” ત્રિ. એ પાઠ ‘ખીજે સઘળો
મોહ-વ્યાપાર’ પસંદ કર્યો છે ને ગદ્યાનુવાદ મ. ને
અનુસરીને આ વા કહ્યો છે: “ખીજે સઘળો દેહનો
વ્યાપાર મોહરૂપ છે. તેનાથી સંસારના જન્મમરણ
ટળતાં નથી.”

પંક્તિની શબ્દરચના જોતાં-‘ટળે’ એ ‘જન્મમરણ’
અને ‘સંસાર’ એ બંનેનું ક્રિયાપદ હોવાથી-અખો
અહીં ‘જન્મમરણનો સંસાર’ કે ‘સંસારનાં
જન્મમરણ’ (બંને શબ્દપ્રયોગ અસ્પષ્ટ અર્થવાળા
છે) નહિ, પણ જન્મમરણના ફેરા અને સંસાર-અંતેને
ટાળવાની વાત કરે છે. તે માટે, અગાઉની પંક્તિમાં
કહ્યું છે તેમ, ‘સમજ-જ્ઞાનને અને હરિની કૃપાને
તે આવશ્યક માને છે, ખીજું સઘળું અનોવશ્યક-
વિધનરૂપ છે એમ કહે છે. આ સઘળું દેહવ્યાપાર હોઈ
શકે કે મોહવ્યાપાર ?

દેહવ્યાપાર એટલે દેહઅધ્યાસ કે દેહભાવથી થતી
અથવા પરમાત્મામાં દેહનું આરોપણ કરવાથી થતી

તમામ પ્રવૃત્તિ. મોહવ્યાપાર એટલે મોહપ્રેરિત
અને મોહપ્રેરક, દેહની અને ચિત્તની તમામ પ્રવૃત્તિ.

બંને પાઠ સુસંગત અર્થવાળા છે અને તેથી
બંને સ્વીકારી શકાય એવા છે. પરંતુ ખીજે પાઠ
સહેલાઈથી સમજાય તેવો છે. અને તેથી તેને કુલ
૧૧માંથી ૭ હસ્તપ્રતોનો ટકો છે.

અન્ય સમૂળો ત્યમ સંસાર,

કરતાં આતમતત્ત્વવિચાર.

અન્ય ઉપાયે નથી એ જવા, સામા અધ બધાયે નવા.
કર્મ કરતાં નાવે છેક, અખા વિચારે રહે તે એક.

૧૧૮

ઉપરના હપ્પાની ત્રીજી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ
ઉ. અને મ. માં ઉપર પ્રમાણે છે. સં.માં અખો
વિચારે ન મળે શેષ’ અને ત્રિ.માં ‘અખો વિચારે
ન રહે એક’ પાઠ છે. ઉ. એ તેમણે જોયેલી સંજ્ઞા
૧ વાળી પ્રતો ‘ન મળે શેષ’ પાઠાન્તર નોંધેલ છે,
પણ સંજ્ઞા ૨ અને ૩ વાળી પ્રતો ‘ન મળે શેષ’
અને ‘ન મળે શેષ’ નોંધ્યા નથી. આ ઉપરાંત ડા. ગુ.
સ. ની હસ્તપ્રતો ૩૪૯ અને ૩૬૨ માં ‘વિચારે ન
મળે શેષ’ અને ફરી વાર આ પ્રતોમાં આ હપ્પો
લખાયેલ છે ત્યાં ‘વિચારે-વિચારે ન રહે એક’ પાઠ
મળે છે.

આમ આ પંક્તિના ત્રણ પાઠ મળે છે:

- (૧) કર્મ કરતાં નાવે છેક,
અખો વિચારે-યે ન રહે એક.
- (૨) કર્મ કરતાં નાવે છેક,
અખો વિચારે-યે રહે તે એક.

- (૩) કર્મ કરતાં નાવે છેક,
અખો વિચારે-યે ન મળે શેષ.

સાથે તે સુસંગત છે. ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ આને મળતો છે. આમ, આ પાઠ સ્વીકારી શકાય.

‘હરિ જાણી’—તે સ્થાને ત્રિ. એ તેમના ટિપ્પણમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે એવો—‘હરિ જાણ્યા વિના’ કે ‘હરિ જાણુ વિના’ એવો પાઠ કા. ગુ. સ. ની હ. પ્ર. નં. ૩૬૨ અને ૮૨૬માં મળે છે. તે સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ ઉપર ત્રિ. એ કર્યો છે એવો થાય. પણ એ સ્વીકારી શકાય નહિ, કારણ કે હરિને જાણ્યા વિના સંસાર અને તપતીરથ નકામાં લાગવાનો સંભવ નહિવત છે.

૬ પૂર્ણબ્રહ્મ પ્રીછેવા કાળ, નવધા લક્ષિત વૈષ્ણવનો સાજ. જ્યમ કશી વસ્તુ કતેથી પડી; કેને બહુ આદર કરતાં પાછી જડી; તે અદ્ય આદરે જો આવે હાથ,

તો અખા કામ શું શોધ્યા સાથ ? ૧૧૦

ઉ. મ. અને સ. માં ત્રીજી ધીંતીનો પાઠ ઉપર પ્રમાણે છે, ત્રિ. માં પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે : ‘જોતાં માંહાં જો આવે હાથ.’ ઉ.એ આ પાઠાન્તર, તેમણે જોયેલી સંસાર અને ૩ વાળી પ્રતોમાં હોવા છતાં નોંધેલી નથી. ઉપરાંત કા. ગુ. સ. ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬માં આ પાઠ આવેલો છે.

ઉ. મ. સ. અને ત્રિ. એ ‘આદર’ નો શબ્દાર્થ ‘પ્રયત્ન’ કર્યો છે. મ. એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : “થોડા પ્રયત્ને જ જો વસ્તુ હાથ આવે, કેવળ જ્ઞાન જેવા અદ્ય પ્રયત્ને જ પોતાનામાં રહેલા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તો નવધા લક્ષિત જેવા કઠિન પ્રયત્નો વડે શોધવાની શી જરૂર ?”

ત્રિ. એ પાઠ ‘જોતાં માંહાં...’ સ્વીકાર્યો છે, પણ ગદ્યાનુવાદ ‘અદ્ય આદરે’ વાળા પાઠનો કર્યો છે : “જો

અદ્ય પ્રયાસમાં—નજર નાખતાં જ—હાથમાં આવી જાય તો પછી તેને શોધવાનું કામ જ શું ?”

બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે નવધા લક્ષિતમાં ધર્મના અનેક પાઠ્યાચારો—જે વળી ‘અધિકાં વાધે દનેદન’—ને, બ્યારે અખાના જ્ઞાનમાર્ગમાં તે માટે સૂઝ, સમજ, વિચાર કે જ્ઞાન જેવા એકમાત્ર સાધનને આવશ્યક ગણેલ છે, તે જોતાં ઉપરનો પાઠ અને મ.એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવા છે.

પરંતુ આ સાધન-જ્ઞાન-વડે બ્રહ્મની અનુભૂતિ કેટલી ત્વરિત અને અચાનક થાય છે તે પણ અખાએ વારંવાર કહેલું છે :

૧. જનક ખટ્ટવાગે કયાં નવધા કરી ?
વિચાર કરતાં પાચ્યા હરિ. (છ. ૧૧૨)

૨. સૂઝે વસ્તુ નિરંતર લગે, અખા અચાનક
જો જાપજે. (છ. ૧૨૩)

૩. એકલમદલ અણુલિંગી ઓળ,
ચિદ્ અચાનક પાચ્યા ઓળ. (છ. ૧૨૪)

તે જોતાં આ ખીજો પાઠ—‘જોતાં માંહાં જો આવે હાથ’—પણ બધે બેસે છે. એટલું જ નહિ પણ તેથી, અખાને અલિપ્ત હોય એવું, જ્ઞાનમાર્ગનું શ્રેષ્ઠત્વ-બ્રહ્મની અનુભૂતિ માટે એ કેવો રામચાણુ ને ઝડપી ધલાજ છે એ હકીકત—પણ પ્રથમ પાઠ કરતાં વધુ સારી રીતે સૂચવાય છે. વળી, આ પાઠને પાંચ હસ્ત-પ્રતોનો ટેકો છે. એ જોતાં આ પાઠ પસંદ કરવા જેવો છે.

૭

અખા કામ છે સમજ્યા સાથ,
પણ કૃપારૂપણી જોઈએ આય.

આક્ટો. ડિસે. ૧૯૮૧ ના અધિનિયમ હેઠળ. પશુચાચો અર્થ કરવામાં તેમને સફળતા મળી નથી.

આનું મુખ્ય કારણ આ બંધનો 'બોલ્યા' પાઠક. મધ્યકાલીન ગુજરાતી હસ્તપ્રતોમાં અર્વાચીન-જાને બદલે 'લ' લખવાનું સુવિદિત છે. આથી 'બોલ્યા' પાઠ સ્વીકારીએ તો 'વસ્તુ(બલ) ને બોલવાની સાધન માટે બોલ્યા-બોલ્યા-(૧) બ્રહ્મ, દુરાચારી, અથવા (૨) સાધન-બોલ્યાચારમાં મળતે એવા કવિઓ તહોમતદાર છે' એવો અર્થ થાય. જેના કારણે

આથી (૧) 'સાધન' સાથે 'કાળ' દ્વારા 'આરોપી' નો અને 'કવિરાજ'નો સંબંધ બંધ થયે છે. (૨) વસ્તુને બોલવાના કારણે, સાધન 'જાનવિવેક' સાથે

પણ તેનો સંબંધ બંધ થયે છે, અને (૩) બ્રહ્માચારી કવિરાજો દ્વારા વેદો અશુદ્ધ સાધન સાથે 'વેદ કાલ' નો સંબંધ પણ બંધ થયે છે. અહીંને ધોવાની કે શુદ્ધ કરવાની હકીકત બંધ થયે છે નહિ.

આ બંધો હકીકત એટલા અખાચે સ્વીકારવાના આરોપણની નહિ. પણ વસ્તુને બોલવાનો સાધનની વાત કરી છે એ વિશે કશી સંશય નથી. અહીંની વાત તો તેલે અગાઉના ૧૫૩માં બંધમાં પૂરી કરી છે.

જો કે આ બંધોની કોઈ પણ એકની સાથે કોઈ એક સાધનની જોડણી થઈ શકે છે. જેમ કે 'સાધન-કાળ-આરોપી' અથવા 'સાધન-કાળ-કવિરાજ' અથવા 'સાધન-કાળ-બ્રહ્મ' અથવા 'સાધન-કાળ-દુરાચારી' અથવા 'સાધન-કાળ-જાનવિવેક' (અર્થાત્)

જો કે આ બંધોની કોઈ પણ એકની સાથે કોઈ એક સાધનની જોડણી થઈ શકે છે. જેમ કે 'સાધન-કાળ-આરોપી' અથવા 'સાધન-કાળ-કવિરાજ' અથવા 'સાધન-કાળ-બ્રહ્મ' અથવા 'સાધન-કાળ-દુરાચારી' અથવા 'સાધન-કાળ-જાનવિવેક' (અર્થાત્)

‘કવિલોક’ના જૂના અંકો

‘કવિલોક’ના નીચે દર્શાવેલા અંકોની જૂના નકલો પ્રાપ્ય છે:

સંગ્રહ અંક ૮૦ થી ૮૪, ૮૬ થી ૯૯, ૧૦૧ થી ૧૦૩, ૧૦૫ થી ૧૦૮, ૧૧૧ થી ૧૧૬, ૧૧૯ થી ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૮ થી ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪	પ્રયેક અંકની કિંમત રૂ. ૧.૨૫ (રૂપાણ-અર્થ માટે)
---	---

૧. રોબર્ટ ફોસ્ટ વિશેષાંક રૂ. ૨.૫૦	૨. ચિત્રકાવ્ય વિશેષાંક રૂ. ૫.૦૦
૩. ૧૦૦મો વિશેષાંક રૂ. ૨.૫૦	૪. કાવ્યસૂત્ર વિશેષાંક રૂ. ૫.૦૦

‘સાવણ્ય’, વિશ્વવિદ્યાપાઠ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

1/ **राज-प्रशासक:** प्रमुख निम्न प्रकार हैं-

ત્યાં-આ, તીરે... લયત-સજીયાને કછોટે ધરીને,
કેરે-લેધ શિશુ-શિર-અરે-ભાતનું, પાત્ર-સાગી,
પિંડી-ગાંઠાં વહન-જેલમાં લીધેતી કે તિરાથી
જેતી નારી વિજન-વન-અર્ધા-છેટાથી ભરીને;
સામે ગાળી મહીં સરકતી.... પાયમાં જોઈ પાંખ!
ને ફૂંડાંની મહક થકી અભય છે મારી આંખ.
આઘીપાઘી નહિ વિટપની જોયમાં કાચ છાયા:
ને-સંત્રાણ પવન સરખાં શાન્ત છે પર્ણપુંજ;

ચોપાયુ' એ: ફરકથું નહીં:
 સ્વર્ગના થિંધો શરને નહીં સ્તી
 લયંતા વાંચરામી અનહીં ગધ:
 તમરાના અવાજનું ધારણ
 અહીં કલ્પને ઉંઘર આવી
 અણસાર ઝીલે છે: માંસી અસલે અશ્રુતિ:
 ને ત્યાં
 અનગરૂકે જણાય છે કલરવહીમં ચિત્રવતીનું વહણ
 ૬ પેલી ધરના કલાહલ

આછી એવી કહી' પ્રણયની હોય તો કર્ણ પુંજ;
આ વેળાએ જલ-કુહરની મીનને હોય માયા-
ભાટે ભાટે સરલ મૃદુ જે ગોઠડી થાય સારી,
આંહી' એની ભણક મુજને હાય છ'છેડનારી.

સીમની પેલી મેરના જગતનો કોલાહલ
 ઢૂંકતો નથી અહીં
 સારસના બોલની, ગાયની ભાંભરની,
 પર્ણની મમરની

આથી ઝીલે ક્ષિતિજ, દગ મુકિરૂંથી એમું માના!
ના...ના...ના...ના...રવ ગગનનેા રૂળવેા કાળિજીમાં
પ્રકાશ પડખૂતની પોંડાકે જોડે પડે, દેવ
મધ્ય રાત્રિ; ૪૪, ૬૪૬, ૭૪૬, ૭૬૬, ૭૬૬
પૃથ્વી પર જામી પડેલાં નિર્દોષી આંધારસંસારી
કખૂતની ઘોંટાળામાં પડેલાં, દેવ
કંઈકે કિંકરિત નક્ષત્રોની અવકાશયાત્રા
- ચમકે થઈને આંધાર-સાગરમાં, ૭૬૬
આંધાર - પીંખતી ઘુલકની આંખમાં....

મીનનાં જીવિકાકમની, મંદિરના આલરની
તરંગિત હવાની શાન્તિમાં... એવું નથી.
શબ્દ નથી કેવળ કાનનો વિષય :
આખરે એ અદક છે એવું આકર્ષણ, કામણ :
લીલાં એવું હેલકે શ્વેત સુધાનું.
વિશ્વમોહિનીનગર ગરતાં રૂપાંચલને. અણસાર
કોમલની મંદકો છે અહીં :
કોઈ જાદુઈ ભાશમાં ખેંચાય છે અસ્તીલની
રંગેરંગ

પણ
વનરાધમાં નીંદરતાં વૃક્ષાનું

કોઈ અગાયર અજગરના મુખમાં
શ્વાસની સાથે ખેંચાતાં જંતુઓની જેમ.

૧
ઊર્ધ્વ પહાડાની ચેતનામાં
અહો, હૈમાદ્રિનાં ગગનવીંધતાં તીક્ષ્ણ શિખરો!
બધા ખડોડાને મેં અખિલ પથ

પૂછ્યા જ ક્યું છે:
“તમે શું છો?” સૌએ પણ મીઠું મીઠું

મૌન ધર્યું છે,
પરંતુ હું એ કે ત્રણ ડગ, અને ટોચ ઉડેરા!
અહો, જીંચાઈઓ પણ તમ મહાખડોડાં! પદ્મથી
અપ્રાપ્યા-અકામ્યા વિહગવરપાંખેથી, મનથી;
ધરાથી ઊઠ્યા છો પણ બહિર છો પૃથ્વીહદથી,
વધારે તો વાંતે વળીવળી વળ્યા છો ગગનથી!
હું પૂછું પૂછું ને તમ અકળ આ મૌન ન તૂટે,
તમે જે આકાશો ભણી જ કંઈ ખોલત મરમે,
તમે જે તારાઓ ભણી જ ગુજગોઠે કંઈ રમે;
અમારી પૃથ્વીની રહ પણ ઉમાશી જ ન જુટે;
અરે જીંચાઈઓ! અધધ, અહ, અહ,

આ એકલપણું!
ઉમાશું ખીણથી અમ ટીકી રહે ઊર્ધ્વ તરણું!

૨

જીંચાઈઓના શાપ

અહો, મોનાલીસા સમી અકલ લૈ હોઠ-મરક
તમે થોડા કંઈ બહિર, વધુ તો આત્મ-ગરક
સમ ધિમાં ઊડા શિવ સરખી આંખે નિમીલિતે

ઉઘાડો, તે શોભો ઉડુગણશી થોડીકા ચલિતે;
તમોને છાંજે આ અધર-સ્થિતિએ એકલપણું
અશી જાંચાઈનું; નસીબ જ ગણો, ગૌરવ કહો,
ગમે તે માનો, ફહો-પણ કશુંક હંમેશ કડુણું
રહ્યું ઊર્ધ્વાવસ્થા-અશી મહી; કશે શાપ જ અહો!
જુઓને, ક્યાંય છે તનિક તૃણપત્તીય તમને!
અરે, તો ચે થોડી કીડી વળગતી આવત, તને
અને કૂટ્યાં હોતે કુસુમ-તીલીધોડા-વિહગ-ને
પતંગોયે થોડાં પલવત, કુનળાને વળગણે;
કવચિત્ સૈકાઓમાં મનુજપદ મુદાનીં અણુણી;
ફરીથી એનું એ; ફરી વળતી તન્હાઈ બમણી.

સંસ્કૃતિનો પ્રાતઃકાલ

અહો, આ જીંચેરાં હિમશિખરની શુભ-શુચિતા!
અળોટયાં શૃંગોમાં નેલની નીતરી નીલમ છવિ!
નિશીથે ન્યાં તારાધવલદ્યુતિ ખિખાંચ ચલિતા!
હજી ન્યાં પહોંચ્યો ના પ્રથમી
ભણી લૈ વૈખરી કવિ!

પરા પર્યંતીમાં અરવે અમનું પ્રહ્લજરણું
નીચે કે આબુ છે હજી હજી; હજી પ્રહ્લવરણું!
વહી આવ્યો છે કૈ ઉડુગણપ્રવાહે વમળમાં,
ઋષિની સંધ્યાનું પ્રથમ તરતું ફૂલ જળમાં!
હજી ઝીંટાયેલી સુરસરિ જટાજૂટ શિવને
જરા કે છટી છે ન્યમન્યમ; જરા કે ક અડકી
હિમાળે ભૂપૃષ્ઠે પ્રથમ, પડીને કે ક ધડકી,

હિમાળાં શૃંગોપે, શીણ જરી વળથું છે ખીલુંવને;
ભલે આગંગાની શુચિદુતિ ધરાસંસ્કૃતિસરિ
અમારી ખીણીમાં છત્તછત્ત છંદાતી. ઉતારી.

આગાવતરણ

તમે ગંગાગૈયા, ભગીરથપદોને અનુસરી
પધોધી ખીણીમાં, અમ પરમ તે ભાગ્ય જ ગણું,
અમારે અધારે વનગકન આભાનું ઝરણું,
અમારી માટીમાં પદ પદ પ્રભા કોઈ નીતરી !
તમારે ના મૈયા, પદ પદ સૂતો સો સગરના
સંમુદ્રાયા માત્ર, પ્રતિપદખીટી સંસ્કૃતિ ગઈ
ઝયા-ગૌ-ખેતીની, જનપદની, યજ્ઞોની વિજયી !
ઋષિપાદે ખેડા વિનીત થઈ ભૂપો નગરના !
વડી આબુ તું રોકે કશું, શિવજટાનું તમ જળે,
કશું આકાશોનું દુષ્કૃતિ કશું ઉચ્ચોચ દ્રવનું,
કશું બિલ્વા બિલ્વા સંરલ દ્રુમનું સત્ત્વ, ચામરે,
કશું એ ઉદ્દગાહિઃ કવિગણ તણા તાર સ્તવનું,
પછી તો આ મૈયા, અધધ અધઃપાતની કથા,
‘ઇતિહાસો’ ફેરી, મલિન જળની ધુસ્મરી વ્યથા.

કાશીપ્રવેશે સનીતની પુલક

પ્રવેશું કાશી, ને યનપુલક; છું તંદ્રિલપણું;
હું ફરું છું કોઈ ક્ષેત્રિકુલનું સંતાન, અંગેગી
ઉતારી મૂકું છું શત શત સદી ચિત્તવળગી;
હવે પૂરેપૂરો નખશિખ જૂનો વિપ્ર વરણ !

અહો, મારે કાશીતીરથ અતિપ્રાચીન છવવું
પુરાણા સંદર્ભે સકલ, શરીરે કૌપીન ધરી,
શિખા પાંખી, દેહે ઉપનયન અર્ચ્યે જલ ભરી
હું બિલો ભસ્માં કે સુરસરિત્ર, સૂર્યસ્તવ સ્તવું;
હજી જઈ પાછો અતીત-ભણીં માડું વતન આ.
હું ચાહું છું એનાં હર નદ-નદી-કુગર-વનો,
હું આદિવાસી છું, ભગ્નું છું સહુ એનાં કણકણે,
વિના એ ના પામું ધરપત, ન તોખાય મન આ;
હું ‘માડુ’ છું ઉડી દૂબકી ઇતિહાસો કમી જવા
હું શૈવે પ્રસાદે અભિસુખ થઈ, ત્યાં તીર્થવા.

છિંકરાપિણાને અવસાદ

અરેરે, આ કેવું છિછરું અવગાહું ! અહ, જકે
ઘસાતી છોલાતી તરત તળિયે છાતી, ચરણે
અડી બિલો કોઈ કંઠણ અડકાંજી જઈ તલે,
પુરાણે ઉડાણે પૂરી નીધ, ભભળ્યાં કાંપ-કંઠણે;
અને ‘મોટી’ કંઠે કશીક અગકી જનું, મીઠળી
જઈ તંદ્રામાંથી તટ-ઉપર અંગતિ નદીના,
‘તટો’ કેવાં ? તોતા રણસદશ રેતાળ સદીના !
અરે, બિચાઈ આ કંચહી વીહી ગઈ
ક્યાં ગઈ ગળી !

હવે સામે કાશીનગર, જયહી વાસી જ સઘળું
અહીં પ્રહી વિદ્યા હવડે, અહીં પ્રલયે પ્રમથા,
અહીં સોડાતા ગ્રાહણ-વિપ્રુષ સૌ દવાન્ત વરણા,
બાધુ મેલુ ઘેલું કુસુમભળ સિદ્ધ નીતયું;

સ્વયં આ દેવાધિ-ત્રિભુવન તણા દેવ ય શિવે
શવાવસ્થા પામી ચિર શયનમાં, જીવત જીવે.

ત્રિભુવન તણા દેવ ય શિવે

ગર્ભાગારનાં અધારોમાં

કદા આ કાશીમાં અમરતટિનીને તટ રહી

તમારી સંસુખે પળભર ખડો રહેશ વિનત ?

થતું : ક્યારે, કોહી નસીબ; પણ દ્યો,

આજ હું અહીં

ખડો છું ત્યારે છું ત્રિભુવન તણા નાથ ! વિરત;

અરે આ અધારાં ભુગભુગ જૂનાં ગર્ભાગારનાં

થયાં છે ગાંઠાં કે, કુસુમકળણે સોડત; અને

તમારું નિર્માલ્યે સડતું સલિલે સર્જન જૂને,

ન ડોકાયો સૂર્યે કદી, -શત સદી લીલવરણ;

અરે, ક્યાં છે ? ક્યાં છે વ્રુતિકરણ ?

લાલેન્દુ ય કચહી ?

હરી દૈને કાળે. અવ નિરખું, મૂક્યો શિર મહી

પડાશી મીનારે ? કચહી ગયું તમારું ત્રિશૂલ તે !

તમે હે સોમૈયા, ડમરું બજવી શંખ ફૂકતે....

થતું : ગર્ભાગારે ધસી જઈ ? ફૂંકું શંખ જૂંટવી ?

હથોડા ઝીંકીને ભયસૂચક દૌં ઘંટ બજવી ?

કાશીવિથંતાથના મંદિરમાં અવસાદ

નહી, શંભો ! નાહી; કશું નહીં હવે,

માત્ર વિરતિ;

હું આભુળાજીનું જગત નિરખું છું મૂઢમતિ;

અહીં ત્યારે બાજુ તિમિરગલીઓ, ક્યાંયથી વ્રુતિ

પ્રવેશે ના એવી તરહીત પાકી વ્યવસ્થિત;

વૃષો, ને આધેલા વૃષભવકર્ચાખૂંટ સરખા

હરાયા : કેવેદાન્તી ધરમકરમક્ષેત્રચરિયા

ખરે ટાણે ખેડા ગલી મહી જ, શૈ, હાય, ગળિયા;

જરા ના બહયેથી ભુગભુગ ભિંચા જ ઝરખા;

અજન્મા છો પોતે; નથી જ તમને નાશ-વિકૃતિ,

તમે તો પ્રહ્લત્વે પરમ સ્થિર છો નાથ; પણ આ

તમારો જ તુશો અમમનુજવેલો કૃપણ હા,

તમે ભિંડા ફૂંપે જિતરી જ ગયા તે ય સુકૃતિ;

નહી શંભો, નાહી, નહીં ચવનને કારણ તમે

ગયા છો ભૂગર્ભ; ખડું અવનતિ-ભારણ અમે.

કાશી, બધું વાસી જ

ગયું ગંગામૈયા, વહી ગયું બધું, હા,

બધું જ તે;

ગઈ જાયાઈઓ, ગઈ ગહન પ્રાહી અતલતા,

રહું ના કેં માડી, ગગન પણ નીલાં નીતરતાં

નથી હાવાં આંહી; હિમગિરિ તણી ખીણદળતે

ઢળ્યાં છો એવાં તો અધધધ અધઃપાતથી તલે

નર્યા આવ્યા છે રે નીકળી મળ; ના અર્ણવજલે

જુવાળે હ્યાં રહેચે; છીછરું તલ, રેતીની કણકી;

પુરાણી શેવાળે પ્રવહ વૃધરી રહે ન રણકી;

તટે જિભી કાશી ખખડખજ ને ખોખલી પુરી

છપાઈ ન્યાય સાથે અડકી અડકીને લલીબૂરી
બધી બહિરાતો ખગર, વણવિવેકથી વળી;
નતું નહાવું મારે મલિનજળ, ના સ્પર્શ ટીપકી
છતાં આયુઃ કાશી શિર લઈ હવે છેલ્લી રૂબકી.

૧૦

દશાશ્વમેધવાટે શ્રાદ્ધની રૂબકી
અને હું માથાપે જંગતભરનું પાપ ધરીને
જળે જ પાવું છું. મલપ્રતીક કાશીનગરીને
હું માથે મૂકીને રૂબકી દઉં છું આ બધાંને
જળે માથાભાગ પ્રલય મહી અ ઘોળ કરીને;
તમે જાઓ, થાઓ પ્રલય મહી સ્વાહા છતરીઓ
રુધન્તી ખુલ્લાશો ગંગનદ્યુતિની, સર્જનજૂની
પલાંડીઓ, જાઓ અલસતમ એદી વકરીઓ
જટાઓ, જાઓ રે, જુગજુગ ઝીટેલી લીખ-જૂની;
યુગો પાપસ્નાનો થકી અહીં કયાં મેલ કળણે
પ્રરાધમે હાવાં છીછરી થઈ; ને રૂબકી દઈને
મંહારે માથું આ ટીચી ટીચી નદી બિડી ખનને
નવાં પાણી વીળી કરવી, અતલાન્તે ચું મંઈને;
અને છોડી મૂકું સકલ દશ અશ્વો દશદિશે
દશાશ્વે વીટેથી અવભૂત ક્ષણે તપણું મિષે.

૧૧

અંતિમ શ્રાદ્ધ-તપણું
અહો હે પિતૃઓ, મનુસ્મૃતિ
સ્મર્યા દેવગણ હે!
સ્વીકારો આ મારું તરપણું, થઈ તૃપ્ત થમને,
હું અપુ છું શ્રાદ્ધે શકલિત ન પિડાકૃતિ; હવે

હું આજો અપુ છું મુજ શરીરનો
પિંડ, જમને;
લિયો હે પિતૃઓ! તમ તરફ ફેંકું અવયવો
વિસર્જને, છૂટા કરી કરી. લિયો હસ્ત-ચરણો,
લિયો હૈયું, ચક્ષુ, શકલિત કરી અંગ, શ્રવણો;
અપુ લો લો મારું; નહીં દઉં હું

આત્મા, પણ, નવો;
ઉછાળું પિંડીઓ શકલ કરીને, કાગ થઈને
ઝીલી લેને ચાચે-ઉપર, તળિયે માછલીરૂપે
મને લુંચી લેને, ચૂટકી લરીને દેહ રૂંડે પે;
નથી મારે મારે ફરી નીકળવું કાચ લઈને;
ફરી શ્રાદ્ધે રૂબકી, હૈયે ફરી રૂબકી જ અતલ,
વિસર્જ દાયા દે, નીકળી પડું જો ભૂત ભૂતલ...

વેદાન્તીય ૧૨
વેદાન્તપાપાનું ભૂત પ્રયાગમાં
હવે પ્રેતાત્મા-કેણસંગસ-નિર્દેહ ભમતો
પ્રયાગે આવીને અવગત ગયો. જીવમણું ખડો
ત્રિવેણીને આરે નિરખી નરહું છું, જોવડી લંછો
ચમુના-ગંગાની નીલધંવલ જૂથોય; અતડો;
સુદૈર અશ્વિમે ગમગીનીલરી સાંજની ઢળીછે;
થીજ જો છે મોટી જરક, ખીણની સંસ્કૃતિ યથા,
કરી જો છે મુગી રણગણતી એ અકૃતિકથા;
પ્રવાહે શાકેલી રતમડી જરા ઝાંચ લળી છે;
હવે આ ગંગા તે જનની નથી રે, માત્ર જળ છે,
અને આ કલિંદી મહી ય ખીલતું ના કમળ છે,
તણતો ગંગામાં શિવશિરખેયો કેશ ન વહે,

વણતું ના આવે મયૂરપીંછ કાલિન્દી પ્રવહે;
કશું કેા સંગે સંગમન કરવે શક્ત ન, ખરે,
ત્રિવેણીની કંઠે તૃતીય લટ તે લુપ્ત જ અરે !

૧૩

નવેસરની સિસુક્ષા

હું દંતૂડી કેરી આણી ઉપર લી પૃથ્વી લઈ છું
ફરી કેા વારાહી રૂપ અવતરી, કેા પ્રલયના
મહા ઊઠાણમાં લઈ જઈ ડુળાડી જ દઈ છું,
ન કે ઉદ્ધારુ આ વખત કળી-કાળા-સમયમાં;
મહારે આ વેળા કણ કણ કરી આખી ધરતી
વિસર્જી દેવી છે અતલ તળિયે, નવ્ય સૃજવા,
ફરી કેા વારાહી રૂપ ધરી ઊઠાવીશ સ્ફુરતી
નવ પ્રાણે તાણ કુસુમ સરખી ફારતી હવા,
હું આઠાક્યાપાક્યાં સુજ મન અને પ્રાણથી શકું
નહીં સદિ સર્જી નવલ, ગધું જૂનું જતું ઘટે,
નવે માટી પિંડે, નવલ નકશે, નવ્ય ઊલટે
ન જૂનું ઉદ્ધારુ નગર, મલગામાં ન અટકું;
ક્ષીરાબ્ધિમાં પોઠયો પુરુષ, સ્ફુટ નાભિકલમાં
પ્રતીક્ષા પ્રદાને અભિનવ ફરી લાવિ પલમાં.

૧૪

હૌ અને હુતિભણી

સડયાં ને સોડતાં તિમિર-ગરનેા પિંડ કરમાં
ઉપાડી આદ્રે ગોફણ શું વીંઝી ફેંકી જ દઈ,
સમેટીને એમાં લઈ તીરથ ને મંદિર સહુ,
અઘોરી સિંહરી અલસ ત્રત, સૌ ભવ, તળમાં....
ફરી ના દેખા દે કદી સતલ પે એમ પ્રવહે
વહાવી મૂકું છું કચલટ ગ્રહી ભૂતડું ગણી

અને પૂઠે બહેતા દ્વીપક પરિયો મૂકું છું હવે
ગણીને અકેકરી તગતગ થતી તારક કણી;
હવે મારો ધર્મ હુતિમય જ; હું ખેશ હુતિની,
ઉલેચુ અંધારો તળલગણ આ શ્યામ પ્રલય,
પુરાણ તારાઓ ઉટકું, ઝટકું દેવ, નિલય;
નવા દૌમાં મૂકું ધરતી તરતી સ્ફૂર્ત ગતિની....
નંતો ન્યારે કોઈ રૂઠ ધરમ શૃંગે-ખીણ-વને,
ફરી એ હું કારે અસલ કૂકવો છે પ્રણવને.

૧૫

નૂતન શિવની ઉપલબ્ધિ

નવા આકાશોમાં તરતી પૃથિવીને મૂકવી છે,
અને પૃથ્વીને ચે અભિનવલ પ્રાણે કૂંકવી છે,
હિમાળાથી ઊંચી, મનુજમન ઉદીથીય વધુ
સંજતી ફેલોથી વનવન તણી રૂપસી વધુ;
ઊખેડું છું ટોચે જડી દીધ શશી લેખ પકડી,
મૂઠામાંથી ઝૂંને ગ્રહી ત્રિશૂલ શો, કુદ્દ શિવ શો
હું શૃંગેથી શૃંગે લટકું છું ફલંગોથી દવ શો,
સતીતું બાણે કે શખ ઊંચડી, હેયા થકી જડી;
સ્ફુરે છે આકાશો અભિનવ, ભભૂતી તન પડે,
ત્રિપુરે સ્વર્ગંગા, નિશીથ વિખર્યા અક્ષર ચઢ્યા,
મને ઓહો, ઊર્ધ્વે પરમ શિવ ખોયા,
ફરી જડયા !

જટાથી ન્યાં ગંગા અભિનવ ભભૂતી સમ ખરે;
હવે કેા ઉન્માદે ત્રિશૂલ ઊંચડું, અટ્ટ હસતો
શશીને ઓંકારે

અને ઓંકારને મૂકું છું શિવને ભાલ લસતો.

+ ઉત્તરાખંડની યાત્રામાંથી સ્ફુરેલું ગુચ્છ.

શું કરીએ ?

જયંત પાઠક

વળી વળી અંધારે વળતી આંખોનું શું કરીએ !
રોજ ઓરડે કરી ડોકિયું કિરણ 'કેમ છે ?' પૂછે
ખારી-ખારણાં ફરસ ચીજ સૌ પીળા પોતે લૂછે-
મથે ઠેલવા પ્રભાત પાછું ધ્રુવડ અંધ-શું કરીએ !
આલ-ધરાની તેજ-પોથીમાં બિઘડે અદ્ભુત વાતો
આંખ ઉવેએ, સ્નાન સૂતકનો જાણે કે નથી નાતો-
કાળા એક કમળમાં જાણે ભમરો બાધા શું કરીએ !
કરતી કરતી એમ ગેઉ જે પાંપણ ચોટી જાશે
હાથની ટેવે સજ્જડ ને સદાની તો શું થાશે ?
ચિંતામાં કાયમ રાખુ છું આંખનીની-શું કરીએ !

હું

મનહર મોદી

આ આંખોનો દરિયો ઉલેચું છું હું
ને સુખદુઃખના સળિયાઓ ઠેકું છું હું.
છે મીઠો ને ખારો અનુભવ નવો,
આ આંખોને એવી જ લેખું છું હું.
છે આકાશ જિંદગી તો ઊડ્યા કડું,
છું પંખી ને કલરવમાં પૈસું છું હું.
છું એવો કે ખીલે જ લાગું મને,
કે તેઓનું દુઃખ છે ને વેડું છું હું.
એ કાળી કણ્ઠા કામ સોંપી ગઈ,
હા, હમણાં તો પોતાને છેકું છું હું.

કોઈને

મધુકાન્ત કલ્પિત

થાય છે કે આજ માત્ર હોવું પડેરાવી દઉં કોઈને.
શખાસ ! પછી ઝાડ બધાં બિડી જશે દૂર દૂર, એટલથી પરછાયા અહીં પડી રહેશે,
ખદલાસ ! હવે માણસમય હોવાની દંતકથા ખાલીખમ છાતીમાં યોધમાર વહેશે.
આંખોનાં બંને તળાવ કેવાં બિલાં ફાટ્યાં છે મને જોઈને !
લેં બાલ, અહીં રોડબેર સંપનાં પ્રવેશે ને આંખોને કહી નાખે : 'ચલ, ગેટ આઉટ,'
જો દોસ્ત, આમ ચિરાવું રોજના બનાવ અને બિહકારો કરવાની રહેજે ના છૂટ.
થાકી હારીને મને સૂકવ્યો છે બગલાની પાંખ જેવો ધોઈને.

વસિયતનામું

યશવંત ત્રિવેદી

કવિના વસિયતનામાનેા પ્રારંભ—
તારાં ધીમેધીમે ખીડાતાં સાંધ્યનેત્રોમાં.
‘પૂર્ણ’ વિસ્મૃતિના સરોવર-કાંઠે
લખવા બેસવું આ વસિયતનામું
અને યાદ ન કરવું કશુંયે—
ન તને, ન પૃથ્વીને
અને ચીતરતા જેવા ધુમ્મસથી

આ જુહુના સમુદ્રને
આકાશથી ભૂંસી નાખવાં
આ શહેરો, આ વૃક્ષો
આ પૂરી થવા આવેલી નવલકથાનાં
‘પૂર્ણ’વિરામ જેવાં પંખીઓને—

નદીઓની પરીકથાઓને સંતાડી દેવી
તારી આંખોનાં ટીપાંમાં
ગીતોને તરતાં મૂકી દેવાં સ્વપ્નનાં જલમાં
ફરકડાના દોરાને ઉખેળી નાખી
આધારહીન ભલો રાખી દેવો આકાશમાં
ન પતંગ ન પવન, ન પૂર્વાપર....
એક આધુનિક પુરાણકથાના મુખપૃષ્ઠ પર
પવિત્ર ધુમાડાનું નિઃસ્તબ્ધ ચિત્ર !

***

વિશ્વસમગ્રની પ્રબળે આપી દેજે, પ્રિય,
મારા શબ્દો—

પાણી અને અગ્નિના, ધરત્ત અને કાચના શબ્દો,
સવાર અને સાયંકાળની અર્થતા,
શ્રાવણની મંદ્ર ધૂસરતામાં
તારા પૃથ્વી જેવા હૃદયમાં
ગીતની પ્રથમ પંક્તિ સમી શિશુઓની આંખોમાં
ખ્લુ-ખેલના ઓગળતા રંગ જેવો પ્રેમ,
અને
ધર્મદ્વીપ—

ગંગા ને પંજાનાં સાંધ્યજલમાં
આપણા એકએક વૃદ્ધ દિવસની નીરવતામાંથી
રચેલો જલદીપનો દ્વીપ—

***

મેં આખી પૃથ્વીને આદિગી છે પ્રિયતમાની જેમ
મેં વાંચ્યા છે
એનાં હુસેલડોઈ
ને બર્લિનનાં તૂટેલાં દેવળોની પીડાના અધ્યાયને;
મેં ભેંચ્યાં છે

શોષણ, શુદ્ધામી
અને રક્તપાતના કલંક એના ચહેરા પર
જવાલામુખીના ડાઘ એનાં સ્તન પર
એની આંખોમાં
સમુદ્રની શોકાંતિકાઓ શતાબ્દીઓથી—

પથુ કેમ વિસરાય ધૂસરલક્ષ્મીના વરદાનને? પ્રભુના મુગટમાં
 ખરકનું મોતી બની બેઠેલા મોં પ્લાને? ભૂલી જવાય વિચેનાં, બલિન કે સાનકાંસિસ્કોનાં
 પાઇનવૃક્ષોના ડોલતા પરછાયાના પ્રેમસંવાદને? મેં સાંભળી છે
 જિનીવા સરોવર કને રહાઈને નદીને કિનારે ગર્દુક ગર્દુક ગાતાં પારેવાંની વિશ્રંભકથાઓ
 ડેકેડિસ ને પીઓનીનાં પુષ્પોને ચતાં મૂકીને એમાં જ્યાં છે ફિલાડેલ્ફીઆનો સુક્ષિપ્ત
 કે એડિથ-ઇન્ગ્રીડની હેટ, મેં આજ્યો છે જિંદગી જેવો
 ઓલિવનો મદકડછો સ્વાદ પૃથ્વીના ઓળનો, પૃથ્વી આજ્યો છે પરાકાષ્ઠા
 તારી આંખોના લોંગ પડે જેવી-
 **
 આવનારી પેઢીઓ માટે સૌંદર્યમંડિત પીડા ને પ્રેમ,
 વેદનાવસ્થા 'પીએટા'ના સળ પાડેલા આરસનું, એક નાનકડું પરિવર્તન-
 પ્રાર્થના વેળાની આંખોનીઓમાં વહેતા પ્રવાહી સમું,
 વૃક્ષના શરીર પર ખરખર દોડયે જતી ખિસકોલી દ્વારા
 શુભસંદેશ આનાગતનો, ને પાનખરનું પ્રેમગીત
 તારા દેવવૃક્ષની ટંગલી ડાંગ ઉપર-

૨૨] કવિશોક/મે-જૂન ૧૯૮૪

**
 કવિના વાસિયતનામાનો અંતઃ કરવા હસ્તાક્ષર આ વર્ષાજલમાં
 ને કહેવું કે- એક પૂર્ણ સુખી વિશ્વનું એક અપૂર્ણ કાવ્ય
 મારા કાવ્યસંગ્રહના અંતિમ પૃષ્ઠ ઉપર-
 અવાજ
 પંના નાયક
 સાવ નાની બાલિકા હતી ત્યારે બહેનપણીઓના એક સાદે
 ભણવાની ચોપડી ફટાફટ ખંધ કરી માની ખૂમોને અવગણી
 રમવા ચાલી જતી ઘરથી દૂર દૂર ક્યારેક મસ્તીમાં
 ક્યારેક હરીફાઈમાં જાત્રી આંખલીના ઝાડની ટોચે ચડી જતી
 જ્યાં કોઈની હાજરી નહીં કોઈની ખલેલ નહીં
 'ઘેર ચાલ' 'નીચે જિતર, મોડું થાય છે' ના
 પરિચિત અવાજોની વચ્ચે ઝાડની મજબૂત ડાળી પર બેસતી
 અને ગગનની નિર્દોષ ભાંચાંઈને આંખલીથી આંખતી
 આજે કેટલાય દાયકાઓ પછી સ્કાયસ્ક્રેપરને ખાસ્સે જાણે મજલો બેઠી છું

ખહેનપણીઓ દર થઈ ગઈ છે,
માનો અવાજ

દશ હજાર માઈલ દરના

સાગરથી વીંટળાઈ

ખારો રૂમો થઈ શમી ગયો છે.

કેઈનો સૂર

મારા કાન વીંધી શકે નહીં.

એવા એર-ટાઇટ એરડાની

સલામતીની મજબૂત દીવાલો વચ્ચે

ભીતરની ગહેરાઈને આંખવા મથતો

આંખલીનો અવાજ

કશુંક પૂછતો

સતત પડઘાયા કરે છે.

અનુભુતું મારાથી

જગદીશ વ્યાસ

નિહાળ્યાં છે કૂલો પ્રથમ કિરણોથી ભિંધડતાં,

સુણ્યાં છે પંખીના કલરવ રહીને નિકટ મેં;

અંધારામાં છે ઝેલો શીતળ ઝરણામાં ચરણને,

કર્યો છું ખડાડો ને વન પાણી કર્યો સાવ અમથાં,

મળ્યો છું મિત્રોને હરખ છલકાતાં હૃદયથી,

વિતાવી છે રાતો જગતભરની વાત કરતાં;

લટારો મારી છે અગણિત ખલે હાથ ઢંધને.

રહ્યો છું સાથે હું સતત સુખમાં એમ હૃદયમાં.

સમારી દીધી છે લટ પ્રિયતમાની વિખરતી,

અને મેં ચૂમ્યા છે મૃદુ અધરને પૂર્ણ રસથી,

કરી છે વાતો કે વખત દિલથી ને નજરથી,

થયાં છીએ સાથે સપનરત સૂર્યોદય સુધી.

છતાં સૌ વચ્ચેથી પળભર થતું રહેજ અળગું,
અનુભુતું મારાથી સુગ હૃદયમાં કેઈ વસતું.

ગિરનારી દાદરો

અરવિંદ લટ

રૂખી શક્યો ન તેજનો એકે ય કાંકરો

લેંકાર અંધકાર હતો સાવ છીછરો.

છે ઝામરો આ મારા પરિચયની પેનીએ

સંબંધ તારો એટલે ગિરનારી દાદરો.

ખરતું નથી હલ્લય જળ એટલું આંખમાં

કાંઠે ખરી ગયો હતો વચ્ચેથી વેકરો.

ચાલ્યા કરું છું ગોળ ગોળ ગોળ હું સતત

ને રણઝણ છે ડોકમાં ચાલ્યાનો ટોકરો.

એ-ચાર શબ્દ છીનવી જતાં ઘડીકમાં

આ ટેરવાંમાં યુગ પછી આવેલ ભભરો.

આસપાસની સળીઓ

ભરત વિઝડા

પડ્યાં કપાઈને એ હાથ તો ય આંગળીઓ

વીણ્યાં કરે છે હલ્લ આસપાસની સળીઓ.

સમસ્ત વિશ્વનો છે ઢાળ ફક્ત આ બાબત

ઘડ છે મારા ઉપર એકઠી બધી નહીંઓ.

પૂછી શકાય નહીં એક કૂંકની કિમત

મળે છે કેટલી સત્તી નહીં તો વાંસળીઓ!

ગિહામણી જ બધી સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં આવી

એ પહેલાં ગામમાં મેં ભેઈંતી ઘણી પરીઓ!

અનુભૂતિની કેઈ એક ઘણુ લઈ આવી

ગઝલ સુધી ને ગઝલ વિસ્તરી ગઈ સહીઓ.

મુઘા-ખંડિતા નાથિકાનું ગીત

કાયલ ઠાકોર

તમે આંગળી હળવે હળવે ઠાલી રે ખિસકોલીશ !

આમ જુઓ તો વાત અનર્ગળ પોલી રે ખિસકોલીશ !

કાચીનખ છાતીને પીટયા સૂડાએ કરકોલી રે ખિસકોલીશ !

અબાણુતામાં ધોરી નસને છોલી રે ખિસકોલીશ !

ઉંખર વચ્ચે બિલી છું છોબીલી રે ખિસકોલીશ !

કોઈ અબાણુયા હાથે કેરી ઘાળી રે ખિસકોલીશ !

કેમ ભાંશે હવે અમારી ઠાલી રે ખિસકોલીશ !

ફળિયે ફળિયે અમે આળડુ તોલી રે ખિસકોલીશ !

વઢેલી ઉંમરને આંચે ઠાલી રે ખિસકોલીશ !

ફળિયા વચ્ચે આજે કાયલ બોલી રે ખિસકોલીશ !

સંગદોષ

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

મારા જન્મસમયે મારું કુદન જોઈ મારાં સ્વજનો હરખાઈ ગયા'તા.

મારાં સ્વજનોની આ પરપીડન વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિથી

હું એવો તો ડઘાઈ ગયો'તો.

હું

ત્યાર પછી

વેદના-સ વેદના સાથેના મારા સતત સંવનન છતાં

હું ક્યારેય રડ્યો નથી !

(રડવા જેવા પ્રસંગોએ પણ હું હસ્યો છું-હસું છું)

મારા ન રડવાનો રૂમે મારી અસહ્ય અકળામણનું કારણ બને છે

છતાં....

એ અકળામણની અઘડામણમાં જ મારાં આંસુ ઝોઝલ થઈ જાય છે;
હવે તો કોઈ નવજાત શિશુના જન્મ સમયે હું પણ હસું છું
અને આમ હસીને

મારા અને એ નવજાત શિશુ વચ્ચેના

સંબંધ કે સગપણના અતડાપણને ઉપસાવ્યા કરું છું,

કદાચ

મોટી ઉમરે આ નવજાત શિશુ પણ રડવાના સમયે હસે

તો ?

તો, એનો દોષ

મારા અને મારા દાદા-પરદાદાને શિરે છે.

હોડ

રવીન્દ્ર ઠાકોર

કાલે જીડીને કોઈ પૂછશે હો રાજ મને; છંદણાં છંદાવીને આવ્યાં ?

લીલુડા લોહીની તાલ છે લાજ, કેમ માને એ મનના મનાવ્યા ?

ત્રોટ્ટલા મોરને આપાઢી ટૂંકી

જો જિમરે છે આલ આખું આખું,

પાતળા તે પાલવની હેઠળ હો રાજ !

હવે એને તે કેમ કરી ઠાંકું ?

કુંવારી ધરતીની આરત યુગાય, ભલે વરસે એ મેહ મન માન્યા.

કાલે જીડીને કોઈ પૂછશે હો રાજ મને : છંદણાં છંદાવીને આવ્યાં ?

અંધારી રાતના ઉજાગરાને અજવાસે

નેણાં મદીલ ચકચર,

ઝખકી ના ઝખકી આ આંખયું વીજળી

ને રગરગમાં ધસમસતાં પૂર.

એક રે ઘડીને માટ મેઢ્યું આ આયણું ને હોડમાં લગીર નવ હાથો.

કાલે જીડીને કોઈ પૂછશે હો રાજ મને : છંદણાં છંદાવીને આવ્યાં ?

વહુવારુનું ગીત

વિનય સંબંધુ

ઝાસરીની થાંભલીને રણઝણવું ખ્હાર -

નયાં નેવાનો ભીંસે છે ભાર... હવે નીકળવું હેલીની ખ્હાર...

ડાળખી હતી તો મૂઆ મોરલાયે આંધતાં ને અડકીને વહી જતા દર...

પછી આંખોમાં શમણાં ઘેઘૂર !....

અમળાતા અંગ અંગ દેશમી મરોડ સંગ વાયરો. ય થાતો ચકચૂર...

પછી પાંદડીમાં લીલપનાં પૂર !....

વીંધી વંડીના હવે જકડેલા તારતાર -

ખ્હોચવું છે ફળિયાની પાર.... નયાં નેવાનો ભીંસે છે ભાર...

અંધારાં ઝાઢીને સૂતા ને રાંધણિયે કાળપની રેલ....

પછી ઘૂમટામાં અટવાતી વેલ !....

લખમણની રેખ છેક ઝાંઝરની આસપાસ હોઠને ય ચસચસતી જેલ....

પછી ખેલાતા ખોરડાના ખેલ !....

છાપરે ચડીને છોને મોભારા આરપાર -

નજરું લંખાવે ધારદાર.... હવે નીકળવું હેલીની ખ્હાર....

શબ્દ હે!

‘શીલ’

શબ્દ હે! જે કે કશો અજવાસ છે, છે હજુયે એ જ તારી આંખમાં.

શબ્દ હે! થોડીઘણી ભીનાશ છે, છે હજુયે એ જ તારી આંખમાં.

સૂર્ય તારી આંખમાં ઊગે સદા, સૂર્ય તારી આંખમાં પણ આથમે.

શબ્દ હે! રંગોલયું આકાશ છે, છે હજુયે એ જ તારી આંખમાં.

રંગ વાસંતી મને અડતો અહીં ને હવાની ફરફરે દહેરો અહીં.

શબ્દ હે! વૃક્ષો તણી લીલાશ છે, છે હજુયે એ જ તારી આંખમાં.

પોપચાંચો ખેલ ધીમેથી અને આંખ માંડીને તું જોયા કર મને.

શબ્દ હે! જે ‘શીલ’નાં પથ્થ વિસે છે, છે હજુયે એ જ તારી આંખમાં.

એક ન પૂરી કરી શકાય એવી દંતકથાનું ગીત

દીપક ત્રિવેદી દીપ

વર્ષાદિની દંતકથા વત્તા હું કહું તો વડવો વત્તા હું કહું તો દરિયો —
વત્તા હું કહું તો વત્તા.... વત્તા.... વત્તા...

કમળવત્ આસુને કિચ્ડ-કિચ્ડ કોથ ઉપાડે... ખમ્મા નાચે કંકુથાપા....
ખમ્મા.... ટપકે લોહીધાર....
(કે) લાગે સવામણુનો ભાર....

વડવાયુમાં અંટવાયેલા ચંહેરાઓ અધધ.... રહરહ રૂંધે પાદર-અંપા...
ખમ્મા.... આંખો એનરાધાર....
(કે) લાગે સવામણુનો ભાર....

વર્ષાદિની ભીતકથા વત્તા હું કહું તો તડકો વત્તા હું કહું ટેકરિયો —
વત્તા હું કહું તો વત્તા.... વત્તા.... વત્તા....

ચકળચકળ ડોળાને ઘૂ... ઘૂ... કબૂતરો સંતાડે... હાલકડોલક ધુળિયા રસ્તા —
સૂ.... સૂ.... ઓલે અંઆવાત....
(કે) અધધરપધર લટકે રાત....

અડધો ટૂંકા અડધા ખૂંકા ચહેરાઓ ડાળીમાં... માથાં-ધડ વિના ચકમકતા —
ઊઠે ઊંધાં પગલાં સાત....
(કે) ખખડે ચૂડલા ભડકાભાત....

વર્ષાદિની ભૂતકથા વત્તા હું કહું તો ભડકો વત્તા હું કહું પાદરિયો —
વત્તા હું કહું તો વત્તા.... વત્તા.... વત્તા....

વર્ષાદિની દંતકથા વત્તા હું કહું તો વડવો વત્તા હું કહું તો દરિયો —
વત્તા હું કહું તો વત્તા... વત્તા... વત્તા...

કોઈપણ જીવે કે મરે
પણ આ સૂર્ય આથમશે
રોજ જેટલીજ સહજતાથી.
હું તો કાલે નાનો હતો
આંગણમાં 'નદી-કે પર્વત' રમતો
આજે બન્ને વચ્ચેના લેદર ખરાબર અનુભવી
ચૂક્યો છું,

છતાંય આ સાલો સૂર્ય તો
રોજની જેમ જ જીગે છે ને આથમે છે.
ક્યારેક ક્યારેક મીઠુબત્તીઓ ણાળીને
શિયાળાઓ વિતાવી દીધા
કોઈની રાહ ભેવામાં,
પણ તે કદી નહીં આવી
કાંટાની વચ્ચે જિલ્લો રહી મેં ફૂલની કવિતા લખી
પણ શકિત હૃદયને કંઈ મળ્યું નહિ
જેની પાછળ તે સંપૂર્ણ આસક્ત બની શકે.
કેવળ, હંમેશા,
એકને એક અને એનો એ મિનારો
વધુ ને વધુ ખંડિત થતો ગયો છે
ક્યારેક દરિયાના મોજાની થપાટની જેમ
આ પવનનો આઘાત થતો
ક્યારેક ઉઠાસ રાજકુવરીની આંખોમાંથી ઝરતી
વિદાય-વાણી. બનીને

મિનારો હલબલી ઊઠતો,
પણ તે ક્યાં જઈ શકે?
ચંદ્રનો ક્ષય થતો ગયો અને
સૌંદર્યની અનુપમ ઉક્તિ ખંદલાતી ગઈ
ક્યાંક આલિંગન વધુ ગાઢ થયાં
અને ક્યાંક ચુંબનો શાપિત બની ગયાં,
પરંતુ કશાને નહોતો અંત
કશાને પણ નહિ.
બધું જ ક્યાં તો સ્થિર મિનારો જેવું
અથવા
રોજ નિયમ પ્રમાણે આથમતા સૂરજ જેવું,
ટાવરમાં ડંકા થાય
એમ આખી ને આખી રક્તવાહિનીઓ ગળી
ઊઠતી
ત્યારે આંખોના નગરમાં કેટકેટલાં ખુન્નસ
ઊમટી પડતાં!
સૈન્યોના સશસ્ત્ર બળુબળાટ વચ્ચે
ભૂલી જવાતો કોઈ ચહેરો
કોઈ કોઈ વાર દુર્ગ ખંડિત થયો છે
અને યુદ્ધ જિતાયું છે
કોઈ કોઈવાર યુદ્ધ અનિર્ણિત રહ્યું છે
પણ દુર્ગ સચવાયો છે,
બસ, આતું આતું ઘણું બન્યું છે.

આમ અથવા તેમ અથવા રહેજુ હું
 પંખુ કોઈ પંખુ વાર
 આકાશની છાતી ચીરીને વીજળીની માફક
 પેલો દેવદત્ત પૃથ્વી પર ઊતરી નથી આવ્યો
 અને શેતાનની પંખાસનસ્થ પલાંડી નથી તૂટી
 ફરીફરીને છાતીઓ ચડકી છે અસહ્ય
 અને ચિત્રમાં રંગ પુરાય
 એમ એમ અસારી ઉદાસીમાં પુરાયા છીએ.
 કેટલીક વાર ફટાફટ દરવાજાઓ ખૂલ્યા છે
 અને નગ્ન યુવતીઓ પ્રવેશી ચૂકી છે
 અને પછી નહિ ભુલાયેલાં દુઃસ્વપ્નોમાં
 એમ ઉદારપણે વાસનાભર્યાં શીતો ગાયાં છે.
 જે કંઈ હતું નિયતિના વણતૂટ્યા દોરાઓ જેવું
 જેનાથી ફૂલ અગ્નિ તારા અને સૂર્ય
 અને માણસોને એકસૂત્રે સાંકળવામાં આવ્યા છે,
 તે બધુંય હજીયે બદલ અને સુચયિત છે.
 બસ, ક્યારેક લાવારસના હોળ ફૂટ્યા છે
 ત્યારે તેમાં તરતી દેખાય છે ચાતનાઓની પરી
 અને પછી ફરી પૂર્વવત સ્થપાય છે બધું ચ.
 જે કંઈ સંભોયે છે
 ધનુષ્યની તંગ પંખુછમાંથી
 એને કોઈપણ કાળે ઉલ્લાધી શકાયો નથી.
 તે પછી આજે કયા નિબંધર્ષ વૃક્ષની ઓથે
 એમ આંસુઓને નિશ્ચલ તટસ્થરૂપે વહેતાં
 સૂકીએ?

હંમેશા સ્વપ્નોમાં અત્યંત સાહજિકતાથી
 ભેળાઈ ગયાં છે દુઃસ્વપ્ને.
 કેલેન્ડરમાંથી તારીખ ફાડીએ એમ ને એમ
 ફાડતા ગયા છીએ દુર્નિવાર વર્ષો
 શિંશુનું મરણ પણ એમાં જ વિકસ્યું છે
 એક કિશોરનો ડગમગ થતો આત્મવિશ્વાસ
 થઈને
 છેક ઝાંપા સુધી આવ્યા પછી
 પગલાંઓ પોખારા ગણી ગયાં છે
 અને એમરસને ઉલ્લાસ હજી જીભ પર
 ફરતો હોય
 ત્યાં તો વિપ્પાનનો મંથર સૂર
 આ હવામાં વહેતો થઈ જાય છે.
 કોઈ બંને કયા ડુંગરની તળેટી હેઠળ
 અમારું ગામ હશે,
 ન્યાં થાય છે આવું બધું.
 અને અત્યંત સુકુમાર રીતે બે લયકર
 ઘટના બને છે
 સૂરજના રોજની જેમ ઊગવા-આથમવાની અને
 એક શિશુની 'નદી કે પર્વત'ની રમતને
 યુવાન વય મળવાની.
 કોઈ પણ નહિ ઉઘાડી શકે બધા ખારીઓને
 અને રાજકુમારીની વરસાદ બેતી આંખોમાં
 કોઈ કાલિદાસ મેઘદત્તનું અજ્ઞાન નહિ ફરી શકે
 કારણ કે એ ગદ્યા સમયો અને સુખદ-દુઃખનો
 ચાલી ગયાં છે

જેમ કોઈ સંજ્ઞાન અધ્યાનક મૃત્યુ પામીને
ચાલી નાય.

હવે તો અમારી પાસે માત્ર એક અમારું
ગામ બાકી રહ્યું છે
જ્યાંનો દુર્ગ એ લોક-એવણાઓના પ્રખર
કક્ષ છે
ધરી છે

જ્યાં ગોળ-ગોળ ફરતાં લોકો
મહાન પ્રદક્ષિણાના ગર્વ અનુભવે છે
જ્યાં સૂરજ એ જ રીતે રોજ આથમે છે
બાળકો નદી કે પર્વત રૂમતાં મોટા થાય છે
અને પછી
પર્વત ભણી જોતાં
એમની ઉપર આખો પર્વત ધસી પડતો
અનુભવે છે.

બધાને છૂટ છે મોતીઓ તાંગવાની
પરંતુ દરિયાને બદલે
થકેલા આત્માઓના શાપિત ઓળા જે
પાણીમાં ફરે છે
એમાંથી પસાર થવાની હિંમત કોણુ કરે ?
પ્રત્યેક દુર્નિવાર સંઘર્ષ, પ્રત્યેક સ્ખલન
હોડીને બંધને હલેસાંચો છીનવી લઈ નાય છે
નાણું કોઈ માણસના કિસ્સામાં
નિદ્રાની વચ્ચેનાં રૂપ વર્ષ સીધા એક ક્ષણમાં
નિર્વાઈ નાય.
અને પોતાને અધ્યાનક

પયાસ સાઠ કે સિતેરમે ખાટલે પડ્યું બદલતો
અનુભવે.

ખરેખર, મોટે ભાગે આનું જ બને છે અમારા
ગામમાં.

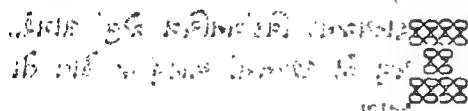
પૂણિમાની સંપૂર્ણ રાત્રિએ પણ લોકો
બારી બાંધ રાખીને ઘરમાં દીવો બાળે છે
કારણ કે વધુ પડતા પ્રકાશથી તેઓ અભઈ
નાય છે.

અને એ ધારામાં રહેવાની તેમની
સંદીઓ જૂની પરંપરાનું

આમ નિકંદન નીકળી નાય
એ તો તેમને પ્રહાર ફાટી પડેલા જેવું લાગે
અને કચારેક તેઓ
એમની સુંદર અને અસુકવાર કદરૂપી પત્નીઓ
વિશે

ચિંતિત થાય છે
કા તો તેમની તળિયત વિશે અથવા
તેમના પાડોશી સાથેના વ્યવહાર વિશે,
પણ આ બધું દરિયાના સફેદ ફીણ જેવું જ છે
જે કાંઈ જઈ પથરાઈ નાય છે
અને પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ભૂલી નાય છે.
કેટલીય વાર સ્વપ્ન રેખાની જેમ
વસંતની હવાને અનુભવી છે,
પરંતુ તેઓ એ બાણતા નથી કે
તેમની પત્ની સાથેના તેમનાં સમયમાં
પાનખરનો અનિવાર્ય પ્રવેશ હોય છે,
તેથી જ કામનાના છેલ્લે પગથિયે જલા હોય છે

અને તેમની વચ્ચે લીસાતા દેહના અવરોધ તેમને વિચિત્ર રીતે સંડોવી દેશપાર કરી
 સિવાય દેવાય છે
 બીજા કોઈ અવરોધ નથી હોતા
 ત્યારે પણ તેઓ સુરક્ષિત રહી શકાય.
 બેતરમાં રાત્રિને પ્રથમ પ્રહરે અચૂક બોલાતી
 ઘુવડની અપ્રશંકનિયાળ વાણી સંભળે છે.
 તેઓ આયુધ કયા મૂક્યા છે તે પછી ભૂલી
 જાય છે,
 છતાં ક્યારેક વૃક્ષની જાડાં ડાળે શોધવા
 પડે તો સ્ત્રીકળે છે,
 પણ ખબર નથી તેઓ શસ્ત્ર મેળવી શકે છે
 કે નહીં
 આખરે ફરીથી પાસાઓ ફેંકાય છે
 અને પાનનાં બીડાં દરબારમાં ફેરે છે
 જે કંઈ અધૂરું અને છેડાચિહીન રહ્યું હોય છે
 જેથી પોતાના અંગતતમ સત્ય સોંધે
 અને એક છેલ્લા વિવાદ આ પ્રમાણે છે :
 દરેક હૂંફાળા શિયાળામાં કોઈ કોઈને
 આહવાનો પ્રયત્ન કરે છે, રહીસહી રક્તની
 ગરમી વડે,
 પરંતુ તેને નહિ ચાહી શકાય
 કારણ કે એક શિશુ ત્યારે તેના
 યુવાન મેદાનોમાં ફાળ ભરે છે ત્યારે
 પૂર્વકાળની ક્ષિતિજ બની ગયેલી પ્રિયતમાઓ
 ઝાકળનાં બિંદુઓની જેમ આસપાસ વિખરાય છે
 પછી સરી જાય છે
 જેમને સંપૂર્ણપણે ગ્રહી જ નહિ શકાય.

વિડંબન

કોઈ એ તો, અંબવાયેલા મૃદુ સ્વરે કહી દીધું કે

“અથવામા હણાયો” —
વાતાવરણ એના પડધાથી
એવું ગાળી બેઠું કે
પછીના ધર્મ-અધર્મના કોઈ શબ્દો
સંભળાયા જ નહીં.

સ્થળ અને કાળનું અંતર
પળમાં જ કપાયું
ને એ તીક્ષ્ણ શબ્દો
મારી સુધી પહોંચી ગયા,
મનસ્થાને ઘરેલા આવાતથી મૂંછિત

મારા હાથમાંથી
સ્વરક્ષા માટેનાં કવચ
અને સર્વ શસ્ત્ર
સરીને ભૂમિ પર પડ્યાં.
ત્યારથી હું અરક્ષિત છું,
ને સાચી-ખોટી રીતે
આ અવતાર-યુદ્ધમાં
વારંવાર હણાયા કરું છું.

મારા પોતાના હાથ
નિષ્ક્રિય, અચેતન પડેલા બેઠે છું ત્યારે
કોઈ અબણયા, ભયદાયક આણી જેવા
લાગે છે.

શરીરથી હાથ કેટલા વેગળા હોય ?

સ્વાસ્થ્યહાથ-મારા નથી લાગતા,

પ્રીતિ શાહ-સેનથુપ્તા

મારું મોઢું મારું નથી લાગતું.
રડિયો ચલાવી ગેસ્ટ હું ને
સંભળવાનું ભૂલી જઈ છું,
પણ ગણ રંગવિહીન લાગે છે.
હુનિયાનો રંગ બિપટી ગયો છે કે
મારી આંખમાંથી રંગ બીડી ગયો છે ?

દૂર બિલા રહીને
અશબ્દાદર્શક થઈને
બીજાનું હલનચલન જોયું છે,
એ જ છે એમનું અસલ સ્વરૂપ —
અવલોકનના ભાતથી ભ્રષ્ટ્ર ન થયેલું.
ફક્ત હાવભાવ,
અને હોઠના અવાજ વગરના ફેફસાટ
જુઓ તો

હાસ્યજનક વિડંબનચિત્ર જેવું લાગશે.
પણ જો જીવનમાં આટલું જ હોત તો
કદાચ
ખધી શ્રદ્ધા ડગાવી દેતા એ શબ્દો
સંભળાયા ન હોત,
નિરાશ થઈને શસ્ત્રો
ફેંકી દેવા પડ્યા ન હોત,
હિંમતપૂર્વક હજી થોડો વધારે
અશિવનો સામનો કર્યા કર્યો હોત.
પણ ક્યારથી ચે હું અરક્ષિત છું.
આયો
મને પણ બાણશય્યા.

ઠોકી દો

મારા પર પણ ત્રણ ખીલા.

ઘોળી દો

મારે માટે પણ વિષનો વાટકો.

હું કશું બોલ્યા વગર જ જઈશ.

મારા હોઠના ફફડાટથી રચાયેલાં

અશબ્દ વિડંગનચિત્રનો આકાર હશે

“તમે પણ, યુધિષ્ઠિર ?”-જેવો.

બેગમ અખતરની સ્મૃતિમાં

હરિહર જોશી

લખનઉ, લખનઉ !

આજ તને હું ચગળું માર શૈશવ જેવું !

કર્ણમૂલ પર રેલાતી

કોઈ ઠુમરીની વાછરેની વીંધી

કોણ સુગંધો જેવું, પાંડે સાંઠ;

બેગમ અખતર !

પતંગિયાની પાંખે બેસી

ભીડી ગયેલી ફેરમનો પડછાયો

બેગમ અખતર !

કો'ક ગલીની

કો'ક હવેલી પર બેઠેલા

સાન્નિદા જેમ રિયાઝ થાતી પંક્તિ તોડે,

ખા-અદખ બેઠેલ ચહેરે,

તેમ હું તારું

લખનઉ, તારા શત, શત ચહેરા !

ચપટી માટી લઈને ચાણું

લખનઉ ! તારી સૂમસામં, સરિયામ ગલીને

પહાં પાછળ

પુરવધૂના લહેરાતા કોઈ ઘેર, ઘરારા

જેવી ઠસ્સાભેર બિભેલી સાંજ, રેલે ખુશ્નૂ...

શમ્મા ! મહેફિલ ! ! હુમ્મર ! ! !

શોધે બેગમ અખતર.

લખનઉ, તારી છાતી થઈ ચોપાટ

ને બાણ,

ઢળી પડયું રે ! ગખતર !

લખનઉ,

તારા પગના તળિયે ચઢી ગયેલી ખાલીને

ખંખેરી શકવા

પગ બચકે તો

કહે એટલી અશરફીઓ વેરાવું....

તારા મહેદી રંગ્યા પગમાં

પાછા ઝાંઝરિયાં બંધાવું

છતાંય જો તું ના રીઝે તો

ક્યાંક સૂરોના પાર પમરતી

બેગમને બોલાવું !

લખનઉ !

આજ તને હું ચગળું મારા શૈશવ જેવું !

જળકથા

પ્રવીણ પંડ્યા

પૃથ્વી નામે સ્થળ ઉપર, વસતી જળની બાત,

માંડી બેઠો આજ હું, બીતર એની વાત.

જળને કદ આકાર ના, હોય કશાં ના જ્ઞાન,
સ્પંદન નામે દર્દનું, એને છે અભિજ્ઞાન.
સપાટ છાતી પર અધે, સ્પંદન કાઢે દોટ,
એમાંથી જન્મી ઊઠે, જીવ સમા પરપોટ.
પરપોટા તેા છાતીએ, જિપસી તાણે ટાક,
ઉમર ઝીણી હોય ને, વિચાર ઠોકમઠોક.
એ જ સપાટી પર હતી, મીસ પરપોટી એક
સીટી મારી બોલતી, પરપોટા દિલ ફેકે
દિલદિલ એવું બોલતી, એના છે પ્રતિબંધ,
વાત અધે પ્રસરી જશે, એની તીવ્ર સુગંધ.

પરપોટા મોટો થયો, ઉજ્જર જો બે સણ,
‘પરપોટીને મેળવું’, લીધું એણે પણ.
પરપોટી છે કેદમાં, બાડી બાડી વાવ,
પરપોટી જૂરી કહે, હું પરપોટા આવ.

જળ ને મિત્રો છે ઘણા, પવન ગગન ને રેત,
જુગ જુગની પારી હતી, હતાં ગહન એ હેત,
નાળિયેરી કાંઠે હતી, હતાં સડનાં ઝાડ,
દૂર સગામાં આમ કયાંક હતાં કહે છે પ્રકાંડ.
પરપોટા સમજે નહીં, સમજ્યો નાં સર્વજન્ય,
હાથ પ્રસારી સી કહે, રામ કરે તે થાય.

ચોમાસી ચૈદશ હતી, અગતી ગડગડ વીજ,
ચાંદ છુપાયો આભમાં, હાથ પડી તકચીજ.
પરપોટી ભાગી છૂટી, પરપોટા પણ જુમ,
પ્રીતમ, પ્રીતમ બોલતી, જળમાં પાડે જૂમ.
એકબીજાની પાંસપાસ, આંખ્યાં પ્રેમી જોય,
જળની મૂળી ચીસ છે, દૂર રહે છે શ્રેય.

સાવ હતાં પ્રેમાંધ એ, ચાંપી બેઠા ડિલ,
ફટાક દઈ ને ફૂટતા, હાડ મળ્યા ના ડિલ.

પરપોટાની બહાદુરી, પરપોટીનું હીર,
પુખતું રહેશે અધે, જો પથ્થરના પીર.

પૃથ્વી નામે સ્થળ ઉપર, વસતી જળની બત,
માંડી બેઠા છે અધાં, લીંતર એની વાત.

માણસ-આઈના વિયોગનું ગાળું
ધીરુ પરીખ

અમારે તમારે કેટલાં છેટાં રે માણસરાજ
કયાં સુધી આમ આધા હાલશે ?
તમે રે યુગોથી જનમી બેઠા હે માણસરાજ
અમારી તે પરભવની લેણદેણ બે;
તમે રે તેડુના ભમતા લીડમાં માણસરાજ
વિસાર્યાં અમારાં મોંઘાં કહેણ બે.

મોઠાં રે ફેરવી તમે હીડો હે માણસરાજ
બોળા તે પાથરીએ અમે લગીલગી બે;
પાણું રે વાળીને તમે નીરબો માણસરાજ
અમે તે અડવડતાં વળીવળી બે.

તમે રે સાધ્યો ચંદાનેા સાંધ હે માણસરાજ
અમને તે ચાંપી પાતાળમાં બે;
ઉપરથી તમે કેવા મેલકો માણસરાજ
‘-આઈ’ નો ઝુરાવો રજો કાળમાં બે.

અમારે તમારે જોટલાં છેટાં રે માણસરાજ
ક્યારે વચલી રેખા ભૂસી મહાલશે ?

સળગણું

નલિન પંડ્યા

સળગવા માટે સળગું છું,
કાદવમાં રંગદોળાઉં છું
રંગવા ખાતર રંગારો લીંતો રંગે છે.
હું ઘર અને લીંતો સળગીએ છીએ,
સળગવા માટે સળગીએ છીએ.
વગાડવા માટે વ્યર્થ નગારું વગાડું છું :

ધમ્ ધમલ પદલ

ધમ્ ધમલ પદલ

ગામ ગધેડે ચઢ્યું,
એમ જ ગધેડે ચઢેલું મન ચૈત્રમાં બળબળે.

ચરાચૌરવ ચરું
કરમની કસોટી કરું

મરમ બાણી મરમાળું હાસ્ય વેરું.
અસ્તવ્યસ્ત વચનોથી દાંત કચકચાવી
તડકાના હાટ પર ચઢીને
કાળના ચોસલા ચાબ્યા કરું.

પીળાશમાં ચમકવું,
આંખો બળવી એ એક ચમત્કાર છે.
ચામડી બળી-ચચરીને કાળી પડતાં
પીડાયુક્ત થતી બચ,

માટે જ સળગવા માટે સળગું છું.
લખાયા ઊંચકીને રખડવા ખાતર રખડું છું.

શોધ ચલાવું છું કશાકની
એટલે કે ધૂળની, ઢેફાંની
અને પગે અથડાતા પથ્થરોની
કોઈ કરતું નથી શૂન્યની શોધ
માત્ર સર્નાય છે અણવી અવરોધ.

રૂપાંતર

ખારીન મહેતા

ઉનાળુ વગડામાં

ખારીન મહેતા

નદી સમ સવેગ રક્ત વિક્ષરે, ત્વચા ગાજતી
ધસે, લખલખે તમામ રંગની ય ફેણો બધી,
ચડે બરડ લીસ સ્નાયુ સઘળે, તૂટે હાડકાં
કડાક કરતાં, ઇમારત સડેલ શી લાંગતી
સમગ્ર રચના પડે, ગડગડે, ધડાકા કહે :
નથી નખતળે બચે સમય એ પુરાણો કશો.
હવે ધમણુ શ્વાસની ખખડતી અને ઇન્દ્રિયો
શુદ્ધા ગહનમાં જઈ ફેફડતી ચડે ધૂસકે,
બધાં વિગતદ્રશ્ય પાંપણુ કને પળી પાધરાં
થતાં ધવલરંગરાગ પડે વળ્યાં ને ઢળ્યાં
તહીં જ ધળકે અખૂટ અજળ વાણુ શો નીસરી
વહ્યો શિખરથી છલાંગ ભરતો....

....સફળ સરવાણુ સુમ પ્રસવી, સખાકો રહ્યો,
અવાક નવજન્મ, તૃપ્ત ધરતી : ધબાકો થયો.

અવાક નજરે લપાઈ મન આ વીજાણુ સમું
ધૂમે અહીં તહીં સપાટ વગડે; નહીં વૃક્ષ, ના
કશેય તુંબુ, ધૂળ ધૂળ ભટકે, ઊડે ને અડે,
તમામ તંગડી તિરાડ તલસે, ન પાણી. જડે
અફાટ પટ તપ્ત મૃગજળ છોડતો ને ઢળે
કણેકણુ સૂની ક્ષણો સનન ઝીલતાં; આગળે
સમગ્ર સ્થિતિનાં અનર્ગળ પડો, ધરા ખાખડે
રહી જિજ્ઞવિષા બળે સતત ત્યાં...

કળાય વગડો બૂખ્યા સખત સૂર્યનો ખુકડો;
ધગે, ધખધખે ચડ્યો અરવ ગ્રીભનો લૂકડો.
લખાડ લઘરો છક્યો પવન ત્યાં પડ્યો ફૂંકેવે
સુદૂર નભનો અમાપ અવકાશ હા, સૂસવે....
છબાક જળનાં બુએ સપન આંખ, ત્યાં તો અરે!
ફેણા થરથરે, વહી ગરમ શોષ સૂકો ખરે...

ગઝલ

મહેશ યાજ્ઞિક

એ દિશામાં પણ કદી પાછા જવાનું હોય છે
બંધ છે જે ખારણું એ તાકવાનું હોય છે...
મન વચાળે એક માતી : કેણુ મરણવા બને!
આપણું તો સ્વપ્ન કેવળ અંઝવાનું હોય છે.
રહેજ સાંકળનું ખખડવું-અંઝરી દોડી ઊઠે
છાનકું તોફાન કેવું આ હવાનું હોય છે!

આ ગઝલ રમતી મૂકી મેં આપની સામે હવે
લાગશે એ તીર કે ન્યાં લાગવાનું હોય છે.

શબ્દની સરસ પતી ગઈ ને નયનના દેશમાં
મખમલી ઊંડાણને ગંસ તાગવાનું હોય છે.
આમ તો આ વિશ્વ આખું આચના જેવું જ છે
છે શરત કે આપણે ખુલ્લા થવાનું હોય છે.
સ્નેહમાં ખંડાનું નથી કે ચાચના ઝાણી પડી
આ જણુસ તો સાંપડે-કયાં માગવાનું હોય છે?

અવલોકન

‘અસ્મિતા’ : એક દષ્ટિકોણ

‘શાંતિદેવ’

‘અસ્મિતા’ એ દક્ષિત કવિતાસંગ્રહ છે. તેમાં કુલ પાંત્રાસ કવિઓની ૭૧ રચનાઓ સમાવવામાં આવી છે. ૧૪ જેટલી વધુમાં વધુ રચનાઓ શંકરભાઈ પટેલની છે. અન્ય કવિઓમાં દલપત ચૌહાણ, બાલકૃષ્ણ આંનંદ, અનુપસિંહ, દક્ષિતેન્દુ ભારતી, મૌન બલોલી, અનિલ જોશી, શિલ્પિન ચાનકી, દ્વિલિપ્ત કલાઈ આદિ કવિઓના અહોરાઓ દેખાય છે. સંપાદકની આશા એ છે કે “દક્ષિતા-પીડિતાની અસ્મિતાની ઓળખ માટે” આ સંપાદન “અસ્મિતા” મદદરૂપ બનશે. જરૂર બનશે એ રચનાઓ આપતાં સ્પષ્ટ થાય છે. સંપાદનને ગુજરાત ઐતિહાસિક પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ઝીણાભાઈ દરજીનો, આ સંપાદનને છાંજે તેવો આવકાર મળ્યો છે એ આનંદની વાત છે. શ્રી જોસેફ મેકવાને “અમતીધર ભાથાનો ભરોસો” શીર્ષકે આસ્વાદમુલક અને કાવ્ય-લક્ષી પ્રસ્તાવના લખી આપી છે.

દક્ષિતા-પીડિતા-શ્રમિકોની કવિતાનાં મૂળ છે. નરસિંહ મહેતામાં મળે છે. હરિજન શબ્દ જ ગાંધીજીને નરસિંહમાંથી સાંપડ્યો. નરસિંહે આ વર્ણુભેદ સામે પોતાની ભક્તિની નિર્મળતા અને આર્દ્રતાથી ગાયું :

‘હરિજનથી જે અંતર ગણુશે તેના ફેણટ ફેરા કાલા રે’ પણ નરસિંહના અવાજની વાત જ એ કક્ષાની છે કે ગમે તેવાને આર્દ્ર કરી મૂકે. તે પછી ગાંધીયુગની કવિતામાં એ અવાજ ધ્રુવદંબને છે એ

સુવિદિત વાતને ચર્ચવાની જરૂર નથી. ‘અસ્મિતા’ની દક્ષિતકવિતા આ રીતે કોઈ નવો વિષય નથી, આમ છતાં તેનો અવાજ જુદો છે. નરસિંહમાં આર્દ્ર વાણીનો અવાજ સંભળાય છે. ગાંધીયુગની દક્ષિતકવિતામાં ધ્રાતૃભાવ, સામાજિક સમાનતા, વર્ણુભેદની સમાનતા વગેરેનો અહિંસક અવાજ સંભળાય છે. ‘અસ્મિતા’ની દક્ષિતકવિતામાં બહુધા વર્ણુભેદની જે ઊંડી ખાઈ છે. સાં જોતરણ વર્ષોમાં જડણ ફાડીને સમાજ સામે ડોળા ફાડી, સૌને ડરાવતી અને કંપાવતી પ્રગટ થઈ, તેમાંથી જન્મેલો ધખધખતો અકોશ, વિદ્રોહ, કંઈક અંશે વૈભવન્ય-ભાવ, સમાજને પડકાર અને ચેતવણી, જેની લાગણીનો અવાજ ધ્રુવદંબ અને તેભળી પણ લાગે. આમ, આ સંપાદનની કવિતાનો વિષય નવો ન હોવા છતાં તેનો મિળજ જુદો છે. એક જ વિષય સમયના સ્થિતિવંતર કેવા જુદા જુદા અવાજો વ્યક્ત થાય છે એ એક રસપ્રદ અભ્યાસવિષય છે.

ગોવર્ધનરામે કહ્યું છે તેમ આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર બાંધી ગયેલા રાક્ષસ દૂર કરી સમાજનું નવંસંસ્કરણ કરવું પડશે. એ કેટલું થયું, કેટલું ન થયું, ગાંધીજીનો પરિશ્રમ કેટલો કારગત નીવડ્યો અને સમાજમાં કેટલું પરિવર્તન આવ્યું, એ એક મોટો આત્મખોજનો વિષય છે. એના કેટલાક અંશ-સારા આમાંની કેટલીક રચનાઓમાં જોવા મળે છે. ‘અનામત’ આંદોલને આપણમાં આ બેદલાવ પરંવે આંખ ખોલી નાખી એ વાત સાચી, અને તેમાંથી જે વર્ણુભેદની બવાલાઓ પ્રગટી તેનો રાષ કદાચ આ રચનાઓનું પ્રેરકબળ હોય! પણ આ સમગ્ર પ્રશ્ન તરફનો અભિગમ એકતરફી કે એકપક્ષી હોય તો તેમાં ગમે તેટલી આકોશ વાણી, વ્યંગ વાણી,

વેદનાવાણી પ્રગટ થાય તે તોથી આપણે ઇચ્છીએ છીએ. તેથી મેદલાવરહિત, સંતુલિત, સમાજ જિભો ન થાય. આ તો ઘર, આ સંગઠની સામગ્રી વિષેની સામાન્ય વાત.

કવિતાની દૃષ્ટિએ જોતાં, વેદનાની વાત, અન્યાય અત્યાચાર, અકાશ, ધર્મવ્યંગ, લોકશાહી વ્યંગ, ગાંધીવ્યંગ, આંશવાદ એમ જ વિભાગમાં કાવ્યો વહેંચાયેલાં છે. સમગ્રતાનાં જોઈએ તો મોટાભાગની રચનાઓ ભોલકી અને અભિધાથી આગળ જતી નથી. ખાસ કરીને સ્વકીય હિતાનું રક્ષણ, વર્ગ ના હિતપ્રશ્નો તેમાં છંછડાયાં છે. એમાં કવિતાની સૂક્ષ્મતા ઓછી જોવા મળે છે. સમત્વનો દાખ નાખવાથી કદાચ સ્લોગન લખાય, પણ કવિતા તો તેથી અળપાઈ જાય. પીકા, વાંતનાં, શોષણ જેવા સામાજિક કે વર્ગીય પ્રશ્નોનો અસ્વીકાર અશક્ય છે, પણ કવિતાની કલા દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નોનું કલાત્મક રૂપાંતર ન થાય તો કવિતા સિદ્ધ ન થાય તે મારો મુદ્દો છે. આવું કલાત્મક રૂપાંતર અહીં કેટલું? એ પ્રશ્ન સહજ રહે છે.

માણસ માણસ રમીએ, માં વળુ મેદ તરફ અસંતુલિત ઘણાની વાણીને સૂક્ષ્મતા સાંપડતી નથી. અને 'હું મરી જાઉં તો' માં પણ આજ પરિસ્થિતિ વ્યાપ્ય છે. તો તેને કવિતા કહેવાય? 'સરજી જાય છે' પણ એવી જ ભોલકી રચના બની જતી લાગે છે. આમાં 'કાળા સરજી' અને 'સરખસ્ય કાગડો'ની રચનામાં ધણેલો વિનિયોગ, કંઈક અશ્રી પ્રતીતિકર બને છે. હરિજનો પ્રત્યે બુદ્ધતાની સમજળ જોહાદ શરૂ કરનાર યુગપુરુષ ગાંધીજી વિશે લગભગ છ એક રચનાઓ છે. જગતવંદ્ય ગાંધીજી, દલિત કવિઓ માટે વંદનાની વિષય નથી રહ્યા, જો કે તેમના પ્રત્યે અનાદર પણ નથી. આમ છતાં ગાંધીમહત્ત્વ અને ગાંધીકાર્યમાં

તેમને શ્રદ્ધા પણ નથી રહી. સત્ય અને અધિકાર પર ઓવરશ્રિંગ બાંધી દીધાનું ફિલિપ કલાઈ કહે છે. ગાંધીના મામેં દલ આંધરી સ્વર્ણ સાંધતો રાજકારણીઓ પ્રત્યેનો દલિત કવિઓનો શેષ ઓછો નથી. દલપત ચૌહાણ પ્રશ્ન કરે છે :

ગાંધીજીને જીવંત હશે, નહીં તો
આંટલા બધા ગોડસે
હાથમાં પિસ્તોલ લઈ શાને ફરતા હશે!

આ સંગ્રહમાં એક વિશિષ્ટ રચના ગુચ્છ છે. ગાંધીયુગમાં લખાયેલાં પ્રતિષ્ઠિત કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યોની વ્યંગાત્મક પેરડી કરતાં કેટલાંક કાવ્યો છે જે વાચક તરત પકડી પાડશે. સ્વદેશભક્તિ રૂઝી તેમાં દર્શાવેલું નિદેશું છે.

જીવનના અને સમાજના કોઈપણ પ્રશ્નને, કોઈ પણ સોશીયલ ગ્રુપને સાહિત્યમાં આવિર્ભાવ પામવાનો પૂરેપૂરો અવકાશ છે, શરત એ છે કે તે સાહિત્યપદાર્થ બનવો જોઈએ, જે કપરું કાર્ય છે. આ સંગ્રહ સમાજના એક મોટા-સળગતા પ્રશ્ન પર વે અવશ્ય ચોંકાવી મૂકે તે રીતે ધ્યાન દોરે છે તે તેની ઉપયોગિતા નકારી શકાય તેમ નથી. આ પણ એક સામાજિક ઉપયોગી સેવાકાર્ય છે. કોઈ વર્ણ કે વર્ગ અન્ય વર્ણ કે વર્ગના ભોગે, તેને અન્યાય કરીને માલેતુર ઘર ઘરે આખા સમાજ ઉપર સત્તા ચલાવે તો તંદુરસ્ત સમાજ જિભો ન જ થઈ શકે એ ભારેલા અગ્નિને લાગે વખત લારી ન શકાય તે સત્ય તરફ આ રચનાઓ આપણને ખેંચી જાય છે તે મોટું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

આશાવાદ વિભાગની રચનાઓમાં આ દલિત કવિઓના અવાજ સૌમ્ય બની જાયું કવિલાકલાની

વધારે નિકટ જતો લાગે છે. તેમાં 'તડકો પડ્યો તો'ની છેલ્લી કડી ટાંકી આ અવલોકન-નોંધ પૂરી કરું :

‘કંચન હર્ષશું તો લક્ષી ક્ષિપ્ત અંકાશે
ને નહિતર તો રાખ થઈ જશું !

રાખ થઈ કો'કનું જો અંતર અજવાળશું
તોયે રે ધન્ય થઈ જશું.

હૈયે અડાડીને તડકાની દુક
ચાલ આપણેય ફલ સમું ખીલીએ !
તડકો પડ્યો તો ચાલ ઝીલીએ

સાચી વાત, અંતરતલની સાધનાની રણકતી વાત
કેવી સરસ અભિવ્યક્તિ પામે છે. માનવમનના
વિસ્તારનો વિશ્લેષનો આજ ખરેખરો માર્ગ છે.

(સંપાદક : ચંદુ મહેરિયા, પ્રકા. ગુજરાત ખેતવિકાસ પરિષદ, ‘ખેતલવન’, હરિજન આશ્રમની બાજુમાં,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૨૭, કાચું પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૧૫)

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલું દાન

- ‘કવિલોક ટ્રસ્ટ’ને મુંબઈના શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ હી. ઠંકર તરફથી રૂ. ૨૫૦૦-૦૦ નું દાન મળ્યું છે.
- રૂ. ૫૦૦-૦૦ કે તેથી વધુ દાન આપનારને ‘કવિલોક’ દ્વારા સંસ્કૃતિ આજીવન સવય ગણી લઈ ‘કવિલોક’ મોક્ષવામાં આવે છે.

‘અસર’ની અસર

જગદીશ વ્યાસ

શ્રી વસોયાનો આ પ્રથમ ગઝલ-સંગ્રહ છે. અહીં છેતર પાનાંમાં છેતર ગઝલો સમાવવામાં આવી છે. સંગ્રહનું ગમે તે પાનું ખોલો, તમને ગઝલ પર કવિનો હાથ બરાબર ભેસી ગયાની પ્રતીતિ થશે. એક બીજી બાબત પણ તરત ધ્યાન પર આવશે કે ‘ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા’ એ કવિને સૌથી વધુ માફક આવી ગયેલી બહેર છે. કેમ કે, છેતરમાંથી છેતાલીસ જેટલી ગઝલો એ બહેરમાં છે.

છેલ્લા દાયકાની ગઝલોમાં અતિ વપરાશથી ઘસારા ગયેલા શબ્દો દર્પણ, બિંબ, શ્વાસ, શબ્દ, અર્થ, મૌન વ્યર્થતા, શક્યતા, રિક્તતા, શન્યતા, ઝાંઝવાં, રણ, રેત, ભીંત, સૂર્ય, અસ્તિત્વ, હયાતી, સમય, લાગણી વગેરે અહીં પણ મોજૂદ છે. ભાવ, ભાષા, પ્રતીક, કલ્પન-ગમે તે ભેતાં આ સંગ્રહ છેલ્લા દાયકાના ગઝલ-પ્રવાહની નીપજ હોવાની છાપ પાડે છે. છતાં અવારનવાર અબકતું ‘જય’ તત્વ આપણને આકર્ષી લે છે. અને એનો આનંદ ઓછો નથી.

આધુનિક સંવેદન વ્યક્ત કરતાં કાણુ શેરો અહીં મળી આવે છે. સમય પ્રતિની સલાનતા, અસ્તિત્વની નિર્યંકતા, સંબંધોની પોક્કળતા, એકલતા વગેરે કેટલાક શેરોમાં સંઘર્ષ અભિવ્યક્તિ પામે છે :

કાચયાની પીઠે જેવો છે સમય,
કાણુ બાણુ શું થવાનો વ્હેમ છે ।

(પૃ. ૧૮)

વ્યર્થતાની ભીંત છે ચારે તરફ,
તોડવાનું કોઈમાં સાહસ નથી.

(પૃ. ૪)

એકબીજાને મળે છે સૌ છતાં;
કોઈ મહેરો સાહજિક-સાહસ નથી.

(પૃ. ૪)

આજ મારે કે કંઈ કહેવું છે મને,
ભીંત પર દર્પણ હશે તો ચાલશે.

(પૃ. ૨૦)

કાણુ છે પ્રવક્તા-પૂજા ગોણુ ગંધવી,
કોઈ સાથે આપણો સંલાપ ચાલે.

(પૃ. ૧૦)

હું હતો કે હઈશની શી ખાતરી ?
ફક્ત હું એનો જ દસ્તાવેજ છે.

(પૃ. ૭)

આધુનિક સંવેદન ક્યારેક આધુનિક લિપ્યાસમાં પણ વ્યક્ત થાય છે :

હું તમે ને આ બધું એન્ડર્સ છે,
શન્ય છે તખ્તો હવે એકશન વગર.

(પૃ. ૬૦)

આપણી ભારતીય તરવરિચારશુના પ્રકાશ

અહીં અવારનવાર પડે છે. પરંતુ તે વિશેષ કશું સિદ્ધ કરતા નથી. ‘કર્મ કર’ રદીકવાળી છેલ્લી ગઝલ તો આખી ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રેરિત’ છે. પોતાની શબ્દ-પ્રવૃત્તિ વિશે વાત કરે છે ત્યારે શ્રી વસોયા ખોલી બેઠે છે. પવિત્રતા, નિષ્ઠા અને સ્વાર્થહીનતા સંદર્ભે એકસાથે ઉપખંડી આપેતાં શેર જુઓ :

મેં કમળપૂજા કરી છે શબ્દની,
પેન-કાગળ બેઠે લોહીઝાણુ છે.

(પૃ. ૩૦)

‘ખેતર’ ગઝલનો તાજગીપૂર્ણ દરજ્જો કલ્પન આપેતો આ શેર કવિની ચિત્રાકનશક્તિનો ખ્યાલ આપશે :

પાથરીને રંગબેરંગી પથારી,
શીશ શેઢે ઢાળી પોઢી બધા ખેતર.
(પૃ. ૨૨)

ચેતનાની ધબ ચેતરફ ફરફરે,
અવ મુદ્દમયલદું દિવ્ય તવ આંખડી.
(પૃ. ૬૮)

‘રંગલા’ જેવી નવી અને નિલાવવી મુશ્કેલ બને
જેવી રફેદ લઈને પણ શ્રી વસોયા એમાં ગઝલનો
મિબબજ બળવી શક્યા છે :

લે સડાકો તો ખખર પડશે તને,
કુઃખ તો ચપટી બજર છે રંગલા !
(પૃ. ૬૫)

શ્રી વસોયાનું ભાષા-પ્રભુત્વ પણ નોંધપાત્ર છે.
મોટા ભાગની ગઝલોમાં એમણે મોલ્યાલની ભાષા
કામિયાબીથી પ્રયોજી છે, છતાં એમને લોકમોલી કે
તત્સમ પદાવલિયુક્ત ભાષા પણ સડજ છે :

વાઢળાં બે-પાંચ વરહે તોય શું ;
ભોંય ભેગા થઈ ગિયા બ્યાં મોલ સે.
(પૃ. ૫૮)

ઉપરાંત, અંગ્રેજી શબ્દ-પ્રયોગો પણ તેઓ છૂટથી કરી
લે છે. એવું એક ઉદાહરણ આપણે અમાઉ બેઈ
ગયા છીએ.

સોળમા પાના પરની એમની ગઝલનો એક શેર
આ પ્રમાણે છે :

શબ્દના છે અનુભવો સારા મને,
મિદુમાં દેખાય છે દરિયા મને.

સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં, શ્રી વસોયાને શબ્દના સારા
અનુભવો થતા રહેશે અને તેઓ આપણને એવા
અનુભવો કરાવતા રહેશે એવી શ્રદ્ધા જન્મે છે.

[પ્રકાશક : જ્યંત વસોયા, યાદવ રોડ,
ઉપલેટા-૩૬૦ ૪૯૦, માર્ચ ૧૯૮૩, પૃ. ૭૬, શ. ૭-૫૦]

કવિલોકની નવી વ્યવસ્થા

‘કવિલોક’ છેલ્લા દોઢવર્ષથી ‘કુમાર કાવલિય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧’ એ સરનામેથી પ્રકટ
થતું નથી. હજુ પણ કેટલાંક ગ્રાહકો પોતાનું લવાજમ એ જૂના સરનામે મોકલે છે. આથી
વ્યવસ્થામાં વિકલ્પ થાય છે. આથી ગ્રાહકો-સર્જકોને વિનંતિ છે કે ‘કવિલોક’ અંગેના બધા
જ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

With Best Compliments
From

INDUSTIRAL JEWELS PVT. LIMITE

32. Kamani Marg. Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches.

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ચતુષ્પત્ર

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

વર્ષ

૨૦૪૦

કુલાર્ધ - ઓગસ્ટ ૧૯૮૪ સળંગ ચાલે ૧૬૦ દિવસ ચાલે ૮૮

કવિલોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વર્ષા • ૨૦૪૦ • સાળંગ અંક ૧૬૦ દિશા અંક ૮૮

કાવ્યો

કેટલાંક કાવ્યો	૧૬	સ્નેહરશ્મિ
મનોમયિ	૧૮	નલિન રાવળ
ગ્રામાસ્ત્ર સાંદ	૧૯	ઉશનસ
નાયગરા કાલસ	૧૯	હર્ષદ ચંદ્રારાણા
ત્રણ કાવ્યો	૨૦	ચંદ્રકાન્ત ગેઠ
પાંચ અડવા કાવ્યો	૨૧	હરિકૃષ્ણ પાઠક
મળી લઈએ	૨૨	ભગવતીકુમાર શર્મા
નેતો ખરો	૨૨	દિલીપ બેશી
બે ગઝલ	૨૩	ચોસેક મેકવાન
પ્રથમ વરસાદ	૨૩	લલિત ત્રિવેદી
ધર ખોલવું છે	૨૩	ભગત વિંકુડા
બે કાવ્યો	૨૪	શશિશિવમ્
સકળ ધામ છોડી	૨૪	શૈલેશ ટેવાણી
અવાળો	૨૪	‘ગૈલ’
કેવળ ગીત	૨૫	દિલીપ ભટ્ટ
પહેલો વરસાદ	૨૫	દાન વાધલા
કાગળ છું આપ	૨૬	દિવીપ મોદી
એમ જ હશે	૨૬	હનીક સાહિલ
યા હોમ કરીને...	૨૬	રાકેડ પ્રવીણકુમાર
રાધા	૨૭	યશવંત ત્રિવેદી
એક વેળા	૨૭	હર્ષદ ત્રિવેદી
સ્થિતિ	૨૮	હસિત બૂટ
મિનારો	૨૮	પાર્થ મહાપાત્ર
પ્રશ્નો	૨૮	પ્રીતિ શાહ-મેનચુખા
બાણ કે	૨૯	અભિજિત ગ્રાસ
એક ચિત્ર	૩૦	સશીલા ઝવેરી
એમ. આર. જતાં ..	૩૧	દનેશલાલ પંડ્યા
હાલને ક્ષેત્ર	૩૧	યાગેશ વૈભ
અનુવાદ		
કેટલાંક કાવ્યો	૩૩	ગીતા પરીખ
ખલાકા - ૩૭	૩૫	રાજેન્દ્ર શાહ
ગદ્ય		
કાવ્ય-સંગીત-રચના	૩	હેમન્ન દેશાઈ
‘ગેલ’નું કવિતાશૈલ્ય પ્રદાન	૪	ચંદ્રકાન્ત ગેઠ
અખાનો છાપા : પાઠ અને અર્થ	૬	ત્રિવલાલ બેશલપુરા

જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૪

ત્રી ધીરુ પરીખ

આરંભ	
સરળતામાં સૌંદર્ય	૩૮ ધીરુ પરીખ
અવલોકન	
સામે સહ	૪૧ હરિકૃષ્ણ પાઠક
અવાળનું અજવાળું	૪૪ પારીન મહેતા
અદ્યતન કવિતાનો મૂડ	૪૭ ચોસેક મેકવાન

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

- ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષાની છ ઋતુમાં ફરે છે. માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરના અંતમાં—પ્રકટ થાય છે.
- દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫, પરદેશમાં રૂ. ૬૦ થા પા. ૮, અમેરિકામાં રૂ. ૭૫ થા ટોલર ૧૦
- લવાજમ મોંઝવાનાં વધળાં :
  - (૧) ‘લાવણ્ય’, વિજયપાઠ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
  - (૨) વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨, ન્યાયાલયવન, રિલીફનાડ અમદાવાદ-૨, યા સ્ટેશનનાડ, આણંદ
  - (૩) સૌરભ પુસ્તક ભંડાર, રિલીફ નાડ, પાર્શ્વકાંતી પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧
  - (૪) સાહિત્ય મિત્રાપ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોવેલ સામે, રાજકોટ-૧

આ અંકની કિંમત રૂ. ૫

આહવાન લવાજમ ઉપર ૫૦%

તમામ પત્રવ્યવહાર તથા લવાજમ ભગવાનું સરનામું

‘લાવણ્ય’, વિજયપાઠ, નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ

મુદ્રણશાળા

મિન્ટવેલ. ૬, પુના-૭ મેડરેટ, શ્રોત્રીનાડ, કૃષિયર

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪

ગ્રંથાગાર

નવરંગપુરા મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

કવિલોક દ્રષ્ટે તેનાં પુકાશનોના મુખ્ય વિકેતા તરીકે હવે 'ગ્રંથાગાર'ની નિમણૂક કરી છે. તો સૌ પ્રકાશકો-ગ્રાહકોએ ઉપરના સરનામે 'ગ્રંથાગાર'નો સંપર્ક સાધવો.

નીચેનાં પ્રકાશનો 'ગ્રંથાગાર'માંથી મળી શકશે :

૧. 'સાત મહાકાવ્યો' પાકું પૂઠું, આઠ આર્ટ પ્લેટ્સ, પૃ. ૩૦૦, રૂ. ૨૪.૦૦
(વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો વિશેના અભ્યાસીઓના લેખો અને આંશિક અનુવાદો)
૨. 'પંચમહાકાવ્ય', પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૪૮, રૂ. ૩૭.૦૦
(સંસ્કૃત સાહિત્યના અમર વારસા સમાન પાંચ મહાકાવ્યો વિશે અભ્યાસીઓના લેખો અને આંશિક અનુવાદો)
૩. 'પ્રસંગસપ્તક', કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૬, રૂ. ૧૫.૦૦
(રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ)
૪. 'નિરુદ્દેશ', કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૭.૫૦
(રાજેન્દ્ર શાહનાં ઉત્તમ કાવ્યોનું સ્થળ)
૫. 'આગિયા', પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨, રૂ. ૧૫.૦૦
(ધીરુ પરીખનો હાઇકુસંગ્રહ)
૬. 'અંગપચીસ', કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૮.૦૦
(ધીરુ પરીખનો છાપાસંગ્રહ)

નવ્ય કવિ શ્રેણી

૧. પરંતુ, વિનોદ જોશીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૭.૦૦
૨. પાર્થિવ, જગદીશ વ્યાસનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૭.૦૦

કવિલોકનાં તમામ પ્રકાશનો માટે હવેથી ઉપરના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે વસાયવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિસૌક દ્વારા નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'નો આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના પ્રથમ બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ગયા છે :

૧. પરંતુ

વિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠનો છે. નેચરલ શેઈડના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને સંપૂર્ણ દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિસૌક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિસૌક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ ઉમેરીને મોકલી, આ લાલ સલ્વેજા મેળવી લેશો.

નવું લવાજમ

જે ગ્રાહકનું લવાજમ ડિસેમ્બર ૧૯૮૩ના અંક સાથે પૂરું થયું છે તેમને ૧૯૮૪ના વર્ષનું નવું લવાજમ રૂપિયા પચીસ સત્વરે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

વ્યવસ્થાપક : કવિસૌક

લાવણ્ય, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

કવિત્નોક

॥ૐ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાયિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઘ્નિર્મ પધી॥

કાવ્ય-સંગીત-રચના

એ સ્પષ્ટ છે કે કવિતા શબ્દની કલા છે અને સંગીત સ્વરની. કાવ્યશબ્દમાં અર્થ અને અવાજ બંને છે, પણ તારતમ્ય દષ્ટિએ કવિતા અર્થની કલા છે, કવિતાના શબ્દનો અવાજ અને સંગીતના સ્વરનો અવાજ એ બંનેનાં પ્રયોજન ભિન્ન છે. વળી કવિતામાં અર્થ અને સંગીતમાં સ્વર સ્વયં આસ્વાદ્ય છે, આથી તાત્ત્વિક રીતે, શુદ્ધ કે નરી કવિતાને સ્વરની-સંગીતની જરૂર નથી, તેમ શુદ્ધ કે નર્થા સંગીતને શબ્દની-કાવ્યની જરૂર નથી. કાવ્યકૃતિ તેના ગાન વિના તેમ સંગીતની મુરાવલિ કાઢી શબ્દરચનાના આશ્રય વિના પણ રસાનુભવ કરાવી શકે છે. આમ છતાં વ્યવહારમાં શબ્દને સંગીતની અને સંગીતને શબ્દની જરૂર પડે છે. એ બંનેને એકત્રિન કરીને નિયોજિત કરીને અથવા ખીણ રીતે કહીએ તો કવિતા અને સંગીતનો સંગમ કરીને નવી જ રચના તૈયાર કરાય છે. આને આપણે કાવ્ય-સંગીત-રચના તરીકે ઓળખીશું.

હિમન્ત દેસાઈ

('કાવ્યસંગિત'માંથી)

રામનારાયણ વિ. પાઠક - 'શેષ'નું કવિતાક્ષેત્રે પ્રદાન*

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

રામનારાયણ વિ. પાઠક - 'શેષ' પ્રથમ વિવેચક, પછી સર્વોદ્ધ; કારણ 'કાવ્યજ્ઞ' માટે કવિ - આ પ્રકારે એમના વિશે વાત થતી હોય છે પરંતુ તે દેટલી ઇષ્ટ એ પ્રશ્ન છે. એક વાત તો એ છે કે, વિવેચકનાયે સર્વોદ્ધતાની અનુકૂળતા ન હોય તો એ 'ભાવક' પદે ન પહોંચી શકે; અને એ પદે ન પહોંચે તો સાચા અર્થમાં વિવેચક કઈ શકે? વળી રામનારાયણની સર્વોદ્ધ-વિવેચનની પ્રવૃત્તિ હવે સમ સમાપ્તરે ચાલી છે. તેમજ વિવેચન પ્રવૃત્તિની શરૂઆત ઈ. ૧૯૨૧ - ૨૨ દરમિયાન કરી. તે સાથે જ તેમની કવનપ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ હતી. 'રાણક દેવી' કાવ્ય 'જનાણુ' ઉપનામે રચ્યું, ૧૯૨૧માં. 'સાહ સુધારક' એ તેમનું છેલ્લું અંતિમ કાવ્ય. રચાયું એપ્રિલ, ૧૯૫૫માં. એમનાં કાવ્યોની રચનાસાલ જોતાં કવિતા એમની જીવનભરની સાતત્યપૂર્વક ચાલતી પ્રવૃત્તિ જણાય છે. તેઓ કવિતા માટે 'જનાણુ' થયા, 'સુધારક' થયા તે 'શેષ' (૧૯૨૫માં નર્મદાને આરેમાં). પણ ટકચા છેવટે 'શેષ' રૂપે જ. પ્રિય પત્નીની અકાળ વિદાયે એ 'શેષ' તરીકે યોગના જીવનને પ્રતીત કરતા હતા અને તદનુસાર એ 'શેષ' ઉપનામધારી થયા તેવું હિરામહેનંતું મંતવ્ય પ્રતીતિદર છે. 'સખીને' જેવા કાવ્યનો આધાર પણ આખી શકાય. શેષની કવનપ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં આપક અને ગ્રહન અર્થમાં સ્નેહતાવદની - સૌહાર્દની પ્રતિષ્ઠા થયેલી

જોઈ શકાય છે. એ તત્વના આકલન અને અભિ- વ્યક્તિમાં શેષ સનેહસ રીતે ખૂટ્યા અને ખીટ્યા છે.

એમના બે કાવ્યસંગ્રહ : 'શેષનાં કાવ્યો', ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ; 'વિશેષ કાવ્યો', ૧૯૫૬માં પ્રસિદ્ધ. હિરામહેને 'વિશેષ કાવ્યો' એ પ્રથમીર્ષકમાં 'વિશેષ' શબ્દમાં 'વિ' પછી હલુદેખા કેમ ન મૂકી તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. 'શેષનાં કાવ્યો'ની ૧૯૭૧ની પાંચમી આવૃત્તિમાં ૭૩ રચનાઓ છે, 'વિશેષ કાવ્યો'માં પૂરી - અધૂરી સળીને ૫૭; તેમાંય 'શેષનાં કાવ્યો'ની ખીણ આવૃત્તિમાંની ૧૭ રચનાઓ ઉપરાંત સંસ્કૃતમઘી થયેલા અનુવાદોનો તેમ જ અપહિનો દેટલોક અંશ પુનરાવર્તન પામેલો છે. આ જોતાં સ્વ. અનિરુદ્ધ જાલકની એ લાચણી સાચી હતી કે, 'શેષનાં કાવ્યો'નો એક જૂડતંત્રય કરી શકાત.

'શેષનાં કાવ્યો' પાછળ, કુંદરમ, મનનુબલાદ્ય ઝવેરી આદિ નિર્દેશ છે તેમ, કાન્ત અને જ. ક. કાકોરની કાવ્યપરંપરા રહેલી જ છે. ખખરકાર જો 'સાહિત્યપ્રેરિત કવિ' લેખાયા તો આ શેષ ને પણ વધુ ગડન અને સંકુલ અર્થમાં 'સાહિત્ય- પ્રેરિત કવિ' લેખી શકાય. શેષ; વિષ્ણુપ્રસાદનો શબ્દપ્રયોગ પ્રયોજને હકીકે તો, 'કાવ્યજ્ઞ' ખરા જ; પરંતુ આપણને તો અહીં 'કાવ્યજ્ઞ' એટલે કાવ્યને અનુભવીને અને સર્જને જાણનાર - એવો અર્થ જ ઇષ્ટ થાય. રામનારાયણની કવનપરિપાટી

* સુવરાલી સાહિત્ય પરિષદ યોજિત નામસ્મર્ય મહોત્સવ પ્રસંગે આપેલું વક્તવ્ય.

કેટલેક અંશે આપણને નરસિંહરાવની યાદ આપે છે; પરંતુ નરસિંહરાવની તુલનામાં રામનારાયણ - 'શેષ'માં લીલપ - તાજગી - નવનવાનમેષ, મોક્ષાશ ધણું વધુ; એમનું કવિત્વ સવિશેષ ઘનતા ને ગહનતાની છાપ પેદા કરનારું.

રામનારાયણ ગાંધીયુગીન શિષ્ટમાન્ય - 'હાસિકલ' કવિ; ગાંધીયુગીન સત્ત્વ એમના જીવનમાં ખરોખર પચેલું ને દર્શનમાં સ્પષ્ટતથા પ્રગટેલું. કલાશિસ્તના એ હિમાયતી ને સાથે લીધારસિક પણ, ગંભીરતા સાથે હળવાશનું આદર્ષક સંમિશ્રણ. પૂરા પ્રયોગ-રસિક. 'શેષનાં કાવ્યો'ને માટે અનંતરાયે યોગ્ય રીતે જ 'પ્રયોગમાલા' શબ્દ પ્રયોજેલા.

'શેષનાં કાવ્યો' ને 'વિશેષ કાવ્યો' અવ-લોકતાં જે કેટલીક વિલક્ષણતાઓ જણાય છે તે અન્ને નોંધીયું :

૧. શેષ જીવનનિષ્ઠ કલાના પક્ષકાર છે; તેઓ સ્વસ્થ ને સમુદાર વ્યાકતત્વ ધરાવતા તત્ત્વા-ભિનિવેશી સર્જક છે. તેમની કવિતામાં માંગ-લક્ષી તત્ત્વનિષ્ઠા-જીવનનિષ્ઠા અને જાંઝી જીવનરસિકતા છે. તેઓ પૂરા માનવતાવાદી કવિ છે. મેઘાણી કહે છે તેમ, તેઓ 'કુરુણા અને હાસ્ય, જગજગનનીના એ બે સ્તનોનું' પથપાન કરીને માનવપ્રેમી બનેલા કવિ' છે.

૨. શેષની કવિતામાં શિષ્ટ સૌન્દર્યદષ્ટિ અને વિશુદ્ધ કાવ્યાભિરુચિ છે. કાવ્યમાં કયાંય અભદ્ર કે હીન તત્ત્વ એમને માન્ય નથી એમની કવિતા સુધડતા ને સંવાદિતાની પરિપક્વ મુદ્રાથી ચમકે છે. સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટેની સહજ

અભિમુખતાને કારણે તેમની કવિતામાં સત્ત્વ-સમૃદ્ધિ પણ આવી છે.

૩. તેમની કવિતામાં સૂક્ષ્મ જીવન-કલા-વિવેક હોવાથી શેષનો સંયમરસ એકંદરે કલોપકારક થતો વરતાય છે. 'પોટેલા પિયુના -', "જતો'તો સૂવા ત્યાં", 'ખીજરેખા' જેવાં કાવ્યોથી આનો ખ્યાલ આવી શકે.

૪. 'શેષનાં કાવ્યો'માં લાગણીની ટાલાશ હોવાનો આલેખ શાથી થાય છે તે સમજાય એવું છે, પરંતુ સાચો નથી. કેટલીક વાર દેખીતી રીતે સાદું લાગતું કાવ્ય ધણું ગહરાઈવાળું હોય એવું બને છે 'એક સન્ધ્યા' એનું ઉદાહરણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં યુદ્ધિનું-તર્કનું ચલણ જરૂર છે, પરંતુ તે એકંદરે કાવ્યપરિણેપક બનેલ છે, અને કાવ્યને બાધારૂપ તત્ત્વો નિવારવામાં સહાયરૂપ થયું હોય એમ લાગે છે. તેમની કવિતામાં એકંદરે વિચાર-ગર્ભિની સંતુલા વરતાય છે.

૫. શેષનાં કાવ્યોમાં એક પ્રકારનું નાગર અભિનય છે. એમની કવિતામાં પ્રગટતું આ નાગરત્વ આદિમ માનવભાવોને રૂંધનારું ન રહેતાં, સદ્ભાગ્યે તે ભાવો વિશુદ્ધ રૂપે - સુરેખ રીતે પ્રગટ થાય એ માટેની અભિવ્યક્તિરીતિની માવજત કરનારું બને છે.

૬. શેષનાં કાવ્યોને એના સર્જકના વ્યાપક સાહિત્ય-વ્યાસંગનો - ખાસ કરીને સંસ્કૃત અને મધ્ય-કાલીન તથા અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના વ્યાસંગનો વિધેયાત્મક રીતે લાભ મળ્યો છે.

તેમણે મધ્યકાલના ભજન, દુહા, ગરબી, ગરબા, આખ્યાનાદિ કાવ્યપ્રકારોનો તેમ જ અંજની-કાવ્ય, સોનેટ, ખંડકાવ્ય જેવા અર્વાચીન કાવ્ય પ્રકારોનો સર્વવેક યથાવકાશ વિનિયોગ કર્યો છે. ગુજરાતી હાસ્યરસની કવિતાના તેઓ એક શ્રેષ્ઠ સર્જક. ગુજરાતી પ્રતિ-શ્લોકોની પર-પરામાં ખખરદાર પછી તેમનું નામ દેવું જોઈએ. કાન્તનાં ખંડકાવ્યો પછી એ પ્રકારમાં એક ડગલું આગળ ભર્યું હોય તો શેષ. ‘તુકારામનું’ સ્વર્ગ-રોહણ’ એક મહત્વનું સીમાચિહ્ન છે આપણા ખંડકાવ્યપ્રકારમાં. ગુજરાતી પ્રણયકવિતામાં પણ શેષ એક ઉત્તમ સર્જક દેખે દષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રસન્ન દાંપત્યજીવનનાં ને તેમાંય સખ્યલાવનાં કાવ્યો - સખીવિરહનાં કાવ્યો આપણી સ્મરણીય કવિતાસમૃદ્ધિ છે. પ્રણય-ત્રિકાણના પડછે ‘મંગલ ત્રિકાણ’ની ભેટ આપનાર પણ આપણા આ શેષ. ગુજરાતનાં ઉત્તમ સોનેટોના સંચયમાંથી ‘છેલ્લું’ દર્શન’ને ખાકાત ન રાખી શકાય. આપણી ગીતસંપત્તિમાં ‘હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ’ રહેશે જ. આપણી પરમાત્માને અતુલક્ષી કવિતામાં ‘સિન્ધુનું આમંત્રણ’ અને ‘ઉસ્તાદને’ કાવ્યો તો ટકવાના જ. ગુજરાતી મુક્તક કવિતાને થોડાંક પાણીદાર ‘મુક્તક’ શેષ તરફથી સાંપડ્યાં છે. ગુજરાતી પ્રકૃતિકવિતામાં માતવ-લાવના પુટવાળું ‘કુંગરની કોરે’ કાવ્ય વિશિષ્ટ લાગવાનું. એમાં એવા પ્રકારની વિષાદમૂલક ભેંકારતા ચીતરાઈ છે, જે અનુભવી શકાય છે પણ તેને વણીવવા ચોગ્ય પર્યાયાત્મક શબ્દ

જડતો નથી. ગુજરાતી પ્રાર્થનાકાવ્યોમાં આત્મજળની ખુમારીવાળાં, જિંદગિદીનું કોઈ ને કોઈ તત્ત્વ પ્રગટ કરતાં શેષનાં કાવ્યોની એક આગવી તરેહ છે, સામાજિક અભિમતોની - સમાજનું વૈષમ્યદર્શન કરાવતી કવિતામાં ‘વૈશાખનો ખયોર’નું’ સ્થાન નિશ્ચિત જ છે. આ રીતે જોઈએ તો એમનું કવિતાપ્રદાન ઐતિહાસિક તેમ ગુણવત્તાની દષ્ટિએ પણ ધ્યાનાર્હ છે.

૭. રામનારાયણની કવિતામાં પ્રકારવૈવિધ્ય સાથે વિષય ને ભાવનું વૈવિધ્ય પણ છે જ. એમની કવિદષ્ટિ સરાશિયા પાસેથી કે સેન્ટ્રલ સ્ટેશન ગાડીમાં દેખાતા ચિથ્ર પાસેથી કવિતા લઈ આવે છે. પૂરી ગાંધીનિષ્ઠા ને દેશદાઢ છતાં એમણે એમની કવિતાને પ્રચારકવિતા થવા દીધી નથી. અંતરંગે શિક્ષક છતાં કવિતાને શુદ્ધ બોધમાં સરી જવા દીધી નથી. તેમણે કૃષ્ણ ને શંકર પાસેથી, બુદ્ધ ને ગાંધી પાસેથી, તુકારામ ને રવીન્દ્રનાથ પાસેથી, રાણકદેવી પાસેથી, ‘સ્નેહરશ્મિ’ ને પોતાની પાસેથી કાવ્ય-વિષય મળે છે. છોકરી ને માંદગીથી માંડી, પ્રકૃતિ, પ્રણય, પરમતત્ત્વ, સત્યતત્ત્વ આદિ કાવ્યના સનાતન વિષયો સુધી તેમની કવિતાનો વ્યાપ છે; કેમ કે શેષ જીવનને સમગ્રતાએ જોનારા અને કવનમાં તેને એકાગ્રતાએ નિરૂપનારા કવિ છે.

૮. પિંગળશાસ્ત્રી અને કાવ્યસ શેષની કવિતાનું જોડેવિધાન - પદ્યવિધાન એ ક્ષેત્રના અભ્યાસીઓ માટે રસનો વિષય બને એવું છે. અનુષ્ટુપ,

મિશ્રોપખતિ, સ્વધરા જેવા અક્ષરમેળ તો દોહરો, મૂલણા જેવા સ્વારમેળ હોય તથા દેશીઓ ને દોહકાળના નોંધપાત્ર સ્વગતતાથી પ્રયોગો કર્યા છે અનુબ્રુપ-સ્વધરા, કે ગેય હાળ ને વૈતાલીય હદ જેવા પદ્યધોનાં મિશ્રણ પણ જેવા જેવાં છે. ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીનું હાઈ પણ કેટલું આત્મસાત્ કર્યું છે તે તેમની ‘કાઈ કહેશે?’ એ કૃતિ ખરોખર બતાવે છે.

૯. શેખનાં ઉપમાચિત્રો ને ભાવચિત્રો અલગ નોંધ માગે તેવાં છે. ‘મંગળ ત્રિકાણ’, ‘ઉસ્તાદને’, ‘કુંગરની ઢોરે’, ‘યોદેલા પિયુના’, ‘ખીજ-રેખા’ જેવાં કાવ્યો આ સંદર્ભમાં જેવાં ઘટે, તેમની પાસેથી કેટલાક તાજગીભર્યાં અલંકારોયે મળે છે. એ અલંકારો એમની કલ્પનાશક્તિના રમણીય સંચારનો સરસ ખ્યાલ આપે છે. ડોલરરાયે ‘ઉપમાનું’ એક સ્વતંત્ર વિશિષ્ટ રૂપ તેમ જ મહાકાવ્યની વ્યક્તિમાં અનિવાર્ય અને ઉપકારક થઈ પડે તેવું વ્યક્તિસ્વરૂપ લગભગ પહેલી જ વાર શુદ્ધરત સમક્ષ મુકવાને માટે શેખનો અણુભાવે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૦. શેખમાં સંવાદ-વર્ણન-કથનને કવિતામાં લાંબા ફલકે ચલાવવાની ક્ષમતા હોય એવું લાગે છે. જે રીતે ‘કુંગરની ઢોરે’, ‘મંગલ ત્રિકાણ’, ‘ઉસ્તાદને’, ‘જુદ્દનું નિર્વાણ’, ‘તુકારામનું સ્વર્ગારોહણ’, ‘ગાંધીયુગ’ વગેરે કાવ્યો રચાયાં છે તે જોતાં શેખ શા માટે દીર્ઘ કાવ્ય આપવા તરફ ન વળ્યા એ પ્રશ્ન ચિત્તમાં જો

છે. આપણી સમક્ષ તો તેઓ ‘ઊર્મિકવિ’ તરીકે જ ઉપસ્થિત થાય છે. પણ એમની કવિપ્રતિભાને દીર્ઘ કવિતા પણ પૂરી અનુકૂળ આવત એમ લાગે છે.

૧૧. શેખનું ગદ્ય કાવ્ય જેવું નિર્મળ હોવાનું લેખાનું છે. પદ્ય માટે પણ તેવું કહી શકાય. એમનું પદ્ય પ્રાસાદિક છે. તે પ્રાસાદિકતા એમના સમતા તથા શમતવ્યુક્ત, સ્વચ્છ-પ્રસન્ન જીવન-દર્શન સાથે અવિનાશાવિસંધર્ધે અન્વિત છે ‘આદિનાદ’ને પ્રાર્થનારા શેખ ને કવિતાની વાણીના અર્થ સાથે જ નાદનોયે રસાત્મક સાક્ષાત્કાર થયેલો છે. તેથી જ એમની શબ્દાર્થપસંદગી, એમની શબ્દાર્થપ્રયોગના રસાવલ છે. એમની કવિતામાં વાગાર્થની સંપૂર્ણિત માટેની ચીવટ-સમાનતા દેખાય છે. એમના કેટલાક અલંકારપ્રયોગો તેમની સંવેદનશીલતા-કલ્પકતા સાથે તેમની સૌન્દર્યનિષ્ઠ વાડ-નિર્મિતિનાંયે રાગ્યક ઉદાહરણો બની રહે છે. તેઓ ઘન્ટેનું ખોલચાલની લઢણથી માંડીને ઔપચારિક સાક્ષરી સ્તર સુધીની વિવિધ ભાષાભંગિમાઓનો સરસ રીતે વિનિયોગ કરી બાંધે છે. નર્મમર્મ, કટાક્ષ, કાકુ વગેરેનો યથાવશ્યક વિનિયોગ કરવામાં તેઓ નિપુણ છે. ‘પાકડની છીંક’ની પ્રાસરમત પણ જેવા જેવી ખરી.

૧૨. શેખની અનુસર્જક-અનુવાદક તરીકેની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિનો અણુસાર આપે એવી રચનાઓ બંનેય સંગ્રહોમાં છે. એ શક્તિ માત્ર કેટલીક લઘુ કૃતિઓ પૂરતી જ અહીં સર્વાદિત રહી તેના

લપ્થેગદ્યે થઈ બેઠા પૂજા,

પણ અળગું રહું આત્માનું શુઝ.

ભેદ ન લહી વાંઘ્યાં ફાંકડાં,

કાલે આખા ફેરવ્યાં માંકડાં.

૧૭૯

આ છાપાની પહેલી લીટીનો પાઠ ઉ. મ. અને

સ.માં ઉપર મુજબ છે. (મ. અને સ.માં 'વગૂતા' છે. 'વગૂતા' અને 'વિગૂતા'નો એક જ અર્થ થાય છે.) પણ ઉત્તરાર્ધનો પાઠ ત્રિ.માં '(જેણે કર્મ તણું બાંધ્યાં બંધાણું' છે. ઉ.એ ઉપયોગમાં લીધેલી સંસાર અને ઉવાણી પ્રતોમાં આ પાઠ છે પણ તેમણે પાઠાન્તરમાં તે નોંધેલ નથી. વળી કા.ગ્ર.સ ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં પણ આ પાઠ છે.

'વિગૂતા-વગૂતા'નો અર્થ ઉ. ગૂંચાયા, ભરાયા, રચાપચ્યા' આપે છે. મ. પણ 'ગૂંચવાયેલા, સંસારમાં રચાપચ્યા' આપે છે. ત્રિ. ટિપ્પણમાં 'છેતરાયેલા, ભરાઈ પડેલા, ગૂંચવાયેલા, વગેવાયેલા' એવા નોંધે છે પણ અનુવાદમાં 'છેતરાયેલા' અર્થનો ઉપયોગ કરે છે. સ. તેનો અર્થ 'વગેવાતા' આપે છે.

શ્રી બ્યંત કોઠારીએ આ છાપાના અર્થની ચર્ચાવિચારણા 'ફાર્ગસ સભા ગ્રેમાસિક'ના એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૮૨ના અંકમાં કરી છે તેમાં તેમણે આ શબ્દના વિવિધ અર્થોની સદષ્ટાંત નોંધ કરી, અખાએ આ છાપામાં 'વિગૂતા-વગૂતા' શબ્દ કયા અર્થમાં વાપર્યો છે તે નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં તેમણે 'ફસાયેલા' અને 'દુઃખી થયેલા' એ અર્થો યોગ્ય રીતે જ પસંદ કર્યા છે.

'બંધાણું'નો અર્થ ઉ. ત્રિ. અને મ.એ 'વ્યસન' આપ્યો છે. અખા કોઈ કોઈ વાર 'કર્મ'ને

'વ્યસનનું' રૂપક આપે છે. પણ આપણે ત્યાં 'કર્મ' સાથે બંધનના અર્થમાં તેનો વ્યાપક પ્રયોગ થાય છે, તે બેતાં અને પાંચ બેટલી પ્રતોમાં આવેલો હોવાથી 'કર્મ' તણું બાંધ્યાં બંધાણું' એ પાઠ પસંદ કરવા જેવો છે.

ત્રીજી લીટીનો પાઠ ઉ., મ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે છે. ત્રિ.એ ઉત્તરાર્ધમાં 'આખા કાળ-માથે ફેરવ્યાં માંકડાં' સ્વીકાર્યો છે. ઉ.એ તેમણે ઉપયોગમાં લીધેલી સંસાર પવાણી પ્રતોનો હરી બંધ્યા વીના સર્વ ફાંકડાં, અથા કાલ તણા સહ માંકડાં' તેમજ સંસાર ૨, ૩, ૬ અને ૭ વાળી પ્રતોના 'કાલમાથાએ' (૬ એ, ૩ ૭ એ)એ પાઠાન્તર નોંધ્યા છે. કા.ગ્ર.સ ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં કાલમાથાએ ફેરવ્યાં માંકડાં' પાઠ છે.

મ. અને સ. 'ફાંકડાં'નો અર્થ 'ફાંગડાં, પ્રપંચ' આપે છે. ઉ. વધારામાં 'બળ' અર્થ નોંધે છે. મ.આ પંક્તિનો અર્થ "જેમ મદારી વાતરને ફેરવી ખેલ કરાવે તેમ કાળે આ પંક્તિ પાસે પ્રપંચના ચોપડા વંચાવ્યા છે. તેથી તેમને પરમાત્મતત્ત્વને સાચો ભેદ મળ્યો નથી."

ત્રિ. 'ફાંકડાં'ના 'લપેલી લીટી કે વાક્ય, અવ-ભેગના પ્રસંગ' એવા અર્થ નોંધી અનુવાદ બુદ્ધિ જ કરે છે, "એમણે તો અગાઉ લખાયેલાં પુસ્તકો કેવળ વાંઘ્યાં છે, એમાંનો મર્મ એમણે અલો નથી. એઓ તો કાળ અને માયાએ મદારીની માફક નવાવેલાં વાંદરાં બેવા છે."

શ્રી બ્યંત કોઠારીએ પોતાની ચર્ચામાં લખ્યું છે તેમ "ગુજરાતી કાશો 'ફાંગડાં'ના 'બળ, પ્રપંચ' એવા અર્થ નોંધે છે પણ 'ફાંકડું' તો 'ફક્કડ, મુંદર,

જા'ને અર્થ સુસંગત છે પણ 'ફાંગડાં' પાઠ કાઢી ઉસ્ત્રપ્રતમાં નથી. અને 'ફાંગડાં'થી કામ નભવું હોય તો 'ફાંગડાં' નું 'ફાંગડાં' કરવાની જરૂર પણ નથી.

૧૩

દ્રવ્ય હરિતો, હરિ દાતાર,
વચે વતામરો જીવ વહે ઉપકાર.
એ તો હરિનો શત્રુકાર,
સ્થાવર જંગમ પામે આહાર
એમ જાણી દીધે હરિ ફળે.

અપ્પા અહંકારે આપ્યું બળે, ૧૮૨

ઉપરના છાપાની છેલ્લી લીટીમાં ઉ. અને મ.માં 'આપ્યું બળે', ત્રિ.માં 'આપ્યું પળે', જ્યારે સ.માં 'આપ્યું વળે' છે. ઉ. એ સંજ્ઞા પ નીચે 'દીધું ટલિ', સંજ્ઞા ૬ નીચે 'આપો પલે' અને સંજ્ઞા ૭ નીચે 'આપ્યું પલે' પાઠાન્તર નોંધ્યા છે. કા.યુ.સની ક્રમાંક ૨૬૭ (ઉ ૨), ૩૩૬ (ઉ ૩), ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં 'આપ્યું પલે' છે.

ઉ. અને મ. 'બળે' નો 'બળી જાય' અને ઉ. વધારામાં 'અફળ જાય' એવો અર્થ આપે છે. ત્રિ. 'પળે'નો 'એળે જાય છે' એવો અર્થ આપે છે. સ.નો પાઠ અને તેનો અર્થ 'ઘેર આવી રહે' છાપાના અર્થ સાથે કશી સંબંધ ધરાવતો નથી.

છાપાની પ્રથમ બે પંક્તિઓ અને ત્રીજી પંક્તિના પૂર્વાર્ધનો અર્થ આવો થાય છે : "બધું જ દ્રવ્ય હરિનું છે ને હરિ જ દ્રવ્ય આપનાર છે, છતાં જીવ પોતે ઉપકાર કરે છે એવો ભાવ ધારણ કરીને દાન આપે છે. પણ સ્થાવરજંગમ જ્યાં આહાર પામે છે એ તો હરિનું જ સદાશત્રુસ્થાન (શત્રુકાર) છે

ને પોતે હરિ વતી કામ કરનાર છે એમ માની દાન આપે તો જ હરિ પ્રસન્ન થાય છે (ફળે છે.)"

આ સંદર્ભમાં ત્રીજી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો 'બળે', 'ટળે' અને 'પળે' એ ત્રણમાંથી એક પાઠ પસંદ કરવાનો છે.

ખરું જોતાં અહંકારથી જે દાન આપ્યું હોય તે બળી જાય છે કે ટળી જાય છે એમ કહેવું બરાબર નથી, કારણ કે આપ્યું દાન - જે હરિનું દ્રવ્ય છે તે - નાશ પામવું નથી પણ 'એળે જાય છે, અફળ જાય છે' એટલે કે તેથી હરિ પ્રસન્ન થતા નથી. આને માટે 'પળે' (= આપ્યું જાય) પાઠ વધુ યોગ્ય ગણાય.

૧૪

સ્વરૂપ રહો શિવ જાણ્યા માટ,
જીવતે મૃત બેડું જેને ઘાટ.
કાળ કર્મ, પિતૃ ગ્રહ દેવ કેડે કર વહેતો અહમેવ.
હરિ અણુજાણે સર્વે ખરું,
અપ્પા પ્રભુ પ્રીછયે પાધરું. ૧૮૪

ઉ. અને મ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં 'સ્વરૂપે', 'હાર' અને 'મૃતક' પાઠ છે. સ.માં પહેલી પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ 'શિવ ફેરે શિવ જાણ્યા માટ' છે અને બીજી પંક્તિમાં 'કેડે કર વહેતો'ને સ્થાને 'કેડે થઈ વહેતો' પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૧ વાળી પ્રતમાં પહેલી લીટીના આરંભમાં 'શિર ઉફરો' (આ પછી 'શિવ' વગેરે શબ્દો છે) પાઠાન્તર હોવાનું નોંધ્યું છે. કા.યુ.સની ૩૩૬, ૩ ૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ ક્રમાંક-વાળી પ્રતોમાં 'શિવ'ને સ્થાને 'હરિ', 'મૃત'ને સ્થાને 'મૃતક' અને 'કેડે'ને સ્થાને 'કેડયે' છે. કેટલીક પ્રતોમાં 'રહો'ને સ્થાને 'રહો' લખેલ છે.

આ બધાં પાઠના અર્થ ભિન્ન નથી. (સના પાઠ બ્રહ્મ) તેથી આહી પાઠપસંદગીનો સ્પષ્ટ લાગે તેવો પ્રશ્ન ભોલો થતો નથી. પણ શબ્દો છૂટાં નહિ પાડવાથી ('જીવતે'ને સ્થાને 'જીવ તે' નહિ કરવાથી) અને શબ્દોના અર્થ વિશે જરૂરી વિચારણા નહિ કરવાથી આ છાપાના કેવા અર્થ થયા છે તે જોઈએ :

ઉ.એ આ છાપાનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે, “જીવવા માટે. જીવતાં છતાં એને મૃત્યુ ઘાટ બેઠું—ખરાબર જોડવાયું. કાળ-કર્મ-પિતૃ વગેરે પાછળ અહંકાર હાથ ધરે છે (કે ભાર ઉપાડે છે.—?) પ્રભુને ન જીવવાથી પિતૃગ્રહદેવ આદિ સાચાં લાગે છે, પણ પ્રીતિવાથી એમની ગરજ રહેતી નથી ને પાર પમાય છે”.

મ. છાપાનો ગદ્યાનુવાદ—અર્થ આવો આપે છે : “પરમાત્માને જીવવા માટે તું તારા મૂળ સ્વરૂપમાં—બ્રહ્મમાં જ રહે. જીવતાં છતાં જેનું મૃત્યુ નિર્મિત થયું છે તે અહમેવ—અહંભાવને કાળ, કર્મ, પિતૃ, ગ્રહ, દેવ વગેરેની પાછળ (તેમને તો છોડવાના જ છે) વહેતો મૂકી દે. જ્યાં સુધી પરમાત્માને જાણ્યા નથી હોતા ત્યાં સુધી આ સૌ સત્ય જાણાય છે, પરંતુ પરમાત્માને ઓળખતાં જ એ સર્વ મિથ્યા છે તે સીધું સમજાય છે.”

ત્રિ.એ કરેલો અર્થ આ પ્રમાણે છે : “જે હરિને જન છે તે તો હરિને જાણી લીધા હોવાથી આત્મ-સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યો છે. એને તો જીવતે જીવ મૃત્યુ ધારેલી રીતે આવી મળે છે. પિતૃઓ (શ્રાદ્ધકર્મ), ગ્રહો (ગ્રહશાંતિ), દેવ (સેવાપૂજા) એ બધાં કાળનાં કર્મ છે, પણ પછી જીવ અહંભાવે એ પોતાનાં કર્મ છે એવો હકદાવો કરે છે. જ્યાં સુધી

હરિને જાણ્યા નથી ત્યાં સુધી આ બધું જ મિથ્યા છે તે તેને સાચું લાગે, પણ પ્રભુને-સર્વવ્યાપી શક્તિમાન પરમાત્માને પ્રીતિતાં બધું પાધરું થઈ જાય છે.”

શ્રી જયંત કોઠારીએ આ અર્થોની ચર્ચા-વિચારણા ‘દ્વાર્ણસ સલા ત્રૈમાસિક’ના ૧૯૮૨ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર અંકમાં કરી છે.

શ્રી કોઠારીએ ઉ.એ કરેલા પ્રથમ બે પંક્તિના ગદ્યાનુવાદનાં વાક્યોને ‘અસ્પષ્ટ અર્થવાળાં’ કહ્યાં છે. જો કે છેલ્લી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ પણ એ બે લીટીના અર્થની જેમ ખોટો છે.

શ્રી કોઠારીએ, શ્રી મહેતાએ “લીધેલો અન્યથ ખરાબર છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે” એવી શંકા ઉઠાવી છે પણ તેમને લાગ્યું છે કે “મહેતાનું” તાત્પર્ય સમજાય એવું છે : જીવની હયાતી પણ અહંભાવનું મૃત્યુ, એ અહંભાવને અને કાળ, કર્મ વગેરેને છોડવાં.” વળી કહ્યું છે : “આ બધાં અર્થઘટનોની તુલનામાં ‘વહેતો કર’ એટલે ‘જતો કર’ એવો મહેતાનો અર્થ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે અને કાળ, કર્મ, પિતૃ વગેરેની જેમ અહંભાવને પણ મિથ્યા ગણી છોડવાની વાત અખ્યાની તદ્દસરણીમાં એકંદરે જોઈવાઈ જાય છે.”

શ્રી ત્રિવેદીના ગદ્યાનુવાદ વિશે શ્રી કોઠારીએ કહ્યું છે : “‘જીવતે મૃત બેઠું’ જેને ઘાટ’નો અન્યથ આગળપાછળ બન્ને તરફ થઈ શકે, પણ અહંભાવને જીવતાં છતાં મૃત્યુ પામેલ કહેવાનો શો અર્થ ? દેહ-ભાવ તજવાને અષો મૃત્યુ તરીકે ઘણી વાર નિર્દેશ છે અને એ રીતે જીવ-મૃત માણસની વિભાવના પણ રજૂ કરે છે. જે આ રીતે જીવતાં છતાં મૃત્યુને

વડેલ છે એવા આત્મરૂપને પામવાનું અંગે સૂચવતો હોય એ વધારે તર્કસંગત છે. એટલે ત્રિવેદીનો અનવય અહીં સ્વીકાર્ય લાગે છે. અલગત ઘાટ બેસવું એટલે ધારેલી રીતે આવી રાગવું એ અર્થ શંકાસ્પદ છે. ઘાટ બેસવું એટલે પરિણમવું, થવું એવા સાદા અર્થથી પણ ચાલે.”

આમ, શ્રી ક્રોહારીને ત્રિવેદીનો અનવય અને મહેતાનું તાત્પર્ય, અખાની તર્કસરણીમાં એ ગોઠવણ જતાં હોવાથી, સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ ઉપરના ત્રણ ગદ્યાનુવાદોમાંથી એકેમાં સાચો અનવય અને સુસંગત અર્થ રહેલ નથી, તેવી રીતે શ્રી ક્રોહારીએ કરેલી આ ચર્ચાવિચારણા કે તારવણી આ છાપાના સાચા અનવય કે સુસંગત-પ્રતીનિજનક અર્થ તરફ લઈ જતી નથી. તેમણે ‘કર વહેતો’ના ઉ. જોશીએ કરેલા ‘હય ધરે છે (કે ‘ભાર ઉપાડે છે)’ને તેમજ શ્રી ત્રિવેદીએ કરેલા ‘હકદાવો કરે છે’ એ અર્થને અયોગ્ય ઠરાવ્યા છે પણ તેમણે સ્વીકારેલ મહેતાનો અર્થ પણ અહીં બંધ બેસે એવો નથી. ‘ઘાટ બેસવું’નો તેમણે આપેલો અર્થ ‘પરિણમવું’ કે ‘થવું’ અહીં ઉપયોગી થતો નથી કે થાય તેમ નથી.

શ્રી ક્રોહારીએ આ ચર્ચાવિચારણા દરમ્યાન ‘અખાના આ છાપાનું તાત્પર્ય સમજવું બહુ મુશ્કેલ નથી, કેમકે અખાના બાણીતા વિચારે જ અહીં ગૂંથાયા છે’ એમ કહીને તેનું તાત્પર્ય રજૂ કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે : “એ સ્વરૂપમાં રહેવાનું, જીવતા મૃત્યુની સ્થિતિ સ્વીકારવાનું, અહંભાવનો ત્યાગ કરવાનું અને કાળકર્મ વગેરેથી પર રહેવાનું સૂચવે છે.” આ તાત્પર્ય કેટલે અંશે આ છાપાનું તાત્પર્ય છે એ એક પ્રશ્ન છે.

પોતાની ચર્ચા દરમ્યાન શ્રી ક્રોહારીએ વળી એ ઉકીકત પણ સ્વીકારી છે કે “છાપાના અનવય અને શબ્દાર્થનો કાયડો જરા મૂંઝવણભર્યો છે.” “આ છાપામાં અનવય અને અર્થની હજુ વધુ વિશદતાને અવકાશ છે.”

આ છાપો ‘જીવ-ઈશ્વર’ અંગનો અને જીવ વિશેનો છે. પહેલી લીટીના ‘જીવતે’ને સ્થાને ‘જીવ તે’ પાઠ સ્વીકારીને તેનો અનવય નીચે પ્રમાણે કરી શકાય છે :

પં. ૧ : આ જીવ શિવને (હરિને) બાણવા માટે પોતાના મૂળ-સ્વ-રૂપમાં રહેલો છે (તેનું મૂળ સ્વરૂપ શિવને બાણવા માટેનું-બાણ તેનું છે. પણ તેનામાં જીવભાવ રહેલો હોવાથી મૃત્યુ તેના ઘાટમાં (માર્ગમાં, તેને લાગમાં લેવા) બેઠેલું છે. [૧ તે મૃત્યુને આધીન છે, ૨ માયા જીવને પોતાની બળમાં ફસાવી તેનો નાશ કરવા સજ્જ છે.]

પં. ૨ : અહંમેવ (અહંભાવ) આ કરને (માયાના અથવા મૃત્યુના નૈવેદ્ય કે લાગાને એટલે જીવને) કાળ, કર્મ, પિતૃ, પ્રલ અને દેવોના મહિમાં પાછળ (કેડે) લઈ જાય છે. (વહેતો-વહી જાય છે.) [તેથી માયા બળવતી બને છે.]

પં. ૩ : હરિને અણબાણે (નવયા કે જોળખ્યા નથી ત્યાં સુધી સર્વે ખરું) (આ બધું-કાળકર્મ-પિતૃપ્રહટેવ સાચું લાગે છે), પણ પ્રભુને પ્રીત્યે (પ્રીતતાં-જોળખ્યા પછી) બધું પાંધરું (થઈ જાય છે, બધું સરળ-સીધું, અંતરાય વગરનું થઈ જાય છે-કશું અંતરાય કરી શકતું નથી.)

અખાએ જીવ અને શિવના તથા જીવ અને માયાના સંબંધ વિશે ‘છાપા’ અને ‘અખેગીતા’માં વારંવાર ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઉ.ત.

‘જીવ શિવ વચ્ચે અંતર કાંઈ નથી’ (છ. ૪૮૮), ‘આશાવાન તણું નામ જીવ, પદ નૈરાશ્ય ખેડો તે શિવ’ (છ. ૪૩૬) ‘અખા જીવતાણી એ વળ, અજને કામે પૂજે અજન’ (છ. ૬૪) ‘અખા પશુ જેમ જીવનને હળે, તો મહાજન મૂકી સંજે તે પળે’ (છ. ૧૯૭) છત્યાદિ.

અહંભાવ જીવને કાળ-કર્મ વગેરે પાછળ ખેંચી જઈને માયાના પોપણ અને વૃદ્ધિમાં મદદરૂપ થાય છે તેનો નિર્દેશ પણ અખો અનેક છાપામાં કરે છે. ઉ.ત. ‘માનીનતા માયાનો પાગ, માને સાયા પામી લાગ’ (છ. ૫) —અહંભાવ માયાનો પગ-પેસારો,

પ્રવેશ કરાવનાર છે અને અભિમાનથી માયાને (પોતાના ઘળમાં વધારો કરવાની) તક મળે છે.

આ બધી હકીકત સાથે ઉપરના અન્યથને ધ્યાનમાં લેતાં એ સ્પષ્ટ થશે કે આ છાપાનું તાત્પર્ય જીવની લાચાર સ્થિતિ અને તે દૂર કરવાનો ઉપાય — તેમાં બરાબર પ્રગટ થાય છે, જે અખાની તત્ત્વ-વિચારણા સાથે નુસંગત છે.

‘ઘાટ’ ‘કર’ ‘વહેતો’ છત્યાદિ શબ્દોના અન્વયમાં કરેલા અર્થ ગુજરાતી શબ્દકોષમાં આપેલા છે. ‘વહેતુ’નો ‘જયુ’, ‘લઈ જયુ’ એવા અર્થમાં અકર્મક અને સકર્મક — બંને પ્રકારનો પ્રયોગ, વધુ તો સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. [ક્રમશઃ]

કવિલોકની નવી વ્યવસ્થા

‘કવિલોક’ છેલ્લા દોઢવર્ષથી ‘કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર, અમદાવાદ-૧’ એ સરનામેથી પ્રકટ થતું નથી. હજુ પણ કેટલાક આહોકો પોતાનું લવાજમ એ જૂના સરનામે મોકલે છે. આથી વ્યવસ્થામાં વિલંબ થાય છે. આથી આહોકો-સર્જકોને વિનંતિ છે કે ‘કવિલોક’ અંગેના બધા જ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૦

એક વિહંગને

ઊડતા નીલ વ્યોમે હે વિહંગરાજ, પૃથ્વીમાં
વસ્તાતાં કઈ ખોટ આંખવા આલ તું મથે ?
ચઢ્યાં છે રમણે ચારુ તારી ચોમેર સૂર્યાનાં
કિરણો કુમળાં ગાતાં ન જાણું ગીત કે નવાં !
કયા જાદુ થકી એના સુહાગી અંતરે તવ
અનલ્યાં ગીત કેરો કે અરુણો થાય ઉદ્ભવ ?
સાંકડી ક્ષિતિને છે સૌ પૃથ્વીની અમ આ બધી
રજોટાયેલી અંગે છે એને સમીરપામરી
એથી હશે ઉરે તારા અંખના તે અનંતની
રજશૂન્ય જહીં આલા લહેરતી અંતરિક્ષની ?
શૂન્યસૌમ્ય હવા છે જ્યાં, સમાય નહિ કયાંય જે
વિરાટતા અતાગ્યા આ બ્રહ્માંડની તહીં, તને
હશે ના ગીત એ લાઘ્ય ? જેનો ઉઘ્યને તવ
અનોખો લય હું પેપ્તું, પેપ્તું પ્રકાશ ઉજ્જવલ—
તરતો તરાપે જેને ઝંકાર આદિના સમે
જગાડે પ્રાણમાં મારા શુંબરવ નવો તું તો !
જેને મને ય તે પાંખો જાણે કૂટી રહી નવી—
તો કરી સાથ મારો તું લઈ જા તે જગે જહીં
નથી કોઈ પથો, તોયે છે સોપાન પદે પદે,
કલાની દેવીએ જાણે ક'ડાર્યાં રવિ-ટાંકણે !
વળી ના વનરાઈ કે લતામંડપ કે જહીં,
છતાંય સાગરે જેવાં પ્રકુલ ચાંદની મહીં
ઝીલતાં ચન્દ્રલેખાને, ફૂલ ફેનિલ ફેરતાં,

સોણે છે તોરણો તેવાં જહીં ઇન્દ્રધનુષ્યનાં—
વળી છે શૂન્ય જ્યાં તોયે મહાકાવ્ય મહીં રહી
વ્યંજના જેવી છે આદિ ચેતના વિશ્વની જહીં,
એવા એ લોકમાં તારા દોરી જા બંધુ તું મને !
અરે ! કિન્તુ બંધુ આ શું ? મારી કે વાત સાંભળે ?
ઉવેખી પ્રાર્થના તું તો ફર હા ! ફર જ્યાં પળે ॥
કે પારખી તણા તીરે ઘવાયા રાજહંસ શા
ધરતી-કંટકે વીંધ્યા મારા વ્યાકુળ પ્રાણના
સ્પર્શે તારો થશે માર્ગ જોઝારો એવી હે સંખા,
કહેને તને છે લીતિ ? મારા ના પરિતાપ સૌ
અપાહી મેઘની જેમ અજૂંબી પાંખ પે તવ
રે'શે બિધ્વંગિત તારી રૂંધી એવો તને લય ?
તો લલે કંટકોનો હો સહા સાથ અહીં મને !
પરંતુ ફર ને ફર પળતાં એટલું કહે—
ક્રિયાં રસાયણોએ ત્યાં વિશ્વશ્રી ધન્ય તું કરે ?

લૈરવ જપ

માથાના વાળની લીખની જેમ
મેઘા મંજુને અળખામણી હતી.
ઘણું ય તે ઇચ્છતી કે
હાથના અંગુઠાના નખ વચ્ચે
લીખની જેમ તડાક દઈને તૂટે—
અરે ! એ માટે લૈરવ જપ
ખાવો પડે તો ય....
એક દિવસ

ગ'ભીર ચહેરે મેઘા તેની પાસે આવી—
 “મંરુ, ક્યાં સુધી તું
 રોકી શકશે મયંકને ?
 હવે ઝાઝી વાર નથી લેરવ જપને—
 કાલ સાંજ પહેલાં તો.....
 બધું ભૂલી જશે !”
 લેરવ જપ !
 મંરુ ક'પી ઊઠી !
 મેરુ તો ડગે પણ જેનાં મન ના ડગે—
 ગંગાસતીના લજનને
 આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત કરતી
 મેઘાની વાણીમાં રહેલી
 નિશ્ચયાત્મકતાથી એ ક્યારની
 મનની ધૂતિ ખોઈ બેઠી હતી.
 સહસા તેનો હાથ
 તેની કમરે વીંટળાઈ વળ્યો—

પેલા જનમની વાત

અરધી તે રાતના પડઘા સળી, પડે,
 ને પડઘામાં આથમણા વા !
 પૂતમની ભરતીનાં મોજાં સળી, ચઢે—
 ને મોજામાં ઢોક કહે જા !
 હું તો આવી'તી વનરાથી દોડી,
 કીધી મેં આરતની હોડી—
 હોડીમાં કુંડલી કવિતાની માંડી
 મર્યાદા સાગરની તોડી !

“નહિ ! નહિ ! એવું તે....”
 ત્યાં તો તેના હાથમાંથી છટકી
 દેકડા ભારતી હરિણીની જેમ
 તે ભાગી થઈ.
 ટેલિફોનની ઘંટડીથી
 બપોરની તેની તંદ્રામાંથી તે બગી ગઈ,
 આંખો ચોળતાં રિસીવર તેણે લીધું—
 મયંક બોલતો હતો, “મંરુ, કાર્લિંગ,
 આજે મેઘાની વર્ષગાંઠ છે.
 બર્થડેપાર્ટી માટે તને લેવા
 છ વાગે આવીશ, તૈયાર રહેજે ! બાચ !”
 ટેલિફોન સ્ટેન્ડ પર બેરથી પછડાતા
 રિસીવરનો અવાજ ઘરની બહાર પણ
 સંભળાયો.

(દ્રુ'ક સમયમાં પ્રગટ થનાર ‘સકલ કવિતા’માંના નવા
 કાવ્યસંગ્રહ ‘ક્ષિતિ’ને ત્યાં લંબાવ્યા હાથમાંથી)

ફડફડતા રાખી સૂઢને તોફાનમાં
 સૂતેલા પહાડ મેં જગાડ્યા !
 પહાડોના રાફડાએ ઊડીને આલમાં
 દબાણાદા વાયરા મનાવ્યા.
 તારા વીણીને મેં છાબ મડી' મૂક્યા
 ચૂંટ્યાં શુભાબનાં ફૂલ
 ભમરો એક આવી શું જ ગયો કાનમાં—
 કેમ કરી કીધી આવી તેં ભૂલ !

રાત હવે વીતી ને પ્રગટે અજવાળાં,
જાગેલી ધરતીનાં રોખાતાં ગીત—
સહચારે ! આંખમાં ઝળકીને વહી ગઈ
પેલા જનમની ભુલાતી પ્રીત !

સમીસાંજનો ટહુકો

સમીસાંજનો ટહુકો મારી શેરીમાં વેરાયો,
લળી લળી હું વીણું ત્યાં તો આંદે જઈસંતાયો.
લીલા વનમા રમે ચૂંદડી આંદો રમવા આવ્યો,
ચૂંદડીમાંથી ફાગ ચીતર્યો રાગ સમીરણ વાયો !
સમીસાંજનો ટહુકો આંજી આંદાની આંખડીએ,
નીકળું હું તો ફરવા ચઢીને સૂરજની આખડીએ.
દૂર દૂર તે નજરે આવી નાજુક નમણી ચારુ,
અહું પૂછવા તેને હું તો કેની તે વહુચારુ ?
સ્મિતે એના રહ્યું વેરાઈ દિશદિશમાં અજવાળું
ત્યાં તો મારી દૃષ્ટિ પરે ભીડી ગયું કે તાળું.
ચિત્રાની ફૂંચીથી ટહુકો તાળું એ ખખડાવે,
અવકમલકના રાગભર્યાં ત્યાં ગીત કહીંથી આવે.
ગયો ખોવાઈ ગીત મહીં એ સમીસાંજનો ટહુકો
અમાસ મારી ગયો ઉજળી એ તો અમથો અમથો !

(‘સપ્તલ કવિતા’માં પ્રથમ વાર પ્રગટ થનાર કાવ્ય-
સંગ્રહ ‘નિજલીલા’માંથી)

જાગેલો ફૂંકડો પૂછે આકાશને
આ તે પ્રીતની કેવી રે રીત !
પરપોટા પ્રીતના ફૂલીને સારવે
મેઘધનુ રંગમાં ગાતાં નવનીત !

હાઈકુ

૧ ક્યાં અબાણ્યાં મંડ્યું ગાવા તે
૨ વૃક્ષોમાં ગાતી હશે બુલબુલ ત્યાં, આલ
મારી તે મેના ? હવે હું પોહું.

૩ સાંચા દર્પણ
૪ રહી છે ભેઈ પ્રિયા
નિજ ચહેરો.

૫ તું મારું વન ! ચૂંટતાં ફૂલ
આંધીય વનની તું ! થઈ સ્મૃતિ તે તાલું—
હું તારી લતા. પાંપણ ભીની.

૬ તું તો પૂર્ણિમા !
જંખના હૈયે મારે
બીજકલાની.

૭ શેફાલી બેને કેરો કાંકરો
મહેકો બિહી : અંગે લીધો વધાવી સરે
ગંધના દાહ ! નાજુક ભિર્મિ !

(‘સપ્તલ કવિતા’માં પ્રથમવાર પ્રગટ થનાર
‘કેવળ વીજ’ સંગ્રહમાંથી)

મનોમયિ

નલિન રાયળ

અદ્ભુત રૂપિણી

ચિત્ત વિહારિણી

કમનીય કામિની

મનસરવરજલ તરતી

સ્વેત સ્વેત

મૃદુ ગાત્ર

નેત્રમાં સ્નિગ્ધ રાગિનું અંજન

હૃદયરાગનું અધર વિલસતું શુંજન

સ્મિતસલર મુખ પર

સોહંતું

સ્નેહછટ્યા સોનલ સ્તન

છલતું

મઢીલ રતિનું નર્તન

ચોમાસુ સાંઠ

ઉશનસુ

ચોમાસુ મેં સમય-સાંઠ નિહાળી છે લીધી
સુદ્રા મહીં વિવિધ : આલ ઊંચેરી ખૂંધમાં
આપાઠમાં ધરતી દેહની ગંધ જ પીએ
બ્રાહ્મિન્દ્રિયે ઊંચી કરી નસકોરી બેઠયે,
ને શ્રાવણે પૃથિવીની તૃણપુષ્ટ કાયને
જેતાં જ ફારી ગધ આંખ ઉભે મઢાંધળી
વપ્રકીડાથી ખરી પાછલી બેથી કદંબ
ઉડાડતો, ખૂંતવી શિંગડી બેય આગલી;
એ ભાદ્રમાં ઊલઊલો, તૃણકટલીઓને
વાગોળતો, ઉભય મો તણી ફાડની અણી
છે ફીંડલે ફીણવવી, દગ અર્ધ મીંચી
જેમાં અશેષ હરી સીમ ડીંચેલનો મીણો.
બેઠાં જ આશ્વિન વિશે મીંચી બેય આંખને,
ઉડાડી રૂંઢે સતત પુચ્છ બગાઈ માંખને.

નાયગરા ફોલ્સ

હર્ષદ ચંદ્રારાણા

હું અહીં ભૂલી ગયો આવેલ કોની શોધમાં
ક્યાં હવે હું આમ ફંગોળાઈ જતો ધોધમાં !
આમ ફીણાળો સતત પછડાટ તારો જોઈને
યાદ આવે છે કહેલા શબ્દ કોઈ કોધમાં.

આ ઉપરથી છેક ત્યાં નીચે સુધીના ફેરમાં
માત્ર પછડાવું પડે છે - એ જ તારા બોધમાં ?
હું અહીંથી જતક છું, જલુ પડે છે એટલે
ને તને લઈ જઈ છું સાથે, હૃદયની નોંધમાં.

ત્રણ કાવ્યો

અંદાજિત એક

૧

ખાલી ફૂલે કોશ ચલાવી હવે અમે તો થાક્યા રે,
અરો અમારે તળિયે કોરાં ઝરણુ-ઝાંઝવાં નળ્યાં રે.

ખેતર મોટાં, ખેડ ધણેરી,
ખીજ ઊંચેરાં વાવ્યાં રે;

ગગન થકી નહીં અમરત ઊતર્યાં,

ઊગતામાં મૂરઝાયાં રે.

ખાલી હાથે અમે જ અમને અઢકા ભારે લાગ્યા રે.

મનના મારગ ધૂંદતાં ધૂંદતાં,
ખોર કેપાળાં મળિયાં રે;

ન્યારે ચાખ્યાં ત્યારે નાહ્યું,
નકરા એમાં ઠળિયા રે.

ખાલીપામાં ખોવાયાં જલ ઊડે અમને લાગ્યાં રે.

૨

જલનો ઝીણો તાપ, આંખને લાગે છે;
ક્યાંક લપાયું પાપ, જીવને વાગે છે;
સૌને દેતો સાદ,

કોઈએ આવે નહીં;

એકલતામાં સ્વાદ

કશીયે આવે નહીં;

અરથે પગલે કોણ છૂટવા માગે છે ?

માટીમાં આકાશ અજાણે જાગે છે !

કુંગર મારા દહી પડ્યા,

ચડવાનું ક્યાં ?...

સાચર મારા કરી ગયા,

તરવાનું ક્યાં ?...

તલને તોડે એમ કોણ રે તાગે છે ?

કોણ મને છાયામાં છાંડી ભાગે છે ?

૩

તૂટી ગયેલા તારે શું રણજણવું ?

ખરી ગયેલા પાને શું મર્મરવું ?

સળિયામાં અવકાશ ભરાયો,

ખડક જલે જકડાયો,

પંખાળો એક ખયાલ જવાળી

ધૂળમાં જઈ ધરખાયો.

ગગન વગરની ડાળે શું કલકલવું ? —

ડગમગ કુંગર, પગલાં નાણે

ચડી ચડી પછડાયાં !

સાત સમંદર તર્યો તરાપા

તટ સાથે ટકરાયા !

અંધકારની આંખે શું ઝળહળવું ? —

પાંચ અડવા કાવ્યો

હરિકૃષ્ણ પાઠક

૧. અડવાનો ટેક

અડવાને આ શું થયું ? વાળ્યું પત્તાસંન;
ભીતર ઢાળ્યું મન, આંખોએ મીંચી ગયો.
કાન કશુંય ધરે નહીં, મુખથી વહે ન વાણ;
હસવામાંયે હાણ, કશુંક કેવું થઈ ગયું !
સપનામાં જોયાં હશે સરગાપર કે નહીં ?
કયાં કરો ને તર્ક, ઉકેલ એકે ના મળે.
રાખી બાધા આખડી અડવીએ બે-પાંચ;
રખે ન આવે આંચ; ભૂવા બગરિયા કયાં.
અંતે અડવો ઝોચયો જોલી અડધી આંખ;
ધારી ખેઠા કાંક ? શબ્દ શોધવા હું ગયો !
ભાગ્ય ફૂટલું નીકળ્યું, મળ્યો ન અક્ષર એક;
લઉં છઉં આજે ટેક : હવે વિવેચક થૈશ હું !

૨. અડવાનો વિક્રમ

અડવાને હાથે ચડ્યાં - કાગળ, ટેકણ, પેન,
લખ્યે ગયો જેએન, પનાંનાં પાનાં ભર્યાં.
નહિ નિબંધ કે વારતા, નહિ છંદ કે ગીત,
(મળી રહે નવનીત; વલોવતાં જો આવડે.)
નહિ ચરિત્ર કે ડાયરી, નહિ કંઈ નવલકથા,
વહોરે શીઢ વ્યથાય, વિવેચકોનાં કામ એ.
અડવાને હૈયે હતો અટળ એક વિશ્વાસ :
કાપો કેવળ ઘાસ, તોયે સર્જન થૈ જતું !
અડવાને ઇતિહાસમાં લાઘ્યું એવું સ્થાન
ગળતાં રહ્યાં ગુમાન મહારથીનાં રાત - દી.
પ્રારંભે અડવો રહ્યો, અંતે અડવો નામ;
કોણ ભીડશે હામ - કાઠો વિક્રમ તોડવા ?

૩. અડવાનો ઓધો

અડવાને ઓધો મળ્યો, થયો કયાંક અધ્યક્ષ;
મળ્યું ઘણું પ્રયત્ન-પહેલાં જે લાળ્યું નંતું.
મોટરગાડી, બગલો, નોકરની બે ભેડ;
કરતી દોડાદોડ-શું બોલ્યો, શું બોલશે !
રૂપકડી ચેંબર મળી, રંગીન ટેલિક્રેન;
બદલી નાખ્યો ટોન, એલક્ટ્રેલ બોલાય નંઈ.

અડવે ઉદ્ઘાટન કર્યાં, કાપી કંઈક રિખિન,
લેવી હોયે પિન (તો) ટન ટન ઘંટી મારતો
મુલાકાતીઓ આવતા, કચેરીએ ને ઘેર;
મનમાં જીઠે મહેર તો બે-ત્રણને બોલાવતો.
જાંડે જાંડે એમ તો ઘણું સમજતો એ ચ,
જ્યાં લગ ઓધો છે ત્યાં જ લગી છે આ બધું.

૪. અડવાનો અવસાદ

અડવાને ઘેરી વળ્યો એવો કંઈ અવસાદ,
લીતરમાં વરસાદ ને આંખે કોરા વાયરા.
જાણ મોટું કો' પરહયું ને જ'હો અડધે ઠાઠ,
ખધે શોકનો ઠાઠ, અડવો શે અળગો રહે !
શોકસલાઓ, અંજલિ, છાપે છાપે લેખ;
એવી મારે મેખ કે સફળત ન્યાલ ઘઈ ગયો.
ઓલ ઇન્ડિઆ રેડિયો પાળે ઘેરા શોક;
સઘળા સેવકલોક હરતા ફરતા થૈ ગયા !
અડવાને ના સાંપડ્યાં ક્યાંય માર્ગ કે સ્ટેજ;
ખટકો લાગ્યો એ જ-આ તે કેવી નિંદગી !
રહી રહીને ઊઠતો મનમાં એક સવાલ;
જીવતે આવા હાલ, મર્યા પછી તો શું થશે !

મળી લઈએ

ભગવતીકુમાર શર્મા

કાળા આલાસને મળી લઈએ
આખરી ધાસને મળી લઈએ
લીલા ઇતિહાસને મળી લઈએ
કપ્પના ઘાસને મળી લઈએ
છલછલક પ્યાસને મળી લઈએ
ખાલીખમ ગ્લાસને મળી લઈએ
આ મળસ્કું છે કે દીવાટાણું ?
ભૂરા અંજવાસને મળી લઈએ
મારો પડછાયો મુજને શોધે છે
ચલ, વિપર્યાસને મળી લઈએ.

૫. અડવાનો અન્વય

આખર અડવો કોણ છે ? કેમ ઓળખ્યો જાય ?
પ્રશ્ન ઘણા પુછાય : ઉત્તર સાચો ના મળે.
આ બધાંયે ઓળખે, સખને સાચું કોક;
વાતો સઘળી કોક : કદી ભાષ્ય કરવા ગયા.
તનથી અડવો કોક છે, મનથી અડવો કોક;
પણ અડવાનો ઓક ક્યાંય કદીય કળાય નંઈ.
સહુનો અડવો આગવો, સહુનો રનેહી જન,
ભાળે ખુલ્લું મન તો હરખાતો આવી મળે.
ખોડીખારે આથમ્યો સૂરજ ઢળતાં છેક;
એ તો અડવો એક, માત્ર અંશ અવતાર છે.
અડવાનું અડવાપણું એ જ આખરી ટેક;
અડવા મળે અનેક, અન્વય એનો ના મળે.

જેતો ખરો

દિલીપ જોશી

વાદળોમાં ગડગડાટી થાય છે - જેતો ખરો,
કોઈ મલહારો હલકથી ગાય છે - જેતો ખરો.
ગર્વથી હું કૂંક મારું એક દૂંઠા ગાડ પર,
વૃક્ષ આશુ પર્ણથી છલકાય છે - જેતો ખરો.
કાગતું છે ખેસવું ને ડાળતું ભાંગી જવું,
નામ સંજોગોનું ક્યાં અર્ચાય છે ? - જેતો ખરો.
કંકુનાં પગલાં મૂકીને કોઈ આશુ જાય છે,
આલમાં લાલાશ મ્હેકી જાય છે - જેતો ખરો.
પથથરો પણ છેડશે વાતો મનના દૃશ્યની,
ટાકણું એ અર્થમાં ઝીંકાય છે - જેતો ખરો.

એ ગઝલ
ચાસેંદ્ર મેક્વાન

સાગર અને શશી

શશી સુખ સાગર ઉપર નીતરે છે
નર્ત્યાં બહાલનાં શાં કિરણો ઝરે છે !
અજબ શ્વેતતા એની મહેકી રહી છે,
અહો ! આંખમાં પોયણું તરવરે છે.
તહીં ફેરવે ચાંદની હાથ ફરિયે,
અને ચિત્તમાંથી કશું આ ગળે છે.
નથી કોઈ કોકિલ, નથી કામિનીયે
અને ઉર આદિમ ગીતો સાંભળે છે.
શું સંવાદ-નીરવ તણો આ સૂર્ય :
શું પ્રજ્ઞાંસુ હિલ્લાળતું ઝળહળે છે !

દીવાન મારો

અંધારમાં વરસાદનો ટહુકો થયો,
ને મોર મારી ભીતરે કો' સળવળ્યો.
ત્યાં પહાડની ટોચો પર સૂરજ ઊગ્યો
ને તેજનો પડ્યો તળેટીમાં પડ્યો.
પીયાં ફરી મેં પુષ્પની ખાલી સદા
ખસ, એટલે સુરભિત મને રહેરા મળ્યો.
મારી તમન્નાનો વધ્યોતો વ્યાપ કે
હું એટલે ક્ષણક્ષણ તણા હુકડા થયો.
દીવાન મારો એમની આંખો હતી,
ગીતો-ગઝલ-સોનેટ-મુક્તક જે કહો !

પ્રથમ વરસાદ
લલિત ત્રિવેદી

પ્રથમ વરસાદની અસર ઝીલી
ને તરત માટી થે ગઈ હીલી !
શ્વાસમાં આવી આવી ગંદકે છે,
થે ગઈ છે હવા ય તોરીલી !
આંખમાં મોર સૂડા પોપટ છે,
લોહીમાં લીલા વિસ્તરે લીલી !
તૂટું તૂટું છે મનના બંધ હવે,
-કે રક્તની નદી છે ન્દરીલી !
પોડશી એના ... પાણી છે પલિત
ખૂબ પલળીને થાય છે થેલી !

ઘર ખોલવું છે

લલિત વિહંગ

કંવલ ચાલ મક્તા સુધી પહોંચવું છે,
કંવલ ચાલ શબ્દોતું ઘર ખોલવું છે.
કંવલ એક મતલા ઉપર ખોલવું છે,
કંવલ નામવું નામ કંઈ પાડવું છે.
કંવલ કાવ્યને હોઠ પર આવવું છે,
કંવલ તારી સાથે ય પણ ખોલવું છે.
કંવલ ભગવું છે કંવલ ઊંઘવું છે,
કંવલ આ દશાથી ય પર થઈ જવું છે.
હજી અર્થ ઘેરે છે ચારે તરફથી,
કંવલ શબ્દના મોતને પામવું છે.

એ કાવ્યો

શશિશિવમ્

વાયરો-૧

આ ફૂલસરેલો જૂલે વાયરો જુલમહોરની ડાળે;
અંગે અંગે રંગ છાંટતો ઊડતો અક્ષીક કાળે,
સવારના સાફે સોનેરી ગરમાળે એ ડાલે;
પોટેલાં ફૂલ તણાં પોપચે પરિમલ રંગે ખોલે.
ઝીણા ફૂવાંકુરની લીલેરી સઘળે લહેરાવે;
સરવર જલને લહેર લહેરના મલમલ એ પહેરાવે.
કોકિલકંઠે ટહુકા કરતો રમતો નાંખુડામાં;
દરફરના વાવડ ખચરે આગણના ફૂંડામાં.
પણુપણુમા ફેરે અના નાના નાના રામ;
અણુઅણુમાં વહે ગગનના અકળિત ઊંડા શ્વાસ.

વાયરો-૨

ધીરે ધીરે ખૂલે વાયરો અવનિના અંતરથી;
સવારના સૂરે જૂલણાના જૂલે ગગનજંતરથી.
કાલા કાલા કલરવની શીતલતા લઈને સરતો;
સુરભિ પાંગે ભરી રહે તું ફૂલફૂલમાં તરતો.
હિમગિરિનાં શિખરોનાં ઊંડા મૌન ઊંચેરાં વહેતો;
ભર્યો ભર્યો અંતરની મર્મરે પણુ પણુને કહેતો.
ફાંટભરી લાવે સાગરની અસીમતા રૂમજૂમતો,
સુરખી લાવી ક્ષિતિજ પારની તેજરેણુમાં ધૂમતો.
પલક તણા અણુસારે ખોલે દિશદિશના દરવાજા;
પલપલના તુજ સ્પર્શ ભરે ઉર જૂલણાના લય તાબા.

સકળ ધામ છોડી

શૈલેશ ટેવાણી

હજુ રહેજ છુમ્મસ ભર્યો માર્ગ છે ત્યાં,
હજુ કોઈ ડાળીએ ટહુકી રહ્યું છે.
હજુ આમ્રવનની ઘટામાંથી નીસરું,
કિરણ કોઈ પગલાંને ચૂમી રહ્યું છે.
હજુ શાંત જલમાં ચરણ હું ઝળેણું,
કિનારે કોઈ સ્લોક ગૂંજી રહ્યું છે.
હજુ યાત્રીઓ ક્યાંચના એ પધારે,
સુખે રામતું તામ રમતું રહ્યું છે.
હજુ હું જીલો સકળ ધામ છોડી,
કોઈ નિશ્ચિલ હૃદયમાં રહ્યું છે.

અવાજો

‘શૈલ’

વાતાવરણને લેદી તૂટી પડ્યા અવાજો,
કો’ કાળવી ગુફામાં બંધે લડ્યા અવાજો.
ને પારખી શકો તો એ પારખી શકાશે,
પગલાં મૂકી ગયા છે, જ્યાંજ્યાં અડચા અવાજો.
જંપી ગયું નગર ને હું એકલો ફરું છું,
કોઈ ગલીમાં મુજને છાંના જડ્યા અવાજો.
ધીમેશથી વહે છે દેશમાં વણેલ સૂરો,
ને મૌન છાતું ખોલે, કોણે ઘડયા અવાજો.
છેદી અવાજનાં પડ આગળ વધી રહ્યો પણ,
પગલાં દબાવી મારી પાછળ પડ્યા અવાજો.

કેવળ ગીત

દિલીપ ભટ્ટ

આંગળીઓમાં ઘાસ અને
કંઈ ફણુનો લીલો રંગો રે,
કોઈ પછે તડકામાં છમછમ
પાણી પડતાં ખેલો રે!
ભૂમિની ભ્રમરાવલીઓમાં
રમત રમે અરવડી નાગ,
સરસ સ્પર્શનાં ગરજ વનોમાં
તરસ તરસતી આગ;
કેસૂડાથી રાત ભરેલી,
અંધારાં કોઈ ખેલો રે,
આંગળીઓમાં ઘાસ અને
કંઈ ફણુનો લીલો રંગો રે!
મંબોધનનાં શતશત પંખી ઝીડે,
શતશત ઝૂંડે ડાળ,
પરપ્રસવ છબકબકબ વહોતો,
લિખિતંગની બાંધું પાળ;
મત્સ્યગતિ મનમાં તરફડતી,
હવમાં જળનો વેલો રે,
આંગળીઓમાં ઘાસ અને
કંઈ ફણુનો લીલો રંગો રે!

પોદેસો વરમાદ

જાન વાઘેલા

પડ્યો મધમધનો વરસાદી છંટો!
ઓચિંતો આલમાંથી વરસ્યો ને
ક્યાંક ક્યાંક ફળફળતા પાડ્યો છે ફાંટો!
પડ્યો મધમધનો વરસાદી છંટો!
ચકરાતા વાયરામાં ફેંકાતી હાથ
એવી રામ રામ સૂરતની છોળો!
ખોખાને હાથ કહી ફૂવાને હાથ
એવી દુની તરસનો અંધાળો!
ચેરાંની ઝંઘમાંથી ઝચકરા જેમ
કોંકે ચોર્યા છે વેશાખી પાટો!
પડ્યો મધમધનો વરસાદી છંટો!
લીમડાની ઝાંખીમાં લીંચકતા કાંચડાઓ
ચૂંપચાપ તડકા પી નતા;
જગવામાં ચાર-પાંચ ટીપાંઓ સંઘરીને
ઝાડવાંઓ ટાલારકે શતાં!
સૂમસામ સીમ મરી ધોળાધદ બગલાઓ
કાંકે કોઈ બખોરી કાંટો!
પડ્યો મધમધનો વરસાદી છંટો!

કાગળ તું આપ

દિલીપ મોદી

જીવવા માટે જીવનને ખળ તું આપ,
મન હવે થાક્યું, નવી અટકળ તું આપ.
જિંદગી છે રાત; સુક્ષ્મ રણ સમી—
કે વરસવા સ્વપ્નને વાદળ તું આપ.
હું ખડું વાંચી જઈશ, સમજ લઈશ;
કોરો તો કોરો મને કાગળ તું આપ.
હોય સામે તું અને શબ્દો વગર
મુજ ગળું ચાલ્યું સુકાતું; જળ તું આપ.
મારું હોતું પથરોતું હોતું છે,
ભીતરે વહેતી નદી ખળખળ તું આપ.
કે જે લોહીમાં સતત ટહુક્યા કરે
દ્રુત એક જ ચોવી ક્ષણ વિહ્વળ તું આપ.
કેક તો તું આપ ખાલી હાથમાં
જો નહિ આપે વચન તો છળ તું આપ.

એમ જ હશે

હનીફ સાહિલ

આ સઘન સ્પર્શ સહવાસ એમ જ હશે
આપણો આર્દ્ર ઇતિહાસ એમ જ હશે.
હોઠ નિઃશબ્દ ક'પ્યાં જ કરશે અને
ગોલતો એક અહેસાસ એમ જ હશે.
શક્ય છે : દૃષ્ટિનાં દર્પણો ઓગળે
શક્ય છે : તારો આભાસ એમ જ હશે.
આમ અડકી જવાશે અચાનક તને
મધમધ્યે મુગ્ધ સહવાસ એમ જ હશે.
ક્યાંક વહેતી રહેશે નદી રક્તમાં
ને પ્રજળતી કશે ખ્યાસ એમ જ હશે.
જ્યાં સુધી આ પીડાવાતું સંભવ છે મન
ત્યાં સુધી શ્વાસમાં શ્વાસ એમ જ હશે.
એક તારા કલામાં છે શબ્દો હનીફ
તું હશે, શબ્દ-વિન્યાસ એમ જ હશે

યાહોમ કરીને પડવા દે

રાહોડ પ્રવિણકુમાર પી.

શબ્દોની સેના ઊભી છે, ઢાલ ધુંગિયો વાગે છે, યાહોમ કરીને પડવા દે,
ભાષાની ધરતી ખ્યાસી છે—લોહી ધધખતું માગે છે, યાહોમ કરીને પડવા દે.
કોઈ કલમ લઈને ઊભા છે, કોઈ મલમ લઈને ઊભા છે, કોઈ જલમ લઈને ઊભા છે,
સમથળ ઊંચલપાથલ છે, પ્રાણ-પશુતા જાગે છે, યાહોમ કરીને પડવા દે.
ખીન્ને કાંઈ ઉપાય નથી, કોઈ રક કે રાય નથી, વૃક્ષ લીલાશ કે છાંય નથી,
ઝીણી-જાડી ઝાંચ નથી, સિદ્ધાંત સહુયે ત્યાગે છે, યાહોમ કરીને પડવા દે.
નથી અહીં કાશીનો દીકરો, નથી અહીં માસીનો દીકરો, નથી અહીં દાસીનો દીકરો
મુઠ મારો એ પડછાયો છે, માંડ આજ ઝડપાયો છે, યાહોમ કરીને પડવા દે.

રાધા

યશવંત ત્રિવેદી

કૃષ્ણતરુના વનથી સરતી પ્રેમધૂસર તવ છાંય !
 હે રાધા તવ, મંદ્રમંદ્ર શ્રાવણને કોરી વર્ષાજલની કાચ !
 વિરહનાં ટપટપ અશ્રુજલનું ઝાડ
 ઉપર આ કોણે બાંધી જલકીપોની માળ ?
 ઓગળે વ્યાકુળતાના ભંખુડિયા આ પડાડ
 ઉપર આ કોણે બાંધી વૃધરીઓની પાળ ?
 તું જ વિદ્વલ નદી, નદીનાં વેદનજલમાં નહાય !
 હે રાધા તવ, મંદ્રમંદ્ર શ્રાવણને કોરી વર્ષાજલની કાચ !
 જસુના જલની, જલના જસુનાઘાટ
 સ્વયં રાધિકા જલની, સરતી જસુનાજલની માટ !
 ફૂલફૂલની મરુટી જેવી આજ
 માથવ ઉપર ફૂટી જવું છે વૃંદાવનની હાટ !
 ગોરભે તવ ગૌર મુખે, ઘનશ્યામ ગગનની ઝાંચ !
 કૃષ્ણતરુના વનથી સરતી, પ્રેમ ધૂસર તવ છાંય !

એક વેળા....

હર્ષદ ત્રિવેદી

એક વેળા તેં મને ચાહ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.
 આપણે પર્વતને પણ તોડ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.
 તેં ભલે ને મશ્કરીમાં માર્ગ બદલાવ્યો હશે, તો પણ અર્ધી—
 એક આખો કાફલો તૂટ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.
 તેં જ તો આકાશ કાઢ્યું, તું જ ચમકી, ઝરમરી, વરસી પડી,
 હું જ એ વરસાદમાં નાહ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.
 તું હલેસાં શ્વાસનાં લઈ નીકળીંતી કેટલા ઉત્સાહથી !
 તેં મને દરિયો ગણી ખેડ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.
 એક ક્ષણમાં આ બધું ભૂલી જશે ?—તો છે તને અધિકાર, પણ—
 એક વેળા તેં મને ચાહ્યો હતો એ વાતને ભૂલી ન જા.

સ્થિતિ

હસિત ધૂચ

નથી રહેવું મૂક, છતાંયે
મૂક અરે, આ રે'વું !
ભર્યાં ભર્યાં વાદળ ભિલાં છે;
ના વરસે ! શું કહેવું ?
ખડાડ આહીં સઘળા છે મૂંગા,
રસ્તાઓ ભરચક છે સૂના,
મંદિરની ઓ જ્વેત ધળ પાણી
ના ફરકે ! શું કહેવું ?
હોઠ ઉપર મહહાર મૂંઝાતો,
દોર ક્ષિતિજનો દૂર ગૂંચાતો,
આંખ ફાડીને મોર ખડો આ
ના ગહકે; શું કહેવું ?
થયું ન પૂરું—થયું ન મારું
હજી ગીતવું દહિણું ?
હાથ રહી ને ફૂંક વહેતી
ના રણકે કચમ, વેણી !—શું કહેવું ?

મિનારો

પાથ મહાબાહુ

હું અને પર્યાય મારો
એક—બીજાનો ગુનારો.
સૂર્ય પાણી આંખો ભિગે છે;
દ્યો, ઉઠાસી કોઈ ઠારો.
શબ્દ રાખે છે અબોલા,
મૌન હાકે છે લવારો.
આ ધરા કેવી હશે કે
તારલા મારે ઇશારો !
સૂર્યને લાડે દીધો છે,
મીણનો બાંધી મિનારો.

પ્રશ્નો

પ્રીતિ શાહ-સેનગુપ્તા

તો આ બધાનો
જવાબ શું છે ?
હજારો 'દેશી' સ્ત્રીઓ
'પેન્ટસૂટ્સ' પહેરીને,

આવડે તેવો 'મેક અપ' કરીને
મગા કરે છે !
બાબાને બેઝ-બોલની પ્રેક્ટિસ છે,
બેબીને બેલે-ડાન્સ શરૂ કરાવવો છે,

ને 'એમને' પત્તાનો બહુ શોખ—
 તે શનિવારની રાતે 'સેશન' રાખી છે !
 ગભરાતાં ગભરાતાં એ
 નાની-મોટી ગાડીઓ વડે
 ત્રિંદગી ચલાવતી રહે છે—
 સર્વાંગ પરિપૂર્ણતા અનુભવે છે.
 આમાંનું કશુંયે
 મને નથી જ્યતું,
 પગપાળા હુનિયા જોવાની ઝંખના,
 આણુએ આણુને સ્પર્શવાનો તલસાટ,
 માણસના મનની કલ્પનાના
 આવિષ્કારોને જાણવાની અધીરાઈ.
 કોઈ વાર

મલિનતા સહેલી સહેલી પડે છે,
 પણ સુંદરતાથી
 હૃદય દ્રવી જાય છે.
 નાનકડા પતંગિયાની પાંખના રંગ
 આત્માના અવકાશમાં ફરકવા કરે છે,
 એક પ્રકારનો તાત્વિક અસંતોષ,
 એક અવનવી અંચળતા—
 ઘણી વાર ભસ્મા કરું છું
 હાથ્યાચાટ્યા વિના, ખાલી ખાલી,
 જે જવરનાં લક્ષણો સમજવી ના શકાય,
 એનાં નિદાન શું હશે ?
 જે પ્રશ્નો સ્પષ્ટ રીતે પૂછી નથી શકાતા
 એના જવાબ શું હશે ?

જાણે કે અસિન્નિત વ્યાસ

મારો રૂમ
 મોંતથી ભરેલો છે.
 હું જાણું છું
 મૌન એ જ તારો સંવાદ છે.
 આપણે જે જે સ્થળોએ
 સાથે સમય વિતાવ્યો હતો
 ત્યાંના વાતાવરણમાં
 આપણો સંવાદ ગુંજે છે.
 ન્યારે ન્યારે
 હું તે સ્થળોએ પહોંચું છું

હું..... એ મૌનના મહાસાગરમાં
 ડૂબી જઈ છું.
 હું તો ભૂલ્યો નથી
 અને શાસ્વતી સુધી નહીં ભૂલું;
 ફરી ફરીને તારા પુનરાગમનનો વિચાર
 સૂર્યોદયની જેમ આવ્યા કરે છે,
 અને હું એક ખૂણામાં બેસી
 પડછાયા લંબા થાય ત્યાં સુધી
 ઉદાસચિત્ત રહી
 તારા પુનરાગમનની રાહ જોઈ છું.

મારા કહો
 તારા પદ્મવનિને સાંભળવા ઉત્સુક છે
 અને તારા અધરો ઉપર ઉચ્ચારાતા
 મારી કૃતિના સ્વરો
 હું શ્રવણવા ઇચ્છું છું;
 પણ....
 મારા કહો
 તારા મૌનના પડઘાઓ
 સાંભળી શકતા નથી.
 હું જાણું છું
 મૌન એ જ તારો સંવાદ છે.
 પણ આ શહેરી પાતાવરણમાં
 મૌન એ એક સંશોધનનો વિષય છે.

તું ગઈ,
 પ્રિયા, એક ન કદાપી શકાય તેવા પ્રદેશમાં
 કે જે મેં ક્યારેય નિહાળ્યો નથી,
 અને તેં મને છેડ દીધો
 આપણા સહઅસ્તિત્વને નકાર્યું.
 જેમ તારી આંખોમાં ચમકે છે તારાઓ
 તેમ મારી આંખોમાં છદ્મકે છે આંસુઓ.
 તું કદી પાછી નહીં ફરે ?
 અને હું રાતોની રાતભરથી ફરું છું
 સવાર સુધી
 શોકમગ્ન દિશામાં
 જાણે કે હું પોતે કેમ મૃત્યુ પામ્યો ન હોઉં !

એક ચિત્ર સુશીલા ઝવેરી

ટીંબાની ટોચે જિગેલું
 જાંઘા અધપૂલા પુસ્તકના જેવું ઘર—
 ને ઘરપૂણાને અજવાળે કેા
 ફોડિયું ધીમું ટમટમતું—
 ને ઘરનાં નળિયા નીતરે એવાં
 નેવાની ધારે નીતરતું
 ઝમઝમ વરસે ચોપાસ, એ આભનાં આંસુ.
 નાનકડી નદી ચોમાસામાં
 પહેલવારકી ગર્ભવતી નાજુક કન્યાશી
 તસતસ વહેતી

લેટવાતું મન થાય એવું કંઈકે કહેતી.
 ભીતર જિછળતાં ગરબ સમાણી
 લહેરો જિછળે—
 લહેરો લહેરો લેગી થઈ મોળાં મોળાં
 જિછળે....
 કુંવડિયાતું વન કિનારે આ રૂંધે
 ને તે કિનારે લેખડ જાંચી જાંચી
 આખી જાય રૂખી—
 ને હાલકહોલક નાવડું નાચે મોળાં માંફક.
 વૃક્ષો રૂંધેલાં માથા કહાંડી જાંચું લાળે

પાણી મહી'થી—

ને નાવડી નાળિયેરના કાળાકાળા ઢગ લરીને
આ પા તે પા કરે આવજા.

આંખોમાં છે દી'ઓ—ધર

નેવાં ને નળિયાં નીતરતું ચોમાસું આપું.

ખળખળ વહેતા વહેળા મારી

એસ. આર. ભટ્ટ જતાં...

કર્નયાલાલ મ. પંડ્યા

ગયેલાંની ક્યારે છબિ, સ્મૃતિકથા, પુણ્ય તિથિએ
પ્રશંસાની વાચા પ્રગટ થતી ને કૈંક અવળું
પડે છે ખુદિને, થિક થિક ખરે ચારણપણું
કથે જે વર્તાઓ શખ ઉપર શાણગાર સરખી.
તમે તો વાણીનું રૂપ, શખક ડો અક્ષર તમે
અહીં આ મેધાના ચળનક્ષણશા, પ્રાપ્ત અમને
હજીયે જિહ્વાતા અવિરત લયે, આ વહા રહી
અછૂણાં લાપાની મધુરપ મહી'થી, કદી કદી.
કવ્યુંના, આલેખી નહિ સુખકથા ના દુઃખકથા;
કથાને શું ઓણું ? અરથ દીધ તે વૈખરી થકી.
અરે, આ લાપાતું અમરક્ષણ જડયું ને ખરી ગયું,
અખાસું ત્યાં ત્યાં ત્યાં અમરપટ પારથે સમય રે
અરે, આ ખુદિતું, તમ પર થતું ચારણપણું.
ખપે ના, તો થે જે, અવશ પ્રગટયું, માફ કરજો.

રંગમાં વહેતા....

તોફાની જળમાંની તરતી નાવ હવું—

ચકરાવ ચડાવી માથું મારું ગોળ થુમાવે....

ઉનાળે સુક્રીસકું સરિતા

આંખમાં મારી નય વહેતી બારે માસે

હું જ વરમતું ચોમાસું છું.

હાલને સૈયર

યોગેશ વૈદ્ય

હાલને સૈયર હાલને આજે લીલવા ઓલા ટોળે
કોઈ વગાડી મીઠડો પાવો કાળજે કેસર થોળે.
સાવ રે ઠાકું છલકી બેડું લી'જયે માથાઓળ
સુન્દરી કયે નય ન સૈયર ઠાવકાઈનો ટોળ.
નય ન આટ્યો સોળમો ફાગણ હોતો છોળેછોળે
કોઈ વગાડી મીઠડો પાવો કાળજે કેસર થોળે.
સાંજ તેસૈયર ઢગશે ક્યાંથી ! માંડ ચડચો છે દન
એકલદોલ જાડ નથી આસૂર અડાખીડ વન.
પાંદડું તોડું એક તો સૈયર જાડવું આપું ટોળે
કોઈ વગાડી મીઠડો પાવો કાળજે કેસર થોળે.

અનુવાદ

કેટલાંક કાવ્યો

અનુ. ગીતા પરીખ

Midsummer

Not-turning

Half awake on a mid-summer eve
I heard a singing too lovely to believe,
And could't say, so subtle was the
chime,
Whether it was distant in space or
in time ?
Half asleep on a mid-summer night
I saw a darkness more lovely than
a light,

And could not tell
So clouded was the face
Whether it was distant in time or
space !

ગ્રીષ્મમધ્યે

ગ્રીષ્મની એક સાંજે અર્ધજાગૃત સ્થિતિમાં
મેં એક સૂર સાંભળ્યો
એવો મધુર કે કેમે માની ના શકાય,
એવો સૂક્ષ્મ ટહોકો કે જે
સ્થળના કે સમયના અંતરે છે
તે પણ પામી ના શકાય.
ગ્રીષ્મની એક તંદ્રિલ રાત્રિએ
મેં પ્રકાશથી પણ વધુ સુંદર એવું તિમિર જોયું
એવો ઘેરાયેલો સઘન ચહેરો જોયો
કે જે સમયના અંતરે છે કે સ્થળના
તે પણ કળાય નહોતો.

On the pillow in the dark
head, wrist, elbow form
a question - mark,
Without dreaming some can sleep
Soft everyway innocent and deep.
Is it hopeful that I wake
grope, grief, grapple
for the poem's sake ?

આવતી નથી

અધારમાં આંશિક ટેકવેલું
માથું, કાઠું અને કાણી
રચે છે એક પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન—
કેટલાક લોકો સ્વપ્નનાં વગરની
સાવ સુંવાળી, નિર્દોષ અને ઘેરી
નિંદર પામી શકે છે;
અને હું—
પડખાં પર પડખાં બદલતો જાગ્યા છું
વેદનાથી કણસું
અને વ્યર્થતામાં વલણાં મારું
કઈ આશાએ ?.....
...માત્ર કાવ્ય પામવાની ?

Snow-Song

When the snow is falling
and the night is white,
For the crystal moment
Even I am whirling
On the back of yearnings,
Passed the rutted roof-tops,
Where the dogs take fright,
For a moment sorry,
For a moment plunging
For a moment melting
In the white of night.

હિમ-ગાન

જ્યારે હિમ વરસે છે
અને રાત્રિ શ્વેત અને છે,
ત્યારે એક પારદર્શક પળે
હું આકાંક્ષાઓ પર વલખું છું,
એક ક્ષણે ગમગીન,
એક ક્ષણે સાહસિક
અને એક ક્ષણે
રાત્રિની સફેદીમાં
પીગળીને વિલીન થતા.

Map of the City

Each darkened are a represents
an avenue I can not dare,
because the shadows of
events are there.
They are my sorrowful
shadows to you,
Rather than wake to find
New York which once was
moonied, sunned & starred to me.
Gone dark.

શહેરનો નકશો

પ્રત્યેક અંધારથેયો વિભાગ
હું સહી ન શકું તેવા વિસ્તાર મૂકે છે,
કારણ કે એમાં કંઈ કંઈ ઘટનાઓના પડછાયા
જવાયેલા છે.
એ મારા ઉદાસ ગમગીન પડછાયા છે.
એક સમયે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓથી ઝળહળતું
ન્યૂ યૉર્ક શહેર
હવે અંધારામાં વિલીન થઈ ગયું છે.

At the railing

When the Hudson seems no deeper
than the puddle after rain,
And her bridge-lights' warm reflections
run like lessets to the brain;
You must catch the rails of iron
till their coldness makes you cold
than a river which below you
fathoms deep and years old.

(નદી પરના) કંઠારા પાસે

જ્યારે હડસન (નદી) વરસાદ પછીના
ખાઓચિયા જેવી છીછરી લાગે,
અને પૂલ પરનાં દીવાખતીના બિના પડછાયા
ત્યારે વર્ષોજૂની અને વામ ભંડી
નદી કસતાં પણ વધું કંડા એવા આ
પોલાદી સખીયાની કંડક
તણને પણ કંડા કરી દે
ત્યાં સુધી તમારે એ સખીયા
પકડી રાખવા જોઈએ.

(અમેરિકન કવિ એરન કેમરનાં કાવ્યોનો અનુવાદ)

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોકની નવ્ય કવિ શ્રેણીમાં હવે પછી પ્રકટ થશે યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ.

આ સંગ્રહ માટે આગોતરા ગ્રાહક થવાની યોજના પ્રમાણે ૩૧મી ઓક્ટોબર સુધીમાં
જેઓ આગોતરા ગ્રાહક થશે તેમને આ સંગ્રહ માત્ર રૂ. ૪.૫૦માં મળી શકશે, તમારી રકમ
M. O. થી મોકલી આપશો :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯.

અનુ. રાજેન્દ્ર શાહ

દરથી સાંભળે છે શું ચૂંટ્યું જન્મન, એ રે દીન,

એ રે ગમગીન

એ કંઈન કાગારોળ

લક્ષ વસ્ત્ર થકી સુકત રક્તનો કલ્લોલ,

વડવાગ્નિનો ઉરછડ વેગ

ગરલ કૂંટતા ઝડ મેઘ

ભુવન ગગન

મુર્ચ્છિત વિઘ્નલકર મરણે નરણે આલિંગન.

એમાંથી જ થીંધી કાઢી પંથ

નૂતન અભોનિધિને કંઠ

જવાનું એપાર નાવ ધારી

પોકારે કાન્ઝારી

આવે છે આદેશ

આ યાત્રાની જેમ આ ખંદરે રોડાણ થયેલ શેષ

પુરાણો સંચય લઈ ખરીદ-વેચાણ ફરી ફરી

હવે ચાલે નહીં.

પ્રાંચના વધતી બચ, સાચું જે કંઈ તે ધન લીળે પૂર્ણ ફરી

પોકારે કાન્ઝારી એને લકી

“તોફાન મોઝાર

નૂતન સમુદ્રને કિનાર

જનું પડશે રે પેલી પાર”

ઝટપટ

એ કારણે ત્યજી ધર-ગડ

પરેગમ થકી એ હલેસાં લઈ દોડી આવે ખલાસીનાં દસ

“નૂતન ઉપાનું સ્વર્ણકાર

ખૂંટવા કેટલી હજી વાર ?”

સંધા ય તે પ્રથમ ફરે

લીન આર્તસ્વરે

નિશાસંથી વ્દગી એકાએક

ઝંઝા-ગરજાવા મેઘ

અંધારે આવરે તેજ-કાંઈ નવ જાણે

રાત્રિ છે કે નંદી-કંપે કિન્નર તુફાને

વચે વચે પુકારે કાન્ઝારી

“નૂતન સમુદ્રનીરે, જનું પડશે એ પાર નવને હંઝારી”

આવેલ વાહક ખંડાર; આ રહતી પૂઠે,

મારણે કિતી પ્રેયસી લોચનને લુછે.

ઝંઝા-ગરજ મોઝાર

વિસ્ફોટનો બાળે હાહાકાર,

ધરે ધરે સુનું ધનું આરામ-શયન

“યાત્રા કરો, યાત્રા કરો, યાત્રી ગણ”

હરે છે આદેશ :

“ખંદરે સમય નહીં શેષ.”

નૃત્યલેહ ફરી

ઊલટી વડે છે તરી.

નાગરશે ક્યા ઘરે ? ક્યા રે થશે પાર ?

પૂછવા ન સમય સમાર.

આ કેવળ જાણી લીધ સાર

તરંગથી લકી, ત્રાણ ફરી

હંઝારી જતી પડશે તરી.

ખેંચી રાખવાનું' બાદલાન,
હાથ ધરી રાખવું' સુકાન.
ઉગરીએ જઈએ વા મરી,
હંકારી જવી પડશે તરી.

આવે છે આદેશ :

“બંદરે સમય નહીં શેષ.”

અનળ સુદ્રતીર, અનળ એ દેશ—

એ ધામને કાજ

આવે છે અવાજ

વંદાળના કંઠે કંઠે શન્યે શન્યે પ્રચંડ આહવાન.

મરણ્યું ગાન

નગી જો છે રે પથે નવજીવનના અભિસારે

ઘોર અધકારે

પૃથ્વીનાં જે કંઈ દુઃખ, કંઈ પાપ, કંઈ અસંગલ,

કંઈ અશુભલ,

કંઈ હિંસા હલાહલ,

સમસ્ત તરંગે જીજ્ઞાને

તીર ઉલ્લંઘીને

જિર્થ આકાશનો ઉપહાસ રહે કરી.

તો ય વહે તરી.

ખણું હસેલી જવું પડશે રે પાર,

કાને ધરી નિખિલનો હાહાકાર,

માથે લઈ ઉન્નત દુર્દિન.

મને ધરી આશા અંતહોન,

હે નિર્લોક, દુઃખ અભિહત !

ઓરે ભાઈ નિંદા કોની કરત તું, કર શર નત.

આ માડું આ તાડું પાપ

વિધાતાને ઉર એ જ તાપ.

ખડુ લુગથી સંચિત આજ અહીં હવામહી વાય,

લીડુની લીડુતા બધી, પ્રબલનો ઉદ્ધત અન્યાય,

લોભીનો નિષ્કુર લોભ

વંચિતનો નિત્ય ચિત્તક્ષોભ,

નતિ અભિમાન,

માનવની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાનું ઝાણું અપમાન,

વિધાતાની છાતી આજ કરી વિદારણ

વંદાળના દીર્ઘચાસે જલે સ્થલે કરત ભ્રમણ :

ભાંગી પડે વાવંદાળ, નગો રે વૃક્ષાન

ખતમ થઈને રહે નિખિલનાં સર્વ વજ ખાણ,

છોડે નિંદા, છોડી દિયો સ્વધાય સાધુત્વ-અભિમાન.

કેવલ એકાએ કરો પાર

આ પ્રલય પારાવાર

નૂતન સૃષ્ટિને વેળતીર

નૂતન વિજય ધ્વજ લેઈને, હે વીર !

દુઃખ જોયું નિરંતર, પાપને જાણ્યું છે નાના જલે,

અશાન્તિની ધુમરી જોઈ જીવનના ઝોતે પલે પલે :

મૃત્યુ રહે છે સંતાઈ

સમસ્ત ધરણી છાઈ.

તણાઈ જાય તે સરી જાય

જીવનને કરી જાય

ક્ષણિક વિદૂપ.

જુઓ આજ તે સર્વનું અભ્રમેદી વિરાટ સ્વરૂપ.

ત્યારપછી જીભ નિજ સામે

ખોલો અકંપિત હૈયાહામે

“ તારો નહીં કડું ભય,

આ સંસારે પ્રતિદિન તુજ પર ક્રીધ છે વિજય.

તારા કરતાં હું સત્ય એ વિશ્વાસે પ્રાણધનું, દેખ

શાન્તિ સત્ય, શિવ સત્ય, સત્ય એ જ ચિરંતન એક, હે

મૃત્યુની લીંતર જઈ અમૃત ન લીધે યદિ ખાઈ.
 સત્યની બે નહીં પ્રાપ્તિ દુઃખ સાથે મૂકી,
 પાપ યદિ જન્ય નહીં ખરી,
 નિર્ગનીજ લગ્ન એ તો નરી,
 પોતાની જ અસહ્ય શરમે યદિ જન્ય નહીં અહંશર ખરી
 ત્યારે સહુ ધરત્યાગી
 અંતરના કયા આશ્વસને રહે લાગી ?
 મરવાને દોડે શત શત
 પ્રભાતનાં તેજભહીં નક્ષત્રની જેમ લક્ષ લક્ષ
 વીરનો એ રક્ત સ્રોત, સાતાની આંસુની ધાર
 એતું જો કંઈ મૂલ્ય તે ધરા-ધૂળે થશે એકાકાર ?

શું નહીં પમાશે સ્વર્ગ ?
 વિશ્વનો ભંડારી પૃથ્વી ના ટેવકું છે કઈ ?
 રાત્રિની તપસ્યાએ શું કિંમતે ન મૂકે ?
 નિદ્રાનુષ્ઠુ દુઃખરાને
 મૃત્યુધાતે
 ચૂર્ણ કીધી જ્યાં મૃત્યુએ નિજ મર્ચસીના,
 ત્યારે શું ન થશે દષ્ટ દેવતાનો અપાર માહમા ?
 (કાન્ડારી=કર્ણધાર. બાદશાન=સર.)

[રવીન્દ્રનાથ ટાકુરના બંગાળી કાવ્યનો અનુવાદ]

કવિલોકનો આ વર્ષનો વિશેષાંક

કવિલોકનો નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૪નો અંક 'ગ્રંથકાવ્ય વિશેષાંક' તરીકે પ્રકટ થશે.
 વાર્ષિક તથા આંશિકનું પ્રાદેશિક નિયત લવાજમમાં મળશે. આ અંક છૂટ મળશે નહિ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫.૦૦

આંશિક લવાજમ રૂ. ૨૦૦.૦૦

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિગ્નય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

આસ્વાદ

સરળતામાં સૌંદર્ય

ધીરુ પરીખ

હેમન્તની સાંજ

ઝાડનાં ડાંખળે ડાળીએ
સૂર્યનાં કિરણ ચોંટી રહ્યાં;
પાસમાં
ટૂંટિયું વાળીને શાંત છે પથ પડ્યો !
ચોતરફ
વાયુના કાફલા ધરફ-થા આભને લે વહે
ક્યાંકથી આવતો પ'ખીનો નાદ પહો
લે કરો કાનમાં વાગતો.
એમ લાગે ઘડી
સાંજ આ ચિત્રમાં હોય જાણે મઠી !

('સ્વગત' માંથી) ચૌસેફ મેકવાન

કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ કાળે પ્રકૃતિ એ
કવિજનોનો વતેઓ છે અંશે માનીતો કાવ્યવિપય
રહી છે. પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યસરળ વર્ણનચિત્રોથી તે
વ્યંજનાચિત્રો સુધી કવિજનોએ એનો ઉપયોગ
કર્યો છે. ક્યારેક કવિ પ્રકૃતિનો સાપેક્ષ ઉપયોગ
કરે છે તો ક્યારેક નિરપેક્ષ.

શ્રી ચૌસેફ મેકવાને એમના 'સ્વગત' કાવ્ય-
સંગ્રહમાં 'હેમન્તની સાંજ' નામક કાવ્યમાં કંઈક
અંશે હેમન્તની પ્રકૃતિનું નિરપેક્ષ શબ્દચિત્ર આંક્યું
છે. અલખત, અહીં સમગ્ર હેમન્તઋતુનું ચિત્ર નથી;
બલકે હેમન્તના એક પ્રહરનું ચિત્ર છે. કવિએ

હેમન્તઋતુના દિવસનો સાંધ્ય પ્રહર પસંદ કર્યો છે,
હેમન્તનું મહાકવિ કાલેદાસે 'ઋતુસંહાર'માં મનભર
વર્ણન આપ્યું છે. આપણા કવિ કલાપીનું હેમન્ત-
ચિત્ર અહીં તરત યાદ આવી જશે :

ભિગે છે સુરખીભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં
ભૂરુ' છે નહા સ્વચ્છ સ્વચ્છ દીસતી એકે નથી વાદળી.

'કલાપી'એ અહીં હેમન્તની ઊઘડતી સવારનો
પ્રહર પસંદ કર્યો છે. શ્રી મેકવાને એમના પ્રસ્તુત
કાવ્યમાં હેમન્તની સાંજનો પ્રહર પસંદ કર્યો છે.
હેમન્તની ઠંડીને કારણે સાંજ સૂક્ષ્મસામ છે. પ્રકૃતિ
જાણે થીજી ગઈ છે ! આ દૃશ્યથી કાવ્યનો ઉપાદ
થાય છે :

'ઝાડના ડાંખળે ડાળીએ
સૂર્યનાં કિરણ ચોંટી રહ્યાં,'

હેમન્તની સાંજ જાણે ઝાડનાં ડાળાં-ડાંખળાંમાં
ભરાઈ પડી છે, એની સ્થગિતતા દર્શાવવા કવિએ
ક્રિયાપદ પસંદ કર્યું છે 'ચોંટી રહ્યાં'. ઠંડી એવી
છે કે જાણે સૂર્યનાં કિરણો પણ થીજી ગયાં છે,
એવો ભાવ અહીં અભિપ્રેત છે. રસ્તા પર કોઈની
અવરજવર નથી :

'ટૂંટિયું વાળીને શાંત છે પથ પડ્યો'

અહીં ટૂંટિયું વાળીને પડી રહેવાની ક્રિયા
દ્વારા સજીવનારોપણ અલંકાર સજ્જાયો છે. આમ

આ અલંકારાયોજન દ્વારા જે સ્થગિત છે તે અન્યથા અનુપ્રાણિત બની રહે છે. તે વળી પછીની પંક્તિઓમાં રૂપક અને સજ્જારોપણનો આશ્રય લેવાયો છે. ‘વાયુના કાક્ષા’ કહેવામાં રૂપક સર્જાય છે. હવાની લહરો ઉપરાઉપરી આવી રહી છે એ ‘કાક્ષા’ શબ્દથી અભિવ્યંજિત થાય છે. આ વાયુ ‘બરફ શા આલને લે વહે’ છે. અહીં ઉપમા પ્રયોગનંદ છે. આલ હંકુગાર છે. હવામાં હંડી પ્રસરી રહી છે. એ હંડીનું આમ બધે સંવહન કરવાનું અને એનું સંવર્ધન કરવાનું કામ આ ‘વાયુના કાક્ષા’ કરી રહ્યા છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં આકાશનું જે શૈત્ય અનુભવાય છે તેને માટે કવિએ નવીન ચારુ દર્શના કરી છે કે હેમંતના વાયુ જ નજી બરફ જેવા આલને લઈને વાઈ રહ્યા છે. અહીં આલ, જે નિરાકાર છે તેને આકાર પ્રાપ્ત થાય છે; આલ જે સ્થિર છે તે ગતિશીલ બને છે! વળી, આલને લઈને વહેતા વાયુનું દૃશ્ય એ રીતે નાવીન્યપૂર્ણ હોઈ આસ્વાદ્ય અને આનંદપ્રદ બને છે. અહીંયાં આ એક પંક્તિમાં તમે દેહલીદીપનો આસ્વાદ પણ માણી શકશો. ‘બરફ શા’ શબ્દો એક રીતે જોમ આલને લાગુ પડે છે તેમ ખીલ રીતે ‘વાયુના કાક્ષા’ને પણ લાગુ પડે છે. વાયુના કાક્ષા બરફ જેવા હંડા છે એમ એક અર્થ છે તો આલ બરફ જેવું હંકું છે એવા ખીલે અર્થ પણ નીકળી શકે છે. આ છે દેહલીદીપનો પ્રસાવ.

અને આ હંડીની પરાકાષ્ઠા કેવી? કયાંકથી પંખીનો ટહુકો સંભળાય છે. તો આ ટહુકો કેવો છે? કદા જેવો! નજી કે નાદ પણ ફરીને કદો બની બધ છે! આ રૂપાંતર કવિકૃષ્ણનાનો અમરકાર

છે. વાતાવરણને અનુરૂપ આ દર્શના છે, અને એથી સમગ્ર કાવ્યની દર્શનાવલીમાં સુરેરે બધું ખેંચી બધ છે. કવિને હેમંતની સાંજની હંડીનો પ્રસાવ વર્ણવવો છે. આમ તો પંખીનો ટહુકો મનમમતા લાગે. પણ કાવ્યનાયક હેમંતની સાંજની હંડીના એવા જગમગ પ્રસાવમાં છે કે એ ટહુકો પણ એને વાગે છે! આ એક સરસ નવીન image છે.

સમગ્ર કાવ્યમાં આવી ત્રણેક image સુંદર છે. કાળ-કાંખળાં પર સૂર્યદિશ્ચિતા ચોંટી જવાની image, ટૂંટિયું વાળીને પથ પડ્યો છે તે image અને પંખીનો ટહુકો કદા જેવો વાગે છે તે image. આ બધી જ image દૃશ્ય image છે. દૃશ્ય દર્શન-આવલી (images)નો સફલ સરવાળો એ કે આ હેમંતની સાંજ નજી કોઈ ચિત્રમાં મલી હોય તેવી લાગે છે! વિવિધ દર્શનાઓ અને દર્શન-આવલીથી આખું ય કાવ્ય સુંદર બન્યું છે. અહીં કવિએ સ્વાભાવોક્તિની સાથે વર્ણનમાં એક રીતે બેવા જઈએ તો અતિશય-ઉક્તિનો ઉપયોગ કરેલો જણાયો. ઉક્તિની આ અતિશયતા હેમંતની સાંજની હંડીની અતિ-શયતા પણ વ્યંજિત કરી રહે છે. હેમંતની સાંજના વિવિધ અંશોને વિવિધ પંક્તિઓમાં મૂકી કવિએ કાવ્યોંતિ પદોંચનાં સાંજનું સાંજોપાંગ અખંડ ચિત્ર ઉપસાવી આપ્યું છે.

માત્ર કોરા વર્ણનને સ્થાને અહીં કવિએ દર્શનાપ્રાપ્ત દૃશ્ય ખરું કરી હેમંતની સાંજનો આગેદ્ય અનુભવ કરાવ્યો છે, એમાં ચૂલ્લાઈદની અહીં સંધાતી વિદ્યંબિન લયગતિ સ્થગિત સાંજના ચિત્રને વ્યંજિત કરવામાં સમ્યક્ રીતે ઉપકારક

થતી લાગે છે. સામાન્ય ઋતુવર્ણન કે પ્રકૃતિપ્રહરના વર્ણન કરતાં આ વર્ણન એની કલ્પનાવલી, લયગતિ અને ભાષાશૈલીને કારણે જુદું તરી આવતું હોઈ વિશેષ રૂપે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. કવિનો કસબ એમની સર્જક-સભાનતાનો દ્યોતક છે. અહીં, આમ, સરળતામાં ય સૌંદર્ય નીખરી આવ્યું છે. □

સાભાર સ્વીકાર

- મૃગયા : જયન્ત પાઠક, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૦, પ્રકા. કુમકુમ પ્રકાશન, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧, રૂ. ૧૨.૦૦
- આ તરફ : ઉસ્માન મિલન, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪, પ્રકા. પોતે જ, તળી નાકા, સાવરકુંડલા, ૩૬૪૫૧૫, રૂ. ૮.૬૫
- ઘરના : સુરેશ દલાલ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૫૬, રૂ. ૪૫.૦૦, પ્રકા. મિહિકા પબ્લિકેશનન્સ, ૧૩૩, હસા મહાલ, દલામલ પાર્ક, કક્ષ પરેડ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૫
- સિન્દુક્ષા : શિલ્પીન થાનકી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૫૬, રૂ. ૨.૦૦, વિતરક : 'અક્ષરી', ૫/એ, હરિહર સોસાયટી, ગૂજ. વિદ્યાપીઠ સામે, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૪
- પ્રાન્તરૂ : જ્યોતસ્ના ય. શુક્લ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૪, રૂ. ૧૫, પ્રાપ્તિસ્થાન : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
- જલજ : કિશોર મોદી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૨, કિંમત જાણાવી નથી, વિક્રેતા : ગાયત્રી પુસ્તક ભંડાર, ૧૦/૧૮૨૮, મહાલક્ષ્મીની પોળ, સોની ફળિયા, સુરત ૩૬૫ ૦૦૩
- સ્વાતિ : ઈશ્વરભાઈ પટેલ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૦, રૂ. ૧૦.૦૦, વિક્રેતા : સ્વાતિ પ્રકાશન, ૪૪૮/૧, રચના સોસાયટી, સેક્ટર ૨૨, ગાંધીનગર
- અસ્તિત્વ : દીપક જગતાપ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૬૨, રૂ. ૬.૩૦, પ્રાપ્તિસ્થાન : દીપક જગતાપ, ટી. આર. સી., વડિયા પેલેસ, રાજપીપળા ૩૬૩ ૧૪૫

‘હવામાં જ બણે પડ્યું એક ખાડું’
હવે કઈ તસલીથી હું તીર તાકું?’
‘કે આડે પ્રહર મૌન અગને તથાસ્તુ!
પડ્યું જીવને શબ્દશ્રીથી જ વાંકું’

‘એક ખાલી નાવ’ના કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીનો વિશેષ આવા શેર અને પંક્તિઓમાં પમાય છે, તે સાથે સાથે એવી ય પતીજ પડે છે કે શબ્દશ્રીથી કેમ વાંકું પાડવું કે કેમ સીધું પાડવું તે ય આ કવિ બણે છે, સમજે છે.

અહીં વધારે કામ થયું છે ગઝલમાં. પણ કવિ ગઝલમાં પુરાઈ રહ્યા નથી. છંદમાં ગઝલ છે; તો ત્રણ મબનાં સોનેટ પણ અહીં છે. ઉપર બેઠે તેવી ભાષાની તિર્થકતા પ્રયોજવા સાથે ધરાળુ ભાષાને શિખરિણી જેવા છંદમાં યે કવિ ક્ષમતાથી પ્રયોજે છે :

‘સિતારી મૂંગી છે ઝળણ કરતી ના જરીય તે,
ખડું અટપટું સમજ પડતી ના દશીય તે;
ધરોખાને સ્થાને અવલવલયો આ અવળકો?’

સ્મરણની મજલમાં વિરહવ્યથા અનુભવતો કવિ અહીં સળંગ ત્રણ સોનેટમાં, ઝીણું કામ કરે છે ને આખું યે મનોગત સૂક્ષ્મરૂતિ સુષેરે નીરૂપે છે.

(પ્રકા. કવિ પોતે, વિતરક ‘અક્ષરી’, પ/એ, હરિદ્વર સોસાયટી, ગુજ. વિદ્યાપીઠ સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૧૪
ક્રમાંક પૂઠું, પ. ૭૨, ૩.)

પ્રથમ સોનેટના અંતે યમત્કૃતિ સાથે સંવેદનની ભીનાશ પણ પમાય છે. તેમાં પગલાં સાથે બેઠાવું ‘તગતગ’ વિશેષણ ટેવું કામ કરી બધ છે?—

‘થતું’ : મારા પહેલાં દડમજલ આ ટોણ કરતું?’
જરા બેથું ત્યાં તો—તગતગ તમારાં જ પગલાં!’

છંદમાં ગઝલ એ હવે નવી વાત રહી નથી. પણ હર્ષદનું કામ તેની ક્ષમતાનો હિસાબ આપે છે :

‘આખું ને આખું નગર બપોરે એમ મારે જવાનું’
ને રસ્તાને ખખર ન પડે એમ મારે જવાનું.
ભિંસાં ભિંસાં વિવશ નજરે દોડતાં દશ્ય બેઠું’
ને દોડું તો ચરણ લથડે એમ મારે જવાનું.’

બેઠું ‘અનુપંગ’માં જેવો છંદ સચવાયો છે તેવી માવજત કવિતાની નથી થઈ. છંદ સાથે રહીક-કાક્ષિયા સાચવવા જતાં ને કશીકે બેઠું ભાષા પ્રયોજવા જતાં સરવાળે કૃતકતા નીપજ આવી હોય એવું યે બન્યું છે :

‘શું ફક્ત હું ધરધરાડે પ્રતીપતાથી
વૈપર્યને અથ અઠંગ લઈ ફરું છું?’

આ પછીનો તરતનો શેર આશા બંધાવે છે કે કવિ થોડો બળતો રહે તો ઉપર થયું છે તેવું નિવારી શકે તેમ છે :

‘લાગુ’ અર્પણ તરુ માફક આજ, તોયે
હું તો અનેક અનુપંગ લઈ ફરું છું.’

અહીં સાંજોપાંગ સારી કૃતિએ અને વેધક
શરની સંખ્યાયે દીકરીક મળી રહે છે.

‘એ તો દોસ્તો, એ દોઢી, ચલમ એ જ સાદી
હશે આટલું’ યાદ ખસ એ ય કાફી!’

આ ગઝલમાં સળંગ કેફ સચવાયો છે. ઉપરછઠી
અળવીતરાઈ કે રમતિયાળપણુની ભીતર પણ કવિ
કશીક જાંડી ખણુખોદ કરતો લાગે છે :

‘કે’ક ભરવા મથું કે’ક ઉલેચવા,
વ્યસ્ત છું એમ પણ હું કથું પામવા.’
‘રોજ ભીતું થાય છે નિશ્વાસથી
સાવ સુકકુંભકું કંઈ આંગણુ નથી.
‘એવું’ નથી કે ખેલ ભજવાતો નથી,
આ મખમલી પડે જ જીંચકાતો નથી.’

સંવેદનતું બળ એ આ કવિની મોટી મૂઠી છે.
સંગ્રહની પહેલી ગઝલનો એક શર યાદ કરીએ :

‘રેતની વહેતી નદીના ખેલ કાંઠા આપણે,
તૂટતી હોડીમાં સાળે સઢ જમાપાસું ખને.’

કવિ પાસે સાળે સઢ છે પણ આજકાલ
ભરપૂર લખાતી ગઝલોમાં જે મર્યાદાઓ પ્રવેશી
ગઈ છે તેનાથી આ કવિ પણ સાવ બચી શક્યા
નથી. કાફિયાની ચિંતા છોડીને માત્ર રદીફ સાચવી
લેવાતું વલણુ રૂઢ થતું બચ છે ને તેવાં સ્થાનો
અહીં પણ છે. સહેજ સરવો કાન રાખીને નિવારી
શકાયા હોત તેવા લયભંગ પણ અહીં છે :

‘તે પછી ક્યાં રહસ્ય કે છળ હોય છે?
ખોલવાની માત્ર સાંકળ હોય છે.’
‘યુગો થકા ભટકી રહી ગોવાળની માફક,
‘શ્રણુ બાણુ ક્યાંક ધણુને ખોઈ ખેંચી છું.’

તો ‘રાતી ગઝલ’ જેવી કૃતિ શબ્દરમતથી
આગળ વધતી નથી. ગીતરચના કવિને સઢજ
સાધ્ય જણાતી નથી. ક્યાંક આયાસ પણ વરતાય
છે ને છતાં ‘કાણું ચુલાખ’ અને ‘સામૂહિક આત્મ-
વિલોપન’ વેળાએ’ જેવી કૃતિઓમાં કવિનો
વિશેષ અને સંવેદનતું બળ પ્રમાય છે. ‘મળશું’
પણુ સાદાંત આસ્વાદ્ય બનેલી રચના છે. તેમજ
દરેક અંતરાને છેડે આવતી પંક્તિઓમાં કવિનું
જુદાપણું મળે છે :

‘પગલાંતું’ તો એવું—
પડશે નહિતર જડશે નહિતર ધૂળ મહીં તો ભળશું.’
‘સપનાંતું’ તો એવું—
મળશે નહિતર ટળશે નહિતર અંદર ભડભડ લખશું’
‘ચહેરાતું’ તો એવું—
મલકે નહિતર છણકે નહિતર એકમેકને છળશું
અન્ય એ કૃતિઓની વાત અહીં કરી લઈએ.

‘યુવાન વિધવાના વિરહની ગઝલ-૧’ અને
‘-૨’માં એકજ લાવ ઘૂંટાયો છે ને તે છતાં
તેમાં લિન્નતા છે. એકની એક સામગ્રી અલગ
તરીકાથી ખપમાં લેવાઈ છે.

પ્રથમ કૃતિમાં રદીફ સાવ ગદાળુ છે, ને તોયે
પેલો ‘સાળે સઢ’—સંવેદનતું બળ કૃતિને કવિતાનું
કંઠે લઈ બચ છે :

‘પ્રથમ દરિયાને પણ હૈયા મળી’ ધરણીને રાખ્યો તો,
હવે નાનું’ ઝરણુ છે પણ ઘણી તકલીફ લાગે છે.’
‘હજી ખનખન અવાજો ચોરડે પોઢેલા નથી ત્યાંતો—
કરીથી પહેરતાં કંઠણુ ઘણી તકલીફ લાગે છે.’

ખીજી કૃતિ ગઝલને વળોટી જઈને ગીતમાં
ઢળતી રચના છે, ને તેથી ગીતમાં સફળ એવા
લયનો હિલોળ ને દેખીતો આનંદનો ભાવ— જે
અલખત આભાસી છે— પ્રગટે છે; ને પેલી વેદના
ભાતરમાં જઈને વધુ સ્પર્શક્ષમ, વધુ વેધક બની
આવી છે :

‘બ’ધ હતી તે વાગી ખ’સી વર્ષો દેડે,
ખાલી મનના માળે સહિયર દેલ ઢખૂંકે.’
‘ખનખન કરતાં કંઠણુ છે પણ લાગે છે કે
એના અંતરિયાળે સહિયર દેલ ઢખૂંકે.’

આવી બધી મથામણ કરતા કવિએ સંગ્રહના
અંતે જે અઠાંદસ અને પરપરિત લયની કૃતિઓ
આપી છે તેમાંયે થોડું કામ થયું છે. ન—જીવું
જીવતાં માણસ, જે નથી જીવી શકતો કે નથી મરી

શકતો તેની વાત ‘તમે’માં વેધકરીતે વ્યક્ત થઈ
છે, તો ‘ગઢ’માં લયનો છાક અને ઝેડ છે. (લય-
ભંગનાં સ્થાનોં પે ખરોં) આકર્ષણ કરે એવું
ધૂંધળાપણું તેમાં છે. આ કૃતિ પોતે કરીને લાલે
કરી—આછરી નથી પણ કવિના ચિત્તની ગ્રહણશીલતા
ને ભાષા સાથે કામ પાડવાની ક્ષમતાનો એક અંદાજ
આપે છે. ‘ગઢ’ અને ‘સામ્રાટક આત્મવિલોપન.’
એ બે કાવ્યો કવિ પાસેથી આત્મી કાલે સ્થળનાર
કવિતાનાં પ્રસ્થાન હોઈ શકે, કદાચ આવું માન-
વાતું મન થાય છે.

એકંદરે એવું લાગે છે કે આજકાલ ગઝલ કે
ગીતમાં જ પોતાની અભિવ્યક્તિ શોધના નવકવિઓમાં
હર્ષદ ઘણીબધી રીતે જુદો પડતો કવિ છે. ને તેની
કવિકર્મ પ્રત્યેની સલામતા બેતાં એવી આશા
ખંધાય કે પ્રસ્તુત સંગ્રહણું મંગતા કવિને ન પોપાય
તેવી જે કેટલીક તુટીઓ રહી ગઈ છે તેનાથી કવિ
પોતે ય અબળણ નહીં હોય. સતત અને સાચુકલી
મથામણના સ્ફૂળ અહીં મળે છે. □

સૂચના

૧. લેખકાએ પોતાની રચના કાગળની એક બાજુ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવી.
૨. જરાખી ટપાલખર્ચ મોકલવું નહિ.
૩. સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એક માસમાં અપાય છે. અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજાવી.
૪. અવલોકન મારેનાં કાવ્યસંગ્રહની બે નકલ મોકલવી.

‘અવાજનું’ અજવાળું’ * ની કવિતા

આરીન મહેતા

શ્રી યોગેશ જોષીની કવિતામાંથી નગરજીવન ને ઔદ્યોગિકરણના સંઘાતો, પ્રકૃતિતત્ત્વો સાથેના વિચ્છેદનો રંગ, માનવજીવન ને માનવસંબંધનો સંબંધ ને આપણા આજના તકલાદી પરિવેશની અકળામણુ : આટલું સ્પષ્ટ પામી શકાય છે. એક તરફ સાદી રોજિંદી ઘટનાઓ અને માનવ-મનની ગતિવિધિઓ તો ખીજી તરફ જીવનનાં સાક્ષ્ય-વૈશ્વ, કૃત્રિમતા-આડંબર ને મરણના સંદર્ભો-પ્રશ્નો એમની કવિતામાં દષ્ટિગોચર થાય છે. સંગ્રહની છાંસક રચનાઓમાં ઇપ્સન અર્થાંશ, સાત ઝળલ ને ત્રણ ગીતોનો સમાવેશ થાય છે. સ્પષ્ટ છે કે કવિ મુખ્યત્વે અર્થાંશમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. અર્થાંશ રચનાઓમાં આગવા લય માટેની એમની મથામણુ ને એમ કરીને અભિવ્યક્તિની તાજગીભરી નિજ મુદ્રા સરજવા તરફ એમનું લક્ષ છે. આને પરિણામે ને નિરૂપ્ય વસ્તુ (કન્ટેન્ટ)ના સંવેગને કારણે કેટલીક રચનાઓ સવિશેષ આસ્વાદ્ય અને વિચારણીય બની છે. અગિયારમી (પૃ. ૯૩), ત્રીસમી (પૃ. ૨૭), હવ્વીસમી (પૃ. ૨૯), તેત્રીસમી (પૃ. ૩૯)ને એકાદમી (પૃ. ૩૫) રચનાઓને આ વિધાનના દૃષ્ટાંત લેખે ટાંકી શકાય. કવિની એક પ્રતીતિ આવી છે :

હવે તો લાગે છે કે
આ લાખા

મને એના જોળામાં સુવાડીને
પાલવ ઓઢાડશે નહિ.

(પૃ. ૧૪)

છતાં આ લાખામાં, સર્જક-શબ્દમાં જ એમણે
સાંતવના શોધી છે, કારણ કે એમની ખેવના આવી છે :
ને કલ્પના,

હજી તો...હજી તો મારે

વરસાદના એકાદ ટીપા પર

આખીયે સષ્ટિને ‘કાતરવાનું’ કામ બાકી છે.

(પૃ. ૮૩)

‘કલ્પના’ ને સંબોધીને લખેલી રચનાઓ (સંગ્રહનું) પ્રધાન કાવ્ય-ગુચ્છમાં પ્રણય, વિરહ, વેદના તો છે જ સાથે સાથે માનવજીવન ને માનવ-સંબંધની વક્તા ને જાળના પણ છે. એથી તો પ્રણયવિરહના રહ કાવ્યબોધને ઓળંગી જઈને માનવસંબંધનો સંદર્ભ આપણા રસનો વિષય બને છે :

કંઈ નહિ નદી ના મોકલે તો

પણ આમ જો,

કેવો લયકર દાવાનળ સળગી ઊઠ્યો છે
મારા શહેરમાં !

જો, આ મકાનો, કાંકરિયા, યુનિવર્સિટીનો
ટાવર,

સીદી સૌંદરની બળી, બાળવાટિકા ..

* ‘અવાજનું’ અજવાળું’ યોગેશ જોષી, પ્રકાશક, વિશ્વ-માનવ શિક્ષણ ટ્રસ્ટ, ન્યુપિટર એપાર્ટમેન્ટ્સ, વડોદરા-૫, પાનાં ૯૬, કાચું પૃ. ૬, મૂલ્ય રૂ. ૨૫-૦૦

‘‘અધુ’ જ

ભડ ભડ ભડકે બળી રહું છે, કલ્પના ?

માકેલી આપ તારું એકાદ આંસુ’’

(પૃ. ૭૫)

જે કે ક્યાંક આયાસ, પ્રસ્તાર તો ક્યાંક અનાયશ્યક પ્રલંબ ‘કલ્પનાવિહાર’ને કારણે ‘આડે પાટે ચડયાનો ય અનુભવ થાય છે. ‘બાવળ’ (પૃ. ૫૯) અને ‘પીપળો’ (પૃ. ૬૩) બન્ને આમ તો કવિની મહત્ત્વની રચનાઓ બન્યા બન્યા છે. છતાં બાવળ અને પીપળાને નિરૂપ્ય સંવેદનના પ્રતીક લેખે સ્થાપવામાં સંવેદનનું પદ્ધતિ જોખમીય છે ને પ્રસ્તારી બની બેસાય છે. પૃ. ૬૦, ૬૧, ૬૫ પરનાં કાવ્યોંશો જોતાં ઉપયુક્ત વાતનું સમર્થન જડી આવશે.

કવિએ પ્રકૃતિતત્ત્વોન્મત્તઓને કાવ્યોમાં વણ્યાં છે. પરિવેશ, સ્થિતિનિર્માણ કે સંવેદનમૂર્તતા સાધવા માટે તેઓ આમ કરતા લાગે છે. તેઓ સૂર્યને ફીઝમાં મૂકે છે તેમજ આકાશનું લોહિયાળ આંસુ પણ કહે છે, પર્વત પાસે નદી ભાગતા દરિયાને ચીતરે છે, તો કરોળિયાના રેશમી જળામાં શુભ્રવાયેલા ચન્દ્રના ટિક્કા અજવાળાને પણ આલેખે છે. કવિની કલમમાંથી આ શબ્દો સાવ સહજતાથી સરી પડે છે :

પંખીની પાંખ પણ ખરી પડે

તેવી પાનખર ખેડી છે મારા નગરમાં !

‘રાત ૧-૨’ ‘પવન ૧-૨’ ને ‘શરદપૂર્ણિમા’

(અનુક્રમે, પૃ. ૭, ૮, ૧૦, ૧૧ ને ૭૦) સંગ્રહની

ઉલ્લેખવા યોગ્ય રચનાઓ છે. કલ્પનાને કારણે

સરખતી એમાંની દશ્યાત્મકતા હાથ નીવડે છે. ‘શરદપૂર્ણિમા’ તો એક અન્ધર સંવેદન સફરનો ચાંદનીસભર અનુભવ બની રહે છે. એક પછી એક દશ્યકલ્પનમાંથી સરખતી જતી ગતિશીલતા અનુભવ પ્રતીતિ માટે નિર્ણાયક બને છે.

આ સંગ્રહની કવિતામાં વેદના ને વિસ્મય બન્નેની હસ્તી વરતી શક્ય છે. કવિનો વિસ્મય વેદનાનું ફક્ત વિસ્તારી આપે છે. આથી ક્યારેક તરંગલીલાની ઝાટિએ પહોંચાય છે તો ક્યારેક એસ્કેપિઝમની નિકટથી ચે પસાર થવાનું બને છે. જ્યાં આવી કટોકટીભરી ક્ષણમાં કાવ્યત્વ સર્જનું છે ત્યાં એ આસ્વાદક (પૃ. ૩૩, ૩૬, ૭૫, ૭૮) નીવડ્યું છે. અન્યથા, સારી બની શકી હોત એવી રચનાઓ સરખતી તરંગલીલાનું સમાપન એટલે કે કાવ્યત્વ નિષ્પન્ન થાય એ માટે સર્જક પ્રપંચ સમૈતવાની પ્રક્રિયા, ધૂંધળી રહી જતી હોવાથી રચના (પૃ. ૩૪, પૃ. ૬૨, પૃ. ૭૮) કથળે છે.

છતાં કવિ યોગેશની સર્જકતાનાં જીડીને આંખે વળજે એવાં સ્થાનો સંગ્રહમાં ટેર ટેર પડ્યાં છે. વાત ગમે તે વિશેની હોય, કશીક ચોટ આપી બળ એવા અભિવ્યક્તિ-અંશો સંતર્પક નીવડે છે. ‘અસ્થમા’ (પૃ. ૨)નું આ નિરૂપણ જુઓ :

‘વાંસવન આપુ’યે ખળસળ્યુ’ ગર્ગર ગર્ગર

ફૂફસાંની ડાળે ડાળે

થીજ ગયેલાં ગર્જિલાં વાદળ ગર્જ્યાં ગર્ગર

ગર્ગર

પાંસળીઓની આંધે લપાટને બેઠેલા શન્ય પર

ઝીંકાયા કડકડતી વીજળીના આબખા

ને ભીંધુ'ચતુ' આકુ'અવળુ' તરફડતુ' શન્ય
કણુચુ' ગર'ર ગર'ર

(પૃ. ૨)

મરણુનો સંદર્ભ વણુતી આ પંક્તિઓ :
કોક આવીને/કચારતુ' ય ઠેકું છે ચૂપ ચાપ,
આંખને કિનારે/થાકી ગયેલો દરિયો/કણુસે
છે મારા પડખામાં/કોક શખના ફાટી ગયેલા
ડોળા જેવી મારી આંખોમાંથી/ફૂટ્યા કરે છે
ટૂંનની તીણી ચીસો, ચૂપચાપ ! દીવો લઈને
કથુંક ખોળવા માટે/મારા દેહની ભીતર
ક્યાં કરે છે કોક !

(પૃ. ૩૫)

સંગ્રહની ઘણીએક રચનાઓનું કાકું, કવિની
દીર્ઘકાવ્યો કરવાની શક્તિનું નિદર્શક બની રહે છે.
ઉપર ઉલ્લેખી એમાંની કેટલીક રચનાઓ જોતાં એમ
પણ લાગે છે કે ભાવને ઘૂંટવાની - વ્યક્ત કરવાની
પ્રક્રિયા, કલ્પન, કાકું, વ્યંગની સાર્થકતા ને રચનાને
એકસૂત્રો વણી લે એવા એક પછી એક પંક્તિઓનો
સાહજિક ક્રમ કવિ પાસે હજી વધારે સારી રચના-
ઓની અપેક્ષા જગાવે છે. સામે પક્ષે કલ્પનાને
રચનાના કેન્દ્રવર્તી વસ્તુના સંદર્ભમાં નિયંત્રિત
કરે એ ભૂમિકા ને નિહ કાવ્યબાની, એમણે હસ્તગત
કરવાં પડે.

અહીં 'તાન્કા' (૨૪મી રચના)ને 'હાઇકુ'
(૨૫મી રચના), ગીત ને ગઝલ પણ છે. ગીત સીધાં-
સાદાં છે અને તાન્કા-હાઇકુ મધ્યમ છે. સાતે ય

ગઝલમાં, અભિવ્યક્તિની કસોટી થાય એવી બહેર,
કવિએ પ્રયોજી છે, પરંતુ અછાંદસ રચનાઓ જેવું
સખળ પરિણામ નીપજવી શકાયું નથી. અછાંદસમાં
ખૂલતી-ખીલતી સર્જકતાને ગઝલમાં વિલસવાનું
શક્યું નથી. ખેએક શેર મળનાં નીવડયા છે :

એક સૂકું પાંદડું નીચે ખચું,

ને ધરા પણ ફેટલી ફૂલ હતી. (પૃ. ૮૬)

એક ખીલી વાગવાને કારણે,

રાત આખી ભીંત આ ભગી હતી (પૃ. ૯૦)

એમ તો ક્યાંક ઉપમેય-ઉપમાનની સાદર્યમૂલકતા
જોખમાય છે, જેમ કે, સીટીબસને અપેલી ચણીઠીની
ઉપમા, વળી, વારંવાર 'આ તો કે' આમ એવો
લહેરો પુનરાવર્તિત થાય છે ને યથે જ સચ્ચિત
નીવડતો નથી. ક્યાંક અભિવ્યક્તિની જ અધૂરપ
રુપરૂ કળાય છે. કવિને સૂર (ટોન) પકડાતો
નથી (કાવ્ય ક્રમાંક-૨૧) છતાં આવાં ઉદાહરણો
ગણ્યાગાંઠ્યાં છે. સો પાનાનાં સંગ્રહમાં આવું તો
કેટલુંક મળી આવવાનું, પણ જે સર્જકતા અહીં
પ્રવૃત્ત થઈ છે એ નિખાલસ ને નીતરેલી છે. વળી
આ તો કવિતા પાસે જવા પહોંચવાની વાત છે.
કવિએ પોતે જ પૃ. ૭૬ પર કહ્યું છે એ નોંધીને
વિરમીએ :

હવે માની જા, યોગેશ,

આકાશમાં

વર્ષાની ધારના લિસોટા ન શાધાય''''
શાધાય''''

‘તો પછી’* - અદ્યતન કવિતાનો મુદ્દો

ચોસેફ મેકવાન

ભાઈશ્રી દલાપત ચૌહાણના કાવ્યસંગ્રહ ‘તો પછી’માં પ્રણય અને અન્ય, ઇતિહાસ, અત્યાચાર, ગીત અને ગણબળ એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી રચનાઓના પ્રધાન સૂર પ્રણયવૈકલ્પ, વર્તમાન જીવનસંદર્ભ, શોષણ વગેરે અંગેના તીવ્ર સંવેદનો પ્રસ્પંદનો મીલાયેલા છે. ખીબ વિભાગના આક્રોશમાં કાઈ પંડિતોને cynicism ની ગંધ આવે... અને કદાચ કવિને એ અભિપ્રેત પણ હોય ...તો હોય. આપણે તો ‘કાવ્ય’ ભાવકક્ષાએ પહોંચે છે કે નહીં તે જ જોવાનું રહે.

‘પ્રણય અને અન્ય’માંના પ્રથમ કાવ્ય ‘હું અને અને આકાંક્ષાનું ફૂલ’માં ગ્રામ્ય વાતાવરણની નિસ્તબ્ધ નિરવતાની પડછે મૃત્યુની કડુણતા ઓગળી ગયેલ છે...ને જિજીવિષા તો યથાવત્—સ્વપ્નોની જેમ.

‘હું સૂરજ સાથે તારો ચહેરો શોધતો ફરું છું’

અંતે હૃદયમાં સંગોપાયેલા પ્રેમની અપ્રાપ્તિના ભારનો વિપાક છવાઈ જાય છે. પોતાના અસ્તિત્વને વિશે પ્રશ્ન ઊઠે છે. એ પ્રશ્ન આદિકાળથી મનુષ્ય જાતિની આંખમાં છે. દરેક ચહેરામાં એ અનુભવાય છે. એમાંથી નિષ્પન્ન થતી નરી શૂન્યતા જન્મે છે. આત્મિકદૃષ્ટિ એ ભાવને નિરૂપે છે—

‘તરસથી તાળવું ફાટું ફાટું થાય છે.’

પ્રાતઃકાળે પ્રકૃતિમાં કે બપોર સમે ખેતરમાં પ્રિયને બોલ્યા કરતી નજરમાં સ્મરણો જાગી ઊઠે છે. ગત સમય કવિમનને પંપાળે છે—ને મન કહે છે—

‘તું જોડું બોલે છે

સાવ જોડું કે

હું તને ચાહું છું.’

ને નિષ્ફળ પ્રેમને વિરોધાભાસી દૃષ્ટિમાં મૂકે છે—

‘આભ વચ્ચે બળમળતો

ખાર માસ શિયાળો.’

પ્રેમમાં નિઃશેષ થયેલ અનુભૂતિસિદ્ધ પાત્રોનું ઉત્તમચિત્રણ ‘૧૦. પ્રિયે’માં આલેખાયું છે. એ નિર્વાત સુંદર રચના છે.

‘ઇતિહાસ/અત્યાચાર’ વિભાગની રચનાઓ જીવનસંઘર્ષ વર્ગસંઘર્ષને નિરૂપે છે. ઇતિહાસની પરંપરામાં વર્તમાન સમય આપણને ખબર થ ન રહે એમ જાહેવાઈ જાય છે. વર્ગભેદ, દોરદમન, શોષણ, જુલમ, સમાજવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા વગેરેમાં રીબાતી-ખીડતી પ્રજાના ચહેરા પર લાલાશ-ભરી કાળાશ તગતગે છે. જેમનું ભાવિ આ વિશાળ દેશમાં હજી પ્રશ્નાર્થ છે એવી પ્રજાના આક્રોશ વીસમી સદીના આ સાતમા-આઠમા દાયકાના કવિઓમાં હવે શબ્દોના ધૂમ્રરૂપે પ્રગટતો જણાય છે. કવિશ્રી ભિમશંકરે ‘રચો રચો’માં કરેલી આર્ષવાણી નવ્ય અભિવ્યક્તિરૂપે—આધાત આપે તેવી તીવ્ર અભિધા કે વ્યંજનાથી આ ગાળાના કેટલાક કવિઓએ પ્રગટ કરી છે. આ ભૂમિની વાસ્તવિકતાનું, જીવનની યથાર્થતાનું નક્કર સ્વરૂપ આલેખવા તરફનું એમનું વલણ દેખાય છે. એની પ્રતીતિ ‘દલિત કવિતા,’ ‘અસ્મિતા’ વાંચતા

થાય છે. અહીંથી શુજરાતી કવિતામાં આકોશ-
સંઘર્ષયુગનો એક નવો ફાંટો રચાય છે. ભાવનાઓ,
આદર્શો, દેશપ્રેમ વગેરે જેવી વાતો હવે આઝાદીના
૩૬ વર્ષેય પોકળ સાળિત થયેલી છે. તેનો પડઘો
આ રચનાઓમાં છે. વધુ હાસ્યારૂપક વાત તો એ
નીવડી છે કે આપણા સમાજનો 'કોઈપણ વર્ગ'
આર્થિક-સામાજિક અન્યાય, કે શોષણ અંગે
જનગૃત નથી, પરંતુ ધર્મને નામે જે જીહાવોહ
મચાવી નિંદાધોના જન લે છે...પ્રાંતવાદને નામે
કેંકને રહેસે છે તે છે. ભાઈશ્રી દલપત ચૌહાણની
કલમ પણ આ ખીજ વિભાગમાં એની યથાર્થતા
નિરૂપે છે.

'તેઓને માટે', 'જેઓનેટ', 'કાણુ માફ કરશે?',
'ચાડિયો' વગેરે રચનાઓનો પ્રધાન સૂર એક જ
વાત આલાપે છે-

'આ હિટલરની ઓલાદો દારે દારે કરી,
અમારા ચહેરા પર જડેલ તેઓના છુટની
નાળની છાપમાં

અમારો માનવી હોવાનો પુરાવો શોધે છે.'
ને 'અરુપશ્ય' રચનામાં પ્રશ્ન ફેંકે છે-

'રે ધિક્કારના દેવ
આજદિન સુધી શોધ્યા કું
મારા કયા અંગ-ઉપાંગ પર
લખાઈ છે અરુપશ્યની ઝગ્યાઓ !'

'ભૂખ' કાવ્યમાં સુખી વર્ગને સંબોધતા
આશાવાહી સૂર કાઢે છે-

'તમારી સુંવાળી મોજડીઓમાં
સંતાડેલાં મખમલી તળિયાં
વેશાખ ખપોરે
અઃસ્ફાટની સડક પર ધરો
પછી અમે ને તમેના ભૂલી ભેદ
નવીન સૂર્યને સાથે આવકારશું.'

ખીજ વિભાગનાં ગીતો અભિવ્યક્તિ ને ભાવ
પરતવે સામાન્ય છે. 'હિંદોળા લેશુ', 'મળતા
માનવીનું' ગીત 'માં લય લયડે છે તો 'આભાસી
ગીત 'માં ટેકની પંક્તિ સાથે આવતી અંતરાની
પંક્તિઓનો પ્રાસ રચાતો નથી તે કહે છે. 'પાન-
ખરની પ્રોતડી' 'વહાલમનો ચહેરો ચીતરીએ'
'હોલનું' ગીત 'માં શબ્દસંગીતનાદ હલ્લ છે.

ગઝલ વિભાગમાં કર્તુત્વની સંચાર્ય ખરી પણ
ગઝલનો મિજબજ કયાં? અલખત, નવતરોમાં જે
રદીફ-કાશિયાની કૃત્રિમતા વરતાય છે તે અહીં
નથી. સાહજિકતાની હળવાશ છે. કયાંક આસ્વાદ્ય
શેરો પણ મળે છે.

"કોઈ મારું છે જ કયાં 'દલપત' અહીં
શ્વાસ લઉં છું એટલે લાયાર છું."

ક્ષણાર્ધ શા આવી ગયાતાં દાર પર
પગલાં પડ્યાની વેદના જાણું હજી.

ના હશે કે સાવ ખોડી મિત્રતા
ખભે ચડી ચાલ્યા જઈશું ઠાઠમાં.

સંગ્રહની રચનાઓમાં હૃદયરસ જ્યાં જ્યાં
છલકાયો છે ત્યાં હલ્લ ખન્યો છે. ક્યારેક કડીખક
ન ખનતાં ભાવકલ્પનો; ક્યારેક દશ્યપ્રતિરૂપોની
અસંગતતાનો વિનિયોગ કૃતિરસમાં અવરોધક
ખન્યાં છે. આમ છતાં કવિ તો શબ્દનો સોદાગર
છે એટલે કાલે 'તો પછી-' 'ત્યો આ કવિતાઓ'
કરી આવશે જ એવી આશા તો જન્માવે છે ને
આવનારને બકારો આપનારો કોઈ કવિ હોઈ શકે
ખરો? એમનું સ્વાગત હો. □

(દલપત ચૌહાણ, વિતરક : દલપત ચૌહાણ
૩૯૯/૧૮ જીવણલાલ જેઠાલાલની ચાલી,
રખિયાલ રોડ, અમદાવાદ; ૩૮૦ ૦૨૧. પૃ. ૪૮,
૩. કિંમત ૪.૫૦)

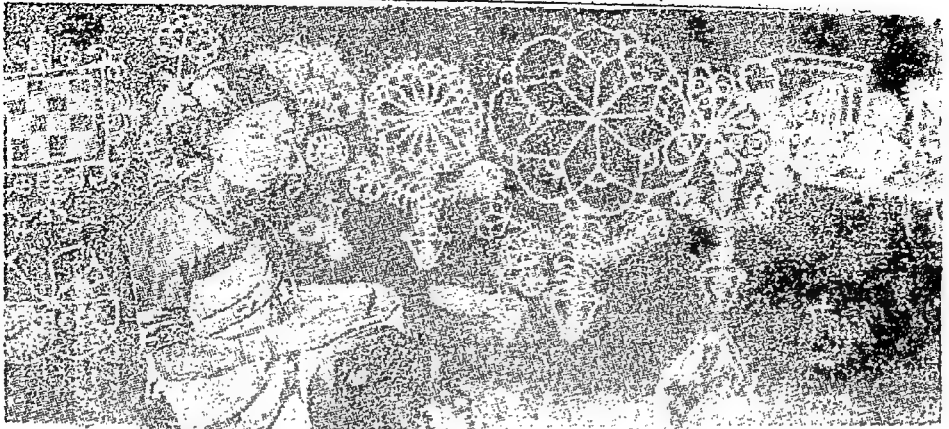
With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box manufactures

38, Police Court Lane, Fort
BOMBAY 400 001
Phone : 267544

સામાજિક વ્યાપ રતો સમતોલ વિકાસ માટે

- વિકાસના તમામ ક્ષેત્રે ગુજરાતે નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે.
- સરકારના ભગીરથ પ્રયાસોને જનતાના પુરુષાર્થનું બળ મળ્યું છે.
- આર્થિક-સામાજિક પછાત વર્ગોના ઉત્કર્ષ માટેની ખાસ યોજનાઓ તેમજ ૨૦ મુદ્દાના કાર્યક્રમના અમલ દ્વારા સમાજના સમતોલ વિકાસ માટે આપણે કટિબદ્ધ છીએ.
- ભારતના નકશામાં આજે ગુજરાત ગૌરવવંતું સ્થાન મેળવી શક્યું છે.

ગુજરાતનો પુરુષાર્થ

અમેરિકન કવિ ઝેરન કેમર

ઝેરન કેમર અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ ભિંતિકવિ છે. એમનાં અનેક ગીતા સંગીતબદ્ધ થયાં છે અને પારિતાપિકપાત્ર કર્યાં છે. એમનો જન્મ ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૮૨૧ના રોજ બ્રુક્લીનમાં થયો હતો. વેપાર-વિદ્યોગતા ક્ષેત્રમાં જવાનો સનોરથ રાખનાર આ કવિએ આખરે શિક્ષણક્ષેત્ર પસંદ કર્યું. ૧૮૪૧માં ખી. એ. અને ૧૮૫૧માં એમ. એ. થઈ એમણે શાળા-શિક્ષક તરીકેની કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો. ૧૮૬૬માં ન્યૂ યૉર્ક ઇનિવર્સિટીમાંથી એમણે પીએચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. ૧૮૬૮થી એઓ ન્યૂ યૉર્કમાં ગ્રોહાઉસમાં હોલિંગ હોસેલમાં અગ્રણતા અધ્યાપક તરીકેની સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

૧૮૮૮માં એમનું પુસ્તક 'સેવન મોએટ્સ ઇન સર્વિસ ઓવ ઓન આન્સર' પ્રકટ થયું અને એમણે અનેક સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. રિટ્ક, હેઈન અને રોડેનફેલ્ડના એમણે કરેલા અનુવાદો ખૂબ આદર પામ્યા છે. 'ધ ગ્રોહાઉસ ટ્રેડિશન ઇન અમેરિકન પોએટ્રી' જેવા એમનાં અભ્યાસગ્રંથો વિદ્વાનોનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અનેક રેડિયો કાર્યક્રમોથી પણ એમણે પોતાની સર્જકશક્તિનો પરિચય કરાવી આપ્યો છે. એમનું મદ્યનાટક 'ધ ટિન્ડરવોડ્સ' ખી. ખી. સી. પરથી પ્રસારિત થયું હતું અને ખૂબ આવકાર પામ્યું હતું. 'આન ક્રીમ્સ સાઈડ' અને 'વેસ્ટ વીલ્સ' રિવ્યૂમાં સંપાદકીય સેવાઓ પણ આપે છે. ઈન વિક્કડ ટાઈમ્સ અને 'ધ બર્નિંગ હુસ' એમનાં તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલાં કાવ્યસંગ્રહો છે. ૧૯૫૫થી એઓ નિકલગો અને ગ્રિનબ્રિમિંગ માટે પૂરી નિષ્ઠાથી કામ કરે છે, અને કવિતાનાં એઓ ત્યાં વેદકીય પ્રયોગ કરે છે.

With Best Compliments
From

INDUSTIRAL JEWELS PVT. LIMITE

32, Kamani Marg, Ballard Estate,
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufactures of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meter, instruments and watches.

18861

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ
માટે રાખી શકાશે.

જિ-૨૪/૨૭
23 APR 1992

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૯

૧૮૮૩૧

કવિભાંડે — અખાંડાખંડ - ૧૫૧-૧૬૦
અન્ય - ૧૮૮૩ — અખાંડાખંડ - ૧૫૧-૧૬૦

જિ-૨૧/૫૭

કવિભાંડે ૨૫૫૧-૧૬૦

૧૮૮૩

૧૪૪૬૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ'થાલય
અમદાવાદ - ૬